

Yajnavalkya-Samhita

(VYAVAHARADHYAYA)

with Intro. Text, Eng. & Beng. Trans. notes and also

with the commentary of

Vijnaneswara's Mitakshara.

EDITED BY

KUMUDRANJAN RAY, M. A., Ph. D.

M. D. (h) Bhishagjyotishacharyya

Author of Siddhanta-Kaumudi, Sahityadarpana,

Kavyadarsha, Upanishads, Kadambari, Bhashya,

Tarka-Samgraha, Sayana's Intro. to Rig-

Bhashya, Vedic gram, History of Sans.

Litt. etc. etc.

প্রাপ্তিস্থান

সংস্কৃত পুস্তক ভাণ্ডার

৩৬-নং বর্ণপ্রাণেশ ষ্ট্রিট, কলিকাতা-৬

Published by—

K. Ray, M. A.
176, Vivekananda Road,
Calcutta.

Agent—

Sans. Pustak Bhandar
38, Cornwallis St.
Calcutta-6.

FIRST EDITION—July 1946

PRINTED BY—KAMALRANJAN RAY, M. A. AT THE LIPIKAR
14, GOUB MOHON MUKHERJEE STREET, CALCUTTA-6.

**DEDICATED TO THE MEMORY OF—
my father, Late Principal S. RAY.
my sacramental sacrarium.**

PREFACE

This edition of Yajnavalkya-Samhita is a course for our honours students here.

The plan is that adopted in our Raghu, Kirata and Manusamhita.

I have tried to make the Text and the Tika very clear and lucid with notes of interest. Errors and inconsistencies it is impossible to avoid in such Sanskrit works, so my esteemed readers will point these out to me to be rectified in the next edition—“भ्रान्तिधर्माः हि मनुष्याः ।”

KUMUDRANJAN RAY.

ঋষি যাজ্ঞবল্ক্য

যাজ্ঞবল্ক্য সংহিতা পড়িতে গেলে যাজ্ঞবল্ক্য সম্বন্ধে কিছু জানা দরকার ।

হিন্দুমাত্রেরই নিকট যেমন রামায়ণ রচয়িতা বাণ্মীকি, মহাভারত ও পুরাণ প্রণেতা ব্যাস, কবি কালিদাস প্রভৃতির নাম সুপরিচিত, তদ্রূপ ঋষি যাজ্ঞবল্ক্যের নামও সুপরিচিত । এই ঋষির নাম সুবিজাত হইলেও এর সম্বন্ধে অনেকেরই কোন সুস্পষ্ট ধারণা নাই । কারণ পুরাকালে ইতিহাসের অভাবে মহাপুরুষদের অনেকেরই আমরা নামে মাত্র জানি তাদের বংশপরিচয় বা বৈশিষ্ট্য কিছুই অবগত নহি । পুরাকালের মহাপুরুষ যাদের কিছু কিছু জানি তাহাও কেবল তাদের কীর্তিকলাপ বা পুস্তক হইতে সঙ্কলিত করিয়া । যাজ্ঞবল্ক্য, শুক্লযজুর্বেদ গ্রন্থ প্রবর্তন করিয়া, বৃহদারণ্যক লিখিয়া প্রসিদ্ধ যাজ্ঞবল্ক্যসংহিতা প্রণয়ন করিয়া, রাজর্ষি জনকের গুরু পুরোহিত ও রাষ্ট্রগুরু হইয়া এবং উপনিষৎকালে বিশিষ্ট জ্ঞান দ্বারা তদীয় বৃহদারণ্যক উপনিষদে বিশিষ্ট অংশ গ্রহণ করিয়া তৎকালে বিদ্বৎ সভায় ব্রহ্মিষ্ঠ ঋষি হইয়া যে ভাবে প্রসিদ্ধিলাভ করিয়াছিলেন, সে তুলনায় আমরা তাঁর সম্বন্ধে পূর্ব বেশী জানিতে পারি নাই । তথাপি তদীয় গ্রন্থ ও অগ্রান্ত গ্রন্থ হইতে এবং পুরাণ হইতে এই ঋষির সম্বন্ধে যে টুকু সংগ্রহ করা সম্ভব হইয়াছে তাহা আজ আপনাদের নিকট নিবেদন করিতেছি । কারণ সংলোকের জীবনী ও কথা আলোচনা করিলে আমাদের মনে উচ্চ আদর্শ ও গুণরাজির আবির্ভাব হয়—“সতাং হি বাক্যং গুণমেব ধত্তে” “ততো বাপদন্ত বিরমন্তি” ।

ঋষি যাজ্ঞবল্ক্য, ব্রহ্মরাত নামক মুনির পুত্র ছিলেন । এই মুনি ব্রহ্মরাত দিনরাত যাগযজ্ঞাদি নিয়াই থাকিতেন । তাঁর দৃঢ় বিশ্বাস ছিল নির্দোষ ও পূর্ণাঙ্গ যজ্ঞদ্বারা ও বৈদিক প্রভাবে দেবগণকে সন্তুষ্ট

করিয়া সহজেই অতীষ্টলাভ করা যায় । এবং ঐহিকজীবনে মুখ সমৃদ্ধি ও শান্তিলাভ হয় এবং মৃত্যুর পরেও সদৃগতি এবং দেবত্ব লাভ হয় । তাই মনে হয় ইনি যজুর্বেদপন্থী ছিলেন । ঋগ্বেদীরা দেবতার প্রতি সরল অটল বিশ্বাস ভক্তি নির্ভরতা ও প্রার্থনা দ্বারা ক্ষমতালাভের প্রয়াসী হইতেন । ব্রহ্মরাত যজ্ঞাদি নিয়াই নিমগ্ন থাকিতেন বলিয়া অত্বেরা তাকে যজ্ঞবল্ক্য বলিত অর্থাৎ তাঁর অপর নাম ‘যজ্ঞবল্ক্য’ (অর্থাৎ যজ্ঞ যার বল্ক বা বাস বা পরিধেয় বস্ত্ররূপ হইয়াছিল) । তাই তাঁর পুত্রকে যাজ্ঞবল্ক্য বলা হইত । যখন ব্যাসদেব মিশ্রিত পদ্মময় ঋক্, গজপ্রধান যজুস্ ও গীতিপ্রধান সামগুলির পৃথক্ পৃথক্ ভাবে বিভাগকার্য্যে ব্রতী হইলেন তখন তিনি যজুর্বেদের জন্ত ঋষি বৈশম্পায়নকে শ্রাবক শিষ্য বলিয়া গ্রহণ করিলেন । উত্তরকালে এই বৈশম্পায়ন ঋষিই রাজা জনমেজয়কে মহাভারত পড়িয়া শুনাইয়াছিলেন । যেমন পরীক্ষিৎকে শুকদেব শ্রীমদ্ভাগবত শোনাইয়াছিলেন । যাজ্ঞবল্ক্য পিতার নিকট যাগযজ্ঞাদি বিষয় পাঠ সমাপন করিয়া এ বিষয়ে সমধিক জ্ঞানলাভের জন্ত বৈশম্পায়নের শিষ্য হইয়াছিলেন । কালক্রমে অজ্ঞানতাবশতঃ বৈশম্পায়ন ব্রহ্মহত্যা পাতকে লিপ্ত হইয়া গিয়া, তার প্রায়শ্চিত্ত করিবার জন্ত একটি যজ্ঞের আয়োজন করিয়া অগ্রান্ত ঋষির সঙ্গে উপযুক্ত উন্নত শিষ্য যাজ্ঞবল্ক্যকেও ঐ যজ্ঞে ব্রতী হইতে আহ্বান করিলেন । কিন্তু এই প্রায়শ্চিত্ত জন্ত কি যজ্ঞ করা বিধেয় তাহা লইয়া গুরু শিষ্যের মধ্যে তীব্র তর্কবিতর্ক ও মতভেদ হয়, পরে তাহা বিবাদে পর্যাবসিত হইল । ফলে বৈশম্পায়ন ক্রোধভরে যাজ্ঞবল্ক্যকে পরিত্যাগ করেন । যাজ্ঞবল্ক্যও বিশেষ মর্মান্বিত ও বিকৃত হন ; তখন গুরু শিষ্যের অচ্ছেদ্য বন্ধন নিরসনকল্পে যাজ্ঞবল্ক্য গুরুর নিকট যজুর্বেদ বাহা শিক্ষা করিয়াছিলেন তাহা তিস্তিরির আকারে বমন করিয়া দিলেন । এবং এরপর হইতে

তিনি সবিত্তদেবের উপাসনায় দিনাতিপাত করিতে লাগিলেন। তিনি জানিতেন—অন্তরাদিত্যে হিরণ্ময় পুরুষ আছেন। পরমপুরুষস্বরূপ সূর্য্যাদ্যানেই পরমাত্মপদ লাভ হয়—“সূর্য্যদ্বারেণ তে বিরজাঃ প্রস্বাস্তি বত্রামৃতঃ স পুরুষঃ হ্যব্যায়ান্না”—মুক্তকোপনিষৎ। দেবতার কৃপাবলে তিনি যজুর্বেদের সংস্কার করিয়া গুরুযজুর্বেদ বা বাজসনেয় সংহিতার প্রবর্তন করিলেন বৃহদারণ্যক লিখিলেন—“জ্যেৎ চারণ্যকমহং যদাদিত্যাদবাপ্তবান্”। এই সময় হইতে পূর্বেকার যজুর্বেদের নাম হইল কৃষ্ণযজুর্বেদ বা তৈত্তিরীয় সংহিতা এবং ইহার বৈশম্পায়নধৃতশাখা তৈত্তিরীয় শাখা নামে অভিহিত হইয়াছিল।

এ ভাবে নিজ সাধনা ও বিদ্যাবলে যাজ্ঞবল্ক্য ঋষির আসনে উপবিষ্ট হইয়া নিজ গুরুযজুর্বেদকে সর্বভারতে প্রচারিত করিলেন (“ঋষিণা যাজ্ঞবল্ক্যেন সর্বদেশেষু বিস্তৃতা”)। তিনি তাঁর সাধনা ও শিক্ষার কেন্দ্র করিলেন রাজা জনকের রাজধানী মিথিলানগরে। তাঁর বিদ্যাবত্তা ও সাধন মাহাত্ম্যে আকৃষ্ট হইয়া, রাজা জনকও তাঁকে প্রথমে পুরোহিত ও উপদেষ্টা এবং পরে গুরুস্থানে বরণ করিয়াছিলেন। কবি ভবভূতি তাই তদীয় প্রসিদ্ধ উত্তররামচরিত নাটকে লিখিয়াছিলেন—“যাজ্ঞবল্ক্যো মুনর্যশ্চৈ ব্রহ্মপারায়ণং জগৌ” অর্থাৎ এই রাজা জনকের নিকট মুনি যাজ্ঞবল্ক্যই ব্রহ্মবিদ্যা দান করিয়াছিলেন—বেমন মুনি বশিষ্ঠ যোগবাশিষ্ঠে রাজারামচন্দ্রকে অস্ত্রাত্ম জ্ঞানসহ অধ্যাত্মজ্ঞান শিক্ষা দিয়াছিলেন। এভাবে বর্তমান যুগের মহাত্মা গান্ধীর ত্রায়, রাজার ও রাজ্যের উপদেষ্টা পুরোহিত ও গুরুপদে রূত হইয়া তিনি তদীয় সপ্রসিদ্ধ ধর্মপুস্তক যাজ্ঞবল্ক্যসংহিতা রচনা করিলেন। মনুসংহিতার পরেই এই যাজ্ঞবল্ক্য সংহিতার স্থান নির্দিষ্ট করা যায়। পরবর্তীকালে এই সংহিতাই বলিতে গেলে ভারতে মনুসংহিতা অপেক্ষাও অধিক গৌরবলাভ করিল। এই পুস্তকে তিন অধ্যায়—আচারাদ্যায়,

ব্যবহারাদ্যায় এবং প্রায়শ্চিত্তাদ্যায় এবং ১০০০এর উপর শ্লোক। সকলেই স্বীকার করিবেন—ঋষি যাজ্ঞবল্ক্য প্রবর্তিত গুরুযজুর্বেদ যেকোন কৃষ্ণযজুর্বেদকে ছাড়াইয়া দিকদিগন্তে বা সর্বভারতে বিস্তৃত হইয়াছিল তেমনি তাঁর স্মৃতিসংহিতাও সমস্ত ভারতে একচ্ছত্র আধিপত্য লাভ করিল। ধরিতে গেলে যাজ্ঞবল্ক্যসংহিতাও তার বিজ্ঞানেশ্বর রচিত মিতাক্ষরাটিকা সমস্ত ভারতের ধর্মাধিকরণে একাধিপত্য ও প্রতিষ্ঠালাভ করিয়াছে। কেবলমাত্র আমাদের বঙ্গদেশে দ্বায়াধিকারে জীমূতবাহনের দায়ভাগের মত প্রবল হইয়া আছে।

বৃহদারণ্যক উপনিষদে আছে—একদা রাজা জনক বহুদক্ষিণায়ুক্ত এক যজ্ঞের আয়োজন করিলেন। তিনি তাতে মুনিগণের জ্ঞান পরীক্ষামানসে গোসহস্র অবরুদ্ধ রাখিয়া ফরমান্ জারি করিলেন—“যিনি সমাধিক ব্রহ্মজ্ঞ তিনিই এই গরুসমূহ লইয়া যাউন”। কেহই লইতে সাহস করিলেন না কিন্তু যাজ্ঞবল্ক্য তদীয় শিষ্যদ্বারা গো গ্রহণে প্রয়াসী হইলেন। তখন জনকের অগ্রতম পুরোহিত অশ্বল প্রশ্ন করিলেন, “হে যাজ্ঞবল্ক্য আপনিই কি শ্রেষ্ঠ ব্রহ্মজ্ঞ?” এই সময় বিদুষী নারী গার্গী (বাচরুবী) বলিলেন—আমি যাজ্ঞবল্ক্যকে দুইটা প্রশ্ন করিব। এর সৎ উত্তর যদি তিনি দেন, তবে তাকেই শ্রেষ্ঠ ব্রহ্মবিদ বলিয়া মানিব। আমার প্রথম প্রশ্ন হইল—“পরিদৃশ্যমান জগৎ ওতপ্রোতভাবে কিসে ব্যাপ্ত আছে?” তত্বত্তরে যাজ্ঞবল্ক্য বলিলেন—“এই পরিদৃশ্যমান জগৎ আকাশে ব্যাপ্ত আছে”। এখন আমার দ্বিতীয় প্রশ্ন হইল—“এই আকাশই বা কিসে ব্যাপ্ত আছে?” তত্বত্তরে যাজ্ঞবল্ক্য উত্তর করিলেন—এই আকাশ অক্ষর ব্রহ্মে ব্যাপ্ত আছে। ক্ষয়রহিতসমস্তব্যপ্রকাশশক্তি অক্ষরব্রহ্মদ্বারাই ব্রহ্মাণ্ড জগৎ বিধৃত। [প্রশ্নোপনিষদেও আছে “যথা বয়াংসি বাসো বৃক্ষং সম্প্রতিষ্ঠন্তে, এবং হ বৈ তৎ সর্বং পরে অক্ষরে আয়ানি সম্প্রতিষ্ঠতে”]

এবং এই অক্ষরকে না জানিয়া কর্ম করিলে তাহা ক্ষয়শীল হয়, তাই গীতা বলেন ‘সর্বেষু কালেষু মামনুশ্বর যুধ্যস্ব চ’ এবং এই অক্ষরকে যে অতীন্দ্রিয়দ্বারা ধারণা করিয়া ও জানিয়া ইহলোক হইতে প্রস্থান করে সেই প্রকৃত ব্রাহ্মণ হয়। গীতায় আছে “প্রয়াণকালে মনসা অচলেন যোগবলেন চ যঃ ধ্যায়তি স সমুপৈতি দিব্যম্” তখন সকলেই যাজ্ঞবল্ক্যকে ব্রহ্মিষ্ঠ বলিয়া স্বীকার করিল। একরূপ গুরুলাভে রাজা জনক প্রথমে রাজর্ষি এবং পরে অগ্নিহোত্র বিষয়ক জ্ঞানলাভ করিলেন। গুরুদত্ত “ব্রহ্মর্ষি” আখ্যালাভ করিয়া শ্রেষ্ঠ রাজা বলিয়া প্রতিপন্নও হইয়াছিলেন।

পরে গৃহস্থাশ্রমে ঋষি যাজ্ঞবল্ক্য দুই বিবাহ করিলেন। এক ভার্ঘ্যার নাম ছিল মৈত্রেয়ী এবং অপরের নাম ছিল কাত্যায়নী। তন্মধ্যে মৈত্রেয়ী ব্রহ্মবাদিনী ছিলেন এবং কাত্যায়নী স্বীমূলভ জ্ঞানবিশিষ্টা গৃহিণী ছিলেন। ক্রমে যাজ্ঞবল্ক্য গৃহস্থাশ্রম শেষ করিয়া পরিত্রজ্যাত্রমণ বা সন্ন্যাস অবলম্বনে ইচ্ছুক হইলেন। এবং প্রস্থান করিতে উদ্ভূত হইয়া, তদীয় বিষয়সমূহ দুই পত্নীর মধ্যে ভাগ করিয়া দিতে মনস্থ করিলেন। তখন তিনি মৈত্রেয়ীকে ডাকিয়া বলিলেন—মৈত্রেয়ী, আমি বিষয়সমূহ কাত্যায়নী ও তোমার মধ্যে ভাগ করিয়া দিয়া যাইতে চাই।

তখন মৈত্রেয়ী বলিলেন—“এই বিষয় বা বিত্ত দ্বারা আমার কি হইবে? এ সবই নশ্বর আমাকে বরং আপনি অবিনশ্বর অমরত্বের জ্ঞান দান করুন”। মৈত্রেয়ী বলিলেন “কিং তেন (স্তাৎ) যেনাহম্ নামুতা স্তাম্”। যাজ্ঞবল্ক্য এই প্রশ্নে মৈত্রেয়ীর উপর আরো প্রীত হইয়া বলিলেন “আমি অমরত্বলাভের বিষয় তোমাকে বলিতেছি, তুমি মনোযোগ দিয়া শ্রবণ কর। হে মৈত্রেয়ী, নিজের প্রতি বা আপনার

আত্মার প্রতি স্নেহবশতঃই, পতি পত্নীর প্রিয় হয় এবং পত্নীও পতির প্রিয় হয়, এই কারণেই অপত্যও পিতামাতার প্রিয় হয়; এবং আপনার প্রতি অনুরাগ বশতই, বিষয় সম্পত্তিও মনুষ্যের নিকট সর্বদা প্রিয় হয়। নিজের উপকারের জন্তই মানুষ অত্রের উপকার করে। সংক্ষেপতঃ বিশ্বজগতে সকলের প্রতি প্রেমবশতঃ সকলে প্রিয় নহে, আপনার বা আত্মার প্রতি প্রেমবশতই বিশ্বজগতে সকলে প্রিয় হয়। হে মৈত্রেয়ী, সেই আপনাকে (আত্মাকে) সম্যক্ দেখিতে, জানিতে, মনন করিতে ও চিন্তা বা ধ্যান করিতে হইবে। আপনাকে (আপনার অন্তরআত্মাকে) দেখিলে শুনিলে, মনন করিলে ও চিন্তা বা ধ্যান করিলে এই সমস্ত বিশ্বজগৎই এবং বিশ্বাত্মা জানা যায়। সেই আত্মা এক হইলেও বহুরূপে দৃষ্ট হন। এই পরিদৃশ্যমান সমস্তই একই আত্মার বা অক্ষর ব্রহ্মের মহাপ্রাণের নিঃস্বসিত স্বরূপ। এই বিশ্বজগতের একায়তন সেই মহাপ্রাণ অক্ষরব্রহ্ম। সিন্ধুবাণবৎ বস্তু যেক্রপ অন্তরবাহুভেদশূন্য একরূপ লবণরস সেইরূপ আত্মাও অন্তরবাহুভেদশূন্য একরূপ—প্রজ্ঞাস্বরূপ আনন্দঘনস্বরূপ। সেই আত্মা পঞ্চভূতের সাহায্যে প্রকাশ পাইয়া পঞ্চভূতেই বিলীন হইয়া যায়, বিলীন হইলে আর আত্মার পৃথক্ সংজ্ঞা থাকে না।” এই কথা শুনিয়া মৈত্রেয়ী বলিলেন “আপনি আমাকে যে মোহমগ্ন করিয়া ফেলিলেন দেখিতেছি”। তদুত্তরে যাজ্ঞবল্ক্য বলিলেন—“আমি মোহজনক কথা বলিব না। এই আত্মা বিনাশবিহীন, উদ্দেশশূন্য, ক্ষয়রহিত। যতক্ষণ ইহাকে জানিতে না পারা যায়, ততক্ষণ এক অন্তকে ভিন্ন বলিয়া দেখে, ভিন্ন বলিয়া মনে করে, ভিন্ন বলিয়া জ্ঞান করে। কিন্তু বধনই সর্বত্র সেই পরমাত্মার জ্ঞান হয়, তখন কে কাহাকে দেখে বা জানে। “ইহা নহে, ইহা নহে” এইভাবে খুঁজিতে খুঁজিতে বাহ্য-মাত্র অবশিষ্ট থাকে তাহাই তিনি বা অক্ষরব্রহ্ম। তিনি

অদাহ, অদৃশ্য, অসঙ্গ, তিনি সকলেরই অন্তরে ও বাহ্যে আছেন ও সবই বুঝিতেছেন।

“দিব্যো হুমূর্ত্তঃ পুরুষঃ সবাহভাস্তরঃ হৃৎ :।

অপ্রাণো হমনাঃ শুভ্রো হৃক্ষরাং পরতঃ পরঃ” ॥

তাদৃশ বিজ্ঞাতাকে জানিলেই ইহজীবনে এবং দেহত্যাগের পর অমরত্বলাভ করা যায়। ধ্যান ধারণা ও যোগদ্বারাই তাকে জানা যায় “আত্মা বা অয়ং দ্রষ্টব্যঃ শ্রোতব্যো জ্ঞাতব্যো নির্দিধ্যাসিতব্যশ্চ” — বৃঃ অরণ্যক । “সর্বেষাং যঃ কর্তা, যন্তুর্বে এতৎকর্ম, স বৈ বেদিতব্যঃ”—ঐতরোয়োপনিষৎ : “অরা ইব রথনাভোকলা যশ্মিন্ প্রতিষ্ঠাতাঃ তং বেদন্তুং পুরুষং বেদ”—“তমোক্তারেণৈব অশ্বৈতি বিদ্বান্”—প্রশ্নোপনিষৎ ॥ এইভাবে মৈত্রেয়ীকে অমরত্বের মহান পস্থা শিক্ষা দিয়া এবং কাত্যায়নীকে হুশিক্ষা ও বিষয় দান করিয়া উপস্থিত অপরাপরকে সমাজ রাষ্ট্র ও ধর্ম বিষয় বলিয়া ঋষি যাজ্ঞবল্ক্য তখন পরিত্রজ্যা গ্রহণ করিয়া যোগধ্যানে ব্রহ্মজ্ঞানে নিমগ্ন হইলেন। বৃহদারণ্যকে আছে—

“এতাবৎ খলু অমৃতম্ ইতুক্তু। যাজ্ঞবল্ক্যঃ বিজহার” ॥

এইজ্ঞাতাকে ঋষি যাজ্ঞবল্ক্যের পরিবর্তে “যোগী যাজ্ঞবল্ক্য”ও বলা হয়। তিনি মোটকথা বশিষ্ঠের ত্রায়, বেদব্যাসের ত্রায় এবং বর্তমান যুগের মাহাত্ম্য গান্ধীর ন্যায় রাষ্ট্র ও সমাজ সংস্কার নীতির ও ধর্মের উপদেষ্টা এবং ব্রহ্মজ্ঞানের শিক্ষাদাতা ছিলেন। তাঁর কথিত আদি যাজ্ঞবল্ক্যসংহিতা (মনুসংহিতার ত্রায়) শিষ্য পরম্পরায় আসিয়া পরবর্তীকালে (মনুসংহিতার পরে) বর্তমান আকার ধারণ করিয়াছে।

বর্তমান যাজ্ঞবল্ক্যসংহিতা গুরুশিষ্য পরম্পরাক্রমে সম্ভবতঃ, খৃষ্টাব্দের শুরু হইতেই বা কিছু পূর্বে সঙ্কলিত। কারণ ইহাতে বৌদ্ধ ভিক্ষু ভিক্ষুণীদের কথা আছে।—(II. 296) : এবং মনুসংহিতার

সংক্ষিপ্ত প্রকরণ বলিয়া মনে হয়। মনুর পরই ইহা লিখিত। এর মিতাক্ষরাটীকা বিজ্ঞানেশ্বর লিখিত—সম্ভবতঃ ১১ খৃষ্টাব্দে লিখিত। বিজ্ঞানেশ্বর পণ্ডিত ও সন্ন্যাসী ছিলেন। এজন্য তাঁর অন্য নাম ছিল “বিজ্ঞানযোগী”। তিনি নিজেও লিখিয়াছিলেন—“শ্রীমৎপরমহংস পরিত্রাজকাচার্য্য বিজ্ঞানেশ্বর ভট্টারকশ্রু কৃতৌ ঋজুমিতাক্ষরায়াম্” ইত্যাদি। মিতাক্ষরার বিশ্বেশ্বরভট্টকৃত “সুরোবিনী” এবং বালমভট্টকৃত “বালমভট্ট” নামক প্রসিদ্ধ দুইখানি টীকা আছে। এই বালমভট্ট বৈয়াকরণকেশর নাগেশভট্টের ছাত্র ছিলেন ॥

যাজ্ঞবল্ক্যসংহিতার প্রথম আচার্য্যাদ্যায়—ব্রহ্মচারির নিয়ম ও কর্তব্য—বিবাহপ্রকরণ, চতুর্জাতি ও সংকীর্ণবর্ণ বিবরণ, গৃহস্থধর্ম-বিষয়ক নিয়মকানুন, বিদ্যাসমাপনান্তে স্নাতকধর্ম বিবরণ, ভক্ষ্যাভক্ষ্য-বিচার, দানবিবরণ ও ঐচ্ছিত্য, শ্রাদ্ধবিধি বিবরণ, বিঘ্ননিরসন ও গ্রহশাস্তি বিবরণ, শেষে বিস্তৃত রাজধর্ম বিবরণ আছে। এই বিষয়গুলি মনুর প্রথম সাত অধ্যায়ে সুস্কিক্রম হইতে আরম্ভ করিয়া বিস্তৃতভাবে লিখিত আছে।

এর দ্বিতীয় অধ্যায় হইতেছে ব্যবহারাদ্যায়—এতে প্রথমে সাধারণ বিচারবিষয়ে সভাসদ, রাজসংসদ, বিচারপদ্ধতি, সাক্ষ্যগ্রহণ পদ্ধতি আছে। তারপর অসাধারণ বিচারপদ্ধতি ও নানাবিষয়ে নানাপ্রকার দোষানুসারে দণ্ডদানের ব্যবস্থা, অভিযুক্ত মৃত হইলে ব্যবস্থা, নিধিপ্ৰাপ্তিতে ব্যবস্থা, ঋণশোধ ও ঋণদান বিষয়ক বিবরণ, আশ্রয়বিষয়, সাক্ষিপ্রকরণ বিবরণ, লেখ্য ও লেখন বিবরণ, দিব্য ও অপথকরণ বিবরণ, পৈতৃকদায়বিভাগ বিবরণ, সীমাবিবাদ বিষয়ক বিবরণ, স্বামিপাল প্রভৃতি মধ্যে বিবাদপ্রকরণ, স্বামীর সম্পত্তি ক্রয়-বিক্রয় বিষয়, দত্তাপ্রদান বিষয়ক বিবরণ, ক্রীতানুশয় ব্যাপার, শুশ্রূষাবিষয়

প্রতিজ্ঞাপালন, বেতনাদিদান, দ্যুতক্রিমার গুণাগুণ, বাক্পারুষ্য, দণ্ডপারুষ্য বিষয়ক বিবরণ, সাহসবিষয়, শুদ্ধবিষয় চোরিতদ্রব্য বিষয়, স্ত্রীসংগ্রহণবিষয়, (স্ত্রীপুংসকবিষয়) রাজ্যশাসন বিষয় বিস্তৃতভাবে আলোচিত হইয়াছে।

তৃতীয় বা শেষ প্রায়শ্চিত্তাধ্যায়—এই অধ্যায়ে অশৌচ ও প্রায়শ্চিত্ত, আপদধর্ম, বানপ্রস্থ ধর্ম, যতিধর্ম বিষয়ক সমস্ত লিখিত আছে।

ঋষি তপন

ঋষি হে,   স্মরি তব মহিমা যোগগুণগরিমা,
 মম   তনুমনলঘিমা পায় না পরিসীমা ।।
 তুমি বেদবেত্তা স্মহান ব্রাহ্মণ
 উপনিষৎকথা-শ্রুতিস্মৃতিবিরচন ॥
 মম ক্লীণ কণ্ঠ ঘোষে তব বার্তা
 হ'তে চাই তথাপিও স্মৃতির ব্যাহর্তা ॥
 দিতে চাই এ-ভূমিতে অভরত ভারতে
 এই কথামালা তব রচিত সুনীতিতে ॥
 আদর্শে সকলকে কর উদ্ধৃত
 সার্থক শিক্ষায় শুদ্ধ-প্রবৃত্ত ॥

I. SMRITI LITERATURE

The original vedic literature developed in three different periods in three different types. Thus the early Samhita period in which the Vedas themselves, were written is followed by the Brahmanic period. Lastly come the Sutra period in which various sutra literatures attached to the different Vedas were compiled. These sutras are essentially based on the Brahmanas i. e. श्रुति. Further this sūtra literature reveals four strata in its development—(1) the period when Srauta-sutras founded on srutis were written ; (2) side by side with Srauta-sutras were then written the so-called Grihya sutras dealing with domestic ceremonies like दशविधसंस्कार etc. (e. g. Grihya sutras of Asvalayana. Manu, Baudhayana &c.) : These are also called Smarta sutras for these were evidently matters of memory (स्मृति) as distinguished from Sruti i. e. subject to be heard from Guru.

(3) Next come the Dharma sutras of the several Vedas dealing with questions of socio-legal nature. Indeed in the Grihya sutras we find the beginning of our Dharma sutras. In case of Manu too it seems likely that a Manava Grihya sutra existed as its basis. (4) Lastly at a late period several digests (निबन्ध) and commentaries were also written attached to the several Dharma sutras.

Thus we see the gradual rise in the smriti literature. Now the foremost मनुसंहिता is a book of the sutraparīkṣā of the Maitrayani school of the Krishna yajurveda ; and the Manavas were a subdivision of the Maitrayanis. Weber supports this view. It may be said here that generally the several sutras attached to the Vedas follow the order of the Vedas with regard to their period of production. Yajnavalkya was seer of sukla yajurveda, so his Samhita too belonged to this branch of Veda. Now according to modern scholars this sutra period extended from some 100 B. C. to the first century of the christian era at the latest. Later on we shall see the approximate date of our Yajnavalkya Samhita.

II. SAMHITA-KARAS

Yajnavalkya in his Acharadhyaya gives the name of twenty sages as being authors of so many Dharma sastras or samhitas circulated in their names. The sloka is this :—

मन्वत्रि-विष्णु-हारीत-याज्ञवल्क्ये-ऽशनेऽङ्गिराः ।

यमापस्तम्ब-संवर्त्ताः कात्यायन-बृहस्पती ॥

पराशर-व्यासशङ्ख-लिखिता दक्षगौतमौ ।

शातातपो वशिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रयोजकाः ॥

Thus we see that these were the law-givers to society. This shows that the samhita going by his name was later than the Manu-samhita.

III. MANU & YAJNAVALKYA SAMHITA

Manu-samhita is a code of law including instructions—religious, sacerdotal and social. In India all legal literatures are based on religion. Hence these are called धर्मशास्त्र. Though they include instructions on four आश्रमधर्म, on धर्म अर्थ, काम &c. still as such advices are conducive of ultimate gain i. e. as they are means to an end (religion and salvation arising from these), so the name धर्मशास्त्र is significant with धर्मशास्त्रs like our मनुसंहिता याज्ञवल्क्यसंहिता etc.

Manusamhita was written in twelve chapters and it seems to be a work of Bhrigu who was Manu's son and disciple,—(cp-एतद्गोप्यं शृणुः शास्त्रं आदिष्वित्य-
1. its author शेषतः—chap I. sl. 59, and “ततस्तथा स तेनोक्तः
मनुना शृणुः तानब्रवीत् अथीन् सर्वान् प्रीतात्मा
श्रूयतामिति” ॥—chap V. sl. 6.)

Bhrigu wrote it at Manu's instruction and as the book contains direct instructions of Manu, so the title is Manu-samhita and it is not a 'misnomer'.

Or—it may be that Manu himself was the author and ascribed it to Bhrigu and also speaks of himself in the third person (thus-स गृहः प्रत्युवाच—I. sl. 4), for it was usual at that time to speak of ones' self in the third person. Thus Jaimini and Vadarayana mention their names as a third person in the sutras made by themselves (see Kulluka under sloka 4, chapter I).

(iv)

Similarly from “योगीश्वरं याज्ञवल्क्यं सम्पूज्य मुनयोबुधन्
वर्णाश्रमेतराणां नो ब्रूहि धर्मानशेषतः” etc, we see Yajnavalkya instructed his samhita to his disciples and it underwent several stages of development like Manu samhita and later attained this present shape in some 1st century A. D or a bit earlier for in II, 293 there is reference to Bauddha mendicants of that period. And it came through शिष्यपरम्परा with the name of the preceptor याज्ञवल्क्य, a man of upanishadic period or if not a bit earlier.

IV. DATE OF YAJNAVALKYA-SAMHITA

European scholars hold that Manu was surely written between 200 B. C. and 200 A. D. There is a sloka in Manu—

पीण्डकाश्चौरदाविडाः कम्बोजा यवनाः शकाः ।

पारदाः पङ्गवाक्षीनाः किराता दरदाः खशाः ॥

—Chap X. Sl. 44.

speaking of the Yavanas, Chinas, Sakas &c. Now modern critics hold this verse as conclusive on the point. Thus according to them it stands mid-way between the early sutra-literatures and the later Dharma sastras like that of Yajnavalkya etc. Yajnavalkya having mentioned Manu in his Samhita in “मन्वत्रिहारीत” etc, as the first संहिताकार, it is very likely, मनु preceded याज्ञवल्क्यसंहिता, and from mention of Bauddha mendicants in याज्ञवल्क्य we place it in some 1st century A. D. as stated above.

V. Yajnavalkya-Samhita—Its Popularity

This samhita is more popular in this sense that it is followed throughout India from legal point of view. Its commentary called Mitakshara by the erudite sannyasin vijñaneshwara, controls law of inheritance all over India except Bengal where Dayabhaga of Jimutavahana is followed. Sayana also in his Rig-Bhashya quotes Yajnavalkya.

VI. Its Commentary.

Yajnavalkya samhita's Tika that has attained celebrity is Vijñaneshwara's Mitakshara—a learned commentary; it has also a Tika called subodhini by Visweswara Bhatta. Vijñanaswara wrote his Tika in some 11 century A. D.

VII. Its teaching.

Like Manu, Yajnavalkya samhita too preaches आश्रमधर्म, राजधर्म, व्यवहारनियम, आचार प्रायश्चित्त etc. based on Vedas, Puranas etc. pointing to the highest योगधर्म। Compare “पुराणन्याय मीमांसा-धर्मशास्त्रानिमिश्रिताः वेदाः स्थानानि विधानां धर्मस्य च चतुर्दश” and “इत्याचारदमार्हिसादानस्वाध्यायकर्मणाम्। अयं तु परमो धर्मो यद् योगेनात्मदर्शनम्”—I. sl. 8.

VII. Contents of Yajnavalkya-Samhita.

1. The 1st Chapter—is called आचाराध्याय containing mainly ब्रह्मचर्यप्रकरण, विवाहप्रकरण, गृह्यधर्मप्रकरण, स्नातकधर्मप्रकरण,

भक्ष्याभक्ष्यप्रकरण, दानधर्म and श्राद्धप्रकरण, ग्रहशान्तिप्रकरण and राजधर्म-प्रकरण in details. [This अध्याय contains in details all the seven-chapter—materials of Manu-Samhita.]

2. 2nd Chapter—is called व्यवहाराध्याय। Its प्रकरण or sections are—साधारणविचारपद्धति and राजसंसद, विचारपतिविचारनियम; असाधारण or विशेष विचारपद्धति i. e. दण्ड acc. to faults, श्रृणुशोध=श्रृणादानप्रकरण, आधि-बन्धक विषय, विश्वासपूर्वक-अपरहस्ते स्थापितद्रव्य विषय, साक्षिप्रकरण, लेख्यलेखन विवरण, दिव्य वा शपथप्रकरण, पैतृकदाय विभागप्रकरण, सीमाविवादप्रकरण, स्वामिपालविवाद, अस्वामिक सम्पत्ति क्रयविक्रय, दत्ताप्रदान=द्रव्यपुनर्ग्रहणविषयक, क्रीतानुशयव्यापार, स्वीकारकरणतः शुभभाषकरण, प्रतिज्ञाअपालन, वेतनादिदानविषय, दूतपाठ्य-साहस-शुल्कविषय, चोरितद्रव्य चौरविषय, स्त्रीसंग्रहणविषय, (स्त्रीपुंसकविषय) साधारण शासन विषय प्रकरण।

[These include 8th and 9th chapter-matters of Manu].

3. The 3rd प्रायश्चित्ताध्याय contains—अशौचविधि, प्रायश्चित्तविधि, आपद्धर्म, वाणप्रस्थ-यतिधर्म etc. [This corresponds to Manu's 10, 11 and 12 chapter matters.]

VIII—Analysis of व्यवहाराध्याय

(व्यवहार = litigations and suits—see ahead)

1. ¹General legal procedure—The King, his council, one Brahmana Judge (प्राह्विवीक); these are to judge litigations or suits of Plaintiffs (अधिन्) and the defendants (प्रत्यधिन्) by making these to give written statements—(sl. 1-8).

3. Special procedure in suits—here ways of Plaintiffs and dependants in various suits of money, debts, lands, breach of प्रतिज्ञा etc. are explained—(sl. 9-37).
4. All about ऋणादान (giving and realisation of debts =) with Interest (or वृद्धि) and about the guarantor (प्रतिश्रु) in such transactions are stated in—sl. 38 to 58.
5. About mortgaged article (आधि) during taking loans—sl. 59-65.
6. About the deposit of articles etc. in a sealed basket (उपनिधि); such thing is called औपनिधिक द्रव्य—sl. 66 to 68.
7. All about साक्षिन् (witnesses) in cases before the writer, the judge, council and the king—sl. 67-85.
8. About लेख्य (documents, letters etc.) used in suits—sl. 86-96.
9. About divine matters or oath (शपथ) in cases (i. e. about the other thing than documents, witness and enjoyments of property.) Various modes of oath— with scales (तुलादेवी), before fire god (अग्निदेव), before गङ्गादेवी etc.—sl. 97-115.
10. All about दायभाग (दायसम्पत्तिविभाग), सीमाविवाद etc. are described in sl. 116 to 161.
11. About quarrels of owners of field and cattle owners etc (स्वामिनाम- विवाद) in sl. 162-170.
12. About selling of अस्वाधिकार्य is said in sl. 171-177.

12. Now is said about दत्ताप्रदानिक matter ; दत्ताप्रदानिक means gift of something with a desire to take it back after some period ; here also disputes arise (178-79).
13. About क्रीतानुशय i. e. repentance after buying thing or property sl. 180-87.
14. Dispute when one does not abide by his promise to serve—this is called अभ्युपेत्य अशुभ्रवा । (185-87)
15. Non-observation of some laws or orders (संविद्व्यतिक्रम) in sl. 188-95.
16. About taking of wages in advance etc (वेतनादान)—sl. 196 to 201.
17. About playing and staking in gambling (द्यूतसमाह्वय)—
18. About (वाकपारुष्य) and (दन्तपारुष्य) in sl. 207-232.
19. About साहस or forcible snatching of others objects (परकीय द्रव्यापहरण) in sl. 230-256.
20. About विक्रीयासंप्रदान i. e. not giving an article to the buyer after selling it (sl. 257-61).
21. About सम्भूयसमुत्थान वा मिलितव्यवसाय वा समवायव्यवसाय in—sl. 262-68.
22. All about theft (स्तेय) is described in sl. 269 to 285.
23. About seducing or elopement (स्त्रीसंग्रहण) in sl. 286-294.
24. About cases directly or indirectly connected with the king called प्रकीर्णक-प्रकरण where undesirable behaviours and transactions etc. are described with danda in sl. 295 to 307 (also cp राक्षान्यायेन यो दण्डो गृहीतो दत्तवाय तम् । निवेष्ट दण्डाद् विप्रेभ्यः स्वर्गं त्रिशद्विप्रीकृतम् ॥ .)

याज्ञवल्क्यस्मृतिः वा याज्ञवल्क्यसंहिता

याज्ञवल्क्य is the name of a well-known ऋषि, son of यज्ञवल्क. यज्ञवल्क+यज्ञगर्गादि=याज्ञवल्क्यः। स्मृति is धर्मशास्त्र। स्मर्यगते इति कर्मणिक्तिन्=स्मृति code of religion with laws. Thus Manu says “श्रुतिस्तु वेदोविज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः”। धर्मशास्त्र deals with the duties of the four आश्रम (ब्रह्मचर्य, गृहस्थ, वानप्रस्थ and सन्न्यास or यतिधर्म)—it also deals with दशविधकर्म, राजधर्म etc, with hints on मीक्षधर्म too. सम्+धा+क्त कर्मणि स्त्रियाम् संहिता is also a name of धर्मशास्त्र or स्मृति। सम्+हि+क्त कर्मणिस्त्रियाम् also gives संहिता meaning the same. by “समो वा ततहितयोः”। secondarily याज्ञवल्क्यस्य स्मृतिः or संहिता=याज्ञवल्क्यसंहिता। ६ तत्। The epithet by उपचार (transference) means the book containing collections of institutes of yaajnavalkya. संहिता इति स्मृतिविशेषणत्वात्स्त्रीत्वम्। प्रातिपदिकार्ये प्रथमा।

[N. B.—धियते अनेन इति धृ+प्र (उणादि)= धर्मः that which upholds individual, society, kingdom etc, and lead to good and to salvation. Thus vaishesika Darsana says—“यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः”—i.e. religion is that which leads to prosperity or good (अभ्युदय) for all, and also lead to salvation (निःश्रेयस) in the long run. Hence the name धर्मशास्त्र as applied to स्मृति or संहिता is appropriate in as much as these teaches good for all and hints to निःश्रेयस। Thus Manu in his स्मृति says “वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो यत्रतत्राश्रमेव सन्।

इहैवलोके तिष्ठन् स ब्रह्मभूयाय कल्पते” XII. sl 102, and yaajnavalkya also says” इजयाचारदुर्माहिसादानस्वाध्यायकर्मणाम्। अयन्तु परमं धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम्” I. 8.]

व्यवहाराध्यायः

व्यवहियते अनेन इति वि+अव+हृ घञ् करणे=व्यवहारः dealings, or व्यवहरणं व्यवहारः भावे घञ्। Then व्यवहारः अस्ति अस्मिन् इति मत्वर्थे अर्श आदि अच=व्यवहारः having dealings, having dealings of legal administrative affairs. व्यवहारस्य अध्यायः, इत् or व्यवहारघटितः अध्यायः—शाकपाथिवादितत्। The chapter on dealings or legal dealings. Thus व्यवहार technically means judicial procedure in laws (suits), in trials of cases for just administration of legal justice i.e. suits. Bhanuji in Amaratika writes—“अणादीनामष्टादश विवादस्थानानि व्यवहाराः” Also compare “व्यवहारस्तमाह्वयति.....व्यवहारोयं चारुदत्तमवलम्बते” Mrichhakahka IX, and see Mitakshara under sl. 5. it may also mean judgment—seat with अपादाने or अधिकरणे घञ्। व्यवहरति, यस्मात् यस्मिन् वा स्थित्वा। Kulluka under Manu VIII. sl. 1 says अणादीनामष्टादशविवादे विस्तरार्थाधिक्यजनित-संदेह-हारी विचार एव व्यवहारः। तदाह कात्यायनः—“वि नानार्थे अव सन्देहे हरणं हारः उच्यते। नानासन्देहहृदवावहार इति स्मृतः”। or ‘वि’ विशेषण, “अव” साकल्येन अवगम्य अवेक्ष्य वा हारः आचरणं राहः, स एव व्यवहारशब्दवाच्यः administration of legal justice after careful survey and scrutiny, op. बुद्ध्या अवेक्ष्य अवेक्ष्य विचरेत्”—charaka. [N.B.—अधीयते अस्मिन् इत्यध्यायः a chapter of study by the rule ‘अध्यायन्यायीचावसंहारात्’। व्यवहार is also दूरत and कवचित्रय as is evident from the rule “व्यवहृपचोत्तमर्षीः”

(साधारणव्यवहारमातृकाप्रकरणम्—General procedure
in administration).

1. The king should go through administration rightly along with his learned council.

व्यवहारानृपः पर्येद्विद्वद्ब्रह्मणैः सह ।

धर्मशास्त्रानुसारेण क्रोधलोभविवर्जितः ॥ १ ॥

Prose—नृपः क्रोधलोभविवर्जितः (सन्) धर्मशास्त्रानुसारेण विद्वद्भिः ब्राह्मणैः सह व्यवहारान् पर्येत ।

Beng.—नृपति क्रोध ও লোভশূন্য হইয়া মঙ্গলি ধর্মশাস্ত্রানুসারে নীতিশাস্ত্রবিৎ পণ্ডিত ব্রাহ্মণগণসহ ব্যবহার (অর্থাৎ মাঙ্গলা মোকদ্দমা) দেখিবেন অর্থাৎ বিচার করিবেন ।

Eng.—A king should go through administration (of suits) along with learned Brahman-politicians, in accordance to Dharma shastras (of Manu and others), being himself devoid of anger and temptation.

Vijnaneswara's Mitakshara—अभिषेकादिगुणयुक्तस्य राज्ञः प्रजापालनं धर्मो धर्मः । तच्च दुष्टनिग्रहम् अन्तरेण न सम्भवति । दुष्टपरिहानञ्च न व्यवहारदर्शनमन्तरेण सम्भवति । तत् व्यवहारदर्शनमहरहः कर्तव्यम् इत्युक्तं—“व्यवहारान्स्वयं पर्येतस्वयैः परिहृतीऽन्वहम्” (आचाराध्याय ३६० श्लोके) । स च व्यवहारः “क्रोधः, कतिविधः, कथं च” इति कर्तव्यताकलापः नास्ति । तदभिधानाय द्वितीयोऽप्ययः प्रारभ्यते—व्यवहारानिति (१) अन्यविरोधेन स्वात्मसम्बन्धितया कथम् व्यवहारः, यथा कश्चित् इदंसेन मदीयमिति कथयति, अन्येऽपि तद्विरोधेन मदीयमिति । तस्य व्यवहारस्य अनेकविधत्वं दर्शयति कथञ्चनेन । नृप इति—न कृत्रिमकथय अर्थवर्गः ; किन्तु प्रजापालकाधिकृतस्य

अन्यस्यापि इति दर्शयति । पर्येदिति—पूर्वोक्तस्य (आचाराध्यायोक्तस्य) अनुवादो धर्मविशेषविधानार्थः । “विद्वद्भिः”—वेदव्याकरणधर्मशास्त्राभिज्ञैः । “ब्राह्मणैः” न क्षत्रियादिभिः । “ब्राह्मणैः सह” इति तृतीयानिर्देशात् एवमप्राधान्यम् । (“सहयुक्ते-अप्रधाने” इति पाणिनिसूत्रस्मरणात्) । अतश्च अदर्शने अन्यथादर्शने च राज्ञो दोषो न ब्राह्मणानाम् । यथाह मनुः (VIII. 128)—अदण्डगान् दण्डयन् राजा दण्डगान्श्चैवाप्य दण्डयन् । अयशो महदाप्नोति नरकञ्चैव गच्छति इति (२) । कथम् ?—‘धर्मशास्त्रानुसारेण’ न अर्थशास्त्रानुसारेण । [देशादिसमयधर्मस्यापि धर्मशास्त्राविरुद्धस्य धर्मशास्त्रविषयत्वात् न पृथगुपदानाम् । तथा च वक्ष्यति—निजधर्माविरोधेनयस्तु सामयिको भवेत् । सोपि यत्नेन संरक्ष्यः धर्मो राजकृतश्चयः (३)] । क्रोधलोभविवर्जित इति—धर्मशास्त्रानुसारेण इति सिद्धे ‘क्रोधलोभ-विवर्जितः’ इति वचनमादरार्थम् । क्रोधोऽमर्षः, लोभो लिप्सातिशयः ॥

NOTES ON MITAKSHARA

1. Protection of subjects is the highest virtue of a qualified king duly coronated and this is not possible without punishing the wicked ; and this too is not possible without going through administrative justice ; and administration of justice is to be daily done by the king as said in Acharadhyaya sl. 360 “व्यवहारान् अहरहः पर्येत” etc. Now the question arises—what is that administration, what are its varieties and how it is to be meted out ; this is not said before, so it is being said in this व्यवहाराध्याय beginning with “व्यवहारान् नृपः पर्येत.”
2. “ब्राह्मणैः सह” here shows less prominence of the Brahmanas ; “for the paninisutra “सहयुक्ते अप्रधाने” gives non importance to the word connected by सह । so demerit will accrue to the

king only and not to the Brahmanas if administration is not looked at or it is wrongly seen. And Manu says— a king punishing the unpunishable and not punishing the punishable incur infamy and go to hell. 3. Here it is said according to धर्मशास्त्र and not according to अर्थशास्त्र of कौटिल्य etc dealing with political administration only ; for timely or local customs that do not run counter to dharmashastras will be included here by धर्मशास्त्र । For याज्ञवल्क्य himself will say here in sl 188 “the धर्म that are to be observed in a particular time as अतिथिभोजन that are not contrary to ones own धर्म, also राजकृतधर्म should be observed.”

CHARCHA

1. मातृका—मातृका is lit source, origin. alphabet ; thence it means here “original formula or cannon of procedure” in व्यवहार or administration or in administration of legal justice in suits.

2. परयेत्—आ+लिङ्यात् । विधौलिङ् । It is king's duty. परयेत् is विचारयेत् here.

3. धर्मशास्त्रानुसारेण—धर्मशास्त्रस्य अनुसारः (अनुसरणम्), इत् । तेन । करणेनया । क्रोधलोभविवर्जितः—क्रोध is intolerance and anger ; लोभ is excessive greed । क्रोधश्च लोभश्च द्वन्द्वः । ताभ्यां विवर्जितः ३ तत् । Pred. to नृपः । The epithet धर्मशास्त्रानुसारेण suggests इन्द्रियसंयमः for a king ; comp. “इन्द्रियाणां जये योगं समातिष्ठेद्विनिश्चयम्”—, Manu, still क्रोधलोभवर्जित is said to emphasise this and to,

turn attention of the king or ruler to this. See. “क्रोधलोभ-विवर्जित इति वचनम् आदरार्थम्”—in Mita.

5. विद्वद्भिः ब्राह्मणैः सह=suggests that the king's council should contain Brahmanas who are well-versed in vedas, vedangas and so virtuous truthful and equally well behaved towards others. Such Brahmanas are expected to do justice in all cases like good ministers Compare “व्यवहारान् दिष्टुस्तु ब्राह्मणैः सहपार्थिवः मन्त्रज्ञैर्मन्त्रिभिश्चैव विनीतः प्रविशेत् सभाम्”—Manu.

2. The king's councillors should be virtuous and truthful.

श्रुताध्ययनसम्पन्ना धर्मज्ञाः

राज्ञा सभासदः कार्या रिपौ मित्रे च ये समाः ॥ २ ॥

Prose—राज्ञा श्रुताध्ययनसम्पन्नाः धर्मज्ञाः सत्यवादिनः सभासदः कार्याः । राज्ञा रिपौ मित्रे च ये समाः तादृशाः सभासदः कार्य्याः ।

Beng.—राज्ञा वेदाध्ययनसम्पन्न धर्मज्ञ मतावादी शत्रुते ও मित्रे সমবাহারকারী সভাসদ নিযুক্ত করিবেন ।

Eng. The king should engage such councillors in his council, that are well-versed in the vedas in Mimamsa, in धर्मशास्त्र etc. are virtuous and truthful and are also of equal-behaviours to both enemies and friends.

Mita—सम्पन्नाश्चाह । किञ्च “श्रुताध्ययनसम्पन्नाः” श्रुतेन मीमांसायाकरणादि-सम्पन्नेन अध्यायनेन वेदाध्ययनेन च सम्पन्नाः । धर्मज्ञाः धर्मशास्त्रज्ञाः । सत्यवादिनः सत्यमवधारणीयाः । रिपौ मित्रे च समाः—राजद्वेषादिरहिताः । सम्पन्नाः सभासदः, सभायां संसदि यथा सीदन्ति उच्यन्ति तदाहमामसत् ।

कारैः राहा कर्त्तव्याः । [यद्यपि श्रुताध्यायनसम्पन्नाः ” इत्यविशेषणोक्तं तथापि ब्राह्मणा एव । यथाह कात्यायनः—“स तु सभ्यैः स्थिरैर्युक्तः प्राज्ञैः मौलैः—द्विजोत्तमैः । धर्मशास्त्रार्थकुशलैरर्थशास्त्रविशारदैः ” इति । ते च त्रयः कर्त्तव्याः, बहुवचनस्यार्थवत्त्वात् “यस्मिन्देशे निधीदन्ति विप्रावेदविदस्त्रयः ” इति मनुस्मरणाच्च (VIII. II). । शृङ्गस्पतिस्तु सप्तपञ्च त्रयो वा सभासदो भवन्ति इत्याह—“लोकवेदज्ञः सप्त पञ्च त्रयोपि वा । यत्रोपनिष्ठा विप्राः स्युः सा यश्चक्षी सभा ”— । न च “ब्राह्मणैः सह ” इति पूर्वश्लोकोक्तानां ब्राह्मणानां “श्रुताध्यायनसम्पन्नाः ” इत्यादि विशेषणम् इति मन्तव्यम् । तृतीय—प्रथमान्तनिर्दिष्टानां विशेषणविशेष्यभावासंभवात् । “विद्वद्भिः ” इत्यनेन पुनरुक्तिप्रसङ्गात् । तथा च कात्यायनेन ब्राह्मणानां सभासदां च स्पष्टं भेदोदर्शितः—सप्राडविवाकः सामात्यः सबाह्यपुरोहितः । ससभ्यः प्रेक्षको राजा स्वर्गे तिष्ठति धर्मतः ” । तत्र ब्राह्मणा अनियुक्ताः, सभासदस्तु नियुक्ता इति भेदः । अतएवोक्तं—“नियुक्ता वा धर्मज्ञो अनियुक्ता वा वक्तुमर्हति ” इति । तत्र नियुक्तानां यथावस्थितार्थकथनेपि यदि राजान्यथा करोति तदासौ निवारणीयः, अन्यथा दोषः । उक्तं च कात्यायनेन—अन्यायेनापि तं यान्तं येनुयान्ति सभासदः, तेषां तद्भागिनः तस्मात् शोषनीयः स तैर्नृपः ॥ अनियुक्तानां पुनः अन्यथाभिधाने वा दोषो न तु राज्ञः अनिवारणे—“सभा वा न प्रवेष्टव्या वक्तव्यं वा समञ्जसम् । अत्रुबन्विम्रुबन्वापि नरो भवतिकिल्बिषी ॥ ” इति मनुस्मरणात् (VIII. 13) । “रिपौमित्रे च ” इति चकारात् श्लोकरञ्जनाय कतिपयैर्बणिगुभिरप्यभिहितं सहः कर्त्तव्यम्, यथाह कात्यायनः—“कुलशीलवयोवृत्तविस्तबद्भिरमतसरैः । वणिगभिः स्वात् कतिपयैः कुलभूतैरधिष्ठितम् ” इति । (1)] ॥

NOTES ON MITA

1. Though “श्रुताध्यायनसम्पन्नाः ” is said without any restriction, still it refers to Brahmanas. Thus Katyayana says—“The king should be united with learned, hereditary

Brahman councillors, well versed in धर्मशास्त्र and कर्मशास्त्र (Politics); and the plural number shows three should be there at least ; for Manu says—that is सभा where there are three “वेदवित्” । Smritikara Brihaspati however opines that सभासद् may be three, five or seven in “that is a council like a sacrificial seat, where three five or seven Brahmanas well versed in worldly ways, Vedas and धर्मशास्त्र, sit together.” Again this epithet “श्रुतसम्पन्नाः ” should not be construed as an adjective of “विद्वद्भिः ब्राह्मणैः सहः ” of the previous sloka, for there can be no विशेषणविशेष्यभाव of one ending in तृतीया and another in प्रथमाविभक्ति । Further then विद्वद्भिः and श्रुतसम्पन्नाः will be tautologous. Not only this, Smritikara Katyayana has shown difference between ब्राह्मण (as sl. 1) and सभासद् (as here in sl. 2) in “a king really remains in heaven when he is surrounded by judge, minister, Brahmana, priest and councillors” ; of these ब्राह्मण is not appointed (he is naturally to remain being hereditary one), but सभासद् is appointed by the king later on.—So also it is said “one knower of धर्मशास्त्र whether appointed or not should speak out”. And in this matter, the appointed one should check or guide the king if he does otherwise in spite of real facts being presented, otherwise these सभासद् will incur fault. Katyayana says—The councillors that follow the king even if he runs after injustice will be entangled in faults, so they should reform the king, whereas the appointed ones will be entangled in

faults if only they pervert facts or remain silent thereon, but their fault will not arise if they do not check or reform the king ; for Manu says "one ब्राह्मण should not enter such a council, he must speak aright ; non-speaking or perverse speaking makes him sinful."

By the epithet "रिपो मित्रे स समाः" it is implied that council can be convened by some traders even to please subjects. For Katyayana on this says "a council should also be occupied by some traders of good heredity, having high lineage, character, age, money and conduct and that are not maliciously disposed."

CHARCHA

1. श्रुताध्यायन etc—Qual. सभासदः। श्रु+क्त कर्मणि=श्रुतम् that is heard from आचार्य। Aco-to Mitakshara it refers to मोमांसा, व्याकरण etc that are usually heard from आचार्य। अध्ययन is वेदाध्ययन, for it was indispensable for a Brahmana. अतश्च अध्ययनञ्च, द्रन्द। ताभ्याम् सम्यन्ताः endowed. इतत्। Or-अत and श्रुति refer to Vedas. श्रुतस्य (षडङ्गवेदस्य) अध्ययनम्। तेन सम्यन्ताः। षडङ्गवेदाध्ययन was imperative for a Brahmana "ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गवेदः अध्येयः ज्ञेयश्चेति"—Srutī, quoted in महाभाष्य ॥ These should also be धर्मज्ञाः i. e. धर्मशास्त्रज्ञाः, and सत्यवादिनः। सभायां सीदन्ति इति सभा+सद+विबम्=सभासदः counsellors. उक्तकर्म of कार्य्याः। These are to be appointed by kings. — राजा सभासदः कार्य्याः।

The ब्राह्मण referred to in sl. 1 here, are original learned Brahmanas (due to hereditary custom of the time);

and the सभासद् (ब्राह्मण or otherwise) are those appointed by the king to safeguard him in his administration of justice. See Eng. Tran. of Mita.

Sometimes कुलशीलवित्तयुक्त traders are also made सभासद् if necessity arises for satisfaction of subjects—See Mita.

3. If the king is unable to administrate, then a well-versed judge should be appointed along with the counsellors.

अपश्यता कार्य्यवशाद् व्यवहारान् नृपेण तु।

सम्यैः सह नियोक्तव्यो ब्राह्मणः सर्वधर्मविद् ॥ ३ ॥

Prose—कार्य्यवशाद् व्यवहारान् अपश्यता नृपेण तु सम्यैः सह सर्वधर्मविद् ब्राह्मणः (विचारकः) नियोक्तव्यः।

Beng.—कार्याङ्गरे व्यापृत शक्तिश्च राजा यदि व्यवहारादि (ग्राम्णा मोकक्ष्मा) देविते (वा विचार करिते) ना पारेन, ताहा इहेले তিনি সভাগণের सहित सर्वधर्मशास्त्रादिबेत्ता ब्राह्मण विचारक नियुक्त करिबेन।

Eng. If the king is unable to look to administrative affairs himself being otherwise engaged in some works, then he is to appoint a well-versed Brahmana Judge along with the counsellors.

Mita—व्यवहारान् नृपः पश्येत् (sl. 1) शक्तुं समस्तकल्पमाह—कार्य्यन्तर-व्याकुलतया "व्यवहारान् अपश्यता नृपेण" पूर्वोक्तैः सम्यैः (सभासद्भिः) al 2) सह 'सर्वधर्मविद्'—सर्वान् धर्मशास्त्रान् सामयिकान् धर्मान् वेत्ति विचारयति इति "सर्वधर्मविद् ब्राह्मणः" न क्षत्रियादि नियोक्तव्यो व्यवहारहर्षि। ३ ॥

कात्यायनीकं गुणविशिष्टं कुर्यात् ; यथाह—“दान्तं कुलीनं मध्यस्थमनुद्वेगकरं स्थिरम् । परत्र भीरुं धर्मिष्ठमुद्युक्तं क्रोधवर्जितम्” इति ॥ एवम्भूतब्राह्मणसम्भवे क्षत्रियं वैश्यं वा निमुञ्चोत, न शूद्रम् । तथा च कात्यायनः—ब्राह्मणो यत्र न स्यात् क्षत्रियं तत्र योजयेत् । वैश्यं वा धर्मशास्त्रज्ञं शूद्रं यत्नेन वर्जयेत् ॥ नारदेनापि मुख्यतो दर्शितः—“धर्मशास्त्रं पुरस्कृत्य प्राड्विवाकमतेस्थितः । पश्येद्व्यवहाराननुक्रमात्” । प्राड्विवाकमतेस्थितो न स्वमतेस्थितः राजा चारचक्षुषा परसैन्यं पश्यतीतिवत् ॥ [तस्य प्राड्विवाकशब्दस्य इयं यौगिकी-संज्ञा—अर्थिप्रत्यर्थिनौ पृच्छतीति प्राट्, तयोर्वचनं विरुद्धमविच्छेदं च सभ्यैः सह विवेचयति वा इति विवाकः । प्राट् चासौ विवाकश्च प्राड्विवाकः । उक्तञ्च—विवादानुगतं पृष्ठ्वा ससभ्यस्तत्प्रयत्नतः । विचारयति येनासौ प्राड्विवाकस्ततः स्मृतः” इति] ॥ ३ ॥

CHARCHA

1. अपश्यता—दृश+शत्=पश्यत् । न पश्यन् न विचारयन् । नञ् तत् । तेन । Qual. नृपेण । See also पश्येत् sl. 1.

2. कार्यवशात्—हेतौ १मी । Being engaged in some affair of self.

3. सभ्यैः—सभायां साधवः इति सभ्याः (य प्रतयः), तैः । सहशब्दयोगे ३या । These are सभासद referred to in the previous sloka.

4. ब्राह्मणः—उक्तकर्म of नियोक्तव्यः । It is singular here and here it refers to a ब्राह्मणः विचारक । He is to be a धर्मशास्त्रज्ञ सामयिक-स्थानीय शास्त्रादिवेत्ता also etc. He is so प्राड्विवाकः । प्राड्विवाकः is a विचारक—a judge ; derive पृच्छतीति प्रच्छ+क्षिप्=प्रश्न । शcoming in place of च्छ by the rule—च्छ्वाः, शूढनुनासिके=प्रश्न् । ष् for श् by the rule—ब्रश्चभ्रस्जस्जृजयजराजभ्राजन्छशां षः=प्राष्, with दोष by the varttika “क्षिप् वचि प्रच्छि—दीर्घोऽसम्प्रसारणञ्च”=प्राड् (in 1st sing). विवक्षि विविनक्ति विवेचयति इति विवाकः (बाहुलकात् कर्त्तरि षञ् as

in the word अच्छं अच्छ वा वदतीति अच्छावक=अस्त्रिग्विशेष in veda) । or Bhanuji has विवेचनमिति वि+वच+घञ् भावे=विवाकः । स अस्ति अस्य इति विवाकः with अच्छ् प्रत्यय मत्वर्थीय । Then प्राड् चासौ विवाकश्च प्राड्विवाकः a judge, see Mita ; also compare “विवादे पृच्छति प्रश्नं प्रतिप्रश्नं तथैव च । नयपूर्वं प्राक् वदति प्राड्विवाकस्ततः स्मृतः” and “विवादानुगतं पृष्ठ्वा । पूर्ववाक्यं प्रयत्नतः । विचारयति येनासौ प्राड्विवाकस्ततः स्मृतः”—Bhanuji under Amara “द्रष्टरि व्यवहाराणां प्राड्विवाकाक्ष-दर्शकौ” (both प्राड्विवाक and अक्षदर्शक are विचारक) ॥

4. Punishment for an अन्यायकारी सभ्य ।

रागालोभाद् भयाद्वापि स्मृत्यपेतादिकारिणः ।

सभ्याः पृथक् पृथक् दण्ड्या विवादाद्विगुणं दम् ॥ ४ ॥

Prose—रागात् (रजीगुणजन्यस्नेहातिशयात्) लोभाद् भयाद् वा स्मृत्यपेताकारिणः (स्मृतिशास्त्रविस्मृकारिणः) सभ्याः पृथक् पृथक् विवादात् (विवादनिमित्तभूतात् दमात्) द्विगुणं दम् (राक्षा) दण्ड्याः ।

Beng.—स्नेहवशतः, अर्थलोभहेतु वा मारथाওয়ার ভয়ে যদি উক্তভাগ্যগণ স্মৃতিশাস্ত্র বা লোকাচার বিরুদ্ধ আচরণ করেন (বা উৎকোচাদি গ্রহণ করেন), তাহা হইলে রাজা তাদের প্রত্যেককে পৃথক পৃথক ভাবে, বিবাদবিষয়ীভূত অর্থাদি অপেক্ষা দ্বিগুণ দণ্ডে দণ্ডিত করিবেন ।

Eng. If any of these councillors do something against Dharmashastras or customs, out of affection, greed or fear, then these are to be separately punished with fine twice the amount involved in the defeat of the suit.

Mita—प्राड्विवाकादयः सभ्या यदि रागादिना स्मृत्यपेता व्यवहारं विचारयन्ति तदा राक्षा किं कर्त्तव्यमित्याह—अपिच पूर्वोक्ता सभ्या रजसो निरङ्कुशत्वेन

नदभिभूता 'रागात्' स्नेहातिशयात्, 'लोभात्' लिप्सातिशयात्, भयात् सन्नासात् "स्मृत्यपेतं" स्मृतिविरुद्धं, आदिपदेन आचारापेतं कुर्वन्तः "पृथक् पृथक्" एकैकशो 'विवादात्' विवादपराजयनिमित्तात् "दमात् द्विगुणं दमं दण्ड्याः", न पुनर्विवादात्स्यदीभूतात् द्रव्यात् । (तथा सति स्त्रीग्रहणादिषु दण्डाभावप्रसङ्गः स्यात्) । रागलीभयानामुपादानं रागादिष्वेव, द्विगुणो दमो न अज्ञानमोहादिषु इति—नियमार्थम् (1) । [न च "राजा सर्वस्येष्टे ब्राह्मणवर्जम्" इति गौतमवचनात् "ब्राह्मणा न दण्ड्याः" इति मन्तव्यम्, तस्य प्रशंसार्थत्वात् । यत्तु तत्र—षड्भिः परिहार्यो राजा अवध्यश्चावन्ध्यश्चादण्डश्चावहिष्कार्याश्चापरिवाद्यपरिहार्यश्च—इति, तदपि, "स एष बहुश्रुतो भवति । लोकवेदवेदाङ्गविद् वाकीवाक्य-इतिहास पुराणकुशलः तदपेक्षस्तद्धृत्तिश्चाष्टाचरिंशत्-संस्कारैः संस्कृतस्त्रिषु कर्मस्वभिरतः षट्सु वा सामयाचारिकेषु अभिविनीत इति प्रतिपादितबहुश्रुतविषयं, न ब्राह्मणमात्रविषयम् (2)] ॥ ४ ॥

NOTES ON MITA.

From Gautama's saying "राजा सर्वस्य ईष्टे ब्राह्मणवर्जम्" (i.e., the king lords over all except the Brahmanas), it is not to be concluded that "Brahmanas are not to be punished"; it is said only by way of Praise of Brahmanas. [They are punishable if necessity arises].

Also the saying there in Gautama "षड्भिः परिहार्यः राजा" etc. i. e. the king is to spare the six and these are also अवध्य, अवन्ध्य, अदण्ड्य, अवहिष्कार्य, अपरिवाद्य (अनिन्द्य) and अपरिहार्य, —is with regard to all men well-versed in वेद, वेदाङ्ग, वाकीवाक्य (=उक्तिप्रत्युक्तिवाक्य वा न्यायशास्त्र), इतिहास, पुराण and reformed in all the 48 rites said in srauta sutras etc. engaged in all the three rites (of यज्ञ, वेदपाठ and दान) and six customs (समय,

आचार &c.) of Dharma shastra, and not necessarily with reference to Brahmanas only (न ब्राह्मणमात्रविषयम्) । [Such a well-versed one—be he a Brahmana or not is to be spared from any kind of heavy punishment.]

CHARCHA

1. रागात् &c.—हेतौ १मी । राग is affection or attachment due to रजोगुण which is constantly urging us to such action, लोभ is avarice or greed for money (so Upanishad advises—"मागृषः कस्यस्त्विद्वनम्") । भय is fear from some party, =intimidation.

2. स्मृत्यपेतकारिणः—अप+इ+क्त=अपेत ousted, driven. स्मृति is स्मृतिशास्त्र । स्मृतेः अपेतम् outside of स्मृति i. e., स्मृतिशास्त्रविरुद्ध । comp. "विनयादपेतपुरुषः" in Swapna I. स्मृत्यपेतं कुर्वन्ति इति णिनि कर्तरि ताच्छील्ये । Qual. सम्याः ॥ सभायां साधवः=सभ्याः with य-प्रत्यय=councillor or सभासदः (including ग्राह्यविवाक even) as said by ब्राह्मणः सर्वधर्मवित् in sl. 3 ante.

3. दण्ड्याः—दण्ड+णिच् यत् कर्मणि । are to be punished; construe—राजा सभ्याः दण्ड्याः ।

4. विवादात्—विवादे पराजयनिमित्तात् । अधिकार्थद्योतक "द्विगुण" शब्दयोगे १मी by the maxim "अधिकशब्दयोगे सप्तमीपञ्चम्याविध्यते । तदस्मिन्नधिकम् इति, यस्मादधिकमिति च सूत्रनिर्देशात् ।"—Bhattoji

5. द्विगुणम्—द्वौ गुणौ यस्मिन्, बहु तम् । Qual. दमम् ॥ दम्यते निषिध्यते निगृह्यते येन इति दम+करणे यञ्=दमः originally self restraint (cp "निग्रहो वाङ्मवृत्तीनां दम इत्यभिधीयते" and "अनिष्टात् कर्मणो विप्र यस्य चित्तनिवारणं स कीर्तितो दमः"), thence it here and in

स्मृतिशास्त्र means punishment (दण्ड) of fine (अर्थदण्ड) usually. Thus Manu also says “अभिचारेषु सुर्वेषु कर्त्तव्यो द्रिशतो दमः”—IX.290. This दम (दण्ड) is ethically both instructive and educative.

6. Remark—Here mark the root दण्ड is द्विकर्मक। So the original sentence was—राजा सभ्यान् दमं दण्डयेत्, becomes in voice change (with यत्)= राजा सभ्याः दमं दण्डयाः। Here the अप्रधान कर्म—“सभ्याः” becomes उक्त (declared) by the rule “द्रुहादेरप्रधाने”, so दम् remains कर्म as before; and we get सभ्याः दमं दण्डयाः।

7. Molestation or oppression by unjust ways, is narrated to the king constitutes व्यवहार (suit).

स्मृत्याचारव्यपेतेन मार्गेणाधर्षितः परैः।

आवेदयति चेद्राज्ञे व्यवहारपदं हि तत् ॥ ५ ॥

Prose—स्मृत्याचारव्यपेतेन मार्गेण परैः आधर्षितः (पीडितःजनः) राज्ञे चेत् आवेदयति—तत् हि व्यवहारपदं (व्यवहारविषयः) स्यात्।

Beng—श्रुति ও আচার বিকল্প পথ ধরিয়৷ অত্র কর্তৃক পীড়িত হইয়া যদি কেহ রাজার নিকটে আবেদন করে, তবে তাহাই মামলার বিষয় হয়।

Eng. If one, oppressed by others by means of actions contrary to Smritishastras and contrary to usage and customs, applies to the king (as অর্থিন—or বাদিন্)—this constitutes the subject of litigation.

Mita—ব্যবহারবিষয়মাহ—“ধর্মশাস্ত্র-সময়াচারবিরুদ্ধেन मार्गेण परैः आधर्षितः अभिभूतः ‘यद्राज्ञे प्राडविवेकाय वा ‘आवेदयति’ विज्ञापयति ‘चेत्’ यदि,

तदावेद्यमानं “व्यवहारपदं”—प्रतिज्ञीत्तरसंशय-हेतुपरामर्शप्रमाणनिर्णय प्रयोजनात्मकः व्यवहारः, तस्यपदं विषयः (1)। [तस्य चेदं सामान्यलक्षणम्, स च द्विविधः—शङ्काभियोगः, तत्त्वाभियोगश्चेति। यथाह नारदः—“अभियोगस्तु विज्ञेयः शङ्का तत्त्वाभियोगतः शङ्कासतां तु संसर्गात्तत्त्वं होदाभिदर्शनात्” इति। होदा लोप्त्रं (चौर्यधनं), लिङ्गमिति (चिह्नमिति) यावत्। तेन दर्शनं, साक्षाद्दर्शनं होदाभिदर्शनं तस्मात्। तत्त्वाभियागीषि द्विविधः। प्रतिषेधात्मको विधयात्मकश्चेति यथा—“मत्तो हिरण्यादिकं गृहीत्वा न प्रयच्छति” क्षेत्रादिकं ममायमपहरति इति। उक्तं च कात्यायनेन—“न्याय्यं स्वं नेच्छते कर्तुमन्याय्यं वा करोति यः इति (2)]।

N. B.—(1) व्यवहारपदं means व्यवहारविषयः determined by प्रतिज्ञा (statement of some fact), उत्तर (Its reply), संशय (doubt about which is true) हेतुपरामर्श (determining existence of cause) प्रमाण (proof) निर्णय (conclusion). 2. This is the general characteristic of व्यवहार। This व्यवहार is of two kinds—(1) शङ्काभियोग and (2) तत्त्वाभियोग। Narada also on this says—अभियोग i.e. complaints are of two kinds—शङ्काभियोग and तत्त्वाभियोग। शङ्काभियोग (apprehension of fault) arises due to contact with the evil, and तत्त्वाभियोग (real fault) arises due to direct seeing some real sign—होदाभिदर्शनात्—होदा means लोप्त्र, i.e., चौर्यधन and its लिङ्ग sign। seeing these direct or through reliable one; तत्त्वाभियोग again is of two types—(1) प्रतिषेधात्मक (implying negation) and (2) विध्यात्मक (positiveness) as “he is not giving me back my gold etc. taken before” (प्रतिषेधात्मक) and “he is usurping or encroaching my land” (विध्यात्मक) respectively.

स व्यवहारविषयः पुनश्चाष्टदशधाभिधत्ते । यथाह मनुः—“तेषामाद्यमृणादानं निक्षेपोऽस्वामिविक्रयः । सम्भूय च समुत्थानं दत्तस्यानपकर्म च ॥ वेतन-सौवचादानं संविदश्च व्यतिक्रमः । क्रयविक्रयानुशयो विवादः स्वामिपालयोः ॥ सीमाविवादधर्मश्च पारुष्ये दण्डवाचिके । स्तेयं च साहसं चैव स्त्रीग्रहणं एव च । स्त्रीपुंघर्मो विभागश्च द्यूतसमाह्वय एव च । पदान्यष्टादशैतानि व्यवहारस्थितौ इह ॥ इति ।

This litigation subject concerns the following 18 points as said in Manu VIII ; of there 18 points, the first is—
 1) ऋणादानम् (giving or non-giving and realisation of debts)
 (2) निक्षेप (placing of one's wealth with another out of confidence) (3) अस्वामिविक्रय (selling by a non-owner)
 (4) सम्भूय समुत्थान (enterprise or business by several in conjunction as partners) (5) दत्तस्य अनपकर्म (not taking back even after illegal giving) (6) वेतनस्य अदानम् (not giving wages)
 (7) संविदः व्यतिक्रमः (perversion of contract or promise)
 (8) क्रयविक्रयानुशयः (quarrel when remorse arises due to buying or selling) (9) स्वामिपालयोर्विवादः (quarrel of owners of cattle etc.) (10) स्वामीविवादः (quarrel over boundary line of *ग्राम &c) (11) दण्डपारुष्यम् (12) वाक्पारुष्यम् (13) स्तेयम् (theft of money etc) (14) साहसम् (forcible taking of money etc) (15) स्त्रीसंग्रहणम् (illicit connection with females) (16) स्त्रीपुंघर्म (arrangement of one with a female) (17) विभाग (division of ancestral property)
 (18) द्यूताह्वय is द्यूतसमाह्वय (challenge with stake at dice).

एतान्यपिसाध्यभेदेन पुनर्वहुल्वंगतानि । यथाह नारदः—“एषामेव प्रभेदोन्यः शतमष्टोत्तरं भवेत् । क्रियाभेदाद् मनुष्याणां शतशालो निगद्यते” इति ॥

[“आवेदयति-चेद्राज्ञे” इत्यनेन स्वयमेवांगत्य आवेदयति, न राजप्रेरितः तत्पुरुष-प्रेरितो वा इति दर्शयति । यथाह मनुः—“नोत्पादयेत् स्वयं कार्यं राजा वाप्यस्य पुरुषः । न च प्रापितमन्येन ग्रसेतार्थं कथञ्चन” इति । परैरिति परेण पराभ्यां परैरित्येकस्य एकेन द्वाभ्यां बहुभिर्वा व्यवहारो भवति इति दर्शयति ।]

यत्पुनः—“एकस्य बहुभिःसार्धं स्त्रीणां प्रेष्यजनस्य च । अनादेयो भवेद्वादो धर्मविद्विस्ताहतः इतिवचनं, तत् भिन्नसाध्यद्वयविषयम् (this concerns two different suits or matters to be proved—साध्य) ।

“आवेदयति चेद्राज्ञे” इत्यनेनैव राज्ञा पृष्ठो विनीतवेष आवेदेत् । आवेदितं च युक्तचेत् मुद्रादिना (चिह्नविशेषेण)—(royal sealed Paper or the like) प्रत्यर्थ्याह्वानं, अकल्यादीनां (व्याधितानां) अनाह्वानम् इत्याद्यर्थ-सिद्धमिति न पृथगुक्तम्—(In आवेदयति राज्ञे—summoning of प्रत्यर्थि if in health goes without saying so not here separately stated) स्मृत्यन्तरे स्पष्टार्थमुक्तम् यथा, “काले कार्यार्थिनं पृच्छेत् प्रणतं पुरतःस्थितं । किं कार्यं काचतेपोऽङ्गमा भैषीर्ब्रूहि मानव ॥ केन कस्मिन्कदा कस्मात् पृच्छेदेवं सभागतम् । एवं पृष्ठ स यद् ब्रूयात् स सभ्यैर्ब्राह्मणैःसह । विसृज्य कार्यं, न्याय्यं चेदाह्वानार्थमतः परम् । मुद्रां वा निक्षिपेत्तस्मिन् पुरुषं वा समादिशेत् । अकल्यकबालस्थविरविषमस्थक्रियाकुलान् । कार्यार्थिपाति-व्यसनि-नृपकार्योत्-सवाकुलान् । मत्तोन्मत्तप्रमत्तार्तान् श्रुत्यान्नाह्वयेत् नृपः । न हीनपक्षां युवर्तिं कूले जातां प्रसूतिकां । सर्ववर्णोत्तमां कन्यां, ता ज्ञातिप्रभुकाः स्मृताः ॥ तदीधनकुटुम्बिन्यः स्वैरिष्यो गणिकाश्चयाः । निष्कुला याश्च पतितास्तासामाह्वान-मिष्यते । कालं देशं च विज्ञाय कार्यार्थिणाञ्च वलावले । अकल्यादीनपि शनैर्यानिवाहयेत् नृपः । ज्ञात्वाभियोगं येषि स्युर्वने प्रव्रजितादेवः । तानप्याह्वानयेद् राजा गुरुकार्येष्वकोपयन् ॥ इति ॥ [कल्य and not कल्प means सुस्थ] ।

आसेधव्यवस्थापि अर्थसिद्धौ (आसेधः=restraining ; restraining internring etc. too of प्रत्यर्थि goes without saying here in

“आवेदयतिचेतराज्ञे”) । [नारदेनोक्ता—“वक्तव्येति” इतिष्ठन्तमुत्क्रामन्—
तदचः । आसेधयेत् (निरोधयेत्) विवादाधीं (वादी) यावदाह्वानदर्शनम् ।
स्थनासेधः कालकृतः प्रवासात् कर्मणस्तथा । चतुर्विधः स्यादासेधः नासिद्धस्तं
विलङ्घयेत् । आसेधकाले आसिद्ध आसेधं योतिवर्त्तते । स विनेयोऽन्यथाकुर्वन्
आसेद्धादन्धभाग्भवेत् नदीसन्तारकान्तार दुर्देशोपप्लवादिषु । आसिद्धस्तं
परासेधमुत्क्रामन्नापराध्नुयात् ॥ निर्वेष्टुकामो रोगार्तोऽप्यनुव्यसनेस्थितः ।
अभियुक्तस्थान्येन राजकार्योद्यतस्तथा गवां प्रचारेगोपालाः शस्यावापेकृषीवलाः ।
शिल्पिनश्चापि तत्कालमायुधोयाश्च विग्रहे” । इति । आसेधो राजाज्ञयावरोधः ।
अकल्यादयः, पुत्रादिकमन्यं वा सुहृदं प्रेषयेयुः, न च ते परार्थवादिनः—“योन
आता न च पिता न पुत्री न नियोगकृत् । परार्थवादी दन्द्यः स्थाद् व्यवहारेषु
विरुवन् ॥ विरुद्धं विविधं विशेषेण वा ब्रुवन् = विब्रुवन् इत्यर्थः] ॥ ५ ॥

CHARCHA

1. स्मृत्याचार etc.—विशेषण अपेतः व्यपेतः । स्मृति is धर्मशास्त्र ;
आचार is usage, custom and timely duties etc. स्मृतिश्च आचारश्च,
द्वन्द्व । ताभ्याम् व्यपेतः gone from, i.e. outside of, सुप्तुपा । तेन ।
Qual. मार्गेण । मार्गेण has करणे ३या ।

2. आघर्षितः—आ+धृष+णिच् क्त कर्मणि=आघर्षितः oppressed. Its
अनुक्तकर्त्ता is — परैः । आघर्षितः refers to आघर्षितः जनः ।

3. राज्ञे—क्रियायोगे, कर्माणि वा चतुर्थी । The क्रिया here is
आवेदयति । राज्ञे आवेदयति=राजानम् अनुकूलयितुं विज्ञापयति वा । This
suggests filing of suit by the plaintiff (वादिन् वा अर्थिन्), also
summoning the प्रत्यधिन् (defendant or विवादिन्), and
restraining the accused persons where possible or necessary
(See Mita). Now suits may arise on all the 18 points ;
तत्त्वव्यवहारपदं=विवादपदं stated in Mitakshara by quoting
Manu VIII (which see).

6. Then आवेदित statement of अर्थिन् is to be written
before the प्रत्यधिन् with name, date etc.

प्रत्यधिन्नोऽग्रतो लेख्यं यथावेदितमर्थिना ।

समा-मास-तदर्धाह-नामजात्यादिचिह्नितम् ॥ ६ ॥

Prose—अर्थिना यथा (येन प्रकारेण) आवेदितं (विज्ञापितं) प्रत्यधिन्ः
(विवादिनः, प्रतिपक्षस्य इत्यर्थः) अग्रतः तत् समा-मास-तदर्धाह-नामजात्यादि-
चिह्नितं (यथा तथा कृत्वा) लेख्यं (लेखनीयम्) ।

Beng. अर्थी (वा माम्नाकात्री वादी) याहा येभावे बनिश्चाहे,
ताहा प्रतार्थी वा विवादीर साम्ने लिखिते इहेबे, आर ताते
ब९सर, मास, पक्ष, दिन, नाम, जाति (स्थान) प्रभृतिर नामेर झम्पष्टे
परिचय वा उल्लेख थाकिबे ।

Eng. The petition or narration (statement) of the
Plaintiff as stated by him, should be written before the
antiparty or the defendant specifying the year, month,
paksha, date, name, caste etc. (of the parties) therein.

Mita—प्रत्यधिनि मुद्रालेख्यपुरुषाणामन्यतमेनानीते किंकुर्यादित्याह—(what
should the प्रत्यधिन् do being brought before the king's council
either by sealed summon or by officer is being said) ?—अर्थ्यते
इत्यर्थः साध्यः, सोऽस्यास्तीति अर्थी, तत्प्रतिपक्षः प्रत्यर्थी, तस्याग्रतः पुरतो लेख्यं
लेखनीयम् यथा येन प्रकारेण पूर्वमावेदनकाले आवेदितं तथा, न पुनरन्यथा,
अन्यथावादित्वेन व्यवहारस्य भङ्गप्रसङ्गात् । “अन्यवादी कार्यद्वेषी नोपस्थाता
निस्तारः । आहूतः प्रपत्तायी च हीनः पञ्चविधः स्मृतः”—(नारदस्मृतिः) ॥
आवेदनकाले एवातिवचनस्य लिखितत्वात् पुनर्लेखनमनर्थकम् इत्यत आह—
समामासेत्यादि । अर्थात् संवत्सर-मास-तिथि-वारादिना अर्थिप्रत्यधिनाम्
नामप्राक्प्रजात्यादिचिह्नितम् (लेख्यं स्यात्) । आदिशब्देन द्रव्यतत्संख्यात्मान-

वेलाक्षमादिलिङ्गादीनि गृह्यन्ते । [यथोक्तम् — “अर्थवद्धर्मसंयुक्तं परिपूर्णमनाकुलम् साध्यवद्वाचकपदं प्रकृतार्थानुबन्धि च । प्रसिद्धमविरुद्धं च निश्चितं साधने क्षमम् । संक्षिप्तं लिखितार्थं च देशकालाविरोधि च । वर्षर्तुमासपक्षाहोबेलादेशप्रदेशवत् । स्थानावसथसाध्याख्यजात्याकारवयोर्युतम् । साध्यप्रमाणसंख्यावत् आत्मप्रत्यर्थिनामवत् । परात्मपूर्वजानेकराजानामभिरिक्कितम् । क्षमालिङ्गात्मपोडावत् कथिताहृतदायकम् । यदावेदयते राज्ञे तद् भाषा इत्यतिधीयते ॥” [भाषा=प्रतिज्ञा=पक्ष (statement) इति नार्थान्तरम्—These are not separate words but synonyms] । अवेदनसमये कार्य्यमात्रं लिखितं प्रत्यर्थिनोऽग्रतः समामासादिविशिष्टं लिख्यते इति विशेषः (the matter only is to be stated during petition, but this is to be done with dates etc before the defendant—this is the speciality here).]

संवत्सरविशेषणं यद्यपि सर्वव्यवहारेषु नोपयुज्यते, तथापि आधि-प्रतिग्रह-क्रमेषु—(in mortgage, gift, buying) निर्णयार्थमुपयुज्यते, “आधौप्रतिग्रहे क्रीते पूर्वानुबलवत्तरा” इति वचनात् । अर्थव्यवहारोपि एकस्मिन् वत्सरे यत् सख्याकं यद्रव्यं यतो येन गृहीतं प्रत्यर्पितञ्च, पुनः अन्यस्मिन् वत्सरे तद्रव्यं तत् सख्याकं ततस्तेनगृहीतं, याच्यमानो यदिब्रूयात् सत्यं गृहीतं प्रत्यर्पितञ्च इति । वत्सरान्तरे गृहीतं प्रत्यर्पितञ्च नास्मिन् वत्सरे—इत्युपयुज्यते । एवं मासाद्यपि योज्यम् । देशस्थानादयः पुनः स्थावरेष्वेवोपयुज्यते—“देशश्चैव तथास्थानं संनिवेशस्तथैव च । जातिःसंज्ञाधिवासश्च प्रमाणं क्षेत्रनाम च । पितृपैतामहश्चैव पूर्वराजानुकीर्तनम् । स्थावरेषु विवादेषु दशैतानि निवशयेत्”—इति स्मरणात् (कात्यायनस्मृतौ) । देशो मध्यदेशादिः । स्थानं नाराणस्यादि । संनिवेशः—तत्रैव पूर्वपरादिदिग्विभागपरिच्छिन्नः सम्यक् निविष्टः गृहक्षेत्रादिः । जातिः—अर्थिप्रत्यर्थिनोर्ब्राह्मणत्वादि । संज्ञा च—देवदत्तादिः । अधिवासः—समोपदेशनिवासी जनः । प्रमाणं निवर्तनादि-अपरिमाणम् । क्षेत्रनाम—शानिक्षेत्रं, क्रसुकक्षेत्रं, कुष्णभूमः, पाण्डुभूम इति । पितुः पितामहस्य च नाम अर्थिप्रत्यर्थिनोः पूर्वेषां त्रयाणाम् । राज्ञां नामकीर्तनञ्च ।

समामासदीनां यस्मिन् व्यवहारे यावदुपयुज्यते तत्र तावत् तल्लेखनीयम् इति तात्पर्यार्थः—(The sense is, year, month, dates etc should be given suiting each separate suit). (एवं पक्षलक्षणस्थिते पक्षलक्षणरहितां पक्षवदवभासमानानां पक्षाभासत्वं सिद्धमेव इति योगीश्वरेण न पृथक् पक्षाभासाः उक्ताः (such being the characteristics of पक्ष वा statements having the signs mentioned above, naturally then, पक्षाभासत्वं of those having no real पक्षलक्षण comes up automatically, so योगीश्वर Yajnavalkya has not mentioned it separately here) ।

अन्यैस्तु विस्पष्टार्थमुक्ताः—“अप्रसिद्धं निराबाधं निरर्थं निष्प्रयोजनं । असाध्यं वा विरुद्धं वा पक्षाभासं विवर्जयेत्” इति । अप्रसिद्धं यथा—“मदीयं शशविपाणं गृहोत्त्वान् प्रयच्छति” इत्यादि । निराबाधं—“अस्मद्गृहदीपा-लोकेनायं स्वगृहे व्यवहरतीति” । निरर्थं—अभिधेयरहितं ‘कचटपगजङ्गव’ इत्यादि । निष्प्रयोजनं यथा—“अयं देवदत्तोऽस्मद् गृहसन्निधौ मुखरमधीते” इत्यादि । असाध्यं यथा—“अहं देवदत्तेन सभ्रूभङ्गमुपहंसितं” इत्यादि ॥ एतत् सर्वं साधनासम्भवात् असाध्यम् । अल्पकालत्वान्न साक्षिसम्भवो लिखितं दूरतोल्पत्वान्न दिव्यमिति । विरुद्धं यथा—“यथाहं मूकेन शतं” इत्यादि । पुराष्टाष्टिविरुद्धं वा—“राज्ञा विवर्जितोयश्च यश्च पौरविरोधकृतः । राष्ट्रस्य वा समस्तस्य प्रकृतीनां तथैव च । अन्ये वा ये पुरग्राममहाजनविरोधकाः । अनादेयास्तु ते सर्वे व्यवहाराः प्रकीर्त्तिताः” इति ।—[Such अप्रसिद्ध-पक्षाभासादियुक्त suits are not to be taken or admitted].

यत्तु—“अनेकपदसंकीर्णः पूर्वपक्षो न सिध्यति” इति, तत्र यद्यनेकवस्तुसंकीर्णं श्लिष्यते तदा न दोषः । “मदीयमनेन हिरण्यं वासो रूपकादि वा अपहृत-इमित्येवंविधस्य अदुष्टत्वात् । ऋणाबदानादि पदसंकरे पक्षाभास इति चेत् तदपि न ।” “अदीया रूपका अनेन वृद्धागृहीताः सुवर्णं चास्य हस्ते निक्षिप्तम् । क्षेत्रमव-

मपहरतीति प्रभृतीनां प्रक्षत्वं सिध्यतेव । किन्तु क्रियाभेदात्कृतेन व्यवहारो न युगपत् इत्येतावत् । यथाह—कात्यायनः—“बहुप्रतिज्ञं यत् काव्यं व्यवहारे सुनिश्चितं । कामं तदपि गृहीयात् तत्त्वबुभुत्सया” इति । तस्मादनेक पदसंकोर्णः पूर्वपक्षो युगपन्न सिध्यतीति तस्यार्थः । अर्थग्रहणात् पुत्रपित्रादिग्रहणं तेषामेकार्थत्वात् । नियुक्तस्यापि नियोगेनैव तदेकार्थत्वाच्चेपात् ॥ “अर्थिना संनियुक्तो वा प्रत्यर्थिप्रहितोपि वा । यो यस्यार्थे विवदते तयोर्यपराजयौ” इति स्मरणात् नियुक्तजयपराजयौ मूलस्वामिनोरेव । एतच्च भूमौ फलके वा पाण्डुलेखेन लिखित्वा आवापोद्धारेण (न्यूनाधिक्यपरिहारेण) विशोधितं पश्चात्पत्रे निवेशयेत् । “पूर्वपक्षं स्वभावोक्तं प्राङ्विवाकोभिलेखयेत् । पाण्डुलेखेन फलके ततः पत्रे विशोधितम्,—इति कात्यायनस्मरणात् । शौधनञ्च यावदुत्तरदर्शनं कर्त्तव्यं नातः परम् । अनवस्थाप्रसङ्गात् । अतएव नरदेनोक्तं—“शोधयेत्पूर्ववादं तु यावन्नोत्तरदर्शनम् । अवष्टब्धस्योत्तरेण निवृत्तं शोधनं भवेत्” —इति (=प्रथम खस्डा परे संशोधन) । पूर्वपक्षमशोधयित्वैव यदोत्तरं दापयन्ति सभ्यास्तदा ‘रागाहोभात्’ इत्युक्तदण्डेन सभ्यान् दण्डयित्वा पुनः प्रतिज्ञापूर्वकं व्यवहारः प्रवर्त्तनीयो राज्ञेति—(when councillors dispose of cases without such scrutinising of the first statement पूर्वपक्ष, then they are to be punished by the king and a fresh suit is to be ordered as in modern times) । ६ ।

CHARCHA

1. समामास &c.—Adv. qual कृत्वा understood (see prose) ; or adv. qual. लेख्यम् ।...—चिह्नितं यथातथा लेख्यमित्यर्थः । समा. is year. मासार्द्ध is पक्ष । अहन् is day. नाम name ; जाति caste तस्य अर्द्धम् तदर्द्धम्, १तत् । समा च मासश्च तदर्द्धञ्च नाम च जातिश्च द्वन्द्वः । तानि आदीनि (सामान्ये नपुंसकम्) येषां, बहु । तैः चिह्नितम् । Adv. These are necessary (each one or all) as a suit, a particular litigation. See Mita also.

7. Then the कर्त्तव्य after admission of such written statement is being stated. here—

श्रुतार्थस्योत्तरं लेख्यं पूर्वावेदकसन्निधौ

ततोर्थी लेखयेत्तदर्थः प्रतिज्ञातार्थसाधनम् ॥ ७ ॥

Prose—श्रुतार्थस्य (प्रत्यर्थिना श्रुतार्थस्य) उत्तरं, पूर्वावेदकसन्निधौ लेख्यं (लेखनीयं) । ततः अर्थी (वादी) प्रतिज्ञातार्थसाधनं (प्रतिज्ञातार्थस्य प्रमाणं) सद्यः (तदानीमेव) लेखयेत् ।

Beng. वादीर कथा सुनिश्चा, विवादी प्रतार्थी, तार उठतर प्रथम आवेदक अर्थात् वादीर सामने लिखाईबेन । वादी आबार निज प्रतिज्ञात माम्लार स्वपक्षे प्रमाण तখনई लिखाईबेन । (वादी उक्कणां स्वपक्षसाधनेर जग प्रमाण प्रदर्शन करिया लिखाईबेन) ।

Eng. — Having heard the plaintiff's statement (पूर्वपक्ष), the defendant (प्रत्यर्थी) should give his reply before him and have it recorded ; then the plaintiff too should show proof in favour of his statement प्रतिज्ञा there and then and have it recorded in writing.

Mita—एवं शोधितपत्रारूढे पूर्वपक्षे किं कर्त्तव्यमित्याह—श्रुतः भाषार्थो येन प्रत्यर्थिना असौ “श्रुतार्थः”, “तस्योत्तरं” पूर्वपक्षात् उत्तरत्रभवति इत्युत्तरं “लेख्यं” लेखनीयम् । पूर्वावेदकस्य अर्थिनः सन्निधौ समीपे, उत्तरं च पूर्वोक्तस्य निराकरणम् उच्यते । यथाह—“पक्षस्य व्यापकं सारम् असंदिग्धमनाकुलम् अव्याख्यागम्यम् इत्युत्तरं तद्विदो विदुः” इति ॥ [पक्षस्य व्यापकं निराकरण-समर्थं, सारं न्याय्यं न्यायादनपेतम् । असंदिग्धं—सन्देहरहितम् । अनाकुलम् पूर्वापराविरुद्धम् । अव्याख्यागम्यम् अप्रसिद्धपदप्रयोगेन दुःस्मिन्विभक्तिसमासाध्याहाराभिधानेन वा अन्यदेशभाषाभिधानेन वा यद्

व्याख्येयार्थं न भवति तत् सदुत्तरम् ॥ तच्च चतुर्विधम्—संप्रतिपत्तिः, मिथ्या, प्रत्यवस्कन्दनं (=सकारणोत्तरम्), पूर्वन्यायश्चेति । यथाह कात्यायनः—
 “सत्यं मिथ्योत्तरञ्चैव प्रत्यवस्कन्दनं तथा । पूर्वन्यायविधिर्यच्चैवम् उत्तरं स्याच्चतुर्विधम्” इति । तत्र सत्योत्तरं यथा—“रूपकशतं मष्टां धारयति” इत्युक्ते “सत्यं धारयामि” इति । यथाह—“साध्यस्य सत्यवचनं प्रतिपत्तिरुदाहृता” इति । मिथ्योत्तरं यथा—“नाहं धारयामि” इति । तथा च कात्यायनः—
 ‘अभियुक्तोभियोगम् यदि कुर्यादपह्नवम् । मिथ्यातत्तुजानीयादुत्तरं व्यवहारतः ॥ तच्च मिथ्योत्तरं पुनश्चतुर्विधम्—“मिथ्यैतन्नाभिजानामि तदा तत्रन सन्निधिः । अजातश्चास्मि तत्काले इति मिथ्याचतुर्विधम्” ॥ प्रत्यवस्कन्दनं नाम—“सत्यं गृहीतं प्रतिदत्तं प्रतिग्रहेणलब्धम्” इति । यथाह नारदः—“अर्थिना लिखितो योर्थः प्रत्यर्थी यदि तं तथा । प्रपद्य कारणं ब्रूयात् प्रत्यवस्कन्दनं स्मृतम्” । पूर्वन्यायोत्तरं तु यत्राभियुक्त एव ब्रूयात्—“अस्मिन्नर्थे अनेनाहमाभियुक्तस्तत्र चायं व्यवहारमार्गेण पराजितः” इति । उक्तञ्च कात्यायनेन—“आचारेणावसन्नोपि पुनर्लेखयते यदि । सोभिधेययोजितः पूर्वं प्राङ्न्यायस्तु स उच्यते” ॥ एवमुत्तरलक्षणे स्थिते उत्तरलक्षणरहितानाम् उत्तरवदवभासमानानामुत्तराभासत्वमर्थसिद्धम् ।
 (1) । स्पष्टीकृतं च स्मृत्यन्तरे—“संन्दिग्धमन्यत् प्रकृतात् अत्यल्पमतिभूरि च । पक्षैकदेशव्याप्यन्यत्तथा नैवोत्तरं भवेत् । यद्व्यस्तपदमव्यापि निगूढार्थं तथाकुलम् । व्याख्यागम्यमसारं च नोत्तरं स्वार्थसिद्धये” इति ॥ तत्र सन्दिग्धम्—
 “सुवर्णशतमनेन गृहीतम्” इत्युक्ते “सत्यं गृहीतं सुवर्णशतं माषशतं वा” इति । प्रकृतात् अन्यत् यथा—“सुवर्णशताभियोगे पणशतं धारयामि” इति । अत्यल्पं यथा—सुवर्णशताभियोगे “पञ्चाशतं धारयामि” इति । अतिभूरि (यथा)—सुवर्णशताभियोगे द्विशतं धारयामि” इति । पक्षैकदेशव्यापि—हिरण्यवस्त्राभियोगे “हिरण्यं गृहीतं नान्यत्” इति । व्यस्तपदम्—श्रृणादानाभियोगे पदान्तरेणोत्तरम्, यथा सुवर्णशताभियोगे “अनेनाहं ताडितः” इति । अव्यापि देशस्थानादिविशेषेण अव्यापि यथा मध्यदेशे वाराणस्यां पूर्वस्यां दिशि क्षेत्रमनेनापहृतम् इति पूर्वपक्षे लिखिते “क्षेत्रमपहृतम्” इति । निगूढार्थं यथा—

सुवर्णशताभियोगे किमहमेव अस्मै धारयामि इति ध्वनिना प्राङ्बिवाकः सभ्यो वा अर्थी वा अन्यन्यै धारयति इति सूचयतीति निगूढार्थम् । आकुलं पूर्वापरविरुद्धं यथा—सुवर्णशताभियोगे कृते “सत्यं गृहीतं न धारयामि” इति । व्याख्यागम्यं यथा—दुःखिष्ठाविभक्तिसमासाध्याहाराभिधानेन व्याख्यागम्यम्, अदेश भाषाभिधानेन वा । यथा—सुवर्णशतविषये पितृश्रृणाभियोगे ‘गृहीतशतवचनात् सुवर्णानां पितुर्न जानामि’ इति । अत्र गृहीतशतस्य पितुर्वचनात् सुवर्णानांशतं गृहीतम् इति न जानामि । असारं यथा न्यायविरुद्धं, यथा “सुवर्णशतमनेन वृद्धगः गृहीतवृद्धिरेव दत्ता न मूलमिति अभियोगे “सत्यं वृद्धिर्दत्ता न मूलं गृहीत मिति ॥ उत्तरम्” इति एकवचननिर्देशात् उत्तराणां सङ्करो निरस्तः, यथाह कात्यायनः—
 “पक्षैकदेशे यत् सत्यमेकदेशे च कारणं । मिथ्या चैव एकदेशे च संकरात् तदनुत्तरम्” ॥ अनुत्तरत्वे च कारणं तेनैवोक्तम्—नचैकस्मिन्निवादे क्रिया-स्याद्वादिनोर्द्वयोः न स्वार्थसिद्धिरुभयोर्न चैकत्र क्रियाद्वयम्” ॥ मिथ्याकारणोत्तरयोः संकरे अर्थिप्रत्यर्थिनोर्द्वयोरपि क्रिया प्राप्नोति “मिथ्या क्रिया पूर्ववादे कारणे प्रतिवादिनि” इति स्मरणात् । तदुभयमेकस्मिन् व्यवहारे विरुद्धम् । यथा—सुवर्णं रूपकशतचनेन गृहीतमिति अभियोगे—“सुवर्णं गृहीतं प्रतिदत्तम्, कारणात् न्यायसङ्करोत्तु प्रत्यर्थिन एव क्रियाद्वयम् । “प्राङ्न्यायकारणोक्तौतु प्रत्यर्थी निर्दिशेत् क्रियाम् ।” यथा सुवर्णं गृहीतं प्रतिदत्तम रूपकं व्यवहारमार्गेण पराजितः” । अत्रच प्राङ्न्याये जयपत्रेण वा प्राङ्न्याय-दर्शिभिर्वा भावयितव्यम्, कारणोक्तौतु साक्षिलेख्यादिभिर्भावयितव्यमिति विरोधः । एवमुत्तरत्रयसंकरैपि द्रष्टव्यम् । यथा—अनेन सुवर्णं रूपकं वस्त्राणि च ‘गृहीतानि’ इत्यभियोगे सत्यं सुवर्णं गृहीतं प्रतिदत्तं रूपकशतं न गृहीतं, वस्त्रविषये तु पूर्वन्यायेन पराजितः” इति (एवं चतुःसंकरेपिपक्षेणां चानुत्तरत्वं यौगपक्षेन तस्य तस्यांशस्य तेन तेन विना असिद्धेः क्रमोचोत्तरत्वम् । क्रमाध्वार्थिनः प्रत्यर्थिनः सभ्यानां चेच्छया भवति (यत्र पुनरुभयोः संकरे तत्र यस्य प्रभृतार्थविषयत्वं तत्क्रियोपादानेन पूर्वं व्यवहार प्रवर्त्तयितव्यः, पश्चात् अल्पविषयोपादानेन तु व्यवहारो द्रष्टव्यः । यत्र तु संप्रतिपत्तेरुत्तरान्तरस्या

च संकरस्तत्रोत्तरान्तरोपादानेन व्यवहारो द्रष्टव्यः । संप्रतिपत्तौ क्रियाभावात् । यथा हारीतः—“मिथ्योत्तरं कारणं च स्यातामेकत्र चेदुभे । सत्यं चापि सहान्येन तत्र ग्राह्यं किमुत्तरम् “इत्युक्त्वा उक्तम्—” यत् प्रभृतार्थविषयं तत्र वा स्यात् क्रियाफलम् । उत्तरं तत्र तज्ज्ञेयमसंकीर्णमतोन्यथा संकीर्णं भवति इति शेषः । शेषापेक्षया ऐच्छिकक्रमं भवति । तत्र प्रभृतार्थं यथा—“अनेन सुवर्णं” रूपकशतं वस्त्राणि च गृहीतानि इत्यभियोगे सत्यं सुवर्णं रूपकशतं न गृहीतं, वस्त्राणि च गृहीतानि प्रतिदत्तानि च” इति । अत्र मिथ्योत्तरस्य प्रभृतविषयत्वात् अर्थिनः क्रियामादाय प्रथमं व्यवहारः प्रवर्तयितव्यः, पश्चात् वस्त्रविषयो व्यवहारः । एवं मिथ्याप्राङ्न्यायसंकारे कारणप्राङ्न्यायसंकरे च योजनीयम् । तथा तस्मिन्नेवाभियोगे, गृहीतानि प्रतिदत्तानि इति वा वस्त्रविषये पूर्वं पराजित इति चोक्षरे संप्रतिपत्तेः भुरि विषयत्वेऽपि तत्र क्रियाभावात् मिथ्यायुत्तर-क्रियामादाय व्यवहारः प्रवर्तयितव्यः । यत्र तु मिथ्याकारणोत्तरयोः कृतस्नपक्षव्यापित्वं यथा—गृह्णामाहिकतया (=तत्तन्त्यायेन) कश्चिद्वदति ‘इयं गौर्मदीया अमुकस्मिन् काले नष्टा, अद्यास्य गृहे दृष्टा इति । अन्यस्तु ‘मिथ्यैतत्’ प्रदर्शितकालात् पूर्वमेवास्मद् गृहे स्थिता मम गृहे जाता च इति वदति । इदं तावत् पक्षनिराकरणसमर्थत्वात् नानुत्तरम् । नापिमिथ्यैव कारणोपन्यासात्, नापि कारणमयं एकदेशव्यापि अभ्युपगमाभावात् । तस्मात् सकारणं मिथ्योत्तरमिदम् । अत्र च प्रतिवादिनः क्रिया, “कारणे प्रतिवादिनि” इति वचनात् ॥ ननु ‘मिथ्याक्रिया पूर्ववादे’ इति पूर्ववादिनः कस्मात् क्रिया न भवति ? तस्य शुद्धमिथ्याविषयत्वात्, “कारणे प्रतिवादिनि” इत्येतदपि कस्मात् शुद्धकारणविषयं न भवति ? नैतत् । सर्वस्यापि कारणोत्तरस्य मिथ्यासहचरितरूपत्वात् शुद्धकारणोत्तरस्याभावात् । प्रसिद्धकारणोत्तरे प्रतिज्ञाताथैकदेशस्य अभ्युपगमे नैकदेशस्य मिथ्यात्वम् यथा—‘सत्यं’ रूपकशतं गृहीतं न धारयामि, प्रतिदत्तत्वात् । प्रकृतोदाहरणे तु प्रतिज्ञाताथैकदेशस्य अभ्युपगमो नास्तीति विशेषः । एतच्च हारीतेन स्पष्टीकृतं “मिथ्याकारणयोर्वापि ग्राह्यं कारणमुत्तरम्” इति । यत्र मिथ्याप्राङ्न्याययोः पक्षव्यापित्वं यथा—

‘रूपकशतं धारयामि’ इत्यभियोगे मिथ्यैतत् अस्मिन्नर्थे पूर्वमयं पराजितः इति । अत्रापि प्रतिवादिन एव क्रिया, “प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यधी निर्दिशेत् क्रियाम्” इति वचनात्, शुद्धप्राङ्न्यायेस्याभावात् अनुत्तरत्वप्रसङ्गात्, संप्रतिपत्तेरपि साध्यत्वेनोपदिष्टस्य पक्षस्य सिद्धत्वोपन्यासेन साध्यत्वनिराकरणादेवोत्तरम् । यदा तु कारणप्राङ्न्यायसंकरः, यथा—शतमनेन गृहीतम्’ इत्यभियुक्तः प्रतिवदति ‘सत्यं गृहीतं प्रतिदत्तञ्च इत्यस्मिन्नेवार्थे प्राङ्न्यायेनायं पराजितः इति । तत्र प्रतिवादिनी यथारुचि इति न क्वचित् वादिप्रतिवादिनोरेकस्मिन् व्यवहारे क्रियाद्वयप्रसङ्गः इति—निर्णयः ॥ [N. B.— The gist here is this—the reply of the defendant against the matter or petition of the अथी^१ or वादी, should be able to retort the plaintiff’s statement with just clear undoubtful and non-contradictory lucid meaning requiring no explanation or interpretation of any kind. The four reply will be—either सत्य i. e. acceptance or संप्रतिपत्ति ; or मिथ्या, or a refuting reply with cause (प्रत्यवस्कन्दनं=सकारणोत्तरम्), or with reference to his prior defeat on this point—(This is पूर्वन्याय) । This or such will be the right reply(उत्तर)before the plaintiff ; and other things are उत्तराभास or apparent reply but is not the real reply ; it will do us no good—न स्वार्थसिद्धये स्यात्]

एवमुत्तरे पत्रे निवेशिते साध्यसिद्धेः साधनायत्तत्वात् साधननिर्देशं कः कुर्यात् (Now who is next to do the showing of cause or साधन to establish the साध्य to be proved—the अथी^१ is to show proof now of his plaint or suit or व्यवहार)—इत्याह—तत् उत्तरानन्तरम्, अथी^१ साध्यवान्, सद्य एव अनन्तरमेव “प्रतिज्ञार्थसाधनं लेखयेत् ।” प्रतिज्ञातः साध्यः स चासौ अर्थश्च इति प्रतिज्ञातार्थः, तस्य साधनं च—साध्यतेनेन इति साधनम् प्रमाणम् । [अत्र “सद्यः लेखयेत्” इति वदता उत्तराभिधाने

कालविलम्बमप्यङ्गीकृतम् इति गम्यते । तच्चोत्तरत्र विवेचयिष्यते । अर्थी प्रतिज्ञातार्थसाधनं लेखयेदिति वदतायस्य साध्यमस्ति स प्रतिज्ञातार्थसाधनम् लेखयेत् इति उक्तम् । अतश्च प्राङ्न्यायोत्तरे प्राङ्न्यायस्यैव साध्यत्वात् प्रत्यर्थी एव अर्थी जात इति स एव साधनं लेखयेत् । कारणोत्तरेपि कारणस्यैव साध्यत्वात् कारणवादी एव अर्थी स एव लेखयेत् । मिथ्योत्तरे तु पूर्ववाद्ये वार्थी स एव साधनं निर्दिशेत् । “ततोर्थी लेखयेत्” इति वदता अध्येव लेखयेत् नान्य इत्युक्तम् । अतश्च संप्रतिपत्त्युत्तरे साध्याभावेन भाषोत्तरत्वादिनोः द्वयोरप्यर्थित्वाभावात् साधननिर्देश एव नास्ति इति तावतैव व्यवहारः परिसमाप्यते इति गम्यते । एतदेव हारीतेन स्पष्टमुक्तम्—प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थीनिर्दिशेत् क्रियाम् । मिथ्योक्तौ पूर्ववादी तु प्रतिपत्तौ न सा भवेत्” इति ॥ ७ ॥

CHARCHA

1. श्रुतार्थस्य etc—श्रुतः अर्थः येन (प्रत्यर्थिना), वद् । The प्रत्यर्थी who heard the statement—तस्य । शेषे इष्टी, related to उत्तरम् । The उत्तरम् is to be written down [(लेख्यम्=लिख+णिच् यत्कर्मणि)] । पूर्ववेदकस्यसन्निधौ (अधि ७मी) एव लेख्यम् । Or—It means the matter heard—by कर्मणा ।

2. लेखयेत्=लिख+णिच्+यात् । Then अर्थी should have this recorded, The recording should be there and then—सच्चः (which will favour the अर्थी) ॥ अर्थी प्रमाणं (साधनं) लिखति=अर्थी राजपुरुषेण साधनम् लेखयेत् in णिच् ।

3. प्रतिज्ञातार्थसाधनम्—प्रतिज्ञात is what is to be proved (साध्यवस्तु) i.e. the statement written or filed, प्रतिज्ञातः चासौ अर्थश्च कर्मणा । तस्य साधनम् (कारणम्) । obj. of लेखयेत् । The अर्थी is to do this.

4. The cause of suit being proved the suit is won usually, thus 4 points are involved in a suit or व्यवहार in general—

तत्सिद्धौ सिद्धिमाप्नोति विपरीतमतोन्यथा ।

चतुष्पाद्व्यवहारोऽयं विवादेषूपदर्शितः ॥ ८ ॥

Prose—तत्सिद्धौ (साध्वस्य प्रमाणेन सिद्धौ सत्याम्) अर्थी सिद्धिम् (जयम्) आप्नोति । अन्यथा (अप्रमाणेन) अथ विपरीतं (पराजयम्) आप्नोति । विवादिषु अयं चतुष्पात् [(1) “प्रत्यर्थिनोऽग्रतः लेख्यम्” (sl.6) (2) श्रुतार्थस्य उत्तरं लेख्यम् (sl. 7), (3) ततः अर्थीलेखयेत् (sl. 7) (4) प्रमाणं or साधनं सिद्ध्यादि (sl. 8)] व्यवहारः उपदर्शितः ।

Beng—मामलार् दस्ताख्तबस्तुप्रमाण द्वारा सिद्ध इहिले अर्थी जयनाभ करे, आर, लिखित बस्तु प्रमाण करिते ना पारिले पराजित হয় । (श्रुतार्थनादि) अष्टौदशविवादविषये এই চতুষ্পাৎ সাধারণ ব্যবহারবিধি প্রদর্শিত ইহিল । (প্রথম = লিখিত ভাষাপদ, দ্বিতীয় শ্রুতার্থের উত্তর-লেখন, তৃতীয় অর্থীর পাল্টাকারণ জবাব প্রদর্শন, চতুর্থ প্রমাণসিদ্ধি) ।

Eng—Thus प्रतिज्ञातार्थवस्तु (The original written matter) being proved, the अर्थी gains victory. other wise he is defeated ; thus here the four-pointed general procedure is shown in all the main 18 varieties of cases (mentioned in Manu and quoted before here in P17) ; [The four points (पाद) are —(1) प्रत्यर्थिनोऽग्रतः लेख्यं called भाषापाद—with statement in plaint as in sl 6, (2) श्रुतार्थस्य उत्तरं (sl. 7)=उत्तरपाद defendant's reply (3) अर्थी प्रमाणं लेखयेत् (sl. 7) plaintiffs affidavit in reply and proofs क्रियापाद (4) तत्सिद्धौसिद्धिः (sl. 8)—साध्यसिद्धि पाद] ।

Mita—ततः किमित्यत आह—“तस्य साधनस्य प्रमाणस्य” वक्ष्यमाणलिखित साक्ष्यादिलक्षणस्य “सिद्धौ” निवृत्तौ “सिद्धिं” जयलक्षणम् आप्नोति । अतोस्मात् प्रकारात् अन्यथा प्रकारान्तरेण साधनासिद्धौ “विपरीतं साध्यस्वा-सिद्धिं” प्रराजयलक्षणमाप्नोतीति सम्बन्धः ॥ एवं व्यवहाररूपमभिधाय उपसंहरति—“व्यवहारान् नृपः पश्येत्” (sl. 1) इत्युक्तो व्यवहारः । सोयमिल्लं “चतुष्पात्” चतुरंशकलनया विवादेषु ऋणादानादिषु “उपदर्शितः” वर्णितः । तत्र “प्रत्यर्थिनोद्यतः लेख्यम्” (sl. 6) इति भाषापादः प्रथमः । “श्रुतस्यार्थस्योत्तरम् लेख्यम्” (sl. 7) इति उत्तरपादो द्वितीयः । ततः “अथो” लेख्येत्सद्य इति क्रिया पादस्ततोय । तत् सिद्धौ सिद्धिमाप्नोति इति साध्यसिद्धिपादश्चतुर्थः ॥ यथोक्तं—परस्परं मनुष्याणां स्वार्थविप्र-विपत्तिषु वाक्यन्यायाद्यवस्थानं व्यवहार उदाहृतः । भाषोत्तरक्रियासाध्य-सिद्धिभिः क्रमवृत्तिभिः आक्षिप्तचतुरंशस्तु चतुष्पादभिधीयते” इति ॥ संप्रतिपत्तुत्तरे तु साधनानिर्देशात् भाषार्थस्य असाध्यत्वात् न साध्यसिद्धिलक्षणः पादोस्तीति द्विपात्वमेव । उत्तराभिधानान्तरं सभ्यानाम् अर्धिप्रत्यर्थिनीः कस्य क्रिया स्यादिति परामर्श लक्षणस्य प्रत्याकलितस्य योगीश्वरेण व्यवहार पादस्त्वेनानभिधानात् व्यवहारहृतसम्बन्धाभावाच्च न व्यवहारपादत्वमिति स्थितम् ॥ इति साधारणव्यवहारमातृकाप्रकरणम् ॥

CHARCHA

1. तत्सिद्धौ—तस्य (प्रधानस्य साधनस्य) सिद्धिः । provision of proof इतत्-1 तस्याम् । अधिं ७मी । or भावे ७मी ।

2. चतुष्पात्—चत्वारः पादाः अस्य, वह-1 Having 4 points or procedures.

In this final बहुव्रीहि of चतुर् + पाद, पाद becomes पात् with elision of final अ by the rule “संख्यासुपूर्वस्य” पादस्य लोपः । The four points (पाद) are—(1) first petition and then written statement of अर्थी—भाषापाद (2) next the

reply of प्रत्यर्थी—उत्तरपाद (3) अर्थी's reply with proof क्रियापाद—(4) lastly culmination of proof or सिद्धिपाद including जय-पराजय-दण्ड, see Mita, also Eng. & Beng Tr. And in fact this is the procedure in High Courts etc even now—thus statement in plaint ; defendant's Reply with affidavit ; Plaintiff's counter reply and affidavit ; procedure of proof etc : And this is the general procedure in all व्यवहारपाद (matters of suits) ; इति साधारणव्यवहार मातृका प्रकरणम् ॥

अथ विशेषस्यप्रकरणम् or असाधारणस्य व्यवहारमातृकाप्रकरणम् ।

(Now follow special restrictions in litigations or special formula in special legal procedures)

9. Duties of प्रत्यर्थी and अर्थी in a suit.

अभियोगमनिस्तीर्य नैनं प्रत्यभियोजयेत् ।

अभियुक्तं च नान्येन नोक्तं विप्रकृतिनयेत् ॥ ६ ॥

Prose—अभियोगम् (अपराधम्) अनिस्तीर्य (अनुत्तीर्य) (वादिना आनीतमभियोगमजित्वा इत्यर्थः) एनम् (अभियोक्तारं वादिनं) न प्रत्यभियोजयेत् (अपराधेन न योजयेत्) । अन्येन अभियुक्तं (जनं) च न प्रत्यभियोजयेत् । उक्तं (अभियोगकाले, आवेदनसमये उक्तं कथितं विषयं) विप्रकृतिं (भाषाकालेच विरुद्धभावं) न नयेत् ।

Beng—वादीर आनीत অভিযোগ মীমাংসিত না হওয়া পর্যন্ত প্রতিবাদী অভিযোক্তা বাদীকে, পাল্টা কোন অভিযোগে অভিযুক্ত করিবে না । বাদীকর্তৃক অভিযুক্ত ব্যক্তিকেও অথকোনও বাদী অভিযোগে অভিযুক্ত করিবে না । বাদী অভিযোগকালে

ये विषय बलिगाछे वा ये पक्ष स्थापन करिगाछे, भाषाकाले (लिखाईवार समय) ताहार विरुद्धभाव किछु लिखाईवे ना वा बलिबे ना।

Eng—The defendant (प्रत्यर्थी वा प्रतिवादी) should not accuse with any counter complaint till the final disposal of the suit, already brought against him by the Plaintiff (वादी or अर्थी); no one even should further accuse any defendant already accused by another plaintiff; and the statement filed during complaint should not be contradicted later during recording in suits (भाषाकाले)।

Mita—एवं सर्वव्यावहारोपयोगिनी व्यवहारमातृकामभिधाय अधुना क्वचिद्व्यवहारविशेषे कञ्चिद्विशेषं दर्शयितुमाह—। अभियुज्यते इति अभियोगः अपराधः। “तमभियोगम् अनिस्तीर्य” अपरिहृत्य एनमभियोक्तारं न प्रत्यभियोजयेत्” अपराधेन न संयोजयेत्। [यद्यपि प्रत्यवस्कन्दनं प्रत्यभियोगस्य तथापि स्वापराधपरिहारात्मकत्वात् नास्य प्रतिषेधविषयत्वम्। अतः स्वाभियोगानुपमर्दनरूपस्य प्रत्यभियोगस्यायं निषेधः॥ इदं प्रत्ययिनमधिकृत्य उक्तम्। Though प्रत्यवस्कन्दनं is a kind of or implies some प्रत्यभियोग, still that being meant only to set aside a charge or being a reputation of charge will not come under this consideration of प्रत्यभियोग (a fresh suit) intended here. This is here said with reference to a प्रत्यर्थिन् only]।

अथ अर्थिनं प्रत्याह अभियुक्तं च नान्येन इति। “अन्येनाभियुक्तम्” अनिस्तीर्णाभिमीगम् अन्योर्थी “नाभियोजयेत्”। किञ्च “उक्तम्” आवेदनसमये यदुक्तं तत् “विप्रकृतिं” विरुद्धभावं “न नयेत्” प्रापयेत्। एतदुक्तं भवति— यद्वस्तु येन रूपेणावेदनसमये निवेदितं तद्वस्तु तथैव भाषाकालेपिलेखनीयं नान्यथा, [“ननु प्रत्यर्थिनोऽगतः लेख्यं यथावदितमर्थिना” (sl. 6) इत्यत्रैवेदम्

उक्तम्, किमर्थं पुनरुच्यते “नोक्तं विप्रकृतिं नयेत्” इति? उच्यते— “यथावेदितमर्थिना” इत्यनेनावेदनसमये यद्वस्तु निवेदितं तदेव भाषासमयेपि तथैव लेखनीयम्। एकस्मिन् विषये न वस्तुन्तरम् स्यात् (There should not be another matter on the same subject)। यथा— “अनेन रूपकशतकं वृद्ध्या गृहीतम्” इत्यावेदनसमये प्रतिपाद्य प्रत्यर्थिसन्निधौ भाषासमये “वस्त्रशतं वृद्ध्या गृहीतम्” इति न वक्तव्यम्। तथा सति पदान्तरागमनेपि वस्तुन्तरागमनात् हीनवादी दण्ड्यः स्यात् (in that case something else being implied and वादी is हीनवादी and the हीनवादी should be punished); “नोक्तं विप्रकृतिं नयेत्” इत्यनेन एकवस्तुत्वेपि (though the वस्तु is one) पदान्तरागमनं “वृद्ध्या गृहीत्वा अयं न प्रयच्छति” इत्यावेदनसमये अभिधाय भाषाकाले (another kind of statement on the same) निषिध्यते यथा— रूपकशतं वलादपहृतवान्” इति वदति। तत्र वस्तुन्तरागमनं निषिध्यते, इह तु पदान्तरागमनं निषिध्यते इति न पौनरुक्त्यम्। एतदेव स्पष्टीकृतं नारदेन— पूर्वपादं परित्यज्य योन्यमालम्बते पुनः। पदान्तरसंक्रमणात् ज्ञेयो हीनवादी सदैव नरः— हीनवादी दण्ड्यो भवेत् न प्रकृतादर्थाद्दीयते अतः प्रत्यर्थिनोऽर्थिनश्च प्रमादपरिहारार्थम् एवायम् “अभियोगमनिस्तीर्य” इत्यादुपदेशो न प्रकृतार्थसिद्धयसिद्धिविषयः (the present sl. is for प्रमादपरिहारः)। अतएव वक्ष्यति (sl. 19) “छलं निरस्य भूतेन व्यवहारान् नयेन्नृपः” इति। एतच्च अर्थविषयव्यवहारे द्रष्टव्यम्। मनुप्रकृते च व्यवहारे प्रमादाभिधाने प्रकृतादपि व्यवहारात् हीयते एव (there will be a defeat)। यथाह नारदः— “सर्वेऽर्थविवादेषु वाक्छले प्रमादाभिधानेपि नावसीदति। परस्त्रीभूमिश्रणादाने शास्यापमर्शान्नहीयते” इति। अस्यार्थः—सर्वेषु अर्थविवादेषु न मनुप्रकृतेषु वाक्छले प्रमादाभिधानेपि नावसीदते न पराजीयते, न प्रकृतादर्थात् हीयते इत्यर्थः। अत्रोदाहरणं परस्त्री इत्यादि। परस्त्रीभूमिश्रणादाने प्रमादाभिधानेन दण्ड्योपि यथा प्रकृतादर्थान्नहीयते एव सर्वेऽर्थविवादेषु (In these प्रमादाभिधाने

does not necessarily lead to पराजय)। अर्थविवादग्रहणात् मनुयुक्तविवादेशु प्रमादाभिधाने प्रकृतादप्यर्थाद्धीयते (in provocative quarrels प्रमादाभिधान leads to पराजय or defeat) इति गम्यते। यथा—अहमनेन शिरसिपादेन ताडित इत्यावेदनसमये अभिवाय भाषाकाले “पादेन हस्ते ताडित इति वदन् न केवलं दण्ड्याः पराजीयते च ॥ ९ ॥

CHARCHA

1. अनिस्त्यर्थ—नि+स्तृ (क्रादि)+ल्यप्=निस्त्यर्थ having crossedover or tided over. न निस्त्यर्थ ।

2. प्रत्यभियोजयेत्—प्रति+अभि+युज+णिच् लिङ्यात्। Nom. प्रत्यर्थी etc. understood.

3. नयेत्—नो+लिङ+यात्। Nom. वादी &c. understood. नो is द्विकर्मकम्। Here उक्तम् (उक्तं वस्तु) is प्रधान कर्म, and विप्रकृतिं (विरुद्धप्रकृति वा विरुद्धभाव) is अप्रधानकर्म। One should not later contradict the statement made during filing a suit.

10. Exception as regards counter complaints said before.

कुर्यात्प्रत्यभियोगं च कलहे साहसेषु च ।

उभयोः प्रतिभूमाह्वः समर्थः कार्यनिर्णये ॥ १० ॥

Prose—(आनीताभियोगमनिस्त्यर्थ्यापि) कलहे (वागदण्डपारुष्ययुक्ते कलहे) साहसेषु (शस्त्रादिनिमित्तव्यापादनादिषु) च, (सद्यएव) प्रत्यभियोगं (अभियोक्तारं प्रतिअभियोगं) कुर्यात्। (ततः) उभयोः (अर्थिप्रत्यर्थिनोः) कार्यनिर्णये (दण्डदानादिव्यापारे) समर्थः प्रतिभूः (प्रतिनिधिः—“यामिन” इतिभाषा) ग्राह्यः (सम्यैः स्वीकार्यः) ।

Beng. यदि कलह उपस्थित इय, वा शस्त्रादिद्वारा इननोपक्रम षटे तवे (आनीत অভিযোগ উত্তীর্ণ না হইলেও) অভিযুক্তব্যক্তি

अभाविषोग करिते पारिवेन। एवं तबन उভয় পক্ষের দণ্ডাদি কার্য নির্ণয়ে উপযুক্ত যামিন বা মধ্যস্থ, (মভাগণই) ঠিক করিয়া দিবেন।

Eng. But in the matter of severe quarrels or in the matter of killing by some weapon, an accused person is entitled to bring or file a counter complaint (though his previous charge has not been tidedover); and in such cases the royal councillors will appoint some arbitrator able to decide punishment etc. in the matter.

Mita—“अभियोगमनिस्त्यर्थ” इत्यस्यापवादमाह—“कलहे” वागदण्ड-पारुष्यात्मके, “साहसेषु” विषशस्त्रादिनिमित्तव्यापादनादिषु प्रत्यभियोगसम्भवे पूर्वाभियोगमनिस्त्यर्थ्यापि अभियोक्तारं “प्रत्यभियोजयेत्”। [ननु अत्रापि पूर्वपक्षानु-पमर्दनरूपत्वेन अनुत्तरत्वात् प्रत्यभियोगस्य प्रतिज्ञान्तरत्वे युगपद्व्यवहारासम्भवः समानः। सत्यम्। नात्रयुगपद् व्यवहाराय प्रत्यभियोगोपदेशः, अपितु न्यूनदण्डप्राप्तये अधिकदण्डनिवृत्तये वा। तथाहि—“अनेनाहं ताडितः शतोबा” इत्यभियोगे “पूर्वमहनेन ताडितः शतोबा इति प्रत्यभियोगे दण्डाल्पत्वम्। यथाह—नारदः—“पूर्वमाक्षारयेत् (क्षीणंकुर्यात्) यस्तु नियतं स्यात् स दोषभाक्। पश्चाद्यः सोप्यसत्कारी, पूर्वं तु विनयो (दण्डः) गुरुः”। इति। यदापुनर्द्वयोर्युगपत् ताडनादिप्रवृत्तिस्तत्ताधिकदण्डनिवृत्तिः—“पारुष्ये साहसे वापि युगपत्संप्रवृत्तयोः। विशेषश्चेन्न लभ्येत विनयः (दण्डः) स्यात् समस्तयोः”। एवं युगपद्व्यवहारप्रवृत्तसम्भवेपि कलहादौ प्रत्यभियोगोर्ध्वान् शृणादानादिषु तु निरर्थक एव (Thus simultaneous suit being inadvisable and inconsistent here, the advice of प्रत्यभियोग in कलह etc. is significant but not so in taking or realising debts etc.) ॥]

अर्थिप्रत्यर्थिनोर्विधिमुत्तवा ससम्यस्य सभापतेः कर्तव्यमाह—“उभयोः” अर्थिप्रत्यर्थिनोः सर्वेषु विवादेशु निर्णयस्य कार्यं=“कार्यनिर्णयः”

[“आहिताग्नादिषु” पाठात् कार्यशब्दस्य पूर्वनिपातः (?)] । निर्णयस्य यत् कार्यं साधितधनदानं दण्डदानं च तस्मिन् “समर्थः प्रतिभूः” प्रतिभवति तत्कार्यं तद्वद्भवतीति “प्रतिभूग्राह्यः” ससभ्येन सभापतिना । तस्यासम्भवे अर्थिप्रत्यर्थिनो रक्षणे पुरुषा नियोक्तव्याः । तेभ्यश्चताभ्यां प्रतिदिनं वेतनं देयम् । यथाह कात्यायनः—“अथचेत् प्रतिभूनास्ति कार्ययोग्यस्तुवादिनः । स रक्षितो दिनस्यान्ते दद्याद्भृत्याय वेतनम्” इति ॥ १० ॥

CHARCHA

1. कुर्यात्—कृ+लिङ्यात् । Nom. अभियुक्तः जनः understood.

2. प्रतिभूः—प्रति+भू+ङिप् कर्तरि । one who stands for others ; both as representative and guarantor (प्रतिनिधि वा जामिन) । उक्तकर्म of ग्राह्यः । सभ्यैः प्रतिभूः ग्राह्यः । This प्रतिभू should be a fit one (समर्थ) in कार्यनिर्णय (determination of procedure) . कार्यं is procedure, निर्णय=settling or determining. Both कार्यं and निर्णय may be विशेष्य and विशेषण । so expound—कार्यस्य निर्णयः इतत् । Mita says—निर्णयस्य कार्यम्, कार्यनिर्णयः and supports पूर्वनिपात of the word कार्यं by the rule “आहिताग्नादिषु” । But this is unsound. First of all, this regulates पूर्वनिपात in बहुव्रीहि and not in तत्पुरुष as here ; then though आहिताग्नादि class is आकृतिगण (an open list), still the words are all there with निष्ठान्त words ; for it is an exception of the rule “निष्ठा” i. e., निष्ठान्तं बहुव्रीहौ पूर्वं स्यात् ; and “आहिताग्नादिषु” is the next rule ; so it is with ref. to both बहुव्रीहि and कान्त words । But here कार्यं is, न्यन्त not a कान्त word and the समास in Mita is षष्ठोत्तत् । So Vijnaneshwara's ref. here to आहिताग्नि class is wrong,

11. In such complaints punishments will be given for false sayings or false complaints.

निहवे भावितो दद्याद्धनं राज्ञे च तत्समम् ।

मिथ्याभियोगी द्विगुणमभियोगाद्धनं हरेत् ॥ ११ ॥

Prose—निहवे (प्रत्यर्थिना सत्यापलापे सति) भावितः (साक्ष्यादिभिः प्रमाणीकारितः प्रत्यर्थी) अर्थिने धनं (अभियुक्तधनं) दद्यात्, राज्ञे च तत्समं (समानं) दण्डस्वरूपं धनं दद्यात् । मिथ्याभियोगी च अभियोगात् द्विगुणं धनं हरेत् (दण्डस्वरूपं धनं राज्ञे दद्यात्) ।

Beng. प्रतार्थी यदि सतोर अपलाप करे, তবে সাক্ষাদিद্বারা প্রমাণীকারিত প্রতार्थী, অর্থীকে অভিযুক্ত ধন ত দিবেনই, দণ্ডস্বরূপ রাজাকেও তুল্য পরিমাণ ধন দিবেন । আর যদি অভিযোগ মিথ্যা প্রমাণিত হয়, তবে মিথ্যাভিযোগী অর্থী অভিযোগ বিষয়ের দ্বিগুণ ধন দণ্ডস্বরূপ রাজাকে দিবেন ।

Eng. In case of denial by a defendant in a suit, if it is proved to be true by witnesses, documents etc, then the defendant is to give the demanded money to the plaintiff, also an equal amount to the king, as punishment, but if the suit be false then the plaintiff is to pay to the king twice the sum (mentioned in the plaint) as penalty (for instituting a false case).

Mita—अर्थिप्रत्यर्थिनो निर्णयकार्ये ससभ्येन सभापतिना प्रतिभूग्राह्य इत्युक्तं किं तन्निर्णयकार्यं यस्मिन् प्रतिभूगृह्यते इत्यपेक्षिते आह—अर्थिना निवेदित-स्याभियोगस्य “प्रत्यर्थिनापहवे कृते” यदार्थिना साक्ष्यादिभिः भावितः अङ्गीकारितः प्रत्यर्थी, तदा “दद्याद्धनं” प्रकृतमर्थिने, “राज्ञे च तत्समम्”

अपलापदण्डम् । अथार्थी भावयितुं न शक्नोति तदा स एव “मिथ्याभियोगी जात” इत्यभियोगात् द्विगुणं धनं दद्यात् राज्ञे । [प्राङ्न्याये प्रत्यवस्कन्दने च इदमेव योजनीयम् ।] तत्र अर्थेव अपह्नववादी प्रत्यर्थिना भावितो राज्ञे प्रकृतधनसमं दण्डं दद्यात् । अथ प्रत्यर्थी प्राङ्न्यायकारणं वा भावयितुं न शक्नोति तदा स एव मिथ्याभियोगीति राज्ञे द्विगुणं धनं दद्यात् । अर्थिने च प्रकृतं धनम् । संप्रतिपत्युत्तरे तु दण्डाभाव एव । एतच्च ऋणादानविषयमेव । पदान्तरेषु (in other व्यवहारः) तत्र तल्ल दण्डाभिधानात् अधनव्यवहारेषु अस्य असंभवाच्च न सर्वविषयत्वम् । “राज्ञा अधमर्णिकोदाप्यः” (sl 42) इत्यस्य ऋणादानविषयत्वेऽपि तत्रैव विशेषं बक्ष्यामि । यद्वा—एतदेव सर्वव्यवहार-विषयत्वेनापि योजनीयम् (or this concerns all varieties of व्यवहारपद) । कथम् ?—अभियोगस्य निह्वे अभियुक्तेन कृते यद्यभियोक्तवा साक्ष्यादिभिर्भावितोभियुक्तस्तदा तत्समं तल्ल तत्र प्रतिपदोक्तम् एव । चशब्दोवधारणे । धनं दण्डं दद्याद्वाज्ञे इत्यनुवादः । अथाभियोक्ता अभियोगं भावयितुं न शक्नोति तदा “मिथ्याभियोगी” इति प्रतिपदोक्तं धनं दण्डं द्विगुणं दद्यादिति विधीयते । अत्रापि प्राङ्न्याये प्रत्यवस्कन्दने च पूर्ववदेव योजनीयम् ॥ ११ ॥

CHARCHA

1. निह्वे—नि+ह्व+अप्=निह्व denial, तस्मिन् । भावे ७मी ।

2. भावितः—भू+णिच्+क्त कर्मणि । Made to be proved by साक्षिन् &c. Refers to प्रत्यर्थी । He is to give the amount complained of to the अर्थी and an equal amount to the king as penalty.

3. अभियोगात्—अधिकार्थं द्विगुणशब्दयोगे १मी । See under “विवादात् द्विगुणं धनम्”—sl. 4.

4. हरेत्—ह+लिङ्यात् । used in the sense of प्रापण । Should pay as penalty. Nom. मिथ्याभियोगी (अर्थी) । बहेत् is also the reading here.

12. The defendant's reply should be made immediate in some cases.

माहसस्तेयपारुष्यगोभिशपात्यये स्त्रियाम् ।

विवादयेत् सद्य एव कालोन्यत्रेच्छया स्मृतः ॥ १२ ॥

P'rose—साहस-स्तेय-पारुष्य-गो-अभिशाप-अत्यये स्त्रियाम् (विषये) सद्य एव विवादयेत् (उत्तरं दापयेत्) । (अस्य विवादविषये) कालः (उत्तरदानकालः) इच्छया (अर्थि-प्रत्यर्थि-सभ्यादीनाम् इच्छया) स्मृतः ।

Beng—विषयशब्दादिनिमित्त इन्न, चौर्या, वाकदण्डपारुष्या, दूधवती ग्राभी, पातकेर अभियोग, धनप्राणेर नाश शक्याय एवं कुलश्री वा दास-दासीसम्बन्धे विवाद विषये कालक्षेप ना करायै। प्रतिवादीके उत्तर देওয়াইতে হইবে। অত্র বিবাদবিষয়ে অর্থপ্রত্যাৰ্থি ও সভ্যদের ইচ্ছাধীন উত্তর দেওয়াইবে।

Eng. In matters of slaughter by weapons, theft, quarrels, in milch cow, in commission of crimes in loss of money or life, of women too, the reply should be made to be given there and then, but in other matters, it depends on the will of the parties or counsellors.

Mita—ततः “अर्थी लेखयेत् सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनम् (sl. 7) इति वदता उत्तरपादलेखने कालप्रतीक्षणं दर्शितं, तत्रापवादमाह—“साहसं” विषयशब्दादि-निमित्तं प्राणव्यापादनादि, “स्तेयं” चौर्यं, “पारुष्यं” वाग्दण्डपारुष्यवक्ष्यमाण लक्षणं, “गो” दौर्ग्री, “अभिशापः” पातकाभियोगः, “अत्ययः” प्राणधनादिपातः । तस्मिन् द्वन्द्वैकवद्भावाद् एकवचनम् । “स्त्रियां” कुलस्त्रियां दास्यां च (कुलस्त्रियां दास्यां च चारित्र्यविवादे, दास्यां स्वत्वविवादे) “विवादयेत्”

उत्तरं दापयेत् सद्यः, न तत्रकालप्रतीक्षणं कर्तव्यम् । “अन्यत्र” विवादान्तरेषु, “कालः” उत्तरदानकालः “इच्छया” अभिप्रेत्यर्थिसम्य-
समापतीनाम् इच्छया स्मृत उक्तः ॥

CHARCHA

1. साहस etc.—for meanings see Mita & Tran. Here समाहारैकत्व comes by the dictum “सर्वो द्वन्द्वो विभाषा एकवद भवतीति वाच्यम्” । विषयाधिकरणे ऽमी ।

2. विवादयेद—वि+वद+णिच्+लिङ्यात् । should cause to give reply. Nom. सम्यादिजनः &c. understood.

13-15. A bad person who is unfit for a suit is known by such signs.

देशाद्देशान्तरं याति सुक्लिणी परिलेदि च ।

ललाटं स्विद्यते चास्य मुखं वैवर्ण्यमेति च ॥ १३ ॥

परिशुष्यद्स्खलद्वाक्यो विरुद्धं बहुभाषते

वाक्चक्षुः पूजयति नो तथौष्ठौ निर्भूजत्यपि ॥ १४ ॥

स्वभावात् विकृतिं गच्छेन्मनोवाक्कायकर्मभिः ।

अभियोगेथ साक्ष्ये वा दुष्टः स परिकीर्तितः ॥ १५ ॥

Prose—यः देशात् देशान्तरं याति, सुक्लिणी (ओष्ठप्रान्तौ) परिलेदि च, यस्य ललाटं स्विद्यते (स्वतः एव घर्म्मयुक्तं भवति), मुखं चाम्य वैवर्ण्यम् एति यः परिशुष्यद् स्खलद्वाक्यः (सन्) विरुद्धं बहुभाषते, परस्य वाक्चक्षुः नो (न) पूजयति, तथा ओष्ठौ निर्भूजति (वक्रयति), यश्च स्वभावात् मनोवाक्कर्मभिः विकृतिं गच्छेत् स (जनः) अभियोगे साक्ष्ये वा दुष्टः परिकीर्तितः (बुधैः) ॥

Beng. যে এক দেশ হইতে অন্য দেশে কেবলই যাইতে থাকে, ওষ্ঠপ্রান্ত জিহ্বাপ্রান্ত চাঁটে, যার ললাটে স্বত ঘর্মযুক্ত হয়, মুখ বিবর্ণতা

প্রাপ্ত হয়, যে স্বলদ্বাকো ও বিচ্যুতবাকো বহু বিরুদ্ধ কথা বলে, পরের বাক্যের উত্তর দেয় না বা চক্ষুর প্রতি উপযুক্ত সম্মান প্রদর্শন করে না, নিজ ওষ্ঠ নিয়ত বক্র করে, যে স্বভাববশতঃ মন বাক্য ও কর্মে নিয়ত বিকৃতি প্রাপ্ত হয়, সে লোক মায়লা করিবার বা সাক্ষ্য দিবার উপযুক্ত হয় না ।

Eng. The person who goes or wanders from one country to another (i. e. is always on the go), licks the corners of lips by his tongue-tip, whose forehead naturally perspires, face attains paleness, who talks much incoherently with faltering words, does not pay heed to others words or eyes, curves his lips, and by nature shows unnaturalness of mind, speech or action, is regarded as bad or unfit for filing complaint or for witness,

Mita—“মনোবাঙ্কায়কর্মभिः” यः स्वभावादेवं न भयादिनिमित्तात् “विकृतिं विकारं याति” गच्छति असौ “अभियोगे साक्ष्ये वा दुष्टः परिकीर्तितः बुधैः । तां विकृतिं विभज्यदर्शयति—“देशाद्देशान्तरं याति” न कचिदवतिष्ठते “सुक्लिणी” औष्ठप्रान्तौ “परिलेदि” जिह्वाग्रेण स्पर्शयति (? स्पृशति) घट्टयति इति कर्मविकृतिः । अस्य “ललाटं स्विद्यते” स्वेदविन्दङ्कितं भवति, “मुखञ्च वैवर्ण्यम्” विवर्णत्वम् पाण्डुत्वं कृष्णत्वं वा “एति” गच्छतीति कार्यस्य विकृतिः । “परिशुष्यद्स्खलद्वाक्यः” परिशुष्यत् सगदगदं स्खलद् व्यत्यस्तं वाक्यं यस्य स तथोक्तः । “विरुद्ध” पूर्वापरविरुद्धं “बहु च भाषते” इति वाचोविकृतिः । परोक्षां वाचं प्रतिवचनदानेन “न पूजयति”, चक्षुर्वा प्रतिवीक्षणेन “न पूजयति” इति मनसो विकृतिलिङ्गम् । तथा “ओष्ठौ निर्भूजति” वक्रयति इत्यपि कायस्य विकृतिः । [एतच्चदोष—सम्भावनामात्रमुच्यते, न दोषनिश्चयाय । स्वाभाविक-
नैमित्तिक विकारयोर्विवेकस्य दर्शित्वेत्वात् । अथ कश्चित् निपुणमतिविवेकं प्रतिपद्येत तथापि न पराजयनिमित्तं कार्यं भवति । नहि मरिष्यतो लिङ्गदर्शनेन मृतकार्यं कुर्वन्ति । एवमस्य पराजयो भविष्यतीति लिङ्गादवगतेषि न पराजयनिमित्त—कार्यप्रसङ्गः (1)] ॥

NOTES ON MITA.

1. All this is said by way of probability of दोष in such a person and not for surety of दोष in him for these may be natural or due to some cause—and it is very difficult to divine real fact; even if a keen-witted discovers the real fact, still then there should be no procedure of defeat; none does funeral rites of a dying one; so though पराजय of such a person is determined by outward signs, still question of defeat-procedure cannot be adopted beforehand.

CHARCHA

1. देशात्—अपादाने ५मी ॥ अन्यः देशः देशान्तरम्, मयूरव्यं सकादित्वात् समासः ।

2. परिलेदि—परि+लिह+लटति । Licks. सूक्ति is ओष्ठप्रान्त, is neuter and is declined—like वारि । dual here; obj. of परिलेदि ।

3. स्विद्यते—स्विद दिवादि+लटते कर्म कर्त्तरि । For स्विद is परस्मैपदी ।

4. वाक्चक्षुः—वाक्सहितं चक्षुः, शाकपार्थिवादित् । वा वाक् च चक्षुश्च, प्राण्यङ्गत्वं प्रकल्प्य, समाहारद्वन्द्व । obj. of पूजयति । वाक्पूजन is by giving reply; and चक्षुपूजन is to give honour when one's eye falls on another; not to do or observe such etiquette is a sign of मनोविकार ।

5. निर्भूजति—निस्+भूज कौटिल्ये तुदादि+लट् ति ।

6. मनोवाक् &c—द्वन्द्व । करणे ३या ।

16. A bad judge and a bad defendant are to be punished.

सन्दिग्धार्थं स्वतन्त्रो यः साधयेत् यश्च निष्पतेत् ।

न चाहूतौ वदेत् किञ्चिद्धीनो दण्डश्च स स्मृतः ॥ १६ ॥

Prose—यः (सभ्यः विचारको वा) स्वतन्त्रः सन् (विचारं सम्यगकृत्वा) सन्दिग्धार्थं (अधमर्णेनास्वीकृतं वस्तु) साधयेत् (साध्यत्वेन गृहीयात्), यः (प्रत्यर्थी) निष्पतेत् (स्थिरीकृतमर्थं अदत्त्वा पलायेत्), यश्च आहूतः (उपस्थितः अभियुक्तः) किञ्चित् न वदेत्—एष सर्वः हीनः (सत्यन्यायविषयात् हीयते इति हीनः, न्यायहीन इत्यर्थः) दण्डश्च स्मृतः ।

Beng. — ये सभा वा विचारक विचारवापार अपेक्षा ना करिया वा स्याक् विचार ना करिया अधमर्णकर्तृक अस्वीकृत अर्थ वा विषय सत्य बलिया स्थापन करेन, तिनि हीन (ग्रायहीन), ये प्रतार्थी प्रमाणित अर्थदि ना दिया पलायन करे से ओ हीन (ग्राय हीन), आर ये अभियुक्त आदालते आहूत इहिया किछुई ना बले से ओ हीन (ग्रायहीन) । एरा दण्डयोगा बलिया कथित ह्य ।

Eng.—That councillor or Judge who establishes a debatable (doubtful) conclusion without rightly considering it, is a bad one; a defendant that does not pay the proved sum etc. but flies off is also a bad one; and a summoned (accused) one who does not say anything by way of a reply in the court is also a bad one; these are regarded as punishable too.

Mita—किञ्च “सन्दिग्धमर्थम्” अधमर्णेन अनङ्गोक्तमेव “यः स्वतन्त्रः” साधननिरपेक्षः “साधयेत्” आसेधादिना “स हीनो दण्डश्च” भवति । “यश्च स्वयं प्रतिपन्न” साधनेन वा साधितं याच्यमानो निष्पतेत् “पक्षीयेत्,”

यश्चाभियुक्तो, राक्षा आहूतः” सदसि न किञ्चिद्वदति “सोपिहीनो दण्डग्रस्तः” इति सम्बध्यते । “अभियोगे साक्षे वा दुष्टः स षरिकीर्तितः” इति प्रस्तुतत्वात् हीनपरिज्ञानमात्रमेव माहूतः इति “दण्डः”—ग्रहणम् । दण्डग्रस्त्य चापि “शास्योऽप्यर्थान्नहीयते” इत्यर्थादहीनत्वदर्शनादत्र तन्माहूदिति हीनग्रहणम् ।

CHARCHA

1. साधयेत्—साधि i. e. साध + णिच् लिङ्यात् । should establish or say as right ; or सिध दिवादि + णिच् लिङ्यात्=साधयेत् (सिध becomes साध by आत्व added in णिच् by the rule” सिध्यतेरपार-लौकिके” for here there is no reference to पारलौकिक matter).

Nom. यः i. e. यः सम्यः वा विचारकः ।

2. स्वतन्त्रः— It means without regard to proper विचार । Pred. to यः ।

3. सन्धिगद्गार्थम्—a doubtful matter. obj. of साधयेत् ।

4. निष्पतेत्—निम्+पत + लिङ्यात् । Nom. यः । Should fly off or abscond.

5. आहूतः—आ+ह्वे + क्त कर्मणि । A summoned accused. These are हीन i. e. न्यायहीन । And these are दण्डः too. These are both हीन and दण्डः ।

17. Mode of Examination of witnesses in case of simultaneous claim for a land or property.

साक्षिभूमयतः सत्सु साक्षिणः पूर्ववादिनः

पूर्वपक्षेधरीभूते भवन्तुत्तरवादिनः ॥ १७ ॥

Prose — (एकस्मिन् विषये) उभयतः वादिनोः साक्षिषु सत्सु, पूर्ववादिनः (पूर्व मयाभुक्तमितिवादिनः) प्रष्टव्याः । तस्मिन् पूर्वपक्षे अधरीभूते (दुर्बलीभूते) उत्तरवादिनः (उत्तरकाले मयाभुक्तमितिवादिनः) साक्षिणः (प्रष्टव्याः) भवन्ति ।

Beng—एकई सम्पत्ति विषये दुई पक्षेर युगपत् दाबी उपस्थित इहेले, पूर्ववादोर (प्रथम आमार छिल এই बाका बादोर) साक्षीगणके प्रथमे जिज्जासा करिवे । पूर्वपक्षेर दाबी दुर्बल इहेले, उत्तरपक्ष (वा परे आमार इहेल এইरूप बादोर) साक्षिसमूहके प्रश्न करिवे वा एविषये जिज्जासा ও জেরা करिवे ।

Eng.—In case of simultaneous claim of two parties for a property, the witness of the first claimer should be examined ; his case being weak the witness of the second claimer (उत्तरवादिन्) should be examined.

Mita—अथ यत्रद्वावपि युगपद्धर्माधिकरणं प्राप्तौभाषावादिनौतदयथा— कश्चित् प्रतिग्रहेण क्षेत्रंलब्धा कश्चित्कालमुपभुज्य कार्यवशात् सकुटुम्बो देशान्तरं गतः । अन्योपि तदेव क्षेत्रं प्रतिग्रहेण लब्ध्वा कश्चित्कालमुपभुज्य देशान्तरं गतः । ततोद्वावपि युगपदागत्य “मदीयमिदंक्षेत्रं मदीयमिदंक्षेत्रम्” इति परस्परं विवदमानौ धर्माधिकरणं प्राप्तौ, तत्र कस्य क्रिया (साधनस्यात्) इत्याकाङ्क्षायामाह—“उभयतः” उभयोरपि “वादिनोः” पक्षयोः “साक्षितुसत्सु, पूर्ववादिनः (—“पूर्वस्मिन् काले मया प्रतिगृहीतमुपभुक्तञ्च” इति योवदत्यसौ पूर्ववादी, न पुनर्यःपूर्वं निवेदयति तस्य) “साक्षिणः प्रष्टव्याः” । यदात्वन्त्य एवंवदति—“सत्यमनेन पूर्वगृहीतमुपभुक्तञ्च किन्तु राक्षा इदमेव क्षेत्रमस्मादेव क्रमेणलब्धा मष्ट्यदत्तम्” इति तत्र पूर्वपक्षः असाध्यतया अधरीभूतः । तस्मिन् “पूर्वपक्षे अधरीभूते” उत्तरकालं प्रतिगृहीतमुपभुक्तञ्च इति वादिनः कथयतः साक्षिणः प्रष्टव्याः भवन्ति ।

इहमेव व्याख्यानं युक्ततरम् । मिथ्योत्तरे पूर्ववादिनः साक्षिणो भवन्ति ॥ आङ्गन्यायकारणोक्तौ पूर्वपक्षे धरीभूते उत्तरवादिनः साक्षिणो भवन्तीति व्याख्यानमयुक्तम् । अस्यार्थस्य “ततोर्थी लेखयेत्सप्तः प्रतिज्ञातार्थसाधनम्” (अ. 7) इत्यनेनैवोक्तत्वात् पुनरुक्तिप्रसङ्गात् ॥

पूर्वव्याख्यानमेव स्पष्टीकृतं नारदेन—“मिथ्या क्रिया पूर्ववादे कारणे प्रतिवादिनि । प्राङ्म्यायविधिसिद्धौ तु जयपत्रं क्रिया भवेत् ।” इत्युक्तत्वा “द्वयोर्विवादतोरर्थे द्वयोः सत्सु च साक्षिषु । पूर्वपक्षो भवेद् यस्य भवेयुस्तस्य साक्षिणः” इति वदता । एतस्य च पूर्वव्यवहारविलक्षणत्वात् भेदेनोपन्यासः ॥

CHARCHA

1. उभयतः—उभययोः इति उभय+तसि (आद्यादि)=उभयतः i. e., उभयपक्षयोः । Qual. वादिनोः understood । वादिनोः has शेषे षष्ठी ॥ साक्षिषु—भावे ऽमी ।

2. पूर्ववादिनः—पूर्ववादिन् is one who claims that he enjoyed the property first. See Mita. तस्य । शेषे षष्ठी, related to साक्षिणः ॥ पूर्वपक्षे has भावे ऽमी ; पूर्वपक्षे अधरीभूते दुर्बलेसति ।

3. उत्तरवादिनः—This refers to one who says later—I got the property in a legal way. शेषे षष्ठी । construe—उत्तरवादिनः साक्षिणः भवन्ति i. e., प्रष्टव्या भवन्ति ।

18. In a litigation with pledge of money, the defeated should pay a sum also as penalty.

सपणश्चेद् विवादः स्यात् तत्र हीनं तु दापयेत् ।

दण्डं च स्वपणं चैव धनिने धनमेव च ॥ १८ ॥

Prose—चेत् (यदि) सपणः विवादः स्यात् तत्र हीनं (न्यायहीनं=पराजितं प्रतिवादिनं) च दण्डं स्वपणं दापयेत् । धनिने (अर्थिने) (केवलं) धनमेव च दापयेत् ।

Beng आर यदि पण करिष्या विवाद উপস্থিত হয়, তবে হারিলে হীন বা পরাজিত প্রতিবাদী স্বপণের মূল্যানুসরণ রাজাকে

(विधायकथनेन जग) दण्ड दिव । अर्थीक केवल गनीकृत बनहे दिते इहेवे ।

Eng. If the suit be with some pledge of money, then the defeated defendant is to pay penalty equal to the pledged money—to the king and only money to the plaintiff (अर्थी) [N. B.—penalty (for false statement) is to be given to the king.]

Mita.—अपि च, यदि “विवादः व्यवहारः सपणः” (पणनं पणः । तेन सह वर्त्तते इति सपणः) स्यात्, तदा तत्र तस्मिन् सपणे व्यवहारे “हीन” पराजितं पूर्वोक्तं दण्डं स्वकृतं पणं राज्ञे, अर्थिने च विवादास्पदीभूतं धनं दापयेत् राजा ॥

यत्र पुनरेकः कोपावेशवशात्—“यद्यहमत्र पराजितो भवामि तदा पणशतं दास्यामि” इति प्रतिजानीते, अन्यस्तुन किञ्चित् प्रतिजानीते तदापि व्यवहारः प्रवर्त्तते । तस्मिन् च प्रवृत्ते पणप्रतिज्ञावादी यदि हीयते तदा स एव सपणं दण्डं दाप्यः । अन्यस्तु पराजितो दण्डं दाप्यः न पणम् । “स्वपण” इति विशेषोपादानात् यत्र त्वेकः शतम् अन्यस्तु पञ्चाशतं प्रतिजानीते, तत्रापि पराजये स्वकृतमेव पणं दाप्यौ । [“सपणश्चेदविवादः स्यात्” इति वदता पणरहितोपि विवादो दर्शित इति] ॥ १८ ॥

CHARCHA

1. सपणः—पणः is pledge or pledge-money. पणेन सहवर्त्तमानं=सपणः वा सहपणः । Qual. विवादः ।

2. हीनम्—हीन is a पराजित person. obj. of दापयेत् ॥ दा+णिच्+सिङ् यात्—shall cause to give. Nom. प्राङ्बिवाकः etc. understood, हीनः धनिने धनं ददाति=प्राङ्बिवाकः हीनं धनिने धनं दापयेत् (in णिच्) ॥ see sl. 20 also.

3. दण्डं स्वपणं—obj. of दापयेत् ॥ दण्ड is penalty here for मिथ्योक्ति । The defeated one is to pay दण्ड equal to स्वपणमुलधन to the king. And he is to pay पणीकृतधन to the धनिन् वा अर्थिन् । See Mita. construe—स्वपणं स्वपणस्वरूपं दण्डम् ।

19. The king is to dispose of a suit in the line of truth (i.e stated fact.)

छलं निरस्य भूतेन व्यवहारान् नयेन्नुपः ।

भूतमप्यनुपन्यस्तं हीयते व्यवहारतः ॥ १६ ॥

Prose—नृपः छलं निरस्य भूतेन (सत्यतत्त्वानुसारेण) व्यवहारान् (विवादान्) अन्तंनयेत् । भूतमपि (सत्यघटनमपि) अनुपन्यस्तं सत व्यवहारतः (व्यवहारेण) हीयते (हानिशुक्तं भवति) ।

Beng. রাজা মিথ্যা ছলনাদি বিদূরিত করিয়া প্রকৃত (সত্য) তথ্যানুসারে মামলার নিষ্পত্তি করিবেন । এবং কোন মামলায় যদি কোন সত্য ঘটনা উপস্থাপিত না করা হয় বা প্রমাণিত না হয়, তবে তাহা ব্যবহারে বা মামলার বিচারের বহির্ভূত থাকিবে ।

Eng. The king should end a suit according to true facts by weeding out (or eradicating) all lies or fabrications ; and a true fact if not placed or if not proved in a suit will be left out of consideration i. e, this shall not come within the compass of litigation and justice.

Mita. — किञ्च 'छल' प्रमादाभिहितं (false statements) 'निरस्य' 'भूतेन' वस्तुतत्त्वानुसारेण 'व्यवहारान् नृपः अन्तं नयेत्' । "तस्मात् भूतमपि अनुपन्यस्तम्" अनभिहितं "हीयते" हानिं गच्छति "व्यवहारतो" व्यवहारेण साक्ष्यादिभिः । तस्माद्भूतानुसरणं कर्तव्यम् ॥ यथाअर्थिप्रत्यर्थिनौ सत्यमेव

वदतस्तथा ससभ्येन सभापतिना यतितव्यं सामादिभिरुपायैः । तथा सति साक्ष्यादिनैरपेक्ष्येण निर्णयो भवति । अथ सर्वथापि भूतानुसरणं न शक्यते कर्तुम्, तथा सति साक्ष्यादिभिर्निर्णयः कार्य इत्यनुकल्पः । यथोक्तम् — भूतच्छलानुसारित्वाद् द्विगतिः समुदाहृतः । "भूतं तत्त्वार्थसंयुक्तं, प्रमादाभिहितं छलम्" इति [भूत is that which is stated with true facts, and छल is that said with lies वा प्रमाद] ॥ तत्र भूतानुसारी व्यवहारो मुख्यः छलानुसारीत्वानुकल्पः (=a secondary course or substitute) साक्षिलेख्यादिभिर्व्यवहारनिर्णये कदाचिद् वस्त्वनुसरणं भवति, कदाचिन्न भवति, साक्ष्यादीनां व्यभिचारस्यापि (अथार्थवादित्वस्य) सम्भवात् ॥ १६ ॥

CHARCHIA

1. छलम्—obj. of निरस्य । छल is here "lie". निर्+अस (क्षेपेदिवादि)+ल्यप्=निरस्य having set aside.

2. भूतेन—भूत is truth here. करणे ३या । For भूत meaning सत्य, cp—"भूतार्थव्याहतिरेषा न स्तुतिः परमेष्ठिनः"—Raghu.

3. नयेत्—नी+लिङ्यात् । Nom. नृपः । नी is द्विकर्मक, here प्रधानकर्म is "अन्तम्" understood, and अप्रधानकर्म is व्यवहारान् । See "व्यवहारान् नयेदन्तं नृपः"—Mita.

4. अनुपन्यस्तम्—उप+नि+अस+क्त कर्मणि=उपन्यस्तम् placed or stated. न तथा=अनुपन्यस्तम् । Adj. qual. भूतम् । Secondly it may mean अप्रमाणितम् with stretch of imagination. Prefer former meaning see sl. 20. "न ग्राह्यस्त्वनिवेदितः" ।

5. हीयते—हा+लट् ते कर्मकर्तरि । is left out of consideration. Nom. भूतम् । For a similar use and for details, see "यावन्मानात् न हीयते"—Kirat XI. sl. 61 and "स्वर्गाद् हीयते" in Sid-Kau. under the rule "अपादाने चाहीयकः" ।

6. व्यवहारतः—This is same as व्यवहारेण having करण ३या । Here तृतीयान्तात् तस् comes by the rule “हीयमान पापयोगाच्च” and here there is connection with someform of हा (हीयमान) ।

20. If one item in a suit is proved, then the whole is to be taken as true.

निहते लिखितं नैकमेकदेशेविभावितः ।

दाप्यः सर्वं नृपेणार्थं न ग्राह्यस्त्वनिवेदितः ॥ २० ॥

Prose—यदि प्रत्यर्थी लिखितं नैकम् (अर्थात् सर्वम्) निहते (अपलपति, न स्वीकुरुते) किन्तु यदि एकदेशे विभावितः (साक्ष्यादिभिः प्रमाणितः) स्यात्, तदा नृपेण अर्थी सर्वमर्थं दाप्यः । (आवेदनकाले, भाषाकाले) अनिवेदितः विषयः नृपेण न ग्राह्यः ।

Beng. प्रत्यर्थी यदि माम्नाय लिखित सर्वे अश्लीकार करे, किन्तु लिखित विषयैर एकदेश वा एकटि विषये यदि साक्षाद्विद्वद्द्वारा प्रमाणित হয়, তখন রাজা ঐ একাংশ সত্য ধরিয়া বাদীর অভিযুক্ত সমস্ত বিষয়ই প্রতিবাদী বা প্রত্যর্থীদ্বারা দেওয়াইবেন । কিন্তু ভাষাকালে যাহা নিবেদিত হয় নাই, তাহা পরে জানাইলেও নৃপতি তাহা গ্রাহ্য করিবেন না ।

Eng.—If a defendant denies all the items complained of (in the plaint) but if one item is proved by witness etc, then the king will compel the defendant to pay to the plaintiff all the items complained of ; but nothing else will be accepted to be genuine if not already stated during petition.

Mita---“भूतमप्यनुपन्यस्तं हीयते व्यवहारतः” (sl. 19) इत्यत्रोदाहरण-माह—“नैकम्” अनेकं सुवर्णरजतवस्त्रमदि लिखितम् अभियुक्तमर्थिना” प्रत्यर्थी यदि सर्वमेव निहते अपजानीते तदार्थिना “एकदेशे” हिरण्ये साक्ष्यादिभिः प्रत्यर्थी “भावितः” अङ्गीकारितः, ‘सर्वं रजतार्थं’ पूर्वलिखितं “दाप्योर्थिने नृपेण” । “न ग्राह्यस्तु अनिवेदितः”---पूर्वं भाषाकाले अनिवेदितः पश्चादर्थिना पूर्वमया विस्मृतः इति निवेद्यमानोनग्राह्यः नादत्तव्यो नृपेण ॥ एतत्तु न केवलं वाचनिकं युक्तिसिद्धमपि । ‘एकदेशे प्रत्यर्थिना मिथ्यावादित्वनिश्चयात् एकदेशान्तरेपि मिथ्यावादित्वसम्भवात्, एवम् अर्थिनश्चैकदेशे सत्यवादित्व-निश्चयात् एकदेशान्तरेपि सत्यवादित्वसम्भवात् । एवं तर्कापरनाम-सम्भावनाप्रत्ययानु-गृहीतादस्मादेव योगीश्वरवचनात् सर्वं दापनीयं नृपेण इति निर्णयः (one item being proved, there is probability of others being true, this is due to सम्भावनाप्रत्यय otherwise called तर्क (तर्कापरनामिका सम्भावना), so king is to make defendant pay everything complained of) एवञ्च तर्कवाक्यानुसारेण निर्णयं क्रियमाणे वस्तुनोन्यथावेपि व्यवहारदर्शिनां न दोषः । तथा च गौतमः---“न्यायाधिगमे तर्कोभ्युपायस्ते-नाभ्युद्य यथास्थानं गमयेत्” इत्युक्त्वा “तस्माद्राजाचार्यौ” अनिन्द्यौ” इत्युपसंहरति । न चैकदेशभावितः अनुपादेयवचनः प्रत्यर्थी इत्येतावदिह गृह्यते---“एकदेश विभावितः नृपेण सर्वं दाप्यः” इति वचनात् ॥ [There is no विरोध of this with कात्यायन स्मृति ; that is a general formula, it is a special one--see below]

यत्तु—कात्यायनेनोक्तम् “अनेकार्थाभियोगेपि यावत् संसाधनेद्धनी । साक्षिभिस्तावदेवासौ लभते साधितं धनम्” इति, तत् पुत्रादिदेयपित्राद्यज-विषयम् । तत्र हि बहूनर्थानभियुक्तः पुत्रादिः “न जानामीति” इति प्रतिवदन् अपह्नववादी न भवति इत्येकदेशविभावितोपि न कश्चिदसत्यवादोति । “निहते लिखितं नैकम्” इति शास्त्रं तत्र न प्रवर्तते । निहवभावात् अपेक्षितं तर्काभावाच्च (there is no निहव in कात्यायन । निहव is denial by

knowing it as true.)—“अनेकार्थाभियोगेपि” इति कात्यायनवचनं तु सामान्यविषयं, विशेषशास्त्रविषयं निह्नोत्तरं परिहृत्य अज्ञानोत्तरे प्रवर्तते । [So कात्यायनशास्त्र is a general one and refers to अज्ञानोत्तर, but here is a special शास्त्र referring to निह्नोत्तर denial by knowing as true] । ननु “श्रुणादिषु विवादेषु स्थिरप्रायेषु निश्चितम् । ऊने वाप्यधिके वार्थे प्रोक्तं साध्यं न सिध्यति” इति वदता कात्यायनेन अनेकार्थाभियोगे साक्षिभिः एकदेशे भाविते, अधिके वा भाविते साध्यं सर्वमेव न सिध्यति इत्युक्तम् । तथासति एकदेशे भाविते अभावितैकदेशसिद्धिः कुतस्तथा (? कुतः स्यात्) ? उच्यते—लिखितसर्वार्थसाधनतया उपन्यस्तैः साक्षिभिः एकदेशाभिधाने अधिकसाक्षिधाने कृत्स्नमेव साध्यं न सिध्यति इति तस्यार्थः । तत्रापि “निश्चितं न सिध्यति” इति वचनात् पूर्ववत्संशय एव प्रमाणान्तरस्य अवसरोस्ति एव । “छन्नं निरस्य” इति नियमात् । साहसादौ तु सकलसाध्यसाधनतया उद्दिष्टैः साक्षिभिरेकदेशेपि साधिते कृत्स्नसाध्यसिद्धिः भवत्येव । तावतैव साहसादेः सिद्धत्वात् । कात्यायनवचनात्—“साध्यार्थशिपि गदिते साक्षिभिः सकलं भवेत् । सोसङ्गे साहसेचैर्ये यत् साध्यं परिकीर्तितम्” इति ॥ २० ॥

CHARCHA

1. निह्नोते—ह (अपलपने अदादि)+लट् । Denies. Nom. प्रत्यर्थी । ज्ञात्वापलापः ज्ञात्वा अपलापः एव निह्नवः । Its opp. is अज्ञानोत्तर, ज्ञानाभावेन अपलापोत्तर ।
2. नैकम्—न एकम्, नैकम्, नअर्थक—नशब्देन सहसुपेति समासः । obj. of निह्नोते ।
3. विभावितः—वि+भू+णिच्+क्त कर्मणि made to prove. साक्षिभिः विभावितः (प्रमाणोद्भूतः) प्रत्यर्थी इत्यर्थः ।
4. नृपेण सर्वं दाप्यम्—In अणिच् the sentence was प्रत्यर्थी सर्वं ददाति । In णिच् it is—राजा प्रत्यर्थिनं सर्वं दापयति ।

In V. ch it becomes राज्ञा प्रत्यर्थी सर्वं दाप्यते also राज्ञा प्रत्यर्थी सर्वं दाप्यः (अर्थिने इत्यर्थः) । दा+णिच्+यत् कर्मणि=दाप्यः is to cause to give by order—देयत्वेन बोधयितव्य इत्यर्थः ॥ And दाप्यः is in agreement with प्रत्यर्थी ।

21. In case of स्मृतिविरोध the विशेष or special न्याय prevails and स्मृति always prevails over अर्थशास्त्र ।

स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु बलवान् व्यवहारतः ।

अर्थशास्त्रात्तु बलवद् धर्मशास्त्रमिति स्थितिः ॥ २१ ॥

Prose—स्मृत्योः (स्मृतिशास्त्रद्वयस्य) विरोधे सति व्यवहारतः (वृद्धव्यवहारतः; वृद्धव्यवहारानुसारेण सामान्यविशेषलक्षणः) न्यायः (शुक्तिः) बलवान् स्यात्; तु अर्थशास्त्रात् धर्मशास्त्रं बलवत् इति स्थितिः (इति नियम इत्यर्थः) ।

Beng.—यदि हुईटि स्मृतिशास्त्रेण मध्ये विरोध उपस्थित हय, तबे बृद्धव्यवहारादि क्रमानुसारे सामान्यविशेषविधि ग्राह्य बलवान् जानिबे । किन्तु अर्थशास्त्र ओ धर्मशास्त्रेण विरोध हईले धर्म शास्त्रकेई (अर्थात् धर्मशास्त्रोक्तिई) बलवान् हईबेक ।

Eng.—In case of conflict of two Srmiti-shastras, follow the usage of the old by applying the principle of the formula of general and special injunction; but Dharmashastra will always prevail over Arthashastra (the science of Polity) in cases of conflict. [N. B.—As in व्याकरण, so in स्मृतिशास्त्र, a general formula सामान्यनियम will be superseded by a विशेष नियम; so कात्यायनशास्त्र directing that in cases of several items of सुवर्ण वस्त्र धन etc. order

of payment will be with regard to what is proved, refers to suits in general, whereas here in sl. 20 the order to pay every item even if one item is proved, is with regard to cases where निहव and अपहव or deliberate denial of known facts are involved ; it is thus a special sutra and will apply in cases of निहव see sl. 20 also ; and will in such cases—prevail over कात्यायनशास्त्र and no conflict will arise—this is सामान्यविशेषन्याय and such न्याय is बलवान् in व्यवहार] ।

Mita—ननु निहवते लिखितं नैकम् (sl 20)—इतीयं स्मृतिः तथा “अनेकार्थाभियोगेपि” इति कात्यायन स्मृतिः (च)—अनयोः स्मृत्योः परस्परविरोधे सति इतरेतरवाधनात् अप्रामाण्यं कस्मान्नभवति । विषयव्यवस्था का आश्रीयते इत्यत आह—“यत्र स्मृत्योः परस्परयोः विरोधस्तत्र” विरोधपरिहाराय, विषयव्यवस्थापनादौ उत्सर्गापवादलक्षणो न्यायो बलवान्” समर्थः स्यात् । स च न्यायः कुतः प्रत्येतव्य इत्यत आह—“व्यवहारात्” वृद्धव्यवहारात् अन्वयव्यतिरेकलक्षणात् अवगम्यते । अतः प्रकृतोदाहरणेपि विषयव्यवस्थैव युक्ता । एवमन्यत्रापि विषयव्यवस्थाविकल्पादि यथासम्भवं योज्यम् ॥

[Here we have “निहवते नैकम्” but in कात्यायनस्मृति as cited before we have “अनेकार्थाभियोगेपि” and thus there arises a conflict ; in such cases “अनेकार्थाभियोगेपि” etc is a general formula, where as “निहवते” etc is a special one for it enjoins a formula in case of निहव or denial by knowing it as true, whereas कात्यायनस्मृति speaks of non-knowledge of facts ; and then follows वृद्धव्यवहार in such cases applying positive (अन्वय) and negative (व्यतिरेक) sides of both].

एवं सर्वत्र च प्रसङ्गे अपवादमाह—“धर्मशास्त्रानुसारेण” इत्यनेनैवौशनसाधर्म-शास्त्रस्य निरस्तत्वात् धर्मशास्त्रान्तर्गतमेव राजनीतिलक्षणधर्मशास्त्रमिह विवक्षितम् । अर्थशास्त्र-धर्मशास्त्रस्मृत्योर्विरोधे “अर्थशास्त्रात् धर्मशास्त्रमवलम्ब्य इति स्थितिः” मर्यादा (नियमः) ॥

यद्यपि समानकर्तृकतया अर्थशास्त्रधर्मशास्त्रयोः स्वस्वगतो विशेषोनास्ति तथापि प्रमेयस्य धर्मस्य प्राधान्यात् अर्थस्य चाप्राधान्यात् धर्मशास्त्रं बलवत् इत्यभिप्रायः । धर्मस्य च प्राधान्यं शास्त्रादौ दर्शितम् । तस्मात् धर्मशास्त्रार्थ-शास्त्रयोर्विरोधे अर्थशास्त्रस्य बाध एव न विषयव्यवस्था, नापि विकल्पः । [Though being composed by the same ऋषि, both धर्मशास्त्र and अर्थशास्त्र (Polity) do not differ in reality, still प्रमेय (provable) धर्मशास्त्र is main and अर्थशास्त्र the instrument to धर्म is subordinate to धर्मशास्त्र, so धर्मशास्त्र is बलवान्, and प्राधान्य of धर्म is also shown in our shastras ; hence in case of विरोध of धर्मशास्त्र and अर्थशास्त्र, अर्थशास्त्र will be barred, and no विकल्प (alternative व्यवस्था) lies in this] ।

किमत्रोदाहरणम् ? न तावत् (उदाहरणं युक्तं)—“गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम् । आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् ॥ नाततायिवधे-दोषो हन्तुर्भवतिकश्चन । प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा मन्युस्तं मन्युमृच्छति” इति धर्मशास्त्रम् (Manu VIII 350-51), तथा—“आततायिनमायान्तमपि वेदान्तगणने जिघांसस्तं जिघांसीयात् तेन ब्रह्महाभवेत्” इत्याद्यर्थशास्त्रम् । “इयं विशुद्धिरदिता प्रमाप्याकामतो द्विजम् । कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते” (मनु-११, ८९) इत्यादि धर्मशास्त्रम् । तयोर्विरोधे धर्मशास्त्रं बलवत् इति युक्तम् ॥ अनयोरेकविषयत्वासम्भवेन विरोधाभावान्न बलावलचिन्ता अवतरति (Acc. to Mitakshara no conflict arises in the above instances as he will show here)—तथा हि “शास्त्रं द्विजातिभिर्प्राक्तं धर्मो-

यत्रोपपद्यते (मनु-८।३४८) इत्युक्तम् “आत्मनश्च परित्राणे दक्षिणानाञ्च संगरे । स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ च मनु धर्मेण न दण्डभाक् ॥” (मनु ८।४६) इत्यात्मरक्षणे दक्षिणादानां यक्षोपकरणानां च रक्षणे युद्धे च स्त्रीब्राह्मणहिंसायाञ्च—“आततायिनमकूटशस्त्रेण मनु न दण्डभाक् इत्युक्त्वा, तस्यार्थवादार्थमिदमुच्यते “गुरुं वा बालवृद्धौ वा” इत्यादि । गुर्वादीन् अत्यन्त्यावध्यान् अप्याततायिनो हन्यात् किमुतान्यान् इति ॥ “वा”-शब्दश्रवणात् अपि ‘वेदान्तपारगम्’ इत्यत्र “अपि” शब्दश्रवणात् न गुर्वादीनां बध्यत्वप्रतीतिः ; ‘नाततायिवधे दोषो अन्यत्रगोब्राह्मणवधात्’ इति सुमन्तवचनाच्च ।” आचार्य्यं च प्रवक्तारं मातरं पितरं गुरुम् । न हिंस्यात् ब्राह्मणान्नाश्च सर्वाश्चैव तपस्विनः” इति मनु वचनाच्च । आचार्य्यादीनामाततायिनां हिंसाप्रतिषेधेन इदं वचनमर्थवान् नान्यथा, हिंसामात्रप्रतिषेधस्य सामान्यशास्त्रेणैव सिद्धत्वात् । ‘नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवतिकश्चन’ इत्येतदपि ब्राह्मणादिव्यतिरिक्तविषयमेव (नाततायिवधे दोषः is to apply excluding ब्राह्मण) । यतः “अग्निदोगरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः । क्षेत्रदारहरश्चैव पण्डिते ह्याततायिनः, यथा—उद्यतासि विषाग्निश्च शापोद्यतकरस्तथा आथर्वणेन हन्ता च पिशुनश्चापि राजनि । भार्यातिक्रमकारी च बह्वान्वेषणतत्परः । एवमाद्यान् विजाणीयात् सवनिवाततायिनः” इति सामान्ये-नाततायिनः दर्शिताः । अतश्च ब्राह्मणादय आततायिनश्च आत्मादित्राणार्थं हिंसानभिसन्धिना निवार्यमाणाः प्रमादात् यदि विपद्येरन् तत्र लघु प्रायश्चित्तं राजदण्डाभावश्चेति निश्चयः (लघुप्रायश्चित्त and राजदण्डाभाव is in cases where there is no motive of homicide even if death occurs in such cases) । तस्मादन्यदिहोहारणं वक्तव्यम् ॥

तस्मादुच्यते—“हिरण्य भूमिलाभेभ्यो मित्रलब्धिर्वरा यतः । अतो येन तत् प्राप्तौ” इत्यर्थशास्त्रम् । “धर्मशास्त्रानुसारेण क्रोधलोभविवर्जितः (ग्रहणीयः)” इति धर्मशास्त्रम् । तयोः कचिद्विषयं विरोधो भवति (This is a case of विरोध of धर्मशास्त्र and अर्थशास्त्र acc. to विज्ञानेश्वर) । यथा—“चतुष्पाद् व्यवहारे प्रवर्तमाने एकस्यजने अवधार्यमाणे मितलब्धिर्भवति, न धर्मशास्त्रमनुसृतं भवति । अन्यस्य जने अवधार्यमाणे धर्मशास्त्रमनुसृतं भवति, मित्रलब्धिर्विपरीता,

तत्रार्थशास्त्राद् धर्मशास्त्रं बलवत् । अतएव “धर्मार्थं सन्निपाते अर्थग्राहिणः एतदेव” इति प्रायश्चित्तस्य गुरुत्वं दर्शितमापस्तम्बेन । एतदेवेति=द्वादशवार्षिकं प्रायश्चित्तं वरामूरयते ॥ २१ ॥ N. B.—व्यवहारतः has करणे ३या स्थाने तसिः ॥ न्यायः—is युक्ति as is current from old usage. Nom. to स्यात् ॥ अर्थशास्त्रात्—विभाग १मो ii इति स्थितिः=इति नियमः ॥

22. Means (साधन) necessary to prove a case are stated..

प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्तितम् ।

एषामन्यतमाभावे दिव्यान्यतममुच्यते ॥

Prose—लिखितं भुक्तिः (उपभोगः) साक्षिणश्च इति त्रिविधं प्रमाणं कीर्तितम् । एषाम् अन्यतमाभावे दिव्यान्यतमम् उच्यते ।

Beng. এখন মান্নার সাধক, প্রমাণের কথা বলিতেছেন :— লিখিত প্রমাণ, ভোগদ্বারা প্রমাণ এবং সাক্ষিদ্বারা প্রমাণ, এই ত্রিবিধ প্রমাণ শাস্ত্রে কথিত হইয়াছে । এই তিনটির একটীরও যদি সম্ভব না হয়, তবে একমাত্র দিব্যই প্রমাণ বলিয়া কথিত হয় ।

Eng. Means necessary to prove a case are—(1) written document (ii) enjoyment of the disputed object, and (iii) witness ; these three are called proofs (in a suit) ; and any one of these being unavailable, the only proof will be by depending on divine matter (दिव्यप्रमाण) । [N. B.—if one party resigns on these human proofs and the other on divine one, then a judge is to avail himself of the human proof].

Mita—प्रमीयते परिच्छिद्यते अनेन इति “प्रमाणम्” । तच्च द्विविधं—मानुषं दैविकञ्चेति । तत्र मानुषं प्रमाणं त्रिविधं—लिखितं, भुक्तिः, साक्षिणश्चेति कीर्तितं महर्षिभिः । तत्र लिखितं द्विविधं—शासनं चीरकम्चेति ।

शासनभूतलक्षणम् । चीरकन्तु वक्ष्यमाणलक्षणम् (see sl. 84-85 ahead) भुक्तिस्वभोगः । साक्षिणः वक्ष्यमाणस्वरूपप्रकाराः ॥

[ननु लिखितस्य साक्षिणाश्च शब्दाभिव्यक्तिद्वारेण शब्देन्तर्भावादुक्तं प्रामाण्यम् ॥ भुक्तेस्तु कथं प्रामाण्यम् ? उच्यते — भुक्तिरपि कैश्चिद् विशेषणैर्युक्ता सत्त्वहेतुभूतक्रयादिकम् अव्यभिचारात् अनुमापयन्ती अनुपपद्यमाना वा कल्पयन्ती इत्यनुमाने—अर्थापत्तौ चान्तर्भवतीति प्रमाणमेव] ॥ “एषां लिखितादीनां त्रयाणाम् अन्यतमस्याभावे दिव्यानां” वक्ष्यमाणस्वरूपभेदानाम् “अन्यतमम्” जातिदेशकालद्रव्याद्यपेक्षया प्रमाणमुच्यते । मनुष्याभावे एव दिव्यस्य प्रामाण्यम् अस्मादेव वचनादवगम्यते । दिव्यस्य स्वरूपप्रामाण्ययोरामगम्यत्वात् । अतश्च यत्र परस्परविवादेन युगपद् धर्माधिकरणं प्राप्तयोरेको मानुषीं क्रियाम् अपरन्तु दैवीमवलम्बते, तत्र मानुषमेव क्रियाग्राह्या । यथाह कात्यायनः—“यदेको मानुषीं ब्रूयात् अन्यो ब्रूयात्तु दैविकीम् । मानुषं सम्भवति तत्रापि न दैवमाश्रयणीयम् । यथा—“रूपकशतमनया वृद्ध्या गृहीत्वा न प्रयच्छति इत्यभियोगापह्नवे—“ग्रहणे साक्षिणः सन्ति नो संख्यायां वृद्धिविषये वा, अतोदिव्येन भावयामि” इत्युक्ते तत्रैकदेशविभावितन्यायेनापि संख्यावृद्धिविशेषसिद्धेर्न दिव्यस्यावकाशः । उक्तं च कात्यायनेन—“यद्येकदेशव्याप्तापि क्रिया विद्यते मानुषी । साग्राह्या न तु पूर्णापि दैविकी वदतां नृणाम्” ॥

यत्तु—गूढसाहसिकानां तु प्राप्तं दिव्यैः परीक्षणम् इति, तदपि मानुषासम्भव-
कृतनियमार्थम् । यदपिनारदेनोक्तम्—“अरण्ये निर्जने रात्रावन्तर्वेश्मनि साहसे ।
न्यासस्यापह्नवे चैव दिव्या सम्भवति क्रिया”, तदपि मानुषासम्भवे एव । तस्मात्
मानुषाभावे एव दिव्येन निर्णय इत्योत्सर्गिकम् । अत्र चापवादो दृश्यते—
“प्रक्रान्ते साहसे बादे पारुष्ये दण्डवाचिके । बलोद्भूतेषु कार्येषु साक्षिणो
दिव्यमेव च ॥” तथा लेख्यादीनामपि क्वचिन्नियमो दृश्यते तथा, “पूगश्रेणी-
गणादीनां या स्थितिः परिकीर्तिता । तस्यास्तु साधनं लेख्यं न दिव्यं न च
साक्षिणः” । तथा—“द्वारमार्गक्रियाभोगजलंवाहादिषु क्रिया । भुक्तिरेव तु
गुर्वी स्यात् न दिव्यं न च साक्षिणः” । तथा—“दत्तादत्ते तु भूत्यानां स्वामिनां

निर्णये सति । विक्रयादानसम्बन्धे क्रीत्वा धनमनिच्छति । दूयते समाह्वये चैव
विवादे समुपस्थिते । साक्षिणः साधनं प्रोक्तं न दिव्यं न च लेख्यम्” ॥
इति ॥ २२ ॥

CHARCHA

1. कीर्त्तितम्—कृत+क्त कर्मणि । Is declared. अनुक्तकर्त्ता is=
श्रुतिभिः &c. Agrees with उक्तकर्म—प्रमाणम् ॥ लिखितं is document
or written statement. भुक्ति is उपभोग । साक्षिणः witness. All
these three have इति शब्दयोगे १मा ॥

2. एषाम्—निर्द्धारणे वा शेषे षष्ठी । comp “अन्यतरान्यतमशब्दौ
अव्युत्पन्नौ स्वभावात् द्विवहुविषये निर्द्धारणे वर्त्तते” Kaumudi । construe—
अन्यतमाभावे सति । See also “हला युवयोरन्यतरागच्छतु”—Sak III.
before sl. 20 and our notes there. See also our “तयोरेकः” in
Rag. v. sl. 60 for further details.

3. दिव्यान्यतमम्—दिविभवम् इति दिव्यम् with यत् प्रत्यय ।
divine. दिव्यं च (तत्) अन्यतमम् च इति कर्मधा । Agrees with
उच्यते (ब्रू वा वच लट्ते कर्मणि) । Note अन्यतर is like सर्व being
read in सर्वादिगण and not so is अन्यतम—it is like ordinary
अकारान्त शब्द । comp “अन्यतमशब्दस्य गणे पाठाभावात् न संज्ञा” ।

23. In all suits the later (साधन=प्रमाण) क्रिया is more
powerful.

सर्वेष्वर्थविवादेषु बलवत्युत्तरा क्रिया ।

आधौ प्रतिग्रहे क्रीते पूर्वाद्यु बलवत्तरा ॥ २३ ॥

Prose—सर्वेषु अर्थविवादेषु उत्तरा (परवर्त्ती) क्रिया (साधनप्रमाणक्रिया)
बलवती स्यात् । (किन्तु) आधौ (बन्धकव्यापारे) प्रतिग्रहे (दानलब्धविषये)
क्रीते (क्रयविषये) पूर्वा क्रिया (प्रमाणक्रिया) बलवत्तरा स्यात् ।

Beng. समस्त अर्थादि विवादविषये, उभयपक्षे प्रमाणादि सङ्गे, पर प्रमाणक्रिया बलवान् इहेवे। तवे बङ्कक, दानप्रतिग्रह एवं क्रय व्यापारे प्रथम प्रमाणक्रियाई बलवत्तर इहेवे।

Eng. In all suits of money etc. the later "Pramana" (Proof) will prevail; but in mortgage, gifts and sales, the first documentary Proof will supersede later ones.

Mita—उभयत्र प्रमाणसङ्गावे प्रमाणगतबलावलविवेके असति पूर्वापरयोः कार्ययोः कस्य वलीयस्तमित्यत्राह—“ऋणादिषु सर्वेषु अर्थविवादेषु उत्तरा क्रिया” क्रियते इति क्रिया (procedure) कार्यं बलवती। उत्तरकार्ये साधिते तद्वादी विजयीभवति, पूर्वकार्ये सिद्धेऽपि तद्वादी पराजोयते। यद् यथा—कश्चित् ग्रहणेन धारणं साधयति कश्चित् प्रतिदानेन धारणम् तत्र ग्रहणप्रतिदानयोः प्रमाणसिद्धयोः प्रतिदानं बलवत् इति प्रतिदानवादी जयी भवति। तथा—पूर्वं द्विकं शतं गृहीत्वा कालान्तरे त्रिकं शतम् अङ्गीकृतवान् तत्र उभयत्र प्रमाणसङ्गावेऽपि त्रिकशतग्रहणं बलवत्। पश्चादभावित्वाद् पूर्वावाधेन अनुत्पत्तेः। उक्तञ्च—“पूर्वावाधेन नोत्पत्तिरुत्तरस्य हि सेतस्यति” इति ॥ अस्यापवादमाह—“आध्यादिषु त्रिषु पूर्वमेव कार्यं बलवत्”। यथा—एकमेव दोत्रम् अन्यसग्राधिं (वधकं) कृत्वा किमपि (अर्थादिकं) गृहीत्वा, पुनरन्यस्यापि आधाय किमपि गृह्णाति, तत्र पूर्वसैव तद् भवति, नोत्तरस्य। एवं प्रतिग्रहे क्रये च भवति ॥ नन्वाहितस्य तदानीम् अस्वत्वात् पुनराधानमेव न सम्भवति एवं दत्तस्य क्रीतस्य च दानक्रियौ नोपपद्यते। तस्मादिदं वचनमनर्थकम् इति चेत्? उच्यते—अस्वत्वेऽपि यदि मोहात् कश्चित् लोभाद्वा पुनराधानादिकं करोति तल पूर्वं बलवत् इति न्यायमूलमेवेदम् इत्युच्यते” [It is said that in आधि (mortgage), प्रतिग्रह (gift-प्रतिदान), क्रय (sales), the first action will prevail; now a question arises that mortgage

etc being afterwards another's स्वत्व (due to own अस्वत्व); how can its remortgage is possible, so this saying here is unreasonable; on this Mitakshara says that even if these are others due to अस्वत्व, still due to avarice and vitiation of wits men adopt a second mortgage and in that case first mortgage (पूर्वा क्रिया etc) will be बलवत्तर—so this saying is reasonable here (न्यायमूलम्) and such above argument (पूर्वपक्ष or चोद्य) is not to be advanced; (चोद्य—is पूर्वपक्ष in mimansa shastra)].

CHARCHA

1. अर्थविवादेषु—अर्थ should be taken here as विषयवस्तु वा प्रयोजन। “अर्थोभिधेयैरेवस्तु प्रयोजननिवृत्तिपु”। अधि ७मी। But the reading “सर्वेष्वथ विवादेषु” is better here; for सर्वेषु विवादेषु will include all matters or subjects of suits.

2. क्रिया—It means कार्य i. e, प्रमाणकार्यं।

3. आधौ—आधीयते इति आ+धा+कि कर्मणि=आधि is बन्धकद्रव्य pawn (mortgage), अधि ७मी।

24. In case of उपभोग, twenty year's enjoyments gives right; but in case of liquid money etc. ten year's enjoyment gives right.

पश्यतोऽब्रुवतो भूमेर्हानिर्विंशतिवार्षिकी।

परेण भूज्यमानाया धनस्य दशवार्षिकी ॥ २४ ॥

Prose—परेण भूज्यमानायाः भूमेः (सम्बन्धे) विंशतिवार्षिकी हानिः (विंशतिवर्षोपभोगजन्या हानिः भवति); परेण भूज्यमानस्य धनस्य धनादेः दशवार्षिकीहानिर्भवति (दशवत्सरोपभोगजन्या हानिः भवति)।

Beng—एकजनेर भूमि यदि अपरव्यक्ति बिंशतिवत्सर भोग करिते থাকे, এবং ভূস্বামী ইহা দেখিয়া ও জানিয়া ও কিছু প্রতিবাদ না করেন, তবে এই ভূমি অপরেরই হইবে। সেইরূপ হস্তী অশ্ব খনাদি ব্যাপারে অত্রো দশবৎসর ভোগ করিলে, এগুলি ভোগদখলকারীরই হইয়া যায়।

Eng.—If one's property is being enjoyed by another for twenty consecutive years, and the owner does not say anything against this though he has full knowledge thereof, then the property goes to the enjoyer; similarly in case of wealth (including elephants, horses etc) ten years's enjoyment by another gives him right of this (i. e. this becomes enjoyers own property).

Mita—भुक्तेः कैश्चिद् विशेषणैर्युक्तायाः प्रामाण्यं दर्शयिष्यन् कस्याश्चिद् भुक्तेः कार्यन्तरमाह । “परेण अमं वन्धेन भुज्यमानां भुवं धनं वा पश्यतः अत्रूवतः” “मदीयेयं भूः न त्वया भोक्तव्या” इत्यप्रतिषेधयतः, तस्य भूमिः “विंशतिवर्षिकी” अप्रतिर्वं विंशतिवर्षोपभोगनिमित्ता’ हानिर्भवति” । “धनस्यतु” हस्तश्रवादेर्द्वादशवर्षिको हानिः स्यात् ।

नन्वेतत् अनुपपन्नं न ह्यप्रतिषेधात् स्वत्वमपगच्छति । अप्रतिषिद्धस्य दानविक्रयादिवत्स्वत्वनिवृत्तिहेतुत्वस्य लोकशास्त्रयोरप्रसिद्धत्वात् । नापि विंशतिवर्षोपभोगात् स्वत्वम् ; उपभोगस्य स्वत्वे अप्रमाणात्वात् । प्रमाणस्य च प्रमेयप्रत्युत्पत्तादकत्वात्, रिक्थक्रयादिषु स्वत्वकारणहेतुष्वपाठाच्च ।

[This is not proper ; स्वत्व or right of ownership does not cease due to non-objection ; for gift or sale is said of property not objected when enjoyed by others ; and in such enjoyment of other's property, there is no

cessation of rightship-causes that are universally accepted by all or in shastras ; so mere enjoyment for 20 years cant give one ownership-right ; उपभोग is not accepted anywhere as cause for ownership ; उपभोग is not producer of स्वत्व (where is the प्रमेय here), and so in matter of purchase, in रिक्थ (The inherited property) स्वत्वकारक causes are enumerated ; hence मिताक्षरा here by quoting shastras will show that due to such 20 years enjoyment, the owner will lose his right of “usufruct” only i. e. the productions, profits etc of the property so long, and not his absolute ownership ; the owner will however have right to file case to reinstate his right. —to regain his absolute स्वत्व—see न वस्तुहानिर्नापि व्यवहारहानिः below.]

तथाहि—स्वामी रिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु ब्राह्मणस्याधिकंलब्धं, क्षतियस्य विजितं, निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोः—इत्यष्टावेव स्वत्वकारकहेतून् गौतमः पठति न भोगम् । न चेदमेव वचनं विंशतिवर्षोपभोगस्य स्वत्तापत्तिहेतुत्वं प्रतिपादयति इति युक्तम् । स्वत्वस्य स्वत्वहेतूनाञ्च लोकप्रसिद्धत्वेन शास्त्रैक-समधिगम्यत्वाभावात् । एतच्च विभाग-प्रकरणे निपुणतरमुपपादयिष्यते । गौतमवचनं च नियमार्थम् ॥

अपिच “अनागमंतु यो भुङ्क्ते बहून्यब्दशतान्यपि । चौरदण्डेन तं पापं दण्डयेत्पृथिवीपतिः” इत्येतदनागमोपभोगस्य स्वत्वहेतुत्वे विरुध्यते । न च —अनागमंतु यो भुङ्क्ते—इत्येतत् परोक्षभोगविषयम्, “पश्यतोब्रूवतः” इति प्रत्यक्षभोगविषयमिति युक्तं वक्तुम् । “अनागमंतुयोभुङ्क्ते” इत्यविशेषाभिधानात् । “नोपभोगे बलकार्यमाहर्त्रा तत्सुतेन वा । पशुस्त्रीपुरुषादीनामिति धर्मोव्यवस्थितः”—इति कात्यायनवचनाच्च । समक्षभोगेच हानिकारणाभावेन हानेरसम्भवात् ।

नचैतन्मन्तव्यम्—“आधिप्रतिग्रहक्रयेषु पूर्वायाः क्रियायाः प्रावल्यादपवादेन भूविषये विंशतिवर्षोपभोगयुक्तायाः, धनविषये दशवर्षयुक्तायाः, उत्तरस्याः क्रियायाः प्रावल्यामनेनोच्यते इति । यतस्तेषु उत्तरैव क्रिया तत्त्वतो नोपपद्यते, स्वमेव ह्यपेयं देयं विक्रेयश्च भवति । न चाहितस्य दत्तस्य विक्रीतस्य वा स्वत्वमस्ति । अस्वत्वदाने प्रतिग्रहे च दण्डः स्मर्यते—”अदेयं वक्ष्य गृह्णाति यश्चादेयं प्रयच्छति । उभौतौ चौरवच्छास्यौदाप्यौ चोत्तमसार्हसम्” तथा आध्यादीनां त्रयाणाम् अपवादत्वे अस्य श्लोकस्य आधिसीमादीनामुत्तर-श्लोके अपवादो नोपपद्यते । तस्माद्भूम्यादीनां हानिः अनुपपन्नैव, नापि व्यवहारहानिः । यतः — उपेक्षां कुर्वतस्तस्य तृष्णीम्भूतस्यतिष्ठतः काले विपन्नैर् पूर्वोक्तो व्यवहारो न सिध्यति “इति नारदेन उपेक्षालिङ्गाभावकृता व्यवहारहानिरुक्ता, न तु वस्त्वभावकृता हानिः । तथा मनुनापि—“अजडश्चेद-पौगण्डो विषयश्चास्य भुज्यते । भग्नं तद्व्यवहारेण भोक्ता तद्धनमर्हति” इति व्यवहारतो भङ्गो दर्शितः न वस्तुतः ।

व्यवहारभङ्गश्चैव—भोक्ता किलवदति “अजडोयमपौगण्ड अवालोयमस्य सन्निधौ विंशतिवर्षाण्यप्रतिवर्षं मयाभुक्तं, तत्र बहवः साक्षिणः सन्ति, यद्यस्य स्वमन्ययेन मयाभुज्यते तदायं किमिति एतावन्तं कालमुदास्ते” । इति ; तत्रचायं निरुत्तरो भवति । एवं निरुत्तरस्यापि वास्तवो व्यवहारो भवत्येव । “छलं निरस्य भूतेन व्यवहारान्नायेन्नृपः” इति नियमात् ॥ अथ मतं (व्याख्यानान्तरं)—यद्यपि न वस्तुहानिर्नापि व्यवहारहानिस्तथापि पश्यतोप्रतिषेधतः व्यवहारहानिशङ्का भवति इति तन्निवृत्तये तृष्णीं न स्यात्तव्यमितिपदिश्यते इति ; तच्चन, स्मार्त्तकालाया (स्मरणयोग्यकालिकायाः) भुक्तेर्हानिशङ्काकारणत्वाभावात् ; तृष्णीं न स्यात्तव्यम् इत्येतावन्मात्राभिधित्सायां विंशतिग्रहणमविवक्षितं स्यात् ॥ अथोच्यते विंशतिग्रहणमूर्ध्वं पत्रदोषोद्भावननिराकरणार्थम्, यथाह कात्यायनः “शक्तस्य सन्निधौ अर्थो यस्य लेख्येन भुज्यते । विंशतिवर्षाण्यतिक्रान्तं तत्पत्रं दोषवर्जितम्” इति, तदपि आध्यादिष्वपि विंशतेरूर्ध्वं पत्रदोषोद्भावन-निराकरणस्य समत्वेन ‘आधिसीमा’ इत्यपवादासम्भवात् । यथाह कात्यायनः

“अथ विंशतिवर्षाणि आधिर्भुक्तः सुनिश्चितः । तेन लेख्येन तत्सिद्धिलेख्य-दोषविवर्जिता ॥ तथा “सीमाविवादे निर्णीति सीमापत्रं विधीयते तस्यदोषा प्रवक्तव्या यावद्वर्षाणि विंशतिः इति ॥ एतेन “धनस्य दशवर्षिकी” इत्यपि प्रत्युक्तम् । (तस्मादस्य श्लोकस्य सत्योर्थोवक्तव्यः । उच्यते, “भूमेर्धनस्य च हानिरिह विवक्षिता, न वस्तुहानिर्नापि व्यवहारहानिः । तथाहि “निराक्रोशं विंशतिवर्षोपभोगात् ऊर्ध्वं यद्यपि स्वामी न्यायतः क्षेत्रं लभते, तथापि फलानुसरणं न लभते । अप्रतिषेधलक्षणात् स्वापराधात्, अस्माच्च वचनात् ॥ परोक्षभोगे तु विंशतेरूर्ध्वमपि फलानुसरणं लभते एव, ‘पश्यतः’ इति वचनात् । प्रत्यक्षभोगे च साक्रोशे, “अब्रुवतः” इति वचनात् ।) विंशतेः प्राक् प्रत्यक्षे निराक्रोशे चलभते, विंशतिग्रहणात् ॥ ननु उत्पन्नस्यापि फलस्य सत्त्वात् हानिरनुपपन्नैव ।) वादम्, तस्य स्वरूपाविनाशेन तथैवावस्थाने, यथा तदुत्पन्नपूगपनसंवृक्षादीनां यत्पुन-स्तदुत्पन्नमुपभोगान्नष्टं तत्र स्वरूपनाशादेव सत्त्वनाशः । “अनागमं तु योभूङ्क्ते बहून्यवदशतान्यपि । चौरदण्डेन तं पापं दण्डयेन्नृपतिः” इत्यनेन वचनेन निष्क्रयरूपेण गणयित्वा चौरवत् तत्समं द्रव्यदानं प्राप्तम्, “हानिविंशतिवर्षिकी” इत्यनेन अपोद्यते (वाच्यते) । राजदण्डः पुनरस्त्येव विंशतेरूर्ध्वमपि, अनागमोपभोगात् अपवादाभावाच्च । तस्मात् स्वामुपेक्षालक्षणस्वापराधात् अस्माच्च वचनात् विंशतेरूर्ध्वं फलं नष्टं, न लभते इति स्थितम् । एतेन “धनस्य दशवर्षिकी” इत्येतदपि व्याख्यातम् ॥ २४ ॥

CHARCHA

1. परेण भुज्यमानायाः—Refers to भूमेः । भूमेः is related to हानिः । सम्बन्धे षष्ठी ।

2. विंशतिवर्षिकी—विंशतिवर्षाणि (व्याप्य) भवतीति विंशतिवर्ष+उच्च् =विंशतिवर्षिक with उत्तरपदवृद्धि by the rule” वर्षाभिव्यति”, and here there is no reference to भविष्यत्काल । ततः क्रियाम् ङीप् । Qual. हानिः । Similarly derive and parse दशवर्षिकी with ref. to धनस्य ।

25. Such स्वत्वहानि will not take place in case of mortgage, boundary suit, trust, and monies of minors etc.

आधिसीमोपनिक्षेप-जड़वालधनैर्विना ।

तथोपनिधिराजस्त्रीश्रोत्रियाणां धनैरपि ॥ २५ ॥

Prose आधिसीमोपनिक्षेपजड़वालधनैः विना (एतानि वर्जयित्वा विंशति-वर्षिक्यादिः हानिर्भवति), तथा उपनिधिराजस्त्रीश्रोत्रियाणां धनैः विना (हानिर्भवति) । [N. B.—आधि is here mortgaged property ; उपनिक्षेप here is money trusted by naming and counting ; and उपनिधि here is good given as trust but kept closed in a sealed casket (for further details also see under sl. 65)]

Beng बङ्कक, सीमाविवाद, गच्छितधनद्रव्य, जड़ (हावाबोवा) वा बालकेर धन, এবং পেটিকাबङ्क गच्छितद्रव्य, রাজকীয় ভূম্যাदि, স্ত্রীধন ও শ্রোত্রিয় ব্রাহ্মণের ধনসম্পত্তি ছাড়া বিংশতিবর্ষ বা দশবর্ষে স্বহ বা উপস্বত্বহানি হইবে। (কারণ এ জাতীয় বাপারে বা এরা স্বভাববশতঃ তদীয় স্বহ বিষয়ে উদাসীন হইতে পারে সুতরাং এ জাতীয় ধনাদিতে বিংশতিবর্ষভোগেও এদের স্বত্বাদি নষ্ট হয় না) ।

Eng. Such loss of right by 20 years or 10 year's enjoyment as the case may be, will take place excepting mortgage—property, long-contracted boundary disputes, in trusted money, in dumb's or minor's properties or goods, also in trusted sealed caskets (with goods within), in kings goods, in women's goods or in goods of a learned (srotriya) Brahman.

Mita—आधिश्च सीमा च उपनिक्षेपश्च, आधिसीमोपनिक्षेपाः” जड़श्च बालश्च जड़वालौ, तयोर् धने जड़वालधने च—आधिसीमा-उपनिक्षेपाश्च जड़वालधने च “आधिसीमोपनिक्षेपजड़वालधनानि”, ‘तैर्विना’ । उपनिक्षेपोनाम स्वरूपसंख्याप्रदर्शनेन रक्षणार्थं परम्य हस्ते निहितं द्रव्यम् । यथाह नारदः—

“स्वं द्रव्यं यत्र विकल्पाभिरक्षपत्यविशङ्कितः । निक्षेपो नाम तत्प्रोक्तं व्यवहारपदं तुषैः ॥ उपनिधानमुपनिधिः । आध्यादिषु पर्यतोऽनुवतोऽपि भूमेर्विशतेरूर्ध्वं धनस्य च दशभ्यो वर्षेभ्य ऊर्ध्वमप्युपचयहानिर्नभवति (फलहानिर्नस्यात्), पुरुषापराधस्य तथाविधस्य अभावात्, उपेक्षकारणस्य च तत्र तत्र (आध्यादिषु) सम्भवात् । तथाहि—“आधेराधित्वोपाधिक एव भोग इत्युपेक्षायामपि न पुरुषापराधः । सीमन्निश्चितकृततुषाङ्गारादि चिह्नैः सुसाध्यत्वादुपेक्षा सम्भवति । उपनिक्षेपोपनिध्योर्भुक्तेः शास्त्रे प्रतिषिद्धत्वात् । प्रतिषेधातिव्रमे उपभोगे च सोदयफललाभात् उपेक्षोपपत्तिः । जड़वालयोर्जड़त्वात् बालत्वात् उपेक्षा युक्तैव । राज्ञो बहुकार्यव्याकुलत्वात्, स्त्रीणामज्ञानात् अप्रागल्भ्याच्च । श्रोत्रियस्याध्ययनाध्यापन—तदर्थविचारानुष्ठानव्याकुलत्वात् उपेक्षा युक्तैव । तस्मात् आध्यादिषु सर्वत्र उपेक्षाकारणसम्भवात् समक्षभोगे निराक्रोशे च न कदाचिदपि फलहानिः ॥ २५ ॥ [N. B.—In आधि, उपेक्षा etc indifference to भोग arises due to its being an आधि and so another's property. So in the case of others—hence no फलहानि here —See Mita].

CHARCHA

1. आधि etc—इन्द्र of आधि, सीमा, उपनिक्षेप, जड़, बाल । then तेषां धनानि । तैः । विनाशव्ययीगे ३या । स्वत्वहानि will not take place in the goods of these ; so in goods of उपनिधि, राज, स्त्री and श्रोत्रिय । for meaning of उपनिक्षेप (trust of counted money) and उपनिधि (trust of good within a sealed casket) see above : श्रोत्रिय is a वेदज्ञ ब्राह्मण, it is irregularly formed (निपातनसिद्ध) directly for छन्दः अधीते or as a प्रत्ययान्त from the word छन्दस् । छन्दस्+धन्=श्रोत्र+धन्=श्रोत्रिय,—by the rule” “श्रोत्रियश्छन्दोधीते” । In this sense छान्दस is also correct. See also our sak VI. sl. 1. under “अनुकम्पामृदुरपि श्रोत्रियः” ।

26. punishment in usurping goods of आधि etc. for getting स्वत्व ।

आध्यादीनां विहर्तारं धनिने दापयेद्धनम् ।

दण्डं च तत्समं राज्ञे शक्त्यपेक्षमथापि वा ॥ २६ ॥

Prose—आध्यादीनां (श्रोत्रियपर्यन्तानां) विहर्तारम् (अपहर्तारं) धनिने (स्वामिने) धनम् (विवादास्पदीभूतं धनम्) दापयेत् । राज्ञे च तत्समं (विवादास्पदीभूतधनसमं) दापयेत् । अथापि वा शक्त्यपेक्षं (बहु वा स्वल्पं वा धनं) दापयेत् ।

Beng आधि, सौमी, उपक्रमादि पूर्वोक्त विषये धनसम्पत्तादिते ये बांक्ति अथवा भोगदखल स्थापन करिते चाय, विचारक ताके ऐ धन धनस्वामीके देওয়াইबेन, এবং অভিযুক্ত সম্পত্তির সমমূল্য দণ্ডরূপে রাজাকে পাওয়াইবেন । কিন্তু যদি বিচারক (প্রাডবিবাক) মনে করেন যে ঐ অগ্রায়ভাবে দখলীকৃত সম্পত্তির তুল্যমূল্য দণ্ডে অপহারকের যথাযথ শাসন হইল না, তখন তিনি শক্তি বুঝিয়া অধিক বা উপযুক্ত দণ্ড দেওয়াইতে পারেন [অথবা অপারগ ব্যক্তিকে নিন্দাদি ধিক্কার প্রভৃতি দণ্ড দেওয়াইবেন] ॥

Eng —In case of usurpation of mortgaged property etc (as stated in the prior sloka) the judge will cause the usurper pay commensurate or equal money (of the goods under suit) to the real owner and such fine to the king ; and if deemed this punishment as light, then the judge may order higher or adequate fine to the king (or punishment of calumny to the pauper)

Mita—“य आध्यादीनां” श्रोत्रियपर्यन्तानां चिरकालोपभोगवलेन ‘विहर्ता’ अपहर्ता, “तं विवादास्पदीभूतं धनं” स्वामिने दापयेत्” इत्यनुवादः । “दण्डं

च तत्समं विवादास्पदीभूतद्रव्यसमं राज्ञे दापयेत्” इति विधिः (प्राड्विवाकस्य विधिः—law for a judge) । यद्यपि गृहक्षेत्रादिषु तत्समो दण्डो न सम्भवति तथापि “मर्यादायाः प्रभेदे च सीमातिक्रमणे तथा” (sl. 155) इत्यादिर्वक्ष्यमाणो दण्डो द्रष्टव्यः । अथ (चेत् ?) तत्समदण्डेन अपहर्तुः दमनं न भवति बहुधनत्वेन, तदा “शक्त्यपेक्षं धनं दापयेत्” । यावता तस्य दर्पोपशमो भवति तावत् दापयेत् । “दण्डो दमनात् इत्याहुस्तेन अदान्तान् दमयेत्” (गौतमः) इति दण्डग्रहणस्य दमनार्थत्वात् ॥ यस्य तत्समं द्रव्यमास्ति, सोऽपि यावता पीड्यते तावद्दण्डः । यस्य पुनः किमपि धनं नास्ति असौ धिगुदण्डादिना (“धिक्” इति कुतसनस्वल्पदण्ड) दमनीयः । तथा च मनु—“धिगुदण्डं प्रथमं कुर्यात् वागुदण्डं तदनन्तरम् । तृतीयं धनदण्डं तु वधदण्डमतः परम्” इति । यद्यदण्डोऽपि शरीरो ब्राह्मणव्यतिरिक्तानां दशधादर्शितः । तथाहमनुः—दशस्थानानि दण्डस्य मनुः ! स्वायम्भुवो ब्रवीत् । त्रिपुवर्णेषु यानि स्युरक्षतो ब्राह्मणो ब्रजेत् । उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमम् । चक्षुर्नासा च कर्णौ च धनं देहस्तथैव च “इति” । एतेषां यन्निमित्तापराधस्तत्रैव उपस्थादौ निग्रहः कार्यः इति द्रष्टव्यम् । कर्णौ वा कारयितव्यो यन्धनागारं वा प्रवेशयितव्यः । यथोक्तं कात्यायनः—“धनदानासहं बुद्ध्वा स्वाधीनं कर्मकारयेत् । अशक्तो यन्धनागारं प्रवेश्यो ब्राह्मणघ्ने” इति ॥ ब्राह्मणस्य पुनर्द्रव्याभावे कर्मवियोगादीनि (cessation of usual works) प्रयोज्यानि । यथाह गौतमः—कर्मवियोग-विख्यापननिर्वासनाङ्ककरणान्यवृत्तौ” इति नारदेनापि—वधः सर्वस्वापहरणं पुरात्रिर्वासनाङ्कने । तदङ्गच्छेद् इत्युक्तो दण्ड-उत्तमसाहसः । अविशेषेण सर्वेषामपि दण्डविधिः स्मृतः” इत्युक्त्वा उक्तम्—“वधाघ्ने ब्राह्मणस्य, न वधं ब्राह्मणोऽर्हति” इति “शिरसो मुण्डनं दण्डस्तस्य निर्वासनं पुरात् । ललाटे अभिसस्ताङ्क प्रयाण गर्दभेन च इति नारदः ॥ अङ्केन च व्यवस्थादर्शिता “गुस्तल्पेभगः कार्यः सुरापाने सुराश्वजः । स्तेयेतुश्चपदं कार्यं ब्रह्महण्यशिराः शुमान्”—इति (such signs or अङ्क, are to be depicted on the

body of the अपराधो) ॥ यत्तु—“चक्षुर्निरोधो ब्राह्मणस्य” इत्यापस्तस्व-
वचनं ब्राह्मणस्य पुराभिर्वासिनसमये वस्त्रादिना चक्षुर्निरोधः कर्ताव्य इति
तस्यार्थः—न तु चक्षुरुद्धरणम् (but not uprooting of eyes,
this is the sense due to Manu or Narada वचन) । “अक्षतो
ब्राह्मणो ब्रजेत्” (मनुः), न शरीरो ब्राह्मणेदण्डः (गौतम) इत्यादिमनुगौतमादि-
वचनविरोधात् इत्यलमनेन प्रसङ्गेन ॥ २६ ॥

CHARCHA

1. विहर्त्ताम्—वि+हृ+तृच् । It means अपहर्त्ता stealer or
usurper ; we avoid तृच् here, for then कर्मपण्ठी will be barred
in आध्यादीनाम् by the rule “न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम्” ।

2. दापयेत्—दा+णिच् तिड्यात् । should cause to give ;
construe—विहर्त्ताधनिनेधनं ददाति=प्राड्विवाकः विहर्त्ता धनिने धनं दापयेत्
(in णिच्)=दापनत्वेन बोधयेत् ।

3. तत्समम्—तेन समम्, तत्तत् । or we may also say तस्य
समम् । Thus is in pursuance to the rule “तुल्याथैरतुलोपमाभ्यां
तृतीयान्यतरस्याम्” ।

4. शक्त्यपेक्षम्—शक्तिमपेक्षते इति शक्ति+अप+ईच् ण कर्त्तरि । Qual.
धनम् । Here ण comes with कर्मोपपद after ईच् by the rule
“ईत्तिक् मिथ्याञ्च” ।

27. Barring hereditary property Acquisition is greater
in proving स्वत्व or right, than उपभोग of goods for विंशतिवर्ष
etc.

आगमोभ्यधिको भोगाद्विना पूर्व क्रमागतात् ।

आगमेपि बलं नैव मुक्तिः स्तोकापि यन्नो ॥ २७ ॥

Prose—आगमः (दानक्रयादिना प्राप्तिः) भोगात् (स्वत्वभोगात्)
अभ्यधिकः (स्वत्वविषये बलीयान्), पूर्वक्रमागतात् (पूर्वपुरुषक्रमेण प्राप्तात्)
भोगात् विना (तत्र भोगस्वत्वमेव प्रबलम्) । आगमेपि (प्राप्तसम्पत्ति-
विषयेपि) वा यत्रस्तोकापि (स्वल्पापि) मुक्तिः नो (न इत्यर्थः) (स्वत्वविषये)
तत् न बलं (किन्तु दुर्बलमेव) [See also “Remark” below and
Mita for another Interpretation here].

Beng—यदि प्रतिग्रह क्रय प्रभृति द्वारा आगम वा सम्पत्ति प्राप्ति
घटे, तबे ताहा भोगस्वत्व (अर्थात् भोगद्वारा लक्ष्यस्वत्व) इहेते बलवत्
हय । (अर्थात् आगमाधीन भोगइ स्वहे प्रबल प्रमाण) । किञ्च
प्रापितामह पितामह पित्रादि पुरुषक्रमागत सम्पत्तिहे निरबच्छिन्न
भोगइ प्रबल । एक्केत्रे भोग आगमेर अपेक्षा राखेना । आबार
आगम वा सम्पत्ति प्राप्तिहे, भोगरहित इहेले स्वत्व बलयुक्त
हय ना । आगमक्केत्रे भोगद्वाराइ स्वहे प्रबलता हय । अर्थात्
भोगव्यातीत आगम भोगसमन्वित आगम इहेते दुर्बल इहेना थाके ।

Eng.—Right due to gift or purchase is more powerful
than right due to long enjoyment (as stated before);
but this is not so in the case of inherited property got
one after another for three generations, for here स्वत्व
is established merely by भोग (enjoyment) of the property ;
and in purchased or aquired property too, non-enjoyment
makes the right weak ; i. e. property got but not enjoyed
makes the right and title weak.

Expl—सम्पत्तिवा goods can be got by gift, by purchase,
by inheritance or by long enjoyment for 20 years or
more as said before ; now स्वत्व got by gift or purchase

is more powerful than स्वत्व due to long enjoyment only ; in fact भोग due to विशुद्ध आगम is स्वत्वे प्रमाण ; and स्वत्व, in inheritance is kept by long enjoyment only ; again स्वत्व in acquired or purchased property or goods is appreciated and established by both possession and enjoyment. Title and right are weak if there be no possession or enjoyment of the property ; for दान is स्वसत्ताध्वंस and परसत्ता-उत्पादन and that is accepted by all if gift or purchased property is enjoyed : उपस्वत्वभोग alone can assure this ; so it is said that भोगयुक्त title is more powerful than भोगहीन title (right). So आगमाधीनः भोगः स्वत्वे प्रमाणम् । —(see now also Mitakshara here).

Mita—स्वत्वव्यभिचारित्वेन भोगस्य स्वत्वे प्रामाण्यमुक्तम् । भोगमात्रस्य स्वत्वव्यभिचारित्वात् कीदृशो भोगः प्रमाणमित्यत आह [As स्वत्व वा right goes invariably with भोग, our author has spoken of particular भोग (sl. 24) that conduces to स्वत्व, for every भोग does not invariably accompany स्वत्व । So here we get about स्वत्वकारक भोग]—स्वत्वहेतुः प्रतिग्रह-क्रयादिः “आगमः” । स भोगादप्यधिको बलीयान्, स्वत्वबोधने भोगस्य आगमसापेक्षात्वात् । यथाह नारदः—आगमेन विशुद्धेन भोगो याति प्रमाणताम् । अविशुद्धागमो भोगः प्रामाण्यं नैव गच्छति” ॥ न च भोगमात्रात् स्वत्तागमः, परकीयस्यापि अपहारादिनाभोगसम्भवात् । अतएव—“भोगं केवलतो यस्तु कीर्त्तयेद्भागं क्वचित् । भोगच्छलापदेशेन विज्ञेयः स तु तत्करः” इति नारदेन स्मर्यते । अतश्च सागमो दीर्घकालः निरन्तरं निराक्रोशः प्रत्यर्थिप्रत्यक्षश्चेति पञ्चविशेषण-युक्तो भोगः प्रमाणमित्युक्तम् । तथा च स्मर्यते—“नागमो दीर्घकालश्चाविच्छेदो-अपरिवर्जितः प्रत्यर्थिसंनिधानश्च परिभोगोपि पञ्चधा” ॥ क्वचिच्चागमनिरपेक्षस्यापि

भोगस्य प्रामाण्यमित्याह—“विना पूर्वक्रमागतात्” इति । पूर्वेषां पित्रादीनां त्रयाणां क्रमः, पूर्वक्रमः । तेनागतः योभोगस्तस्मादिना”, आगमोभ्यधिकः इति सम्बन्धः । स पुनरागमादभ्यधिकः आगमनिरपेक्षः प्रमाणमित्यर्थः । तत्राप्यागमोऽज्ञातनिरपेक्षः न सत्तानिरपेक्षः । सत्ता तु तेनैवावगम्यते इति बोध्यम् । “विना पूर्वक्रमागतात्” इत्येतच्च स्मार्त्तकालप्रदर्शनार्थम् (स्मार्त्तकाल=स्मरणयोग्यकाल) । “आगमोभ्यधिको भोगात्” इति च स्मार्त्तकालविषयम् । अतश्च स्मरणयोग्यकाले योग्यानुपलब्ध्या आगमाभावनिश्चयसम्भवात् आगमज्ञान सापेक्षस्यैव भोगस्य प्रामाण्यम् (भोग depending on known आगमज्ञान establishes स्वत्व) । अस्मार्त्ते तु काले योग्यानुपलब्धभावेन आगमाभावनिश्चयासम्भवात् आगमज्ञाननिरपेक्ष एव सन्ततो भोगः प्रमाणम् (as in inheritance from 3 generations) । एतदेव स्पष्टीकृतं कात्यायनेन—स्मार्त्तकाले क्रिया (प्रमाणं) भूमेः सागमाभुक्तिरिष्यते । अस्मार्त्तेऽनुगमाभावात् क्रमात्त्रिपुरुषागता” इति ॥ स्मार्त्तकालः वर्षशतपर्यन्तः “शतायुर्बैपुरुषः” इति श्रुतेः । अनुगमाभावात् इति योग्यानुपलब्धि-अभावेन आगमाभावनिश्चया—सम्भवात् इत्यर्थः, अतश्चवर्षशताधिको भोगः सन्ततः अप्रतिरवः प्रत्यक्षशा-गमाभावे वानिश्चिते अव्यभिचारात् आक्षिप्तागमः स्वत्वंगमयति ॥ अस्मार्त्तेऽपि काले अनागमस्मृतिपरम्परायां सत्यां न भोगः प्रमाणम् । अतएव “अनागमं तुयोभुङ्क्ते बहून्यदेशतान्यपि । चोरदन्धेन तं पापं दन्धयेत् पृथिवीपतिः ॥ इत्युक्तम् ॥ न च “अनागमं तुयोभुङ्क्ते” इत्येकवचननिर्देशात् “बहून्यन्धशतान्यपि” इति अपि-शब्दप्रयोगात् प्रथमस्यैव पुरुषस्य निरागमे चिरकालोपभोगोपि दण्डविधानमिति मन्तव्यम् । द्वितीये तृतीये वा पुरुषे निरागमस्य भोगस्य प्रामाण्यप्रसङ्गात् । न चैतद्विष्यते—“आदौ तु कारणं दानं मध्ये भुक्तिस्तु सागमा” इति नारदस्मरणात् । तस्मात् सर्वत्र निरागमोपभोगे “अनागमं तुयोभुङ्क्ते” इत्येतत्दृष्टव्यम् । यदपि “अन्यायेनापियद्भुक्तं पित्रा पूर्वतरैस्त्रिभिः । न तच्छक्यमपाहृतुं क्रमात् त्रिपुरुषागतम्” इति, तत्रापि “क्रमात् त्रिपुरुषागतम्” इत्यस्मार्त्तकालभोगोपलक्षणम् ।

त्रिपुरुषविवक्षायाम् एकवर्षाभ्यन्तरेपि पुरुषतयातिक्रमसम्भवात्, द्वितीये वर्षे निरागमस्य भोगस्य प्रामाण्यप्रसङ्गः सप्राप्तः । तथासति “स्मार्त्तकाले क्रियाभूमेः सागमा भुक्तिरिष्यते” इति स्मृतिविरोधः । “अन्यायेनापियद्गन्तुम्” इत्येतच्च अन्यायेनापि भुक्तमपहर्तुं न शक्यं, किं पुनरन्यायानिश्चये इति व्याख्येयम् । अपिशब्दश्रवणात् । यच्चोक्तं हारीतेन “यद्विनागमम् अत्यन्तं भुक्तं पूर्वैस्त्रिभिर्भवेत् । न तच्छक्यमपहर्तुं क्रमात्त्रिपुरुषागतम्” इति, तत्राप्यत्यन्तम् आगमं विना । अत्यन्तमुपलभ्यमानमागमम् विनेति व्याख्येयम्, न पुनरागमस्वरूपं विना इति । आगमस्वरूपाभावे भोगशतेनापि न स्वत्वं भवतीत्युक्तम् । “क्रमात्त्रिपुरुषागतम्” इत्येतदुक्तार्थम् ॥ ननुस्मरणयोगेप्रकाले भोगस्यागमसापेक्षस्य प्रामाण्यमनुपपन्नम् । तथाहि—“यथागमः प्रमाणान्तरेणावगतस्तदा तेनैव स्वत्वावगमात् न भोगस्य स्वत्वे आगमे वा प्रामाण्यम् । अथ प्रमाणान्तरेणागमोनावगतः कथं तद्विशिष्टो भोगः प्रमाणम् ? उच्यते—प्रमाणान्तरेणावगतागमसहित एव निरन्तरोभोगः कालान्तरे स्वत्वं गमयति । अवगतोप्यागमः भोगरहितो न कालान्तरे स्वत्वं गमयितुमलम् । मध्येदानविक्रयादिना स्वत्वापगमसम्भवात् इति सर्वमनवद्यम् ॥

आगमसापेक्षो भोगः प्रमाणमित्युक्तम्, आगमन्तर्हि भोगनिरपेक्ष एव प्रमाणमित्यत आह—“यस्मिन् आगमे स्वल्पापि भुक्तिर्भोगोनास्ति, तस्मिन् आगमे बलं सम्पूर्णं नैवास्ति” । अयमभिसन्धिः—स्वस्वत्वनिवृत्तिः परस्वत्वापादानां च दानम्, परस्वत्वापादानं च परो यदि स्वीकरोति तदासम्पद्यते, नान्यथा । स्वीकारः त्रिविधः—मानसः, वाचिकः, कायिकश्चेति । तत्र ‘मानसः’ ममेदमिति संबन्धरूपः । ‘वाचिकस्तु’ ममेदमित्याद्यभिव्याहारोलेखी सविकल्पक प्रत्ययः । ‘कायिकः’ पुनरुपादानाभिर्मर्शनादिरूपो-अनेकविधः (taking, enjoying &c) । तत्र च नियमः स्मर्यते—“दद्यात् कृष्णाजिनं पृष्ठेगां-पुच्छे करिणं करे । केसरेषु तथैवाश्वं दासीं शिरसिदापयेत् ॥ इति । आश्वलायनीपत्राह—“ अनुमन्त्रयेत् प्राण्यभिमृशेद् वप्राणि कन्यां च” ॥ इति । तत्र हिरण्यवस्त्रादौ उदकदानान्तरम् त्रय

आदानादि सम्भवात् त्रिविधोपि स्वीकारः सम्पद्यते । त्रेत्रादौ पुनः फलोपभोगव्यतिरेकेन कायिकस्वीकारासम्भवात् स्वल्पेनापि उपभोगो न भवितव्यम् । अन्यथा दानक्रियादेः सम्पूर्णता न भवति इति फलोप-भोगलक्षणकायिकस्वीकारविकल आगमं दुर्बलं भवति, भोगसहितादागमात् । एतच्चद्वयोः पूर्वापरकालापरिज्ञाने । पूर्वापरकालपरिज्ञाने तु विगुणोपि पूर्वकालागम एव बलीयान् । अथवा—“लिखितं साक्षिनोभुक्तिः प्रमाणं त्रिविधम्” इत्युक्तं एतेषां समवाये कुत्रयस्य वा प्राबल्यमित्यत्रदम् उपतिष्ठते—आगमोभ्यधिको भोगात् विना पूर्वक्रमागतात् । “आगमेपि बलं नैवभुक्तिः स्तीकापि यत्रनो” इति । अयमर्थः—आद्योपुरुषो साक्षिभिर्भावित आगमो भोगादप्यधिको बलवान् । पूर्वक्रमागतात् भोगादिना । सपुनः पूर्वक्रमागतः भोगश्चतुर्थपुरुषे लिखितेन भावितात् आगमात् बलवान् । मध्ये तु भोगरहितात् आगमात् स्तोकभोगसंहितोप्यागमः बलवान् इति । एतदेव नारदेन स्पष्टीकृतम्—“आदौ तु कारणं दानं मध्ये भुक्तिस्तु सागमा । कारणं भुक्तिरेवैका सन्तता या चिरन्तनी” ॥ २७ ॥

CHARCHA

1. भोगात्—In भोगात् अभ्यधिकः, भोगात् has अधिकार्थशब्दयोगे १मी । Again भोगात् when is connected with पूर्वक्रमागतात्, it takes विनाशब्दयोगे १मी ।
2. नो—An अव्यय in the sense of ‘न’ । comp “शब्दविदेव नो भाति राजनीतिरपस्मश” in Magha II,
3. Remark—Vijnaneshwara construes & interprets the last line thus also—barring पूर्वक्रमागत भोग, आगमभोग established by साक्षिन् is बलवत् । Again पूर्वक्रमागत भोग is more powerful than ordinary written proof of आगम (acquisition) in the fourth generation in the line, but

भोगरहित आगम in the two intermediate generations, is superseded even by स्वत्वभोगयुक्त आगम, See also Mita for details.

28. In आगम of property, written document (लिखित प्रमाण) is to be shown by the original purchaser only to prove स्वत्व, and not his sons etc.

आगमस्तु कृतो येन सोमियुक्तस्तमुद्धरेत् ।

न तत्सुतस्तत्सुतोवा भुक्तिस्तत्र गरीयसी ॥ २८ ॥

Prose—येन (पुरुषेण) आगमः (भूम्यादेः प्राप्तिस्वीकारः) कृतः, स अभियुक्तः सन् तम् (आगमप्रमाणम्) उद्धरेत् (प्रतिपादयेत्) । किन्तु तत्सुतः पुनः तत्सुतः अपि तु तं (प्रमाणम्) न उद्धरेत् । तत्र (पुत्रादिपक्षे) भुक्तिः (पितुः सम्पत्तिभोगः) गरीयसी भवति (अतश्चतदेव स्वत्वे प्रमाणम्) ।

Beng. যে ব্যক্তি ভূম্যাदि-সম্পত্তি ক্রয়াদি দ্বারা গ্রহণ করিয়াছে, সে “কোথা হইতে সে সম্পত্তি পাইল”—এভাবে অভিযুক্ত হইলে, লিখিত দলিলাদি দ্বারা স্বত্ব প্রতিপন্ন করিবে; কিন্তু এ বিষয়ে উক্ত ব্যাপারে তার পুত্রের বা পুত্রের পুত্রের কোন স্বত্ব প্রমাণ করিতে হইবে না। পুত্র-পৌত্রের অবিচ্ছিন্ন ভোগই এ বিষয়ে স্বত্ব প্রমাণ করিবে। [N. B.—অর্থাৎ অবিভক্ত আগম বিষয়ে মূল পুরুষই দায়ী ও দণ্ডনীয়] ।

Eng. If a purchaser or holder of a property is challenged as to whence he has got it, he is to prove his title by documents etc. ; but original purchaser's son or son's son is not to prove such title (if such occasion arise) ; their unobstructed enjoyment is proof enough as to their ownership.

Mita—“पश्यतोऽनुवत” इत्यत्र विंशतिवर्षोपभोगादूर्ध्वं भूमेधनस्यापि दशवर्षोपभोगादूर्ध्वं फलानुसरणं न भवतीत्युक्तम्, तत्र फलानुसरणवत् दण्डानुसरणमपि न भविष्यति—इत्याशङ्क्य पुरुषव्यवस्थया प्रामाण्यव्यवस्थया च दण्डव्यवस्थां दर्शयितुमाह—“येन पुरुषेण भूम्यादेरागमः” स्वीकारः “कृतः सपुरुषः”—‘कृतस्ते क्षेत्रादिकम्’ इत्यभियुक्तः (सन्) ‘तमागम’ प्रतिग्रहादिकम् लिखितादिभिः ‘उद्धरेत्’ भावयेत् (प्रतिपादयेत्) । अनेन चाद्यस्य पुरुषस्य आगमम् अनुद्धरतः दण्ड इत्युक्तं भवति । (This points to दण्ड of आद्यपुरुष, if he is unable to prove आगम of सम्पत्ति etc). ‘तत्सुतः’ द्वितीयोभियुक्तः नागममुद्धरेत्, किन्तु अविच्छिन्नअप्रतिरवसमक्षभोगम् (उद्धरेत्) । अनेन आगममनुद्धरतः द्वितीयस्य न दण्डः अपि तु विशिष्टं भोगमनुद्धरतो दण्ड इति प्रतिपादितम् । तत्सुतः (सुतस्यसुतः) तृतीयः नागमं नापि विशिष्टं भोगम् (special enjoyment) उद्धरेत् । अपि तु क्रमागतभोगमात्रम् । अनेनापि तृतीयस्य क्रमायातभोगानुद्धरणे दण्डो न आगमानुद्धरणे न च विशिष्ट-भोगानुद्धरणे च इत्यभिहितम् ॥ ‘तत्र तयोः’ द्वितीयतृतीययोः “भुक्तिरेव गरीयसी” । तत्रापि द्वितीये (भुक्तिः) गुरुः, तृतीये गरीयसी इति विवेकः । त्रिविध्यागमानुद्धरणे अर्थहानिः समानैव, दण्डे तु विशेष इति तात्पर्यार्थः । उक्तं च हारीतेन—“आगमस्तु कृतोयेन सदण्डस्तमनुद्धरन् । न तत्सुतस्तत्सुतो वा भोग्यहानिस्तयोरपि” ॥ २८ ॥ [N. B. —In case of अविशुद्ध आगम, son, grandsons are not दण्ड्य, but they may lose right of enjoyment (भोग्यहानि)].

CHARCHCA

1. उद्धरेत्—उद्+ह or धृ+लिङ्यात् । shall prove. प्रतिपादयेत् । In case of अविशुद्धागम, original holder of property will be punished and not their sons or grandsons.

2. तत्सुतः—तस्य (मूलग्रहीतुः) सुतः ॥ second तत्सुतः means, ..

तत्सुतस्य सुतः i. e, मूलग्रहीतृसुतस्य सुतः—third generation. construe —तत्सुतः वा तत्सुतः प्रमाणं न उद्धरेत् । तेषां भुक्तिः गरीयसी, अतश्च प्रमाणम् । In case of original अविशुद्धागम, पुत्र वा पौत्र may lose भोग्यसम्पत्ति ।

29. In case of death of original holder of property, the enjoyer thereof is to prove Title.

योभियुक्तः परेतः स्यात्तस्य रिक्थी तमुद्धरेत् ।

न तत्र कारणं भुक्तिरागमेन विना कृता ॥ २६ ॥

Prose—यः (भूम्यादियहोता) अभियुक्तः (पश्चात्) परेतः (मृतः) स्यात् रिक्थी (सम्पत्तिभोगकारि-पुत्रादिः) तम् (स्वत्वप्रमाणम्) उद्धरेत् (प्रतिपादयेत्) । तत्र आगमेन (क्रयादिना) विना कृता भुक्तिः न कारणं (स्वत्वे न प्रमाणम्) ।

Beng. सम्पत्तिदलकारी व्यक्ति राजद्वारे अभियुक्त हईया, माम्बला निम्पत्तिर पूर्वेई मरिया गेले, ताहार उত্তराधिकारी सम्पत्तिभोगी पूत्रगण सम्पत्तिर स्वतः प्रमाण करिवेन । कारण, बिशुद्ध आगमरहित भोग (साक्षीद्वारा साधित हईले) प्रमाणस्वरूप हईवे ना ।

Eng. If original holder of a property is challenged as to the right of the property, dies before the suit is disposed, then his sons etc the enjoyers of his inheritance—is to prove right of Title ; here mere enjoyment without proof of real ownership is no proof of Title.

' Mita—अस्मार्त्तकालोपभोगस्य आगमज्ञाननिरपेक्षस्य प्रामाण्यमुक्तम् “विना पूर्वक्रमागतात्” इत्यत्र, तस्यापवादमाह—यदापुनराहर्त्तादिः ‘अभियुक्तः’

अकृतव्यवहारनिर्णय एव ‘परेतः स्यात्’ परलोकं गतो भवेत् ‘तदा तस्य रिक्थी’ पुत्रादिः तमागमम् ‘उद्धरेत्’ प्रतिपादयेत् । यस्मात् तत्र व्यवहारे ‘भुक्तिरागमरहिता’ किन्तु साक्ष्यादिभिः साधितापि न प्रमाणम् । पूर्वाभियोगेन भोगस्य सापवादत्वात् । नारदेनाप्युक्तम् — “तथारूढविवादस्य प्रेतस्य व्यवहारिणः । पुत्रेण सोऽर्थः संशोध्यः न तं भोगो निवर्त्तते” [it is to be proved (संशोध्य), mere भोग will not prove and establish the Title] ॥

CHARCHA

1. रिक्थी—रिक्थम् is inherited property ; bequest. तत् अस्ति अस्य इति रिक्थी i. e, holder of an inherited property i. e., sons etc. Also comp. ननु गर्भः पित्ररिक्थम् ईति” in Sak VI, Nom. to उद्धरेत् ।

29 (A)—स्वत्व is proved not by mere भुक्ति but by भोग of विशुद्धागम (=rightly held property).

आगमेन विशुद्धेन भोगो याति प्रमाणताम् ।

अविशुद्धागमो भोगः प्रामाण्यं नैव गच्छति ॥ ३० ॥

Pbosc — विशुद्धेन आगमेन भोगः प्रमाणतां याति । अविशुद्धागमः भोगः प्रामाण्यं न एव गच्छति ।

Beng.—बिशुद्धभावे प्राप्त सम्पत्तिर भोग प्रमाणग्राह्य । किन्तु अविशुद्ध वा अत्रायभावे प्राप्त सम्पत्तिर केवल भोग सहे प्रमाणबोर्गा हईवे ना ।

Eng—Enjoyment of property rightly got attains proof of title ; but enjoyment of unjustly got property is not to be taken as proof of title (न स्वत्वे प्रमाणम्) ।

Mita—See under sl. 27.

CHARCHA

1. विशुद्धेन आगमेन—करणे ३या । विशुद्ध आगम is property got legally, So अविशुद्धागम is property not justly and legally got. भोग only in such (अविशुद्धागम) property cannot give right & title. Title in property here is thus to be proved by लिखितप्रमाण साक्षिप्रमाण and भोगप्रमाण ।

2. Remark—Nirayasagara Press Edition does not read this sloka, but we accept this for it clearly states the cause, the प्रमाण of स्वत्व; And it is hinted by Mitakshara under sl. 27 “आगमसापेक्षो भोगः प्रमाणम् इत्युक्तम्” etc.

30. Gradual strength in the panel of judges in disposal of suits.

नृपेणाधिकृता पूगाः श्रेणयीथ कुलानि च ।

पूर्वं पूर्वं गुरुज्ञेयं व्यवहारविधौ नृणाम् ॥ ३० ॥

Prose—नृणाम् व्यवहारविधौ नृपेण अधिकृताः (व्यवहारदर्शने नियुक्ताः) पूगाः (एकस्थानवासिनां समूहाः) श्रेणयः (नानाजातीनाम् एककर्मोपजीविनां संघाताः) कुलानि (ज्ञातिसम्बन्धिवन्धूनां समूहाः) च भवन्ति, (एषाम्) पूर्वं पूर्वं गुरु ज्ञेयम् ।

Beng—लोकের বিচারব্যবস্থার জ্ঞাত, রাজা কর্তৃক নিযুক্ত বিচারক পুরুষবর্গ (অনেক সময়) গ্রাম ও নগরবাসী লোক হয়, কখনো বা নানাজাতির একজাতীয় কর্মোজীবী হয়, অথবা জ্ঞাতি-সম্বন্ধবদ্ধ ও হইয়া থাকে। অর্থাৎ উহার রাজাকর্তৃক নিযুক্ত হইয়া ব্যবহারবিষয়ে ব্যবহারনির্ণায়ক হইয়া থাকেন। এই তিনপ্রকার লোকের মধ্যে পরপরপেক্ষায় পূর্ব পূর্ব ব্যবহারদর্শী বলবান্ হইয়া

থাকেন। [অর্থাৎ রাজনিযুক্ত বিচারক যাহা রায় দিবেন, পরাজিত ব্যক্তি যদি অসন্তুষ্ট হইয়া তদ্বিরুদ্ধে পুনর্বিচার চায়, তবে জ্ঞাতি প্রভৃতির রায়ের চেয়ে, শ্রেণির রায় বলবান হইবে তদপেক্ষায় ও গ্রাম নগরবাসীদের রায় সমধিক বলবান্ হইবে এবং পূর্গনিণাত ব্যবহারের আর আপীল চলিবে না। সেক্ষেত্রে একমাত্র রাজার নিকট আপীল চলে] ।

Eng. In the matter of disposal of suits of subjects, the judges appointed by the king may be some citizens, or some persons carrying on same livelihood, or these may be some kindreds friends relations; in that case the judgment of each preceding one will be more weighty than the subsequent ones (i. e., each preceding ones will be more binding, that the subsequent ones judgments.).

Mita—অনির্ণীতব্যবহারে ব্যবহর্ত্তরি প্রেতে ব্যবহারো (suit) ন নিবর্ত্ততে ইতি স্থিতম্। নির্ণীতিপি ব্যবহারে, স্থিতে চ ব্যবহর্ত্তরি, ব্যবহারঃ কবচিৎ প্রবর্ত্ততে, কবচিন্ন প্রবর্ত্ততি—ইতি ব্যবস্থাসিদ্ধয়ে (ব্যবস্থানিষ্পত্তয়ে) ব্যবহারদর্শিনাং (বিচারকানাং) বলাবলমাহ—“নৃপেণ রাজা অধিকৃতাঃ” ব্যবহারদর্শনে নিযুক্তাঃ (“রাজঃ সম্বাসদঃ কার্য্য” ইতি পূর্বমুক্তাঃ) ‘পূগাঃ’ সমূহাঃ, ভিন্নজাতীনাং ভিন্নবৃত্তীনাংপি একস্থাননিবাসিনাম্—যথা গ্রামনগরাদয়ঃ। ‘শ্রেণয়ঃ’—নানাজাতীনাং একজাতীনাংপি একবৃত্তীনাং সংঘাতাঃ—যথা হেড়াবুকাदीनाम् (अश्वविक्रेतारो हेडाबुकाः) ताम्रमुलिक-कुविन्द (तन्तुबाय) चर्मकारादीनां च। “कुलानि” ज्ञातिसम्बन्धिवन्धूनां समूहाः। तेषां नृपाधिकृतादीनां चतुर्णां (?) मध्ये पूर्वं पूर्वं” यद्यत् पूर्वं पठितं तत्तद्गुरु” बलवद्वैयम्। नृणां व्यवहर्त्तृणां “व्यवहारविधौ” व्यवहारदर्शनकार्य्ये। एतदुक्तं भवति—नृपाधिकृतैः निर्णीते व्यवहारे पराजितस्य यद्यप्यसन्तोषः कुचिद्विबुद्ध्या भवति, तथापि नृपादिषु पुनर्व्यवहारो भवति। एवं

पूगनिर्मिते न श्रेण्यादिगमनम्; तथा श्रेणिनिर्णीते न कुलगमनम् स्यात् । किन्तु कुलनिर्णीते श्रेणिगमनं स्यात् । श्रेणिनिर्णीते पूगगमनस्यात् । पूगनिर्णीते नृपाधिगमनं भवति (see Beng) । नारदेन पुनर्नृपाधिकृतैर्निर्णीतेषु व्यवहारे नृपागमनं भवतीत्युक्तम्—“कुशानि श्रेणयश्चैव गणाश्चधिकृता नृपाः । प्रतिष्ठाव्यवहाराणां गुर्वेषामुत्तरोत्तरम् । तल च नृपगमने सोत्तरसमेतं राज्ञा पूर्वं सभ्यैः सपणव्यवहारे निर्णीयमाने यद्यसौ कुष्ठवादी पराजितस्तदासौ दण्ड्यः । अथासौ जयति तदाधिकृताः सभ्या दण्ड्याः ॥ ३० ॥

CHARCHA

1. व्यवहारविधौ—व्यवहारस्य विधिः, in the matter of disposal of suit. तस्मिन् । अधि ७मी ।

2. पूगाः, श्रेणयः, कुलानि—See prose, Beng. and मिताक्षरा for the meanings of these words or groups. Nom. to भवन्ति &c. understood.

3. पूर्वं पूर्वं गुरु ज्ञेयम्—Thus here judgment of each prior mentioned one, will prevail over the subsequently mentioned ones. So appeal from पूगविचार can be to the king only.

21. Admission of appeal or re-trial may be in following cases under all circumstances.

बलोपाधिविनिवृत्तान् व्यवहारान्निवर्त्तयेत् ।

स्त्रीनक्तमन्तरागारवहिः शत्रुकृतास्तथा ॥ ३१ ॥

Prose—बलोपाधिविनिवृत्तान् (बलप्रयोगेन भयप्रदर्शनेन च निष्पन्नान्) व्यवहारान् (विवादान्) निवर्त्तयेत् (पुनरावर्त्तयेत्) । तथा स्त्री-नक्तम्-अन्तरागार-वहिः-शत्रु-कृतान् व्यवहारान् निवर्त्तयेत्—पुनः प्रवर्त्तयेत् ।

Beng—बलप्रयोग वा भयप्रदर्शन द्वारा ये विवादों निष्पत्ति करा है या है, से विवादों पुनर्विचार कराईवे । सेइरूप स्त्रीलोक द्वारा आनीत, रात्रिकाले कृत वा गृहाभ्यन्तरे कृत वा ग्रामे वाहिरे कृत वा शत्रुद्वारा कृत विवादों ओ पुनर्विचार चलिबे ।

Eng. A suit disposed by application of force (or persuasion) or by show of intimidation can be re-instated again; so a suit brought by a woman, a suit whose matters are executed at night, a suit in the interior of an apartment, or outside a village or instituted by an enemy should be tried again (i.e. there should be a fresh trial in these cases).

Mita—दुर्बलैर्व्यवहारदर्शिभिर्दृष्टोव्यवहारः परावर्त्तते (पुनः प्रवर्त्तते) प्रबलदृष्टेस्तु न निवर्त्तते इत्युक्तम् । इदानीं प्रबलदृष्टेऽपि व्यवहारः क्वचिन्निवर्त्तते इति आह—‘बलेन’ बलात्कारेण, “उपाधिना” भयादिना विनिवृत्तान् निष्पन्नान् ‘व्यवहारान् निवर्त्तयेत्’ । तथा स्त्रीभिः, नक्तं रात्रौ अस्त्रीभिरपि कृतान्, अन्तरागारे गृहाभ्यन्तरे, बहिः ग्रामादिभ्यः, शत्रुभिश्चकृतान् व्यवहारान् निवर्त्तयेत्—इति सम्बन्धः ॥ ३१ ॥

CHAROHA

1. बलोपाधि—बल is force or application of force; उपाधि is भयप्रदर्शन here. बलञ्च उपाधिश्च; ताभ्यां विनिवृत्तान् (निष्पन्नान्) Qual. व्यवहारान् । व्यवहार is suit (मामूला) here. The reading उपधि is also seen here, then उपधि is deceit; we prefer उपाधि here for usually भयप्रदर्शन in suits are seen even today.

2. निवर्त्तयेत्—नि+वृत्+लिङ्यात् । Should reinstate, renew. Nom. राजा, विचारकः etc. understood.

3. स्त्री &c—नक्तम् is an अव्यय meaning night or at night. अन्तःस्थितम् आगारम्, शकपार्थिवादः । or आगारे इति अन्तरागारम् वा अन्तरागारे, विभक्तार्थे अव्ययीभावः । or—आगारस्य अन्तः अन्तरागारम्, रात्रदन्तादि । वहिः is ग्रामाद्वहिः । शत्रुश्च । एभिः कृतान् । Qual. व्यवहारान् । obj. of निवर्त्तयेत् । In such cases retrial or appeal will take place.

32. Following suits however are unfit for trial.

मत्तोन्मत्तार्त्तव्यसनिवालभीतादियोजितः ।

असंवद्धकृतश्चैव व्यवहारो न सिद्ध्यति ॥ ३२ ॥

Prose—मत्तोन्मत्तार्त्तव्यसनिवालभीतादियोजितः व्यवहारः, असंवद्धकृतः अपि व्यवहारः (विवादः) न सिद्ध्यति (न उपयुक्तो भवति) ।

Beng. मत्त (वा मातल), उन्मत्त (वा पागल), आर्त्त (पीडित) : वासनिन् (चरित्रहीन वा विपदग्रस्त), बालक, शत्र्वादिविभक्तिभूत, पुर वा राक्षसविरुद्धाचार्य द्वारा आयोजित वा प्रस्तावित विवाद, सम्पर्क-रहित कर्तृक आनीत विचार वा विवाद असिद्ध वा अग्रहीत इहेवे ।

Eng. A suit instituted by a drunkard, by an insane, by a diseased one ; by a dissipated or by one fallen in peril, or by an intimidated one, or by a revolutionist, or a suit brought by one unconnected with the matter should not be admitted for trial.

Mita—असिद्धव्यवहारिण आह—अपिच, 'मत्तो' मदनीयद्रव्येण, 'उन्मत्त' उन्मादेन पञ्चविधेन वातपित्तश्लेष्मसंनिपात-ग्रहसम्भवेनोपसृष्टः, 'आर्त्तो' व्याध्यादिना, 'व्यसनम्' इष्टवियोगः अनिष्टप्राप्तिजनितं दुःखम्, तद्वान् "व्यसनी", 'बालो' व्यवहारायोग्यः, भीतोरातिभ्यः । आदिग्रहणात् पुरराष्ट्रादिविरुद्धः ।

["पुरराष्ट्रविस्मयश्च राक्षसविसर्जितः । अनादेयो भवेद्वादो धर्मविक्रिस्ताहृतः" इति मनुस्मरणात्] "एतैर्योजितः" व्यवहारो न सिद्ध्यति । अनियुक्तसंवद्ध-कृतोपि व्यवहारः न सिद्ध्यति इति सम्बन्धः ॥

यत्तु स्मरणं—"गुरोः शिष्ये, पितुः पुत्रे, दम्पत्योः स्वामिभृत्ययोः । विरोधे मिथस्तेषां व्यवहारो न सिद्ध्यति" इति, तदपि गुरुशिष्यादीनाम् आत्यन्तिकव्यवहार-निषेधपरं न भवति । तेषामपि कथञ्चिद् व्यवहारस्य इष्टत्वात् । (The Smṛiti that—quarrel between गुरुशिष्य, पितापुत्र, दम्पति and स्वामीभृत्य is to be settled mutually, and should not be admitted, is a general one and not a total prohibition of suits between these ; for suits between these sometimes are fit for trial ; following quotations of गौतम and मनु support this—) तथाहि "शिष्यादिशिष्टिः अवधेन शक्तौ रज्जुवेणुविदलाभ्यां तनुभ्याम्, अन्येन धनुं राक्षसाशस्यः" इति गौतमस्मरणात् । "नोत्तमङ्गे कथञ्चन" इति मनुस्मरणात् । यदि गुरुः कोपावेशवशात् महतादण्डेन उत्तमङ्गे ताडयति, तदा स्मृत्यव्यपेतेन मार्गेणाधर्षितः शिष्यो यदि राक्षसे निवेदयति, तदाभवत्येव व्यवहारपदम् ॥ तथा "भूर्यापितामहोपात्ता" (sl 121) इत्यादि वचनात् पितामहोपात्ते भूम्यादौ पितापुत्रयोः स्वाम्ये समाने, यदि पिता विक्रयादिना पितामहोपात्तं भूम्यादि नाशयति तदा पुत्रो यदि धर्माधिकरणं प्रवेशयति तदा पितापुत्रयोरपि भवत्येव व्यवहारः ॥ यथा—"दुर्भिक्षे धर्मकार्ये च व्याधौ संप्रतिरोधके [N. B.—संप्रतिरोधकं नाम सर्वस्वहरणं कृत्वा दुर्गादौ परवलैर्निरोधकरणम्], गृहोत्तं स्त्रीधनं भर्ता नाकामो दातुमर्हति" इति स्मरणात् । दुर्भिक्षादिव्यतिरेकेण यदि भर्ता स्त्रीधनं व्ययीकृत्य विद्यमानधनोपि याच्यमानो न ददाति, तदा दम्पत्योरपि इष्यते व्यवहारः ॥ तथा भक्तदासस्य स्वामिनासह-व्यवहारं वक्ष्यति । गर्भदासस्यापि ; गर्भदासादीनधिकृत्य—"यश्चैषां स्वामिनं कश्चिन्मोचयेत् प्राणसंशयात् i दासत्वात् स विमुच्येत् पुत्रभागं लभेत् च"—इति नारदोक्तत्वात्, तदमोचने, पुत्रभागादाने च स्वामिना सह व्यवहारः केन

वाच्यते ॥ तस्माद्दृष्टादृष्टयः श्रेयस्करो न भवति गुर्वादिभिर्व्यवहार इति प्रथमं शिष्यादयः निवारणीयाः राक्षा ससम्भ्येन—इति “गुरोः शिष्य” इत्यादि श्लोकस्य तात्पर्यार्थः । अत्यन्तनिर्वन्धेतु शिष्यादीनामप्युक्तरीत्या प्रवर्त्तणीयो व्यवहारः ॥

यदपि—“एकस्य बहुभिःसार्धं स्त्रीणां प्रेष्यजनस्य च । अनादेयो भवेद्वादो धर्मविद्विस्ताहृतः” इति नारदवचनम् । तत्र एकस्यापि—“गणद्रव्यं हरेद्यस्तु संविदं लघयेच्च यः” (sl. 187), तथा “एकंघ्नता बहुनाञ्च” (sl. 221) इत्यादि स्मरणात् एकार्थैः बहुभिः सार्धं व्यवहार इष्यते एव, इति भिन्नार्थैर्बहुभिरेकस्य युगपद् व्यवहारो न भवतीति द्रष्टव्यम् । “स्त्रीणामित्यपि” गोप-शौन्दिकादि-स्त्रीणां स्वातन्त्र्याद् व्यवहारो भवत्येव इति । तदन्यासां कुलस्त्रीणां पतिषु जीवत्सु तत्पारतन्त्र्यादनादेयो व्यवहार इति व्याख्येयम् । “प्रेष्यजनस्य च” इत्येतदपि प्रेष्यजनस्य स्वामिपारतन्त्र्यात् स्वार्थव्यवहारोपि स्वाम्यनुसृत्यैव व्यवहारो नान्यथा इति व्याख्येयम् ॥ २९ ॥

CHARCHA

1. मत्तोन्मत्त &c—first, द्रव्य । for meanings, see Tran. & Mitak. तैः योजितः (प्रयोजितः), तत्—1 Qual. व्यवहारः । Such व्यवहार i. e., instituted by such persons should not be admitted. सिध दिवादि+लट ति=सिध्यति is valid. न सिध्यति=is not valid. व्यसन is both विपद् and कामजक्रोधजदोष । “व्यसनं विपदिभ्रंशे दोषे कामजे कोपजे” । So व्यसनी is विपद् वा दुःखग्रस्त as विद्वानेश्वर in मिताक्षरा says ; or it means कामाद्यभिभूत ; such persons lose wit usually, and suits of these are not to be admitted, comp. “अधोघः व्यसनी याति” Manu VII.

2. असंबद्धकृतः—असम्बद्ध is unconnected ; व्यवहारेण सह असंबद्ध is one not at all having any connection whatsoever in a suit. See Mita also तेन कृतः । Qual. व्यवहारः । The reading

असम्बन्धकृतः is not consistent here, for it may also give the idea of “one having no relation” ; whereas non-related persons too having interest in a suit may institute the same.

33. Ordainment or rule in case of lost money.

प्रनष्टाधिगतं देयं नृपेण धनिने धनम् ।

विभावयेत्त चेल्लिङ्गैस्तत्समं दण्डमर्हति ॥ ३३ ॥

Prose—प्रनष्टाधिगतं (पूर्वं प्रनष्टं पश्चात् अधिगतं) धनं नृपेण धनिने (धनस्त्रामिने) देयम् । यदि च लिङ्गैः (रूपसंख्यादिभिर्लिङ्गैः) न विभावयेत् (न प्रमाणयति । अथच गृह्णाति) तदा ग्रहीता तत्समं दण्डमर्हति ।

Beng—पूर्वें চোর বা দস্য কর্তৃক অপহৃত বা নষ্ট ধন যদি পরে শুদ্ধাধিকৃতরাজপুরুষ কর্তৃক অধিগত বা প্রাপ্ত হয়, তবে রাজা (প্রমাণ লইয়া) উহা ধনস্বামীকে দেওয়াইবেন । কিন্তু যদি কেহ উহা সংখ্যা বা আকৃতি প্রভৃতিদ্বারা প্রমাণিত না করিয়া লয়, তবে তাকে পরে তৎপরিমাণ মূল্য দণ্ড দিতে হইবে ।

Eng—If lost or stolen money is later got by custom or other revenue officers etc. then the king should give (or order to give) it over to the real owner ; but if one takes it by not proving the amount or nature of coins etc, then later on, he is to pay an equal amount thereof by way of punishment.

Mita—परावर्त्तनं . व्यवहारमुक्तादानीं परावर्त्तनं (returnable) इत्युक्तम् । ‘प्रनष्ट’ हिरण्यादि, शौल्किकस्थानपालादिभिः (by custom or revenue officers) अधिगतं राज्ञे समर्पितं यत्तद् धनम् राजा

घनिने देयम् (दाप्यम्) । यदि धनी रूपकसंख्यादिभिलिङ्गैर्विभावयति । यदि “न विभावयति (लिङ्गैः) तदातत्समं दन्ष्ट्रः” असत्यवादित्वात् ॥ अधिगमस्य स्वत्वनिमित्तत्वात् स्वत्वे प्राप्ते तत्परावृत्तिरनेनोक्ता । अत्रच कालावधिं बक्ष्यति (sl 173) शौल्किः स्थानपालैर्वा नष्टापहृतमाहृतम् । अर्वाकसंवत्सरात् स्वामी हरेत्परतो नृपः” इति । मनुना पुनः संवत्सरतय-मवधित्वेन निर्दिष्टम्—“प्रनष्टस्वामिकं रिक्त्वं राजात्रयं निघापयेत् । अर्वाकत्रयं हरेत् स्वामी परतो नृपतिर्हरेत्” इति । तत्र वर्षत्रयपर्यन्तमवश्यं रक्षणीयम् । तत्र यदि संवत्सरादर्वाकं स्वाम्यागच्छेत्तदा कृत्स्नमेव दद्यात् । यदापुनः संवत्सरादूर्ध्वं आगच्छति तदा किञ्चिद्भागं रक्षणमूलं गृहीत्वा शेषं स्वामिने दद्यात्, यथाह—“आददीताथ षड्भागप्रनष्टाधिगतानृपः । दशमं द्वादशं वापि सतां धर्ममनुस्मरन्” (इति मनुः) । तत्र प्रथमे वर्षे कृत्स्नमेव दद्यात्, द्वितीये द्वादशं भागं, तृतीये दशमम्, चतुर्थादिषु षष्ठं भागं गृहीत्वा शेषं दद्यात् । राजभागस्य चतुर्थोऽंशः अधिगन्त्रे दातव्यः । स्वाम्यनागमे तु कृत्स्नस्य धनस्य चतुर्थमंशम् अधिगन्त्रे दत्त्वा शेषं राजा गृहीयात् । तथाह गौतमः—“प्रनष्टस्वामिकमधिगम्य संवत्सरं राक्षारक्ष्यम् । ऊर्ध्वमधिगन्तुश्चतुर्थोऽंशः राज्ञः शेषम् “इत्यत्र संवत्सरमित्येववचनमविवक्षितम् । “राजा अत्रयं निघापयेत्”—इति स्मरणात् । “हरेत् परतो नृपः” इत्येदमपि स्वामिन्यनागते अर्वाकदूर्ध्वं व्ययीकरणाभ्यनुज्ञानपरम् । ततः परमागते तु स्वामिनि व्ययीभूतेऽपि द्रव्ये राजा स्वांशमवताय्यं तत्समं दद्यात् एतच्च हिरण्यादिविषयम् । गवादिबिषये बक्ष्यति (sl 174) पणानेकशफे दद्यात्— इत्यादिना ॥

CHARCHA

1. प्रनष्ट etc—प्र+नश+क्त=प्रनष्ट lost or stolen ; note that प्रणाश is with cerebral due to the rule “नशेः पान्नस्य” (नत्वं न स्यात्) । पूर्वं प्रनष्टं पश्चात् अधिगतं (राजपुत्रादिभिः) इति कर्मधा ।

Qual. धनम् । Originally नृपः घनिने धनं ददाति=नृपेण घनिने धनं देयम् ।

2. विभावयेत्—वि+भू+णिच्+लिङ्यात् । Should prove ; if unproved धनं is taken by not showing proof or लिङ्ग, punishment will be of equal amount. लिङ्गैः=रूपसंख्यादिभिलिङ्गैः, करणे ३या

34 & 35—If treasure-trove is got by digging, the king should give half of this to Brahmana—he getting the sum will enjoy the whole ; others getting it will get 1/6 part from the king.

राजालब्ध्वा निधिं दद्याद्द्विजेभ्योऽर्द्धं द्विजः पुनः ।

विद्वान् अशेषमादद्यात् स सर्वस्य प्रमुर्यतः ॥ ३४ ॥

इतरेण निधौ लब्धे राजा षष्ठांशमाहरेत् ।

अनिवेदितविज्ञातो दाप्यस्तं दण्डमेव च ॥ ३५ ॥

Prose—राजा निधिं (निखातायां भूमौ स्थापितं धनं) लब्ध्वा द्विजेभ्यः (ब्राह्मणेभ्यः) अर्द्धं दद्यात्—शेषं कोषे निवेशयेत् । द्विजः पुनः विद्वान् (सन्) लब्ध्वा निधिं अशेषम् आदद्यात् (गृहीयात्) यतः स (ब्राह्मणः) सर्वस्य प्रभुः । (किन्तु) इतरेण (अनेन जनेन) निधौ लब्धे, राजा षष्ठांशमाहरेत् (तन्मात्रं दद्यात् अधिगन्त्रे) अनिवेदितविज्ञातः (जनः) (राज्ञा) तं निधिं दाप्यः दण्डमेव च (शक्त्यपेक्षया स दाप्यः) ॥

Beng—राजा यदि भूमौ निखातं स्वर्वादिधनं पान् तवे तार अर्द्धांशं ब्राह्मणदेव दिवेन, (बाकिं राजकोषे राखिबेन) ; आर यदि विद्वान् ब्राह्मण ताहा पान, तवे তিনি সবটাই নিবেन, কারণ ब्राह्मण जगतের প্রভু (রক্ষক ও পরিচালক) । ইতর ব্যক্তি নিधि

पाहिले, राजा षष्ठांश परिमाण तांदेव दिवेन ; आर यदि वा ईतर बाज्जि ईहा ना जानाय एव राजा परे जानिते पारैन, तवे राजा सबई निवेन एव एके दण्डदानेन व्यवस्था करिवेन ।

Eng.—If a king gets underground treasure-trove, then he will distribute half of this to Brahmins, if again a learned Brahmin get this, then he will take the whole of it, for he (Brahmana) is the guarder and instructor of all ; If some one else get such underground treasure the king should give him one-sixth part of it and the rest the king will take himself ; if such treasure got is not narrated to the king and the king later knows this, then the king will take away the whole treasure and cause such getter or discoverer pay commensurate fine by way of punishment.

Mita—रथ्याशुल्कशालादिनिपतितस्य सुवर्णादेर्नष्टस्याधिगमे विधिमुक्त्वा अधुना भूमौ चिरनिखातस्य सुवर्णादेर्निधिशब्द-वाच्यस्य अधिगमे विधिमाह—उक्तलक्षणं “निधिं राजा लब्ध्वा अर्धं ब्राह्मणेभ्योदद्यात्”, शेषं कोषे निधापयेत् । “ब्राह्मणस्तु विद्वान्” श्रुताभ्ययनसम्पन्नः सदाचारो “यदिनिधिं लभेत तदा अशेषं=सर्वमेव आदद्यात्” गृह्णीयात् । “यस्मात् असौ सर्वस्य जगतः प्रभुः” । “इतरेण तु” राजविद्वद्ब्राह्मणव्यतिरिक्तेन, अविद्वद्ब्राह्मणक्षत्रियादिना “निधौ लब्धे राजा षष्ठांशमधिगन्त्रे दत्त्वा शेषं निधिं स्वयमाहरेत् । यथाह वशिष्ठः—अप्रज्ञायमानं वित्तं योधिगच्छेद्राजा तद्धरेत्, अधिगन्त्रे षष्ठमंशं प्रदद्यात्” इति । गौतमोपि—“निध्याधिगमो राजधनं भवति, न ब्राह्मणस्याभिरूपस्य, अब्राह्मणोप्याख्याता षष्ठांशं लभेत इत्येके” । [अनिवेदित इति कर्त्तरि निष्ठा (?)] अनिवेदितश्चासौ विज्ञातश्च राज्ञे, इति ‘अनिवेदितविज्ञातः’ । यः कश्चित् निधिं लब्ध्वा राज्ञेन निवेदितवान् विज्ञातश्च राजा “स सर्वं तं निधिं दाप्यो दण्डं च”

शक्तपेक्षया ॥ अथ निधेरपि स्वाम्यागत्य रूपकसंख्यादिभिः स्वत्वं भावयति (प्रमाणयति) तदा तस्मै राजा निधिं दत्त्वा षष्ठं द्वादशं वांशं स्वयमाहरेत् । यथाह मनुः—“ममायमिति योब्रूयाद्विधिं सत्येन मानवः । तस्याददीत षड्भागं राजा द्वादशमेव वा” इति । अंशविकल्पस्तु वर्षकालाथपेक्षयावेदितव्यः ॥

CHARCHA

1. आदद्यात्—आ+दा+लिङ्यात् । should take. No कर्त्तृभिप्राय विवक्षा here, for such विद्वान् ब्राह्मण taking it will expend for the good of other, for “स सर्वस्य जगतः प्रभुः” (पालकः चालकश्च धर्मानुसारेण) । compare Manu here “ब्राह्मणो जायमानो हि पृथिव्यामधिजायते । ईश्वरः सर्वभूतानां धर्मकोषस्य गुप्तये ॥ सर्वस्वं ब्राह्मणस्येदं यत्किञ्चित् जगतीगतम्—“.....सर्वं वै ब्राह्मणोर्हति” —I. 99-100. Here the rule “आदोदोनास्यविहरणे” should guide आत्मनेपद in आ+दा if there be no कर्त्तृभिप्रायविवक्षा । So it is an आर्षप्रयोग here for आददीत । Also comp “आददीताथषड्भागम्—सतां धर्ममनुस्मरम्” in Manu VIII. 30 etc. Nom. द्विजः ।

2. आहरेत्—Here आहरेत् means दद्यात्=place at his or discoverer's disposal Nom. राजा । or construe—षष्ठांशं दत्त्वा शेषम् आहरेत् गृह्णीयात् ।

3. अनिवेदितविज्ञातः—अनिवेदितश्चासौ विज्ञातश्च कर्मधा । Qual. इतरः understood. If he becomes अनिवेदित and then he is विज्ञात, then the धन will be taken away by the king and he will be punished by fine. उक्तकर्म of दाप्यः (दा+णिच् यत् कर्मणि) । See दाप्य in sl. 20 for gram. here. Vijnaneshwara here says कर्त्तरि निष्ठा वा क्त in अनिवेदित. But this is unsound ; for in case of क्त, it should not come.

after सकर्मक roots in the कर्तृवाच्य by making these अकर्मक by अविवक्षित-कर्मक, for Bhattoji in his Manorama says that कर्तरि क is not available after roots that have become अकर्मक through अविवक्षा of the कर्म—cp. गत्यार्थाकर्मक—इति सूत्रे अपि गृह्यन्ते। दत्तवान् पक्वान् इत्याद्यर्थे दत्त पक्व इत्यापत्तेः; and Bhashya under “आशितः कर्त्ता” says “अत्रैव निपातनात् कर्तरि कः” and such कर्तरि क is unwarranted in case of other सकर्मक roots. So we suggest this in such cases नि+विद+णिच् नुपसंके भावेक्त=निवेदितम् meaning निवेदनम्! then निवेदितमस्ति अस्य इति निवेदित+अच् मत्वर्थे=निवेदितः। न तथा। one who has not given information; so we may 'get विज्ञातः (वि+ज्ञा नुपसंके भावेक्त+अच्) having knowledge of his निधिलामः or here वि+ज्ञा+क्त 'कर्मणि=विज्ञातः 1. e, राज्ञा पश्चात् विज्ञातः'। For further details here see our Kirata I. 1 under विदितः ॥

36. The King should arrange payment of चौरहृतद्रव्य to its owner, otherwise sin accrues

देयं चौरहृतं द्रव्यं राज्ञा जानपदाय तु ।

अददद्भिः समाप्नोति किल्बिषं यस्य तस्य तत् ॥ ३६ ॥

Prose—राज्ञा चौरहृतं द्रव्यं जानपदाय उच्यते (तस्मै) देयम्। हि (यस्मान्) यस्य तत् (तस्य सम्बन्धे) अददत् (राज्ञा) किल्बिषं (पापम्) समाप्नोति ।

Beng. राजा चौरहृतद्रव्य, (चोबके धरिया लईया) सेई द्रव्य नगरवासी धनस्वामीके फिवाईया देओयाईवेन वा दिवेन। कारण एही धन धनस्वामीके ना दिले राजा पापभाक् हन (धनस्वामी ओ चोरेवर पापभाक् एवं निजेओ पापकर्मभाक् हन)।

Eng. The king should arrange payment of thief-stolen goods to the owner who is his own city-resident; if he does not pay this to the real owner, then he attains sins (of the owner and of the thief as well as he himself incurs sin).

Mita. चौरहृतं प्रत्याह—“चौरैः हृतं द्रव्यं” चोरेभ्यः विजित्य “जानपदाय” स्वदेशनिवासिने यस्य तत् द्रव्यं तस्मै ‘राज्ञा दातव्यम्’। ‘हि’ यस्मात् ‘अददत्’ अप्रयच्छन् ‘यस्य तदपहृतं द्रव्यं’ तस्य किल्बिषम् समाप्नोति। तस्य चौरस्य च यथाह मनुः—“दातव्यं सर्ववर्णभ्यो राज्ञा चौरैर्हृतं धनम्। राजा तदुपभुञ्जान-श्चौरस्याप्नोति किल्बिषम्” इति ॥ यदि चौरहस्तादादाय स्वयमुपभुङ्क्ते तदा चौरस्य किल्बिषमाप्नोति। अथ चौरहृतमुपेक्षते तदा जानपदस्य किल्बिषम्। अथ चौरहृतं यतमानोपि आहर्तुं न शक्नुयात् तदा तावद्धनं स्वकोशात् दद्यात्। यथाह गौतमः—“चौरहृतमवजित्य यथास्थानं गमयेत् कोशाद्वादद्यात्। कृष्णद्वैपायनोपि—“प्रत्याहर्तुं न शक्तस्तु धनं चौरैर्हृतं यदि। स्वकोशात्तद्धिदेयं स्यादशक्ते न महीक्षिता” इति। [Acc. to Manu, the king by not giving the चौरहृतधन to its owner gets the sin of चौर। If the king himself enjoys by getting the money from the thief, then he gets चौरपाप; if he connive payment then he gets owner's sin; if again the king cant deliver हृतद्रव्य even by best efforts, then he should order payment of the stolen sum from his राजकोश। Gautama also supports this by “चौरहृतमवजित्य”। कृष्णद्वैपायन 1. e, व्यास too supports this in “प्रत्याहर्तुं न शक्तः” etc] ॥ ३६ ॥

CHARCHA

1. जानपदाय—जनपदस्य अयम् वा तलमव इति जानपद (with अण्)। सम्प्रदाने ऋथी। should be given to the नगरवासी whose द्रव्य is चौरहृतम्।

2. अददत्—दा+शृ=ददत् । न ददत् । Qual. राजा । construe—यस्यतत् (घनं) तस्य (सम्बन्धे) तत् अददत् or राजा चौरहृतं द्रव्यं जानपदाय स्वमिने देयम् । यस्य तत् (द्रव्यम्) तस्य अददत् तस्य किल्बिषम् समाप्नोति । Not only this, in this way the king will be पापभाक् due to this पापकर्म ॥—“धर्मैव हतोहन्ति धर्मो रक्षति रक्षितः... तस्माद्धर्मो न हन्तव्यः...वृषो हि भगवान्धर्मस्तस्य यः कुरुते ह्यलम्...वृषलं तं विदुर्देवास्तस्माद्धर्मं न लोपयेत् ।...एक एव सुहृद्धर्मो निधनेऽप्यनुयाति यः, शरीरेण समं नाशं सर्वमन्यद्वि गच्छति”—Manu VIII, 15-17.

अथ ऋणादानप्रकरणम् ।—(Realisation and giving of debts). (of the eighteen items or points of विवाद as said before this is the first). [N. B.—“ऋणदानग्रहणधर्मश्च ऋणादानमुच्यते” इति नारदवचनसारः] ।

37 $\frac{1}{80}$ % Interest monthly on loans given on mortgage ; otherwise 2% etc.

अशीतिभागो वृद्धिः स्यान्मासि मासि सवन्धके ।

वर्णक्रमाच्छतं द्वित्रिचतुष्पञ्चकमन्यथा ॥ ३७ ॥

Prose—सवन्धके (आधिसहिते) ऋणे मासि मासि अशीतिभागः (अशीतितमः भागः) वृद्धिः स्यात् (शतमधिकृत्य अशीतितमभागः वृद्धिः स्यात्) अन्यथा (अर्थात् अवन्धके ऋणे) वर्णक्रमात् (ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्य-शूद्रवर्णक्रमात्) द्वित्रिचतुष्पञ्चकम् शतं वृद्धिः स्यात् ।

Beng. यदि কোন সম্পত্তি বা দ্রব্য বন্ধক রাখিয়া ঋণ গ্রহণ করা হয়, তবে অধমর্গ ব্যক্তি উত্তমর্গকে (অর্থাৎ যে ঋণ দেয় তাঁকে) শতকরা আশীভাগের একভাগ সুদ মাসে মাসে দিবে । আর অবন্ধক ঋণে ব্রাহ্মণাদি চারিবর্ণ যথাক্রমে শতকরা দুই, তিন, চারি ও পাঁচ টাকা সুদ দিবে ।

Eng.—In case of loans against mortgage, the debtor is to pay $\frac{1}{80}$ % Interest per month ; but in case of unprotected loans interest will be respectively, 2, 3, 4 and 5% according as the debtor is a Brahman, Kshatriya, Vaishya or Sudra.

Mita.—साधारणासाधारण्यं व्यवहारमातृकामभिधाय अधुना अष्टादशव्यवहार-पदानाम् आद्यम् “ऋणादानपद” दर्शयति—“अशीतिभागो वृद्धिः स्यात्” इत्यादिना, “मोच्य आधिस्तदुत्पन्ने प्रविष्टे द्विगुणेधने” (sl. 64) इत्येवमन्तेन ॥ तच्च ऋणादानम् सप्तविधम्—(1) ईशं ऋणं देयम् (अवश्यदेयम्), (2) ईश-मदेयम् (अपरिशेषम्), (3) अनेनाधिकारिणादेयम् (4) अस्मिन् समये देयम् 5. अनेन प्रकारेण देयम्—इति अधमर्गे पञ्चविधम् ।

उत्तमर्गे—दानविधिः, आदानविधिश्च इति द्विविधम् । एतच्च नारदेन स्पष्टीकृतम् “ऋणं देयमदेयं च येन यत्र यथा च यत् । दानग्रहणधर्मभ्याम् ऋणादानमिति स्मृतम्” इति ॥ तत्र प्रथममुत्तमर्गस्य दानविधिमाह, तत्पूर्वकत्वादितरेषाम्—‘मासि मासि’ प्रतिमासम् । बन्धकं—विश्वासार्थं यदाधीयते आधिरितियावत् । बन्धकेन सह वर्त्तते इति सवन्धकः प्रयोगः । तस्मिन् “सवन्धके प्रयोगे” प्रयुक्तस्य द्रव्यस्य “अशीतितमः भागः वृद्धिः” धर्म्यमवति । ‘अन्यथा’ बन्धकरहिते ‘वर्णानां ब्राह्मणाच्चतुर्वर्णानां “क्रमेण द्वित्रिचतुष्पञ्चकं शत” (१) धर्म्यं भवति । ब्राह्मणेधमर्गेद्विकं शतं, क्षत्रिये त्रिकं वैश्येचतुष्कं, शूद्रेपञ्चकम् । ‘मासिमासि’ इत्येव । औवा त्रयो वा चत्वारः पञ्च वा द्वित्रिचतुष्पञ्चाः (ठच् बहुव्रीहौ) । अस्मिन् शते वृद्धिर्दीयते इति “द्वित्रिचतुष्पञ्चकं शतम्” “संख्याया अतिशदन्तायाः कन्” इत्यनुवृत्तौ “तदस्मिन् वृद्धिर्मासमाश्रित्यकोपदा दीयते,” इति कन् ॥ (वृद्धे वृद्धिश्चकृद्धिः, प्रतिमासं तु कालिका । इच्छाकृताकारिता, स्यात् कायिका कायकर्मणा) ॥ इयञ्चकृद्धिर्मासिमासि गृह्यते इति कालिका । इयमेव वृद्धिर्दिवस-गणनया विषय्य प्रतिदिवसं गृह्यमाणा कायिका भवति । तथा च नारदेन—“कायिका कायिकाचैव कारिता च तथापरा । चकृद्धिश्च शास्त्रेण

तस्य वृद्धिर्चतुर्विधा' इत्युत्तरावृत्तम्—“कायाविरोधिणी शश्वत् पणपादादि-
कायिका । प्रतिमासं भवन्ती या वृद्धिः सा कालिका मता । वृद्धिः सा कारिता
योधमणिनेन स्वयंकृता । वृद्धेरपि पुनर्वृद्धिश्च चक्रवृद्धिरुदाहृता” ॥

CHAROHA

1. मासि मासि=वीप्सायां द्वित्वम् ।
2. अशीति &c—अशीतितमः भागः=अशीतिभागः by the dictum “कचित् वृत्तिविषये संख्याशब्दस्य पूरणार्थत्वमिष्यते”, अशीति here means अशीतितमः । This is in Apposition with वृद्धिः । Also note here “विधेयौद्देश्ययोः लिङ्गबचनेषु न तन्त्रता” ।

3. वर्णक्रमात्—हेतौ १मी ।

4. द्वित्रि &c=द्वौवा त्रयो वा चत्वारः वा पञ्च वा अस्मिन् इति द्वित्रिचतुःपञ्चाः (with व प्रत्यय in बहुव्रीहि)—एतत्त्व in चतुःपञ्च because of the prohibition “अनुत्तरपदस्यस्य” in the rule “नित्यं समासे अनुत्तरपदस्यस्य” । So the reading द्वित्रिचतुःपञ्चकम् here is sound.

Similarly द्विस्त्रिचतुः पञ्चकम् is also not good ; for द्विः, त्रिः चतुः with सुच् to denote frequency of action will not be consistent with पञ्च having no कृत्वसुच् प्रत्यय to denote क्रियाभ्यावृत्ति ॥

द्वित्रिचतुःपञ्चाः वृद्धिर्दीयते अस्मिन् शते इति कन् । द्वित्रिचतुःपञ्चकम् । Same case with or Q. शतम् । For कन् in the sense of वृद्धि &c in some matter, see the rule “तदस्मिन् वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा दीयते” (Mita), construe—पञ्चकं शतं वृद्धिः स्यात् ॥ शतम्=here a collection of शत so say शतं प्रति वृद्धिः स्यात् । In this sense of शत (meaning a collection of शत), compare the Panini rule “शताच्च ठन्यतौ अशते” where अशते means “not in a collection of शत” । शतम् is in App. to वृद्धिः ।

38. Interest for forest-enterers, sea-traders etc.

कान्तारगास्तु दशकं सामुद्रा विशकं शतम् ।

ददुर्वा स्वकृता वृद्धिं सर्वे सर्वासु जातिषु ॥ ३८ ॥

Prose—कान्तारगास्तु दशकं शतं वृद्धिं ददुः (उत्तमर्णाय), सामुद्राः (समुद्रव्यवहारिणः) विशकं शतं वृद्धिं ददुः । सर्वासु जातिषु सर्वे स्वकृतां (कारितां अर्थात् स्थिरीकृतमित्यर्थः वृद्धिं) वा ददुः ।

Beng. ये सकल वर्णिक् खणग्रहण करिया समधिक लाभेर जञ्जु दुर्गम बने (बावसाय जञ्जु) याय, ठारा शतकरा दशभाग रुद दिवे । तादृश समुद्र बावसायीरा शतकरा कूडिभाग रुद दिवे । ब्राह्मणादि सकल जातिर खणग्रही (अधमर्ण), स्थिरीकृत रुद दिवे । [এই স্থিरीকৃত বৃদ্ধির নাম কারিতা বৃদ্ধি] ।

Eng. The traders treading in deep forests (after taking loan) should pay 10% loan interest to their creditors ; so such sea-farers should give 20% loan Int. to their creditors (due to greater profit in this) ; and all people of all castes should pay the stipulated amount of interest on loans taken.

[Interests are of 4 kinds—(1) चक्रवृद्धि वा compound Interest, (2) monthly interest called कालिका (3) daily interest termed कायिका वा (4) stipulated amount of interest called करिता (स्थिरीकृता)].

Mita.—ग्रहीतृविशेषेण वृद्धेः प्रकारान्तरमाह—कान्तारम् अरण्यं गच्छन्तीति “कान्तारगाः” । ये वृद्ध्या धनं गृहीत्वा अधिकलाभार्थम् अतिगहनं प्राणघन-विनाशशङ्कास्थानं प्रविशन्ति “तेदशकं शतं ददुः” । येच समुद्रगास्ते विशकं शतं ददुः । मासि मासि इत्येव । एतदुक्तं भवति—कान्तारगेभ्यो दशकं शतं सामुद्रेभ्यश्च विशकं शतम् उत्तमर्ण आदधात् । मूलविनाशस्यापि

शक्तित्वात् ॥ इदानीं कारितां वृद्धिमाह—“सर्वे ब्राह्मणादयो धर्मणाः अवन्धके सवन्धके वा स्वकृतां स्वाभ्युपगतां वृद्धिं सर्वासु जातिषु ददुः ॥ [कचिदकृतापि वृद्धिर्भवति, यथाह नारदः—“न वृद्धिः प्रीतिदत्तानां स्याद् अनाकारिता कचिद् । अनकारितमप्युर्ध्वं वत्सराधात् विवर्धते ।” । यस्तु याचितकं गृहीत्वा देशान्तरं गतस्तं प्रति कात्यायनेन उक्तम्—“यो याचितकमादाय तमदत्त्वा दिशं व्रजेत् । ऊर्ध्वं संवत्सरात् तस्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात्” । यश्च याचितकमादाय याचितोप्यदत्त्वा देशान्तरं व्रजति तं प्रति तेनैवोक्तम्—“कृतोद्धारमदत्त्वा यो याचितस्तु दिशं व्रजेत् । ऊर्ध्वं मासान्नयात्तस्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात्” ॥ यः पुनः स्वदेशे स्थित एव याचितो याचितकं न ददाति तं याचितकालादारभ्य अकारितां वृद्धिं दापयेत् राजा । यथाह—‘स्वदेशेपि स्थितोयस्तु न दद्याद् याचितः कचिद् । तं ततोऽकारितां वृद्धिमनिच्छन्तं च दापयेत् ।’ अनाकारित वृद्धेरपवादो नारदेनोक्तः—‘पण्यमूल्यभृतिन्यासोदण्डो यश्च प्रकल्पितः । वृथादानाक्षिकपणा वर्धन्ते नाविवक्षिता (अनाकारिता) । इति ॥ ३८ ॥ [आक्षिकपणाः = अक्षक्रीडासन्धन्विनः पणाः] ॥ (Pana usually are copper coins).

CHARCHA

1. कान्तारगाः &c—Nom. to ददुः ॥

2. विंशकम्—विंशतिः अस्मिन् वृद्धिर्दायते इति विंशति+डबुन् असंज्ञायाम्= then विंश+अक=विंशकम् । ‘See the rule’ विंशतित्रिंशदभ्यां डु नसंज्ञायाम्’ । obj. of ददुः ॥ Q. शतम् ।

39. Interest in case of cattle, cloth, paddy etc.

सन्ततिस्तु पशुस्त्रीणां रसस्याष्टगुणापरा ।

वस्त्रधान्यहिरण्यानां चतुस्त्रिगुणापरा ॥ ३९ ॥

Prose—पशुस्त्रीणां सन्ततिस्तु वृद्धिः (वृद्धिस्वरूपमस्यात्) ; रसस्य (तैल-

घृतादिरसद्रव्यस्य) [वृद्ध्यावर्धमानस्य] अष्टगुणावृद्धिः परा स्यात् (नातः परं वर्धते) ; वस्त्रधान्यहिरण्यानां चतुस्त्रिगुणा च वृद्धिः परा स्यात् ।

Beng—बककौडूत पञ्चद्वीर सन्ततिहै उद्धमर्गेर पक्षे वृद्धिश्चक्रण गणा हईवे । (अथा९ उद्धमर्ग जेहै सन्तति वा शाबक पाईवे) । किञ्च रसादि द्रव्य धार निले, मूल्यागणनाय वृद्धि हईते थाकिने (एवं अधमर्ग यदि कारित कोन वृद्धि ना देय) तवे वृद्धि अष्टगुण पर्याप्त हईते पारे (एर बेशी नय) ; तज्जप वस्त्र धात्रु ओ हिरण्योर वृद्धि यथाक्रमे चारिगुण, तिनगुण ओ दूहैगुण अर्था९ मूल्योर चारि, तिन ओ दूहै पर्याप्त वृद्धि हईवे (एर बेशी नय) ।

Eng.—In case of mortgaged female-cattle etc. their issues will be counted as Interest to the creditor, in case of liquid substances like oil, ghee etc the interest (if not given) may increase up to eight times of the value of the goods ; in case of cloth paddy and gold the accumulated interest may be respectively four times, thrice or and twice the original value of the goods.

Mita—अधुना द्रव्यविशेषेण वृद्धिविशेषमाह—पशुस्त्रीणां सन्ततिरेव वृद्धिः (स्यात्) पशूनां स्त्रीणां पीषणासमर्थस्य प्रयोगः सम्भवति [one unable to keep cattle, desiring their maintenance and issues may keep these as mortgage to a creditor] । ग्रहणञ्च क्षीरपरिचर्याधिः [The debt given is to enjoy milk etc of cattle &c.). अधुना प्रयुक्तस्य द्रव्यस्य वृद्धिग्रहणमन्तरेणापि चिरकालावस्थितस्य कस्य द्रव्यस्य कियती परावृद्धिरित्यपेक्षित आह—[The maximum amount of accumulated interest to be given at a time will be thus] “रसस्य” तैलघृतादेर्वृद्धिर्ग्रहणमन्तरेण चिरकालावस्थितस्य ‘स्वकृतया वृद्ध्या वर्धमानस्य’ अष्टगुणा वृद्धिः परा, “नातः परं वर्धते । तथा “वस्त्रधान्यहिरण्यानां दद्याद्द्वयं चतुर्गुणा त्रिगुणा द्विगुणावृद्धिः

परा” ॥ [वशिष्ठेन तु रसस्य त्रैगुण्यमुक्तम्—द्विगुणं हिरण्यं त्रिगुणं धान्यं । धान्येनैव रसा व्याख्याताः पुष्पमूलफलानि च । तुलाधृतमष्टगुणम् । मनुना तु धान्यस्य पुष्पमूलफलादीनाञ्च पञ्चगुणत्वमुक्तम्—धान्येशदेलेवे बाह्ये नातिक्रामति पञ्चताम्” । शदः क्षौत्रफलं पुष्पमूलफलादि, लवो मेघोर्णाचमरीकेशादिः, बाह्यो बलीवर्दतुरगादिः । धान्यशदलवबाह्यविषया वृद्धिः पञ्चगुणत्वं नातिक्रामति इति ॥ तत्र अधमर्णयोगप्रतावशेन दुर्भिक्षादिकालवशेन च व्यवस्थाद्रष्टव्या । एतच्च सकृत्प्रयोगे सकृदाहरणे च वेदितव्यम् । पुरुषान्तरसंक्रमणेन प्रयोगान्तरकरणे तस्मिन्नेव वा पुरुषे अनेकशः रेकसेकाभ्यां प्रयोगान्तरकरणे-सुवर्णादिकं द्वैगुण्यातिक्लम्य पूर्ववद्बर्धते । सकृत्प्रयोगेपि प्रतिदिनं प्रतिमासं प्रतिसंवत्सरं वा वृद्ध्याहरणे अधमर्णदेयस्य द्वैगुणासम्भवात् पूर्वाहृतवृद्ध्या सह-द्वैगुण्यमतिक्रम्य वर्धते एव । यथाहमनुः—‘कुसीदवृद्धिर्द्वैगुण्यं नात्येति (‘सकृदाहिता’ इत्यपि पाठः) [Manu says—Interest should not exceed twice at a time in case of loans taken.] उपचर्यार्थं प्रयुक्तं द्रव्यकुसीदं तस्य वृद्धिः कुसीदवृद्धिः, सा द्वैगुण्यं नात्येतिनातिक्रामति । यदि सकृदाहिता सकृत्प्रयुक्ता, पुरुषान्तरसंक्रमणादिना प्रयोगान्तरकरणे द्वैगुण्यमत्येति ॥ “सकृदाहिता” इति पाठे तु शनैः शनैः प्रतिदिनं प्रतिमासं प्रति संवत्सरं वा अधमणादाहिता द्वैगुण्यं नात्येति व्याख्येयम् । तथा गौतमेनाप्युक्तम्—चिरस्थाने द्वैगुण्यं प्रयोगस्य इति । ‘प्रयोगस्य’ (The object or money kept) इत्येकवचननिर्देशात् प्रयोगान्तरकरणे द्वैगुण्यातिक्रमोऽभिप्रेतः । ‘चिरस्थान’ इति निर्देशात् शनैः शनैर्बृद्धिग्रहणे द्वैगुण्यातिक्रमोदर्शितः ॥ ३९ ॥

CHAROCHA

1. अष्टगुणा—अष्टौगुणाः यस्यां बहु—। Qual वृद्धिः understood.

2. वस्त्र etc—वस्त्रञ्च, धान्यञ्च, हिरण्यम् च, इन्द्र । अत्र द्रव्यविवक्षायां “आतिरप्राणिनाम्” इति समाहारो न । तेषाम् । Related to वृद्धिः ।

3. चतुस्त्रि etc.—चत्वारश्च त्रयश्च, द्वौच इति चतुस्त्रिद्वयः इन्द्र । (यथाक्रमं) एतेगुणा यस्याम् ॥ वह । Q. वृद्धिः । maximum accumulated interest on वस्त्र etc if given at a time should on no account exceed चतुर्गुणं त्रिगुणं वा द्विगुणं of the face value of goods.

40. Creditor should not be interfered by the king when he is duly realising his due money.

प्रपन्नं साधयन्नर्थं न वाच्यो नृपतेर्भवेत् ।

साध्यमानो नृपं गच्छन् दण्डो दाप्यश्च तद्धनम् ॥ ४० ॥

Prose—प्रपन्नं (स्वीकृतं) अर्थं साधयन् (प्रत्याहरन् उत्तमर्णः) नृपतेः (नृपतिना) न वाच्यः (निवारणीयः) । साध्यमानः (याच्यमानः अधमर्णः) नृपं गच्छन् दण्डः स्यात् । (शक्त्यनुसारेण) धनिने (उत्तमर्णाय) तद्धनम् राजा दाप्यः ।

Beng. अधमर्णं कर्तृकं स्वीकृतं अर्थं उत्तमर्णं धर्मतः आदाय करिंते चेष्टा करिंते राजा ताते बाधा दिवेन ना । एवं याच्यमान अधमर्ण यदि एज्ज राजा निकटं याय तवे राजा तार दण्ड विधान करिबेन एवं ताके दिवा धनीय धन देण्णाईवेन ।

Eng. If a creditor legally realises his due accepted by the debtor, then the king should not interfere in this ; rather if the debtor approaches the king, he should be punished for (delay) and be ordered payment of dues to the creditor.

Mita—ऋणप्रयोगधर्मा उक्ताः, साम्प्रतं प्रयुक्तस्य धनस्य ग्रहणधर्माः उच्यन्ते— (the rules regarding advancing loans are enumerated, now the procedures regarding the realisation of money laid as loan

to a debtor are stated)—‘प्रपन्नमभ्युपगतम् सधमर्णेन ‘धनं’ साक्ष्यादि-
भिर्भावितं वा साधयन् प्रत्याहरन् धर्मादिभिरुपायैः उत्तमर्णो “नृपतेर्वाच्यः”
निवास्नीयः ‘न भवति’ ॥ धर्मादयश्चोपाया मनुना दर्शिता — “धर्मेण व्यवहारेण
छलेनाचरितेन च । प्रयुक्तं साधयेत् अर्थं पञ्चमेन वलेन च’ इति ॥ धर्मेण प्रीतियुक्तेन
सत्यवानेन, व्यवहारेण साक्षिलेख्यादुपपायेन, छलेन उत्सवादिब्याजेन भूषणादि-
ग्रहणेन, अचरितेन अभोजनेन, पञ्चमेन उपायेन वलेन निगड्वन्धनादिना ;
उपचयार्थं प्रयुक्तं द्रव्यम् एतैरुपायैरात्मासात् कुर्यात् ॥ “प्रपन्नं साधयन्नर्थं न
वाच्य” इतिवदन्प्रतिपन्नं साधयन् राजा निवारणीय इति दर्शयति । एतदेव
स्पष्टीकृतं कात्यायनेन—‘पीडयेद् यो धनी कश्चिद्वणिक् न्यायवादिनम् ।
तस्मादर्थान् स हीयते तत्समं चाप्नुयाद्मम्” इति ॥ यस्तु धर्मादिभिरुपायैः
‘प्रपन्नमर्थं साध्यमानः’ याच्यमानः ‘नृप’ गच्छेत् ‘राजनमभिगम्य साधयन्तमभियुङ्क्ते
सदृशं, भवति’, शक्त्यनुसारेण “धनिने तद्धनं दाप्यश्च” ॥ [राजादापने च
प्रकारा दर्शिताः — “राजातु स्वामिने विप्रं सान्त्तेनैव प्रदापयेत् । देशाचारेण
चान्यास्त्र दुष्टान् संपीडदापयेत् । रिचूथिनं सुहृदंवापि छलेनैवप्रदापयेत्” इति ॥
“साध्यमानो नृप’ गच्छन्” इत्येतत् ‘स्मृत्याचारव्यपेतेन’ इत्यस्य प्रत्युदाहरणं
बोध्यव्यम् ॥ ४० ॥

CHARCHA

1. साधयन्—साध+णिच्+लटः स्थाने शतृ । सिध+णिच् शतृ also
gives साधयत् if the reference is to something अपारलौकिक ।
And the present one is अपारलौकिक, so the rule applies.
The sutra on the point is “सिध्यतेरपारलौकिके” । (see ante)
construe—अर्थं साधयन् प्रत्याहरन् उत्तमर्णः ।

2. वाच्यः—वच+ण्यत्=वाच्यः is to be said. Agrees with
उक्तकर्म—उत्तमर्णः understood. नृपतेः वा नृपतिना वाच्यः by the rule
“कृत्यानां कर्तरि वा ।” By the rule “वचोअशब्दसंज्ञायाम्” we get
वाच्य otherwise वाक्य to mean शब्द ।

3. साध्ययानः—deriv. above. It means याच्यमानः । Q. अधमर्णः
understood. दा+णिच्+यत् कर्मणि=दाप्यः is to be given. See
sl. 20 for gram. here.

41. The procedure where there are many creditors.

गृहीतानुक्रमादाप्यो धनिनामधमर्णिकः ।

दत्त्वा तु ब्राह्मणायैव नृपतेस्तदनन्तरम् ॥ ४१ ॥

Prose—अधमर्णिकः (समानजातीयेषु धनिषु), धनिनां (धनं) [वा
धनिनां सम्बन्धे] गृहीतानुक्रमात् राजा धनं दाप्यः । (भिन्नजातीयेषु)
ब्राह्मणायैव च दत्त्वा तदनन्तरम् (क्षत्रियादिकः) (नृपतिना वा) दाप्यः ।

Beng. অনেক উত্তমর্ণ স্থলে ধনিগণ যদি সমানজাতীয় হন,
তবে রাজা অধমর্ণকে গৃহীতক্রমানুসারে ধন দেওয়াইবেন (অর্থাৎ
ধনগ্রহণক্রমে পূর্ব পূর্ব উত্তমর্ণের অর্থ ঋণশোধ করাইবেন); ভিন্ন
জাতীয় বহু উত্তমর্ণ অভিযোগ আনিলে রাজা ব্রাহ্মণ-ক্ষত্রিয়াদি বর্ণ
ক্রমানুসারে অধমর্ণকে দিয়া ঋণ পরিশোধ করাইবেন ।

Eng. In case of many creditors of same caste, the
king should cause the debtor to pay debts in order of
precedence (in procurement of debts) ; but if the creditors
are of different castes, then the king should order payment
of debts in the order of Brahmana, Kshatriya etc.

Mita—बहुवृत्तमर्णिकेषु (धनिषु) युगपत्प्रामेयेषु पक्षोऽधमर्णिकः केन क्रमेण
दाप्यो राजा इत्यपेक्षिते आह—समानजातीयेषु धनिषु “येनैवक्रमेण धनं गृहीतं
तेनैव क्रमेणाधमर्णिकः राजा दाप्यः” । भिन्नजातीयेषु तु ब्राह्मणादिक्रमेण ॥

CHARCHA

1. गृहीतानुक्रमात्—गृहीतः अनुक्रमः । कर्मधा । तस्मात् । त्यप्प्रोप
कर्मणि १मी । गृहीतक्रममाश्रित्य इत्यर्थः । or हेतौ १मी ॥ धनिनाम् —
सम्बन्ध विवक्षया षष्ठी ।

2. अधमर्णिकः—अधमम् ऋणम् by कर्मधा—gives अधमर्णम् । तत् अस्ति अस्य इति अस्त्यर्थे ठन् प्रत्ययः by the rule “अत इनिठनौ” । Similarly we get उत्तमर्णिक (as here in sl. 42 and in Mitakshara etc) ॥ Also note उत्तमम् ऋणमस्य gives उत्तमर्णः and अधमम् ऋणमस्य gives अधमर्णः by बहु । See our Karakaprakarana also under the rule “धारेस्तमर्णः” ।

42. If the creditor is weak to realise his due, then the king will arrange payment and punishment by taking costs from the creditor.

राज्ञाधमर्णिकोदाप्यः साधितादशकं शतम् ।

पञ्चकंच शतं दाप्यः प्राप्तार्थो हुत्तमर्णिकः ॥ ४२ ॥

Prose—अधमर्णिकः राज्ञा साधितात् (स्वीकृतात् अर्थात्) शतं (प्रति) दशकं दाप्यः (दण्डस्वरूपः दाप्यः) । प्राप्तार्थः उत्तमर्णिकः शतं (प्रति) पञ्चकं राज्ञा दाप्यः (भृतिस्वरूपः दाप्यः) ।

Beng. উত্তমর্গিক আদায়ে অসমর্থ হইলে রাজা অধমর্গকে প্রমাণীকৃত অর্থ দেওয়াইবেন ; শতকবা দশমাংশ দণ্ডস্বরূপও দিতে হইবে এবং এক্ষেত্রে উত্তমর্গকেও শতকবা পঞ্চমাংশ দিতে হইবে বা রাজাকে তিনি দিবেন । (N. B —এটা মামলায় খবচা স্বকপ রাজপ্রাপ্ত) ।

Eng. If a creditor is weak (in power) and can't realise his duly proved sum, then the king will cause the debtor pay the proved money and also one-tenth percent of realisation will be his punishment ; and one-fifth percent will have to be given by the creditor to the king as costs etc.

Mita—यदापुनः उत्तमर्णो दुर्वलः प्रतिपन्नमर्थं धर्मादिभिस्पायैः साधयितुम् (प्रत्याहर्तुम्) अशक्नुवन् राज्ञा साधितार्थोभवति, तदाधमर्णस्य दण्डमुत्तमर्णस्य च भृतिदानमाह—“अधमर्णिकी राज्ञा प्रतिपन्नार्थात् साधितात् दशकशतंदाप्यः” । प्रतिपन्नस्य साधितार्थस्य दशममर्शं राज्ञा अधमर्णिकात् दण्डरूपेण गृहीयात् इत्यर्थः । ‘उत्तमर्णस्तु पञ्चकं शतं भृतिरूपेण दाप्यः साधितार्थस्य विंशतितमं भागभृत्तमर्णाद्राजा भृत्यर्थं’ (as cost or remuneration) गृहीयादित्यर्थः ॥ अप्रतिपन्नार्थसाधने तु दण्डविभागो पूर्वं दर्शितः—“निहवे भावितो दद्यात्” इत्यादिना (see sl 11 ante).

CHARCHA

1. दशकंशतम् and पञ्चकंशतम्—construe शतं दशकं (with कन्) दाप्यः (अधमर्णो दाप्यः)—see also sl. 37. for deriv of पञ्चकम् (as पञ्च अस्मिन् शते वृद्धिर्दीयते इति पञ्चकम् with कन्) । So we get दशकम् । See sl. 37-38 also.

43 Procedure of payment by an अधमर्ण when he is निर्धन ।

हीनजातिं परिक्षीणमृणार्थं कर्म कारयेत् ।

ब्राह्मणस्तु परिक्षीणः शनैर्दाप्यो यथोदयम् ॥ ४३ ॥

Prose—ब्राह्मणादिरुत्तमर्णः परीक्षीणं (धनहीनं) हीनजातिमृणार्थं (ऋणादायार्थं) कर्मकारयेत् । ब्राह्मणस्तु परीक्षीणः (अधमर्णः सन्) यथोदयम् (यथासम्भव) शनैः दाप्यः ।

Beng —अधमर्ण যদি ধনহীন হয় এবং হীনজাতি হয়, তবে ব্রাহ্মণাদি উত্তমর্গ ঋণ আদায় জন্য তাকে দিয়া কর্ম করাইয়া লইবেন । আবার নির্ধন ব্রাহ্মণ যদি অধমর্গ হন, তবে তার নিকট হইতে যথাসম্ভব ধীরে ধীরে ঋণ আদায় করিবেন ।

Eng—If some higher caste is a creditor, then he to realise his due from a lower caste poor debtor by making him work, but if the Brahmana is a debtor and is poor as well, then he is to be ordered to pay gradually by instalments.

Mita—सधनमधमर्णिकं प्रत्युक्तम् (in prior sloka), अथुना निर्धनमधमर्णिकं प्रत्याह—“ब्राह्मणादिजातिरुत्तमर्णः हीनजातिं परिक्षीणं निर्धनम् ऋणार्थं ऋणनिवृत्त्यर्थं ‘कर्म’ स्वजात्यनुरूपं ‘कारयेत्’ तत्कुटुम्बाविरोधेन (by non-interference of his पोष्यवर्ग) । ‘ब्राह्मणस्तु पुनः परिक्षीणः निर्धनः शनैः शनैः यथोदयम्’ यथासम्भवम् ऋणं दाप्यः ॥ अलच “हीनजातिग्रहणं समानजातेरुपलक्षणम् । अतश्च समानजातिमपि परिक्षीणं यथोचितं कर्म कारयेत् । “ब्राह्मण”ग्रहणञ्च श्रेयोजातेरुपलक्षणम् । अतश्च क्षत्रियादिरपि परिक्षीणो वैश्यादेः शनैःशनैर्दाप्यः यथोदयम् । एतदेव मनुना स्पष्टीकृतम्—कर्मणापिसमं कुर्यात् धनिकेनाधमर्णिकः । समोपकृष्टजातिश्च दद्यात् श्रेयांस्तु तच्छनैः” । उत्तमर्णन समं निवृत्तोत्तनाधमर्णव्यपदेशमात्मानमधमर्णः कर्मणा कुर्यादित्यर्थः [To equalise उत्तमर्ण-अधमर्ण relation or equal the अधमर्ण he is to do work] ॥

CHARCHA

1. परिक्षीणम् — परि+क्षि+क्त=परिक्षीणः one weak of money (here). क्षि becomes क्षी in कर्त्तरि क्त by “निष्ठायां ण्यदधे”, then निष्ठा क्त becomes न by the rule ‘क्षियोदीर्घात्’ । Qual. हीनजातिम्

2. ऋणार्थम्—ऋणाय इदम् इति ऋणार्थम्, a नित्यतत् of ४र्थी तत् class. Adv, qual. कारयेत् (कृ+णिच्+लिङ्यात्; should cause to do).

3. यथोदयम्—उदय is प्राप्ति here. उदयमनतिव्रज्य, - यथोदयम्, अव्ययीभाव । Adv. qual दाप्यः ॥ दा+णिच्+यत् कर्मणि (see sl. 20).

44. Non-acceptance of ऋण will not conduce to further interest etc.

दीयमानं न गृह्णाति प्रयुक्तं यः स्वकं धनम् ।

मध्यस्थस्थापितं चेत्सग्राहवर्धतेन ततः परम् ॥ ४४ ॥

Prose—यदा उत्तमर्णः दीयमानं प्रयुक्तं स्वकं धनं न गृह्णाति, तदा तत् (धनं) मध्यमस्थापितं चेत्, ततः परम् (स्थापनात् परं) न वर्धते ।

Beng. अधमर्ण ऋणशोध करिते चाहिले यदि उदयमर्ण (ब्रह्मिण लोभे) सेई निजस्व धन ग्रहण ना कवे, तबे उहा मध्यस्थ हस्ते दिवे, तबन ईश्वर आर रूप ब्रह्मिण हईवे ना ।

Eng. If a debtor is desirous to pay off the debt, but if the creditor does not accept this due of his (greed for further interest), then it should be placed in the hand of some arbitrator, and then no further Interest will accrue.

Mita.—मध्यस्थस्थापितं न वर्धते — किञ्च उपचयार्थं “प्रयुक्तं धनं अधमर्णेन दीयमानमुत्तमर्णे” बृहिलोभाद् “तदि न गृह्णाति” तदाधमर्णे न “मध्यस्थहस्तेस्थापितं यदि स्यात् तदा” ततः स्थापनादूर्ध्वं “न वर्धते” । अथ स्थापितमपि याच्यमानो न ददाति ततः पूर्ववत् वर्धते एव ॥ ४४ ॥

CHARCHA

1. दीयमानम्—दा+कर्मणि शानच् । Qual. धनम् । The प्रयुक्त धन that is now अधमर्णेन दीयमानम् ॥ Then it should be placed with some arbitrator or mediator (मध्यस्थ) । मध्यस्थस्थापितं न वर्धते ।

45. The common debt for maintenance is अवश्यदेय ।

अविभक्तैः कुटुम्बार्थं यदणं तु कृतं भवेत् ।

ददुस्तद्विरिक्थिनः प्रेते प्रोषिते वा कुटुम्बिनि ॥ ४५ ॥

Prose—अविभक्तैः (बहुजनैः) कुटुम्बार्थं (कुटुम्बपोषणार्थं) यद् ऋणं कृतं भवेत्, तत् कुटुम्बिनि प्रेते (मृते) प्रोषिते (दूरप्रवासे गते वा) रिक्थिनः (रिक्थभोगिनः, धनग्राहिणः इत्यर्थः) ददुः । [N. B.—रिक्थं=पितृधनम् कस्य विना प्राप्तद्रव्यम् च] ।

Beng. যদি একজনপরিবারভুক্ত বহুজন পোষাপালনের জন্ত কোন ঋণ করেন, তবে পরিবারস্বামী মৃত হইলে বা বহুকাল ধরিয়া বহুদূর গেলে, তৎসম্পত্তিভোগিগণই সেই ঋণ পরিশোধ করিবেন বা পরিশোধ করিতে বাধ্য থাকিবেন ।

Eng. If several persons of an undivided family incur debts for the maintenance of the family members, and if the head of the family subsequently dies or goes abroad for long then this is to be paid off by the enjoyers or heirs of the inheritance or inherited property.

Mita. इदानीं देयमृणं यदा येन च देयं तदाह—अविभक्तैर्वहुभिः कुटुम्बार्थम् एकैकेन वा यदणं कृतं तदणं कुटुम्बी दद्यात् । तस्मिन् प्रेते प्रोषिते वा तद् रिक्थिनः सर्वे ददुः ॥ ४५ ॥

CHARCHA

1. कुटुम्बार्थं—कुटुम्बस्य अर्थः प्रयोजनं, इतत् । तस्मिन् । विषयाधिकरणे ऽमी । Debt for पोष्यपालन must be paid by कुटुम्बी or गृहस्वामी । If he is dead or gone off for long, then रिक्थभोगिनः ऋणं ददुः ॥ रिक्थ here is here ancestral inheritance—पैतृकसम्पत्ति वा

it means कस्य विना स्वकीयत्वेन प्राप्तं धनादिकम् any bequest or inheritance—Though रिक्थ means any धन, comp. “रिक्थं धनं वस्तु” in Amara and “गर्भस्थः पित्रा रिक्थमर्हति” Sak VI 21. in स्मृति it is पैतृकधनसम्पत्ति see sl. 29. रिक्थ+मत्वर्थे इनि=रिक्थिन् one owning bequest (here). रिक्थ and दाय (inheritance of ancestral property) are synonymous.

2. प्रोषिते—qual. कुटुम्बिनि । प्र+वस+क्त कर्त्तरि अपिकर्मकत्वात्=gone abroad (and for long here).

46. But husband's personal debts wont be paid by wife or viceversa, so son's debts will not be paid by parents.

न योषित् पतिपुत्राभ्यां न पुत्रेण कृतं पिता ।

दद्याद्वते कुटुम्बार्थान्न पतिः स्त्रीकृतंतथा ॥ ४६ ॥

Prose—कुटुम्बार्थान्न ऋते, योषित् पतिपुत्राभ्यां कृतम् ऋणं न दद्यात्, पिता पुत्रेण कृतम् ऋणं न दद्यात् ; तथा पतिः स्त्रीकृतम् ऋणं न दद्यात् ।

Beng. কুটুম্বপোষণের জন্ত না হইলে যোষিৎস্ত্রী পতির ঋণ, বা যোষিৎ মাতা পুত্রের ঋণ, পিতা পুত্রকৃত ঋণ এবং পতি স্ত্রীকৃত ঋণ শোধ করিবেন না বা শোধ করিতে বাধ্য থাকিবেন না । [কিন্তু পোষাপালনের জন্ত ঋণ অভিভাবক কুটুম্বী অবশ্যই পরিশোধ করিবেন ।]

Eng. Excepting for maintenance of family, the debt incurred by husband should not be paid by wife, nor son's debt will be paid by mother or father ; similarly wife's debt is not necessarily to be paid by husband.

Mita—येन ऋणं देयम् इत्यत्र प्रत्युदाहरणमाह—“पत्याकृतमृणं योषिद्” माय्या न दद्यात् । पुत्रेणकृतं ऋणं योषित् माता न दद्यात् । तथा पुत्रेणकृतं

पिता न दद्यात् । तथा भार्याकृतं पतिर्न दद्यात् । “कुटुम्बार्थात् श्रुते” इति सर्वशेषः । अतश्च कुटुम्बार्थं येन केनापि कृतं तत् कुटुम्बिना देयम् । तदभावे तदायहरैर्देयम् इत्युक्तमेव ॥ ४६ ॥

CHARCHA

1. योषित्—योषित् is a woman ; in connection with पति it refers to wife ; and in connection with पुत्र it refers to माता here । Nom. to दद्यात् ।

2. कुटुम्बार्थात्—कुटुम्बस्य अर्थः प्रयोजनम्, इत्तत् । तस्मात् । श्रुते शब्दयोगे ५मी by the rule “अन्यारादितर्त्ते—” etc. चान्द्रमते श्रुतेशब्दयोगे द्वितीया च । comp. “पुरुषाराधानमृते” । See Manorama also.

47. son should not pay ancestral debt incurred due to drinking and dissipation etc.

सुराकामदूतकृतं दण्डशुल्कावशिष्टकम् ।

वृथादानं तथैवेह पुत्रो दद्यान्न पैतृकम् ॥ ४७ ॥

Prose—सुराकामदूतकृतं, दण्डशुल्कावशिष्टकम् तथा वृथादानं पैतृकं श्रृणं (पितुरागतम् श्रृणम्) पुत्रः इह (संसारे) न दद्यात् ।

Beng. सुरापाने, कामभोगे, पाशक्रीडाय पणजत्र कृत पैतृकश्रृण, बाजदण्डरूपे निर्धारित अदत्त पैतृक श्रृण, कञ्जादानादि श्रृङ्गेर अवशिष्ट श्रृण, धूर्तादिके अयथादत्त पैतृकश्रृण, पुत्र दिते बाधा थाकिवे ना ।

Eng. The ancestral debt incurred for drinking, dissipation and stakes in gambling, the remainder of debt levied as punishment by the king and remaining debt during

daughter's payment of dowry, also debt for unnecessary payment to knaves, cheats etc should not necessarily be paid by the son (though enjoying inheritance).

Mita—“पुत्रपोत्रैश्च देयम्” (sl. 50) इति वक्ष्यति तस्य पुरस्तादपवादमाह—सुरापानेन यत्कृतम् श्रृणं, कामकृतं स्त्रीव्यसननिमित्तं, दूयते पराजयनिमित्तं, दण्डशुल्कयोरवशिष्टं (श्रृणं), “वृथादानं” धूर्तबन्दिमह्यादिभ्यो यत्प्रतिज्ञातं (श्रृणं)—“धूर्ते बन्दिनि महे च कुर्वेधे कितवे शठे । चाटचारणचौरेषु दत्तांभवति निष्फलम्” इति स्मरणात् । “एतद्वर्णं पित्राकृतं बुद्धादिः” शौण्डिकादिभ्यो “न दद्यात्” ॥ अत्र “दण्डशुल्कावशिष्टम्” इत्यवशिष्टग्रहणात् सर्वदातव्यमिति इति न मन्तव्यम् ; “दण्डं वा दण्डशेषं वा शुल्कं तच्छेषं वा न दातव्यं तु पुत्रेण यच्चन व्यावहारिकम्—” इत्यौशनसस्मरणात् । गौतमेनाप्युक्तम्—“मध्यशुल्कदूयतदण्डा न पुत्रानधिभवेयुः” इति न पुत्रस्योपरि भवन्ति इत्यर्थः । अनेन अदेयम् श्रृणमुक्तम् । ४७ ॥

CHARCHA

8. सुरा etc—सुरा here is सुरापान ; काम is कामसम्भोग । सुरापानेन ; कामभोगेन (स्त्रीव्यसनेन इत्यर्थः), [दूयत (दिव् + क्त) in यत्क्रोडा,] धूर्तेन पाशक्रीडाजन्येन कृतम् ; first दण्ड । Then इत्तत् । Qual. पैतृकम् श्रृणम् ॥ दण्ड is राजदण्डजन्य अर्थ—वा debt incurred to meet राजदण्ड, शुल्क is debt incurred to meet taxes वा daughter's विवाहशुल्क । दण्डशुल्काभ्याम् अवशिष्टम्, the remnant of these सुप्सुपा ॥ वृथादानं is debt unnecessarily incurred to pay knaves, panegyrics etc. Same case with पैतृकम् श्रृणम् । पितुरागतम् gives both पित्रायम् and पैतृकम् by the rule “पितुर्थच्च” ।

48. Husband of गोप etc should pay wife's debts for their subsistence depends on wives.

गोपशोण्डिकशैलूष-रजकव्याधयोषिताम् ।

ऋणं दद्यात् पतिस्तेषां यस्माद्वृत्तिस्तदाश्रया ॥ ४८ ॥

Prose—गोप-शौण्डिक-शैलूष-रजक-व्याधयोषिताम् पतिः तासां (स्त्रीणां) ऋणं दद्यात् । यस्मात् तेषां वृत्तिः तदाश्रया (स्त्राधीना) ।

Beng—गोप, झराकावी, नाटोजीवी, बजक ও বাধের পঞ্জীরা যদি ঋণ করে, তবে তাহা তাহাদের স্বামী পরিশোধ করিবেন । কাবণ এই গোপাদির রুত্তি (বা জীবনজীবিকা) স্ত্রীর সাহায্যেই হয় । (স্ত্রী সাহায্যে তাহাদের জীবিকা হয় বলিয়া, এ ক্ষেত্রে স্ত্রীর ঋণ পতিই দিবে) ।

Eng.—The debts incurred by the wives of cowherds, wine-makers, actors, washermen or fowlers however, should necessarily be paid by their husbands ; for livelihood of these depends on their wives,

Mita—“न पतिः स्वीकृतं तथा” इत्यस्यापवादमाह—गोपो गोपालः, शौण्डिकः सुराकारः, शैलूषः नटः, रजको वस्त्राणां रज्जकः, व्याधोमृगयुः, एतेषां योषिर्द्विर्यच्छेदं कृतं तत्तत्पतिभिर्देयम् । “यस्मात्तेषां वृत्तिः” जीवनं “तदाश्रया” योषिद्धीना ॥ “यस्माद्वृत्तिस्तदाश्रया” इति हेतुव्यपदेशात् अन्येपि येयोषिद्धीनास्तेपि योषितकृतमृणं दद्य रिति गम्यते [So the implication is all such depending on wives for subsistence should pay wife's debts] ॥

CHARCHA

1. गोप &c—ब्रह्म । तेषां योषितः । इतत्— । तासाम् । शेषे ष्टी, qual ऋणम् ॥ शुण्डिकात् आगत इति शुण्डिक+अण=शौण्डिकः । See the rules “तत् आगतः” “ठगायस्थानेभ्यः” and “शुण्डिकादिभ्योअण्” ॥

2. तदाश्रया—ता आश्रयाः यस्याः—बहु— । qual वृत्तिः ।

49. Debt of husband accepted by wife or jointly incurred debt of husband should be paid by wife.

प्रतिपन्नं स्त्रियादेयं पत्या वा सह यत्कृतम् ।

स्वयंकृतं वा यदृणं नान्यत्स्त्री दातुमर्हति ॥ ४९ ॥

Prose—स्त्रियाप्रतिपन्नं (स्वीकृतम्) स्वामिनः ऋणं स्त्रियादेयम्, यस्या सहकृतं वा ऋणं देयम् । स्वयंकृतं वा यत्ऋणं तत् स्त्रिया देयम् । १ अन्यत् ऋणं दातुं न अर्हति ।

Beng—स्वामी प्रवास याईते বা যত্নকালে যে ঋণ করিয়াছেন, তাহা পরিশোধেব জন্য স্ত্রী স্বীকার করিলে, স্ত্রীসেই ঋণ অবশ্যই দিবেন । অথবা স্বামী ও স্ত্রী একযোগে যে ঋণ করিয়াছিল, তাহা ও স্বামীর অবর্তমানে স্ত্রী দিবেন । স্ত্রী নিজের যে ঋণ করিয়াছেন তাও দিবেন । এছাড়া অন্য ঋণ স্ত্রী দিতে বাধ্য থাকিবেন না ।

Eng.—Debt incurred by husband to go abroad or while dying and accepted by wife, should necessarily be paid by her ; so also she should pay debt jointly incurred with husband (after his demise), and should also pay self incurred debts ; wife shall not necessarily pay other debts.

Mita—“पतिकृतं भार्या न दद्यात्” इत्यस्यापवादमाह—सुमृषुणा प्रवत्स्यता वा पत्या नियुक्तया ऋणदाने यत्प्रतिपन्नं तत्पतिकृतमृणं स्त्रिया देयम् । यच्च पत्यासह भार्यया ऋणकृतं तदपि भर्त्राभावे भार्यया अपुत्रया देयम् । यच्च “स्वयं कृतमृणं तदपिदेयम्” ॥ ननु “प्रतिपन्नादित्रयं स्त्रिया देयम्” इति न वक्तव्यम्, सन्देहाभावात् । उच्यते—“भार्यापुत्रश्च दासश्च त्रय एवाधनाः स्मृताः । यत्ते समधिगच्छन्ति यस्यैते तस्य तद्धनम्” इति वचनात् निर्धनत्वेन ।

प्रतिपन्नानि अदानाशङ्कयामिदमुच्यते—“प्रतिपन्नं स्त्रिया देयम्” इत्यादि [It should not be said that “स्त्री is to give three debts as प्रतिपन्नं ऋण etc. only ; for then there should not arise any doubt ; but as भार्या etc. are said as निर्भन, so in cases of प्रतिपन्नं ऋण etc, ऋणस्य अदानशङ्का will not arise due to this वचन here) । न चानेन वचनेन स्त्रियादीनां निर्धनत्वमुच्यते, पारतन्त्र्यमात्र-प्रतिपादनपरत्वात् (it is to establish पारतन्त्र्य only of wives) । एतच्च विभागप्रकरणे स्पष्टीकरिष्यते ॥ “नान्यत्स्त्रीदातुमर्हति” इत्येतत्तर्हि न वक्तव्यम् । विधानेनैवान्यत्र प्रतिषेधसिद्धेः । उच्यते—‘प्रतिपन्नं स्त्रियादेयं’ पत्या वा सह यत् कृतम्” इत्येतयोरपवादार्थमुच्यते । अन्यत्सुराकारादिवचनोपात्तं प्रतिपन्नमपि पत्यासह कृतमपि न देयम् इति ॥ ४६ ॥

CHARCHA

1. प्रतिपन्नम्—प्रति पद+क्त कर्मणि । Accepted by wife. Q. ऋणम् ।
  2. स्वयंकृतम्—स्वयम् is an अव्यय meaning by self (आत्मना) । प्रकृत्यादित्वात् इत्याः Either compounded or concompounded. The compound will be by the rule “स्वयं क्तेन” । Cp. our “स्वयंविशोर्ण” etc, in kumara V. this will be a case of इत्—provided by the above rule.
50. अवश्यदेयं ऋण of deceased or disabled father should be given by son or grandson if proved.

पितरि प्रेषितेप्रेते व्यसनाभिप्लुतेपि वा ।

पुत्रपौत्रैर्कणदेयं निहवे साक्षिभावितम् ॥ ५० ॥

Prose (दातव्यमृणमदत्त्वा) पितरि प्रेते, प्रेषिते (दूरादशं गते) वा व्यसनाभिप्लुते (व्याध्यायभिभूते) सति, पुत्रपौत्रैः ऋणं देयम् । निहवे

(पुत्रैः पौत्रैर्वाअपलापे सति) साक्षिभावितं (साक्षिभिः प्रमाणीकृतं) ऋणम् (पुत्रादिभिः) देयम् ।

Beng—दातव्यं ऋणं वा दिते पारिव्रज्यं पिता मृत, नृग्रगतं वा विपद्ग्रस्तं इहेले, पुत्रं वा पौत्रं जेहे ऋणं दिते बांधा थाकिवे । पुत्रपौत्र अश्वीकार करिले जाक्री प्रभृतिद्वारा प्रमाणीकृतं ऋणं, पुत्रादिगण अशुद्धे दिते ।

Eng If father dies or goes afar for long or is disabled by disease etc, then son or grandson (as the case may be) should pay off his just debt-; in case of denial by sons etc they should pay this debt if proved by witnesses (documents) etc.

Mita—पुनरपि यद्वयं दातव्यं, येन च दातव्यं यत्रच काले दातव्यं तत्त्रितयमाह पितायदि दातव्यमृणमदत्त्वा प्रेतः, दूरदेशंगतः अचिकित्सनीयव्याध्याय-भिभूतो वा तदा तत्कृतमृणमाख्यापने अवश्यं देयम् । पुत्रेण पौत्रेण वा पितृघनाभावेपि पुत्रत्वेन पौत्रत्वेन च, तत्रक्रमः अप्ययमेव—पित्रभावे पुत्रः, पुत्राभावे पौत्रः इति । पुत्रेण वा ‘निहवे’ अपलापे कृते अर्थिना साक्ष्यादिभिर्भावितमृणं देयं पुत्रपौत्रैरित्यन्वयः ॥ अत्र “पितरिप्रोपिते” इत्येतावदुक्तम् । कालविशेषस्तु (time limit of ऋणदान) नारदेनोक्तो द्रष्टव्यः—“नार्वाकसंवत्सरात् विंशत् पितरि प्रोपितेसुतः । ऋणं दद्यात् पितृव्ये वा ज्येष्ठ-भ्रातरि अथापि वा” । प्रेतेपि अप्राप्तव्यवहारकालो न दद्यात्, प्राप्तव्यवहारकालस्तु दद्यात् (when the son etc, attains व्यवहारयोग्य age) स च कालस्तेनैव दर्शितः—गर्भस्थः सद्यः ज्ञेयः अष्टमात् वत्सरात्शिशुः । बाल आ षोडशाद्वर्षात् पौगण्डश्चेति गद्यते । परतो व्यवहारज्ञः स्वतन्त्रः पितरिमृते ॥” यद्यपि पितृमरणादूर्ध्वं बालोपि स्वतन्त्रो जातस्तथापि न ऋणभाग् भवति ; यथाह—“अप्राप्तव्यवहारश्चेत् स्वतन्त्रोपि हिन ऋणभाग-स्वातन्त्र्यं हि स्मृतं ज्येष्ठे, ज्येष्ठं गृणवयःकृतम्” इति ॥ तथासेवाह्वान-

निषेधश्च दृश्यते—” “अप्राप्तव्यवहारश्च दूतो दानोन्मुखी व्रती । विषमस्थाश्च नासेध्या नचैतानाह्वयेन्पृषः”—(These are not to be restrained or summoned in suits) ॥ तस्मात् “अतः पुत्रेणजातेन स्वार्थमुत्सृज्य यत्नतः । श्रृणात् पिता मोचनीयो यथा न नरकं व्रजेत्” इति । पुत्रेणव्यवहारस्तथा जातेन निष्पन्नेन इति व्याख्येयम् । आदितु वालस्याप्यधिकारः—“न ब्रह्माभिव्याहारयेदन्यत्र स्वधानिनयनात्” इति गौतमस्मरणात् ॥ [पुत्रपौत्रैः इति बहुवचननिर्देशात् बहवः पुत्रा यदि विभक्ताः स्वांशानुसारेण श्रृणं दधुः । अविभक्ताश्चेत् सम्भूयसमुत्थानेन गुणप्रधानभावेन वर्तमानानां प्रधानभूतएव दद्यात् इति गम्यते (in case of अविभक्तार्थं the head or chief should pay) । यथाह नारदः—” अत ऊर्ध्वं पितुःपुत्रा श्रृणं दधुर्यथाशतः अविभक्ता विभक्ता वा यस्तावद् बहतेधुरम्” ॥ अत्रच यद्यपि “पुत्रपौत्रैश्श्रृणदेयम्” इत्यविशेषेणोक्तम्, तथापि पुत्रेण यथा पिता सवृद्धिकं ददाति तथैव देयम् । पौत्रेण तुसमं दातव्यं न वृद्धिः इति विशेषोवगन्तव्यः । “श्रृणमात्मीयवत् पित्रं पुत्रैर्विभावितम् । पैतामहं समदेयमदेयंतुतत्सुतस्यतु” इति बृहस्पतिवचनात् । अत्रविभावितम् इत्यविशेषो-पादानात् “साक्षिविभावितम्” इत्यत्र साक्षिग्रहणं प्रमाणीपलक्षणम् (साक्षिन् is indicative of other प्रमाण also) । समं यावद् गृहीतं तावदेव देयम् न वृद्धिः । तत्सुतस्य प्रपौत्रस्य अदेयम् अगृहीतधनस्य । एतच्चोत्तरश्लोके स्पष्टीक्रियते ॥ १० ॥

CHARCHA

1. प्रेषिते—प्र+वस+क्तकर्तरि । If gone for long. Pred to पितरि (wh, has भावे ७मी) ॥ व्यसनेन विपदा अभिप्लुतः (आक्रान्तः) इति व्यसनाभिप्लुतः । तस्मिन् ।

2. पुत्रपौत्रैः—पुत्राश्च पौत्राश्च द्वन्द्व । तैः । अनुक्ते कर्तारि ३या ।

3. निहवे—निहव is denial. भावे वा विषयाधिकरणे ७मी ।

4. साक्षिभावितम्—साक्षिभिः (साक्ष्यादिभिः इत्यर्थः) भावितम् प्रमाणीकृतम् ।

इतत् । Qual. श्रृणम् understood,

51. The enjoyer of रिकथं वा पितृधन is to pay his debt.

रिकथग्राह श्रृणं दाप्यो योषिद्ग्राहस्तथैव च ।

पुत्रोअनन्याश्रितद्रव्यः पुत्रहीनस्य रिकथिनः ॥ ५१ ॥

Prose—रिकथग्राहः (सम्पत्तिभोगी पुत्रादिः) श्रृणंदापयः तथा योषिद्ग्राहः (तत्पुत्रम् श्रृणं) दापयः । पुत्रहीनस्य रिकथिनः (धनभोगिनः) श्रृणं दाप्याः ।

Beng—सम्पत्तिभोगी अर्थात् पुत्रादि उत्तराधिकारी, श्रृण परिशोध कारवे (क्रयादिव्यातिरेके दानादि सूत्रेण ये सम्पत्ति ग्रहण करिबे, সেই শ্রৃণকারীর শ্রৃণ দিতে বাধ্য থাকিবে); সেইরূপ স্ত্রীগ্রহণকারী অর্থাৎ পরের স্ত্রীকে যে দ্বিতীয় বার গ্রহণ করিয়াছে, সেই ব্যক্তি অধমর্ণ এই স্ত্রীর শ্রৃণ শোধ করিবে । আবার মাতাপিতার সম্পর্কে যে পুত্র ধন পায় নাই অথচ সমর্থ, সেও পিতৃশ্রৃণ পরিশোধ করিতে বাধ্য থাকিবে । আবার যার পুত্র নাই, তার শ্রৃণ তার সম্পত্তিভোগী পিতৃবা বা তৎপুত্রাদি পরিশোধ করিবে ।

Eng;—The enjoyer of property (i.e, son or heir or successor) should pay father's or original owner's debt; similarly taker of wife of another one, should pay that woman's prior debts; even a son who has not got any ancestral property is to pay father's debt if able (out of moral obligation); and debt of a sonless one should be paid by those who will enjoy his property.

Mita—শ্রৃণাপাকরণে, শ্রৃণী তত্পুত্রঃ পৌত্র ইতি ত্রয়ঃ কর্তারোদর্শিতাস্তেষাং চ সমবায়ে ক্রমোপি দর্শিতঃ (see sl. 50) । ইদানীং কর্তৃন্তরসমবায়ে চ ক্রমমাহ—অন্যদীয়ং দ্রব্যমন্যস্য ক্রয়াদিব্যতিরেকেণ যত স্বীয়ং भवति तद् रिकथम् । विभागात् रिकथं गृह्णातीति “रिकथग्राहः” । “स श्रृणं दाप्यः” ।

एतदुक्तं भवति—“यो यदीयं द्रव्यं रिक्थरूपेण गृह्णाति स तत्कृतमृणं दाप्यः” । यो यदीयां योषितं गृह्णाति स तत्कृतमृणं दाप्यः । योषितोऽविभाज्यद्रव्यत्वेन रिक्थव्यपदेशानर्हत्वात् भेदेन निर्देशः [योषित् वा woman is not a विभाज्य article like धन etc, so योषित् is separately mentioned here] । “पुत्रश्च अनन्याश्रितद्रव्यं ऋणं दाप्यः”—अन्यमाश्रितम् अन्याश्रितम्, अन्याश्रितं मातृपितृ सम्बन्धि द्रव्यं यस्य असौ अन्याश्रितद्रव्यः । न अन्याश्रितद्रव्यः इति “अनन्याश्रितद्रव्यः” । “पुत्रहीनस्य रिक्थिनः ऋणं दाप्याः” इति सम्बन्धः । एतेषां समवाये क्रमश्चात्र पाठक्रमएव यथा—“रिक्थग्राह ऋणं दाप्यः, तदभावे योषिद्ग्राहः, तदभावे पुत्र इति” । [समवाय is एककालावच्छेदेन प्राप्तिः= simultaneous attachment of all in a matter] ॥ [नन्वेतेषां समवाय एव नोपपद्यते, ‘न भातरो न पितरः, पुत्रा रिक्थहराः पितुः’ इति पुत्रे सति अन्यस्य रिक्थग्रहणासम्भवात् । योषिद्ग्राहोऽपि नोपपद्यते—न द्वितीयश्च साध्वीनां क्वचिद् भर्तोपदिश्यते’ इति मनुचनत् । तथा तद्धणं पुत्रो दाप्य इत्यप्ययुक्तम्, ‘पुत्रपौत्रैः ऋणं देयम्’ इत्युक्तत्वात् । “अनन्याश्रितद्रव्य” इति विशेषणमित्य-नर्थकम्, पुत्रे सति द्रव्यस्य अन्याश्रयणासम्भवात्, सम्भवे च रिक्थग्राह इत्यनेनैव गतार्थत्वात् । “पुत्रहीनस्य रिक्थिनः” इत्येतदपि न वक्तव्यम् । पुत्रे सत्यपि ‘रिक्थग्राह एव ऋणं दाप्यः’ इति स्थितम् । असति पुत्रे रिक्थग्राहः सुतरां दाप्य इति सिद्धमेव । अत्रोच्यते—पुत्रे सत्यप्यन्यो रिक्थग्राही सम्भवति क्लीवान्ध-वधिरादीनां पुत्रत्वेऽपि रिक्थहरत्वाभावात् । तथा च क्लीवादीननुक्रम्य “भर्तव्यास्तुः निरंशकाः” इति वक्ष्यते (sl. 140) ; तथा सर्वणापुत्रोऽप्यन्यायवृत्तिर्न लभेत एकेषाम्” इति गौतमस्मृणात् । अतश्च क्लीवादिषु पुत्रेषु सतसु अन्यायवृत्ते च सर्वणापुत्रे सति रिक्थग्राहोऽपि पितृव्यतत्पुत्रादिः । योषिद्ग्राहोऽपि यद्यपि शास्त्रविरोधेन न सम्भवति तथाप्यतिक्रान्तनिषेधः पूर्वपतिकृत-ऋणापकरणाधिकारी भवत्येव ।

[Objections here may be raised thus—that समवाय (conglomeration) of several रिक्थग्राहो is not possible, for the

son living brothers or others can't be रिक्थग्राही । similarly योषिद्ग्राह is not legitimate here, for a सती can't have a second husband ; similarly to say—son is to pay debt is unreasonable for it is already said before in sl. 50 by “पुत्रपौत्रैः ऋणं देयम्” । so also the adjective “अनन्याश्रितद्रव्य” is useless here, a son living, ancestral द्रव्य cant go to others, if it goes to others then “रिक्थग्राह ऋणं दाप्यः” will include this payment of debt ; similarly “पुत्रहीनस्य रिक्थिन्” is also superfluous here ; “रिक्थग्राह ऋणं दाप्य” will signify this : and it goes without saying that for a अपुत्र, “रिक्थग्राहः” will pay debt. But विज्ञानेश्वर says—this is not so ; and the significance of these sayings are such, sometimes a son living, and he being disabled, blind or dumb, रिक्थ वा पितृधन will go to others (though he will be entitled to maintenance) ; so also रिक्थ goes to other males and cousins, if the son of a सर्वर्णास्त्री is characterless ; so “रिक्थग्राही ऋणं दाप्यः” and “पुत्रहीनस्य रिक्थिनः” are significant even after saying “पुत्रपौत्रैः ऋणं देयम्” (in sl. 50) ; the adj. अनन्याश्रितद्रव्य implies moral obligation of paying ancestral debt by a समर्थपुत्र not having रिक्थ । Though सती is not entitled to a second marriage, still one marrying another's married wife by transgressing this prohibition, should pay this wife's or womans debts, so it is said “योषिद्ग्राहस्तथैव च” here. And this second marriage of a woman of पुनर्भू and त्वैरिणी type is seen in शास्त्र and in लोकसमाज । So all the sayings are significant here and no objection of

superfluity can arise.]. “योषिद्ग्राहः”—यश्चतसृणां स्वैरिणी-
नामन्तिमां गृह्णाति, यश्च पुनर्भूवां तिसृणां प्रथमाम् गृह्णाति [योषिद्ग्राह refers
to last kind of 4 स्वैरिणी and first kind of three पुनर्भू as
detailed below ; taker of these is to give debt of these] ।
यथाह नारदः—परपूर्वास्त्रियस्त्वन्याः सप्त प्रोक्ता यथाक्रमम् । पुनर्भूस्त्रिविधा
तासां स्वैरिणी तु चतुर्विधा । कन्यैवाक्षतयोनिर्यापाणिग्रहणदूषिता । पुनर्भूः
प्रथमा प्रोक्ता पुनः संस्कारकर्मणा ॥ देशधर्मानवेक्ष्य स्त्रीगुरुभिर्या दौयते ।
उत्पन्नसाहसा अन्यस्मै सा द्वितीया प्रकीर्त्तिता । उत्पन्नसाहसा=उत्पन्नव्याभिचारा ॥
असत्सुदेवरेषु स्त्रीबान्धवैर्या प्रदीयते सवर्णाय सपिण्डाय सा तृतीया प्रकीर्त्तिता ॥
स्त्रीप्रसूता वा प्रसूता वा पत्यावेव तु जीवति । कामात् समाश्रयेदन्यं प्रथमा
स्वैरिणी तु सा ॥ कौमारं पतिमुत्सृज्य यात्वन्यं पुरुषं श्रिता । पुनः
पत्युर्ग्रहमायात् सा द्वितीया परिकीर्त्तिता ॥ मृतेभर्तारि तु प्राप्तान् देवरादीनपास्य
या । उपगच्छेत् परं कामात् सा तृतीया परिकीर्त्तिता ॥ प्राप्ता देशात् धनक्रीता
द्वुत्पिपासातुरा च या । तवाहमित्युपगता सा चतुर्थी प्रकीर्त्तिता ॥ अन्तिमा
स्वैरिणीनां या प्रथमा च पुनर्भूवाम् । ऋणं तयोः पतिकृतं दद्याद् यस्ताः
उपाश्रितः ॥” इति ॥

तथान्योपि योषिद्ग्राहः ऋणापाकरणे अधिकारी तेनैव दर्शितः—“यातु
सप्रधानैव स्त्री सापत्या बान्यमाश्रयेत् । सोस्या दद्याद्दणं भर्तुस्तस्येद्वा तथैव
ताम्” । प्रकृष्टेन धनेन सहवर्त्तते इति सप्रधाना ; बहुधनेति यावत् । तथा
‘अधनस्य ह्यपुत्रस्य मृतस्य उपैति यः स्त्रियम् । ऋणं वोढुः सभजते, सैव चास्य
धनं स्मृतम्’—इति पुत्रस्य पुनर्वचनं क्रमार्थम् ॥ [“अनन्याश्रितद्रव्य” इति
बहुषु पुत्रेषु रिक्ताभावेपि अंशग्रहणयोग्यस्य एव ऋणापाकरणे अधिकारो नायोग्यस्य
अन्वादेरित्येवमर्थम् । “पुत्रहीनस्य रिक्थिनः” इत्येतदपि पुत्रपौत्रहीनस्य
प्रपौत्रादयो यदि रिक्थं गृह्णाति तदा ऋणं दाप्याः, नान्यथा इत्येवमर्थम् ।
पुत्रपौत्रौ च रिक्थग्रहणाभावेपि दाप्यावित्युक्तम्, यथाह नारदः—‘क्रमादव्याहृतं
प्राप्तं पुत्रैर्यत् ऋणमृद्धम् । ददुः पैतामहं पौत्रास्तच्चतुर्थ्याभिवर्त्तते’ इति सर्वं

निरवधम् ॥ यदा योषिद्ग्राहाभावे पुत्रो दाप्य इत्युक्तम् । पुत्राभावे योषिद्ग्राहः
दाप्य इत्युच्यते । “पुत्रहीनस्य रिक्थिनः” इति रिक्थशब्देन योषिदेवोच्यते ।
“सैव चास्य धनं स्मृतम्” इति स्मरणात् । “यो यस्य हरते दारान् स तस्य हरते
धनम्” इति च ॥ ननु योषिद्ग्राहाभावे “पुत्रो ऋणं दाप्यः” पुत्राभावे
योषिद्ग्राह इति परस्परविरुद्धम् । उभयसद्भावे न कश्चिद् दाप्य इति । नैष दोषः ।
अन्तिमस्वैरिणीग्राहिणः प्रथमपुनर्भूग्राहिणः सप्रधानस्त्रीहारिणश्चाभावे पुत्रो दाप्यः
पुत्राभावे तु निर्धननिरपत्य योषिद्ग्राही दाप्यः [योषिद्ग्राह is to pay debt
in such circumstances ; thus there is no fault here] इति ।
एतदेवोक्तं नारदेन—“धनस्त्रीहारिपुत्राणामृणभाग् यो धनं हरेत् । पुत्रोऽसतोः
स्त्रीधनिनोः स्त्रीहारीधनिपुत्रयोः” । धनस्त्रीहारिपुत्राणां समवाये यो धनं हरेत्
स ऋणभाक् पुत्रोऽसतोः स्त्रीधनिनोः, स्त्रीच धनं च स्त्रीधनं, तेविद्येते ययोस्तौ
स्त्रीधनिनौ । तयोः स्त्रीधनिनोरसतोः पुत्र एव ऋणभाग भवति । धनिपुत्रयो-
रसतोः पुत्रएव ऋणभाक्, पुत्राभावे स्त्रीहारी इति विरोधाभासपरिहारः ॥
“पुत्रहीनस्य रिक्थिनः” इत्यस्यान्या व्याख्या—एते धनस्त्रीहारिपुत्रा ऋणं कस्य
दाप्या इत्यपेक्षायाम् उत्तमर्णस्य दाप्याः, तदभावे तत्पुत्रादेः, पुत्राद्यन्यहीनस्य
इत्यपेक्षायामिदमुपतिष्ठते—“पुत्रहीनस्य रिक्थिनः” इति । पुत्राद्यन्यहीनस्य
उत्तमर्णस्य यो रिक्थी रिक्थग्रहणयोग्यः सपिण्डादिस्तस्य रिक्थिनः दाप्याः ।
तथा च नारदेन—“ब्राह्मणस्य तु यद्देयं सान्वयस्य च नास्ति चेत् । निर्वपेत् तत्
सकुल्येषु तदभावे अस्य बन्धुषु,—इत्यभिहितम् । “यदा तु न सकुल्याः
स्त्युर्न च सम्बन्धि बान्धवाः । तदा दद्याद्द्विजेभ्यस्तु तेष्वसत्सु अप्सु निक्षिपेत्”—
इति नारदः ॥ ५१ ॥

CHARCHA .

1. रिक्थग्राहः—रिक्थम् (पि० धन or ancestral bequest here,)
गृह्णातीति रिक्थ+ग्रह+अण् (by कर्मण्यण्)=रिक्थग्राहः a taker or
enjoyer of ancestral bequest. उक्तं प्रयोज्य कर्म of दाप्यः । Similarly
derive & parse योषिद्ग्राहः ।

2 अनन्याश्रितद्रव्यः--- Qual पुत्रः। आ+श्रि+क्तकर्त्तरि=आश्रित gone to ; अन्य here refers to पितृमातृसम्बन्धिधन which is not one's own but got by inheritance. अन्यम् आश्रितम्--इतत्। अन्याश्रितं द्रव्यं यस्य, बहु---। न तथा। If a son, does not get any पितृमातृसम्पत्ति धन, then out of moral obligation, he is to pay father's debt पितृऋण is to be given by son (पुत्र), पुत्राभावे by a पौत्र (cp पुत्रपौत्रैः ऋणं देयम् sl 50) ; if पितृसम्पत्ति somehow devolves on another, or it is gifted to another, then रिक्थग्राहः ऋण दाप्यः ; if पिता dies penniless, समर्थ son should give his debt—अनन्याश्रितपुत्रः ऋणं पाप्यः ; if पिता is पुत्रहीन then the heirs to his property (रिक्थिनः) will pay debt Thus there is no inconsistency here. See Mitakshara also.

we may also explain अनन्याश्रितद्रव्यः thus---आ+श्रि+क्त कर्मणि =आश्रित possessed by anyother. अन्येन आश्रितम्, इतत्। तादृशं द्रव्यं यस्य, बहु। न तथा। A पुत्र enjoying पितृधन is to pay पितृऋण, first of all before it is disposed of That is, पुत्र getting father's property, should pay it off immediately and even before disposing of it or before धनविभाग or धनदान &c. “पुत्रपौत्रैः ऋणं देयम्” (sl. 50), and we have then here रिक्थग्राहः ऋणं दाप्यः if it is another's due to gift etc ; then it is said that when debt should be paid by पुत्र, he is to pay by not disposing of the ancestral inheritance—or before partition or distribution of the same (if there be a will). Thus also there is no पुनरुक्ति or repetition here of prior sayings.— Even when father dies penniless, समर्थ son is to strive to pay it first of all leaving other works—he is to be a पुत्र

in the right sense of the word (पुत्रात्मनो नरकात् त्रायते पितरं सुतः) ---he is to be a त्राता, this is to be his central 'motive' and work, this is to be his sole view (लक्ष्य), this is sole first object (like द्रविण, अर्थ, विभव)—he is to be अनन्याश्रितद्रव्य, unengaged in or by anything, taking this ऋणशोध as his best asset or best variety of द्रव्य। compare---

“द्रव्यं वित्तं स्वापतेयं रिक्थमृक्थं धनं बभूव।

हिरण्यं द्रविण्यं दग्धमर्थ-रैर्विभवा अपि ॥”---Ananika

रिच (विवेचने)+थक्=रिक्थ। ऋच (शब्दे)+कृथ्=ऋक्थ। Both mean धन, specially पितृधन (ancestral asset)

3 Remark---some hold both रिक्थ and ऋक्थ mean पितृधन। So the reading रिक्थिनः is also seen here For deriv of रिक्थिनः (रिक्थ+ङिनि मत्वर्थे) see sl 45 ante

52. Taking of ऋण, guarantorship and witnessship are improper by holders of undivided properties.

आतृणामथ दम्पत्योः पितुः पुत्रस्य चैव हि।

प्रतिभाव्यगृणं साक्ष्यमविभक्ते न तु स्मृतम् ॥ ५२ ॥

Prose—अथ आतृणाम दम्पत्योः पितुः पुत्रस्य च एवाविभक्ते द्रव्ये प्रतिभाव्यं (विश्वासार्जकानृत्वं प्रतिनिधित्वं) ऋण (तथा) साक्ष्यं न स्मृतम् (मन्त्रादिभिः)।

Beng ভাইদেব মধো, স্বামীজী মধো, পিতা ও পুত্রের মধো সম্পত্তি অবিভক্ত থাকিলে, তখন তাদের সহিত কেহ প্রাতিভাবা বা জামিন থাকা ব্যাপার, ঋণগ্রহণ ব্যাপার কবিবেন না বা তাদের সাক্ষ্যও গ্রহণ করিবেন না। [কারণ জামিন ও সাক্ষী থাকিলে

अनेक समय अत्रेव उक्त धन दिते हय, उह। अवश्य देय था उह। दिते बाध्य। अविभक्त सम्पत्तिते एगुलि असुविधाव सृष्टि कवे।]

Eng. When some object or property remain undivided among the brothers, husband and wife, also among father and son, then these men should not stand as bail or guarantor for others, nor these should not take loan from others, nor are their witness reliable or acceptable.

Mita. अधुना पुनर्विनिर्देशे ऋणग्रहणं प्रतिषेधयन् प्रगङ्गादन्यदपि प्रतिषेधयति । प्रतिभुवोभावः प्रातिभाव्यम् । भ्रातृणां दम्पत्योः पितापुत्रयोश्च “अविभक्ते द्रव्ये”—द्रव्यविभागान् प्राक् प्रातिभाव्यमृणं साक्ष्यं च न स्मृतं” मन्वादिभिः । अपि न प्रतिषिद्धं, साधारणधनत्वात् ; प्रातिभाव्यसाक्षित्वयोः पक्षे द्रव्यावमानत्वात्, ऋणस्य चावश्यदेयत्वात् । एतच्च परस्परानुमतिव्यतिरेकेण ; परस्परानुमत्या त्वविभक्तानामपि प्रातिभाव्यादि भवत्येव । विभागादूर्ध्वं परस्परानुमतिव्यतिरेकेणापि भवति [प्रातिभाव्य etc are prohibited, for धन of these are common with others ; and in case of suretyship or witnessing or debt, the partner-person's share may be expended away in the meantime ; thus is said if प्रातिभाव्य, ऋण etc be without the permission of co-shareers ; if there be avowed permission, then प्रातिभाव्य (suretyship) etc are possible of one having undivided property ; so after विभाग of धनसम्पत्ति these can be done even without mutual permission] ॥

ननु दम्पत्योर्विभागान् प्राक् प्रातिभाव्यादि प्रतिषेधो न युज्यते, तयं विभागाभावेन विशेषणानर्कयात् । विभागाभावापत्तम्वेन दर्शितः—“जायापत्योर्न विभागो विभक्तं” । सत्यम् । श्रोतस्मात्तन्निमित्तेषु कर्मसु तत्फलसु च विभागाभावा न पुनः सर्वकर्मसु द्रव्येषु वा [Now प्रातिभाव्यनिषेध before विभाग of husband and wife seems inconsistent, for their

विभाग being impossible, how can there be this restriction. Apastamba has said that there is no विभाग of husband and wife. Vijnaneshwara says—this is true ; but this विभागाभावः with respect to rites and results of sruti and smriti matters, and not with respect to all other works or articles] । तथा हि—“जायापत्योर्न विभागो विद्यते” इत्युक्त्वा, किमिति न विद्यते इत्यपेक्षायां हेतुमुक्तवान्—“पाणिग्रहणादिसहत्वं कर्मसु, तथापुण्यफलेषु च” इति । हि यस्मात् पाणिग्रहणादारभ्य कर्मसु सहत्वं श्रूयते—“जायापती अग्निमादधीयाताम्” इति । तस्मादाधाने सहाधिकारात् आधानसिद्धाग्निसाध्यकर्मसु सहाधिकारः । तथा “कर्मस्मार्तं विवाहाग्नौ” इत्यादि स्मरणात् विवाहसिद्धाग्निसाध्येषु कर्मसु सहाधिकार एव । अतश्चोभयविधाग्निरपेक्षेषु कर्मसु पूर्वेषु जायापत्योः पृथगेवाधिकारः सम्यघते । तथा पुण्यानां फलेषु स्वर्गादिषु जायापत्योः सहत्वं श्रूयते—“दिवि ज्योतिरजरम् आरभेताम्” इति । येषु पुण्यकर्मसु सहाधिकार स्तेषां फलेषु सहत्वं इति बोद्धव्यम् । न पुनः पूर्वानां भर्तृनुज्ञया अनुष्ठितानां फलेषु अपि ॥ ननु द्रव्यस्वामित्वेऽपि सहत्वमुक्तम्, “द्रव्यपरिग्रहेषु च”, “नहि भर्तृविप्रवासे नैमित्तिके दाने स्तेयमुपदिशन्ति” इति । सत्यम् । द्रव्यस्वामित्वं पक्षे दर्शितमनेन, न पुनर्विभागाभावः । यस्माद् “द्रव्यपरिग्रहेषु च” इत्युक्त्वा तत्रकारणमुक्तम् भर्तृविप्रवासे नैमित्तिके अवश्यकर्तव्ये दानेतिथिभोजनभिक्षाप्रदानादौ हि यस्मान्न स्तेयमुपदिशन्ति मन्वादयस्तस्मात् भाष्याया अपि द्रव्यस्वामित्वमस्ति, अन्यथा स्तेयं (theft) स्यात् । तस्मात् भर्तृरिच्छया अपि द्रव्यविभागो भवत्येव, न स्वेच्छया । यथा वक्ष्यति—“यदि कुर्व्यात्-समानांशान् पक्षः कार्य्या समांशिकाः” इति ॥ १२ ॥

CHARCHA

1. प्रातिभाव्यम्—प्रति+भूकिप्=प्रतिभू । प्रतिभू is विश्वासपात्रीकर्ता प्रतिनिधि—a guarantor, a bailee for another. तस्य भाव इति

प्रतिभू+धनञ्=प्रातिभाव्यम् suretyship or guarantorship — so we get. साक्ष्यम् । “गुणवचन-ब्राह्मणादिभ्यः ष्यञ्” । उक्तकर्म of स्मृतम् ।

A प्रतिभू, a साक्षी is sometimes to give money, and this ऋण is अवश्यदेय ; so holders of undivided property are unfit for these ; for later on their property etc may be nullified, expended or moribund.

53. Thus now varieties of प्रतिभू are being stated here.

दर्शने प्रत्यये दाने प्रातिभाव्यं विधीयते ।

आदौ तु वितथे दाप्यावितरस्य सुता अपि ॥ ५३ ॥

Prose—दर्शने (आनयनेन प्रदर्शनव्यापारे) प्रत्यये (विश्वासव्यापारे) दाने (धनदाने) प्रातिभाव्यं विधीयते । आदौ (दर्शनप्रत्ययप्रतिभुवौ) वितथे (असत्यव्यापारे सति) दाप्यौ (राज्ञा उत्तमर्णस्य सम्बन्धे धनं दाप्यौ) । इतरस्य (दानप्रतिभुवः) सुता अपि धनं राज्ञा दाप्याः ।

Beng. অভিযুক্তকে বিচারালয়ে আনাইয়া দেখাইয়া দিবার জন্ত, কোন বিষয়ে বিশ্বাস উৎপাদন জন্ত, এবং ধনদান বিষয়ে অত্রের জন্ত জামিন থাকার দরকার হয়। তন্মধ্যে আত্ম দুই বিষয়ে অর্থাৎ আনাইবাব ও বিশ্বাসোৎপাদন জন্ত জামিনের দর্শনাভাবও বিশ্বাসভঙ্গ-ঘটিলে, রাজা জামিনদাবকে দিয়া উত্তমর্গকে ধন দেওয়াইবেন। আর ধনদান বিষয়ে অধমর্ণ ঋণশোধ করিতে না পারিলে, জামিনদার বা প্রতিভূ এমন কি প্রয়োজনস্থলে প্রতিভূপুত্রও সেই ঋণ দিতে বাধ্য থাকিবে।

Eng. A guarantor is required in the matter of bail (i. e., in producing and showing the accused in the court), in the matter of producing confidence in an act, and in the

matter of advancing debt ; in case of failure in the first two above cases, the guarantor is to pay penalty or money involved therein ; and in the case of giving debt, a guarantor and even a guarantor's son is liable for the sum to be given to the creditor.

Mita—अधुना प्रातिभाव्यं निरूपयितुमाह—प्रातिभाव्यं नाम बिस्वासार्यं पुरुषान्तरेणसह समयः (प्रतिभू is a guarantor ; प्रातिभाव्य is understanding with a person to create confidence) । तच्च विषयभेदात् त्रिधाभिद्यते—यथा, “दर्शने”—दर्शनापेक्षायाम्, एनं दर्शयिष्यामि इति । “प्रत्यये”—विश्वासे, “मम प्रत्ययेनास्य धनंप्रयच्छ, नायं त्वां बद्धयिष्यते, यतोमुक्तस्य पुत्रोयम् उर्वराप्रायाभूरस्य, ग्रामबरोस्यास्तीति । “दाने”—यद्ययं न ददाति तदानीमहमेवदास्यामीति । “प्रातिभाव्यं विधीयते” इति प्रत्येकं सम्बध्यते । “आदौ” तु दर्शनप्रत्ययप्रतिभुवौ । “वितथे” अन्यथाभावे अदर्शने विश्वासव्यभिचारे च राज्ञा दाप्यौ । प्रस्तुतं धनमुत्तमर्णस्य दाप्यौ । “इतरस्य” दानप्रतिभुवः “सुताअपि दाप्याः” ॥ [वितथे इत्येव शाख्येन निर्धनत्वेन वा अधमर्णे अप्रतिकुर्वति “इतरस्य सुता अपि” इति वदता पूर्वयोः सुता न दाप्या इत्युक्तम् । ‘सुता’ इति वदता “न पौत्रा दाप्या ” इति दर्शितम्] ॥

CHARCHA

1. दर्शने—दृश+णिच् लुट् i.e. (here) in the matter of producing an accused person in court (as in a bail-case), विषयार्थि ह्मो ।

2. प्रत्यये—in creating confidence in some transaction ; दाने is the matter of giving loan of money. अर्धि ङमी as noted above.

3. वितथे—coustrue वितथेसति आदौ दर्शनप्रत्ययप्रतिभुवौ । coustrue—वितथेसति आदौ धनादिकं दाप्यौ ॥ इतरस्य दानविषयस्य सुता अपि धनादिकं दाप्याः—see Mitak.

54. Procedure when these three are dead.

दर्शनप्रतिभूर्यत्रमृतः प्रात्ययिकोपि वा ।

नतत्पुत्रा ऋणं ददुः ददुर्दानाय ये स्थिताः ॥ ५४ ॥

Prose---यत्र (प्रातिभाव्ये) दर्शनप्रतिभूः, प्रात्ययिकः (प्रत्ययावस्थितः प्रतिभूः) वा मृतः, तत्र तत्पुत्रा ऋणं (तत्संश्लिष्टं ऋणधनं) न दद्युः । किन्तु दानाय (दानविषयमभिलक्ष्य) ये प्रतिभूवःस्थिता ते ऋणं (धनं) दद्युः ।

Beng—यिनि दर्शबापावे प्रतिभू वा यिनि प्रताय बापावे प्रतिभू तारा मृत हैले, पुत्रगण पितार प्रतिभूसंश्लिष्टधन दिते बाधा बाकिबेन वा । किन्तु धनदानबापावे प्रतिभू मृत हैलेও पुत्रেরা তৎসংক্রান্ত মূলধন দিবেন ।

Eng. If a guarantor in the matter of producing an accused in the court dies, or the same in the matter of trust dies, his sons will not be liable for money involved therein; but if a guarantor in some monetary transaction (of loan) is dead, his son too will pay the original money involved in this.

Mita---एतदेवस्वष्टीकृतमाह---“यदातु दर्शनप्रतिभूः प्रात्ययिको वा प्रतिभूः दिवंगतः, तदा तयोः पुत्राः प्रातिभाव्यायातं पैतृकमृणं न ददुः” । ये तु दानाय स्थिताःप्रतिभूवः दिवंगतास्तेषां पुत्रादद्युः” न पौत्राः । तेच मूलमेव दद्युः न च वृद्धिम् । “ऋणं पैतामहं पौत्रः प्रातिभाव्यागतसुतः । समं दद्यात् तत्सुतौ तुन दाप्यौ इति निश्चयः”-इति व्यासवचनात् ॥ प्रातिभाव्यव्यतिरिक्तं पैतामहमृणं पौत्रः समं यावदगृहीतं तावदेव दद्यान्नवृद्धिम् ॥ तथा तत्सुतोपि प्रातिभाव्यागतं पित्रामृणं सममेव दद्यात् । तयोः पौत्रपुत्रयोः सुतौ प्रपौत्रपौत्रौ अप्रातिभाव्यागतं प्रातिभाव्यागतं वा ऋणं यथाक्रमंगृहीतधनौन दाप्याविति । यदपिस्मरणम्---“छादकोवित्तहीनः स्थातुल्लग्नको वित्तवान् यदि । मूलतस्य

मवेदेयं न वृद्धिं दातुमर्हति” । लग्नको यदि वित्तवान् मृतस्तदा तस्य पुत्रेण मूलमेव दातव्यं न वृद्धिरिति व्याख्येयम् ॥ यत्र दर्शनप्रतिभूः प्रत्ययप्रतिभूवा वन्धकं पर्याप्तं गृहीत्वा प्रतिभूजतिस्तत्र तत्पुत्रावपि तस्मादेव वन्धकात् प्रातिभाव्यायातमृणं ददुरेव । यथाह कात्यायनः---“गृहीत्वा वन्धकं यत्र दर्शनेत्युस्थितो भवेत् । विना पित्रा धनात्तस्माद् दापयः स्यातव्यं सुतः” दर्शनग्रहणं प्रत्ययस्योपलक्षणम् । विना पित्रा=पितरिप्रेते दूरदेशं गते सति वा इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

CHARCHA

1. प्रात्ययिकः---प्रत्यये (प्रत्ययव्यापारे) भव इति अध्यात्मदित्वात् ठञ्= प्रात्ययिकः one concerned in प्रत्ययव्यापार । Nom to मृतः ।

2. दानाय---कर्मणि ऋथि by the rule “क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः” । दानमभिलक्ष्यस्थित इति=दानायस्थितः । The reading दानाय यः स्थितः is also seen here but it does not agree with ददुः ।

55. Direction is case of many guarantors in a matter.

बहवः सुर्यदि स्वांशैर्ददुः प्रतिभूवो धनम् ।

एकच्छायाश्रितेष्वेषु धनिकस्य यथारुचि ॥ ५५ ॥

Prose---यदि बहवः प्रतिभूवः स्युः तदा धनं (देयमृणं धनं वा) स्वांशैः ददुः । एषु एकच्छायाश्रितेषु (सत्सु, एकमेव अधमर्णाश्रितेषु सत्सु) धनिकस्य उत्तमर्णस्य यथारुचि एकः दद्यात् (तस्य रुच्यनुसारेण यमेव प्रतिभूवं प्राप्य धनं याचेत्, स एव दद्यात् इत्यर्थः) ।

Behg---यदि एक व्यापारे बहु जामिन থাকে, তবে দেয় ধনাদি অংশানুসারে ভাগের হারে প্রত্যেকে দিবে । আবার একটা অধমর্ণকে আশ্রয় কবিয়াই অনেক প্রতিভূ হইলে ধনিক (উত্তমর্ণ) যদি ইচ্ছা করেন ‘আমি এই ব্যক্তির নিকট হইতেই প্রাপ্য ধন লইব’ তবে সেই ব্যক্তিই সমস্ত দিবে, অংশানুসারে নহে ।

Eng. If there be many guarantors in a self same transaction, then each one will pay as per his own respective share (got by division); or if each one of these guarantors stand under the same causal shade of one debtor, the creditor may realise his due from anyone of them if he so desires.

Mita—यस्मिन् अनेकप्रतिभूसम्भवस्तत्रकथं दाप्यस्तत्राह—‘यदेकस्मिन् प्रयोगे द्वौ बहवो वा प्रतिभूवः स्युः तदा तच्छ्रुत्वा संविभज्य स्वांशेन ददुः । ‘एकच्छायाश्रितेषु’ एकस्याधमर्णस्य छाया सादृश्यं, तत्राश्रिता “एकच्छायाश्रिताः” । अधमर्णो यथा कृत्स्नद्रव्यदानाय स्थितस्तथा दानप्रतिभूवोपि प्रत्येकं कृत्स्नद्रव्यदानाय स्थिताः । एवं दर्शने प्रत्यये च । “तेष्वेकच्छायाश्रितेषु प्रतिभूषु सन्तु धनिकस्य” उत्तमर्णस्य ‘यथारुचि’ यथाकामम् । अतश्च धनिको वित्ताद्यपेक्षार्यां स्वार्थं यं प्रार्थयते स एव कृत्स्नं दाप्यः, नांशतः । एकच्छायाश्रितेषु यदि कश्चिदेशान्तरं गतस्तत् पुत्रश्च सन्निहितस्तदा धनिकेच्छया स सर्वं दाप्यः । मृते तु कस्मिंश्चित् तत्सुतः स्वपित्रंशम् अष्टद्विकं दाप्यः । यथाह कात्यायनः—“एकच्छायाप्रविष्टानां दाप्या यस्तत्र दृश्यते । प्रोपिते तत्सुतः सर्वं पित्रंशं मृते समम् ॥ ५ ॥

CHARCHA

1. स्वांशैः—स्वस्य अंशवः, तत् । तैः । करणे ३या ।
2. एकच्छाया &c—एकस्य (अधमर्णस्य) छाया (सादृश्यम्, स्वरूपम्) । एकच्छायाम् आश्रिताः, २तत् । तेषु । qual. एषु (wh. has भावे ७मी) । यथारुचि=अव्ययीभाव—Adverb ।

56. A debtor will pay twice as much as is openly paid
by a प्रतिभू ।

प्रतिभूदापितो यत्तु प्रकाशं धनिनो धनम् ।

द्विगुणं प्रतिदातव्यमृणिकैस्तस्य तद् भवेत् ॥ ५६ ॥

Prose—(यत्र) धनिनः (उत्तमर्णस्य सम्बन्धे), प्रतिभूर्यत् धनम् प्रकाशं (लोकसमक्षं) राज्ञा दापितः स्यात् । तत्र ऋणिकैः (अधमर्णैः) तस्य (प्रतिभूवः सम्बन्धे) तत् धनं द्विगुणं प्रतिदातव्यं भवेत् ।

Beng. যেখানে দানপ্রতিভূকে দিয়া লোকসমক্ষে, উত্তমর্ণকে রাজা ধন দেওয়াইবেন, সেখানে ঋণিক অধমর্ণ সেই ধনের দ্বিগুণ ধন প্রতিভূকে দিতে বাধ্য থাকিবে ।

Eng. If in a matter a guarantor is to give money openly before many persons as per order of the king, then the debtor is to pay him twice as much.

Mita—प्रातिभावे ऋणदानविधिमुक्त्वा प्रतिभूदत्तस्य प्रतिक्रियाविधिमाह—“यद्द्रव्यं प्रतिभूस्तत्पुत्रो वा” धनिकेनोपपीडितः ‘प्रकाशं’ सर्वजनसमक्षं राज्ञा “धनिनो दापितो”, न पुनर्द्वैगुण्यलोभेन स्वयमुपेत्य दत्तम् । यथाह नारदः—“यंचार्थं प्रतिभूर्दद्यात् धनिकेनोपपीडितः । ऋणिकस्तं प्रतिभूवे द्विगुणं प्रतिदापयेत्” इति ॥ “ऋणिकैरधमर्णैस्तस्य प्रतिभूवस्तद्द्रव्यं द्विगुणं प्रतिदातव्यं स्यात्” । तच्च कालविशेषमनपेक्ष्य सद्य एव द्विगुणं दातव्यम् ; वचनारम्भसामर्थ्यात् । एतच्च हिरण्यविषयम् । [This द्विगुण दान has no reference to time limit, it is to be given forthwith or without delay ; for the very statement here indicates this ; the वचन is with regard to हिरण्य or wealth---see next] ॥

ननु इदं प्रतिभूरिति वचनं द्वैगुण्यमात्रं प्रतिपादयति ; तच्च पूर्वोक्तकालकलाक्रमावाधेनाप्युपपद्यते । यथा जातेष्विविधानं शुचित्वावाधेन अपि, च सद्यः सवृद्धिकदानपक्षे पशुखणां सद्यः सन्तत्यभावात् मूलदानमेव प्राप्नोति इति—तदसत् ; “वस्तुधान्यहिरण्यानां चतुस्त्रिद्विगुणा परा” (sl. 39 ante) इत्यनेनैव कालकलाक्रमेण द्वैगुण्यादिसिद्धेः द्वैगुण्यमात्रविधाने चेदं वचनमनर्थकं स्यात् । पशुखणाश्च कालक्रमपक्षेपि सन्तत्यभावे स्वरूपदानमेव [If it is argued—that प्रतिभूदापितः etc only enjoins द्वैगुण्यदान and that is

possible without reference to time-limit as well, just as doing of जातेष्टि (जात rites etc) can be done without any clash with शुचित्व १ e, can be done in अशुचिकाल even ! moreover if सद्यःसंवृद्धिकदान is held here, then पशुस्त्री having impossibility of सद्यः सन्तति, only मूलधनदान comes in, then we say this is not so---it is a bad reasoning. In the sl. 39 "वस्त्रधान्यहिरण्यानाम्" द्वैगुण्य etc is established by कालक्रम, so again द्वैगुण्यविधान becomes superfluous if सद्यःदान is not adopted ; and in case of कालक्रमपक्ष even of पशुस्त्री, स्वरूप वा मूलदान is to be adopted if पशुस्त्री gets no issue ; so Mitakshara says that द्विगुणदान is to be adopted without ref. to कालक्रम । वचनारम्भ सामर्थ्यात्—see below also] .

यदा प्रतिभूरपि द्रव्यदानानन्तरं कियतापि कालेनाधमर्णेन संघटते तदा सन्ततिरपि सम्भवत्येव । यद्वा पूर्वसिद्धसन्तत्या सह पशुस्त्रियो दास्यन्तीति न किञ्चिदेतत् ॥ अथ प्रातिभाष्यं प्रीतिकृतं (suretyship is due to affection), अतश्च प्रतिभूवादत्तं प्रीतिदानमेव । न च प्रीतिदत्तस्य याचनात् प्राग्वृद्धिरस्ति, यथाह नारदः—“प्रीतिदत्तं च यत्किञ्चित् वर्धतेन त्वयाचितम् । याच्यमानमदत्तं चेत् वर्धते पञ्चकं शतम्” इति । अतश्चास्य प्रीतिदत्तस्य अयाचितस्यापि दानदिवसादारभ्य यावद्द्विगुणं कालक्रमेणवृद्धिः इत्येतेन वचनेनोच्यते इति । तदप्यसत् । अस्यार्थस्य अस्माद्वचनादप्रतीतेः । द्विगुणं प्रतिदातव्यमित्येतावदिह प्रतीयते । तस्मात् कालक्रममनपेक्षैव द्विगुणं प्रतिदातव्यम् वचनारम्भसामर्थ्यादिति सुष्ठूक्तमस्माभिः ॥ ५६ ॥

CHARCHA

1, दापितः—दा+णिच्+क्त कर्मणि । उक्त प्रयोज्यकर्म is प्रतिभूः । At first प्रतिभूः (धनिनः सम्बन्धे) धनं ददाति, becomes in णिच्--राजा

प्रतिभूवं धनं दापयति । In voicech, it is राजा प्रतिभूः धनं दाप्यते वा दापितः etc as here.

2. ऋणिकैः—ऋणमस्ति अस्य इति ऋणिक with मत्वर्थीय ठन् by “अत इनिठनौ”, उक्तकर्म of प्रतिदातव्यम् ॥ धन+ठन्=धनिक like ऋणिक here ; also as in अधमर्णिक उत्तमर्णिक before.

57. Exception of this द्विगुणदान in following cases.

सन्ततिः स्त्रीपशुष्वेव धान्यं त्रिगुणमेव च ।

वस्त्रं चतुर्गुणं प्रोक्तं रसश्चाष्टगुणस्तथा ॥ ५७ ॥

Prose—स्त्रीपशुसन्ततिरेव दाप्यः ; धान्यं त्रिगुणमेव दाप्यः, वस्त्रं चतुर्गुणं दाप्यः तथा रसः (तैलादयः) अष्टगुणः (दाप्यः) इति प्रोक्तम् ।

Beng—गाभी प्रभृति स्त्रीपशुष्वेव अधमर्ग, ऐ स्त्रीपशुनातार प्रतीभूके सबत्सस्त्रीपशुमात्र दिवे । धात्रेव अधमर्ग प्रतीभूके तिनगुण धात्र दिवे । वस्त्रेव अधमर्ग चतुर्गुण एवं घृततैलादि रसद्रव्येव अधमर्ग घृततैलादि आठगुण (याह चरम बृद्धिरूपे बना आछे—) ताहाई दिवे ।

Eng—In case of female cattle, the debtor is to pay female cattle along with the calf to the guarantor ; thrice as much in case of paddy, four times in case of cloth and eight times in case of liquid substances like oil, ghee etc, (to the guarantor).

Mita—प्रतिभूदत्तस्य सर्वत्र द्वैगुण्ये प्राप्ते अपवादमाह (exceptions of द्वैगुण्य is being enumerated here)—हिरण्यद्वैगुण्यवत् कलानादरेणैव स्त्रीपशवादयः प्रतिपादितवृद्ध्या दाप्याः । श्लोकस्तु व्याख्यात एव ॥ यस्यद्रव्यस्य यावतीवृद्धिः पराकाष्ठोक्ता तद्द्रव्यं प्रतिभूदत्तं खादकेन तयावृद्ध्या सह कालविशेषमनपेक्षैव सद्यो दातव्यमिति तात्पर्यार्थः [The debtor (खादक)

is to pay without delay, given by প্রতিভূ on his behalf, at the respective stated maximum rate of interest without reference to time limit. This is the purport here] ॥

যদাতু দর্শনপ্রতিভূ: সंप্রতিপত্তে কালে অধমর্গে দর্শয়িতুমসমর্থস্তদা তদন্বেষণায় তস্য পক্ষত্রয়ং দাতব্যম্। তত্রয়দি তং দর্শয়তি তদামোক্তব্যঃ, অন্যথা প্রস্তুতং ধনং দাপ্যঃ। “নষ্টস্যাণ্বেপণার্থং তু দাপ্যং পক্ষত্রয়ং পরম্। যদ্বসৌদর্শয়েত তত্র মোক্তব্যঃ প্রতিভূর্ভবেত। কালে ব্যতীতে প্রতিভূর্যদিতং নৈবদর্শয়েত। নিবন্ধদাপয়েতাং তু প্রেতেচৈব বিধিঃস্মৃতঃ”—ইতি কাत्याয়ানবচনাত্ ॥ লঙ্কায় বিশেষনিষেধস্তে নৈবোক্তঃ—“ন স্বামী ন চ বৈশত্রু: স্বামিনাধিকৃতস্তথা; নিরুদ্ধঃ দণ্ডিঃ সচৈব সংদিগ্ধঃ সচৈব ন কচ্ছিত্ ॥ নৈব রিক্তো ন মিত্রং চ ন চৈবাত্যন্তবাসিন:। রাজকার্য্যনিযুক্তাশ্চ য়েচ প্রব্রজিতা নরা:। ন শক্যো ধনিণে দাতুং দণ্ডং রাষ্ট্রে ন ততসমম্। জীবন্বাপি পিতা যস্য তথৈবেচ্ছাপ্রবর্ত্তক: ॥ নাবিশ্ণায় প্রহীতব্য: প্রতিভূ: স্বকিয়াং প্রতি” ইতি। সন্দিগ্ধ: অধিশস্ত:। অত্যন্তবাসিন: নৈষ্টিকব্রহ্মচারিণ:---ইতি প্রতিভূবিধি: ॥ ১৬ ॥

ধনপ্রয়োগে দ্বৈবিশ্বাসহেতু—প্রতিভূ: আধিশ্চ। যথাহনারদ:—“বিশ্রম্ভহেতু দ্বাবল প্রতিভূরাধিরেব চ”। তত্র প্রতিভূনিরূপিত:। ইদানীম্ আধিনিরূপ্যতে। [In matters of ধনদান বা ধনপ্রয়োগ বা ঋণদান two things can create confidence of an উত্তমর্গ—namely first প্রতিভূ (guarantor), secondly some আধি বা mortgaged matter or property or article, প্রতিভূ is before stated, now আধি (আ+ধা+কি কর্মণি) is being stated—] আধিনামি গৃহীতস্য দ্রব্যস্যোপরি বিশ্বাসার্থমধমর্গেন উত্তমর্গোপক্রিয়তে। আধীয়তে ইতি আধি:। য চ দ্বিবিধ:—কৃতকাল:, অকৃতকাল:। পুনশ্চৈকৈকশো দ্বিবিধ:—গোপ্য: ভোগ্য:। যথাহ নারদ:— “অধিক্রিয়তে ইত্যাধি: স বিশ্রোয়ো দিলক্ষণ:। কৃতকালোপনেয়শ্চ যাবদেযোদতস্তথা। স পুনর্দ্বিবিধ: প্রোক্তো গোপ্যো ভোগ্যস্তথৈব চ”—ইতি ॥ কৃতে কালে আধানকালে এবামুস্মিন্ কালে দীপ্যোদসবাদৌ “ময়াযমধমণিকোমোক্তব্য: অন্যথা

তবৈব আধির্মান্বয়তি” ইত্যেব নিশ্চিত্যে কালে উপনেয় আত্মসমোপ নেতব্য: মোচনীয় ইত্যর্থ:। দেয়ং দানম্। দেয়মনতিক্রম্য যাবদেয়ম্। উদ্যত:নিয়ত: স্যাপিত ইত্যর্থ:। যাবদেয়মুদ্যত: যাবদেযোদত:। গৃহীতধনপ্রত্যপণবিধি: অনিরূপিত কাল ইত্যর্থ:। গোপ্য:—রক্ষণীয়: ॥ ১৭ ॥

[আধি is pledging of some দ্রব্য as pledge or pawn or mortgage to a উত্তমর্গ (creditor) by a debtor (অধমর্গ), in exchange of money taken. In short, that which is pledged is আধি। It is of two types—(I) that for a limited time (2) that without any time—limit; each of these two again are subdivided into (I) what is গোপ্য বা রক্ষণীয় (to be protected), (2) what is ভোগ্য (to be enjoyed); in total then we have 4 types of আধি].

58/ Details of আধি—Its transference etc.

আধি: প্রণশ্যেদ্বিগুণে ধনে যদি ন মোদ্যতে।

কালে কালকৃতো নশ্যেত্ ফলভোগ্যো ন নশ্যতি ॥ ১৮ ॥

Prose—ধনে দ্বিগুণে সতি আধি: প্রণশ্যেত্ যদি ন মোদ্যতে (অধমর্গেন); কালে (নির্দিষ্টকালে ব্যতীতে সতি) কালকৃত: আধি:নশ্যেত্। ফলভোগ্য: আধি: (ভোজ্যরামাদি:) ন নশ্যতি।

Beng—যে ধন আধি রাখিয়া অধমর্গকে ধাব দেওয়া হইয়াছে, তাহা যদি সূদসহ দ্বিগুণ হইয়া যায়, এবং ইত্যবসবে অধমর্গ তাহা ছাড়াইতে না পারে, তাহা হইলে, এই আধিতে অধমর্গের স্বত্ত্ব নষ্ট হইবে। তখন ইহা উত্তমর্গের স্বত্ত্ব আসিবে। কৃতকাল (নির্দিষ্ট সময় দ্বারা কৃত) আধি, কাল উত্তীর্ণ হইলে, উহার স্বত্ত্ব নষ্ট হইবে (উহা উত্তমর্গের হইবে); কিন্তু ফলভোগ্যগণ্যুক্ত ভূমি, বাটী উগ্ৰান প্রভৃতি যে আধি, তাহার নির্দিষ্টকাল উত্তীর্ণ হইলে ও স্বত্ত্ব নষ্ট হইবে না।

Eng.—If the pledge-money on some *द्रव्य* reaches twice as much (with interest) and the debtor is not able to clear it, then the pawned article will by right go to the creditor; similarly pawn for a fixed period will be lost and by right will go to the creditor when the period expires and it is not cleared; but enjoyable immovable mortgaged (property as gardens etc) will not usually be lost even if the fixed period is over (for the creditor in this case enjoys the products thereof) [Comp.—“भोगस्याधेश्चिरकालावस्थानेपि आधीकरणविक्रयनिषेधेन धनिनः स्वत्वं नास्तीति”]

Mita — एवं चतुर्विधस्याधेश्विशेषमाह—प्रयुक्ते धने “स्वकृतयावृद्ध्या कालक्रमेण” द्विगुणीभूते यदि आधिराधमर्णेन द्रव्यदानेन न मोक्षयते, तदा नश्यति । अधमर्णस्य धनं प्रयुक्तुरेव स्वभवति । कालकृत=कृतकालः (“आहिताग्न्यादिषु पाठात्” कालशब्दस्य पूर्वनिपातः) “स काले निरूपिते प्राप्ते नश्येत्” द्वैगुण्यात् प्राग् उच्यते वा । “फलभोगः” फलभोगः दस्यासौ ‘फलभोगः’ क्षेत्रारमादिः । स कदाचिदपि न नश्यति । कृतकालस्य गोपयस्य च तत्कालातिक्रमे नाश उक्तः — “काले कालकृतो नश्यति” इति । अकृतकालस्य भोगस्य नाशभाव उक्तः — “फलभोग्यो नश्यतीति” इति । पारिशेष्यात् “आधिः प्रणश्येत्” इत्येतत् अकृतकाल-गोप्याधिविषयमवतिष्ठते । द्वैगुण्यातिक्रमेण निरूपितकालातिक्रमेण च विनाशे, चतुर्दशदिवसप्रतीक्षणं कर्तव्यम्, बृहस्पतिवचनात्—“हिरण्ये द्विगुणीभूते पूर्णे काले कृतावधेः । बन्धकस्य धनी स्वामी दिसप्ताहं प्रतीक्ष्य च । तदन्तरा धनं दत्त्वा ऋणी बन्धकमाप्नुयात्” इति ॥

नन्वाधिः प्रणश्येत् इत्यनुपपन्नम् । अधमर्णस्य स्वत्वनिवृत्तिहेतोर्दान-विक्रयादेः अभावात्, धनिनश्च स्वत्वहेतोः प्रविग्रहकयादेरभावात्, अनुवचन-विरोधाच्च— “न चाधेः कालसंरोधात् निसर्गोऽस्ति न विक्रयः” इति । कालेन

संरोधः कालसंरोधः चिरकालमवस्थानं, तस्मात् कालसंरोधात् चिरकालावस्थानात् आप्तेन निसर्गः अस्ति, नान्यत्राधीकरणमस्ति, न च विक्रयः । एवमाधीकरण-विक्रयप्रतिषेधात् धनिनः स्वत्वाभावो गम्यते । उच्यते [The answer to the above antiargument will be this]—आधीकरणमेव लोके सोपाधिकस्वत्वनिवृत्तिहेतुः । आधिस्वीकारश्च सोपाधिकस्वत्वापत्तिहेतुः प्रसिद्धः । तत्र धनद्वैगुण्ये निरूपितकालप्राप्तौ च द्रव्यदानस्यात्यन्तनिवृत्तिरनेन वचनेनाधमर्ण-स्यात्यन्तिकी स्वत्वनिवृत्तिः, उत्तमर्णस्य चात्यन्तिकं सत्त्वं भवति [आधीकरण-
itself is a kind of स्वत्वनिवृत्ति with some reservation; but the saying “आधिःप्रणश्येत्” declares complete स्वत्वनिवृत्ति of अधमर्ण & स्वत्वाप्ति of उत्तमर्ण] । न च मनुवचनविरोधः (and “अधिःप्रणश्येत्” does not go against मनुवचन too); यतः मनुः “न त्वेवाधौ सोपकारे क्रौसीदो वृद्धिमाप्नुयात्” इति । भोग्याधिं प्रस्तुत्य इदमुच्यते—“न चाधेः कालसंरोधात् निसर्गोऽस्ति न विक्रयः” इति । भोगस्याधेः चिरकालावस्थानेपि आधीकरणविक्रयनिषेधेन धनिनः स्वत्वं नास्तीति । इहाप्युक्तं “फलभोग्यो न नश्यतीति” । गोपयाधौ पृथगारब्धमनुना—“न भोक्तव्यो वलाद आधिभुञ्जानो वृद्धिमुत्सृजेत्” । इहापि वक्ष्यते “गोप्याधिभोगे नो वृद्धिरिति” । “आधिः प्रणश्येत् द्विगुणे” इति गोप्याधिं प्रत्युच्यते—इति सर्वमविरुद्धम् ॥ ८ ॥

CHARCHA

1. प्रणश्येत्—प्र+नश+लिङ्यात् । Here cerebral न comes by the rule “नशेषान्तस्य” for here we have न ष । See also प्रनष्ट ante. Nom. आधिः ॥ द्वैगुण्यो अस्य, बहु । And धने (with भावे ङी) refers to गोपय (रक्षणीय) अकृतकाल आधि ॥

2. मोक्षयते—मुच+लुट्+यते कर्मणि । Agrees with उक्तकर्म—आधिः ।

3. कालकृतः—कालः कृतः यस्मिन्, बहु । Qual. आधिः । Both कृतकालः and कालकृतः are correct by the rule ‘आहिताग्न्यादिषु’ ।

Bhattoji here says “আকৃতিগণ্যোয়ম্” so usages like কালকৃত, প্রমুপুৰস্কৃত etc are defended though not in the list. So the reading here strictly (in Mitaskhara) should not be “আহিতাশ্রাদ্ধিষু পাঠাত কালশব্দস্য পূৰ্বনিপাত: “but” আহিতাশ্রাদ্ধিষু কৃতিগণত্বাত্ কালশব্দস্য পূৰ্বনিপাত:”। কাল (কাল’ ব্যাপ্য) কৃত: also correct by the rules “কাল:” and “অত্যন্তসংযোগেচ”। This refers to both কালকৃত গোপ and ভোগ আধি:। অকৃতকালফলভোগস্য আধে: নাশাভাব:।

4. ফলভোগ:—ভূজ+ণ্যত=ভোগম্ to be enjoyed. See the rule “ভোজ্যং ভক্তে” here; and Bhattoji under this rule says “ভোগমন্যত্”। ফল’ ভোগ’ यस্য, বহু—। Qual আধি:।

59, No interest in গোপাধিভোগ etc, but it should be kept in tact.

গোপ্যাধিভোগে নো বৃদ্ধিঃ সোপকারেথ হাপিতে।

নষ্টো দেযো বিনষ্টশ্চ দৈবরাজকৃতাচ্চ ॥ ৫৬ ॥

Prose—গোপাধিভোগে বৃদ্ধি: নো (ন স্যাত) তথা সোপকারে (উপকার-কারিণি বলীবর্জাদৌ) অপি হাপিতে (হানি ব্যবহাৰাশ্রমত্বং গমিতে আধৌ) ন বৃদ্ধি: স্যাত্। নষ্ট: (আধি:) দেয: (পূৰ্ববত্ কৃত্বা দেয:), বিনষ্ট: (অত্যন্তমেব নাশপ্রাপ্ত:) আধি: দেয: (মূল্যাদিদ্বারেণ দেয:), দৈবরাজকৃতাচ্চ (তাৎশ-বিনাশাত্) শ্রুতে আধি: দেয:।

Eng—গোপ্য অর্থীং রক্ষণীয় আধি (বন্ধকীভব্য, যেমন তামারকড়। প্রভৃতি) উত্তমৰ্ণ ভোগ করিতে থাকিলে সুদ দিতে হইবে না, তেমনি উপকারযুক্ত ভোগ্য বলীবর্জাদি আধিতেও সুদ দিতে হইবে না। ব্যবহারকালে আধি বিকৃত বা নষ্ট হইলে তার মূল্য

দিতে হইবে। একেবারে নষ্ট হইলেও মূল্যাদি দ্বারা ক্ষতিপূরণ দিতে হইবে। কিন্তু দৈব (অগ্ন্যাদি জ্ঞা) বা রাষ্ট্রবিপ্লব জ্ঞা আধি নষ্ট হইলে মূল্যাদি দিতে হইবে না।

Eng—No Interest with run on protectable pawn as copper cauldron etc, if used; so also there will be no interest on benefactory enjoyable pawn like cattle even if used and made weak; but if it is broken, then it should be mended; if completely destroyed then its price is to be given as compensation; but this should not hold good if the loss be due to divine dispensation or due to revolution.

Mita—কিঞ্চ ‘গোপ্যাধে:’ তাম্রকটাহাদে: ‘উপভোগে’ ন বৃদ্ধি: ভবতি। অলপেচ্ছ্যুপভোগে মহত্ব্যপি বৃদ্ধির্হাতব্য, সময়াতিক্রমাৎ। তথা ‘সোপকারে’ উপকারকারিণি-বলীবর্জতাম্রকটাহাদৌ ভোগ্যাধৌ সর্বদিকে ‘হাপিতে’ হানি ব্যবহাৰাশ্রমত্বং গমিতে “নোবৃদ্ধি:” ইতি সম্বন্ধ:। ‘নষ্টো বিকৃতি গত: তাম্রকটাহাদিশিঙ্রভেদনাদিনা, পূৰ্ববত্ কৃত্বাদেয:। তত্র গোপ্যাধিনষ্টশ্চেত্, পূৰ্ববত্ কৃত্বাদেয:। উপভুক্তোপিচেত্ বৃদ্ধিরপি হাতব্য। ভোগাধির্যদিনষ্টতদা পূৰ্ববত্ কৃত্বাদেয:। বৃদ্ধিসম্ভাৱে বৃদ্ধিরপি হাতব্য: ‘বিনষ্ট:’ আত্যন্তিকং নাশং প্রাপ:। সোপি দেযো মূল্যাদিদ্বারেণ। তদানে সর্বদিকং মূল্যং লভতে ধনী। যদা ন দদাতি তদা মূলনাশ:। ‘বিনষ্টে মূলনাশ: স্যাদ দৈবরাজকৃতাচ্চ’ ইতি নারদবচনাৎ। “দৈবরাজকৃতাচ্চ”—দৈবম্ অমুদকদেশোপপ্রবাদি। দৈবকৃতাচ্চ বিনাশাদ্ বিনা, তথা স্বাপরাধরহিতাচ্চ রাজকৃতাচ্চ ॥ দৈবরাজকৃতেতু বিনাশে সর্বদিকং মূল্যং দাতব্যমধমর্গেণ, ‘আভ্যন্তর’ বা (In দৈবকৃত বা রাজকৃত আধিনাশ, the debtor is to pay both ‘Interest and মূল বা capital; or a new আধি is to be kept)। যথা—“স্রোতসাধুনে স্ত্রে রাষ্ট্রা

চৈবাপহারিতে। আধিরন্যোথ কৰ্ত্তব্যো দেয় বা ধনিতে ধনম্” ইতি। তত্র “স্রোতসাপহৃত” ইতি দৈবকৃতোপলক্ষণম্ ॥ ১৫ ॥

CHARCHA

1. গোপগাধি etc—গুপক্শণে+ণ্যত্=গোপ্যম্ protectable. অধি বা ভাবে ৬মী।

2. সোপকারে—উপকারেণ সহ বর্ত্তমানে। Q. আধৌ understood.

3. হাপিত্তে—হাত্যাগে+ণিচ+ক্ত কর্মণি। If rendered ব্যবহারায়োগ্য। Even in সবৃদ্ধিক ভোগগাধি, there will be no interest if rendered ব্যবহারায়োগ্য by uso.

4. দেব etc—ঋতেশব্দযোগে ১মী। দেব চ রাজা চ। তাভ্যাং কৃতাৎ। See also Mitakshara and note therein on দৈবকৃতে বা রাজকৃতে আধিনাশ etc.

60 আধি's Consummation is by উপভোগ।

আধে: স্বীকরণাৎ সিদ্ধী রক্ষয়মাণোপ্যমারতাম্।

যাতশ্চেদন্য আধে যৌ ধনভাগবা ধনী ভবেত্ ॥ ৬০ ॥

Prose—আধে: (গোপ্যসহ ভোগ্যস্য আধে:) স্বীকরণাৎ (উপভোগাৎ) সিদ্ধি: (আধিগ্রহণসিদ্ধি:) ভবতি। আধি: (যত্নে) রক্ষয়মাণোপি যদি অসারতাং (অবিকৃত এব অসারতাং) যান:, তদা অন্য আধি: আধেয়: কৰ্ত্তব্য: (স্থাপিতব্যোবা), বা ধনী ধনধাগ্ ভবেন (ধনিতে ধনং দেয়মিত্যর্থ:)।

Beng—গোপ্য এবং ভোগ্য আধি উপভোগ দ্বারা সঠিক প্রতিপন্ন বা প্রমাণিত হয়। আধি সম্বন্ধে রক্ষিত হইলে ও যদি বিকৃত না হইয়াই কালে অসার হইয়া যায়, তবে অধমর্গ অথবা আধি স্থাপন করিবে অথবা ধনীকে (উত্তমর্গকে) সূদৃশ প্রাপ্য ধন দিবে।

Eng—A pawn is consummated and proved by its enjoyment or use; if a pawn becomes useless in time even if well cared or protected, then the debtor is to place another pawn instead; or he is to pay the debt (with interest) to the creditor.

Mita—অপি চ ‘আধে:’ ভোগ্যস্য গোপ্যস্য চ “স্বীকরণাৎ” উপ ভোগাৎ আধিগ্রহণ “সিদ্ধির্মবতি”। ন সাধিৎদেখ্যাদিমাত্রোণ নাপ্যুদেঃশমাত্রোণ। যথাহ নারদ:—আধিঃস্তু দ্বিবিধ: প্রোক্তো জঙ্গম: স্যাবরস্তথা। সিদ্ধিরস্যোভয় স্যাপি ভোগো যদ্যস্তু নান্যথা”। অস্য চ ফলম্—“আধৌ প্রতিগ্রহে ক্রোতে পূর্বাণি বলবত্তরা” ইতি। যা স্বীকারান্তা ক্রিয়া সাপূর্বা বলবতী, স্বীকাররহিতা তু পূর্বাণি ন বলবতী ॥ স আধি: প্রয়ত্নেণ ‘রক্ষয়মাণোপি কালবর্শেণ “যথসারতাম্” অবিকৃত এব সবৃদ্ধিকমূলগ্রদ্রব্যাপ্যসারতাং “গত: তদা অন্য আধি: কৰ্ত্তব্য: ধানিতে বা ধনং দেয়ম্” ॥ “রক্ষয়মাণোপ্যসারতাম্” ইতি বদতা আধি: প্রয়ত্নেণ রক্ষণোযৌ ধনিনা ইতি (অত্র) স্থাপিতম্ ॥

CHARCHA

1. স্বীকরণাৎ—উপভোগাৎ। হেতৌ ১মী ॥ সিদ্ধি: রক্ষয়মাণ by সন্ধি becomes সিদ্ধী রক্ষয়মাণ: ॥ আ+ধা+য়ত্ কর্মণি=আধেয়: Is to be placed. Construe---অন্য আধি: আধেয়:।

2. ধনভাগ—ধনংভজতে ইতি ধন+ভজ+ণ্বি=ধনভাগ্ receiver of ধন, by the rule “ভজোণ্বি:”। Pred. to ধনী।

61. Even twice interest is allowed when there is mutual promise, and আধি will not be lost.

चरित्रबन्धककृतं स वृद्धग दापयेद्धनम् ।

सत्यंकारकृतं द्रव्यं द्विगुणं प्रतिदापयेत् ॥ ६१ ॥

Prose—चरित्रबन्धककृतं (सदाशयरूपचरित्रेण कृतं बन्धकं ऋणं) वृद्धासह, स (नृपः अधमर्णं) धनं दापयेत् (द्विगुणमपि दापयेत्) । सत्यंकारकृतं द्रव्यं (धनं) द्विगुणमपि प्रतिदापयेत् (न च आधिनाशः स्यात्) ।

Beng—উত্তমৰ্ণ বা অধমৰ্ণেৰ সদাশয়তা হেতু সবন্ধক গৃহীত ঋণ বা ধন, বন্ধিব সহিত দ্বিগুণ হইলে, রাজা অধমৰ্ণকে দিয়া (উত্তমৰ্ণকে) দেওয়াইবেন; বন্ধক রাখিয়া ঋণ ধন লইবাব সময় যদি কোন সত্যাক্ষীকাৰ থাকে, তবে ধন সূদসহ দ্বিগুণ হইলেও রাজাসহ এই ধন দেওয়াইবেন (এতে আধিনাশ হইবে না) ।

Eng—A debt taken on pawn dependent on the magnanimity of either of debtor, or creditor is to be paid along with adequate interest; and if there be some promise involved in such transaction, then it with interest rising twice as much is also to be given (and there will be no loss of pawn in such cases as said in 'आधिः प्रणश्यत् द्विगुणेधने' - in sl. 58).

Mita—"आधिः प्रणश्यत् द्विगुणे" इत्यस्यापवादमाह—चरित्रं शोभना-चरितम् (good behaviour), चरित्रेण बन्धकं "चरित्रबन्धकं", तेन यद्द्रव्यमात्मसात्कृतं (अधमर्णेन), पराधीनं वा कृतम् (उत्तमर्णेन) । एतदुक्तं भवति—धनिनः स्वच्छाशयत्वेन बहुमूल्यमपि द्रव्यमाधीकृत्य अधमर्णेन अल्पमेव धनमात्मसात्कृतम्, यदि बाधमर्णस्य स्वच्छाशयत्वेन अल्पमूल्यमपि आधिं गृहीत्वा बहुद्रव्यमेव धनिना अधमर्णाधीनं कृतमिति । तद्धनं स नृपो वृद्धा सह

दापयेत् । अयमाशयः—एवं च बन्धकं द्विगुणीभूतेपि द्रव्ये न नश्यति, किन्तु द्रव्यमेव द्विगुणं दातव्यम् । तथा सत्यंकारकृतम्—करणंकारः । भावे धण् । सत्यस्यकारः—["कारे सत्यागदस्य" इति सूत्रेण मुमागमः] । सत्यं-कारेण कृतं सत्यंकारकृतम् । अयमभिसन्धिः—यदा बन्धकार्पणसमये एवेत्यं परिभाषितं "द्विगुणीभूतेपि द्रव्ये (धने) मया द्विगुणमेव द्रव्यं दातव्यं नाधिनाशः" इति तदा "तद्विगुणं दापयेत्" ॥ अत्र अन्योर्थः—चरित्रमेव बन्धकं चरित्र-बन्धकम् । चरित्रशब्देन गङ्गास्नानादि-अग्निहोत्रादिजनितपूण्यमुच्यते । यत्र तदेवाधिकृत्य यद्द्रव्यमात्मसात्कृतं तत्र तदेव द्विगुणीभूतं दातव्यम्, नाधिनाशः । आधिप्रसङ्गात् अन्यदुच्यते—सत्यंकारकृतमिति—क्रयविक्रयादिव्यवस्थानिर्वाहाय यदङ्गुलीयकादिपरहस्तेकृतं तद्व्यवस्थानिक्रमे "द्विगुणं दातव्यम्" । तत्रापि येनाङ्गुलीयकाधिर्पितं स एव चेद्रव्यवस्थानिवर्त्ति तेन तदेव दातव्यम् । इतरश्चेद्रव्य-वस्थानिवर्त्ति तदा तदेवाङ्गुलीयकादि द्विगुणं प्रतिपादयेत् [Another significance here on आधि item - In case of pawn of some gold ring etc with another in exchange for money to carry on business, then the transgressor of this, will have to pay twice money (if he is money-taker) or two goldring etc (if he is keeper of ring etc)] ॥

CHARCHA

1. चरित्रबन्धककृतम्—चरित्रेण (सदाशयेन हेतुना) बन्धकम् । मुपसुपा (वा ३त्त acc. to some). तेन कृतम् । A pawn transaction carried on but dependent on good conduct or behaviour of अधमर्ण or उत्तमर्ण as the case may be. See Mitakshara. Qual. धनम् । दापयेत्—दा+णिच् लिङ्यात् ॥ shall cause to give, even if it reaches twice the original amount with interest. And आधि in such case will not be lost. construe—वृद्धा सह स राजा दापयेत् ।

2. सत्यंकारकृतम्—सत्यस्य कारः (करणं) इति सत्यङ्कारः with मुमागम by the rule “कारे सत्यागदस्य”। See also “सत्यङ्कार-मिवान्तकः”—Kīratā XI. sl. 50. Qual. द्रव्यम् (=धनद्रव्यम्)। Here also no आधिनाश, even if द्विगुण of मूलधन is to be given. See Mitrakshara.

62. If a debtor comes with money, the आधि is to be released then.

उपस्थितस्य मोक्तव्य आधिः स्तेनोनाथा भवेत् ।

प्रयोजकेअसति धनं कुले न्यस्याधिमाप्नुयात् ॥ ६२ ॥

Prose—उपस्थितस्य (अधमर्णस्य) आधिः मोक्तव्यः (अनिना उत्तमर्णेन इत्यर्थः) अन्यथा स स्तेनः (चौरः) भवेत् (चौरवद्दण्डाश्च)। प्रयोजके (प्रयोक्तारि उत्तमर्णे) असति (असन्निहिते) कुले (आप्तहस्ते) न्यस्य आधिमाप्नुयात् (बन्धकं गृह्णीयात्)।

Beng—धन लईয়া अधमर्ण आसिले ताव आधि मोचन करिया दिते हईवे। नचे७ से धनदाता चोर हईवे (अर्था७ चौरवद् दण्डनीय७ हईवे)। आव धनदाता सेखाने उपस्थित ना থাকिले कुले आप्तजनेब निकट सबुद्धिक धन दिया आधि फिराईया लईवे।

Eng. If a debtor comes with money, then his pawn is to be released; otherwise a non-releaser (अधमर्ण) will be regarded as a thief; if the giver of money (उत्तमर्ण) is not present there, then the money with interest is to be given to some reliable person of the family and the pawn is to be taken back.

Mita—किञ्च धनदानेन आधिमोक्षणाय उपस्थितस्य “आधिमोक्तव्यः अनिना”। न वृद्धिलोभेन स्थापयितव्यः। अन्यथा अमोक्षणे स्तेनः भवेत्

चौरवत्तदण्ड्योपि भवेत्। असन्निहिते पुनः प्रयोक्तारि “कुले” तदाप्तहस्ते सबुद्धिकं धनं विधाय अधमर्णिकः स्वं बन्धकं गृह्णीयात् ॥

CHARCHA

1. मोक्तव्यः—मुच+तव्य कर्मणि। Agrees with आधिः।

2. न्यस्य—नि+अस (क्षेपे दिवादि)+ल्यप्। Having placed

63 When debtor is desirous to pay off no interest will run etc.

तत्कालकृतमूल्यो वा तत्र तिष्ठेदवृद्धिकः।

विना धारणकाद्वापि विक्रीणीत ससाक्षिकम् ॥ ६३ ॥

Prose—वा (प्रयोजने सति) तत्कालकृतमूल्यः आधिः तत्र (प्रयोजके) अवृद्धिकः तिष्ठेत्। धारणकात् (अधमर्णात्) विना (अधमर्णे असन्निहिते सति) (धनिनः प्रयोजने च सति) आधिं ससाक्षिकम् विक्रीणीत।

Beng. धनी अनूपस्थित, तदीय कूलस्थ लोक७ धनग्रहणे असम्यत হয়, তখন রক্ষিত আধিব তৎকালোচিত মূল্য স্থিব করিয়া ধনীর নিকটেই আধি থাকিবে, তবে আব সুদ চলিবে না। যদি अधमर्ण अनूपस्थित থাকে এবং ধন দ্বিগুণ হইয়া যায় (অথচ আধিব অনাশের চুক্তি আছে) তখন ধনী সাক্ষী বাখিয়া আধি (বন্ধকদ্রব্য) বিক্রয় করিয়া ধন লইবে।

Eng. In case family members do not agree to take money in the absence of the creditor (but the debtor wants this), then the mortgaged article should be determined by the current price and will remain with the creditor, but no interest with run on thenceforth; again if debtor is absent, and the amount becomes twice with interest (and there is

some agreement), then the creditor is eligible to take money by selling the pawned or mortgaged article in the presence of witnesses. (See Mitakshara).

Mita—अथ प्रयोक्ताप्यसन्निहितः तदासाश्च धनस्य ग्रहीतारो न भवन्ति, यदि वा अमंनिहिते प्रयोक्तरि आधिविक्रयेण धनदित्सा अधमर्णस्य तत्र किंकर्तव्यम् इत्यपेक्षिते आह—“तस्मिन्काले यत् तस्याधर्मूल्यं तत्परिकल्प्य तत्रैव धनिनि तमाधिं वृद्धिरहितं स्थापयेत्” । तत् ऊर्ध्वं न विवर्धते । यावद्धनी धनं गृहीत्वा तमाधिं मुञ्चति, यावद्वा तन्मूल्यद्रव्यमृणे प्रवेशयति ॥ यदा तु द्विगुणीभूतोपि धने द्विगुणं धनमेव ग्रहीतव्यं, न त्वाधिनाश इति विचारितमृणग्रहणकाले एव, तदा द्विगुणीभूते द्रव्ये असन्निहिते चाधमर्णे धनिना किंकर्तव्यमित्यत आह—“धारणकात्” अधमर्णात् विना, अधमर्णे असन्निहिते साक्षिभिस्तदाप्तैश्च सह तमाधि विक्रीय तद्धनं गृहीयात् धनी ॥ वा-शब्दो व्यवस्थितविकल्पार्थः (“वा” denotes a fixed alternative between आधिनाश in द्विगुणीभूतधन or no आधिनाश due to contract even if धन is द्विगुणीभूत) । यत् ऋणग्रहणकाले द्विगुणीभूतेपि धने धनमेव ग्रहीतव्यं न तु आधिनाश इति न विचारितं, तदा “आधिः प्रणश्येद्द्विगुणे” इत्याधिनाशः स्यात् । विचारिते त्वयं पक्षः ॥ ६३ ॥

CHARCHA

1. तत्काल कृतमूल्यः—सः कालः that current time, कर्मधा । तत्काले कृतम् (विहितं परिकल्पितं वा), सुप्सुपा । तत्कालकृतं मूल्यं यस्य, बहु । Refers to आधिः । आधि to be determined by the current price.

2. अवृद्धिकः—अविद्यमाना वृद्धिः यस्मिन्, बहु । Prod. to आधिः । आधि is nom. to तिष्ठेत् ॥ धारणकात्=अधमर्णात् । विनाशव्ययोगे ५मी ।

3. ससाक्षिकम्—साक्षिभिः सह वर्तमानम्, बहु । समासान्त कप् । तत् यथा तथा । Adv. qual. विक्रोणीत (वि+क्री लिङ्ङित) ॥

64. Special provisions in भोग्य आधि when it is kept after debt has reached twice with Interest.

यदा तु द्विगुणीभूतमृणमाधौ तदा खलु ।

मोच्य आधिस्तदुत्पन्ने प्रविष्टे द्विगुणे धने ॥ ६४ ॥

Prose—यदा ऋणं (धनं) वृद्ध्या सह द्विगुणीभूतं, तदा (पुनः) आधौ कृते, तदुत्पन्ने (आभ्युत्पन्ने) धने द्विगुणे प्रविष्टे धनिना आधिः मोच्यः (अवश्यमेव मोक्तव्यः) ।

Beng. যখন ধনের প্রদত্ত ঋণ হ্রদসময়েত দ্বিগুণ হইবে, তখন যদি আবার সফল ক্ষেত্রাদি আধি স্থাপন করা হয়, তবে এই আধাৎপন্ন ধন প্রাপ্য ধনের দ্বিগুণ হইয়া গেলে, ধনী অবশ্যই সেই আধি ছাড়িয়া বা ফিরাইয়া দিবে । (See Mitakshara also)

Eng. When the debt given by a creditor becomes twice as much with interest, and a further mortgage of some productive land is then kept, then when the sum got therefrom reaches twice as much as the due then this mortgaged property is to be given back or released. (See Mita also).

Mita—भोग्याधौ विशेषमाह —“यदा प्रयुक्तं धनं स्वकृतया वृद्ध्या द्विगुणीभूतं तदाधौकृते, तदुत्पन्ने आभ्युत्पन्ने द्रव्ये द्विगुणे धनिनः द्विगुणे प्रविष्टे आधिर्मोक्तव्यः” । यदि वा आदौ एव आधौ दत्ते “द्विगुणीभूते द्रव्ये त्वयाधिर्मोक्तव्य” इति, परिभाषया (understanding, contract) कारणान्तरेण वा भोगाभावेन यदा द्विगुणीभूतमृणं तदा, आधौ भोगार्थं धनिनि प्रविष्टे तदुत्पन्ने द्रव्ये द्विगुणे सति आधिर्मोक्तव्यः । अधिकोपभोगे तदपि देयम् । सर्वथासवृद्धिकमूलकजापाकरणार्था-

अधुपभोगविषयमिदं वचनम् । तमेनं क्षयाधिमाचक्षते लीकिकाः । यत्तदुपभुङ्क्ते
एवादुपभोग इति परिभाषा तत्रद्वैगुण्यातिक्रमेऽपि यावन्मूलदानं तावदुपभुङ्क्ते
एवाधिम । एतदेवस्पष्टीकृतं वृहस्पतिना—'ऋणीवन्धकमवाप्नुयात् । फलभोग्यं
पूर्णकालं दत्त्वा द्रव्यं तु सामकम् । यदि प्रकर्षितं तत्स्यात्तदा न धनभाग् धनी ।
ऋणी च न लभेद्वन्धं परस्परमतं विना ॥ [अस्यार्थः—फलं भोग्यं यस्यासौ
फलभोग्यः वन्धक आधिः । स च द्विविधः—सवृद्धिकमूलापकरणार्थः,
वृद्धिमात्रापकरणार्थश्च । तत्र च सवृद्धिकमूलापकरणार्थं वन्धं पूर्णकालं (पूर्णकालः
यस्यासौ पूर्णकालः) तम् अवाप्नुयादणी । यदा सवृद्धिकं मूलं फलद्वारेण धनिनः
प्रविष्टं तदा वन्धमाप्नुयात् । वृद्धिमात्रापकरणार्थं तु वन्धं सामकं दत्त्वाप्नुयादणी ।
समं=मूलम् ; सममव सामकम् ॥ अस्यापवादम् आह—यदि प्रकर्षितं तत्स्यात् ।
तत् वन्धकं प्रकर्षितमतिशयितं वृद्धेरप्यधिकं फलं यदि स्यात् 'तदान धनभाग
धनी' सामकं न लभेद्वन्धनी । मूलमदत्तैव ऋणी वन्धकमवाप्नुयादिति । अथ
त्वप्रकर्षितं तद्वन्धकं वृद्धयेऽपि अपर्याप्तं, तदा सामकं दत्त्वापि वन्धं न लभेत् ।
अधमर्णं वृद्धिशेषमपि दत्तवैव लभेत् इत्यर्थः । पुनरुभयलापवादमाह—“परस्परमतं
विना” उत्तमर्णधमर्णयोः परस्परानुमत्यभावे 'यदि प्रकर्षितम्' इत्यादुपक्रमः ।
परस्परानुमतौ तु तद्वृष्टमपि वन्धकं यावन्मूलदानं तावदुपभुङ्क्ते धनी । निवृष्टमपि
मूलमात्रदाने नैवाधमर्णो लभेत् इति ॥ इति ऋणादानप्रकरणम् ॥

CHARCHA

I. द्विगुणीभूतम्—द्वौगुणौ अस्य, बहु । अद्विगुणं द्विगुणं सम्पद्यमानंभूतम्=
द्विगुणीभूतम् (with अभूततद्भावे च्विप्रत्ययः) । Pred. to ऋणम् ।

2. मोच्यः—मुच+ण्यत् । To be released. In मुच+ण्यत्, च
does not become क by the rule “चजोः कु घिण्यति”, for it is
barred in case where आवश्यक is implied ; the rule on the
point is “ण्य आवश्यक” । See also our Sak. III under शोच्या ॥

अथ उपनिधिप्रकरणम्—(Special Placing of pledge with

another ; almost the same as निक्षेप—See Mitakshara
and notes below).

65. उपनिधि is special placing of द्रव्य with another out of
trust.

वासनस्थमनाख्याय हस्ते अन्यस्य यदप्यर्पते ।

द्रव्यं तदौपनिधिकं प्रतिदेयं तथैव तत् ॥ ६५ ॥

Prose—वासनस्थं (पात्राभ्यन्तरस्थं) द्रव्यमनाख्याय अन्यस्य हस्ते
यदप्यर्पते तत्द्रव्यम् औपनिधिकं (स्मृतम्) । तत् तथैव प्रतिदेयम् ।

Beng. কোন বাসন বা পেটিকার ভিতর দ্রব্য বিশেষের পরিচয়
না दिया, छिहित वा मुद्रित कबिया ये द्रवा विश्वास सहकारे अत्र
हाते देওয়া হয় তাহাকে ঔপনিধিক (উপনিধিবিশয়ক) দ্রব্য বলা
হয় । উহা সেইভাবেই নিষ্কেপকেব হাতে ফিরাইয়া দিতে হইবে ।

Eug- The thing placed on another with trust after
having kept within a sealed or marked casket, is called
a “upanidhi” pledge-article ; this is to be returned to the
placer in tact (and in time),

Mita. उपनिधिं प्रत्याह—निक्षेपद्रव्यस्याधारभूतं द्रव्यान्तरं “वासन”
करम्भादि, तत्स्थं “वासनस्थं यद्द्रव्यं, रूपसंख्यादि विशेषमनाख्याय अकथयित्वा
मुद्रितमन्यस्य हस्ते रक्षणार्थं विस्त्रम्भाद् अप्यर्पते स्थाप्यते” तद्द्रव्यम् औपनिधिकम्
उच्यते । (यथाह नारदः—“असंख्यातमविज्ञातं समुद्रयन्निधीयते तज्जानीयादुप-
निधिं निक्षेपं गणितं विदुः”) । “प्रतिदेयं तथैव तत्”—यस्मिन् स्थापितं तेन,
यथैव पूर्वमुद्रादिचिह्नितमेव तथैव स्थापकाय प्रतिदेयं प्रत्यर्पणीयम् ॥

CHARCHA

1. औपनिधिकम्—उपनिधीयते इति । उप+नि+धा+कि कर्मणि=उपनिधिः
placing of special pledge with another, as in निक्षेप which

Kulluka defines “स्वधनस्य अन्यस्मिन् अर्पणरूपो निक्षेपः” in a general sense. But strictly उपनिधि is उपनिक्षेप acc. to Medhatithi who defines उपनिक्षेप as “उपनिक्षेपो नाम रूपसंख्याप्रदर्शनेन रक्षणार्थं परस्य हस्ते निहितं द्रव्यम्” । Sometimes however as in विज्ञानेश्वर’s Mitakshara उपनिक्षेप and निक्षेप are taken as counted money etc. placed with another (see sl. 25 ante), whereas उपनिधि here is placing of pledge with another within a sealed casket and uncounted. See also Narada quoted in the मिताक्षरा and compare “अन्यद्रव्यव्यवहितं द्रव्यमव्याकृतञ्च यत् निक्षिप्यते परगृहे तदौपनिधिकम् स्मृतम्” ।

उपनिधौ भवम् इति ठञ् प्रत्ययेन औपनिधिकम् । अव्यात्मादेराकृतिगणत्वात् सिद्धम् ॥

66. उपनिधि is to be given in kind or in value, except in case of royal requisition, divine dispensation or theft.

न दाप्योऽपहृतं तं तु राजदैविकतस्करैः ।

अप्रेषश्चेन्मार्गिते अदत्ते दाप्यो दण्डं च तत्समम् ॥ ६६ ॥

Prose—तम् (उपनिधिं) राजदैविकतस्करैः अपहृतं तु न दाप्यः । स्वामिना मार्गिते (याचिते अप्रि) अदत्ते सति चेत् अप्रेषः (नाशः) तदा उपनिधिः दाप्यः तत्समम् इण्डञ्च राज्ञे दाप्यः ।

Beng. যদি ঐ স্থাপিত উপনিधि (দ্রব্য) রাজা গ্রহণ করেন, বা দৈববৃত্তাদিজন্ত নষ্ট হয়, বা অজানিতভাবে চোব কর্তৃক অপহৃত হয়, তবে রক্ষক, স্থাপককে ঐ দ্রব্য দিতে বাধ্য থাকিবেন না । কিন্তু স্থাপক ঐ দ্রব্য যাচনার পর যদি রাজাদি দ্বারা নষ্ট হয় তবে রক্ষক দ্রব্যস্বামীকে উহার মূল্য দিবে এবং রাজাকে তৎসমান মূল্য দণ্ড দিবে ।

Eng.—If the kept casket is lost due to royal requisition, divine dispensation or by theft, then the receiver or keeper of upanidhi will not be liable to return it back in tact, but if the same is lost in a similar way after the owner of upanidhi prays for it, then the receiver or keeper is to pay it back in current price and he is also to pay an equal amount of fine to the king.

Mita—“प्रतिदेयम्” इत्यस्यापवादमाह—तमुपनिधिं राज्ञा देवेन उदकादिना (वृष्ट्यादिना) तस्करैर्वापहृतं नष्टं न दाप्योऽसौ यस्मिन्नुपनिहितम् । धनिश्च तद्द्रव्यं नष्टं यदि जिह्मकारितं न भवति । यथाह नारदः—“ग्रहीतुः सह-योधेन नष्टो नष्ट स दायिनः । देवराजकृते तद्वन्न चेत्तज्जिह्मकारितम्” ॥ अस्य (पुनः) अपवादमाह—“स्वामिना मार्गिते” याचिते यदि न ददाति तदा तदुत्तरकालं—यद्यपि राजादिभिर्“अप्रेषः” नाशः सञ्जातस्तथापि तद्द्रव्यं मूल्यकल्पनया “धनिने ग्रहीता दाप्यः राज्ञा”, राज्ञे च तत्समं दण्डम् (दाप्यः) ॥ ६६ ॥

CHARCHA

1. राजदैविक etc—देवे भवम्=देव+ठञ्=दैविकम् divine dispensation राजा च दैविकञ्च, द्रव्यं । better राजा च देवश्च राजदेवे । राजदेवे भवम् इति राजदैविकम् । ठञ् । राजदैविकं च तस्करः च (तस्करकृतञ्च) द्रव्यं । बहुप्रकारत्वविवक्षया बहुवचनम् । तैः । अनुक्तकर्ता of अपहृतम् ॥ तेन समम् तत्समम्, तत्तत् । or तस्यसमम् also by “तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्याम्” or राजदेव+ठञ् ।

64. Penalty in case of enjoyer of उपनिधि by receiver etc.

आजीवनस्वेच्छया दण्डो दाप्यस्तं चापि सोदयम् ।

याचितान्वाहित-न्यासनिक्षेपादिभ्यः विधिः ॥ ६७ ॥

Prose—স্বেচ্ছয়া (স্থাপকস্য অননুমত্যা) (উপনিহিতং দ্রব্যম্) আজীবন্ (উপভুক্তানঃ ব্যবহরন্ বা রক্ষকঃ) দণ্ড্যঃ তং (উপনিধি) সোদয়ন্ (সবৃদ্ধিকং) দাপয়ঃ (সঃ রক্ষকঃ)। যাচিত-অন্বাহিত-ন্যাস নিম্নোপাদিষু অপি অয়ং বিধিঃ।

Beng—যদি উপনিধিরক্ষক, স্থাপকেব বিনা অনুমতিতেই ঐ উপনিধিদ্রব্য ভোগ বা ব্যবহার কবে তবে সে রাজকর্তৃক দণ্ডনীয়। এবং বাজা উপনিধিদ্রব্য, ব্যবহাবজ্ঞ সূদসহ ফিবাইয়া দেওয়াইবেন। এই বিধি বা নিয়ম, যাচিত দ্রব্য (বিবাহাদিতে ব্যবহারার্থ যাচিত অলঙ্কার বস্ত্রাদি) অন্বাহিত দ্রব্য (রক্ষক উপনিধি যদি পরে অল্প হস্তে প্রদান করে) গ্রাস দ্রব্য (গৃহস্থায়ীর অসাক্ষাতে তাব বন্ধিত দ্রব্য তাকে দিবার জ্ঞ গৃহজনকে প্রদান) নিক্ষেপ দ্রব্য (সাক্ষাতেই ধনাদি সমর্পণ) = প্রভৃতি বিষয়ে ও প্রযোজ্য।

Eng.—If a receiver of upanidhi wilfully uses or enjoys it without the permission of the placer, then the enjoyer will be punished by the king and he is to pay back the same with interest or profit (as the case may be); this rule holds good in case of articles asked (for using), in case of other trusted articles given through another etc.

Mita—ভোক্তার প্রতিদণ্ডমাহ—যঃ “স্বেচ্ছয়া” স্বাম্যনুগ্রহা উপনিহিতং দ্রব্যম্ “আজীবন্” উপভুক্তো ব্যবহরতি বা, প্রয়োগাদিনা লাভার্থমুপভোগানু-সারেণ লাভানুসারেণ চ দণ্ড্যঃ” তং চোপনিধি সোদয়মুপভোগে সবৃদ্ধিকং ব্যবহারেসলামং ধনিমে দাপ্যঃ। (বৃদ্ধিপ্রমাণঞ্চ কাत्याয়নেনোক্তম্—“নিম্নেণ বৃদ্ধিশেপং চ কয়ং বিক্রয়মেব চ। যান্ব্যমানো ন চৈদৃদ্ধাদ্বর্ধতে পঞ্চকং শতম্” ইতি ॥ এতচ্ছব্দভিত্তিতে দ্রষ্টব্যম্। উপেক্ষাক্ষাননষ্টে তৈনৈব বিশেষঃ দর্শিতঃ—

“মক্ষিতং সোদয়ং দাপ্যঃ সমং দাপ্য উপেক্ষিতম্। কিঞ্চিন্মূনং প্রদাপ্যঃ স্যাদ্ দ্রব্যমজ্ঞাননাশিতম্” ইতি। কিঞ্চিন্মূনমম্ ইতি চতুর্থীশহীনম্ ॥

উপনিধেধর্মানে যাচিতাদিষ্বতিদিশতি—বিবাহাদুগতসবধে বস্মালঙ্কারাদি যাচিত্বা আনীতং “যাচিতম্”। যদেকস্য হস্তেনিহিতং দ্রব্যং তেনাপ্যনুপশ্চাত্ অন্যহস্তে “স্বামিনেদেহি” ইতি নিহিতং তদ্ “অন্বাহিতম্”। ন্যাসী নাম গৃহস্বামিনে . অদর্শয়িত্বা ততপরোক্ষমেব গৃহজনহস্তে প্রদ্যে—“গৃহস্বামিনে প্রদেয়”মিতি। সমক্ষং তু সমর্পণং নিক্ষেপঃ। [‘আদি’ শব্দে—স্বর্ণকারাদি হস্তে কটকাदिনির্মাণায় ন্যস্তস্য সুবর্ণাদেঃ, “প্রতিন্যাসস্য” চ পরস্পর-প্রযোজনাপেক্ষয়া ‘ত্বয়েদং মদোয়ং রক্ষণীয়’, ময়েদং ত্বদীয়ং রক্ষয়ত ইতি ন্যস্তস্য—গ্রহণন্। যদাহনাদ্—” এষ পত্র বিধিঃ” ইতি যাচিতান্বাহিতাদিষু উপনিধৌ ন্যাসে প্রতিন্যাসে তথৈব চ’ ইতি]। “এতেষু যাচিত-অন্বাহিতাদিষু অয়ং বিধিঃ, উপনিধেযঃ প্রতিদানাদিবিধিঃ স এব বেদিতব্যঃ ॥ ৬৩ ॥

CHARCHA

1. আজীবন্—আ+জীব+শন্। Here used in the sense of “enjoying” or “using”। স্বেচ্ছয়া has প্রকৃত্যাদিত্বাৎ তৃতীয়া।
2. সোদয়ন্—উদয় here is বৃদ্ধি বা লাভ due to enjoyment. তেন সহ বর্তমানম্, বহু। Adv. qual. দাপ্যঃ। The king is to order payment of this, so গিচ্ in দাপয় is used (see before)
3. যাচিত &c—for meaning of যাচিত, অন্বাহিত, ন্যাস, নিম্নোপদ্রব্য etc, see Beng and মিতাক্ষরা above.

অথ সাক্ষিপ্রকরণম্ (section on witnesses)

68-69. Characteristics of reliable witnesses,

তপস্বিনো দানশীলাঃ কুলীনাঃ সত্যবাদিনঃ।

ধর্মপ্রধানা ঋজবঃ পুত্রবন্তোধনান্বিতাঃ ॥ ৬৮ ॥

अथवा साक्षिणो ज्ञेयाः श्रौतस्मार्त्तक्रियापराः ।

यथाजाति यथावर्णं सर्वे सर्वेषु वा स्मृताः ॥ ६६ ॥

Prose — कुलीनाः तपस्विनः दानशीलाः सत्यवादिनः धर्मप्रधानाः श्रजवः पुत्रवन्तो धनान्विताः श्रौतस्मार्त्तक्रियापराः अथवाः साक्षिणो ज्ञेयाः । सर्वे (साक्षिणः) सर्वेषु (ब्राह्मणादिजातिषु अनुलोम-प्रतिलोमादिषु) यथाजाति यथावर्णं स्मृताः ।

Beng. साक्षिगण सदृशजात, जपतपःपरायण, दानशील, सत्या-
वादी, धर्मनिष्ठ, सरलमन, धन ও পুত্র সম্বित, শ্রৌতস্মার্তক্রিয়াপর
হইবে। তাঁদের সংখ্যা তিনের কম হইবে না। এতাদৃশ সাক্ষীগণ
জাতি এবং বর্ণানুসারে হওয়া উচিত অর্থাৎ জাতিতে মূর্ধাবসিতাদির
অস্বঠাদির তাদৃশ সাক্ষী হইবে। তদ্রূপ ব্রাহ্মণের ব্রাহ্মণ, ক্ষত্রিয়ের
ক্ষত্রিয় সাক্ষী হইবে। জ্বীলোকের ও জ্বীলোক সাক্ষী হওয়া বিধেয়।

Eng.—The witnesses should be of good lineage, habituated to Tapas (yapa), of charitable disposition, truthful, virtuous, candid, wealthy, having family, addicted to daily sacrificial rites and there should never be less than three witnesses they should also be of the same category (as মূর্ধাবসিত for মূর্ধাবসিত, অম্বষ্ঠ for অম্বষ্ঠ &c), and same caste (as ব্রাহ্মণ for ব্রাহ্মণ etc) as well. [N. B.—Usually সাক্ষী are either কৃত বা নিরূপিত (appointed beforehand), বা অকৃত বা অনিৰূপিত—not appointed as yet etc].

Mita—“প্রমাণ” লিখিত” মুক্তি: সাক্ষিণশ্চেতি কীৰ্ত্তিতম্” (sl 22), তত্রমুক্তিনিরূপিতা। সম্মতি সাক্ষিস্বরূপ নিরূপ্যতে। সাক্ষী চ সাঙ্গাদর্শনাৎ শ্রবণাচ্চ भवति। यथाहमनु:—“समक्षदर्शनात्साक्षर” श्रवणाच्चैव सिध्यति”।

स च साक्षी द्विविधः—कृतः, अकृतश्चेति। साक्षित्वेन निरूपितः कृतः। अनिरूपितः अकृतः। तत्र कृतः (साक्षी) पञ्चविधः, अकृतश्च षड्विधः—इति एकादशविधः।

यथाह नारदः—“एकादशविधः साक्षी शास्त्रे दृष्टो मणीषिभिः। कृतःपञ्चविधो-
ज्ञेयः षड्विधोऽकृत उच्यते”। तेषाञ्च भेदस्तेनैव दर्शितः—लिखितः स्मारितश्चैव
यच्छाभिज्ञ एव च। गूढश्चेत्तेरसाक्षी च साक्षी पञ्चविधः स्मृतः॥ लिखिता-
दीनां पुनः स्वरूपञ्च कात्यायनेनोक्तम्—“अर्थिना स्वयमानीतो यो लेख्ये
संनिवेश्यते। स साक्षी लिखितो नाम स्मारितः पत्रकात् ऋते” इति। “स्मारितः
पत्रकाद्वे” इत्यस्य विवरणं तेनैवकृतम्—“यस्तु कार्प्यप्रसिद्धार्थं दृष्ट्वा कार्यं
पुनः पुनः। स्मार्यते अर्थिना साक्षी स स्मारित इहोच्यते” इति। यस्तु
यच्छागतः साक्षी क्रियते स यच्छाभिज्ञः। अनयोः पत्रानारूढत्वेपि भेदस्तेनैव
दर्शितः—प्रयोजनार्थमानीतः प्रसङ्गादागतश्चयः। द्वौ साक्षिणौत्वलिखितौ पूर्वपक्षस्य
साधकौ” इति। तथा—“अर्थिना स्वार्थसिद्धार्थं प्रत्यर्थिवचनं स्फुटम्। यः
श्राव्यते स्थितो गूढो गूढसाक्षी स उच्यते।” तथा—साक्षिणामपि यः
साक्ष्यमुपर्युपरि भाषते। श्रवणाच्छ्रावणाद्वापि स साक्षी उत्तरसंज्ञितः॥ इति।
षड्विधस्याप्यकृतस्य (साक्षिणो) भेदो नारदेन दर्शितः—“ग्रामश्च प्राड्विवाकश्च
राजा च व्यवहारिणाम्। कार्येष्वधिकृतो यः स्यादर्थिना प्रहितश्च यः॥
कुल्याः कुलविवादेषु विज्ञेयास्तेपि साक्षिणः”॥ “प्राड्विवाकग्रहणम्”
लेखकसम्बोधपक्षणार्थम्, लेखकः प्राड्विवाकश्च सम्बोध्यैवानुपूर्वः। नृपे पश्यति
तत्कार्यं साक्षिणः समुदाहृताः” इति॥ [All these are witnesses
in a suit]—

तेपि साक्षिणः कोटशाः, कियन्तश्च भवन्ति इत्यत आह—“तपस्विनः” तपः
शीलाः (? जपशीलाः), “दानशीलाः” दाननिरताः, “कुलीना” महाकुलप्रसूताः,
“सत्यवादिनः” सत्यवदनशीलाः, “धर्मप्रधानाः” न त्वर्थकामप्रधानाः, “श्रजवः”
अकुटिलाः, ‘पुत्रवन्तः’ विद्यमानपुत्राः, धनान्विताः बहुसुवर्णादिधनयुक्ताः,

“श्रौतस्मात्क्रियापराः” नित्यनैमित्तिकानुष्ठानरताः। एवम्भूताः पुरुषाः “त्रयवराः साक्षिणो भवन्ति”। त्रयः अवरा नृपना येषां ते “त्रयवराः”, त्रिभ्योर्बाक् न भवन्ति, परतस्तु यथाकामं भवन्ति। जातिमनतिक्रम्य “यथाजाति” — जातयो जातयोर्भूषावसिक्ताद्याः अनुलोमजाः प्रतिलोमजाश्च। तत्र भूषावसिक्तानां भूषावसिक्ताः साक्षिणो भवन्ति। एवमम्ब्रष्टादिष्वपि द्रष्टव्यम्। वर्णमनतिक्रम्य “यथावर्णम्” — वर्णा ब्राह्मणादयः। तत्र ब्राह्मणानां ब्राह्मणा एवोक्तलक्षणा उक्तसंख्यकाः साक्षिणो भवन्ति। एवं क्षत्रियादिष्वपि द्रष्टव्यम्। तथा स्त्रीणां साक्ष्यं स्त्रिय एव कुर्युः। यथाह मनुः—“स्त्रीणां साक्ष्यं स्त्रियः कुर्युः”। सजातिसवर्णासम्भवे सवे भूषावसिक्तादयो ब्राह्मणादयश्च सर्वेषु भूषावसिक्तादिषु ब्राह्मणादिषु च यथासम्भवं साक्षिणो भवन्ति। उक्तलक्षणानां साक्षिणामसम्भवे प्रतिषेधरहितानाम् अन्येषामपि साक्षित्वप्रतिपादनार्थम् असाक्षिणः वक्तव्याः [such fit and qualified witnesses being unavailable, other ones may be witness barring those that are unfit for साक्षी or that are असाक्षिन्। असाक्षी are also of 5 types as said by Narada quoted below]—ते च पञ्चविधा नारदेन दर्शिताः—“असाक्ष्यपि हि शास्त्रेषु दृष्टः पञ्चविधो बुधैः। वचनाद्दोषतो भेदात् स्वयमुक्तिमृतान्तरः” इति। पुनः वचनात् (due to special declaration) असाक्षिण इत्यत आह—“श्रोत्रियास्तापसा वृद्धा ये च प्रव्रजितादयः। असाक्षिणस्ते वचनान्नात्र हेतुरुदाहृतः” इति (नारदस्मृतिः) ॥ तापसा=वानप्रस्थाः। आदिशब्देन पित्रा विवदमानादीनां ग्रहणम्। यथाह शङ्खः—“पित्रा विवादमान-गुरुकुलवासि-परिव्राजक-वानप्रस्थ-निर्ग्रन्था असाक्षिणः” इति ॥ दोषात् असाक्षिणो दर्शिताः—“स्तेनाः साहसिकाश्चण्डाः कितवा वञ्चकास्तथा। असाक्षिणस्ते दुष्टत्वात् तेषु सत्यं न विद्यते” (नारदेन)। चण्डाः कोपनाः, कितवा दुरतकृतः ॥ भेदाद् असाक्षिणां च स्वरूपं तेनैवोक्तम्—“साक्षिणां लिखितानाञ्च निर्दिष्टानाञ्च बादिनाम्। तेषामेको अन्यथावादी भेदात् सर्वे न साक्षिणः ॥ तथा स्वयमुक्तिस्वरूपं चोक्तम्—“स्वयमुक्तिरनिर्दिष्टः स्वयमेवैत्य

यो वदेत्। सूचीत्युक्तः स शास्त्रेषु न स साक्षित्वमर्हति” इति ॥ मृतान्तरस्यापि लक्षणमुक्तम्—“योर्यः श्रावयितव्यः स्यात् तस्मिन्नसति चार्थिनि। क तद्वदतु “साक्षित्वमित्यसाक्षी मृतान्तरः”। येनार्थिना प्रत्यर्थिना वा साक्षिणां योर्यः श्रावयितव्यो भवेत् “यूयमत्र साक्षिण” इति, तस्मिन्नर्थिनि प्रत्यर्थिनि वा असति भूते अर्थेचानिवेदिते, साक्षी क कस्मिन्नर्थे कस्य वा कृते साक्ष्यं वदतु इति मृतान्तरः साक्षी न भवति। यत्र तु सुमूर्षुणा स्वस्थेन वा पित्रा पुत्रादयः श्राविता “अस्मिन्नर्थे अमी साक्षिणः” इति तत्र मृतान्तरोपि साक्षी। यथाह नारदः—“मृतान्तरोर्थिनि प्रेते सुमूर्षु श्राविताद्वे”। तथा—“श्रावितोना-तुरेणापि” यस्तुर्थो धर्मसंहितः। मृतेपि तत्र साक्षी स्यात् षट्सु चान्वहितादिषु” इति ॥ ६८-६९ ॥

CHARCHA

1. तपस्विनः---By this we like to take जपशीलाः; for गृहस्थ are not usually तापस like बाणप्रस्थ (see Mita)—where तापस (वानप्रस्थ) is called असाक्षी। साक्षी should be कुलीन, अर्थवान्, धर्मपरायण सत्यवादिन् etc. for such are reliable persons.

2. धर्म &c—धर्मः प्रधानं (परायणं) येषां ते, बहु ॥ त्रयः अवराः (न्यूनाः) येषां ते, बहु। Three is the minimum number of साक्षी।

70-71. The स्त्री, बाल, वृद्ध, उन्मत्त, धूर्त etc are not eligible or fit for साक्षी।

स्त्रीबालवृद्धकितव-मत्तोन्मत्ताभिः शस्तकाः।

रङ्गावतारिपापण्डिकूटकृद्विकलेन्द्रियाः ॥ ७० ॥

पतिताप्तार्थसंवन्धिसहायरिपुतस्कराः।

साहसी दृष्टदोषश्च निर्धूताद्यास्त्वसाक्षिणः ॥ ७१ ॥

Prose—खीवालवृद्धकितव-मत्तोन्मत्ताभिःस्तकाः, रक्तावतारिपापण्डि-कूटकदू
विकलेन्द्रियः, पतित-आप्त-अर्थसम्बन्धि-सहाय-रिपु-तस्कराः, साहसी दृष्टदोषश्च
तथा निधूतायाः आसाक्षिणः स्मृताः ।

Beng—झीलोक, बालक, बुद्धि, द्वातासक्त कितव, माताल,
पागल, अभिशप्त (ब्रह्महत्यादिपापग्रस्त), रक्तावतानीनट, पाषण्डी
(धर्मभान करिया लोकवक्त्रक), कूटकर्मकावी, विकलेन्द्रिय, पतित,
बद्ध, अर्थसम्बन्धी (विवादविषये सम्बन्धयुक्त), सहाय (एकई कार्यो ब्रती)
शत्रु, चोर, बलपूर्वक दूष्कर्माकारी, दोषयुक्त एवं निधूत वा स्वजन-
परित्याक्त प्रभृति वाक्किगण साक्षीर अनुपयुक्त ।

Eng - Women, boys, old ones, gamblers, drunkards,
lunatics, extremely sinful ones, actors, Bhandas, wrong-
doers, debilitated ones, outcaste ones, interested ones,
allies, enemies, thieves, outragers, untruthful ones, and
those forlorn by relatives etc are not eligible as
witnesses.

Mita—खीप्रसिद्धा, बालः आसव्यवहारः, वृद्धः अशीतिकावरः वृद्धग्रहणं
वचननिषिद्धानामान्येषामपि श्रोत्रियादीनामुपलक्षणार्थम् । कितवः अक्षदेवी,
मत्तः पानादिना, उन्मत्तः ग्रहाविष्टः, अभिशस्तः अभियुक्तो ब्रह्महत्या-
दिना, रक्तावतारीचरणः, पाषण्डिनो निर्ग्रन्थप्रभृतयः; कूटकृत कपटलेख्या-
दिकारी, विकलेन्द्रियः श्रोत्रादिरहितः, पतितो ब्रह्महादि, आप्तः सुहृद, अर्थसम्बन्धी,
सहाय एककार्यः, रिपुः शत्रुः तस्करः स्तेनः, साहसी बलावष्टम्भकारी ।
दृष्टदोषो दृष्टविस्मयवचनः, निर्धतो बन्धुभिस्तप्रक्तः । आद्य-शब्दात् अन्येषामपि
स्मृत्यन्तरोक्तानां दोषादसाक्षिणां भेदादसाक्षिणां स्वयमुक्ते मृत्तान्तरस्य च
ग्रहणम् । एते खीवालादयः साक्षिणो न भवन्ति ॥

CHARCHA

1, खीवाल &c—द्वन्द्व । अभिशस्ता एव इति अभिशस्तकाः स्वार्थकम्
=accused of ब्रह्महत्या etc. Rest easy-See Beng. and Mitakshara.

72. sometimes there may be less than three witness,

उभयानुमतः साक्षी भवत्येकोपि धर्मवित् ।

सर्वः साक्षी संग्रहणे चौर्यपारुष्यसाहसे ॥ ७२ ॥

Prose—(कदाचित्) उभयानुमतः धर्मवित् एकः अपि साक्षी भवति ।
संग्रहणे (रहसि खीग्रहणे) चौर्यपारुष्यसाहसे च सर्वः (अविशेषेण सर्व एव)
साक्षी भवति ।

Beng—कोन कोन बापारे अर्थि-प्रतार्थीर उभयानुमतसिद्ध
एकजन धर्मज्ञ साक्षीते ओ काज चलिबे । आर गोपने अत्रेर झीग्रहण
(वा नारीहरण), चौर्या, पारुष्या एवं जनहत्यादि साहसकार्यो
सकलेई साक्षी हईते पारेन । (ताते तपस्वी श्रोत्रियब्राह्मणादिर
साक्षी हओयार विचार नाई) ।

Eng— Even a single virtuous witness may do if
relied on both by the plaintiff and the defendant ; and
in the matter of taking another's wife or elopement, theft,
cruelties and in out-rageous act of killing others every
one can stand as witness

Mita—“अथवाः साक्षिणः मताः” इत्यस्यापवादमाह—ज्ञानपूर्वकम्
नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठायी “धर्मवित् स एकोपि उभयानुमतश्चेत् साक्षी-
भवति” । [अपिशब्दबलाद् दावपि ॥ यद्यपि “श्रौतस्मार्त्तक्रियापरा” इति
अथवाणामपि धर्मवित्त्वं समानं तथापि तेषामुभयानुमत्यभावेपि साक्षित्वं

भवति । एकस्य द्वयोर्वाऽभयानुमतैव साक्षित्वं भवति—इति अर्थवत् ।
त्रयत्रयग्रहणम् [साक्षित्व of one or two धर्मवित् is accepted if
उभयानुमत ; so त्रयत्रय is significantly used here before] ।

“तपस्विनो दानशीलाः”—इत्यस्यापवादमाह—“संग्रहणादीनि” वक्ष्यमाण-
लक्षणानि । तेषु सर्वे वचननिषिद्धास्तपःप्रभृतिगुणरहिताश्च साक्षिणो
भवन्ति ॥ दोषादसाक्षिणौ भेदादसाक्षिणः स्वयमुक्तिश्चात्रापि साक्षिणो
भवन्ति, सत्याभावात् इति हेतोरत्रापि विद्यमानत्वात् ॥ “मनुष्यमारणं चौर्यं
परदाराभिमर्शनम् । पाशाव्यमुभयं चेति साहसं स्याच्चतुर्विधम्”—इति वचनात्
यद्यपि स्त्रीसंहन-चौर्य-पारुष्याणां साहसत्वं तथापि तेषां स्वबलावष्टम्भेन
जनसमक्षं क्रियमाणानां साहसत्वम् । [रहसि क्रियमाणानां तु संग्रह-
शब्दवाच्यत्वम् इति तेषां साहसात् पृथगुपादानम्—taking of another's
women in secret is संग्रहण here, so it is taken apart from
साहस here] ॥ ७२ ॥

CHARCHA

1. संग्रहणे—संग्रहण is here taking of or eloping with
another's woman in secret. विषयाधिकरणे ७मी ।

2. चौर्यं &c—पारुष्य is both वाक्पारुष्य and दण्ड पारुष्य । साहस
is here sudden outrageous act of killing others ; comp सहसा
क्रियते कर्मयत्किञ्चित् वलदर्पितः । तत्साहसमिति प्रोक्तम् सहोवलमिहोच्यते” ।
चौर्यं च पारुष्यं च साहसम् च, समाहारद्वन्द्व by “सर्वोद्वन्द्वो विभाषा
एकवद् भवतीति वाच्यम्” । विषयाधिकरणे ७मी । In such cases
any one reliable and aware of acts may be witness.

73-75. Oath of witnesses

साक्षिणः श्रावयेद्वादि-प्रतिवादिसमीपगान् ।

ये पातककृतां लोका महापातकिनां तथा ॥ ७३ ॥

अग्निदानां च ये लोका ये च स्त्रीबालघातिनाम् ।

स तान् सर्वानवाप्नोति यः साक्ष्यमनृतं वदेत् ॥ ७४ ॥

सुकृतं यत्त्वया किञ्चिदजन्मान्तरशतैः कृतम् ।

तत्सर्वं तस्य जानीहि यं पराजयसे मृषा ॥ ७५ ॥

Prose—वादि-प्रतिवादिसमीपगान् साक्षिणः (प्राड्विवाकः सत्यं)
श्रावयेत् । (एवं सत्यं श्रावयेत्)—ये पातककृतांलोकाः तथा महापातकिनां ये
लोकाः, अग्निदानां च ये लोकाः, ये च स्त्रीबालघातिनाम् लोकाः (सन्ति),
स तान् सर्वान् अवाप्नोति यः अनृतं साक्ष्यं वदेत् । त्वया यत्किञ्चित् सुकृतं
जन्मान्तरशतैः कृतम् तत्सर्वं तस्य जानीहि यं मृषा (मिथ्याभाषणेन)
त्वंपराजयसे ।

Beng—प्राड्विवाक वादिप्रतिवादिसमीपगत साक्षिणगके এই
शपथ कराईবেন—“পাপকারি ব্যক্তিগণ দেহান্তে যে নরকলোক
প্রাপ্ত হয়, ব্রহ্মহত্যাदि মহাপাপকারিগণ যে নরকে যায়, অগ্নিদ্বারা
পরহত্যাকারীর যে নরক হয়; স্ত্রীবালক হত্যাকারীর যে গতি হয়—
সে সবই, মিথ্যাবাদী সাক্ষী প্রাপ্ত হইবে । অধিকন্তু হে সাক্ষিন্, তুমি
মিথ্যাভাষণ দ্বারা যাকে পরাজিত করিবে, সে তোমার শতজন্মের
বা কিছু স্কৃতি আছে তাহা পাইবে ।”

Eng—The judge shall make the witnesses swear
thus come before the plaintiff and the defendant—“the
miserable regions allotted for the sinful, for the killer of
Brahmans etc, for the murderers by fire, for the slaughterers
of women and the boys will be reserved for the witnesses
giving false evidences ; moreover “as witness, all your
good merits earned in your prior hundreds of births will be
his whom you will here defeat by false evidences.

Mita—साक्षिश्रावणमाह—अर्थिप्रत्यर्थिसन्निधौ साक्षिणः समवेतान्
 (“नासमवेताः पृष्ठाः प्रवृत्तः” इति गौतमवचनात्) वक्ष्यमाणं श्रावयेत् ।
 [तत्रापि कात्यायनेन विशेषो दर्शितः—“सभान्तः साक्षिणः सर्वानर्थिप्रत्यर्थि-
 सन्निधौ । प्राडविवाको निशुद्धीत विधिना अनेन सान्त्वयन् ॥ देवब्राह्मणसाक्षिभ्यो
 साक्ष्यं पृच्छेत् द्विजान् । उदङ्मुखान् प्राङ्मुखान् पूर्वार्हो वै शुचिः शुचीन्” ॥
 “आहूय साक्षिणः पृच्छेत् नियम्य शपथैर्भृशम् । समस्तान् विदिताचारान्
 विज्ञातार्थान् पृथक् पृथक्” ॥ तथा ब्राह्मणादिषु श्रावणे मनुना नियमो दर्शितः—
 “सत्येन शपयेत्विप्रं क्षत्रियं वाहनमयुधैः । गोबीजकाञ्चनैः वैश्यं शूद्रं
 सर्वैस्तु पातकैः” इति—(mode of swearing for different वर्ण) ।
 ब्राह्मणमन्यथाब्रुवन्तं सत्यं ते नश्यतीति शपयेत् । क्षत्रियं वाहनायुधानि तव
 विफलानि इति, गोबीजकाञ्चनादीनि तव विफलानि भविष्यन्ति इति वैश्यम् ।
 शूद्रमन्यथा ब्रुवन्तं—तव सर्वाणि पातकानि भविष्यन्ति इति शपयेत् । अत्र
 चापवादस्तेनैव दर्शितः—“गोरक्षकान् बाणिजिकांस्तथा । कारुकुशीलवान् । प्रेष्यान्
 वार्द्धुपिकांश्चैव विप्रान् शूद्रवदाचरेत्” इति । (विप्रग्रहणं क्षत्रिय वैश्ययोस्त-
 लक्षणम्) । कुशीलवाः गायकाः । प्रतिवादिना साक्षिदूषणे दत्ते प्रत्यक्षयोग्यदूषणेषु
 वाल्यादिषु तथैव निर्णयः । अयोग्येषु तु तद्वचनात् लोकतश्च निर्णयो न साक्ष्यन्तरेण
 इति नानवस्था । यदि साक्षिदोषमुद्भाव्य साधयितुं न शक्नोति प्रतिवादी तदासौ
 दोषानुसारेण दण्ड्यः । अथ साधयति, तदा न साक्षिणः । यथाह—“असाधयन्
 दमं दाप्यः दूषणं साक्षिणां स्फुटम् । भाविते साक्षिणो वज्र्याः साक्षिधर्मनिराकृताः
 इति । उद्दिष्टेषु च सर्वेषु साक्षिषु दुष्टेषु अर्थी यदा क्रियान्तरनिरपेक्षस्तदा
 पराजितो भवति ।” जितः स विनयं दाप्यः शास्त्रच्छेदने कर्मणा । यदि वार्द्धी
 निराकाङ्क्षः साक्षिसत्ये व्यवस्थितः इति स्मरणात् । साकाङ्क्षश्चेत् क्रियान्तर-
 मवलम्बेत् इत्यभिप्रायः] ॥

कथं श्रावयेत् इत्यत आह—“पातकोपपातकमहापातककारिणाम् अग्निदानां
 स्त्रीबालघातिनाञ्च ये लोकास्तान् सर्वानसौ अवाप्नोति, यः साक्ष्यमनृतं वदति

तथा जन्मान्तरशतैर्व्यत् सुकृतं कृतं, तत्सर्वं तस्य भवति, यस्ते असुतवचनेन
 पराजितो भवति”—इति श्रावयेत् इति सम्बन्धः । एतच्च शूद्रविषयं द्रष्टव्यम् ।
 “शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः”—इति शूद्रे सर्वपातकश्रावणस्य विहितत्वात् । गोरक्षकादि
 द्विजाति विषयश्च । “गोरक्षकान् बाणिजिकान्” इत्युक्तत्वात् ॥ अन्यानेकजन्मार्जित
 सुकृतसंक्रमणस्य महापातकादि फलप्राप्तेऽपि अनृतवचनमात्रेण अनुपपत्तेः ।
 साक्षिसन्त्रासार्थमिदमुच्यते । यथाह नारदः—“पुराणैर्धर्मवचनैः सत्यमाहात्म्य-
 कीर्तनैः । अनृतस्यापवादैश्च भृशमुत्रासयेदिमान् ॥ ७३-७५ ॥

CHARCHA

1. वादिप्रतिवादि &c—वादिप्रतिवादिनोः समीपगान् (ढ प्रत्ययः) ।
 Qual. साक्षिणः ।

2. पातककृताम्—The base is पातककृत् (with क्तिप्) ॥
 महापातक+इनि मत्वर्थे=महापातकिन् । तेषाम् ॥ अग्निं ददाति इति अग्निदः
 (with क) तेषाम् ॥ स्त्रीबालघातिन् (with णिनि)—तेषाम् ।

3. जन्मान्तर &c—अन्यत्जन्म इति जन्मान्तरम्, मयूरव्यंसकादित्वात्-
 सिद्धम् (नित्यसमास) । जन्मान्तराणां शतानि । तैः । करणे ङ्या ।

4. पराजयसे—परा+जि+लटसे । “विपराम्यां जेः” इत्यात्मनेपदम् ।
 Nom. त्वम् understood.

96. Punishment in case of a साक्षिण् not giving evidence
 after swearing.

अब्रुवन् हि नरः साक्ष्यमृणं सदशवन्धकम् ।

राज्ञा सर्वं प्रदाप्यः स्यात् षट्चत्वारिंशकेऽहनि ॥ ७६ ॥

Prose—नरः साक्ष्यमब्रुवन् (सन्) षट्चत्वारिंशकेऽहनि प्राप्ते सति राज्ञा
 सदशवन्धकम् (दशमांशसहितं) सर्वम् ऋणं प्रदाप्यः स्यात् ।

Beng—शपथ करिवार पर साक्षी यदि ऋण विषये साक्षी ना देय
एवं किछु ना बले, तबे राजा सुदसह समग्र ऋण ता द्वारा धनीके
देওয়াइबेन। एवं शपथबचनानुसारे दण्ड स्वरूप निजेओ मूल ऋणेर
दशमांश ग्रहण करिवेन। छयछल्लिश दिनेर दिन प्रांशु (उपस्थित)
हईले राजा এই ব্যবস্থা करिवेन।

Eng, If after swearing, a witness does not give any
evidence about (a loan matter), then the king should order
payment by him of the entire loan with interest to the
creditor, and as punishment he the king should himself take
one tenth of the original loan; this will come in force
on the forty-sixth day. (See Mitakshara).

Mita—यदा तु श्राविताः साक्षिणः कथंचिन्न ब्रूयुः, तदा किंकर्तव्यमित्याह—
“यः साक्ष्यमङ्गीकृत्य श्रावितः सन् कथञ्चिन्नवदति। स राजा सर्वं सवृद्धिकमृणं
घनिने दाप्यः”। “सदशबन्धकम्” [दशशब्दोत्र दशमपरः]—दशमांशसहितम्।
दशमांशश्च राज्ञो भवति—“राज्ञा अधमर्णिको दाप्यः साधितात् दशमं शतम्”
इत्युक्तत्वात्। एतच्च “षट्चत्वारिंशके अहनि प्राप्ते” वेदितव्यम्। ततः अर्वाक्
वदन्नदाप्य इदं च व्याध्यादुपप्लविरहितस्य। यथाह मनुः—“त्रिपक्षादब्रुवन्
वाक्यमृणादिषु नरोगदः। तद्वचनं प्राप्नुयात् सर्वं दशबन्धं च सर्वशः” इति।
“अगद” इति राजदैवोपप्लविरहोपलक्षणम् ॥ ७६ ॥

CHARCHA

1. सर्वम् ऋणम्—Refers to original ऋण with Interest.
construe—साक्ष्यम् अब्रुवन् नरः राजा सर्वम् ऋणं दाप्यः।

2. सदशबन्धकम्—दशन् here means दशम। “कचित् संख्याशब्दस्य
वृत्तिविषये पूरणार्थत्वमिष्यते”। then again दशम is दशमांश। दशमांशेन

सहवर्त्तते सदश or सदशमः। बन्ध 18 मूल ऋणबन्ध। सदशः बन्धः बस्मिन्,
बहु। समासान्त कप्। Refers to ऋणम् ॥

3. षट्चत्वारिंशके अहनि (प्राप्ते) = षट् च चत्वारिंशच्च, षट्चत्वारिंशत्।
ततः पूरणे षट् सति षट्चत्वारिंश i. e. the 46th day. ततः कन् स्वार्थे
Qual. अहनि ॥

77. Punishment in case of one not giving evidence
though aware of facts.

न ददाति हि यः साक्ष्यं जानन्नपि नराधमः।

स कूटसाक्षिणां पापैस्तुल्यो दण्डेन चैव हि ॥ ७७ ॥

Prose—यः नराधमः जानन्नपि साक्ष्यं न ददाति हि, स कूटसाक्षिणां
(अनृतदुष्टसाक्षिणां) पापैः तुल्यः। दण्डेन च तुल्यः (तुल्यव्यवहारयुक्तः)
स्यात्। (तुल्यदण्डयुक्तश्च स्यात्)।

Beng—ये साक्षी घटना जानियाओ नवाधमेव मत्त साक्षी ना देय
से कूटसाक्षीदेर तुला पापी हय, एवं तादेव तुला षोंगा दण्ड
पाईबे।

Eng. A witness who out of inhumanity does not give
evidence even after knowing all real facts, gets sin
equal to wily witnesses, and is to be punished similarly
(i. e. equally or befittingly).

Mita—यस्तु जानन्नपि साक्ष्यमेव नाङ्गीकरोति दौरात्मगात् तं प्रत्याह—
“यः पुनर्नराधमः” “विप्रतिपन्नमर्थं” विशेषतो “जानन्नपि साक्ष्यं न ददाति”
“स कूटसाक्षिणां तुल्यः पापैः दण्डेन च। कूटसाक्षिणाश्च दण्डं वक्ष्यति।
कूटसाक्षिणश्च दण्डयित्वा पुनर्व्यवहारः प्रवर्त्तनीयः। कृतोपि वा, कूटसाक्ष्ये

विहिते निवर्तनीयः। यथाह मनुः—“यस्यिन् यस्मिन् विवादे तु कौटसाक्ष्यं कृतं भवेत्। तत्कार्यं निवर्तत कृतं चाप्यकृतं भवेत्” ॥ ७७ ॥

78. Procedure where witnesses give conflicting evidences.

द्वैधे बहूनां वचनं समेषु गुणिनां तथा ।

गुणिद्वैधे तु वचनं ग्राह्यं ये गुणवत्तमाः ॥ ७८ ॥

Prose—(साक्षिणां) द्वैधे बहूनां वचनं (ग्राह्यम्), तथा समेषु (समसंख्यकेषु) द्वैधे गुणिनां वचनं ग्राह्यम् । गुणिद्वैधेतु ये गुणवत्तमाः (भवन्ति) तेषां वचनं ग्राह्यम् ॥

Beng—साक्षिगणेर मध्ये परस्पर विरोधाक्ति इहेले, बहूलोक याहा बलिबे ताहाई ग्राह्य इहेबे । समसंख्यक साक्षी विरुद्धवादी इहेले गुणिदेव कथाई ग्राह्य इहेबे । यदि वा उभयपक्षेई गुणिगणेर मध्ये विरुद्धाक्ति হয়, তবে যা বা বেदाधायनादिहेतু অতীব গুণযুক্ত বিশ্বাসযোগ্য তাহাদের বচন বা সাক্ষাই গ্রাহ্য ইহেবে ।

Eng. If there be conflicting evidences among the witnesses, then the evidence of many should be taken into account ; if however conflict is seen among equal number of witnesses then the evidence of more meritorious ones should be recognised ; if again conflict be among meritorious on both sides, then the evidence of the most learned and the most meritorious reliable ones should be held valid.

Mita. साक्षिविप्रतिपत्तौ कथं निर्णय इत्यत आह—“साक्षिणां द्वैधे” विप्रतिपत्तौ बहूनां वचनं ग्राह्यम् । समेषु “समसंख्यकेषु” द्वैधे ये गुणिनस्तेषां

वचनं प्रमाणम् । यदा “पुनर्गुणिनां विप्रतिपत्ति”स्तदा ये “गुणवत्तमाः” श्रुताध्यायनतदर्थानुष्ठान-धनपुत्रादिगुणसम्पन्नाः “तेषां वचनं ग्राह्यम्” । [यत्र तु गुणिनः कतिपये, इतरे च बहवस्तथापि गुणिनामेव वचनं ग्राह्यम् । “उभयानुमतः साक्षी भवत्येकोपिधर्मवित्” इति गुणातिशयस्य मुख्यत्वात् । यत्तु “भेदात् असाक्षिणः” इत्युक्तं तत् सर्वसाम्येन अगृह्यमाणविशेषविषयम्] ॥ ७८ ॥

CHARCHA

1. द्वैधे—द्वयोःस्थानयोः स्थितिः इति द्वि+धमुञ्ज=द्वैधम् (a मान्त अव्यय) । then द्वैधमेव इति द्वैधम्+ठ स्वार्थे=द्वैधम् (a neuter अकारान्त base) by the Varttika “धमुञ्जन्तात् स्वार्थे षडर्शनम्” । This means “division into two”. भावे सप्तमी । द्वैधे सति इत्यर्थः । See also our द्वैधोभवति in Sak II. 17.

79. Witnesses supporting the statement in the plaint will bring victory to the party.

यस्योचुः साक्षिणः सत्यां प्रतिज्ञां स जयी भवेत् ।

अन्यथावादिनो यस्य ध्रुवस्तस्य पराजयः ॥ ७९ ॥

Prose—यस्य वादिनः प्रतिज्ञां (व्यवहारस्थितां प्रतिज्ञां) साक्षिणः सत्यां ऊचुः, स जयी भवेत्, यस्य (वादिनः) प्रतिज्ञां अन्यथा (मिथ्या एतत् इति) साक्षिणः वदन्ति तस्य पराजयः ध्रुवः (निश्चितः स्यात्) ।

Beng—যে বাদীর ব্যবহারে প্রতিজ্ঞাত বিষয় সাক্ষিরা সত্য বলিয়া প্রতিপাদন করে, সে বিবাদে জয়ী হয়। আর যে বাদীর প্রতিজ্ঞাত বিষয় সাক্ষিরা মিথ্যা বলিয়া বলে, তাহার পরাজয় নিশ্চিত।

Eng. The plaintiff whose statement in the plaint is declared as true by witnesses comes out victorious ; if but

the same is declared as false by witnesses, then he is defeated in the suit.

[N. B. The king is to depend on some other evidences where witnesses forget facts and cant say or support its positive or negative side (भावपक्ष or अभावपक्ष) । Repeated cross-examinations in such cases should not be made—See Mitakshara].

Mita—“यस्य वादिनः प्रतिज्ञां” द्रव्यजातिमंग्यादिविशिष्टां “साक्षिणः सत्यां वदन्ति” सत्यमेव जानीमो वयमिति, “सजयी भवेत्” । “यस्य पुनर्वादिनः प्रतिज्ञाम् अन्यथा” वैपरीत्येन “मिथ्येतत् इति” वदन्ति, तस्य पराजयो भवः निश्चितः । [यत्र तु प्रतिज्ञातार्थस्य विस्मरणादिता भावाभावौ साक्षिणः न प्रतिपादयति तत्र प्रमाणान्तरेण निर्णयः कार्यः । न च राज्ञा साक्षिणः पुनः पुनः प्रष्टव्याः । स्वभावोक्तमेव वचनं ग्राह्यम् (natural open statement only is to be accepted) । यथाह—“स्वभावोक्तं वचस्तेषां ग्राह्यं यद्दोषवर्जितम् । उक्ते तु साक्षिणः राज्ञा न प्रष्टव्याः पुनः पुनः” इति] ॥ ७६ ॥

CHARCHA—For वादिन् see हारिन् in Sak I

✓ 80. कूटसाक्षी are those who give deliberate false evidences.

उक्तेपि साक्षिभिः साक्षेय यदन्ये गुणवत्तमाः ।

द्विगुणा वा अन्यथा ब्रूयुः कूटाः सुः पूर्वसाक्षिणः ॥ ८० ॥

Prose—साक्षिभिः साक्षेय उक्तेपि, यदन्ये गुणवत्तमाः द्विगुणा वा साक्षिणः अन्यथा ब्रूयुः, तदा पूर्वसाक्षिणः कूटाः (मिथ्यावादिनः) भवेयुः ।

Beng प्रतिज्ञात विषये अग्रथावादी साक्षीरा साक्षा दिवार पर यदि अग्र गुणवत्तम वा अग्र द्विगुण साक्षी पूर्वसाक्षीरा याहा बलिग्राह्ये,

तार विपरीत कथा बलेन (अर्थात् प्रतिज्ञात विषये अग्रकूले साक्षी देन) तवे पूर्वसाक्षिण कूटसाक्षी वा मिथ्यासाक्षी बलिग्रा अतिहित इहेवेन ।

Eng. (In the matter of पराजय) If after evidences of witnesses are over, some other more reliable virtuous or many a one witnesses give evidence against them and favourable to original statement of facts, then the first or prior witnesses are called “Kuta Sakshin” or teller of false evidence (See also Mitakshara). (All this is to be before final disposal of the suit]

Mita—“अन्यथा वादिनो यस्य भ्रुवस्तस्य पराजयः” इत्यस्यापवादमाह—पूर्वोक्तलक्षणैः साक्षिभिः साक्षेय स्वाभिप्राये प्रतिज्ञातार्थवैपरीत्येन अभिहिते “यदन्ये” गुणवत्तमाः द्विगुणा वा अन्यथा” प्रतिज्ञातार्थानुगुण्येन साक्ष्यं ब्रूयुस्तदा पूर्वे साक्षिणः कूटा” मिथ्यावादिनः भवेयुः ॥ न ग्वेतदनुपपन्नम्, अर्थि-प्रत्यर्थि-सम्यासमापत्तिभिः परीक्षितैः प्रमाणभूतैः साक्षिभिः निगदिते प्रमाणान्तरान्वेषणे अनवस्थादोषप्रसङ्गात्—“निर्णिके व्यवहारे तु प्रमाणमफलं भवेत् । लिखितः साक्षिणोवापि पूर्वमावेदितं न चेत्” । “यथा पक्षेपु धान्येषु निष्फलाः प्रावृषो गुणाः । निर्णिकव्यवहाराणां प्रमाणसफलं तथा” इति नारदवचनाच्च । [some say—This is not proper ; if further साक्षिन् is called in a matter settled by साक्षिन्, then there will be no end of witnesses—Narada smriti supports this], उच्यते (the answer then is)—यदा अर्थी प्रतिज्ञातार्थस्य अन्तरात्मसाक्षित्वेन आविष्कृतदोषाणामपि साक्षिणां वचनम् अर्थाविसंवादिनेन अप्रमाणं मन्यमानः साक्षिण्वपि दोषं कल्पयति तदा प्रमाणान्तरान्वेषणं केन कार्यते । उक्तं च—यस्य च दुष्टं करणं यत्र च मिथ्येति प्रत्ययः स एवासमीचीनः । यथा चक्षुरादि-

करणदोषनध्यवसाये अपि अर्थविसंवादात् जनितस्य ज्ञानस्य अप्रामाण्येन करणदोषाकल्पना तथा इहापि । साक्षिपरीक्षातिरेकेण वाक्यपरीक्षोपदेशाच्च ।” साक्षिभिर्भाषितं वाक्यं सह सभ्यैः परीक्षयेत् ॥ [This is not so ; witnesses directly related to facts may sometime make contradictory statements due to वचनदोष or being pressed therein, then some other evidences are to be searched for, as चक्षु etc may give impressions contrary to facts due to करणदोष ; so वाक्यपरीक्षा of साक्षिणः is enjoined and is necessary in cases.—]

कात्यायनेनाप्युक्तम्—“यदा शुद्धा क्रिया न्यायात्तदा वाक्यशोधनम् । शुद्धाच्च वाक्यादयः शुद्धः स शुद्धोर्थ इति स्थितिः” । क्रिया=साक्षिलक्षणा, ‘नार्थसम्बन्धिनो नाप्ताः’ इति न्यायात् यदा शुद्धा तदा “तथाक्य शोधनम्”=साक्षिवाक्यशोधनं कर्तव्यम् । वाक्यशुद्धिश्च सत्यार्थप्रतिपादनेन, “सत्येन शुष्येत वाक्यम्” इति स्मरणात् । एवं शुद्धायाः क्रियायाः शुद्धवाक्याच्च यः शुद्धोऽवगतः अर्थः स शुद्धस्तथाभूत इति स्थितिः ईदृशी मर्यादा न्यायविदाम् । कारणदोष बाधकप्रत्ययाभावे सत्यवितथ एवार्थ इत्यर्थः ॥ ननु स्वयमर्थिना प्रमाणीकृतान् साक्षिणोतिक्रम्य कथं क्रियान्तरं प्रमाणीक्रियते ? नैषदोषः । यतः—“क्रियां बलवतीमुक्त्वा दुर्बलां योबलम्बते । स जयेभवधृते सभ्यैः पुनस्तां नाप्नुयात् क्रियाम्” इति कात्यायनेन जयावधारणोत्तरकालं क्रियान्तरपरिग्रहनिषेधात् जयावधारणात् प्राक् क्रियान्तरपरिग्रहोद्देशितः ॥ नारदेनापि—“निर्णिके व्यवहारे तु प्रमाणमफलं भवेत्” इति वदता जयावधारणोत्तरकालमेव प्रमाणान्तरं निषिद्धं न प्रागपि । तस्मादुक्तेऽपि साक्षिभिः साक्षेऽपरितुष्यता क्रियान्तर-मङ्गीकर्तव्यम् इति स्थितम् ॥ एवं स्थिते यद्यभिहितवचनेभ्यः साक्षिभ्यः गुणवत्तमा द्विगुणा वा पूर्वनिर्दिष्टा असन्निहिताः साक्षिणः सन्ति तदा त एव प्रमाणीकर्तव्याः—“स्वभावेनैव यद्ब्रुयुस्तद्ग्राह्यं व्यवहारिकम्” इत्यस्य सर्वव्यवहारशेषत्वात् ‘निर्णिके व्यवहारे तु प्रमाणमफलं भवेत् । लिखितं

साक्षिणो वापि पूर्वभावेदितं न चेत्” इति नारदवचनाच्च । पूर्वनिर्दिष्टप्रमाण-सम्भवे तु अनिर्दिष्टा अपि तथाविधाः साक्षिण एव ग्राह्या न दिव्यम् “सम्भवे समक्षिणां प्राहो वर्जयेद् दैविकीं क्रियाम्” इति स्मरणात् । तेषामभावे दिव्यं प्रमाणीकर्तव्यम् । अतःपरमपरितुष्यता अपरार्थिना न प्रमाणान्तरमन्वेषणीयम् अवचनात् इति परिसमापनीयो व्यवहारः (thus will end a व्यवहार or a case having or requiring witnesses) ॥ यत्र तु प्रत्यर्थिनः स्वप्रत्ययविसंवादित्वेन साक्षिवचनस्याप्रामाण्यं मन्यमानस्य साक्षिणो दोषारोपेण अपरितोषस्तल प्रत्यर्थिनः क्रियोपन्यासावसराभावात् सप्ताहावधिक-दैविकराजिकव्यसनोद्भवेन साक्षिपरीक्षणं कर्तव्यम् । तत्रच दोषावधारणे साक्षिणो विवादास्पदीभूतमृगं दाप्याः, सारानुसारेण दण्डनीयाश्च । अथदोषानवधारणं तदा प्रत्यर्थिना तावता सन्तोष्यम्, यथाह मनुः—“यस्य दृश्येत्, सप्ताहानुक्तवाक्यस्यसाक्षिणः, रोगोन्निर्वातिमरणं ऋणं दाप्या दमंचसः” इति । एतच्च “यस्योचुः साक्षिणः सत्यां प्रतिज्ञां स जयी भवेत्” इत्यस्य अपरितुष्यत्-प्रत्यर्थिविषये अपवादोद्देश्यः ॥

केचित्तु “उक्तेऽपि साक्षिभिः साक्ष्ये” इत्येतद्वचनम् अर्थिना निर्दिष्टेषु साक्षिणु अर्थानुकूलमभिहितवत्सु यदि प्रत्यर्थी गुणवत्तमान् द्विगुणान् वा अन्यान् साक्षिणः पूर्वोक्तविपरीतं संवादयति तदापूर्ववादिनः साक्षिणः कूटी इति व्याचक्षते—तद्वत् प्रत्यर्थिनः क्रियानुपपत्तेः—[this is a bad expl. for क्रिया of प्रत्यर्थिन् here is unreasonable] । तथा हि अर्थीनाम साध्यसाध्यस्य निर्दिष्ट, तत्प्रतिपक्षस्तद-भाववादी प्रत्यर्थी [अर्थी is the plaintiff, the stater of a matter to be proved, and प्रत्यर्थी (defendant) is the antiparty who is to say and prove nonexistence or falsehood of plaintiff's statement]—तल्ल अभावस्य भावसिद्धि-सापेक्षसिद्धित्वात् भावस्य च अभावसिद्धिनिरपेक्षसिद्धित्वात् भावसैव साध्यत्व-मुक्तम्, अभावस्य स्वल्पेण साक्ष्यादिप्रमेयत्वाभावात् । अतश्च -अर्थिन् एव क्रियायुक्ता [अभाव is dependent on भाव, भाव is independent thereof, so

भाव is to be proved ; and so अभाव cannot be प्रमेय by साक्षर
etc, so क्वा of अर्थी only is proper]। अपिचोत्तरानुसारेण
सर्वत्रैव क्रिया नियता स्मर्यते—“प्राङ्ग्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिशेत्
क्रियाम्। मिथ्योक्तौ पूर्ववादी तु प्रतिपत्तौ न सा भवेत्”। न चैकस्मिन्
व्यवहारेद्वयोः क्रिया-‘नैकस्मिन् विवादे तु क्रिया स्याद्वादिनोद्वयोः’ इति स्मरणात्।
तस्मात् प्रतिवादिनः साक्षिणो गुणवत्तमा द्विगुणा वान्यथा ब्रूयुरित्यनुपपन्नम् ॥
अथमतम्—यत्नदावपि भावप्रतिज्ञावादिनौ ‘मदीयमिदं दायदप्राप्तं मदीयमिदं
दायादप्राप्तम्’ इति प्रतिज्ञावादिनोः पूर्वापरकालविभागानाकलितमेव वदतस्तत्र
द्वयोः साक्षिषु सत्सुकस्य साक्षिणो ग्राह्या इत्याकाङ्क्षायामाह—“द्वयोर्विददतोरर्थे
द्वयोः सत्सुचसाक्षिषु, पूर्वपक्षोभवेद्यमा भवेयुस्तस्य साक्षिणः इति वचनेन
यः पूर्वं निवेदयति, तस्य साक्षिणीग्राह्या इतिस्थिते तस्यापवादः—
“उक्ते पि साक्षिभिः साक्षेय” इति। अतश्चपूर्वोत्तरयोवादिनोः समसंख्यकेषु
समगुणेषु साक्षिषु सत्सु पूर्ववादिन एव साक्षिणः प्रष्टव्याः। यदातुत्तर
वादिनः साक्षिणो गुणवत्तमा द्विगुणा वा तदा प्रतिवादिनः साक्षिणः प्रष्टव्याः ॥
एवं च नाभावस्व साध्यता, उभयोरपि भाववादित्वात्, चतुर्विधोत्तरविलक्षणत्वाच्च
प्रकृतोदाहरणे न क्रियाव्यवस्था। ‘एकस्मिन् व्यवहारे तु यथैकस्यार्थिनः
क्रियाद्वयं’ फरमते तथा वादिप्रतिवादिनोः क्रियाद्वयेपि अवरोधः इति।
तद्व्याचाराय्यो नानुमन्यते—“उक्ते पि साक्षिभिः साक्षेय” इत्यपिशब्दात्
अर्थात् प्रेरणाद्वा अस्यार्थस्य अनवगमात् इत्यलं प्रसङ्गे न ॥ ८० ॥

81. The punishment of कूटकारी and कूटसाक्षी।

पृथक् पृथक् दण्डनीयाः कूटकृतसाक्षिणस्तथा।

विवादाद्द्विगुणं दण्डं विवास्यो ब्राह्मणः स्मृतः ॥ ८१ ॥

Prose—कूटकृत (यः धनदानादिना कूटान् साक्षिणः करोति स कूटकृत)
कूट (तादृशः) साक्षिणः (कूटसाक्षिणः) विवादात् द्विगुणं दण्डं पृथक् पृथक्
दण्डनीयः। ब्राह्मणस्तु विवास्यः (राष्ट्रात् विवास्यः) स्मृतः (न तु दण्डनीयः)।

Beng. यिनि धनादि द्वारा मिथ्यासाक्षी खाड़ा करेम तिनि कूटकृ
कूटकृवादी एव कूटसाक्षिणं प्रत्येके, विवादे पराजय इहेले ये
परिमाणं दण्डं विहित आछे तारं द्विगुणं दण्डं दण्डित इहेबेन। ब्राह्मण
कूटकृ वा कूटसाक्षी इहेले वास्तु इहेते निर्वासित इहेबे।

Eng. One maintaining or procuring false witnesses by
money is a “Kutakrit” (malpracticer), such men and
false witnesses—each of these should be fined amounting to
twice money involved in the defeat in a case ; such a wrong
doer Brahmin however is to be turned out of the kingdom.

Mita. कूटसाक्षिणो दर्शितास्तेषां दण्डमाह—यो धनदानादिना कूटान्
साक्षिणः करोति स ‘कूटकृत’। साक्षिणश्च ये “तथा कूटास्ते विवादस्तु नाम”
विवादपराजयात् पराजये यो दण्डस्तत्र तत्रोक्तस्य “दण्डं द्विगुणं पृथक् पृथक्”
एकैकशो दण्डनीयाः। “ब्राह्मणस्तु (तादृशः) विवास्यः” राष्ट्रात् निर्वास्यः न
दण्डनीयः ॥ एतच्च लोभादिकारणविशेषपरिज्ञाने अभ्यासे च वेदितव्यम्।
लोभादिकारणविशेषपरिज्ञाने अभ्यासे च मनुनोक्तम्—“लोभात् सहस्रं दण्डः
स्यात् मोहात् पूर्वं तु साहसम्। भयादौ मध्यमौ दण्डो मैत्र्यात् पूर्वं चतुर्गुणम्
कामादशगुणं पूर्वं क्रोधात् त्रिगुणं परम्। अज्ञानात् द्वेशते पूर्णे वालिश्यात्
शतमेव च” इति। तत्रलोभोर्ध्वलिप्ता, मोहो विपर्ययज्ञानम्। भयं सन्त्रासः,
मैत्री खेहातिशयः, कामः स्त्रीव्यतिकराभिलाषः, क्रोधोमर्षः। अज्ञानमस्फुटज्ञानम्,
वालिश्य ज्ञानानुत्पादः। सहस्रादिषु ताम्रिका पण गृह्यन्ते। यथा मनुः—“कौट-
साक्ष्यं तु कुर्वानान् त्रीन्वर्णान् धार्मिको नृपः। प्रवासयेत् दण्डयित्वा, ब्राह्मणं
विवासयेत्”। एतच्च अभ्यासयिषयम्, “कुर्वानान्” इति वर्तमाननिर्देशात्।
त्रीन् वर्णान् क्षत्रियादीन् पूर्वोक्तं दण्डं दण्डयित्वा प्रवासयेत् मारयेत्। [अर्थशास्त्रे
प्रवासशब्दस्य मारणे प्रयोगात्। अस्य च अर्थशास्त्ररूपत्वात्। तत्रापि
प्रवासनमोच्छेदनं जिह्वाच्छेदनं णवियोजनञ्च कौटसाक्ष्यविषयानुसारेण द्रष्टव्यम्]।

ब्राह्मणं तु दण्डयित्वा विवासयेत् स्वराष्ट्रात् निष्काशयेत् । यद्वा—वाससो विगतो विवासाः । विवाससं करोति इति णिचिकृते (“णाविष्टवत् प्रातिपदिकात्” इति टिलोपे रूपम्) विवासयेत्, नमोऽकुर्यादित्यर्थः । अथवा—वसत्यस्मिन् इति वासोगृहम् । विवासयेत् भग्नगृहं कुर्यादित्यर्थः । ब्राह्मणस्यापि लोभादिकारण-विशेषपरिज्ञाने अनभ्यासे च तत्र तत्र उक्तो दण्ड एव । अभ्यासे अर्थदण्डो विवासनञ्च । तत्रापि जातिद्रव्यानुबन्धाद्यपेक्षया विवासनं नमोकरणं गृहभङ्गो देशात् निर्वासनं च इति व्यवस्था द्रष्टव्या । लोभादिकारणविशेषपरिज्ञाने अनभ्यासे चाल्पविषये कौटसाक्ष्ये ब्राह्मणस्यापि क्षत्रियादिवत् अर्थदण्ड एव । महाविषये तु देशात् निर्वासनमेव । अत्राप्यभ्यासे सर्वेषामेव मनूक्तं द्रष्टव्यम् । न च ब्राह्मणस्यार्थोदण्डो नास्ति इति मन्तव्यम् । अर्थदण्डाभावे शारीरदण्डे च निषिद्धे स्वल्पेऽप्यपराधे नमोकरणगृहभङ्गाङ्कुरणविप्रवासनं दण्डाभावो वा प्रसज्येत ॥ “चतुर्णामपि वर्णानां प्रायश्चित्तप्रकुर्वताम् । शारीरं धनसंयुक्तं दण्डं धर्म्यं प्रकल्पयेत्” इति स्मरणाच्च । तथा—सहस्रं ब्राह्मणो दण्डः गुप्तं विप्रां बलाद्भूजन्” इति मनुस्मरणात् । यत्तु शङ्खवचनम्—“त्रयाणां वर्णानां धनापहारवधवन्धक्रिया विवासनाङ्कुरणं ब्राह्मणस्य” इति, तत्र धनापहार सर्वस्वापहारो विवक्षितः वधसाहचर्योऽस्ति । “शारीरस्त्वबरोधादि जीवितान्तः प्रकोत्तितः काकिण्यादिस्त्वर्थदण्डः [विंशत्कपर्दिका एका काकिणी] सर्वस्वान्त-स्तथैव च” इति नारदे वधसर्वस्वहरणयोः सहपाठात् । यदप्युक्तम्—राष्ट्रादेनं बहिः कुर्यात् समग्रधनमक्षतम्” इति तत्प्रथमकृतसाहसविषयम्, न सर्वं विषयम् । शारीरस्तु ब्राह्मणस्य न कदाचिद् भवति—“न जातु ब्राह्मणं हन्यात् सर्वपापेष्वपि स्थितम् “इति सामान्येन मनुस्मरणात् । तथा मनुः—“न ब्राह्मणवधाद् भूयान्नधर्मो विद्यते भुवि । तस्मादस्य वधं राजा मनसापि न चिन्तयेत्” इति ॥ ८१ ॥

CHARCHA

1. विवादात्—विवादास्पदीभूतात् दण्डात् (अर्थादिदण्डात्) । अधिकार्थक “द्विगुणम्” शब्दयोगे १मी (see sl. 11 & 4 ante) i This root

दण्ड is द्विकर्मक as राजा साक्षिणः द्विगुणं दण्डं दण्डयति ; this becomes in voicech—साक्षिणः राजा द्विगुणं दण्डं दण्डया वा दण्डनीयाः ॥ construe—कूटकृतं राजा दण्डं (अर्थादिदण्डं) दण्डनीयः and साक्षिणः राजा दण्डं दण्डनीयाः, the अप्रधानकर्म as साक्षिण् is voiced here by “दुहादेरप्रधाने” ॥

2. विवास्यः—राष्ट्रात् बहिष्कार्यः । वि+वस+णिच्+यत् धर्मणि । Pred to ब्राह्मणः ।

82. Punishment in denial of साक्ष्य after अङ्गीकार ।

यः साक्ष्यं श्रावितोऽन्येभ्यो निहूते तत्तमोवृत्तः ।

स दाप्योऽष्टगुणं दण्डं ब्राह्मणं तु विवासयेत् ॥ ८२ ॥

Prose—यः (साक्षित्वमङ्गीकृत्य) साक्ष्यं श्रावितः सन् (निर्गदनकाले) तमोवृत्तः तत् साक्ष्यं अन्येभ्यः निहूते (“नाहं साक्षीभवामि” इति) स (पराजयविषये यः दण्डः तस्य) अष्टगुणं दण्डं दाप्यः । (ईदृशं) ब्राह्मणं तु विवासयेत् (न तु दण्डयेत्) ।

Beng. যে ব্যক্তি সাক্ষিত্ব অঙ্গীকার করিয়া পবে সাক্ষ্যবিষয়ক-শপথাদি গুনিয়াও, স্বেহবিদ্বেষাদিবশতঃ “আমি সাক্ষ্য দিব না বলিয়া” আত্মগোপন বা বিষয় গোপন করে, সে পরাজয়ের দণ্ডেব অষ্টগুণদণ্ড দিবে । সে ব্যক্তি ব্রাহ্মণ হইলে তাকে রাজা নির্বাসিত করিবেন ।

Eng. If one, after enrolling as a witness avoids evidence out of affection or grudge even on hearing modes or oath procedures therein, then he is to be punished with fine eight times as much as in case of defeat ; but such a Brahman is to be driven out of the kingdom (See Mita here and under 81 for meaning of বিবাসন) ।

Mita. जानतः साक्ष्यान्कीकारे (विशेषम्) आह—अपिच “यस्तु” साक्षित्वमङ्गीकृत्य अन्यैः साक्षिभिः सह “साक्ष्यं श्रावितः” सन् निगदनकाले “तमोवृतः” रागाद्याक्रान्तचित्तः तत्साक्ष्यम् अन्येभ्यः साक्षिभ्यः “निहते”—“नाहमत्र साक्षीभवामि” इति, “स विवादपराजये यो दण्डस्तं दण्डम् अष्टगुण दप्यः”। “ब्राह्मणं” पुनरष्टगुणद्रव्यदण्डदानासमर्थं “विवासयेत्”। विवासनं नग्रीकरणगृहभङ्गदेशनिर्वासनलक्षणम् विषयानुसारेण द्रष्टव्यम्। इतरेषां तु अष्टगुणद्रव्यदण्डदानासम्भवे स्वजात्युचितकर्मकरणनिगडवन्धन-कारागृहप्रवेशादि द्रष्टव्यम्। [एतच्च पूर्वश्लोकेष्यनुसर्त्तव्यम्। यदा सर्वे साक्ष्यं निहवते तदा सर्वे समानदोषाः। यदा तु साक्ष्यमुक्त्वा पुनरन्यथावदन्ति तदानुबन्धाद्यापेक्षया (दोषापेक्षया) दण्ड्याः। यथाह कात्यायनः—“उक्तवान्यथा ब्रुवाणाश्च दण्ड्या स्तु वाक्छलान्विताः” इति। न चान्येनोक्ताः साक्षिणोन्येन रहस्यनुसर्त्तव्याः। यथाह नारदः—“न परेण समुद्दिष्टमुपेयात् साक्षिणरहः। भेदयेन्नैव चान्येन ह्रीयते एव समाचरन्” इति ॥ ८२ ॥

CHARCHA

1. अन्येभ्यः—construe—अन्येभ्यः साक्षिभ्यः तत् साक्ष्यं निहते—withdraws his साक्ष्य from other witnesses or witness-list saying “नाहं साक्षीभवामि”। अपादाने ५मी by the Varttika “जुगुप्सा विराम प्रमादार्थानामुपसंख्यानम्” ॥ for gram in अष्टगुणं दप्यः see ante. sl. 20 etc.

2. विवासयेत्—वि+वस+णिच् लिङ्यात्। should drive out of the kingdom.

83. A witness may give false evidence, where otherwise capital punishment of a वर्णी is involved.

वर्णिनां हि वधो यत्र तत्र साक्ष्यनृतं वदेत्।

तत्पावनाय निर्वाप्यश्चरुः सारस्वतो द्विजैः ॥ ८३ ॥

Prose—यत्र हि वर्णिनां (ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणां वा ब्रह्मचारिणां) वधः स्यात्, तत्र साक्षी अनृतं वदेत्। तत्पावनाय (तत् अनृतवचनशोधनाय) द्विजैः सारस्वतः चरुः निर्वाप्यः (चरुपाकेन सारस्वतीम् इष्टिं निर्वापयेत्, क्रुष्यादित्यर्थः पापशोधनाय)।

Beng—सतावलिले यदि ब्राह्मण क्षत्रियादि चारिवर्णे (वा ब्रह्मचारी) वधसम्भवना থাকে, তবে সে স্থলে সাক্ষী মিথ্যাই বলিবে (সত্য বলিবে না)। তবে মিথ্যাজ্ঞাপনাপ হইতে আত্মশোধনের জন্ত সরস্বতী দেবীর উদ্দেশে চরু পাক করিয়া ইষ্টি বা যজ্ঞ সম্পাদন করিবেন।

Eng. Where slaughter or killing (or capital punishment) is involved of any one of the 4 castes or of a Brahmacharin, there a witness may utter falsehood or give false evidence (or he may withdraw himself from evidences); and to absolve himself of this sin of saying false evidence, he is to perform “Saraswata” sacrifice by cooking milkrice (charu). [N. B. — By वर्णिवध, Mitakhara understands वध of any one of the 4 castes, whereas Manu by वर्णिवध means ब्रह्मचारी वध ; and वर्णिन् is a ब्रह्मचारी by the rule “वर्णादि ब्रह्मचारिणि”—See kirata I “सवर्णी चिदितः समाययौ”। Hence मिथ्याकथन of a साक्षी is अनुमोदित here is case of प्राणदण्ड। This also implies to remain silent if possible (or अवचन), or cessation from साक्ष्यदान if possible ; these being not possible or in any case if वध of वर्णी or प्रत्यर्णी is involved in either way, the साक्षी shall utter the truth ; and then shall do प्रायश्चित्त for abso-

lution of this sin; even remaining silent amounts to मिथ्यासाक्ष्यदान, so प्रायश्चित्त is necessary in any case. See Mita also].

Mita—साक्षिणामवचनम् असत्यवचनञ्च सर्वत्र प्रतिषिद्धं तदपवादार्थमाह—
“यत्न वर्णिनां” शूद्रविदक्षत्रविप्राणां “सत्यवचनेन बधः सम्भाव्यते, तत्र साक्षी अनृतं वदेत् “सत्यं न वदेत्” । [अनेन च सत्यवचनप्रतिषेधेन साक्षिणः पूर्वप्रतिषिद्धमसत्यवचनम् अवचनं च अभ्यनुज्ञायते ; यत्र शङ्काभियोगादौ-सत्यवचनेवर्णिनोवधः, असत्यवचने न कस्यापिवधः तत्र अनृतवचनम् अभ्यनुज्ञायते । यत्रतु सत्यवचने अर्थिप्रत्यर्थिनोरन्यतरस्यवधः, असत्यवचने चान्यतरस्यवधः, असत्यवचने चान्यतरस्यवधः—तत्र तृष्णीम्भावामभ्यनुज्ञा राजा यद्यनुमन्यते । अथ राजा कथमप्यकथने न मुञ्चति तदा भेदात् असाक्षित्वं कर्तव्यम् । तस्याप्यसम्भवे सत्यमेव वदितव्यम् । असत्यवचनेन वर्णिवधदोषोऽसत्यवचनदोषश्च । सत्यवचने तु वर्णिवधदोष एव, तत्र च यथाशास्त्रं प्रायश्चित्तं कर्तव्यम्] ।

तर्हि असत्यवचने तृष्णीम्भावे च शास्त्राभ्यनुज्ञानात् प्रत्यवायाभाव इत्यत आह—“तत्पावनाय” अनृतवचनावचननिमित्तप्रत्यवायपरिहाराय” सारस्वतश्चरुः द्विजैः ऐकैकशो निर्वाप्यः” कर्तव्यः । (सारस्वती देवता अस्य इति सारस्वतः) । (अनब्रह्मावितान्तरूपमपक्वौदाने चारुशब्दः प्रसिद्धः) ॥ [इहायमभिसन्धिः—“साक्षिणामनृतवचनमवचनं च यन्निषिद्धं तदिहाभ्यनुज्ञातम् । “नानृतं वदेत्” “अब्रवन् ब्रुवन्वापि नरोभवति किल्बिषी” इति सामान्येन अनृतवचनम् अवचनं च प्रतिषिद्धं, तदतिक्रमनिमित्तमिदं प्रायश्चित्तम् । [न च मन्तव्यम् साक्षिणामनृतवचनाभ्यनुज्ञानोपि साधारणानृतवचनावचनप्रतिषेधातिक्रमनिमित्तक-प्रत्यवायस्य तादवस्थात् अभ्यनुज्ञानवचनमनर्थकम् इति । यतः साक्ष्यनृतवचनावचनयोः भूयान् प्रत्यवायः साधारणानृतवचनावचनयोरल्पीयान् इत्यर्थवत् अभ्यनुज्ञानवचनम् । यद्यपि भूयसः प्रत्यवायस्य निवृत्त्या आनुषङ्गिकस्य

अल्पीयसः प्रत्यवायस्य निवृत्तिरन्यत्र तथापीद अभ्यनुज्ञानवचनात् प्रायश्चित्त-विधानाच्च भूयसो निवृत्त्या अल्पीयान् अपि आनुषङ्गिकोपि प्रत्यवायोन निवर्त्तते इति गम्यते । एतदेवान्यत्र प्रश्नेषु वर्णिवधाशङ्कायां पान्थादीनाम् अनृतवचनावचनमभ्यनुज्ञानं वेदितव्यम् । न च तत्र प्रायश्चित्तमस्ति, प्रतिषेधान्तराभावात् । निमित्तान्तरेण कालान्तरे अर्थतत्त्वावगमेपि साक्षिणामन्येषां च दण्डाभावोऽस्मादेव वचनादवगम्यते ॥ ८३ ॥ इति साक्षिप्रकरणम् ॥

CHARCĀ

1. वर्णिनाम्—May mean both ब्राह्मणक्षत्रियादि चतुर्वर्ण (as in मिताक्षरा), वा ब्रह्मचारी as in Manu VIII.
2. तत्पावनाय—पू+णिच्+त्युठ=पावनम् purifying विशेषणम् । तस्य अनृतवचनस्य पावनम् । इतत्— । तादर्थ्ये ४थी ।
3. सारस्वतः—सरस्वती देवता अस्य इति सारस्वतः with अण् in the sense “सास्य देवता” । Qual. चरुः । चरु is परमात्र (See Mita) । It is here to be prepared specially for सारस्वती इष्टि । So सारस्वतचरु here refers to सारस्वती इष्टि ।

अथलेख्यप्रकरणम् (Section on documents=नथिपत्रादि)

84-85. There should be documents with witnesses etc. in registration of money etc.

यः कश्चिदर्थो निष्णातः स्वरुच्या तु परस्परम् ।

लेख्यं तु साक्षिमत्कार्यं तस्मिन् धनिकपूर्वकम् ॥ ८४ ॥

समा-मास-तदर्धाहर्नामजातिस्वगोत्रकैः ।

सब्रह्मचारिकात्मीयपितृनामादिचिह्नितम् ॥ ८५ ॥

Prese—यः कश्चित् अर्थः (हिरण्यादिः) (धनिकाधर्मण्ययोर्मध्ये)

‘परस्पर’ स्वरूपा निष्णातः (स्थिरीकृतः, व्यवस्थितः च) तस्मिन् (अर्थे) लेख्यं साक्षिमत् (साक्षियुक्तं) धनिकपूर्वकम् (धनिकनामलेखनपूर्वकं) कार्यम् । —(कालान्तरे विवादे सति तन्निर्णयार्थमिदं कार्यम्) । तत् लेख्यं समामास-तदर्थाहः—नामजातिस्वगोत्रकैः (सह) सप्रहचारिकात्मीयपितृनामादिचिह्नितं कार्यम् ।

Beng—हिरण्यादिव्यापारे धनिक ओ अधमर्गेव मध्ये यदि परस्पर निज इच्छामत कोन बावह्य करा इय (यथा, आमि एतदिनमधे, एभावसूदसह हिरण्यादि दिव), तथन (भविष्यते विवादनिर्णयेर जन्तु) साक्षि राखिया प्रथमेई धनिकेर नाम लिखाईया दलिष कबिबे । ताते गृहीत ऋणेर ताविथ, वंसर, मास, अर्द्धमास वा पक्ष एवं दिन वा तिथि, (धनिक ओ अधमर्गेर उभयेव) नाम, जाति ओ गोत्रेर सहित, अधीयमान वेदशाखार नाम, आश्रयी ओ पितृनाम एवं गृहीत ऋवोरओ नाम संख्या प्रभृतिओ स्पष्टभावे उल्लिखित থাকिबे ।

Eng. If in some negotiation of loan there be some mutual understanding of payment according to convenience of both the creditor and debtor, it should be done before witnesses and with the name of creditor at the outset (to avoid misunderstanding in future); moreover this document should be marked with year, month, fortnight, day, name, caste and gotra (of each) along with the name of vedic school he belongs to, the name of relations, of father etc, as also the name and amount etc of the loan taken.

[N. B.—Having stated about witnesses in matters of व्यवहार (suits), our author now speaks of लेख्य or

documents in negotiations of loans etc; documents are either (1) शासन=commandments—राजशासनम् (हुकुमपत्र), and जानपद (i. e, done in some जनपद or country); again जानपदलेख्य may be (1) स्वहस्तलिखित or (ii) परहस्तलिखित; mostly in स्वहस्तलिखितलेख्य, witnesses are not required it is असाक्षिक, but in परहस्तलिखितलेख्य or अन्यकृतलेख्य (documents completed by pleaders etc) साक्षिन् with names of parties with the names of their fathers, lineage, caste year, month, date, etc are necessary and there should be details of the loan etc—mode of repayment etc—Now see Mitakhara] ।

Mita—भुक्ति-साक्षिणौ निरूपितौ, साम्प्रतं लेख्यं निरूप्यते । तत्रलेख्यं द्विविधम् शासनं जानपदं च इति । शासनं निरूपितम् । जानपदमभिधीयते । तच्च द्विविधम्—स्वहस्तकृतम् अन्यकृतञ्च । तत्र सहस्तकृतमसाक्षिकम्, अन्यकृतमसाक्षिकम् । अनयोश्च देशाचारानुसारेण प्रामाण्यम् । यथाह नारदः—“लेख्यं तु द्विविधं ज्ञेयं स्वहस्तान्यकृतं तथा । असाक्षिमत् साक्षिमच्च सिद्धिदेश-स्थितेस्तयोः” इति ।

तत्रान्यकृतमाह—धनिकाधमर्णयोः “योर्यः” हिरण्यादिः “परस्परं स्वरूपा” इयताकालेन एतावद्देयम्, इयती च प्रतिमासं वृद्धिः इति “निष्णातः” व्यवस्थितः, “तस्मिन्नार्थे” कालान्तरे विप्रतिपत्तौ वस्तुतत्त्वनिर्णयार्थं “लेख्यं साक्षिमत्” उक्तलक्षणसाक्षियुक्तं “धनिकपूर्वकं” धनिकः पूर्वः यस्मिन् तत् धनिकपूर्वकम् इत्यर्थः । “कार्यं कर्त्तव्यम्” । उक्तलक्षणाः साक्षिणो वा कार्याः । “कर्त्ता तु तत्कृतं कार्यं सिद्धार्थं तस्य साक्षिणः । प्रवर्तन्ते विवादेषु स्वकृतं वाच लेख्यकम्” इति स्मरणात् ॥ ८४ ॥

अपिच ‘समा’ वत्सरः, मासश्चैलादिः, तदर्थं (तस्य मासस्य अर्थम्) पक्षः—शुक्लः कृष्णो वा, अहस्तिथिः प्रतिपदादिः, नाम-धनिकाधमर्णिकयोः,

जातिव्राह्मणत्वादिः, स्वगोत्रं वासिष्ठादिगोत्रम्, एतैः (सह वा) चिह्नितम् ।
तथा “सत्रह्यचारिक” बहुचादिशाखाप्रयुक्तं गुणनाम,—बहुचः कठः इति ।
आत्मीयपितृनाम—धनिकाधमणिकपितृनाम, आदिग्रहणात् द्रव्यजाति-
संख्याचारादेर्ग्रहणम् । “एतैः चिह्नितं लेख्यं कार्यम्” इति गतेन (पूर्वेण)
सम्बन्धः ॥ ८५ ॥

CHARCHA

1. स्वरूपा—करणे ३या । स्वरूपा निष्णातः ॥ नि+ला+क्त=निष्णातः ।
It means “settled with experts or careful attention”, so ला
becomes णा with cerebral by the rule “निनदीभ्यां लातेः कौशले”
and meaning of कौशल is implied here ; for पर+परम्=परः परम्=
परस्परम्, see our Kirata I and Sak etc. Adv. qual. निष्णातः ।

2. साक्षिमत्—Pred. to लेख्यम् ॥ धनिकपूर्वकम् (बहु—see
मिता) is also Pred. to लेख्यम् । धनमस्ति अस्य gives धनिक with
मत्वर्थं ठन् । See ante also.

3. समा-मास-स्वगोत्रकैः—Parse it as ऊह्य सहस्रद्वयोगे ३या,
see Mita.

4. सत्रह्यचारि—चिह्नितम्—Pred. to लेख्यम् । See Mita.

86-87-88. further details of signing etc, in documents.

समाप्तैर्धे ऋणी नाम स्वहस्तेन निवेशयेत् ।

मतमेवमुकपुत्रस्य यदत्रोपरि लेखितम् ॥ ८६ ॥

साक्षिणश्च स्वहस्तेन पितृनामकपूर्वकम् ।

अत्राहममुकः साक्षी लिखेयुरिति ते समाः ॥ ८७ ॥

उभयाभ्यर्थितेनैतन्मया ह्यमुकसुनुना ।

लिखितं ह्यमुकेनेति लेखकोन्ते ततो लिखेत् ॥ ८८ ॥

Prose—अर्थे (धनिकाधमणिकयोः विषयलेख्ये) समाप्ते ऋणी नाम
(स्वनाम) स्वहस्तेन निवेशयेत् (लिखेत्)—अत्र (लेख्ये) यत् उपरि लेखितं
तत् अमुकपुत्रस्य मे मतम् (अभिप्रेतम्) । तथा अस्मिन् लेख्ये साक्षिणश्च
स्वहस्तेन पितृनामकपूर्वकम् “अत्राहम् अमुकः साक्षी” इति स्वहस्तेन लिखेयुः ।
ते च साक्षिणः (गुणतः संख्यातश्च) समाः कर्त्तव्याः । ततः लेखकः “उभयाभ्यां
अभ्यर्थितेन अमुकसुनुन मया अमुकेन एतत् लिखितं” इति अन्ते लिखेत् ।

Beng—উক্তভাবে ধনিক ও অধমণিকেব মধো লেখাবিষয়
সমাপ্ত হইলে, অধমণ নিজ নাম স্বহস্তে স্বাক্ষর করিবে, এবং তাহাতে
লিখিবে “অমুকেব পুত্র আমি ইহাতে সম্মত আছি” । সাক্ষিগণ ও
সেইলেখাপত্রে নিজহস্তে পিতাব নামোল্লেখপূর্বক “অমুক আমি
এই দলিলে সাক্ষী” একথা স্বাক্ষর করিবে । উভয় পক্ষের সাক্ষিগণ
সংখ্যায় ও গুণে সমান হইবে ॥

অনন্তর লেখক “অমুকেব পুত্র আমি অমুক, উভয়পক্ষ দ্বারা প্রার্থিত
হইয়া এই দলিল লিখিলাম” এই কথা লিখিবেন ।

[N, B.—অধমণ বা উত্তমণ স্বয়ং লিখিতে না জানিলে সকল
সাক্ষিদের সামনে অত্রকে দিয়া নিজ নাম লেখাইবেন । অনক্ষর সাক্ষীর
ও এক্রপ করিবেন] ।

Eng. Thus the documentary matter (between the
creditor and the debtor) being finished, the debtor shall
sign his own name himself mentioning that “I son of
so and so agree to this or approve of this” ; then the
witnesses shall sign themselves mentioning their father’s
name and shall each declare “that I so and so is a witness,”
witness of both the parties shall be equal in number

and status. Lastly the writer should at the end of the document state that "I so and so, son of so and so, write out this document being entreated by both."

Mita—किञ्च धनिकाधमर्णयोर्थः अर्थः स्वरूपा व्यवश्रितः, तस्मिन् अर्थे समाप्ते लिखिते ऋणी अधमर्णो नाम आत्मीयं नाम स्वहस्तेन तस्मिन् लेखे” यदुपरि लिखितं तत् ममामुकपुत्रम्यमतम्” “अभिप्रेतमिति निवेशयेत्” पत्रे विलिखेत् ॥ ८६ ॥

तथा तस्मिन् लेख्ये ये साक्षिणः लिखितास्तेपि आत्मीयपितृनामलेखनपूर्वकं तस्मिन्नर्थे “अयममुक्तो” देवदत्तः साक्षी इति स्वहस्तेन एकैकशः लिखेयुः । “ते च समूहः” मंख्यातो गुणतश्च कर्तव्याः । [यदि अधमर्णः साक्षी वा लिपिशो न भवति तदा अधमर्णोऽन्येन साक्षी च साक्ष्यन्तरेण सर्वसाक्षिसन्निधौ स्वमतं लेखयेत् । यथाह नारदः—“अलिपिज्ञः ऋणी यः स्यात् स्वमतं तु स लेखयेत् । साक्षी वा साक्षिणान्येन सर्वसाक्षीसमीपतः” इति ॥ ८७ ॥

अपिच “ततो लेखक उभाभ्यां धनिकाधमर्णिकाभ्यां प्रार्थितेन मया अमुकेन देवदत्तेन विश्वमित्रसूनुना एतल्लेख्यं लिखितमित्यन्ते लिखेत् ॥ ८८ ॥

CHARCHA

1. निवेशयेत्—It means स्वनाम लिखेत् । नि+विश+णिच्+लिट्यात् ।
2. मे—अनुक्ते कर्तरि षष्ठी in connection with वर्तमाने क in मतम्, by the rule “कस्य च वर्तमाने” ।
3. लेखितम्—लिख+णिच्+क कर्मणि ।
4. पितृनामकपूर्वकम्—नाम एव नामकम् । पितुः नामकम् । स एव पूर्वः यस्मिन्, बहु-with समासान्तकम् । qual. नाम understood, or or better-adv. qual. लिखेयुः ।

5. लिखेयुः—लिख+लिङ्युस् । Nom. साक्षिणः ।

89. self-written documents are usually valid.

विनापि साक्षिभिलेख्यं स्वहस्तलिखितम् यत् ।

तत्प्रमाणं स्मृतं लेख्यं बलोपधिकृतादृते ॥ ८९ ॥

Prose—अधमर्णेन साक्षिभिर्विनापि यत् लेख्यं स्वहस्तलिखितं तत् प्रमाणं स्मृतम् । बलोपधिकृतात् ऋते (विना) (सर्व) लेख्यं प्रमाणं स्मृतम् ।

Beng. अधमर्ण ये दलिल स्वहस्ते लिखिबे ताहा साक्षी छाड़ाई अमांण बलिवा श्रुत हय । तबे बलात्कारद्वारा वा कपटता वा छलनाशकारे कृत लेख्य वा दलिल अमांण हईबे ना ।

Eng. The document written by the debtor in his own hand writing is declared valid by the smṛitikaras ; but not so if done forcibly and with a view of deceit.

Mita. साम्प्रतं स्वकृतं लेख्यमाह—“यल्लेख्यं स्वहस्तेन लिखितम्” अधमर्णेन, “तत् साक्षिभिर्विनापि प्रमाणं स्मृतं” मन्वादिभिः । “बलोपधिकृतादृते” बलेन बलात्कारेण, उपधिना छलनालोभक्रोधभयमदादिलक्षणेन यत्कृतं “तस्मात् विना” (प्रमाणम्) ॥ नारदोप्याह—“मत्ताभियुक्त-स्त्रीवालबलात्कार-कृतं यत् । तदप्रमाणं लिखितं भयोपधिकृतं तथा” ॥ तच्चैतत् स्वहस्तकृतं परहस्तकृतं च यत् लेख्यं देशाचारानुसारेण सवन्धकव्यवहारे अवन्धकव्यवहारे च युक्तम्, अर्थक्रमापरिलोपेन लिप्यक्षरापरिलोपेन च लेख्यम् इत्येतावत्, न च पुनः साधुशब्दैरेव, प्रातिस्विकदेशभाषायामपि लेखणीयम् [such documents whether स्वहस्तलिखित वा परहस्तलिखित whether to be used in सवन्धक or अवन्धक legal matters should be written in one's own language, acc. to local custom, keeping sense etc in fact ; it need not be written in elegant language of the learned , or it may be written in one's own language too]

यथाह नारदः—“देशाचाराविरुद्धं यद् व्यक्ताधिविधिलक्षणम् । तत् प्रमाणं स्मृतं लेख्यमविलुप्तक्रमाक्षरम्” । विधानं विधिः; आधेर्विधिराधिविधिः आधीकरणं, तस्य लक्षणं गोप्याधिभोग्याधिकालकृतमित्यादि तद्व्यक्तं बिस्पष्टं यस्मिन्, तद्व्यक्ताधिविधिलक्षणम्; “अविलुप्तक्रमाक्षरम्” अर्थानां क्रमः, क्रमश्चाक्षराणि च क्रमाक्षराणि, अविलुप्तानि क्रमाक्षराणि यस्मिन् तदविलुप्तक्रमाक्षरम्; तदेवम्भूतं लेख्यं प्रमाणम् । राजशासनवन्न साधुशब्दनियमोत्र इत्यभिप्रायः ॥ ८६ ॥

CHARCHA

1. बलोपधि &c—बल 19 बलात्कार, forcible doing; उपधि 19 छलना; cp “सोपधि मन्धिदूषणम्”—Kirata. बलश्च उपधिश्च, इन्द्र । ताम्याम् कृतम्, इतत् । *तस्मात् । ऋतेशब्दयोगे ५मी ।

90 documentary loan will run for three generations &c.

ऋणं लेख्यकृतं देयं पुरुषैस्त्रिभिरेव च ।

आधिस्तु मुज्यते तावत् यावत्तत्र प्रदीयते ॥ ६० ॥

Prose—लेख्यकृतं ऋणं विभिः पुरुषैरेवदेयम् । आधिस्तु (वन्धकयुक्तः सन्) यावत् तच्च ऋणं न दीयते तावत् मुज्यते ।

Beng. माक्रिसमन्वित दलिलदावा कृत ऋण तिन पूकषेव अवशु देय इहेवे । किञ्च सबक्क ऋणञ्चले, यतदिन पर्याप्त ऋणशोध ना हय, ततदिन धर्मीकर्तृक ईशार भोग चलिवे । [N B—ईहाते बोवा। याय एतादृश ऋण चावि वा ततोधिक पूकष कर्तृक पविशोधनीय इहेवे] ।

Eng. A documentary loan executed with witnesses is to be repaid even by three successive generations; but a mortgaged loan is to be enjoyed by the creditor till it is

not finally paid off (i. e, it may run down up to 4th or 5th generations even).

Mita. लेख्यपसङ्गेन लेख्यारूढमपि ऋणं त्रिभिरेव देयमित्याह—यथा साक्ष्यादिकृतमृणं त्रिभिरेव देयं तथा लेख्यकृतमृणं अपि आहर्तृ-तत्पुत्र-तत्पुत्रैस्त्रिभिरेवदेयं न चतुर्थादिभिरिति नियम्यते ॥ [ननु “पुत्रपौत्रैः ऋणं देयम्” (50) इत्यविशेषेण ऋणमात्रं त्रिभिरेव देयम् इति नियतमेव । वादम् । अस्यैव उत्सर्गस्य पत्रारूढ-ऋणविषये स्मृत्यन्तरप्रभवाम् अपवादशङ्काम् अपनेतुम् इदं वचनमारब्धम् । तथा हि—पत्रलक्षणमभिधाय कात्यायनेन अभिहितम्—“एवं कालमतिक्रान्तं पितृणां दाप्यते ऋणम्” इति । इत्थं पत्रारूढं ऋणमतिक्रान्त-कालमपि पितृणां सम्बन्धे दाप्यते । अत्र “पितृणाम्” इति बहुवचननिर्देशात् कालमतिक्रान्तमिति वचनात् चतुर्थादिर्दाप्य इति प्रतीयते । यथा हारितेनापि—“लेख्यं यस्य भवेद्धस्ते लाभं तस्य विनिर्दिशेत्” । अत्रापि यस्य हस्ते लेख्यमस्ति तस्य ऋणलाभः इति सामान्येन चतुर्थादिभ्योपि ऋणलाभो अस्तीति प्रतीयते । अतश्चैतद् आशङ्कानिवृत्तार्थम् एतद्वचनमुक्तम् । वचनद्वयं च योगीश्वर वचनानुसारेण योजनीयम् [The above two statements are here reconciled by योगी याज्ञवल्कर] । अस्यापवादमाह—सबन्धकेपि पत्रारूढमृणं “त्रिभिरेव देयम्” इति नियमात् ऋणापाकरणानधिकारेण अभ्याहारेण अनधिकारप्राप्ताविदसुच्यते—‘यावत् चतुर्थेन पञ्चमेन वा ऋणं न दीयते तावदेव आधिभुज्यते’ इति वदता सबन्धकऋणापाकरणे चतुर्थादेरध्यधिकारो दर्शितः । नन्वेतदपि अयुक्तमेव “फलभोग्योननश्यति” (58) इति । सत्यम् । तदपि एतस्मिन् असति अपवादवचने पुरुषत्रयविवक्षमेवस्यात् इति सर्वमनवद्यम् ॥ ६० ॥

CHARCHA

1. लेख्यकृतम्—लेख्येन कृतं (विहितं), तत्तत्—। Qual ऋणम् ।
2. प्रदीयते—प्र+दा+लटते कर्मणि . mortgaged loan &c. should

run till the debt is not paid off. But साक्षिभावित loan is “पुलपौत्रैः देयम्” so also लेख्यकृत loan.

91. If somehow a document is lost, defaced or demolished a new document is to be executed.

देशान्तरस्थे दुर्लेख्ये नष्टोन्मृष्टे हते तथा ।

भिन्ने दग्धेऽथवा छिन्ने लेख्यमन्यत् कारयेत् ॥ ६१ ॥

Prose—लेख्ये देशान्तरस्थे, दुर्लेख्ये (अवाचकलेखनेसति), नष्टे (कालवशेन नष्टे) तथा उन्मृष्टे (मपीदौर्बल्यात् मृदितलिप्यक्षरे सति), हते, भिन्ने (विदलिते), दग्धे (अग्निना दग्धे सति) छिन्ने वा (द्विधाभूते वा) अन्यत्लेख्यं कारयेत् ।

Beng.—यदि वा लेख्यं वा दलितं बहुदूरदेशे थाके, यदि तार अक्षरगुलि अर्थहीन হয়, কাল বশে যদি নষ্ট হয়, অথবা কালীর দোষে অক্ষরগুलि মুছিয়া যায়, যদি চোরদ্বারা হত হয়, লেখ্য যদি মর্দিত হয়, পুড়িয়া যায় বা ভুই টুকরা হইয়া যায়, তবে অবশ্য অর্থ-প্রত্যর্থীক অনুমতিতে নূতন লেখ্যপত্র সম্পাদনীয় ।

Eng—If a document remains afar (in another country), if the letters or words thereof do not convey the the desired meaning, if it is defaced, or stolen, or smashed or burnt by fire or torn asunder then a fresh document is to be executed (by mutual agreement of the debtor and the creditor).

Mita—शासकिकं परिसमाप्यप्रकृतमेवानुसरति—व्यवहाराक्षमे पत्रे पत्रान्तरं कुर्यात् इति विधीयते । व्यवहाराक्षमत्वं चात्यन्तव्यवहितदेशान्तरस्थे पत्रे,

दुर्लेख्ये—दुष्टानि सन्दिह्यमानानि अवाचकानि वा लेख्यानि लिप्यक्षराणिपदानि वा यस्मिन् तत् “दुर्लेख्यम्”, तस्मिन् दुर्लेख्ये, नष्टे कालवशेन, उन्मृष्टे—मपीदौर्बल्यादिना मृदितलिप्यक्षरे, हते तस्करादिभिः, भिन्ने विदलिते, दग्धे अग्निना प्रज्वलिते, छिन्ने द्विधाभूते सति, पत्रं (यदि) द्विर्भवति । एतच्च अर्थिप्रत्यर्थिनोः परस्परानुमतौ सत्याम् ॥ विमतंगं तु व्यवहारप्राप्तौ देशान्तरस्थपत्रानयनाय अध्वापेक्षया कालोदातव्यः (If the parties do not agree to a fresh new document, time is to be given in consideration of distance) । दुर्गदेशावस्थिते नष्टे वा पत्रे साक्षिभिरेव व्यवहारनिर्णयः कार्यः (in case of very far or lost document the witnesses are to determine the suit) । यथाह नारदः—“लेख्ये देशान्तरस्थे शीर्णे दुर्लिखिते हते । सतस्तत् कालकरणम् असतो दष्टदर्शनम् । सतः विद्यमानस्य पत्रस्य देशान्तरस्थस्य आनयनाय कालकरणं कालावधिर्दातव्यः । असतः पुनरविद्यमानस्य पत्रस्य पूर्वं ये द्रष्टारः साक्षिणस्तैः दर्शनं व्यवहारसमापनं कार्यम् । यदा तु साक्षिणो न सन्ति तदा दिव्येन निर्णयः कार्यः—“अलेख्यसाक्षिके दैवी व्यवहारे विनिर्दिशेत्” [दिव्य प्रमाण is to be resorted to where there is no witness whatsoever] ॥ एतच्च जानपदव्यवस्थापत्रम् । राजकीयमपि व्यवस्थापत्र-मीधमेव भवति । इयान् तु विशेषः—“राज्ञः स्वहस्तसंयुक्तं स्वमुद्राचिह्नितं तथा । राजकीयं स्मृतं लेख्यं सर्वेष्वर्थेषु साक्षिमत्” इति । तथान्यदपि राजकीयं जयपत्रकं बृद्धबसिष्ठेनोक्तम्—“यद्योपन्यस्तसाधगार्थसंयुक्तं सोत्तरक्रियम् । सावधारणकं चैव जयपत्रकमिष्यते” । प्राङ्बिबाकादिहस्ताङ्कं मुद्रितं राजमुद्रया । सिद्धेर्धे वादिने दद्यात् नयिने जयपत्रम्” । तथा सभासदोपि मतमे अमुकपुत्रस्य इति स्वहस्तं ददुः—“सभासदश्च्येतत्र स्मृतिशास्त्रविदःस्थिताः । यथालेख्यविधौ तद्वत् स्वहस्तं ददुरेव ते”—इति स्मरणात् । सभासदां च परस्परानुमतिव्यतिरेकेन न व्यवहारोनिःशक्यो भवति । यथाह नारदः—“यत्र सन्यो जनः सर्वः साध्वेतदिति मन्यते । स निःशक्योविवादः स्यात्

सशस्यस्त्वन्यथा भवेत्” इति । एतत् चतुष्पात् व्यवहारः—“साधयेत् साध्यमर्थं चतुष्पादान्वितं च यत् । राजमुद्रितान्वितं चैव जयपत्रकमिष्यते” इति स्मरणात् । यत्रतु हीनता, यथा—“अन्यवादी क्रियाद्वेषो नोपस्थाता निरुत्तरः । आहूतप्रपलायी च होनः पञ्चविधः स्मृतः ” इति । तत्रन जयपत्रकमस्ति, अपितु हीनपत्रकमेव । तच्च कालान्तरे दण्डप्राप्त्यर्थं, जयपत्रं तु प्राङ्मन्याय विधिसिद्धार्थम् इति विशेषः ॥ ६१ ॥

CHARCHA

1. देशान्तरस्थे—अन्यदेशः देशान्तरम्, मयूरव्यंसकादित्वात् समासः । देशान्तरे तिष्ठतीति देशान्तरस्थम् (“सुपिस्थः” इति कप्रत्ययः) । Pred, to लेख्ये (who has भावे ७मी) । Rest easy—see prose & Mita.

92. In case of doubt about document verification is necessary.

संदिग्धलेख्यशुद्धिः स्यात् स्वहस्तलिखितादिभिः ।

युक्तिप्राप्तिक्रियाचिह्नसम्बन्धागमहेतुभिः ॥ ६२ ॥

Prose—संदिग्धलेख्यशुद्धिः तु स्वहस्तलिखितादिभिः स्यात् । युक्तिप्राप्ति-क्रिया-चिह्न-सम्बन्धागमहेतुभिः अपि शुद्धिः स्यात् ।

Bens.—यदि दलिल मन्त्रके मन्त्रेण उपस्थित इय, तवे अधमर्णेर श्रृङ्खल लिखित अग्र पत्रेर सहित लेखाव मिल प्रभृति देखिया निर्णय करिबे । ईहा छाडा प्राप्ति मन्त्रके युक्तिद्वारा निर्णय संभव, भाङ्ग्यादि क्रिया, हस्ताक्षरादि चिह्न, अर्थि-प्रत्यार्थीव पूर्वकार लेनदेन मन्त्रक, धनीर अर्थसत्ता संभावता, ओ आनुषंगिक हेतुद्वाराओ मन्त्रिक दलिलेर निर्णय इय ।

Eng. If doubt arises as to the validity of a document then it can be decided by the debtor's own handwriting

etc in some other document ; it may also be decided by logical probability, by evidences, by his special mode of signature etc, by previous relation of debtor and creditor between them, by facts of creditor's acquisition of the sum at the time, and due to his carrying on such loan business—(See Mitakshara also).

Mita—लेख्यसन्देहे निर्णयनिमित्तानि आह—शुद्धमशुद्धं वा इति “अन्दिग्धस्य लेख्यस्य शुद्धिः (तु) स्वहस्तलिखितादिभिः स्यात्” । स्वहस्तेन लिखितं यद्वेद्यान्तरं तेन शुद्धिः । यदि सध्यानि अक्षराणि भवन्ति तदा शुद्धिः स्यादित्यर्थः । [आदिशब्दात् साक्षिलेखकस्वहस्त-लिखितान्तरसंवादात् शुद्धिरिति] । युक्त्या प्राप्तिः “युक्तिप्राप्तिः”—देशकाल-पुरुषाणां द्रव्येणसह सम्बन्धः (एव) प्राप्तिः । (अस्मिन्देशे अस्मिन्काले अस्य पुरुषस्य इदं द्रव्यं घटते इति युक्तिप्राप्तिः) । क्रिया—तत्साम्यपुन्यासः । चिह्नम्—असाधारणं श्रीकारादि । सम्बन्धः—अर्थिप्रत्यर्थिनोः पूर्वमपि परस्परविश्वासेन दानग्रहणादिसम्बन्धः । आगमः—अस्य पत्रावतोर्यस्य सम्भावितः प्राप्त्युपायः । एते एव “हेतवः” । यभिर्हेतुभिः संदिग्धलेख्यस्य शुद्धिः स्यात् इति अन्वयः । (यदा तु लेख्यसन्देहेनिर्णयो न जायते तदा साक्षिभिर्निर्णयः कार्यः । यथाह कात्यायनः—दूषिते पत्रके वादी तदास्फुटंस्तुनिर्दिशेत्” इति । साक्षिसम्भवविषयमिदं वचनम् । सम्भव-सम्भवविषयं तु हारीतवचनम्—“न मयैतत् कृतम् पत्रं कृतम् इतेन कारितम् । अधरीकृत्य तत्पत्रमर्थे दिव्येन निर्णयः” । इति) ॥ ६२ ॥

CHARCHA

1. स्वहस्तलिखितादिभिः—लिख+क्त नपुंसके भावे=लिखितम्=लेखनम् (writing) । स्वहस्तस्य लिखितम् । तत् आदि येषां बहु । तैः करणे ३या । This will be in comparison of his writing

in other documents, or कर्मणिका स्वहस्तेन लिखितम् । This refers to other documents written by him.

2. युक्तिप्राप्ति &c—युक्तिप्राप्ति is logical probability of his or of both having this at the time and at this place etc. युक्त्या प्राप्तिः, इति । क्रिया is साक्ष्यप्राप्ति । चिह्न is special mode of signature, सम्बन्ध is their such prior relation of debtor—creditorship. आगम is rationality of creditor's having this sum at the time. युक्तिप्राप्ति—सम्बन्धागमा एव हेतवः । कर्मणा । तेः । करणे इति । or—the whole is a इन्द्र । Then हेतु is here कारण which means असाधारण कारण as लेनदेनव्यवसाय । करणे इति ॥ or—आगमस्य हेतुः cause of having executing the present document, आगमहेतुः । Rest as above.

93. The next step after verification of document, when the whole amount is not given by the debtor at a time.

लेख्यस्य पृष्ठेऽभिलिखेद्दत्त्वा दत्त्वर्णिको धनम् ।

धनी वोपगतं दद्यात् स्वहस्तपरिचिह्नितम् ॥ ६३ ॥

Prose—ऋणिकः (अधमर्णिकः) (स्वशक्तानुसारेण) दत्त्वा दत्त्वा लेख्यस्य पृष्ठे अभिलिखेत् । धनी च उपगतं (प्राप्तं धनं) स्वहस्तपरिचिह्नितम् दद्यात् (कुर्यात्, अभिलिखेत् इत्यर्थः) ।

Beng. अधमर्ण एकबारे सकलधन दिते असमर्थ इहेले, यখনहे किछु किछु धन दिवे, तখন दलिलपत्रेर पिछने लिखिब। दिवे । धनी (उत्तमर्ण) ओ प्राप्तिधन स्वीकृत करिया दिबेन ।

Eng. The debtor (if unable to pay off the whole amount at a time) will endorse the part—paid amount on the back of the document whenever it is so paid ; and the creditor too will accept the sum by signing it in his own handwriting.

Mitt'a—त्रयं शोधिते पत्रे ऋणे च दातव्ये प्राप्ते यदा कृतस्नमेव ऋणं दातुम् असमर्थस्तदा किं कर्तव्यमित्यत आह—यदा (ऋणिकः) अधमर्णिकः सकलमृणं दातुमसमर्थस्तदा शक्तानुसारेण “दत्त्वा पूर्वकृतस्य लेख्यस्य पृष्ठेऽभिलिखेत्”—एतावन्मयादत्तमिति । उत्तमर्णः वा (च) “उपगतं” प्राप्तं धनं तस्यैव लेख्यस्य पृष्ठे दद्यात् अभिलिखेत्—एतावन्मया लब्धम् इति । कथम् ?—“स्वहस्तपरिचिह्नितम्” स्वहस्तलिखिताक्षरचिह्नितम् (दद्यात्) । यद्वा उपगतं प्रवेशपत्रं स्वहस्तलिखितपरिचिह्नितम् अधमर्णीय उत्तमर्णो दद्यात् ॥ ६७ ॥

CHARCHA

1. दत्त्वा, दत्त्वा—वोपसायाम् द्वित्वम् । whenever there is part-payment it should be so endorsed.

2. ऋणिकः—ऋणमस्ति अस्य इति ऋण+ठन् मत्वर्थ=ऋणिकः a debtor Similarly we derive धनिक अधमर्णिकः and उत्तमर्णिकः । See also ante.

3. च—This reading is better here than वा, for च shows the creditor's duty after the debtor's endorsement.

4. स्वहस्त &c—स्वहस्तेन परिचिह्नितम् signed by his own hand, इति । तत् यथा तथा । Adv. qual. दद्यात् । Thus उपगतं धनं स्वहस्तचिह्नितं यथा तथा दद्यात् (कुर्यात् i. e, स अपि अभिलिखेत्) । धातनामनेकार्थत्वात् दा अत्र करोत्यर्थे लेखनार्थे वा वर्तते । or—चिह्नित

is चिह्न (नपुंसके भावे क); स्वहस्तेन परिचिह्नितं निजहस्ताक्षरचिह्नम् दद्यात् (पृष्ठे दद्यात् i. e. अभिलिखेत्)। In fact स्वहस्तपरिचिह्नितम् (adv. &c) applies both in the case of ऋणिक and धनी or धनिक।

94. After full payment tear off the document.

दत्तवर्णं पाटयेत् लेख्यं शुद्धयै वान्यत्तु कारयेत्।

साक्षिमच्च भवेद् यदा तदातव्यं ससाक्षिकम् ॥ ६४ ॥

Prose—कृतं ऋणं दत्त्वा लेख्यं पाठयेत् (छिन्द्यात्), वा शुद्धयै अन्यत् (शोधनसूचकं) लेख्यं कारयेत्। वा (अथवा) यत् लेख्यं साक्षिमच्च भवेत् तत्ससाक्षिम् (एव) दद्यात्।

Beng. সমগ্র ঋণ পরিশোধ হইলে, ঐ লেখ্য পত্র ছিঁড়িয়া ফেলিবে, অথবা লেখ্য দেশান্তরে থাকিলে, উত্তমৰ্গকে দিয়া ঋণশোধপত্র করাইয়া লইবে। আবার যদি লেখ্য দলিল কোন সাক্ষী রাখিয়া করা হয়, তবে সেই সাক্ষীর সমক্ষেই ঋণ শোধ করিবে।

Eng. When the entire loan is paid off, then tear off the original document; if the document is in another country or place, then make a release-document duly executed by the creditor. If the debt-document was done before a witness, then pay it before that very witness.

Mita—ऋणे च कृतस्नेदते लेख्यं किंकर्तव्यमित्यत आह—क्रमेण सकृदेव “कृतमृणं” दत्त्वा, पूर्वकृतं लेख्यं पाठयेत्। यदा तु दुर्गदेशावस्थितं (दूरदेशावस्थितं) लेख्यं नष्टं वा तदा “शुद्धयै” अधमर्णत्वनिवृत्तार्थम् अन्यतलेख्यं “कारयेत्” उत्तमर्णेन अधमर्णः। पूर्वोक्तक्रमेण उत्तमर्णो विशुद्धिपत्रमधमर्णाय दद्यात् इत्यर्थः ॥ ससाक्षिके कृतस्ने ऋणे दातव्ये

किंकर्तव्यम् इत्यत आह—यत् ससाक्षिकमृणं तत् पूर्वसाक्षिसमक्षमेव दद्यात् ॥ ६४ ॥ इति लेख्यप्रकरणं (समाप्तम्) ॥

CHARCHA

1. शुद्धे—शुद्धि is ऋणशुद्धि repayment of loan. तादर्थ्ये वा कर्मणि चतुर्थी। शुद्धिं लब्धुम् इत्यर्थः।

2. साक्षिमच्च—Pred, to वत् (referring to लेख्य)।

3. ससाक्षिकम्—साक्षिणा सह वर्तमानम्, बहु। तत् यथा तथा। Adv. qual. दातव्यम् ॥

अथ दिव्यप्रकरणम्—(the section on divine proof).

95. In grave offences only – scales, fire, water, poison, कोशपान etc are used for divine oath for विशुद्धि।

तुलाग्रगपो विषं कोशो दिव्यानीह विशुद्धये।

महाभियोगेभ्यस्तानि शीर्षकस्थेऽभियोगि ॥ ६५ ॥

Prose—तुलाग्रगपो विषं कोशो (विधिना कोशपानविशेषः) इति (पञ्च) दिव्यानि इह (धर्मशास्त्रे) विशुद्धये (सन्दिग्धार्थशोधनाय) व्यवहियन्ते। तानि (पञ्च) दिव्यानि महाभियोगेषु एव (व्यवहियन्ते. नान्यत्र)। विशेषतः अभियोगि शीर्षकस्थे (श्रेष्ठदण्डलक्षणे स्थितेस्वीकृते सति) एव भवन्ति। [N. B. “यद्यनेन इह कृतं न स्यात्, तदा मया अयं दण्डः आदेयः”—(ग्रहणीयः) इतिवादी शीर्षकस्थः इति केचित् वदन्ति] ॥

Beng. মহাভিযোগ বা মহাপাতকে—তুলাদণ্ড, অগ্নি, জল, বিষ ও কোশপানবিধি—এই পাঁচটিদ্বারা সন্দেহবিষয়ে দোষজ্ঞানের জন্য দণ্ডপ্রদে ব্যবহৃত হইয়া থাকে [বঙ্গদোষে এগুলি ব্যবহার্য নয়]। বিশেষতঃ অভিযোক্তা চতুর্দশ ব্যবহার পদের প্রত্যেকই লইতে

ईष्कूक इहेने एङ्गलि दिवाय्द्रूप वावइत इहेवे । (See Mita)
[ए प्लोक वादोपपत्तिविषयक] ।

Eng. In cases of grave offences only (as outrages, etc), these five namely, scale, fire, water, poison and special handful drink are used for divine oath, for self-expiation; specially if the accuser agrees to the final and greatest punishment (of चतुष्पादव्यवहारपद) [See Mita]—or capital punishment even. [This is वादिदिव्यशपथविषयक] ।

Mita—लिखित-साक्षि-भुक्ति-लक्षणं त्रिविधं मानुषं प्रमाणमुक्तम् । अवसरप्राप्तं दिव्यं प्रमाणमभिधास्यन् “तुलाग्रपापो” इत्यादिभिः आदैर्यः पञ्चभिः श्लोकैर्दिश्यमानां (divine oath cannon or formula) कथयति । तत्र तावद् दिव्यान्युपदिशति—“तुलादीनि कोशान्तानि पञ्च दिव्यानि इह धर्मशास्त्रे विशुद्धये” सन्दिग्धार्थस्य सन्देहनिवृत्तये दातव्यानि इति । ननु अत्रान्यान्यपि तन्दुलादीनि दिव्यानि सन्ति—“घटोन्निरुदकं चैव विषं कोशस्तथैव च । तन्दुलाश्चैव दिव्यानि सप्तमस्तप्तमापकः” इति पितामहस्मरणात् । अतः कथमेतावन्ति (पञ्चानि) एव ? इत्यत आह—एतानि पञ्च महाभियोगेषु एव मान्यत्र इति नियम्यते । न पुनरिमान्येव दिव्यानि इति । महत्त्वावधिं च वक्ष्यति । ननु अल्पाभियोगेषु कोश इत्युक्ते । “कोशमल्पेपि दापयेत्” इति स्मरणात् । सत्यम्,—कोशस्य तुलादिषु षाठी न महाभियोगेषु एव इति नियमार्थः । किन्तु सावष्टम्भाभियोगेषु प्राप्तार्थः [महाभियोग is grave offence, महापातकादि । सावष्टम्भाभियोग is by accepting दण्ड on self if found guilty “स्वोपरि दण्डमङ्गीकृत्य स्थापितः सावष्टम्भः” । कोश is used here, for it is both for महाभियोग and सावष्टम्भाभियोग] अन्यथा शङ्काभियोगे एव स्थात् [other

wise कोशदिव्य will be confined to शङ्काभियोग वा सन्देहयुक्त अभियोग only] “अवष्टम्भाभियुक्तानां धटादीनि विनिर्दिशेत् (घट is rod of a scale वा तुलादण्ड । Cp. घटः स्यात्तु तुलाकाष्टम्” It is the same as तुला or scale-use) तन्दुलाश्चैव कोशश्च शङ्कास्वेव न संशयः” इति स्मरणात् ।

महाभियोगेषु शङ्कितेषु चाविशेषेण प्राप्तौ अपवादमाह—एतानि तुलादीनि “अभियोक्तरि शीर्षकस्थे” अभियुक्तस्यभवन्ति । शीर्षकं शिरोव्यवहारस्य चतुर्थः पादो जयपराजयलक्षणस्तेन च दण्डो लक्ष्यते, तत्र तिष्ठतीति शीर्षकस्थः तत्प्रयुक्तदण्डभाग इत्यर्थः ॥६५॥

[Remark—अभियोग is either स्वल्प वा महान् । महाभियोग is grave offence like परस्त्रीधर्षण, ब्रह्महत्या &c. महाभियोग is either सावष्टम्भ (निश्चयार्थक for here अभियोक्ता says of taking दण्ड if he is found false) वा शङ्कितः—वा शङ्काभियोग (like कारावास etc on suspicion of murder etc.)].

CHARCHA

1. तुलाग्रपापः &c—उद्य इतिशब्दयोगः १मा ॥ कोश is विध्यनुसारेण कोशत्रयपानविशेषः—Three handful drink as per enjoining, It is a kind of ordeal in स्मृतिशास्त्र and is diff. from कोश वा कोष meaning treasury,

2. विशुद्धये—तादर्थ्ये ४र्थी । वा कर्मणि ४र्थी । See शुद्धये ।

3. दिव्यानि—दिविभवानि दिव्यानि with यत् । divine i.e. divine oath—objects उक्तकर्म to व्यवहियन्ते वा दातव्यानि understood.

4. शीर्षकस्थे—construe—अभियोक्तरि शीर्षकस्थे एतानि भवन्ति । शीर्षक is शिरस् (“उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षम्”) वा श्रेष्ठ=चतुर्थव्यवहारपाद-

योग्य or श्रेष्ठ दण्ड । तत्र तिष्ठति इति शीर्षकस्थ । तस्मिन् । Pred. to, अभियोक्तरी (wh, has भावे उमी) । See Mita ; some say it is arrogation of मुण्डकच्छेद दण्ड by one if his अभियोग is false. In such cases only दिव्यप्रमाण is used. This sloka is वादी अभियोगकारीविषयक ।

96, This divine oath may be either by वादी वा प्रतिवादी by mutual understanding,

रुच्या वान्यतरः कुर्यादितरो वर्त्तयेच्छ्वरः ।

विनापि शीर्षकात् कुर्यात् नृपद्रोहे अथ पातके ॥ ६६ ॥

Prose—रुच्या (वादिप्रतिवादिनोः इच्छया) अन्यतरः वा दिव्यं कुर्यात् । (यः दिव्यं कुर्यात् ततः) इतरः शिरः (शिरः अर्थात् शरीरविषयकं दण्डं) बर्त्तयेत् (अङ्गीकुर्यात्) । अथ राजद्रोहे, पातके (ब्रह्महत्यादि पातके) शीर्षकात् (दण्डात्) विनापि दिव्यं कुर्यात् ।

Beng —पबम्पव मतानुसावे वादी वा प्रतिवादीव एकजन दिवा ग्रहण कविबेन । यिनि दिवा कविबेन ताव प्रतिपक्ष शीर्षक वा चतुष्पादेर शीर्षक दण्ड शीर्षक कविबेन । किञ्च बाजद्रोहे वा ब्रह्महत्यादिपातकविषये शीर्षकदण्डशीर्षक छान्दाई तुनादि दिवा शपथ कविबेन । (अर्थात् बाजद्रोह वा महापातक शङ्काय शक्ति वाक्ता आश्रयविशोधनेन ज्ञा एतादृश दिवा परोक्षा दिबेन) ।

Eng—By mutual consent either complainant (वादिन्) वा accused (प्रतिवादिन् वा प्रतिपक्ष) may undergo such divine tests of oath with scale etc (तुल्यादिदिव्य) ; the other than the one taking such divine oath should agree to

accept the punishment bodily or monetary (as is reserved in such cases) ; but in matters of sedition against king or grave crime of ब्रह्महत्या etc. such divine oath with scales etc. will be undergone even without reference to highest deserving punishment.

Mita—“ततोर्थी लेखयेत्सद्यः प्रमिज्ञातार्थसाधनम् “इति भावप्रतिज्ञावादिन एव क्रिया इति व्यवस्थादर्शिता, तदपवादार्थमाह—“रुच्या” अभियोक्तृ अभियुक्तयोः परस्परसम्प्रतिपत्त्या “अन्यतरः” अभियोक्ता वा अभियुक्तो “दिव्यंकुर्यात्” । “इतरो” अभियुक्तः अभियोक्ता वा “शिरः” शारीरमर्थदण्डं वा “बर्त्तयेत्” अङ्गीकुर्यात् ॥ अयमभिसन्धिः—न मानुषप्रमाणवत् दिव्यं प्रमाणं भावैकगोचरं अपि तु भावाभावाविशेषेण गोचरयति । अतश्च मिथोऽन्तरे प्रत्यवस्कन्दने प्राड्व्याये वा अर्थिप्रत्यर्थिनोरन्यतरस्य इच्छया दिव्यं भवति ॥ अल्पाभियोगे शङ्का-सावष्टम्भयोरपि अविशेषेण कोशोभवति इत्युक्तं ; तुलादीनि विपान्तानि तु महाभियोगेष्वेव सावष्टम्भेष्वेव च इति नियमो दर्शितः । तत्र सावष्टम्भाभियोगेषु एव इत्यस्यापवादमाह—“राजद्रोहाभिज्ञायां तथा ब्रह्महत्यादि-पातकाभिज्ञायाञ्च, शिरःस्थायिना विनापि तुलादीनि कुर्यात् महाचौर्याभिज्ञायां च । यथाह “राजभिः शङ्कितानां च निर्दिष्टानां दस्युभिः ॥ आत्मशुद्धिपराणाञ्च दिव्यं देयं शिरो विना” इति । [तन्दुलाः पुनः अल्पचौर्यशङ्कायामेव—“चौर्ये”, च तन्दुला देया नान्यत्रेति विनिश्चयः” इति पितामहवचनात् । तसमापस्तु महाचौर्याभिज्ञायामेव—“चौर्यशङ्काभियुक्तानां तसमाधो विधीयते” इति स्मरणात् । अन्ये पुनः शपथाः अल्पार्थविषयाः—“सत्यं वाहनशस्त्राणि गोवीजकनकानि च । देवतापितृपादांश्च दत्तानि सुवृत्तानि च । स्मृशेत् शिरांसि पुलाणां दाराणां सुहृदां तथा । अभियोगेषु सर्वेषु कोशमानमथापिवा” । इत्येते शपथाः प्रोक्ता मनुना स्वल्पकारणे” इति नारदस्मरणात्] ॥ यद्यपि मानुषप्रमाणानिर्णयस्य निर्णायकं यद्विद्वं इति लोकप्रसिद्धम् शपथानामपि दिव्यत्वं तथापि कालान्तरे निर्णयनिमित्तत्वेन समनन्तर-

CHARCHA

निर्णयनिमित्तेभ्यो घटादिभ्यो दिव्येभ्योः भेदत्वव्यपदेशः ब्राह्मणपरिव्राजकवत् ।
[In “मानुषप्रमाण” some शपथ is taken, again in मानुषप्रमाणानिर्णयवस्तु
दिव्यप्रमाण is said here ; both usual शपथ and दिव्यप्रमाणशपथ
are शपथ, still a difference is drawn here like ब्राह्मण and
परिव्राजक by परिव्राजकन्याय, to emphasise this दिव्यशपथप्रमाण section.
[N. B. In ‘ब्राह्मणानामन्त्रय’ ब्राह्मण includes परिव्राजकब्राह्मण also, still
we also say ‘परिव्राजकानामन्त्रय’ (though he is a ब्राह्मण)
only to give some pre-eminence to परिव्राजक । So here
also separate दिव्यप्रमाण प्रकरण is given or adduced here.]

कोशस्य तु शपथत्वेऽपि घटादिषु (तुलादिषु) पाठो महाभियोगविषयत्वेन
अवष्टम्भाभियोगविषयत्वेन च घटादिसाम्यात् । न तु समनन्तरनिर्णयनिमित्तत्वेन
(not as a cause of settlement showing result later on), तन्तुलानां
तत्प्रमाणस्य च समनन्तरनिर्णयनिमित्तत्वेऽपि अल्पविषयत्वेन शङ्कुविषयत्वेन च
घटादि-वैलक्षण्यात् तेषु अपाठ इति सन्तोष्यम् । एतानि च दिव्यानि
शपथाश्च यथासम्भवमृणादिषु विवादिषु प्रयोक्तव्यानि । यत्तु पितामहवचनम्
“स्वावरेषु विवादिषु दिव्यानि परिवर्जयेत्” इति, तदपि लिखितसामन्तादिसङ्गावे
दिव्यानि परिवर्जयेत् इति व्याख्येयम् ॥ ननु विवादान्तरेऽपि प्रमाणान्तरं
सम्भवे दिव्यानामनवकाश एव । सत्यम्,—ऋणादिषु विवादिषु उक्तलक्षणसाक्ष्य-
पन्यासे अर्थिनाकृतेऽपि प्रत्यर्थी यदि दण्डाभ्युपागमावष्टम्भेन दिव्यमवलम्बते
तदा दिव्यमपि भवति । साक्षिनामाशयदोषसम्भवात् दिव्यस्य च निर्दोषत्वेन
वस्तुतत्त्वविषयत्वात् तल्लक्षणत्वाच्च धर्मस्य । यथाह नारदः— ‘तत्र सत्ये स्थितो धर्मः
व्यवहारस्तु साक्षिनि । दैवसाध्ये पौरुषेयी न लेख्यं वा प्रयोजयेत्’ इति ॥
स्वावरेषु विवादिषु प्रत्यर्थिना दण्डावष्टम्भेन दिव्यावलम्बने कृतेऽपि सामन्ताहि
वष्टप्रमाणसङ्गावे न दिव्यं ‘ग्राह्यमिति विकल्पनिराकरणार्थं’ “स्वावरेषु विवादिषु”
इत्यादिपितामहवचनं नात्यन्तिकदिव्यनिराकरणार्थम् । लिखितसामन्ताद्यभावे
स्वावरविवादिषु अनिर्णयप्रसङ्गात् ॥ ६६ ॥

1. शिरः—Here refers to शीर्षकदण्ड as said in previous
sloka, and शीर्षक here. शीर्षक is fourth punishment of
चतुष्पद्व्यवहारपद ; or highest punishment or शारीर दण्ड ॥

८. वर्त्तयेत्—वृत्+णिच्+लिङ्यात् । It means here “अङ्गीकुर्यात् ।
Nom. इतरः । वृत् is both भ्वादि (आत्मनेपदी) and चुरादि
(उभयपदी) ।

97. usual general rites in दिव्यविधि ।

सचैलं स्नातमाहूय सूर्योदये उपोषितम् ।

कारयेत् सर्वदिव्यानि नृपब्राह्मणसन्निधौ ॥ ६७ ॥

Prose—(पूर्वोदयः) उपोषितम् सूर्योदये सचैलं स्नातं (दिव्यग्राहिणम्)
आहूय नृपब्राह्मणसन्निधौ सर्वदिव्यानि कारयेत् ।

Beng.—पूर्वदिनम् उपवासं करिष्या परदिनं सूर्या उठिले পর
পরিহিত বস্ত্রসহ স্নান করিলে পর দিব্যগ্রাহীকে আহ্বান করিষ্যা
রাজ ও ব্রাহ্মণদেব সমক্ষে দিব্য গ্রহণ করাইবেন ।

Eng. Fasting on the previous day, the oath-taker
on the next morrow after sunrise, will take ablution with
his cloth on ; then he should be summoned and ordered
by the judge to take oath before the King and Brahmanas.

Mita—दिव्ये साधारणविधिः—किञ्च पूर्वोदयः “उपोषितं उदिते सूर्ये
सचैलं स्नातं” दिव्यग्राहिणम् “आहूय नृपस्य सभ्यानाञ्च ब्राह्मणानां सन्निधौ
सर्वाणि दिव्यानि कारयेत् प्राङ् विवाकाः ।” त्रिरात्रोपपिताय स्युरेकरात्रोपपिताय
वा । नित्यं दिव्यानि देयानि शुचये चार्द्रवाससे” इत्युपवासविकल्पः

पितामहेनोक्तो वलवदवलवत् महाकार्यार्थकार्यविषयत्वेन व्यवस्थितो द्रष्टव्यः । उपवासनियमश्च कारयितुः प्राड्विवाकस्यापि—“दिव्येषु सर्वकार्यार्थिणि प्राड्विवाकः समाचरेत् । अश्वरेषु ययाम्बर्थुः सोपवासो नृपाज्ञया” इति पितामहवचनात् । [अत्र यद्यपि “सूयोदये” इत्यविशेषेणोक्तं तथापि शिष्टाचाराद् भानुवासरे दिव्यानि देयानि । तत्रापि “पूर्वाह्ने अग्निपरीक्षा स्यात् पूर्वाह्ने च धृतो भवेत् । मध्याह्ने तु जलं देयं भर्तृत्तुमभीप्सताम् दिवसस्य च पूर्वाह्ने कोशशुद्धिविधायकं । रात्रौ च पश्चिमे यामे विषं देयं मुशीतलम्” इति पितामहोक्तः विज्ञेयो द्रष्टव्यः ॥ अनुक्तकालविशेषाणां तण्डुलतप्तमापप्रभृतीनाम् पूर्वाह्ने एव प्रदानम्—“पूर्वाह्ने सर्वदिव्यानां प्रदानं परिकीर्तितम्” इति सामान्येन नारदस्मरणात् ॥ अहनि विधा विभक्ते पूर्वोभागः पूर्वाह्ने, मध्यमः मध्याह्ने, उत्तरोपरान्हः । तथा आपरोपि कालविशेषः विधिप्रतिषेधमुखेन दर्शितः ॥ विधिमुखस्तावत्—“अग्नेः शिशिर-हेमन्तौ वर्षाश्चैव प्रकीर्त्तिताः । शरद्वर्षाष्मपु सलिलं, हेमन्ते शिशिरे विषम् । चैत्रो मार्गशिरश्चैव वैशाखश्च तथैव च । एते साधारणमासा दिव्यानामविरोधिनः ॥ कोशस्तु सर्वदा देयस्तुला स्यात् सार्वकालिकी” इति ॥ कोशग्रहणं सर्वशपथानामुपलक्षणम्, तण्डुलानां पुनर्विज्ञेयानभिधानात् सार्वकालिकत्वम् । प्रतिषेधो-मुखो यथा—“न शीते तोयशुद्धिः स्यात् नोष्णकाले अग्निशोधनम् । न प्रावृषि विषम् दद्यात् प्रवाते न तुलां तथा । नापराह्णे न सन्ध्यायां न मध्याह्ने कदाचन ॥ इति ॥ “न शीते तोयशुद्धिः स्यात्” इत्यत्र शीतशब्देन हेमन्तशिशिरवर्षाणां ग्रहणम् ॥ “नोष्णकाले अग्निशोधनम्” इत्यत्र उष्णकालशब्देन ग्रीष्मशरदोः विधानलब्धस्यापि पुनर्निषेध आदरार्थः, प्रयोजनं तु वक्ष्यते ॥ ६७ ॥

CHIARCHA

1. सचैलम्—चैल वा चैल is garment or cloth. चैलेन सह वर्त्तमानं सचैलम्, बहु । तद् यथा तथा । Adv. qual ज्ञातम् ॥

ज्ञातम्—Refers to ज्ञान of दिव्यग्राहिन् । obj. of आहूय (आ+ह्वेल्यप्) ।

2. कारयेत्—कृ+णिच्+लिङ्यात् । should cause to take. प्रयोजक कर्त्ता is प्राड्विवाकः । प्राड्विवाकः सचैलं ज्ञातं जनं सर्वदिव्यानि कारयेत् ॥

98. who is entitled to which divy ?

तुला स्त्रीवालवृद्धान्धपङ्गुब्राह्मणरोगिणाम् ।

अग्निर्जलं वा शूद्रस्य यवाः सप्त विषस्य वा ॥ ६८ ॥

Prose—स्त्रीवालवृद्धान्धब्राह्मणरोगिणां तुला (तुलादिव्यं) एव स्यात् । अग्निः (क्षत्रियस्य स्यात्), जलं (वैश्यस्य स्यात्); विषस्य सप्त यवाः (परिमाणाः) शूद्रस्य वा (एव) स्युः । [N. B.—अत्र श्लोके वा शब्दोपधारणार्थे व्यवहृतः] ।

Beng. जाति, वयस ও অবস্থা নির্বিশেষে—স্ত্রীজাতিমাত্রেরই দোষশুদ্ধির জ্ঞত তুলাদিব্য ইহাবে, বালকেব এবং অশীতিপ্রায় বৃদ্ধের, দৃষ্টিহীন অন্ধের, গতিশক্তিবিহীন পঙ্গুব এবং ব্রাহ্মণ এবং কুণ্ঠেরও তুলাদিব্যই ইহাবে । ক্ষত্রিয়েব অগ্নিদিব্য, বৈশ্যের জলদিব্য, এবং শূত্রের দোষশুদ্ধিব জ্ঞত যব পরিমাণ সাতটি বিধখণ্ড দিব্য হিসাবে প্রযোজ্য । [যব is here যব পরিমাণ অর্থাৎ একটি বার্লির দানার ওজন] ।

Eng. Divine oath for purity of the females, of boys (not exceeding 16 years); of the old (reaching about 80 years), of the blind, of the paralytic, of the Brahmins and the indisposed ones, will be with scales (তুলাদिव্য);

fire will be used for Kshatriyas, water for the Vaishyas and seven bits of poison weighing a “yava” each for the sudras. (See Mita. for further details here). [“yava” here is यवपरिमाण 1. e, weight equal to one barley corn].

Mita—अधिकारिव्यवस्थामाह—“स्त्री” स्त्रीमात्रं जातिबयोबस्थाविशेषानादरेण, “बाल” आपोऽशाद्वर्षात् जातिविशेषानादरेण, “वृद्धः” अशीतिकापरः, “अन्धः” नेत्रविकलः, “पङ्गुः” पादविकलः, “ब्राह्मणो” जातिमात्रम्, “रोगी” व्याधितः—एतेषां शाधनार्थं “तुलैव” नियम्यते। “अग्निः” फालस्तप्तमापश्च क्षत्रियस्य। जलमेव वैश्यस्य। [बा-शब्दः अवधारणे]। “विपस्य यवा” उक्त परिमाणाः “सप्तैव, शूद्रस्य” शोधनार्थं भवन्ति ॥ [ब्राह्मणस्य तुलाविधानात् “शूद्रस्य यवाः सप्त विपस्य वा” इति विपविधानात्, “अग्निर्जलं वा” इति क्षत्रियवैश्यविपयमुक्तम्। एतदेव स्पष्टीकृतं पितामहेन—“ब्राह्मणस्य धटः (तुला) देयः, क्षत्रियस्य हुताशनः। वैश्यस्य सलिलं प्रोक्तं, विपं शूद्रस्य दापयेत् इति] ॥ यत्तु स्त्रादीनां दिव्याभावस्मरणम्, “सत्रतानां भृशार्त्तानां व्याधितानां तपस्विनाम्। स्त्रीणाञ्च न भवेत् दिव्यं यदि धर्मस्त्वपेक्षितः” इति, तत्र “रूच्या वा अन्यतरः कुर्यात्” इति विकल्पनिवृत्त्यर्थम् [The statement of दिव्याभाव in case of females etc is to apply and nullify “रूच्या अन्यतरः कुर्यात्” as said before]। एतदुक्तं भवति (the gist is this)—“अवष्टम्भाभियोगेषु स्त्रादीनामभियोक्तृत्वे अभियोज्यानामेव दिव्यम्, एतेषामभियोज्यत्वेपि अभियोक्तृणामेव दिव्यम्। परस्पराभियोगे तु विकल्प एव। तत्रापि “तुलैव” इति कात्यायनवचनेन नियम्यते (कात्यायन restricts तुला for स्त्री etc in such cases) ॥ तथा महापातकादिशङ्काभियोगे स्त्रादीनां “तुलैव” इति एतच्च वचनं सर्वदिव्यसाधारणेषु मार्गशिरश्चैत्र-वैशाखेषु स्त्रादीनां सर्वदिव्यसमबधाने नियामकतया अर्थवत् (thus is तुला

restricted to स्त्री etc in सर्वदिव्य and in अग्रहायण चैत्र वैशाख) ॥ न च सर्वकालं स्त्रीणां “तुलैव”। स्त्रीणां तु न विपं प्रोक्तं न चापि सलिलं स्मृतम्। धटकोशादिभिस्तासामन्तस्तत्त्वं विचारयेत्—इति विपसलिलव्यतिरिक्तधटकोशाग्रादिभिः शुद्धिविधानात्। एवं बालादिष्वपि योजनीयम्। तथा ब्राह्मणादीनामपि न सर्वकालिकस्तुलादिनियमः, “सर्वेषामेव वर्णानां कोशशुद्धिविधीयते। सर्वाण्येतानि सर्वेषां ब्राह्मणस्य विपं विना” इति पितामहस्मरणात्।

तस्मात् साधारणे काले बहुदिव्यसमबधाने तुलादिनियमार्थमेवेदं वचनम् [So this वचन is to restrict तुलादिदिव्य in usual course of time—there being many varieties of दिव्य]। कालान्तरे तु तत्तत्कालविहितं सर्वेषाम् (in other times दिव्य is of all, see below)। तथाहि—“वपास्वप्नरेव सर्वेषाम्। हेमन्तशिशिरयोस्तु क्षत्रियादित्रयाणमग्निविपयोर्विकल्पः। ब्राह्मणस्य त्वग्निरेव न कदाचिद्विपम्, “ब्राह्मणस्य विपं विना” इति प्रतिषेधात्। ग्रीष्मशरदोस्तु सलिलमेव। येषां तु व्याधिबिषेपाणामग्न्यादिनिषेधः—“कुष्टिनां बजयेदग्निं सलिलं श्वासर्कासिनाम्। पित्तश्लेष्मवतां नित्यं विपं तु परिवर्जयेत्” इति इति तेषामग्न्यादिकालेपि साधारणं तुलाद्येव दिव्यं भवति ॥ तथा “तोयमग्निर्विपं चैव दातव्यं बलिनानृणाम्” इति वचनात् दुर्बलानांमपि सर्वथा विधिप्रतिषेधात् श्रुतकालानतिक्रमेण जायिबयोबस्थाश्रितानि दिव्यानि देयानि ॥ ९८ ॥

CHARCHA

1. स्त्रीबाल &c—द्वन्द्व। सम्बन्धे पठ्यते। Rest easy—See Mita first portion.

99. तुला etc to be used as दिव्यप्रमाण in महाभियोग। So now महाभियोग is being stated.

नासहस्रादरेत्फालं न विषं न तुलां तथा ।

नृपार्थेष्वभिशापे च वहेयुः शुचयः सदा ॥ ६६ ॥

Prose—आसहस्रान् न फालं विषं तथा तुलां (दिव्यं) न हरेत् (न कारयेत्) । नृपार्थेषु (राजद्रोहेषु) अभिशापे (महापातकाभियोगे) च शुचयः (प्रयताः सन्तः) सदा दिव्यानि वहेयुः (कुर्यात्) ।

Beng मध्यमूढानां नाना वस्तुनां फालादिव (कृषियन्त्रकपफालां याहाङ्गत्रियतेविशेष प्रयोगः), विषग्रहणं वा तुलादिव कर्तव्यं ना । किञ्च बाङ्गदेशे महापातकाभियोगे नियतं शुचि इहेया तुलादिद्वयां ग्रहणं कर्तव्यम् । अर्थात् शुचि अभिशापार्थे एवै सकल दिवाद्रवा अपरं ग्रहणं कर्तव्यम् ।

Eng. In suits involving less than thousand coins (or such valued objects), the oath with plough—share (फाल) [as is special of a Kshatriya], with poison (poison bits), and with scale should not be done (or taken); but in sedition against king or in grave sins only oaths with these should be done in a pure mood.

Mita—“महाभियोगज्वेतानि” (sl 95) इत्युक्तं, तत्र महाभियोगस्य यदपेक्षं महत्त्वं तदिदानीमाह—“पणसहस्रादर्वाकं फालं विषं तुलां ना न कारयेत्” । मध्यवर्तिजलमपि न कारयेत् । यथोक्तं—तुलादीनि विषान्तानि गुरुत्वर्थेषु दापयेत् ॥ अत्र कोपस्य अग्रहणं “कोशमल्पेपि दापयेत्” इत्यल्पाभियोगेष्वपि तस्य स्मरणात् ॥ एतानि चत्वारि दिव्यानि पणसहस्राद् ऊर्ध्वमेव भवन्ति नार्वाक् इत्यर्थः ॥ [ननु अर्वागपि अग्न्यादीनि पितामहेन दर्शितानि —“सहस्रे तु घटं (तुलां) दद्यात् सहस्रार्धतथायसम् (फालम्) । अर्धस्यार्थे तु सलिलं तस्यार्थे तु विषं स्मृतम् इति सत्यम् । तत्र इयं व्यवस्था, यद

पातित्यं भवति तद्विषयं पितामहवचनम् ; इतरद्रव्यविषयं योगीश्वरवचनम् इति । एतच्च वचनद्वयं स्तेयसाहसविषयम् अपह्नवे तु विशेषोदर्शितः कात्यायनेन—“दत्तस्यापह्नवो यत्र प्रमाणं तत्र कल्पयेत् । स्तेयसाहसयोर्दिव्यं स्वल्पेऽर्थे प्रदापयेत् ॥ सर्वद्रव्यप्रमाणं ज्ञात्वा हेमप्रकल्पयेत् । हेमप्रमाणयुक्तं तुतदादिव्यं नियोजयेत् ॥ ज्ञात्वामंख्यां सुवर्णानां शतनाशे विषं स्मृतम् । अशीतेस्तु विनाशे वै दद्याच्च हुताशनम् । पष्ठग्रानाशे जलं देयं चत्वारिंशति वै घटम् । विंशद्रव्यविनाशे तु कोशपानं विधीयते ॥ पञ्चाधिकस्य वानाशे वा ततो अर्द्धार्धस्य तन्दुलाः । ततोर्धार्धविनाशे हि स्मृशेत् पुत्रादिमस्तकान् । ततोर्धार्धविनाशे तु लौकिक्यः क्रियाः स्मृताः ।—एवं विचारयन् राजा धर्मार्थभ्यां न हीयते इति । (ज्ञात्वा संख्यां सुवर्णानां इत्यत्र सुवर्णशब्दस्य, ‘घोडशमाषाः सुवर्णः’ इत्युक्तप्रमाणवचनः । नाशशब्दश्चापह्नववचनः) ॥

“नासहस्रादरेत्फालम्”—इत्यत्र तु ताम्रिकपणसहस्रं बोधव्यम् । [Here in आसहस्रात् thousand copper-coin is meant] ॥

ननु नृपद्रोहे महापातके च एतानि दिव्यान्युक्तानि, तत्कथं ‘नासहस्रादरेत् फालम्’ इत्यत्राह—“नृपद्रोहेषु महापातकाभियोगे च सदा द्रव्यसंख्यामनपेक्ष्य-एव एतानि दिव्यानि वहेयुः कुर्यात्; उपवासादिना “शुचयः सन्तः” ॥ तथादेश-विशेषोपि नारदेनोक्तः—सभाराजकुलद्वार- देवायतनचत्वरे । निधेयोनिश्चलः पूज्यः धूपमाल्यानुलेपनैः इति । निधेय=घटः (scale here) । व्यवस्था कात्यायनेन उक्ता—“इन्द्रस्थानेभिस्तानां महापातकिनां नृणाम् । नृपद्रोहे प्रवृत्तानां राजद्वारे प्रयोजयेत् । प्रातिलोम्यप्रसूतानां दिव्यं देयं चतुर्ध्वे अतोन्त्येषु सभामध्ये दिव्यं विदुर्वुधाः । असृष्ट्याघमदासानां म्लेच्छानां पापकारिणान् । प्रातिलोम्यप्रसूतानां निश्चयो न तु राजनि । तत्प्रसिद्धानि दिव्यानि संशये तेषु निर्दिशेत्” इति । ६६ ॥ इति दिव्यमातृका— (This is the divine canon or formula) ॥

CHARCHA

1. आसहस्रात्=आ is here in the sense of *मर्यादा* or *exclusion* (cp तेन विना मर्यादा तत्सहितोभिविधिः) । सहस्रात् आ इति आसहस्रम् up to सहस्र—वा less than that, अव्ययोभाव by the rule “आङ् मर्यादाभिविध्योः” । Then आसहस्रात् is correct by the rule “नाव्यायोभावादतोऽम् त्वपञ्चम्याः” । And पञ्चमी is to be guided by ल्यन्लोपे कर्मणि-अधिकरणे च” thus आसहस्रम् अधिकृत्य=आसहस्रात् । or we construe here न असहस्रात् ; अविद्यमानम् सहस्रं यत्र इति असहस्रम् । वा न सहस्रम् (सहस्रविषयकम्) इति असहस्रम् । तस्मात् । असहस्रम् अधिकृत्य=असहस्रात् ॥ वा—आ and सहस्रात् are unpounded ; this is better for it emphasises सहस्रात् taking मर्यादायां आङ्योगे ५मी by the rule “पञ्चम्यपाङ्परिभिः” ॥ फल is specially meant for क्षत्रिय, it is plough-sharo (लाङ्ल—an आयस दिव्य) ॥ See Mita,

2. हरेत्—ह+लिङ्यात् । ह is here वहनार्थक वा करणार्थक । See बहेयुः here in next line । वा धरेत् is the reading. To take oath or handling these.

100—102 The mode of procedure and मन्त्र in तुला दिव्य ।

तुलाधारणविद्वद्भिरभियुक्तस्तुलाश्रितः ।

प्रतिमानसमीभूतो रेखां कृत्वावतारितः ॥ १०० ॥

“त्वं तुले सत्यधामासि पुरा देवैर्विनिमिता ।

तत् सत्यं वद कल्याणि, संशयान्मां विमोचय ॥ १०१ ॥

यद्यस्मि पापकृन्मातस्ततो मां त्वमघोनय ।

शुद्धश्चेद्गमयोर्ध्वं मां तुलामित्यभिमन्त्रयेत्” ॥ १०२ ॥

Prose—तुलाश्रितः अभियुक्तः (अभियोक्ता वा) तुलाधारणविद्वद्भिः प्रतिमान-समीभूतः रेखां कृत्वा अवतारितः (सन्) तुलां (तुलायन्त्रं) इति (अनेन प्रकारेण) अभिमन्त्रयेत्—“हे तुले त्वं पुरा देवैर्विनिर्मिता सत्यधामासि । तत् हे कल्याणि, सत्यं वद, मां संशयात् विमोचय, हे मातः यदि पापकृन्मातस्ततो माम् अघोनय, शुद्धश्चेत् माम् ऊर्ध्वं गमय” ।

Beng—अभियुक्तवाक्ति (अथवा अभियोक्ता), तुलायन्त्र निर्माण ও ধারণ বিষয়ে অভিজ্ঞ ব্যক্তিদ্বারকৃত তুলায়ন্ত্রে মৃদাদিধাবা নিজেকে ওজন কবাইয়া দুই দিকই সমান ওজন কবাইয়া মধ্যভাগে রেখা দিয়া নামিয়া যাইবে । সে পরে এইভাবে তুলায়ন্ত্রকে অভিমন্ত্রিত করিবে—“হে তুলে, তুমি পূর্বা দেবগণ কর্তৃক নির্মিতা, তুমি সত্যসাক্ষিণী, হে কল্যাণি ; সত্য বলিয়া, আমাকে সংশয় হইতে মোচন কব ; হে মাতঃ যদি আমি পাপী (দোষী) হই তবে আমাকে নীচে নামাইয়া দিবে (অর্থাৎ বেথা হইতে, নীচেব দিকে নামাইবে । আমি যদি দোষ শূন্য হই তবে আমাব দিকটা উর্ধ্বে তুলিয়া দিবে । [এই মন্ত্রোচ্চারণ করিয়া তুলা যন্ত্রেব যদিকে মৃদাদি আছে, তাব অপবদিকে উঠিবে । যদি পূর্বকৃত সমান ওজন হইলেও, অভিয়ুক্ত আবাব আরোহণ করিলে সে দিকটা নামে, তবে সে দোষী, সে দিকটা উঠিলে সে নির্দোষী] ।

Eng.—Having made a scale by some specialist therein, and having made both sides of the scale equal (with mud etc.) himself being on one side, the accused or the complainant will descend down marking the scale and then utter this mantra thus—’Ho scale, you made by gods in days of yore, are the resort of truth ; Ho auspicious one, do tell the truth in the matter and deliver me out of

this ordeal ; Ho mother, if I am guilty then let the scale go down on the other side (though it was equal on both sides ere long), and if I am free of all guilt then let the side to be occupied by me go up

Mita—एवं सर्वदिव्योपयोगिनां दिव्यमानकामभिधाय इदानीं घटादि (तुलादि) दिव्यानां प्रयोगमाह—“तुलाया धारणं तोलनं ये विदन्ति” “सुवर्णकारप्रभृतयस्तैः प्रतिमानं मृदादिना समाभूतः” समाकृतः “तुलामाश्रितः अधिरूढः अभियुक्तः” अभियोक्ता वा दिव्यकारी “रेखांकृत्वा” येन सन्निवेशेन प्रतिमानसमीकरणदशायां शिक्रतले अवस्थितस्तस्मिन् पाण्डुलेखेन अङ्कयित्वा “अवतारितः, तुलामभिमन्त्रयेत्” प्रार्थयेत् अनेन मन्त्रेण—“हेतुने, त्वं सत्यस्य स्थानमसि, पुरा आदिसृष्टौ देवैः हिरण्यगर्भप्रभृतिभिः विनिर्मिता उत्पादिता । तस्मात् त्वं सत्यं सन्दिग्धार्थस्य स्वरूपं बद्धं दर्शय, हे कल्याणि शोभने, अस्मात् संशयात् मां विमोचय । हे मातः, यद्यहं पापकृत् असत्यवादी अस्मि ततो मां त्वमधो नय, अथ शुद्धः सत्यवादी अस्मिततो मामऊर्ध्वं गमय” इति ॥

प्राङ्निवाक्यं तुलाभिमन्त्रणमन्त्राः स्मृत्यन्तरोक्ताः, अयं तु दिव्यकारिणः । जयपराजयलक्षणं तु मन्त्रलिङ्गादेवावगम्यते इति न पृथगुक्तम् ॥ घटनिर्माणं पुनरारोहणार्थसिद्धमेव पितामहनारदादिभिः स्पष्टीकृतम् । तद्यथा— ‘छित्त्वा तु यन्नियं वृक्षं यूपवन्मन्त्रपूर्वकम् । प्रणम्य लोकपालेभ्यस्तुला कार्या मनीषिभिः ॥ मन्त्रः सौम्यो वानस्पत्यश्चन्द्रने जप्त्वा एव च । चतुरस्रं तुला कार्या रुद्धा ऋज्वी तथैव च । कटकानि च देयानि त्रिषु स्थानेषु चार्थवत् । चतुर्हस्ता तुला कार्या पादौ चोपरि तत्समौ ॥ अन्तरं तु तयोर्हस्तौ भवेदध्यर्धमेव वा । हस्तद्वयं निखेयं तु पादयोर्भयोरपि । तोरणे च तथा कार्ये पार्श्वयोर्भयोरपि । घटादुच्चतरे म्यातां नित्यं दशभिरङ्गुलैः ॥ अवलम्बौ च कर्तव्यौ तोरणाभ्यामधोमुखौ । मृन्मयौ सूत्रमन्त्रद्वौ घटमस्तक-

चुम्बिनौ ॥ प्राङ्निवाक्येदर्भाज्जिक्वयोरुभयोरपि । पश्चिमे तोलयेत्कर्तृन-
न्यस्मिन्मृत्तिकां शुभाम् ॥ पिटकं पूरयेत्तस्मिन्निष्ठकाग्रावपांसुभिः । अत्र च
मृत्तिकेष्टकाग्रावपांसूनां विकल्पः । ‘परीक्षका नियोक्तव्यास्तुलामानविशारदाः ॥
वणिजो हेमकाराश्च कांस्यकारास्तथैव च । कार्यः परीक्षकैर्नित्यमवलम्ब्यसमो
घटः ॥ उदकं च प्रदातव्यं घटस्योपरि पण्डितैः । यस्मिन् प्लवते तोयं स
विज्ञेयः समी घटः ॥ तोलयित्वा पूर्वं पश्चात्तमवतार्य तु । घटं तु कारयेन्नित्यं
पताकाध्वजशोभितम् ॥ तत आवाहयन् देवान्निविधानेन मन्त्रवित् । वादित्र-
तूर्यघोषैश्च गन्धमाल्यानुलेपनैः ॥ प्राङ्मुखः प्राङ्गलिर्भूत्वा प्राङ्निवाकस्ततो
वदेत् । एष्टे हि भगवन्धर्मं अस्मिन्निव्यं समाविश ॥ सहितो लोकपालैश्च
वस्वादित्यमरुद्गणैः । आवाह्य तु घटे धर्मं पश्चादङ्गानि विन्यसेत् ॥ इन्द्रं
पूर्वं तु संस्थात्प्रेतेशं दक्षिणे तथा । वरुणं पश्चिमे भागे कुबेरं चोत्तरे तथा ॥
अग्नयादिलोकपालांश्च कोणभागेषु विन्यसेत् । इन्द्रः पीतो यगः श्यामी वरुणः
स्फटिकप्रभः ॥ कुबेरस्तु सुवर्णाभो वह्निश्चापि सुवर्णाभः । तथैव निश्च्युतिः
श्यामी वायुर्धूमः प्रशस्यते ॥ ईशानस्तु भवेद्रक्त एव ध्यायेत्क्रमादिमान् ।
इन्द्रस्य दक्षिणे पार्श्वे वसूनाराधयेद्बुधः ॥ धरो भ्रुवस्तथा सोम आपश्चैवानि-
लोऽनलः । प्रत्युपश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्तिताः ॥ देवेशानयोर्मध्ये
आदिस्थानां तथा गणम् । धाताऽर्यमा च मित्रश्च वरुणोऽशुभं गस्तथा ॥
इन्द्रो विवस्वान्पूषा च पर्जन्यो दशमः स्मृतः । ततस्त्वष्टा ततो विष्णुरजधन्यो
जघन्यजः ॥ इत्येते द्वादशादित्या नामभिः परिकीर्तिताः । अग्रेः पश्चिमभागे
तु रुद्राणामयनं विदुः ॥ बीरभद्रश्च शम्भुश्च गिरिश्च महायशः ।
अजैकपादहिरुध्न्यः पिनाकी चापराजितः ॥ भुवनाधीश्वरश्चैव कपालो च
विशंपतिः । स्थाणुर्भवश्च भगवान् रुद्रास्त्वेकादश स्मृताः ॥ प्रेतेशरक्षोर्मध्ये तु
मातृस्थानं प्रकल्पयेत् । ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा ॥ वाराही
चैव माहेन्द्री चामुण्डा गणसंयुता । निष्कृतेरुत्तरे भागे गणेशायतनं विदुः ॥
वरुणस्योत्तरे भागे मरुतां स्थानमुच्यते । पवनः स्पर्शनो वायुरनिलो मास्तस्तथा ॥
प्राणः प्राणेशजीवो च मरुतोष्टौ प्रकीर्तिताः । घटस्योत्तरभागे तु दुर्गामावाहये-

द्रुधः ॥ एतासां देवतानां तु स्वनाम्ना पूजनं विदुः । भूषावसानं धर्माय दत्त्वा
 चार्ध्यादिकं क्रमात् ॥ अर्ध्यादिपश्चादङ्गानां भूषान्तमुपकल्पयेत् । गन्धादिकां
 नैवेद्यान्तां परिचर्या प्रकल्पयेत् ॥' इति । अत्र च तुलां पताकाध्वजालङ्कृतां
 विधाय तस्यां 'एहो ही'ति मन्त्रेण धर्ममावाह्य 'धर्मायार्ध्वं कल्पयामि नमः'
 इत्यादिना प्रयोगेणार्ध्यापाद्याचमनीयमधुपर्कचमनीयस्नानवस्त्रय श्लोपवीताचमनीय-
 मुकुटकटकादिभूषान्तं दत्त्वा इन्द्रादीनां दुर्गान्तानां प्रणवाद्यैः स्वनामभिश्चतुर्थ्य-
 न्तैर्नमोन्तैरर्ध्यादिभूषान्तं पदार्थानुसमयेन दत्त्वा इन्द्रादीनां गन्धादीनि
 पूर्ववद्दद्यात् । गन्धपुष्पाणि च घटपूजायां रक्तानि कार्याणि । यथाह नारदः—
 'रक्तैर्गन्धैश्च माल्यैश्च द्रव्यपूषाक्षतादिभिः । अर्चयेत्तु घटं पूर्वं ततः शिष्टास्तु
 पूजयेत् ॥' इति । इन्द्रादीनां तु विशेषानभिधानाद्यथालाभं रक्तैरन्यैर्वा
 पूजनमिति पूजाक्रमः ॥ एतच्च सर्वं प्राङ्मवाकः कुर्यात् । यथोक्तम्—
 'प्राङ्मवाकस्ततो विप्रो वेदवेदाङ्गपारगः । श्रुतवृत्तोपसंपन्नः शान्तचित्तो
 विमत्सरः ॥ सत्यसंधः शुचिर्दक्षः सर्वप्राणिहिते रतः । उपोषितः शुद्धवासाः
 कृतदन्तानुधावनः ॥ सवासां देवतानां च पूजां कुर्याद्यथाविधि ॥' तथा
 ऋत्विग्भिश्चतुर्भिश्चतस्रसु दिक्षु लौकिकाम्नौ होमः कार्यः । यथाह—'चतुर्दिक्षु
 तथा होमः कर्तव्यो वेदपारगैः । आज्येन हविषा चैव समिद्धिर्होमसाधनैः ॥
 सावित्र्या प्रणवेनाथ स्वाहान्तेनैव होमयेत् ॥' प्रणवादिकां गायत्रीमुच्चार्य पुनः
 स्वाहाकारान्तं प्रणबमुच्चार्य समिदाज्यचरुन्प्रत्येकमष्टोत्तरशतं जुहुयादित्यर्थः ।
 एव हवनान्तां देवपूजां विधायानन्तरमभियुक्तमर्थं वक्ष्यमाणमश्रसहितं पत्रे
 लिखित्वा तत्पत्रं शोध्य शिरोगतं कुर्यात् । यथाह—'यदर्थमभियुक्तः स्याद्विखित्वा
 तं तु पत्रके । मन्त्रेणानेन सहितं तत्कार्यं तु शिरोगतम् ॥' मन्त्रश्चायम्—
 'आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च धौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च । अहश्च रात्रिश्च
 उभे च संध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम् ॥' इति । एतच्च धर्मावाहनादि
 शिरसि पत्रारोपणान्तमनुष्ठानकाण्डं सर्वदिव्यसाधारणम् । यथोक्तम्—'इमं
 मन्त्रविधिं कृत्स्नं सर्वदिव्येषु योजयेत् । आवाहनं च देवानां तथैव परिकल्पयेत् ॥'
 इति । अनन्तरं प्राङ्मवाको घटमामन्त्रयेच्चैव विधिनानेन शास्त्रवित् इति

स्मरणात् । मन्त्राश्च दर्शिताः—'त्वं घट ! ब्रह्मणा सृष्टः परीक्षार्थं दुरात्मनाम् ।
 धकाराद्धर्ममूर्तिस्त्वं टकारात्कुटिलं नरम् ॥ घृतो भावयसे यस्माद्धटस्तेनाभिधीयते ।
 त्वं वेत्सि सर्वजन्तूनां पापानि सुकृतानि च ॥ त्वमेव देव ! जानीषे न विदुर्यानि
 मानवाः । व्यवहाराभिश्चस्तोऽयं मानुषः शुद्धिमिच्छति ॥ तदेनं संशयाद-
 स्माद्धर्मतत्त्वातुमर्हति ॥' इति । शोध्यस्तु 'त्वं तुले' इत्यादिना पूर्वोक्तेन
 मन्त्रेण तुलामामन्त्रयेत् । अनन्तरं प्राङ्मवाकः शिरोगतपत्रकं शोध्यं यथास्थानं
 निवेश्य च घटमारोपयति ; 'पुनरारोपयेत्तस्मिन्निष्ठोऽवस्थितपत्रकम्' इति
 स्मरणात् । आरोपितं च विनाडीपञ्चकं यावत्तथैवावस्थापयेत् । तत्कालपरीक्षां
 च ज्योतिःशास्त्राभिज्ञः कुर्यात् ; 'ज्योतिर्विद्ब्राह्मणः श्रेष्ठः कुर्यात्कालपरीक्षणम् ।
 विनाड्यः पञ्च विज्ञेयाः परीक्षाकालकोविदैः ॥' इति स्मरणात् । दशगुर्व-
 क्षरोच्चारणकालः प्राणः । षट्प्राणा विनाडी । उक्तं च—'दशगुर्वर्णः प्राणः
 षट् प्राणाः स्याद्विनाडिका तासाम् । पष्टया घटी घटीनां पष्टयाहः स्वाग्नि-
 भिर्दिनैर्मासः ॥' इति । तस्मिंश्च काले शुद्धशुद्धिपरीक्षणार्थं शुचयः पुरुषा
 राक्षा नियोक्तव्याः । ते च शुद्धशुद्धी कथयन्ति । यथोक्तं पितामहेन—
 'साक्षिणो ब्राह्मणाः श्रेष्ठा यथावृष्टार्थवादिनः । ज्ञानिनः शुचयोऽलुब्धा नियोक्तव्या
 नृपेण तु ॥ शंसन्ति साक्षिणः श्रेष्ठा शुद्धशुद्धी नृपे तदा ॥' इति ।
 शुद्धशुद्धिनिर्णयकारणं चोक्तम् (नारदः १।२८३)—'तुलितो यदि बर्धेत स
 शुद्धः स्यान्न संशयः । समो वा हीयमानो वा न स शुद्धो भवेन्नरः ॥' इति ।
 यत्तु पितामहवचनम्—'अल्पदोषः समो ज्ञेयो बहुदोषस्तु होयते' इति, तत्र
 यथप्यभियुक्तस्यार्थस्याल्पत्वं बहुत्वं च न दिव्येनाबधारयितुं शक्यते तथापि
 सकृदमतिपूर्वत्वेनाल्पत्वमसकृन्मतिपूर्वत्वेन च महत्त्वमिति दण्डप्रायश्चित्ताल्पत्व-
 महत्त्वमवधार्यते । यदा चानुपलक्ष्यमाणदृष्टकारण एव कक्षादीनां द्वेदो भङ्गो
 वा भवति तदाप्यशुद्धिरेव—(नारदः १।२८४) 'कक्षच्छेदे तुलाभङ्गे
 घटककटयोस्तथा । रज्जुच्छेदेऽक्षभङ्गे च तथैवाशुद्धिमादिशेत् ॥' इति
 स्मरणात् । कक्षं शिष्यतलम् । कर्कटा तुलान्तयोः शिष्याधारावीषद्वक्रा-
 बावसकीलकौ कर्कटशृङ्गसंनिभौ । लक्षः पादस्तम्भयोरपरि निविष्टस्तुलाधारपट्टः ।

यदा तु दृश्यमानकारणक एषां भङ्गस्तदा पुनरारोपयेत् ; 'शिववादिच्छेदभङ्गेषु पुनरारोपयेन्नरम्' इति स्मरणात् । ततश्च - 'ऋत्विक्पुरोहिताचार्यान्दिक्षणाभिश्च तोषयेत् । एवं कारयिता राजा भुक्त्वा भोगान्मनोरमान् ॥ महतीं कीर्तिमाप्नोति ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥' यदा तूक्तलक्षणं धृतं तथैव स्थापयितुमिच्छति तदा वायसादुपपातनिरासार्थं कपाटादि सहितां शालां कुर्वीत् ; 'बिशालामुज्जतां शुभ्रां धटशालां तु कारयेत् । यत्रस्था नोपहन्येत श्वभिश्चण्डालवायसैः ॥ तत्रैव लोकपालादीन्वर्षादिद्विजु निवेशयेत् । त्रिसन्ध्यं पूजयेदतान्गन्धमाल्यानुलेपनैः ॥ कपाटबीजसंयुक्तां परिचारकरक्षिताम् । मृत्पातनीयाग्निमंयुक्तामशून्यां कारयेन्नृपः ॥' इति स्मरणात् । योजानि यवव्रीह्यादीनि ॥ १००-१०२ ॥

इति धटविधिः (=तुलादिव्यविधिः) ॥

CHARCHA

1 तुलाधारणविधिः—अनुक्तकर्त्तरि श्या, कर्त्ता of समीभूतः and अवतारितः । In समीभूतः we have अन्तर्भावितव्यर्थ, so समीभूतः means समीभावितः making the two sides of the scale equal—on one side अभियुक्तः वा अभियोक्ता will stand, and the other side will be made or placed equal by mud etc So Mita says “समीभूतः समीकृतः” ।

2. सत्यधामा—सत्यस्य धाम (स्थानम्, आधार इत्यर्थश्च) ॥ You are also कल्याणि and माता, so do justice by declaring the truth.

3. अभिमन्त्रयेत्—मन्त्र is in usual course is चुरादि आत्मनेपदी । So the proper form should have been अभिमन्त्रयेत् । परस्मैपद use is आर्ष here This मन्त्र is for the दिव्यकारिन् only. In दिव्यग्रहण, प्राङ्निवाक will also do the needful of पूजा, होम, होमान्ते मस्तके प्रतिष्ठापत्र स्थापन &c.—See Mita here & ahead.

103. The mode and मन्त्र in अग्निदिव्य ग्रहण ,

करौ विमृदितव्रीहेर्लक्षयित्वा ततो न्यसेत् ।

सप्ताश्वत्थस्य पत्राणि तावत्सूत्रेण वेष्टयेत् ॥ १०३ ॥

त्वमग्ने सर्वभूतानामन्तश्चरसि पावक ।

साशिवत् पुण्यपापेभ्यो ब्रूहि सत्यं कवे मम ॥ १०४ ॥

Prose—विमृदितव्रीहेः (अभियुक्तस्य, अभियोक्तुर्वा) करौलक्षयित्वा (अलक्षादिभिः तिलकालकादिचिह्नस्थानम् अङ्कयित्वा) ततः सप्त अश्वत्थस्य पत्राणि (करे न्यसेत्), तावत्सूत्रेण (सप्त पृथक् सूत्रैः) वेष्टयेत् । (पश्चात्) हे अग्ने, त्वं सर्वभूतानामन्तः चरसि, त्वं हे पावक (शुद्धिहेतोः), हे कवे (क्रान्तदर्शिन्) साक्षिवत् (मानुषसाक्षिवत्) पापपुण्योभ्यो (पापपुण्यमधिकृत्य) सत्यं ब्रूहि इति अभिमन्त्रयेत् ।

Beng—दिवा ग्रहणकावी (अभियुक्त वा अभियोक्ता) दूईहाते धान्ग-मर्दित कविया कवतलेव तिलचिह्नादिस्थान अलङ्कादिदागद्वावा शुभभावे अङ्कित करिया, ताहाते सातटि अश्वत्थपात्रा दिया सर्वसमेत सात सात सूत्रा दिया ताहा वेष्टेन कविवे । पवे अग्निव अभिमन्त्रण करिवे এইभावे —हे अग्नि, तুমि सकल जीबेव अन्तवे अन्नपानादिर पाचकरूपे आछे । हे पवित्र शोधक, हे क्रान्तदर्शिन, तুমि साधारण साक्षीव मत—पाप पुण्य विषये सत्य प्रकाश कर । (See मितारकरा)

Eng—The person taking oath with respect to fire should first pound paddy by his palm of hands, (or rub paddy by his hand-palms) then mark its dark-spots of warts etc. beautifully with lac-dye and then cover this

palm with seven Banian leaves, tying each with seven threads along with the palm; he then utters this mantra "Ho fire you are within all creatures, you are a purifier, you know or see everything, you just tell or disclose the truth with respect to sin or merit about me (See Mita.)

Mita—इदानीं क्रमप्राप्तमग्निदिव्यमाह—दिव्यमानुकोक्त—साधारणधर्मेषु सत्पु तुलाविधानोक्तावाहनादिशिरः पत्रारोपणान्ते च विध्यन्ते सति अयमग्निविधौ विशेषः । “विमृदितवीहेः” विमृदिता विघर्षिता व्रीहयः कराभ्यां येनासौ= ‘विमृदितवीहिः’, तस्य “करौलक्षयित्वा” तिलकादि-व्रणकिनादिस्थानेषु अलक्त-करसादिना अङ्कयित्वा । यथाह नारदः—“हस्तक्षतपु-सर्वेषु कृत्यात् हंसपदानितु” इति । “अनन्तरं सप्त अश्वत्थम्य पत्रानि हस्तयोरङ्गलीकृत्योर्नयसेत्”—“पत्रैरङ्गलिमापूर्य्य आश्वत्थैः सप्तभिः समैः” इति स्मरणात् । तानि च हस्त-सहितानि “सूत्रेण तावद् वेष्टयेत्” । यावन्ति अश्वत्थपर्णानि सप्तकृत्वः वेष्टयेदित्यर्थः । (सूत्राणि च सप्त शुक्लानि भवन्ति—“वेष्टयीत सितैर्हस्तौ सप्तभिः सप्ततन्तुभिः” इति नारदवचनात् । तथा सप्त शमीपत्राणि-सप्तैव दूर्वापत्राणि चाक्षतांश्च दध्यक्तान् अक्षतांश्च अश्वत्थपत्राणामुपरि विन्यसेत्—“सप्तपिप्पलपत्राणि शमीपत्रान् जक्षाक्षतान् । दूर्वायाः सप्तपत्राणि दध्यक्षांश्चाक्षतान् न्यसेत्” इति स्मरणात् । तथा कुसुमानि च विन्यसेत् । “सप्त पिप्पलपत्राणि अक्षतान् सुमनसोदधि । हस्तयोर्निक्षिपेत् तत्र सूत्रेणवेष्टनं तथा” इति पितामहवचनात् । सुमनसः गुष्पाणि । यदपि स्मरणम्—“अयस्तप्तं तु पाणिभ्यामर्कपत्रैस्तु सप्तभिः अन्तर्हितं हवन् शुद्धमन्तु अदग्धः सप्तमे पदे” इति — तदप्यश्वत्थपत्राभावे अर्कपत्रविषयं वेदितव्यम् । अश्वत्थपत्राणां पितामहप्रशंसा-वचनेन मुख्यत्वावगमात्—“पिप्पलाज्जायते वह्निः पिप्पलो वृक्षराट् स्मृतः । अतस्तस्य पत्राणि हस्तयोर्विन्यसेदुधः” इति ॥ १८३ ॥

कर्तुरग्निमन्त्रणमाह—“हे अग्ने, त्वं सर्वभूतानां जरायुजाण्डजस्वेदज-उद्भिज्जानाम् अन्तःशरीराभ्यन्तरे चरसि” उपयुक्ताप्राणानादीनां पाचकत्वेन वर्त्तसे ।

“हे पावक शुद्धिहेतो, हे कवे क्रान्तदर्शिन, साक्षिवत् पुण्य पापेभ्यः सत्यं ब्रूहि [पुण्यपापेभ्यः” इतिल्यवलोपे १मी । पुण्यपापान्यवेक्ष्य सत्यं ब्रूहि दर्शय इत्यर्थः । [अयःपिण्डे त्रिभिस्तापैः सन्तप्ते संदंनेन पुरत आनीते कर्त्ता पश्चिममण्डले प्राङ्मुखस्तिष्ठन् अनेन मन्त्रेणाग्निं अभिमन्त्रयेत् । यथाह नारदः—“अग्निवर्णमयः पिण्डं सस्फुलिङ्गं सरञ्जितम् । तापे तृतीये मस्ताप्य ब्रूयात् सत्यं पुरस्कृतम्” । इति । [अस्यार्थः—लोहशुद्धार्थं गुत्तं लोहपिण्डमुदके निक्षिप्य पुनः सन्ताप्य उदके निक्षिप्य तृतीये तापे संताप्य संदंशेन गृहीत्वा पुरत आनीते सत्यपुरस्कृतं सत्यं शब्दयुक्तं “त्वमग्ने सर्वभूतानाम्” इत्यादि मन्त्रं कर्त्ता ब्रूयादिति । प्राङ्विवाकस्तु मण्डलभूभागात् दक्षिणेप्रदेशे लौकिकमग्निमुपसमाधाय “अग्नये पावकाय स्वाहा” इत्याज्येन अष्टोत्तरशतवारं जुहुयात् । “शान्तग्रथं जुहुयादग्नौ घृतमष्टोत्तरशतम्” इति स्मरणात् । हुत्वा च तस्मिन्नग्नौ अयःपिण्डं प्रक्षिप्य तस्मिन् ताप्यमाने धर्मावाहनादिहवनान्तं पूर्वोक्तं विधिं विधाय तृतीये तापे वर्त्तमाने अयःपिण्डस्थमग्निमभिमन्त्रेरभिमन्त्रयेत्—“त्वमग्ने वेदाश्चत्वार त्वञ्च यज्ञेषुहूयसे । त्वं मुखं सर्ववेदानां त्वं मुखं ब्रह्मवादिनाम् । जठरस्थो हि भूतानां ततोर्वेत्सि शुभाशुभम् । पापं पुनासि वै यस्मात् तस्मात् पावक उच्यसे । पापेषु दर्शयात्मानम् अचिप्मानं भव पावक । अथवा शुद्ध भावेषु शीतो भव हुताशन ॥ त्वमग्ने सर्वदेवानामन्तश्चरसि साक्षिवत् । त्वमवेदं जानीषे न विदुर्यानि मानुषाः । व्यवहाराभिस्तोयं मानुषः शुद्धिमिच्छति । तदेनं संशयात् अस्मान् धर्मतः ज्ञातुमर्हसि ।” इति] ॥ १८४ ॥

CHARCHA

1. विमृदितवीहेः—Adj. used substantively, विमृदितवीहेः जनस्य करौ लक्षयित्वा । लक्षयित्वा here means तिलकालकादिस्थानम् अलक्त-करसादिना अङ्कयित्वा । This is an auspicious function or rite.

2. पुण्यपापेभ्यः—ल्यवलोपे १मी । पुण्यपापम् अधिकृत्य वा पुण्यपापम् अवेक्ष्य as मिताक्षरा has it, Or we may say—पुण्यपापं ज्ञापयितुं

দর্শয়িতুং সত্যং ব্রূহি। কর্মণি ৪র্থী by the rule “ক্রিয়ার্থোপপদস্য চ কর্মণি স্থানিনঃ”।

105-107. Further details of অগ্নিদ্ব্য by taking অগ্নিদগ্ধ লৌহপিণ্ড on অশ্বত্থপত্রাবৃত শোধিত হস্ততল।

তস্যেত্যুক্তব্রতলৌহং পঞ্চাশত্পলিকং সমম্।

অগ্নিবর্ণং ন্যসেত্ পিণ্ডং হস্তযোরুভয়োরপি ॥ ১০৫ ॥

স তমায়ায় সসৈব মণ্ডলানি শনৈর্ব্রজেত্

পোড়াশাকুলকং জেয়ং মণ্ডলং তাবদন্তরম্ ॥ ১০৬ ॥

মুক্ত্রাশ্রিতং মৃদিতব্রীহিরদগ্ধঃ শুদ্ধিমাশ্ণুয়াত্।

অন্তরা পতितো পিণ্ডং সন্দেহে বা পুনর্হরেত্ ॥ ১০৭ ॥

Prose—তস্য (দ্ব্যকর্তাঃ) ইতি (“ত্বমগ্নে সর্বভূতানামন্তঃস্বরসি” ইতি মন্ত্রম্) উক্তব্রতঃ, পঞ্চাশত্পলিকং (ততসমিতং) সমম্ (গোলং) অগ্নিবর্ণং লৌহং উভয়োঃ হস্তয়োঃ (অশ্বত্থপত্রবেষ্টিতয়োঃ হস্তয়োঃ) উপরি ন্যসেত। স তমায়ায় সসৈব মণ্ডলানি (প্রদত্তানি মণ্ডলানি) শনৈঃ ব্রজেত। মণ্ডলম্ পোড়াশাকুলং স্যাত্, প্রত্যেকং তাবদন্তরং চ স্যাত। (সমমণ্ডলানি গত্বা) অগ্নি (তাড়াশং গোললৌহং) মুক্ত্রাশ্রিতঃ (দ্ব্যকর্তাঃ) অদগ্ধশ্বেত্ তদা শুদ্ধিমাশ্ণুয়াত্। অন্তরা (মধ্যে) পিণ্ডে (অগ্নিদগ্ধে অগ্নিবর্ণে লৌহপিণ্ডে) পতিতো সতি, সন্দেহে (দগ্ধত্বে অদগ্ধত্বে বা সন্দেহে সতি) বা পুনঃ হরেত্ (এবং কুর্যাত্)। (see Mitak.)

Beng. অতঃপব দিব্যগ্রহণকাৰী ব্যক্তি, “হমগ্নে” এই মন্ত্ৰ উচ্চারণ কৰিয়া গোল সন্তপ্ত অগ্নিবৰ্ণ লৌহপিণ্ড অশ্বত্থপত্ৰবেষ্টিত হুই কবতলেৰ উপৰ স্থাপন কৰিব। ঐ তপ্ত লৌহপিণ্ড লইয়া অঙ্কিত বিশুদ্ধ সাতটি মণ্ডলেৰ উপৰ দিয়া ধীবে ধীবে যাইতে থাকিব।

মণ্ডলগুলি আড়ে ও পাশে ষোল আঙ্গুল পরিমাণ হইবে এবং ষোল আঙ্গুল পরিমাণ পব পব স্থাপিত থাকিবে। সপ্তমমণ্ডল পাব হইয়া অষ্টমমণ্ডলে দাঁড়াইবে এবং নবমমণ্ডলে তপ্তলৌহপিণ্ড ফেলিয়া আবার হাতে ধাত্তমর্দন করিয়া দেখিবে হাত পুড়িয়াছে কিনা। না পুড়িলে দিব্যগ্রহণকাৰী নির্দোষ জানিবে। হাত দগ্ধ হইলে দোষী সাবাস্ত হইবে। যদি বা হস্তকম্পন হেতু লৌহপিণ্ড কোন কারণে সপ্তমমণ্ডল পাব হইবাব পূর্বেই মাটিতে পড়িয়া যায়, বা দগ্ধাদগ্ধ বিষয়ে সন্দেহ থাকে তবে পুনর্বায অগ্নিদগ্ধ লৌহপিণ্ড লইয়া আবার এইরূপ কবিবে।

Eng. Then having uttered the mantra (“ত্বমগ্নে—” as in sl. 104), the divine oath-taker shall place a round red-hot iron ball on his both palms covered by banian leaves (already taken in a purified way); then with this hot iron ball he will slowly pass over seven auspicious square circles as of sixteen finger—measure each, placed at such distance; then having passed over these circles he will let the hot iron ball fall down, then having rubbed the palms with paddy if found not-burnt then he is free of guilt; if found burnt then he is guilty; if somehow the hot iron ball slips off in the midway, or if there is doubt about burning or not burning of palms, then let this procedure be followed a second time. (See Mitak. sl. 107 last para for further details here.)

Mita—অপিচ “তস্য কৰ্ত্তুরিত্যুক্তব্রতঃ”, “ত্বমগ্নে সর্বভূতানাম্” ইত্যাদি মন্ত্ৰৈৰধিমন্ত্ৰণং কৃতবতৌ “লৌহং” লৌহবিকারং পিণ্ডং “পঞ্চাশত্পলিকং

पञ्चाशत्पलपरिमितं “समम्” अस्त्ररहितम् (सर्वतश्च समंवृत्तं श्रद्धं तथाष्टाङ्गुलायामम्—“अस्त्रहीनं समं कृत्वा अष्टाङ्गुलमयमयम् । पिण्डं तु स्थापयेदग्नौ पञ्चाशत्पलिकं समम्” इति पितामहस्मरणात्)—“अग्निवर्णमग्नि-सद्यश्च उभयोर्हस्तयोः अश्वत्थदधिदूर्वाधन्तरितयोः न्यसेत्” निक्षिपेत् प्राङ् विवाकः ॥ १०५ ॥

ततः किंकुर्यादित्यत आह—“स पुरुषः तंतसलौहपिण्डम् अङ्गलिना गृहोत्वा सप्तमण्डलानि शनैः व्रजेत्” (एवकारेण मण्डलेष्वेव पदन्यासं मण्डलानतिक्रमणं च दर्शयति । यथाह पितामहः—“न मण्डलमतिक्रामेत् नाप्यर्वाक् स्थापयेत् पदम्” इति) ॥ “सप्तैव मण्डलानि शनैर्व्रजेत्” इत्युक्तं तत्र एकैकं मण्डलं किंप्रमाणिकं मण्डलयोरन्तरं च कियत्प्रमाणकम् इत्यत आह—पोडश अङ्गुलानि यस्य तत् “पोडशाङ्गुलकम्” । पोडशाङ्गुलप्रमाणं मण्डलं बोध्यव्यम् । मण्डलयोरन्तरं—मध्यं च तावदेव पोडशाङ्गुलकम् एव ॥ “सप्तमण्डलानि व्रजेत्” इति वदता प्रथममवस्थानमण्डलमेकमुक्तम् । अतश्चाष्टमण्डलानि पोडशाङ्गुलकानि मण्डलानामन्तरानि मध्यानि इत्यर्थः । मण्डलान्तराणि च सप्त तावत् प्रमाणानि । एतदेव नारदेन परिमंख्याय उक्तम्—“द्वात्रिंशदङ्गुलं प्रादुर्मण्डलानां मण्डलान्तरम् । अष्टभिर्मण्डलैरेवम् अङ्गुलानां शतद्वयम् । चत्वारिंशत् समधिकं भूमेरङ्गुलमानतः” इति । [अयमर्थः—अवस्थानमण्डलानां पोडशाङ्गुलानां मण्डलान्तरम्, अन्यत् मण्डलम् । द्वितीयाद्ये कमेकं द्वात्रिंशदङ्गुलं सान्तरालम्, तदेव अवस्थानमण्डलं पोडशाङ्गुलं । गन्तव्यानि च सप्तमण्डलानि सान्तरालानि द्वात्रिंशदङ्गुलानि । एवमष्टभिर्मण्डलैश्चत्वारिंशदधिकं शतद्वयं भूमेरङ्गुलमानतः अङ्गुलमानम् इति सार्वविभक्तिकस्तसिः । अस्मिन् पक्षे—अवस्थानमण्डलं पोडशाङ्गुलं विधाय द्वात्रिंशदङ्गुलप्रमाणानां सप्तानां सान्तरालमण्डलभूभागानाम् एकमेकं भूभागं द्विधाविभज्य अन्तरालभूभागान् पोडशाङ्गुलप्रमाणान् विहाय मण्डलभूभागेषु द्विपोडशाङ्गुल-प्रमाणेषु गन्तृपदप्रमाणानि सप्तमण्डलानि कार्याणि । यथा तेनैवोक्तम्—“मण्डलस्य प्रमाणं तु कुर्व्यात् तत्पदं सम्मितम्” इति ॥ यत्तुपितामहेनोक्तम्—

“कारयेन्मण्डलान्यष्टौ पुरस्तान्नवमं तथा । आग्नेयं मण्डलं चाद्यं द्वितीयं वारुणं स्मृतम् । तृतीयं वायुदैवत्यं चतुर्थं यमदैवतम्, पञ्चमं तु इन्द्रदैवत्यं षष्ठं कौबेरमुच्यते । सप्तमं सोमदैवत्यं सावित्रं चाष्टमं तथा ॥ नवमं सर्वदैवत्यम् इति दिव्यविदो विदुः, द्वात्रिंशदङ्गुलं प्रादुर्मण्डलानां मण्डलान्तरम् । अष्टाभिर्मण्डलैरेवमङ्गुलानां शतद्वयम् । षट्पञ्चाशत् समधिकं भूमेस्तु परिकल्पना । कर्तुः पदसमं कार्यं मण्डलं तु प्रमाणतः । मण्डले मण्डले देयाः कुशाः शास्त्रप्रबोदिताः” इति, तत्र “नवमं सर्वदैवत्यम्” अपरिमिताङ्गुलप्रमाणं मण्डलं विहाय अष्टाभिर्मण्डलैरष्टाभिश्चान्तरालैः प्रत्येकं पोडशाङ्गुलप्रमाणैरङ्गुलानां षट्पञ्चाशदधिकं शतद्वयं सम्पद्यते । तत्रापि गन्तव्यानि सप्तैव मण्डलानि । यतः प्रथमे तिष्ठति नवमे क्षिपति इति न विरुध्यते । अङ्गुलप्रमाणं च—“तिथ्यग्यवोदराण्यष्टादूर्वा वा ब्रीहयस्त्रयः । प्रमाणमङ्गुलस्योक्तं वितस्तिर्द्वादशाङ्गुला । हस्तो वितस्तिद्वयं दण्डो हस्तचतुष्टयम् । तत् सहस्रद्वयं क्रोशो योजनं तच्चतुष्टयम्” इति बोध्यम् ॥ १०६ ॥

सप्तमण्डलानि गत्वा किंकर्तव्यमिष्यत आह—अष्टमे मण्डले स्थित्वा नवमे मण्डले “अग्नितप्तमयःपिण्डं त्यक्त्वा ब्रीहीन् कराभ्यां मर्दयित्वा अदग्धहस्तश्चेत् शुद्धिमाप्नुयात्” । दग्धहस्तश्चेत् अशुद्ध इत्यर्थसिद्धम् । [यस्तु सन्त्रासात् प्रस्त्रलदहस्तभ्याम् अन्यत्र दहते तथाप्यशुद्धो न भवति । यथाह कात्यायनः—“प्रस्त्रलन्नभिस्तश्चेत् स्थानादन्यत्र दहते अदग्धं तं विदुर्द्वास्तभ्य भूयोपि दापयेत्”] ।

“यदा गच्छतो अन्तराष्टममण्डलादूर्वा एव पिण्डः पतति दग्धत्वादग्धत्वेवा मंशयः तदा पुनर्हरन्” इत्यर्थप्राप्तमुक्तम् । [तत्र चायमनुष्ठानक्रमः (The procedure in this दिव्यग्रहण here is)—पूर्वेदुर्मृशुद्धिं विधाय अपरेदुः मण्डलानि यथाशास्त्रं निर्माय मण्डलाधिदेवताश्च मन्त्रैस्तत्र तत्र सम्पूज्य अग्निमुपसमाधाय शान्तिहोमं निर्वर्त्तय उपीपितस्य स्नातस्य आर्द्रबाससः पश्चिमे मण्डले तिष्ठतः ब्रीहिमर्दनादिकरसंस्कारं विधाय प्रतिज्ञापत्रं समन्त्रकं कर्तुः शिरसि बद्ध्वा

प्राङ्बिबाकस्तृतीये तापे अग्निमभिमन्त्रतप्तम् अयःपिण्डं संदंशेन गृहीत्वा कर्त्रभिमन्त्रितं तस्याञ्जलौ निदध्यात् । सोपि मण्डलानि सप्त गत्वा नवमं मण्डले प्रक्षिप्य अदग्धः शुद्धोभवति] ॥ १०७ ॥

॥ इत्यग्निविधिः ॥

CHARCHA—I पञ्चाशत् &c —पञ्चाशत्पल+अन्तर्यं ठन् । Qual. लौहम् ॥ for मृद्धिन्नर्हि see sl. 103. for अङ्गुलपरिमाण see Mitak For हरेत्=वहेत् or कृष्यात् see sl 99 ante

108-109. The procedure in जलदिव्यग्रहण ।

मत्त्येन माभिरक्ष त्वं वरुणेत्यभिशाप्य कम् ।
नाभिदघ्नोदकस्थस्य गृहीत्वोरु जलं विशेत् ॥ १०८ ॥

समकालमिषुं सुकमानीयान्यो जवी नरः
गते तस्मिन् निमग्नाङ्गं पश्येत्चेच्छुद्धिमाम्पूयात् ॥ १०९ ॥

Prose—हे वरुण, त्वं सत्येन मा (माम्) अभिरक्ष इति कम् (उदकम्) अभिशाप्य (अभिमन्त्र्य), नाभिदघ्नोदकस्थस्य (नाभिप्रमाणजले अवस्थितस्य पुरुषस्य) ऊरु गृहीत्वा दिव्यग्रहणकारी जलं विशेत् (जले निमज्जेत्) । ततः समकालं (निमज्जनसमकालमेव) मुक्तम् इषुम् तस्मिन् एकस्मिन् गते अन्यः जवी (वेगवान्) नरः आनीय जले निमग्नाङ्गं पश्येत् चेत् तदा शुद्धिमाम्पूयात् ।

Beng. जलदिवाग्रहणकारी—“हे जलदेव वरुण, आपनि सत्यादेव, आपनि सत्या निर्णय करिया आमाके वरुण करुन” এই মন্ত্রোচ্চারণ কবিয়া জলকে অভিমন্ত্রিত করিবেন, নাভিপ্রমাণজলে অবস্থিত কোন পুরুষের উরু ধরিয়া জলে ডুব দিবেন । ইতিমধ্যে নিমজ্জনসমকালেই এক ব্যক্তি বাণ ছুড়িবেন, বাণপতনস্থলে

আব একজন দ্রুত যাইবেন,আবাব অত্র একজন বেগবান্ পুরুষ নিক্ষিপ্ত বাণটী লইয়া ফিরিয়া আসিয়া যদি দেখেন—জলনিমজ্জিত দিব্যগ্রহণকারী তখনও জল হইতে ওঠে নাই, তবে তাকে শুদ্ধ বা নির্দোষ বলিয়া জানিবে ।

Eng. One taking oath with reference to water, shall purify water with this mantra “Ho virtuous Varuna (the water-god), you save me by declaring the truth” and then having caught hold of a person standing on navel-deep water he will dive down. Simultaneously then one person will throw an arrow, another person will go to the spot where this falls and a third speedy one will then come back with this arrow ; and if he find the above dived person not risen up from water by this time then he is to be deemed as guiltless

Mita—সম্প্রত্যুদকবিধিমাহ—হে বরুণ, “মত্যেন মামভির্দক্ষত্বম্” ইত্যনেন মন্ত্রেণ “কম্” উদকম্ “অভিशाप्य” अभिमन्त्र्य “नाभिदघ्नोदकस्थस्य” नाभिप्रमाणोदकस्थितस्य “पुरुषस्य ऊरु गृहीत्वा शोध्यो जलं प्रविशेत्” जले निमज्जेत् । [एतच्च वरुणपूजायाम् सत्याम्—“गन्धमालैः सुरभिर्मधुधृतादिभिः । वरुणाय प्रकुर्वीत पुजामादौ समाहितः” इति नारदस्मरणात् । तथा साधारणधर्मेषु धर्माबाहनादिसकलदेवतापूजाहोम-समन्त्रक-प्रतिज्ञापत्र-शिरोनिवेशनान्तेषु सत्सु च] ॥ तथा तोय त्वं प्राणिनां प्राणः सृष्टेराद्यं तु निर्मितम् । शुद्धेश्च कारणं प्रोक्तं द्रव्याणां देहिनां तथा । अतस्त्वं दर्शयात्मानं शुभाशुभपरीक्षणे” —इति प्राङ्बिबाकेन उदकाभिमन्त्रणे कृते शोध्यः जनः “सत्येन माभिरक्ष त्वं वरुण” इति जलं प्रार्थयेत् । उदकलानानि च नारदेनोक्तानि—“नदीषु तनुवेगासु सागरेषु बहेषु च । ह्रदेषु देवछातेषु तडागेषु सरःसुच” इति । तथापि नामहेनाभि—

स्थिरतोये निमज्जेत न ग्राहिणि न चाल्यके । तृणशैबालरहिते जलौकामत्स्य-
वर्जिते । देवखातेषु यत्तु तोयं तस्मिन्कुर्व्यात् विशोधनम् । आहार्यं बर्जयेत्
नित्यं शीघ्रगासु नदीषु च । प्रविशेत् सलिले नित्यम् ऊर्मिपङ्कविबर्जिते ।”
इति । आहार्यं तडागादिभ्य आहृतं ताम्रकटाहादिक्षिप्तं जलम् ।
नाभिप्रमाणोदकस्थश्च यश्चिवृक्षोद्भवां धर्मस्थूणामवष्टभ्य प्राङ्मुखस्तिष्ठेत् ।
“उदके प्राङ्मुखस्तिष्ठेत् धर्मस्थूणां प्रगृह्य च” इति स्मरणात् ॥ १०८ ॥

ततः किं कर्तव्यमित्यह आह—निमज्जनसमकालं, ‘गते तस्मिन्’ जविनि
एकस्मिन् पुरुषे गते, अन्योजवी शरपातस्थानस्थितः, पूर्वमुक्तमिपुमानोय जले
निमग्नाङ्गं यदि पश्यति तदा स शुद्धो भवति ॥ १०९ ॥

एतदुक्तं भवति—त्रिषु शरेषु मुक्तष्वेको वेगवान्मध्यमशरपातस्थानं गत्वा
तमादाय तत्रैव तिष्ठति । अन्यस्तु पुरुषो वेगवान् शरमोक्षस्थाने तोरणमूले
तिष्ठति । एवं स्थितयोस्तृतीयस्यां करतालिकायां शोध्यो निमज्जति ।
तत्समकालमेव तोरणमूलस्थितोऽपि द्रुततरं मध्यशरपातस्थानं गच्छति । शरग्राही
च तस्मिन्प्राप्ते द्रुततरं तोरणमूलं प्राप्यान्तर्जलगतं यदि न पश्यति तदा
शुद्धो भवतीति । एतदेव स्पष्टीकृतं पितामहेन—‘गन्तुश्चापि च कर्तुश्च समं
गमनमज्जनम् । गच्छेत् तोरणमूलात् लक्ष्यस्थानं जवी नरः ॥ तस्मिन्गते
द्वितीयोऽपि वेगादादाय सायकम् । गच्छेत् तोरणमूलं तु यतः स पुरुषो गतः ॥
आगतस्तु शरग्राही न पश्यति यदा जले । अन्तर्जलगतं सम्यक्कदा शुद्धं
बिनिर्दिशेत् ॥’ इति । जविनोश्च पुरुषयोर्निर्धारणं कृतं नारदेन—पञ्चाशतो
धाबकानां यौ स्यातामधिकौ जवे । तौ च तत्र नियोक्तव्यौ शरानयनकारणात् ॥
इति । तोरणं च निमज्जनसमीपस्थाने समे शोध्यकर्णप्रमाणोच्छ्रितं कार्यम् ;
‘गत्वा तु तज्जलस्थां तटे तोरणमुच्छ्रितम् । कुर्वीत कर्णमात्रं तु भुमिभागे समे
शुचौ ॥’ इति नारदस्मरणात् । शरत्रयं वैणवं च धनुर्मङ्गलद्रव्यैः श्वेतपुष्पादिभिः
प्रथमं संपूजयेत् ; ‘शरान्संपूजयेत्पूर्वं वैणवं च धनुस्तथा । मङ्गलैर्धूपपुष्पैश्च ततः
कर्म समाचरेत् ॥’ इति पितामहवचनात् । धनुषः प्रमाणं लक्ष्यस्थानं च

नारदेन उक्तम्—‘कूरं धनुः सप्तशतं मध्यमं षट्शतं स्मृतम् । मन्दं पञ्चशतं
ज्ञेयमेव ज्ञेयो धनुर्विधिः ॥ मध्यमेन तु चापेन प्रक्षिपेच्च शरत्रयम् । हस्तानां
तु शते सार्धं लक्ष्यं कृत्वा विचक्षणः ॥ न्यूनाधिके तु दोषः स्यात्क्षिपतः
सायकांस्तथा ॥’ इति । अङ्गलानां सप्ताधिकं शतं सप्तशतं कूरं धनुः ।
एवं षट्शतं पञ्चशतं च । एवं चैकादशाङ्गलाधिकं हस्तचतुष्टयं कूरस्य
धनुषः प्रमाणम्, मध्यमस्य दशाङ्गलाधिकम्, मन्दस्य नवाङ्गलाधिकमित्युक्तं
भवति । शराश्चानायसाग्रा वैणवाः कार्यः ; शरांश्चानायसाग्रास्तु प्रकुर्वीत
विशुद्धये । वेणुकाण्डमयांश्चैव क्षेपा तु सुवृद्धं क्षिपेत् ॥’ इति स्मरणात् ।
क्षेपा क्षत्रियस्तदृत्तिर्वा ब्राह्मणः सोपवासो नियोक्तव्यः । यथाह—‘क्षेपा च
क्षत्रियः प्रोक्तस्तदृत्तिर्वाह्योऽपि वा । अक्रूरहृदयः शान्तः ‘सोपवासस्ततः
क्षिपेत् ॥’ इति । त्रिषु मुक्तेषु मध्यमं शरो ग्राह्यः ; तेषां च प्रोषितानां
च शराणां शास्त्रचोदनात् । मध्यमस्तु शरो ग्राह्यः पुरुषेण वलीयसा ॥’ इति
वचनात् । तत्रापि पतनस्थानादानेतव्यः ; न सर्पणस्थानात्, ‘शरस्य पतनं
ग्राह्यं सर्पणं तु विवर्जयेत् । सर्पणसर्पणशरो यायादूरादूरतरं यतः ॥’ इति
वचनात् । वाते च प्रवायति विषमादिदेशे च शरमोक्षो न कर्तव्यः ; इषुं न
प्रक्षिपेद्बिद्वान्मास्ते चातिवायति । विषमे भूप्रदेशे च वृक्षस्थानसमाकुले ॥
तृणगुल्मलतावल्लीपङ्कपापाणसंयुते ॥’ इति पितामहवचनात् । “निमग्नाङ्गं
पश्येच्चेच्छुद्धिमाप्नुया” इति वदता उन्मज्जिताङ्गस्याशुद्धिर्दर्शिता । स्थानान्तरगमने
चाशुद्धिः पितामहेनोक्ता ; ‘अन्यथा न विशुद्धिः स्यादेकाङ्गस्यापि दर्शनात् ॥’
इति ‘स्थानाद्वाऽन्यत्र गमनाद्यस्मिन्पूर्वं निवेशितः ॥’ इति । एकाङ्गस्यापि
दर्शनादिति च कर्णाद्यभिप्रायेण । ‘शिरोमात्रं तु दृश्येत् न कर्णौ नापि नासिका ।
अप्सु प्रवेशने यस्यशुद्धं तमपि निर्दिशेत् ॥’ इति विशेषाभिधानात् । अयमत्र
प्रयोगक्रमः—‘उक्तलक्षणजलाशयसंनिधावुक्तलक्षणं तोरणं विधाय उक्तप्रमाणे
देशे लक्ष्यं विधाय तोरणसंनिधौ सशरं धनुः संपूज्य जलाशये वरुणमावाह्य
पूजयित्वा तत्तीरे धर्मादींश्च देवान्देवान्तरमिष्टा शोध्यस्य शिरसि
प्रतिष्ठापत्रमावध्य प्राङ्विवाकोजलमभिमन्त्रयेत्—‘तोय ! त्वं प्राणिनां प्राणः’

इत्यादिना मन्त्रेण । अथ शोधयः—‘सत्येन’ इत्यादिना मन्त्रेण जलमभिमन्त्र्य गृहीतस्थूणस्य नाभिमात्रोदकावस्थितस्य वलीयसः पुरुषस्त समीपमुपसर्पति । अथ शरेषु त्रिषु मुक्तेषु मध्यमशरपातस्थाने मध्यमं शरं गृहीत्वा जविन्ये-कस्मिन्पुरुषे स्थिते अन्यस्मिंश्च तोरणमूले स्थिते प्राड्विवकेन तालत्रये दत्ते युगपद्रमनमज्जनमथ शरानयनमिति ॥ १०९ ॥

इत्युदकविधिः ॥

CHARCHA

1. वरुण—case of address वरुण is जलदेव and सत्यदेव, cp “मुदेवोसि वरुण यस्य ते ममसिन्धवः” where भाष्यकर says—मुदेव as सत्यदेव । So he is to determine सत्य ॥

2. अभिशाप्य—अभि+शप+णिच् ल्याप् । It is used in the sense of अभिमन्त्रण ॥ कम् here means उदकम् ।

3 नाभि &c—नाभिप्रमाणमस्य इति नाभि+प्रमाणे द्रव्यच् प्रत्ययः= नाभिद्रव्यम् । see the rule “प्रमाणे द्वयसच्-द्रव्यच् मालच्” । तादृशम् उदकम् । कर्मधा । तत्र तिष्ठतीति कप्रत्ययः । तस्य । Adj used substantively.

4. समकालम्—समःकालः यस्मिन्, बहु । तत्र यथा तथा । Qual. मुक्तम् । one will throw arrow so soon as दिव्यकारी dives down ; another will go to the spot of शरपतन । A third speedy one will come back with the thrown arrow. See Mita एतदुक्तं भवति etc.

5. निमग्नाङ्गम्—Qual. दिव्यकारिणम् &c understood. निमग्नम् अङ्गमस्य, बहु । तम् । obj. of पश्येत् ।

110-111. The procedure is विषदिव्यग्रहण ।

त्वं विष ब्रह्मणःपुत्रः सत्यधर्मेवावस्थितः ।

त्रायस्वास्मादभीशापात् सत्येन भव मेअमृतम् ॥ ११० ॥

एवमुक्त्वा विषं शाङ्गं भक्षयेद् हिमशैलजम् ।

यस्य वेगैर्विना जीर्येत् शुद्धितस्य विनिर्दिशेत् ॥ १११ ॥

Prose—“हे विष, त्वं ब्रह्मणः पुत्रः, सत्यधर्मे च व्यवस्थितः, माम् अस्मात् अभीशापात् (कलङ्कारोपात्) वायस्व, सत्येन मे अमृतं भव” —इति मन्त्रम् उक्त्वा, दिव्यकारी हिमशैलजं शाङ्गं (शृङ्गजातं) विषं भक्षयेत् । यस्य वेगैः (धातुविकारैः) विना विषं जीर्येत तस्य शुद्धिं विनिर्दिशेत् ।

Beng—दिवाकावी ‘हे विष, तूमि ब्रह्माव पुत्र, सताश्रित, आमाके कलङ्कइहेते उक्ताव कव, तूमि अमृत हउ’ এই মূলমন্ত্র বিস্মৃদ্ধভাবে উচ্চারণ করিয়া হিমালয় পর্বতেব শৃঙ্গাগ্রজাত বিষ ভক্ষণ করিবে । যদি ষাঙাদিব কোনরূপ বিকাব উৎপাদন না করিয়া বিষ হজম হইয়া যায়, তবে ভক্ষণকাবী নির্দোষ বলিয়া গ্রহণ করিবে ।

Eng —“Ho poison, you are born of Brahman, and are in the path of rectitude, deliver me from this present guilt, be like nectar unto me”—having uttered this mantra the दिव्यकारी will take the poison got from the summit of Himalayan ranges, if it is digested without showing any bodily disturbances, then the Judge is to declare the poison-eater as free of guilt.

Mita—इदानीं विषविधानमाह—“त्वं विष” इत्यादि मन्त्रेण विषमभिमन्त्र्य कर्त्ता (दिव्यग्रहणकारी) विषं हिमशैलजं शृङ्गभवं भक्षयेत् । तच्च भक्षितं सत् यस्य विषं वेगैर्विना जीर्यति स शुद्धो भवति । [विषवेगोनाम धातोः धात्वन्तरप्राप्तिः (=विषवेग is transformation of one त्वगादिशरीर

धातु into another causing bodily disturbances) ।
‘धातोर्धात्वन्तरप्राप्तिर्विपवेग इति स्मृतः “इति वचनात् ॥ धातवश्च
त्वगामृद्मांसमेदोस्थिमज्जाशुक्राणि इति सप्त । एवं च सप्तैव विपवेगाभवन्ति ।
तेषां च लक्षणानि पृथग एव विपतन्त्रे कथितानि—

‘वेगो रोमाञ्चमाधो रचयति विपजः खेदवक्त्रोपशोषौ तस्योर्ध्वस्तत्परौ द्वौ
वपुषि जनयतो वर्णभेदप्रवेपौ । यो वेगः पञ्चमीऽपौ नयति विवशतां कण्ठभङ्गं
चहिक्कां पण्ठी निःश्याममोहौ वितरति च मृति सप्तमो भक्षकस्य ॥’ इति ।
अत्र च महादेवस्य पूजा कर्तव्या । यथाह नारदः—‘दद्याद्विषं सोपवासो
देवब्राह्मणमंनिधौ । धूपोपहागमश्च पूजयित्वा महेश्वरम् ॥’ इति प्राड्विवाकः
कृतोपवासं महादेवं पूजयित्वा तस्य पुरतो विषं व्यवस्थाप्य धर्मादिपूजां
इवनान्तां विधाय प्रतिज्ञापत्रं शोध्यस्य शिरसि निधाय विपमभिमन्त्रयते—
‘त्वं विष ! ब्रह्मणा मृष्टं परीक्षार्थं दुरात्मनाम् । पापानां दर्शयात्मनं
शुद्धानामतृतं भव । मृत्युमूर्ते विष ! त्वं हि ब्रह्मणा परिनिर्मितम् ।
त्रायस्वैनं नरं पापात्सत्येनास्यामृतं भव ॥’ इति । एवमभिमन्त्र्य
दक्षिणाभिमुखावस्थिताय दद्यात् ; ‘द्विजानां संनिधावेव दक्षिणाभिमुखे स्थिते ।
उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा विषं दद्यात्समाहितः ॥’ इति नारदवचनात् । विषं
च वल्मनामादि ब्राह्मणं, शृङ्गिणो वत्सनाभस्य हिमजस्य विपस्य वा ॥’ इति
पितामहवचनात् । वज्र्यानि च तेनैवोक्तानि—‘चारितानि च जीर्णानि
कृत्निमाणि तथैव च । भूमिजानि च सर्वाणि विपाणि परिवर्जयेत् ॥’ इति ।
तथा नारदेनापि (१।३२१)—‘अष्टं च चारितं चैव धूपितं मिश्रितं तथा ।
कालकूटमलाबुं च विषं यत्नेन वर्जयेत् ॥’ इति । कालश्च नारदेनोक्तः
(१।३१६)—‘तोलयित्वेप्सितं काले देयं तद्धि हिमागमे । नापराह्णे न मध्याह्णे
न संव्यायां तु धर्मवित् ॥’ इति । कालान्तरे तूक्तप्रमाणादल्पं देयम् ;
‘वर्षे चतुर्यवा मात्रा शीघ्रे पञ्चयवा स्मृता । हेमन्ते सा सप्तयवा शरद्वल्पा
ततोऽपि हि ॥’ इति स्मरणात् । अल्पेति पठ्यवेत्यर्थः । ‘हेमन्त’ ग्रहणेन
शिशिरस्यापि ग्रहणम् । ‘हेमन्तशिशिरयोः समासेन’ इति श्रुतेः । वसन्तस्य च

सर्वदिव्यसाधारणत्वात्तत्रापि सप्त यवा विषं च घृतप्लुतं देयं, नारदवचनात् ।
‘विपस्य पलपट्भागद्भागो विंशतिमस्तु यः । तमष्टभागहीनं तु शोध्ये
दद्याद्धृतप्लुतम् ॥’ (नारदः १।३२३) इति । पलं चात्र चतुःसुवर्णकम् ।
तस्य पण्डो भागो दश मापाः दश यवाश्च भवन्ति । ‘त्रियवं त्वेककृष्णलम् ।
पञ्चकृष्णलको मापः’ इत्येको मापः पञ्चदश यवा भवन्ति । एवं दशानां मापाणां
यवाः सार्धशतं भवन्ति । पूर्वे व दश यवा इति पष्टयधिकं शतं यवाः पलस्य
पण्डो भागस्तस्माद्विंशतितमो भागोऽष्टौ यवास्तस्याष्टभाग एकयवः, तेन हीनं
विंशतितमं भागं सप्तयवं घृतप्लुतं दद्यात् । धृतं च विपातृत्रिंशद्गुणं ग्राह्यम् ;
‘पूर्वाह्णे शीतले देशे विषं देयं तु देहिनाम् । घृते नियोजितं शृङ्गं पिष्टं
त्रिंशद्गुणान्वितम् ॥’ इति कात्यायनवचनात् । त्रिंशद्गुणेन घृतेनान्वितं
विषम् । शोध्यश्च कुहकादिभ्यो रक्षणीयः ; ‘त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा पुष्पैः
स्वैरधिष्ठितम् । कुहकादिभयाद्राजा रक्षयेद्विव्यकारिणम् ॥ ओषधीर्मन्त्रयोगांश्च
मणीनथ विपापहान् । कर्तुः शरीरमंस्थांस्तु गूढोत्पन्नान्परीक्षयेत् ॥’ इति
पितामहस्मरणात् । तथा विपमपि रक्षणीयम्—‘शाङ्गं हैमवतं शस्तं
गन्धवर्णरसान्वितम् । अकृत्रिममसंमूढममन्त्रोपहतं च यत् ॥’ (१।३२२)
इति नारदस्मरणात् । तथा विषे पीते यावत्करतालिकाशतपञ्चकं
तावत्प्रतीक्षणीयोऽनन्तरं चिकित्सनीयः । यथाह नारदः—‘पञ्चतालशतं कालं
निर्विकारं यदा भवेत् । तदा भवति संशुद्धस्ततः कुर्याच्चिकित्सितम् ॥’ इति ।
पितामहेन तु दिनान्तोऽवधिरुक्तोऽल्पमात्रविषयः—‘भक्षिते तु यदा स्वस्थो
मूर्च्छाच्छिद्विवर्जितः । निर्विकारो दिनस्यान्ते शुद्धं तमपि निर्दिशेत् ॥’ इति ।
अत्र च प्राड्विवाकः सोपवासो महादेवं मंपूज्य तत्पुरतो विषं स्थापयित्वा धर्मा-
दीनिष्ट्वा शोध्यस्य शिरसि प्रतिज्ञापत्रं निधाय विपमभिमन्त्र्य दक्षिणाभिमुख-
स्थिताय विषं प्रयच्छति । स च शोध्यो विपमभिमन्त्र्य भक्षयतीति
क्रमः ॥ ११०-१११ ॥

CHARCHA

1. अभिशापात्—अभिशाप is दोष as अभियोगः accusation or attribution of guilt. Both अभिशाप and अभीशाप are correct by the rule “उपसर्गस्य घञि अमनुष्ये बहुलम्” ॥ त्राणार्थकं धातुयोगे अपादाने ङी । सत्येन has करणे ३या here.

2. शाङ्गम्—शृङ्ग is here शैलशृङ्ग । तस्य इदम् इति शाङ्गम् with अण् । Q विषम् । such विष is not deadly poisonous like cobra poison वा कालकूट etc. शाङ्गविष may be प्राणिशृङ्गविष in हिमालय ? यस्य and तस्य has शेषसम्बन्धे षष्ठी ।

112 & 113 Procedure in ordeal (दिव्य) known as कोश ।

देवानुग्रान् समभ्यर्च्य तत्स्नानोदकमाहरेत् ।

संस्नाप्य पाययेत् तस्माज्जलन्तु प्रसूतित्रयम् ॥ ११२ ॥

अर्वाक् चतुर्दशादहो यस्य न राजदैविकम् ।

व्यसनं जायते घोरं स शुद्धः स्यान्न संशयः ॥ ११३ ॥

Prose—उग्रान् देवान् समभ्यर्च्य तत्स्नानोदकम् आहरेत् । (आहृत्य संस्नाप्य च) तत्तोयं संस्नाप्य (पात्रान्तरे कृत्वा) प्राङ्बिवाकः, तस्मात् (मन्त्रपूतात् पवित्रात् जलात्) प्रसूतित्रयं पाययेत् (दिव्यकारिणं पाययेत्) । चतुर्दशात् अहः पूर्वं (प्राक्) यस्य राजदैविक (राजविषयं दैविकं च) घोरं व्यसनं न जायते स शुद्धः स्यात्, (इति) न संशयः (अत्र सन्देहः न स्यात्) ।

Beng—प्रथमे प्राङ्बिवाकं सूर्यादि उग्रदेवतागणके पूजा कविषा तादेव स्नानजल आह्वय कविषा ओ स्नान कवाईया एवम् एहै अभिमन्त्रित जल पात्रान्तरे वाथिया दिवाग्रहणकावीके ताहा इहेते तिन अञ्जलि जल पान कराईबेन । पान दिवस इहेते चतुर्दश दिवस

पान इहेवार पूर्वे यदि पानकावी अभियुक्तेन, कोन शुकतव बाङ्ग विषयक वा दैव अनिष्ट ना घटे तवे ताके निर्दोष जानिबे—
ए विषये सन्देह नाई ।

[N, B.—राजा च देवश्च, द्रव्य । एकवत् वा । Then राजदेवे भवम् इति ठञ् । अनुशक्तिकादित्वात् उभयपदवृद्धिः । See sl. 66 also.]

Eng. The Judge will first of all worship the powerful Gods (like sun etc), and then procure ablution water for these, pour this water after समन्त्रकस्नान in some other vessel, it being already purified by mantras (देवतास्नानमन्त्र) ; shall then make the oathtaker take three handful of water out of this ; if no dire royal or divine visitation come to him within a fortnight then he is free of guilt ; and there is no doubt in this.

Mita—अथ कोशविधिमाह—“उग्रान्देवान्” दुर्गादित्यादीन् “समभ्यर्च्य” गन्धपुष्पादिभिः पूजयित्वा संस्नाप्य (? संस्नापनाय) तत् स्नानोदकमाहरेत्” । आहृत्य च “तोय त्वं प्राणिनां प्राण” इत्यादिना “तत्तोयं प्राङ्बिवाकः संस्नाप्य” शीघ्येन च तत्तोयं पात्रान्तरे कृत्वा “सत्येन मामभिरक्षस्व” वरुण” इत्यनेन अभिमन्त्रितं “पाययेत् प्रसूतित्रयम्” ॥ एतच्च साधारणधर्मेषु धर्मावाहनादिसकलदेवतापूजाहोमसमन्त्रकप्रतिज्ञापलशिरोनिवेशनान्तेषु सतसु (स्यात्) ।

[अत्र च स्नाप्यदेवतानियमः कार्यनियमोधिकारिनियमश्च पितामहादि-
भिरुक्तः—“भक्तो यो यस्य देवस्य पाययेत् तस्य तज्जलम् । समभावे तु देवानामादित्यस्य च पाययेत् दुर्गाया पाययेत् चौरान् ये च शस्त्रोपजीविनः । मास्करस्य तु यत्तोयं ब्राह्मणं तन्न पाययेत् । दुर्गायाः स्नापयेत् शूलम् आदित्यस्य तु मण्डलम् । अन्येषामपि देवानां स्नापयेदायुधानि तु” इति देवतानियमः ॥ विस्मये सर्वशङ्कासु सन्धिकार्ये तथैव च । एषु कोशे

प्रादत्तव्यो नित्यं चित्तविशुद्धये । इति कार्यनियमः । पूर्वाह्णे सोपवासस्य स्नातस्याद्रपदस्य च । सशूकस्याव्यसनिनः कोशपानं विधीयते” (इति नारदः) ॥ सशूकः=आस्तिकः । मध्यपल्लीव्यसनिनां कितवानां तथैव च । कोशः प्राज्ञैर्न दातव्यो ये च नास्तिकवृत्तयः । महापराधे निर्धर्मं कृतघ्ने क्लोबकुत्सिते । नास्तिकव्रान्त्यदाशेषु कोशपानं विवर्जयेत् ॥ इति ॥ महापराधो=महापातकी ; निर्धर्मः=वर्णाश्रमधर्मरहितः पाषण्डी, कुतसितः=प्रतिलोमजः । दाशाः=कैवर्त्ताः—इत्यधिकारिनियमः ॥ तथा गोमयेन मण्डलं कृत्वा तत्र शोभ्यमादित्याभिमुखं स्थापयित्वा पाययेत् इति नारदवचनान् अवगन्तव्यम् । यथाह—“तमाहूयाभिषिक्तं तु मण्डलाभ्यन्तरे स्थितम् । आदित्याभिमुखं कृत्वा पाययेत् प्रसूतित्रयम्” ॥ ११२ ॥

ननु तुलादिषु विपान्तेषु समनन्तरमेव शुद्धशुद्धिभावना, कोशे तु कथमित्यत आह—“चतुर्दशदिहः पूर्वं यस्य राजिकं राजनिमित्तं दैविकं देवप्रभवं व्यसनं दुःखं घोरं महत् नो नैव जायते (अल्पस्य देहिनामपरिहार्यत्वात् स शुद्धो वेदितव्यः) । ऊर्ध्वं पुनरवधेन दोषः । यथाह नारदः—“ऊर्ध्वं यस्य द्विसप्तहात् वैकृतं तु महद्भवेत् । नाभियोज्यः स विदुषा कृतकालव्यतिक्रमात्”—इत्यर्थसिद्धमेवोक्तम् । (“अवाक्र चतुर्दशदिहः” इत्येतत् महाभियोगविषयम्, “महाभियोगेप्तेतानि” इति प्रस्तुत्याभिधानात् । अवध्यन्तराणि पितामहेनोक्तानि अल्पविषयानि । “कोशमल्पेपि दापयेत्” इति स्मरणात् । तानि च “त्रिरात्रात् सप्तरात्राद्वा द्वादशाहात् द्विसप्ताहात् वा । वैकृतं यस्य दृश्येत पापकृत् स उदाहृतः” । इति । महाभियोगोक्तद्रव्यादर्वाचीनं दिव्यं त्रिधा विभज्य त्रिरात्राद्यपि पक्षत्रयं व्यवस्थापनीयम् ॥ ११३ ॥ इति कोशविधिः ॥

तुलादीनि कोशान्तानि पञ्च महादिव्यानि यथोद्देशं योगीश्वरेण व्याख्यातानि । स्मृत्यन्तरे त्वल्पाभियोगविषयाण्यन्यान्यपि दिव्यानि कथितानि । यथाह पितामहः—“तण्डुलानां प्रवक्ष्यामि विधिं भक्षणोदितम् । चोरे तु तण्डुला देया नान्यत्रेति विनिश्चयः ॥ तण्डुलान्कारयेच्छुक्लाण्डालेर्नान्यस्य

कस्यचित् । मृन्मये भाजने कृत्वा आदित्यस्याग्रतः शुचिः ॥ स्नानोदकेन संमिश्रान्नात्रौ तत्रैव वासयेत् । प्राङ्मुखोपितं स्नातं शिरोरोपितपलकम् ॥ तण्डुलान्भक्षयित्वा तु पत्रे निष्टीवयेत्ततः । पिप्पलस्य तु नान्यस्य अभावे भूर्ज एव तु ॥ लोहितं दृश्यते यस्य हनुस्तालु च शीर्यते । गात्रं च कम्पते यस्य तमशुद्धं विनिर्दिशेत् ॥ इति । शिरोरोपितपलकं तण्डुलान्भक्षयित्वा निष्टीवयेत्प्राङ्बिवाकः ॥ भक्षयित्वेति च प्यन्तात्सिचि (ऽ णिचि) रूपम् । सर्वदिव्यसाधारणं च धर्मावाहनादि पूर्ववदिहापि कर्तव्यम् ॥

इति तण्डुलविधिः ॥

तप्तमापविधिः पितामहेनोक्तः । तथा हि—“सौवर्णं राजतं वापि ताम्रं वा गेदशाङ्गुलम् । चतुर्गुणं लखातं तु मृन्मयं वाऽथ मण्डलम् ॥ वर्तलमित्यर्थः । ‘पूरयेद्धृततैलाभ्यां विशल्या तु पलेस्तु ततः । सुवर्णमापकं तस्मिन्सुतप्ते निक्षिपेत्ततः ॥ अङ्गुष्ठाङ्गुलियोगेन उद्धरेत्तप्तमापकम् । कराग्रं यो न धुन्याद्विस्फोटो वा न जायते । शुद्धो भवति धर्मेण निर्विकारकराङ्गुलिः ॥’ इति । ‘उद्धरेत्’ इति वचनात्प्रात्रादुत्क्षेपणमात्रं, न वहिः प्रक्षेपणमादरणीयम् ।

अपरः कल्पः—“सौवर्णे राजते ताम्रे आयसं मृन्मयेपि वा । गव्यं घृतमुपादाय तदग्नौ तापयेच्छुचिः ॥ सौवर्णीं राजतीं ताम्रीमायसीं वा सुशोधिताम् । सलिलेन सकृद्धौतां प्रक्षिपेत्ताम्रं मुद्रिकाम् ॥” (नारदः १।३३४) ‘अमद्वीचित-रङ्गाद्व्ये ह्यनखस्पर्शगोचरे । परीनेतार्द्रपणेन चुम्कारं सुघोषकम् ॥ ततश्चानेन मन्त्रेण सकृत्तदभिमन्त्रयेत् ॥ परं पवित्रममृतं घृतं त्वं यज्ञकर्मसु । दह पावक ! पापं त्वं हिमशीतं शुचौ भव ॥ उपोषितं ततः स्नानमार्द्रवामसमागतम् । ग्राहयेन्मुद्रिकां तां तु घृतमध्यगतां तथा ॥ प्रदेशिनी च तस्याथ परीक्षेयुः परोक्षकाः । यस्य विस्फोटका न स्युः शुद्धोऽसावन्यथाऽशुचिः ॥’ इति । अत्रापि धर्मावाहनाद्यनुसंधातव्यम् ॥ घृतानुमन्त्रणं प्राङ्बिवाकस्य । ‘त्वमग्ने !

सर्वभूतानाम्' इति शोधयस्याग्न्यभिमन्त्रः । 'प्रदेशिनीं परीक्षेयुः' इति वचनात् प्रदेशिन्यैव मुद्रिकोद्धरणम् ॥

इति तप्तमापकविधिः ॥

धर्माधर्मदिव्यविधिः ॥ धर्माधर्माख्यदिव्यविधिश्च पितामहेनोक्तः । तथाच—
'अधुना संप्रवक्ष्यामि धर्माधर्मपरीक्षणम् । हन्तृणां याचमानानां प्रायश्चित्तार्थिनां नृणाम्' ॥ इति । हन्तृणामिति साहस्राभियोगेषु, याचमानानामिति अर्थाभियोगेषु, प्रायश्चित्तार्थिनामिति पातकाभियोगेषु, 'राजतं कार्यं धर्ममधर्मं सीसकायसम्' इति प्रतिमाविधानं सीसकं वा आयसं वेति ॥ पक्षान्तरमाह—'लिखेद्भूर्जे पटे वापि धर्माधर्मो सितासितौ । अभ्युक्ष्य पञ्चगव्येन गन्धमाल्यैः समर्चयेत् ॥ सितपुष्पस्तु धर्मः स्यादधर्मोऽसितपुष्पधृक् । एवंविधायोपलिख्य पिण्डयोस्तौ निधापयेत् ॥ गोमयेन मुदा वापि पिण्डौ कार्यौ समंततः । मृद्गाण्डकेऽनुपहते स्थाप्यौ चानुपलक्षितौ ॥ उपलिप्ते शुचौ देशे देवब्राह्मणसंनिधौ । आवाहयेत्ततो देवाँल्लोकपालांश्च पूर्ववत् ॥ धर्मावाहनपूर्वं तु प्रतिज्ञापयकं लिखेत् ॥' ततः—
'यदि पापबिमुक्तोऽहं धर्मस्त्वायातु मे करे । अशुद्धश्चेन्मम करे पाप आयातु धर्मतः ॥' इति ॥ अभिशस्तीऽभिमन्त्रयते—'अभियुक्तस्तयोश्चैकं प्रगृहीताबिलम्बितः । धर्मे गृहीते शुद्धः स्यादधर्मे तु स हीयते ॥ एवं समासतः प्रोक्तं धर्माधर्मपरीक्षणम् ॥' इति ॥

इति धर्माधर्मदिव्यविधिः ॥

अन्ये च शपथा द्रव्याल्पत्वमहत्त्वविषया जातिविशेषविषयाश्च मन्वादिभिरुक्ताः । ते यथा—'निष्के तु सत्यवचनं द्विनिष्के पादलम्बनम् । त्रिकादवर्त्तु पुण्यं स्यात्कोशपानमतः परम् ॥' (मनुः ८।११३) 'सत्येन शपयेद्विप्रं क्षत्रियं ब्राह्मणायुधैः । गोबीजकाञ्चनेवैश्यं शुद्रं सर्वैस्तु पातकैः ॥' (मनुः—८) इत्यादयः । अत्र च शुद्धिविभावना मनुनोक्ता (८।११४)—'न चाऽऽतिमृच्छति क्षिप्रं स ज्ञेयः शपथे शुचिः' इति । आतिरपि 'यस्य नो राजदैविकं व्यसनं'

जायते घोरम्' इत्युक्तैव । कालनियमश्च एकरात्रमारभ्य त्रिरात्रपर्यन्तं त्रिरात्रमारभ्य पञ्चरात्रपर्यन्तम् । एकरात्रप्रभृतित्वं कार्यलाघवगौरवपर्यालोचनया द्रष्टव्यम् ॥ एवं दिव्यैर्जयपराजयावधारणे दण्डविशेषोऽपि दर्शितः कात्यायने—
'शतार्धं दापयेच्छुद्धमशुद्धो दण्डभागभवेत्' इति । तं दण्डमाह—'विषे तोये हुताशे च तुलाकोशे च तण्डुले । तप्तमापकदिव्ये च क्रमादण्डं प्रकल्पयेत् ॥ सहस्रं षट्शतं चैव तथा पञ्चशतानि च । चतुस्त्रिंशेकमेवं च हीनं हीनेषु कल्पयेत् ॥' इति ॥ 'निहवे भावितो दद्याद्' इत्युक्तदण्डेनायं दिव्यनिबन्धनो दण्डः समुच्चीयते ॥

इति दिव्यप्रकरणम् ॥

CHARCHA

1. देवान् उग्रान्—Mitakshara with ref. to स्मृतिकार, takes उग्रदेव as दुर्गा and आदित्य etc. But दुर्गा is दयायुक्तदेवी to us comp "दुर्गे स्मृता हरसि भीतिम् अशेषजन्तोः...सर्वोपकारकरणाय सदाद्रचिता" । in Sri chandi, though भास्कर is strong to all of us. Rudra however is उग्र to us—the name too is so ॥ समर्थ्यच is first पूजा before देवतास्त्रापन ॥ संस्त्राव्य (सम्+स्त्रु णिच्+ल्यप्) is keeping of purified water into another पात्र । First there will be अर्चना, then स्त्रापनार्चना, then संस्त्रावण of this holy water into another vessel, then there will be taking of this holy water by the oathtaker. : this is कोशदिव्य meant for both महाभियोग and स्वल्पाभियोग ।

2. पाययेत्—पा+णिच्+लिङ्यात् ॥ construe—प्राङ्बिवाकः दिव्य-ग्राहिणं जलं पाययेत् ।

3. चतुर्दशात्—चतुर्दशान्+डट पूरणे=चतुर्दश fourteenth. तस्मात् । Qual. अह्नः ।

4. अहः—दिग्वाचक “अर्वाक्” शब्दयोगे ५मी ॥ नो=न (not), see ante.

5. राजदैविकम्=Q. व्यसनम् । राज is here राजविषयक by लक्षणा । देव+ठञ् (अध्यात्मादि)=दैविकम् 1. e, देवविषयकम् ? राजा च दैविकं च राजदैविकम् ; or राजदैवे भवम्, ठञ् or better राजदेवे भवम् राजदैविकम् with भवार्थं ठञ् as before.

—: 0 :—

अथ दायविभागप्रकरणम् (The section on division of heritage or Inheritance)

Mita—प्रमाणं मामुपं दैवमिति भेदेन वर्णितम् ।

अधुना वर्ण्यते दायविभागो योगमूर्तिना ॥

तत्र ‘दाय’ शब्देन यद्धनं स्वामिसंबन्धादेव निमित्तादन्यस्य स्वं भवति तदुच्यते । स च द्विविधः—अप्रतिबन्धः, सप्रतिबन्धश्च । तत्र पुत्राणां पौत्राणां च पुत्रत्वेन पौत्रत्वेन च पितृधनं पितामहधनं स्वं भवतीत्यप्रतिबन्धो दायः । पितृव्यभ्रात्रादीनां तु पुत्राभावे स्वाम्यभावे च स्वं भवतीति सप्रतिबन्धो दायः । एवं तत्पुत्रादिष्वप्युहनीयः । विभागो नाम द्रव्यसमुदायविषयाणामनेकस्वाम्यानां तदेकदेशेषु व्यवस्थापनम् । एतदेवाभिप्रेत्योक्तं नारदेन—‘विभागोऽर्थस्य पित्र्यस्य तनयैर्यत्र कल्प्यते । दायभाग इति प्रोक्तं व्यवहारपदं बुधैः (ना० १३१) ॥’ इति । पित्र्यस्येति स्वत्वनिमित्तसंबन्धोपलक्षणम् । ‘तनयैः’ इत्यपि प्रत्यासन्नोपलक्षणम् । (१) । इदमिह निरूपणोप-कस्मिन्काले कस्य कथं कैश्च विभागः कर्तव्य इति । तत्र कस्मिन्काले कथं कैश्चेति तत्र तत्र श्लोकव्याख्यान एव वक्ष्यते । कस्य विभाग इत्येतावदिह चिन्त्यते (२) । किं विभागात्स्वत्वमुत स्वस्य सप्तो विभाग इति । तत्र स्वत्वमेव तावन्निरूप्यते—किं शास्त्रैकसमधिगम्यं स्वत्वमुत प्रमाणान्तरसमधिगम्यमिति । तत्र शास्त्रैकसमधिगम्यमिति तावदुक्तम् ;

गौतमवचनात्—‘स्वामी रिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं क्षत्रियस्य विजितं निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोः ॥’ (गौ ०१०।३६-४२) इति । प्रमाणान्तरगम्ये स्वत्वे नेदं वचनमर्थवत्स्यात् । तथा स्तेनातिदेशे मनुः (८।३४०) ‘योऽदत्तादायिनी हस्ताहिप्सेत ब्राह्मणो धनम् ; याजनाध्यापनेनापि यथा स्तेनस्तथैव सः ॥’ इति । अदत्तादायिनः सकाशाधाजनादिद्वारेणापि द्रव्यमर्जयतां दण्डविधानमनुपपन्नं स्यात्स्वत्वस्य लौकिकत्वे । अपि च, लौकिकं चेत्स्वत्वं मम स्वमनेनापहतमिति न ब्रूयात् ; अपहर्तुं रेव स्वत्वात् । अन्यथाऽन्यस्य स्वं तेनापहतमिति नापहर्तुः स्वम् । एवं तर्हि सुवर्णरजतादिस्वरूपवदस्य वा स्वमन्यस्य वा स्वमिति संशयो न स्यात् । तस्माच्छास्त्रैकसमधिगम्यं स्वत्वमिति (३) । अत्रोच्यते—‘लौकिकमेव स्वत्वं लौकिकार्थक्रियासाधनत्वात् ब्रीह्यादिवत् । आहवनीयादीनां हि शास्त्रगम्यानां न लौकिकक्रियासाधनत्वमस्ति ॥ नन्वाहवनीयादीनामपि पाकादिसाधनत्वमस्त्येव । नैतत्,—नहि तत्राहवनीयादिरूपेण पाकादिसाधनत्वम् । किं तर्हि ? प्रत्यक्षादिपरिदृश्यमानाग्न्यादिरूपेण । इह तु सुवर्णादिरूपेण न क्रयादिसाधनत्वमपि तु स्वत्वेनैव । नहि यस्य यत्स्वं न भवति तत्तस्य क्रयाद्यर्थक्रियां साधयति ॥ अपि च,—प्रत्यन्तवासिनामप्यष्ट-शास्त्रव्यवहाराणां स्वत्वव्यवहारो दृश्यते ; क्रयविक्रयादिदर्शनात् । किंच,—नियतोपायकं स्वत्वं लोकसिद्धमेवेति न्यायविदो मन्यन्ते ॥ तथा हि—लिप्सासूत्रे तृतीये वर्णके द्रव्यार्जननियमानां क्रत्वर्थत्वे स्वत्वमेव न स्यात् । स्वत्वस्यालौकिकत्वादिति पूर्वपक्षासंभवमाशङ्क्य द्रव्यार्जनस्य प्रतिग्रहादिना स्वत्वसाधनत्वं लोकसिद्धमिति पूर्वपक्षः समर्थितो गुरुणा—ननु द्रव्यार्जनस्य क्रत्वर्थत्वे स्वत्वमेव न भवतीति याग एव न संवर्त्तते । प्रलपितमिदं केनापि ‘अर्जनं स्वत्वं नापादयतीति विप्रतिपिद्धम्’ इति वदता । तथा सिद्धान्तेऽपि स्वत्वस्य लौकिकत्वमङ्गीकृत्यैव विचारप्रयोजनमुक्तम्, अतो ‘नियमातिक्रमः पुरुषस्य न क्रतोः’ इति । अस्य चार्थ एव विवृतः—यदा द्रव्यार्जननियमानां क्रत्वर्थत्वं तदा नियमान्तिनैव द्रव्येण क्रतुसिद्धिर्न नियमातिक्रमाजितेन द्रव्येण न क्रतुसिद्धिरिति न पुरुषस्य नियमातिक्रमदोषः पूर्वपक्षे । राक्षान्ते

त्वर्जननियमस्य पुरुषार्थत्वात्तदतिक्रमेणार्जितेनापि द्रव्येण क्रतुसिद्धिर्भवति, पुरुषस्यैव नियमातिक्रमदोष इति नियमातिक्रमाजितस्यापि स्वत्वमङ्गोक्तम्,— अन्यथा क्रतुसिद्धयभावात्, न चैतावता चौर्यादिप्राप्तस्यापि स्वत्वं स्यादिति मन्तव्यम् ॥ लोके तल स्वत्वप्रसिद्ध्यभावात्, व्यावहारिकसंवादाच्च एवं प्रतिग्रहाद्युपायके स्वत्वे लौकिके स्थिते—ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहादयः उपायाः क्षत्रियस्य विजितादयः, वैश्यस्य कृष्यादयः, शुद्रस्य शुश्रूपादयः इत्यष्ट्यर्थं नियमाः । रिक्तादयस्तु सर्वसाधारणाः—‘स्वामी रिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु’ (गौ १०।६६) इत्युक्ताः (४) । तत्राप्रतिबन्धो दायी रिक्थम् । क्रयः प्रसिद्धः । संविभागः सप्रतिबन्धोदयः । परिग्रहोऽनन्यपूर्वस्य जलतृण-काष्ठादेः स्वीकारः । अधिगमो निव्यादेः प्राप्तिः । एतेषु निमित्तेषु सत्सु स्वामी भवति । ज्ञातेषु ज्ञायते स्वामी । ब्राह्मणस्याधिकं लब्धम्’ (गौ० १०।१०) इति ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहादिना यल्लब्धं तदधि कमसाधारणम् । ‘क्षत्रियस्य विजितम्’ (गौ १०।४०) इत्यत्राधिकमित्यनुवर्तते । क्षत्रियस्य विजयदण्डादिलब्धमसाधारणम् । निर्विष्टं वैश्यशुद्रयोः’ (गौ० १०।४२) इत्यत्राप्यधिकमित्यनुवर्तते । वैश्यस्य कृषिगोरक्षादिलब्धं निर्विष्टं तदसाधारणम् । शुद्रस्य द्विजशुश्रूपादिना भृतिरूपेण यल्लब्धं तदसाधारणम् । एवमनुलोमजानां प्रतिलोमजानां च लोकप्रसिद्धेषु स्वत्वहेतुषु यद्यदसाधारणमुक्तं ‘सुतानामश्वसारथ्यम्’ इत्यादि तत्तत्सर्वं निर्विष्टशब्देनोच्यते सर्वस्यापि भृतिरूपत्वात् ॥ ‘निर्वेशो भृतिभोगयोः’ (नृ० ना० २१४) इति त्रिकाण्डीस्मरणात् । तत्तदसाधारणं वेदितव्यम् । यदपि “पत्नी दुहितरश्चैव” (श्र १३५) इत्यादिस्मरणं तत्रापि स्वामिसंबन्धितया बहुषु दायविभागितया प्राप्तेषु लोकप्रसिद्धेषु स्वत्वे व्यामोहनिवृत्त्यर्थं स्मरणमिति सर्वमनवद्यम् (५) । यदपि मम स्वमनेनापद्धतमिति न ब्रूयात्स्वत्वस्य लौकिकत्व इति,— तदप्यसत् ; स्वत्वहेतुभूतक्रयादिसंदेहात्स्वत्वसंदेहोपपत्तेः । विचारप्रयोजनं तु— ‘यद्गर्हितेनार्जयन्ति कर्मणा ब्राह्मणा धनम् । तस्योत्सर्गेण शुद्ध्यन्ति जप्येन तपसैव च ॥’ इति । शास्त्रैकसमधिगम्ये स्वत्वे । गर्हितेनासत्प्रतिग्रहाधि-

ज्यादिना लब्धस्य स्वत्वमेव नास्तीति तत्पुत्राणां तद्विभाज्यमेव । यदा तु लौकिकं स्वत्वं तदाप्रतिग्रहादिलब्धस्यापि स्वत्वात्तत्पुत्राणां तद्विभाज्यमेव । ‘तस्योत्सर्गेण शुद्ध्यन्ति’ इति प्रायश्चित्तमर्जयितुरेव, तत्पुत्रादीनां तु दायत्वेन स्वत्वमिति न तेषां दोषसंबन्धः ; ‘सप्त वित्तागमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः । प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च ॥’ इति दशमे मनुस्मरणात् ॥ (६)

✓ इदानीमिदं संदिह्यते—‘किं विभागात्स्वमुत स्वस्य सतो विभाग इति । तत्र विभागात्स्वमिति तावदुक्तम् ; जातपुत्रस्याधानविधानात् । यदि जन्मनैव स्वत्वं स्यात्तदौतपन्नस्य पुत्रस्यापि तत्स्वं साधारणमिति द्रव्यसाध्येष्वाधानादिषु पितुरनधिकारः स्यात् । तथा विभागात्प्राक् पितृप्रसादलब्धस्य विभागप्रतिषेधो नोपपद्यते ; सर्वानुमत्या दत्तत्वादिभागप्राप्त्यभावात् । यथाह—शौर्यभार्याधने चोभे यच्च विद्याधनं भवेत् । त्रीण्यैतान्यविभाज्यानि प्रसादो यश्च पैतृकः ॥’ (नारद १३।६) इति ॥ तथा “भर्त्रा प्रीतेन यदत्तं स्त्रियै तस्मिन्मृतेऽपि तत् । सा यथाकाममश्नीयाद्दद्याद्वा स्थावरादृते । इति प्रीतिदानवचनं च नीपपद्यते, जन्मनैव स्वत्वे । नच ‘स्थावरादृते यदत्तम्’ इति संबन्धो युक्तः ; व्यवहितयो-जनाप्रसङ्गात् । यदपि—‘मणिमुक्ताप्रवालानां सर्वस्यैव पिता प्रभुः । स्थावरस्य तु सर्वस्य न पिता न पितामहः ॥’ तथा—‘पितृप्रसादाद्भुज्यन्ते वस्त्राण्याभरणानि च । स्थावरं तु न भुज्येत प्रसादे सति पैतृके ॥’ इति स्थावरस्य प्रसाददानप्रतिषेधवचनं तत्पितामहोषात्स्थावरविषयम् । ✓ अतीते पितामहे तद्धनं पित्रापुत्रपुत्रयोः साधारणमपि मणिमुक्तादि पितुरेव, स्थावरं तु साधारणमित्यस्मादेव वचनादवगम्यते । तस्मान्न जन्मना स्वत्वं किंतु स्वामिनाशादिभागाद्वा स्वत्वम् (७) ॥ अत एव पितुरुर्ध्वं विभागात्प्राग्द्रव्य-स्वत्वस्य प्रहीनत्वादन्त्येन गृह्यमाणं न निवार्यत इति चोद्यस्यानवकाशः । तथैकपुत्रस्यापि पितृप्रयाणादेव पुत्रस्य स्वमिति न विभागमपेक्षत इति (७) । अत्रोच्यते—लोकप्रसिद्धमेव स्वत्वमित्युक्तम् । लोके च पुत्रादीनां जन्मनैव

स्वत्वं प्रसिद्धतरं नापह्नवमर्हति । 'विभाग'शब्दश्च बहुस्वामिकधनविषयो लोक-
प्रसिद्धः, नान्यदीयविषयो न प्रहीनविषयः; तथा 'उत्पत्यैवार्थस्वामित्वं'
लभेतेत्यचार्याः' इति गौतमवचनाच्च । 'मणिमुक्ताप्रबालानाम्' इत्यादिवचनं च
जन्मना स्वत्वपक्ष एवोपपद्यते । नच पितामहोपात्तस्यावरविषयमिति युक्तम् ; 'न
पिता न पितामहः' इति वचनात् । पितामहस्य हि स्वाजितमपि पुत्रे पौत्रे
च सत्यदेयमिति वचनं जन्मना स्वत्वं गमयति । तथा परमते मणिमुक्ताप्रबालव-
त्स्वाभरणादीनां पैतामहानामपि पितुरेव स्वत्वं ; वचनात्, एवमस्मन्मतेऽपि
षित्राजितानामप्येतेषां पितुर्दानाधिकारः, वचनादित्यविशेषः (८) ॥ यत्तु भर्त्रा
प्रेतेन' इत्यादिविष्णुवचनं स्थावरस्य प्रतिदानज्ञानं तत्स्वोपाजितस्यापि
पुत्राद्यभ्यनुज्ञयैवेति व्याख्येयम् ; पूर्वोक्तैर्मणिमुक्तादिवचनैः स्थावरव्यतिरिक्त-
स्यैव प्रीतिदानयोग्यत्वनिश्चयात् ॥ यदप्यर्थसाध्येषु वैदिकेषु कर्मस्वनधिकार
इति, तत्र तद्विधानबलादेवाधिकारी गम्यते । तस्मात्पैतृके पैतामहे च द्रव्ये
जन्मनैव स्वत्वम्, तथापि पितुरावश्यकेषु धर्मकृत्येषु वाचनिकेषु प्रसाददानकु-
टुम्भवभरणपद्विमोक्षादिषु च स्थावरव्यतिरिक्तद्रव्यविनियोगे स्वातन्त्र्यमिति स्थितम् ।
स्थावरे तु स्वाजिते पित्रादिप्राप्ते च पुत्रादिप्राप्ते च पुत्रादिपारतन्त्र्यमेव
'स्थावर' द्विपदं चैव यद्यपि स्वयमर्जितम् । असंभूय सुतान्सर्वात्र दानं न च
विक्रयः ॥ ये जाता येऽप्यजाताश्च ये च गमे व्यवस्थिताः । वृत्ति च
तेऽभिकाङ्क्षन्ति न दानं न च विक्रयः ॥' इत्यादिस्मरणात् । अस्यापवादः—
'एकोऽपि स्थावरे कुर्याद्दानाधायनविक्रयम् । आपत्काले कुटुम्बार्थे धर्मार्थे च
विशेषतः ॥' इति । अस्यार्थः—अप्राप्तव्यवहातेषु पुत्रेषु पौत्रेषु वाऽनुज्ञानादाव-
समर्थेषु भ्रातृषु वा तथाविधेष्वविभक्तेष्वपि सकलकूटुम्बव्यापिन्यामापदि तत्पौषणे
वाऽवश्यं कर्तव्येषु च पितृश्राद्धादिषु स्थावरस्य दानाधानविक्रयमेकोऽपि
समर्थः कुर्यादिति (९) ॥ यत्तु वचनम्—'विभक्ता वाऽविभक्ता वा सपिण्डाः
स्थावरे समाः । एको ह्यनीशः सर्वत्र दानाधानविक्रये ॥' इति, तदप्यविभक्तेषु
द्रव्यस्य मध्यस्थत्यादेकस्यानीश्वरत्वात् सर्वाभ्यनुज्ञाऽवश्यं कार्या । विभक्तेषु
तूत्तरकालं विभक्ताविभक्तसंशयव्युदासेन व्यवहारसौकर्याय सर्वाभ्यनुज्ञा न

पुनरेकस्यानीश्वरत्वेन ; अतो विभक्तानुमतिव्यतिरेकेणापि व्यवहारः सिद्धप्रत्येवेति
व्याख्येयम् (१०) । यदपि—“स्वग्रामज्ञातिसामन्तदायादानुमतेन च । हिरण्योदक
दानेन षड्विभर्गञ्छति मेदिनी ॥” इति, तत्रापि ग्रामानुमतिः, 'प्रतिग्रहप्रकाशः
स्यात्स्थावरस्य विशेषतः' (व्य १७६) इति स्मरणात् व्यवहारप्रकाशनार्थमेवापेक्ष्यते,
पुनर्ग्रामानुमत्या विना व्यवहारासिद्धिः । सामन्तानुमतिस्तु सीमाविप्रतिपत्ति-
निरासाय । ज्ञातिदायादानुमतेस्तु प्रयोजनमुक्तमेष । 'हिरण्योदकदानेन'
इति ; स्थावरे विक्रयो नास्ति कुर्यादाधिमनुज्ञया' इति स्थावरस्य विक्रयप्रतिषेधात्,
'भूमि यः प्रतिगृह्णाति यश्च भूमिं प्रयच्छति । उभौ तौ पुण्यकर्माणौ नियतौ
स्वर्गगामिनौ ॥' इति दानप्रशंसादर्शनाच्च । विक्रयेऽपि कर्तव्ये सहिरण्यमुदकं
दत्त्वा दानरूपेण स्थावरविक्रयं कुर्यादित्यर्थः । पैतृके पैतामहे च धने जन्मनैव
स्वत्वेऽपि विशेषं 'भूर्या पितामहोपात्ता' (व्य० १२१) इत्यत्र वक्ष्यामः ॥ इदानीं
यस्मिन्काले येन च यथा विभागः कर्तव्यस्तद्दर्शयन्नाह—

विभागश्चेत्पिता कुर्यादिच्छया विभजेत् सुतान ।

जेष्ठं वा श्रेष्ठभागेन सर्वे वा स्युः समांशिनः ॥ ११४ ॥

Mitakshara's elucidatory notes—1. human and divine
proofs are already stated in various distinctions, now
yanjnavalkya the image of yoga is going to explain in
details the partition (विभाग) of heritage (दाय) । Here
the term दाय signifies “that wealth which goes to another
only by reason of relation to the owner (स्वामिन्)” । It is
of two kinds (i) अप्रतिबन्ध (having no obstruction in
getting) (ii) सप्रतिबन्ध (having obstruction in getting.)
The wealth of father or grandfather becomes the property
of sons and grandsons in right of their being sons and
grandsons—this is अप्रतिबन्धदाय or obstructionless inheritance.

But when the property of one having no male issue devolves on uncle or cousin brother, after his demise, then it is संप्रतिवन्धदाय (inheritance involving obstruction). This holds good with respect to their sons and other descendants. And विभाग or partition is adjustment of the whole property by fixing it or allotting it portion by portion to many; with this object in view Narada declares—'the sages declare that thing as दायभाग or दायविभाग when there is ancestral division of money or property by the sons; and this a matter of litigation. By पित्रा (ancestral) is here meant any relation which is a cause of ownership of property. By तनयैः here is meant propinquity in general.

2. This is to be considered here—when, how and by whom a partition is to be made and of what property. The time, manner, the persons or when in which way and by whom विभाग of दाय is to be made will be explained while the respective slokas will be taken up ahead here.

[N. B —दाय is derived here as दीयते यत इति दायः (कर्मणि घञ्) i. e, what is given by one to another with proprietary right after his demise—पूर्वस्वत्वनाशात् परं (पूर्वधन-स्वामिनः नाशात् परमित्यर्थः) परस्विन् सम्बन्धिनि स्वत्वोत्पत्तिरिति दायः । तस्य भागः वा विभाग इति दायभागः] ।

3. Now the question arises—Does स्वत्व (ownership of property) arise from partition (विभाग), or does विभाग

is to be done of pre-existing ownership of property? To determine this, स्वत्व is now being determined :—should स्वत्व be deduced from shastric text, or it is to be established from some other indicative (wordly) proof. Attainment of स्वत्व (ownership of property) from shastric texts seems to be plausible from गौतमवचन e. g. "ownership is due to inheritance (रिक्थ) to purchase (क्रय), to partition (संविभाग) or gift or taking (परिग्रह) or getting of निधि ; additional स्वत्व for a Brahmana is acceptance, for a Kshtriya is conquest (विजित), for a वैश्य and शूद्र is profit or gain (from works) ; this saying of gautama will lose significance if स्वत्व is to be got from other ज्ञापक proof ; similarly the text of Manu that "A Brahmana taking what is not given to him from another even by याजन वा अध्यापन is a thief" and adequate punishment for him becomes inconsistent. If again स्वत्व is due to लौकिकप्रमाण, thus "my wealth is taken by this one" cant be uttered, for स्वत्व goes to stealer due to stealing. Moreover if it is objected to that another's property usurped by a person, can not belong to the usurper ; then no doubt should arise whether it belongs to one or the other anymore than it is the species of gold, silver and the like. So स्वत्व seems to be the result of what is got according to or following shastric texts.

4. Here our author's (Vijnaneswara's) view is this—स्वत्व is due to लौकिकप्रमाण, for it affects (and effects)

wordly purpose only like व्रीहि etc ; whereas consecrated fire and the like deducible from sastric texts do not affect secular matters, If it be said that consecrated fire can also be used for cooking ; but then they boil rice etc not as आहवनीय (consecrated) fire, but due to their being perceptible fire. But here the mere form of species gold etc can't effect purchase but through their value as property That which is not one's own property, can not effect purchase or sale etc. Besides ownership (with purchase, and sale etc) is seen among tribes who are unaware of shastras ; moreover, the न्यायविद् (knower of justice etc) recognise स्वत्व when an object is got in the regular popular way.

Again in the third clause of the Lipsa Sutra (of Mīmāṃsāśāstra) it is said by way of पूर्वपक्ष—द्रव्यार्जन is not for religious ceremonies only, then स्वत्व itself will not exist or attach to one, for it will be not temporal then ; and गुरु (प्रभाकर गुरु) refutes this पूर्वपक्ष as impossible thus—द्रव्यार्जन as taking from another constitutes स्वत्व and it is popular and current among men (लोकसिद्ध) ; whereas if द्रव्यार्जन is for कर्तु only, no स्वत्व will arise in that द्रव्य and याग can't be done or promoted with स्वत्वविहीनद्रव्य । And the saying of some here that “अर्जन cannot produce स्वत्व is a contradiction in terms” and a blunder too,

In conclusion too, it is accepted that स्वत्व is popular

recognition (लौकिक) and the necessity of विचार is done accordingly ; hence transgression (अतिक्रम) of restrictions (नियम) affects a person and not the कर्तु (sacrifice) ; the meaning of the passage is thus explained—when by way of पूर्वपक्ष, नियम regarding द्रव्यार्जन is for कर्तु only, then legal द्रव्यार्जन only will give कर्तुसिद्धि, and कर्तुसिद्धि will not come by द्रव्यार्जन got by violating नियम, and नियमातिक्रमदोष will not attach to a person ; whereas in our demonstrated conclusion (रादान्ते), there will be कर्तुसिद्धि even when done by द्रव्यार्जन by violating नियम, for द्रव्यार्जन is पुरुषार्थ (aim of a man) ; and in this case नियमातिक्रमदोष will attach to a person only, so स्वत्व is accepted of द्रव्यार्जन even by नियमातिक्रम (i. e, by dishonest means) ; otherwise there will be no कर्तुसिद्धि at all ; from this one should not conclude that स्वत्व will attach to चौर्यप्राप्त द्रव्य as well. for स्वत्व in such cases is not recognised by the world, and it is counter to established practice Thus स्वत्व in प्रतिग्रह (acceptance) etc is लोकसिद्ध or लौकिक । But the restriction as “Brahman's will depend on acceptance of articles etc, Kshatriya on conquest etc, Vaishya on agriculture etc, Sudra on service etc” are meant for religious, sacrificial purposes (अष्टार्था नियमाः) । whereas रिक्त्य (inheritance) etc are common for all ; so Gautama says “ownership is by inheritance, by purchase, by partition, by getting or acceptance, or by finding of भिक्षि” । स्वत्व is thus लौकिक having temporal purpose.

5. In Gautama's quotation above रिक्त means obstructionless inheritance ; क्रय=well-known purchase ; संविभागः=संप्रतिबन्ध inheritance involving division ; परिग्रह is acceptance of water, grass fuel etc not owned by anyone ; अधिगम is attainment of निधि (hidden treasure) ; these causes being present one becomes स्वामी or owner ; if these are done, one becomes owner or proprietor ; Brahmana's additional स्वत्व is by प्रतिग्रह or acceptance i. e. not common to all other varnas, so gain by victory or by दण्ड is Kshatriy's additional स्वत्व ; the word "अधिक" (additional special or असाधारण) comes here too ; what is gained or enjoyed by agricultural etc is special of a Vaishya, and Sudra's special is wages gained by serving द्विज etc ; thus "अधिकम्" follows even in the passage "निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोः" । Similarly the various causes of property which are known to mankind and which are special to certain mixed classes, are included by the word or in the word निर्विष्टं for any such thing are भृति wage or remuneration and त्रिकाण्डी (three sections of Amara) has "निवेशो भृतिभोगयोः" । As regards the smṛiti "पत्नी दुहितरश्चैव" (sl. 135 infra), the declaration of दायग्रहण वा स्वत्व here is to avoid mistake though it is a matter familiar to the world ; thus everything in the several texts has no inconsistency.

6. As for the Remark, "if स्वत्व is temporal then it can't be said "my property has been stolen by him"—it is not correct at all ; for there being doubt of स्वत्व by क्रय

etc, then only स्वत्वसन्देह may arise ; here there is no such सन्देह । And स्वत्व is लौकिक । The necessity of such विचार (consideration) arises thus—one smṛiti declares "when a Brahmana acquires property by blameable means should be purified by sacrifice of part by Japa and by penance", now if स्वत्व is शास्त्रगम्य only, then असदुपायार्जित धन is not धनस्वत्वयुक्त and can't be divisible among one's sons ; but if स्वत्व is लौकिक then only such धन has स्वत्व and is divisible among sons ; and the atonement (प्रायश्चित्त) is of the अर्जनकारी and not for sons who are heirs by right of दाय । And Manu also says—seven kinds of acquisition of वित्त as valid—(i) inheritance (ii) gain (iii) purchase (iv) conquest (v) trade (vi) employment in works (vii) acceptance from a bonafide one [Hence स्वत्व is लौकिकस्वत्व] ।

7. Now another doubt arises here—Does स्वत्व on property arises after partition (or विभाग) ; or स्वत्व comes by very birth (this is जन्मस्वत्ववाद) ? and then there is partition. Of these two views, the view of स्वत्व due to विभाग seems plausible ; for आधान or maintenance of holy fire is enjoined of a child born. If स्वत्व is by very birth, then born child's (son's) स्वत्व comes generally on all धन, and expenses for आधान ceremony by father becomes unauthorised (father having no full अधिकार thereon) ; similarly then prohibition of partition of पितृप्राप्तलब्ध धन becomes inconsistent ; for this धन is with the agreement

of all and hence there will be no प्राप्ति of विभाग at all ; But Narada propounds such a prohibition "barring what is gained by valour, wife's wealth and wealth due to विद्या—these three and पितृप्रसादलब्ध धन also are not to be partitioned", so also the smṛiti Text "an affectionate gift of husband to his wife may be enjoyed by her own will excepting स्यावर सम्पत्ति"—becomes ineffectual, if जन्मना स्वत्व (जन्मस्वत्व—जन्मस्वत्ववाद) is adhered to, nor the construction here is "स्यावरात् ऋते यदत्त" for then it will be a forced one with far off disjoined terms. As regards the Text—"The father is master of gems, pearls, corals and of all such, but neither the father or the grandfather is so of a स्यावर सम्पत्ति" and the other Text "वस्त्र or आभरण are enjoyed through father's favour, but not the स्यावर even if there be father's acquiescence"—forbid gift of स्यावर सम्पत्ति that has come from grandfather ; grandfather being dead the स्यावर सम्पत्ति is common to father and son, but मणिमुक्ता &c is of father only. This is the sense got here. So जन्मस्वत्ववाद is not valid or acceptable, but स्वत्व after विभाग or at the loss of owner is reasonable and is acceptable too. Hence here the चोष or पूर्वपक्ष (or opposition)—e. g. after father's death, before later division has taken place, a stranger cant be prevented from it being vacant or unowned प्रहीन then. So it is that in case of an only surviving son, he becomes owner of father's property and it does not require partition.—is useless.

8. Further it is said—स्वत्व is what is लोकप्रसिद्ध i. e. a matter of popular recognition. And in this world right (स्वत्व) of sons by birth is most familiar and can't be denied. But the term विभाग relates to property that concerns many sharers or owners, neither it relates to a stranger nor it is deemed प्रहीन (vacant or unowned) ; so Gautama avers "Let ownership of wealth be by birth as आचार्य declare." And the saying "मणिमुक्ताप्रवालानां पिताप्रभुः" becomes consistent if this popular जन्मना स्वत्वपक्ष is espoused or adopted. Nor is it a right to स्यावर devolved from father or grandfather—since the text has "न पिता न पितामहः" । The maxim that grandfather's own acquisition should not be given away while son and grandson are living, indicates जन्मना स्वत्व । According to the other opinion मणिमुक्ता वस्त्राभरण etc though inherited from grandfather belong to father under special law, so acc. to our opinion the father has power under the same text to give these away though acquired by his father. Thus there is no difference in any way here.

9. As regard the Text "भत्राप्रीतेन" etc in Vishnu, relating to प्रीतिदान of स्यावर is with regard to स्वोपाजितस्यावर at the consent of sons ; and by the above sayings about मणिमुक्ता &c प्रीतिदान of स्यावरव्यतिरिक्त सम्पत्ति is only conveyed here.

As regards to vedic rites involving अर्थव्यय (and so having अधिकार) the very force of the Text gives अधिकार

on অর্থব্যয়। So in পৈতৃক and পৈতামহ স্যাবরসম্পত্তি, জন্মস্বত্ববাদ is usually accepted with father's স্বাতন্ত্র্য to expend for প্রসাদদান, কুটুম্বভরণ etc on দ্রব্য other than স্যাবর। But in স্যাবর ধনাদি whether selfacquired or ancestral, father is to depend on son's consent &c. The smṛiti also runs here "immovables or bipeds acquired should not be gifted or sold without consultation with those born or the womb for these are to maintain all these"

The exception (অপবাদ) on this point is as follows--

"Even a single person may do a donation or mortgage or sale during dire distress for the family or for religious purposes", as explained here in the Tika

10. The smṛiti passage "separated or unseparated kinsmen, are equal in disposal of স্যাবর। One only is not competent for gift, sale etc of স্যাবর"; this should be done with consent of all, but not by anyone singly, since the state is common with all; in বিভক্তস্যাবর, sometimes consent of all is for ব্যবহারসৌকর্য্য (facility of transaction), so in বিভক্তস্যাবর অনুমতি of others is not binding—in transactions.

11. As regards the Text "A transaction of a Land goes through six stages, by consent of townsman, kinsmen, neighbours and co-sharers, heirs, by gift of gold and water." গ্রামানুমতি is for publicity of this gift,

and no transaction is valid without গ্রামানুমতি। সামন্তানুমতি (neighbour's Consent) is to settle dispute about boundary. The use of consent of kinsmen and heirs has been explained before. In স্যাবর, sale is usually forbidden, it may be mortgaged by consent of interested parties; since donation is praised always (see text); if a sale is to be made, it should be done with gold and water as in gift.

Thus though in পৈতৃক and পৈতামহ ধন, জন্মনা স্বত্ব is accepted, still there is বিশেষ (special characteristics) herein, in স্বোপার্জিত ধন and we will discuss these under ভূর্য্য পিতামহোপাত্তা (sl. 121 infra).

Now in the next sloka our author (Yajnavalkya) will show the due time and adequate portions in partition in the sloka below :—

114. Time and Nature of division or distribution of property by father.

✓ বিভাগং চেৎ পিতাকুর্য্যাৎ ইচ্ছয়া বিভজেৎ সুতান্।

জ্যেষ্ঠ' বা শ্রেষ্ঠমাগেন সর্ব' বাস্তুঃ সমাশিনঃ ॥ ১১৪ ॥

Prose—পিতা চেৎ বিভাগং কুর্য্যাৎ, তদা সুতান্ (প্রতি) বিভজেৎ। জ্যেষ্ঠ' (সুত') শ্রেষ্ঠমাগেন (বিভজেৎ) সর্ব' বা সমাশিনঃ স্তুঃ।

Beng—পিতা যখন সম্পত্তির বিভাগ ইচ্ছা করিবেন, তখন ইচ্ছানুসারে এক দুই বা বহু পুত্রকে ভাগ করিয়া দিবেন। জ্যেষ্ঠকে শ্রেষ্ঠভাগ দিবেন; অথবা সকলকে সমানভাবে অংশী করিবেন।

Eng. [N. B.—At what time, by whom and how partition may be made is being considered here—]

When the father makes a partition of his property, let him do this among his sons at his own pleasure ; either allot the best share to the eldest or make all the sons enjoy equal share

Mita—यदा विभागं पिता चिकीर्षति, तदा इच्छया विभजेत् “पुत्रान् आत्मनः सकाशात्पुत्रं पुत्रौ पुत्रान्। इच्छया निरङ्कुशत्वात् अनियमप्राप्तौ नियमार्थमाह—ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन इति। ज्येष्ठं श्रेष्ठभागेन, मध्यमं मध्यभागेन, कनिष्ठं कनिष्ठभागेन, विभजेत् इत्यनुवर्त्तते। [श्रेष्ठादिविभागश्च मनुनोक्तः—“ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः (=20th part of heritage allotment) सर्वद्रव्याच्च यद्वरम्। ततोर्ध्वं मध्यमस्य स्यात्तुरीयं तु यवीयसः” इति। वाशब्दो वक्ष्यमाणपक्षापेक्षः] “सर्वे वा स्युः समांशिनः” इति। सर्वे वा ज्येष्ठादयः समांशभाजः कर्त्तव्याः। [अयं च विषमो विभागः स्वार्जितद्रव्यविषयः। पितृक्रमायाते तु समस्वाम्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् इच्छया विषमो विभागो न युक्तः। विभागं चेत् पिताकुर्यादिति—[This स्वेच्छाविभाग of property by father is on his own acquired property, and not on ancestral property]। (उद्धार is विषमविभागांशः)।

(यदा पितुर्विभागेच्छा स तावदेकः कालः। अपरोपिकालो जीवत्यपि पितरि द्रव्यनिःस्पृहे निवृत्तरमणे सति, मातरि च निवृत्तरजस्कायां सत्यां, पितुरनिच्छायामपि पुत्रेच्छयैव विभागो भवति। यथोक्तं नारदेन—“अत ऊर्ध्वं पितुः पुत्रो विभजेयुर्धनं समम्” इति पित्नोर्ध्वं विभागं प्रतिपाद्य—“मातुर्निवृत्ते रजसि प्रत्तासु भगिनीषु च। निवृत्ते चापि रमणे पितर्युपरतस्मृहे”

इति दर्शितः॥ अतः “पुत्रा धनं समं विभजेयुः” इत्यनुषज्यते। गौतमेनापि—“ऊर्ध्वं पितुः पुत्रा रिक्थं विभजेरन्” इत्युक्त्वा “निवृत्ते चापि रजसि” इति द्वितीयः कालो दर्शितः॥ “जीवति च इच्छति” इति तृतीयः कालो दर्शितः। तथा सरजस्कायामपि मातरि अनिच्छत्यपि पितरि अधर्मवर्त्तिनि दोषरोगग्रस्ते च, पुत्राणामिच्छया विभागो भवति। यथाह शङ्खः—“अकामे पितरि रिक्थविभागो वृद्धे विपरीतचेतसि रोगिणि च” इति॥ ११४॥

CHARCHA

1. सुतान् विभजेत्—Either construe—(i) सुतान् विभजेत्—आत्मनः सकाशात् वियोजयेत्। separate the sons from self by दायदान। or—(ii) सुतान् प्रति धनं विभजेत् divide property with regard to his own sons. Time of division of दाय—(i) when father wishes ; (ii) when father is सृहाहीन on सम्पत्ति, etc sons are to divide property even if father does not wish (iii) equal division after father's demise ; or his taking sannyasa, his senility or his some incurable debilitating disease See Mita.

115. special provision in समविभाग।

यदि कुर्यात् समानंशान् पत्न्यः कार्य्याः समांशिकाः।

न दत्तं स्त्रीधनं यासां भर्त्रा वा श्वशुरेण वा ॥ ११५ ॥

Prose—यदि सुतान् समानं अंशान् (अंशयुक्तान्) कुर्यात्, पत्न्यः अपि समांशिकाः कार्य्याः। यासां पत्नीनां भर्त्रा श्वशुरेण वा स्त्रीधनं न दत्तम्।

Beng—যদি পিতা স্বেচ্ছামত পুত্রগণকে সমানভাগের ভাগী করেন, তবে পত্নীগণকেও সমানভাগযুক্তা করিবেন, অবশ্য যদি ভর্তা বা শ্বশুর পত্নীদের স্ত্রীধন না দিয়া থাকেন।

Eng. If father make equal allotments among his sons, then his wives too will be partakers of a similar share if separate स्त्रीधन is not already given them either by their husband or father-in-law

Mita—पितुरिच्छया विभागो द्विधा दर्शितः—समो विषमश्च (भागः) : तत्र समविभागे विशेषमाह—“यदा स्वेच्छया पिता सवनिव सुतान् समभागिनः करोति तदा पत्न्यश्च पुत्रसमांशभाजः कर्त्तव्याः, यासां पत्नीनां भर्त्रा स्वशुरेण वा स्त्रीधनं न दत्तम्” । [दत्ते तु स्त्रीधने अर्धांशं वक्ष्यति (see sl. 148)—“दत्ते त्वर्धे” प्रकल्पयेत्” इति ॥ यदा तु श्रेष्ठभागेन ज्येष्ठादीन् विभजति तदा पत्न्यः श्रेष्ठादिभागान् न लभन्ते, उद्धृतोद्भवात् समुदायात् समान् पत्नीनां लभन्ते स्वोद्धारश्च (in the case of विषमविभाग to ज्येष्ठ, wife is to get equal part after ज्येष्ठ's उद्धार i. e. ancestral deduction or allotment has been उद्धृत—taken away) । यथाह आपस्तम्बः—“परीभाण्डं च गृहेऽलङ्कारो भार्यायाः” (परीभाण्ड or furniture and ornaments will be wife's own).

CHARCHA

1. समानंशान्—समान् अंशान्=समानंशान् । Here it refers to सुतान् । So अंश means अंशयुक्त ॥ समः अंशः समांशः, कर्मधा । समांशः अस्तियासात् इति समांशिकाः with—मत्वर्थे ऽन् by “अत इनिठनौ” । or बहु-कप् ।

116. Further विशेष in विषमविभाग by father.

शक्तस्यानीहमानस्य किञ्चिद्दत्त्वा पृथक्क्रिया ।

न्यूनाधिकविभक्तानां धर्म्यः पितृकृतः स्मृतः ॥ ११६ ॥

Prose—शक्तस्य, (पितृद्रव्यम्) अनीहमानस्य ज्येष्ठस्य (सम्बन्धे)

किञ्चिद्दत्त्वा—पित्रा पृथक्क्रिया कर्त्तव्या । न्यूनाधिक—विभक्तानां (पुत्राणां) विभागः धर्म्यः यदा, तदासौ पितृकृतः स्मृतः (शास्त्रसम्मतः स्मृतः) ।

Beng. यदि ज्येष्ठपुत्र निজে উপার্জনशक्त হয় এবং পিতৃদ্রব্য লইতে অনিচ্ছুক হয়, তবে জ্যেষ্ঠকে কিছু দিয়া পিতা পৃথক্ কবিয়া দিবেন । আব ন্যূনাধিকভাবে বিষমভাবে বিভক্ত পুত্রগণের পিতৃকৃত বিভাগও ধর্মসম্মত ও শাস্ত্রসম্মত হওয়া চাই ।

Eng.—The eldest son if able to earn, and does not wish father's property, then he should be made separate by giving something ; and the unequal division of sons made by father should be accepted if in accordance with smṛiti shastras.

Mita—ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन सर्वे वा स्युः समांशिनः इति पक्षद्वयेऽप्युपवाद-माह—स्वयमेव द्रव्यार्जनसमर्थस्य पितृद्रव्यमनीहमानस्य अनिच्छतोपि यत्किञ्चिद् असारमपि दत्त्वा पृथक् क्रिया विभागः कर्त्तव्यः पित्रा । तत्पुत्रादीनां दायजिष्टक्षामाभूत् इति ॥

ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन इति न्यूनाधिकविभागः दर्शितः । तत्र शास्त्रोक्त-उद्भवादि विषमविभागव्यतिरेकेण अन्यथाविषमविभागनिषेधार्थमाह—न्यूनाधिकविभागेन विभक्तानां पुत्राणामसौ न्यूनाधिकविभागो हि यदि “धर्म्यः” शास्त्रोक्तो भवति तदासौ “पितृकृतः” कृत एव न निवर्त्तते इति मन्वादिभिः स्मृतः । अन्यथा तु पितृकृतोपि निवर्त्तते इत्यभिप्रायः । यथाह नारदः—“व्याधितः कुपितश्चैव विषयासक्तमानसः । अन्यथाशास्त्रकारी च न विभागे पिता प्रभुः” इति ॥ ११६ ॥

CHARCHA

1. अनीहमानस्य—ईह+कर्त्तरि शानच्=ईहमानः (here) desiring.

न ईहमानः अनीहमानः । तस्य ॥ पृथक्क्रिया either two separate words, or a सुप्सुपा compound. See Prose.

2. न्यूनाधिक etc—construe—न्यूनाधिकविभक्तानां पुत्राणां विभागः धर्म्यः यदा, तदा पितृकृतः स्मृतः (शास्त्रसम्मतः) ।

117. Mode of Division of पितृमातृधन after their death.

विभजेरन् सुताः पित्रोरुर्ध्वं रिक्थमृणं समम् ।

मातुर्दुहितरः शेषमृणात् ताभ्य ऋतेऽन्वयः ॥ ११७ ॥

Prose—सुताः पित्रोः (मातापित्रोः) ऊर्ध्वं (मरणात् परम्) रिक्थं (पैतृकधनादिकं) ऋणं (च) समम् (समांशेन) विभजेरन् । मातुः (धनं) ऋणातशेषं धनं दुहितरः विभजेरन् । ताभ्य ऋते (तासामभावे) अन्वयः (मातुरन्वयः बंशधरः, वा पितुरन्वयः) विभजेत् ।

Beng पितामाताव मृत्वा वा महाप्रयाणेव पत्र पुत्रगण पैतृक धन सम्पत्ति एवं ऋणो समभावे विभाग कविद्या लईबेन । माताव स्त्रीधन कर्त्तागण ऋणशेषेव पत्र अवशिष्ट समभागे भाग करिद्या लईबेन । कर्त्ताव अभावे ऋणावशिष्ट माताव अन्वय अर्थात् बंशधर पुत्र पौत्र प्रभृति ग्रहण कविबेन ।

Eng. After father's demise the sons should divide the ancestral property in equal proportions along with his debts ; daughters should divide mother's स्त्रीधन equally after her debts are paid off ; there being no daughter* this स्त्रीधन will go to mother's line afterwards i. e. to her sons or grandsons.

Mita—इदानीं विभागस्य कालान्तरं कर्त्तव्यं प्रकारनियममाह—
“पितौ” मातापित्रोरुर्ध्वं प्रयाणात् परमिति कालो दर्शितः । सुता इति कर्त्तारो दर्शिताः । “समम्” इति प्रकारनियमः । सममेवेति “रिक्थमृणं” च विभजेरन्” ॥ [ननु “ऊर्ध्वं” पितुश्च मातुश्च” इत्युपक्रम्य,—ज्येष्ठ एव र्द्ध्वोयात् पित्रं धनमशेषतः । शेषास्तमुपजीवेयुर्यथैव । पितरं तथा” इत्युत्तवा उक्तम् (मनुना)—“ज्येष्ठस्य विश उद्धारः सर्वद्रव्याच्च यद्वरम्, ततोर्ध्वं मध्यमस्य स्यात्तुरीयं तु यवीयसः” इति । (अर्थात्) सर्वस्थात द्रव्यसमुदायात् विंशतितमोभागः सर्वद्रव्येभ्यश्च यत्तु ज्येष्ठं तद्व्यंशाय दातव्यम् ; तदर्धं चत्वारिंशत्तमो भागः मध्यमं च द्रव्यं मध्यमाय दातव्यम् ; तुरीयम् अशीतितमो भागो हीनं च द्रव्यं कनिष्ठाय दातव्यम् । इति मातापित्रोरुर्ध्वं विभजताम् उद्धारविभागो मनुना दर्शितः (by such sayings Manu has shown unequal विभाग mentioning उद्धारविभाग i. e, विभाग by shastric major and minor portion or allotment) । तथा मनुः—
“उद्दारेनुद्धृते त्वेषामियं स्यात् अंशकल्पना । एकाधिकं हरेज्जोष्ठः पुत्रो अर्धं ततोनुजः” । अंशमशं यवीयांस इति धर्मो व्यवस्थितः । ज्येष्ठस्य द्वौ भागौ तदनन्तरजातस्य सार्धं एकोभागः, ततोनुजानामेकौ विभाग इत्युद्धारव्यतिरेकेनापि विषमो विभागो दर्शितः पितोरुर्ध्वं विभजताम् (Here also Manu has shown विषमविभाग) । अतः सर्वेस्मिन् अपि काले विषमविभागोस्ति इति कथमत्र “सममेव विभजेरन्” इति नियम्यते [But how now Yajnavalkya declare of समविभाग ? How are we to reconcile this ?] । अत्रोच्यते—सत्यम् । अयं विषमविभागो शास्त्रदृष्टः तथापि लोकविरुद्धत्वात् नानुष्ठेयः—“अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्म्यमध्याचरेन्नतु” इति निषेधात् । यथा—“महोक्षं वा महाजं वा श्रोत्रियाय उपकल्पयेत्” इति विधानेपि लोकविद्विष्टत्वात् अननुष्ठानम्—(This is true ; but this विषमविभाग though शास्त्रदृष्ट is not to be done being लोकविरुद्ध वा व्यवहारविरुद्ध, and in आचाराध्याय our sage says

‘धर्म्यं कर्म too running counter to लोकाचार should be avoided ; just as sacrifice of a bull or goat to be offered and killed in honour of a श्रोत्रिय is not done being लोकविद्विष्ट) । यथा वा “मैत्रावरुणीं गां बशामनुबन्धगामालभेत” इति गवालम्भनविधानेपि लोकविद्विष्टत्वात् अननुष्ठानम् । उक्तं च—“यथा नियोगधर्मो नो नानुबन्धग-बधोपिवा । तथोद्धारविभागोपि नैव सम्प्रति वर्तते” (like नियोगधर्म, like slaughter of cows or बन्धगा cow, उद्धारविभाग too is obsolete now) । यथानियोग नियोगाधीनो यो धर्मः “देवराच्चसुतोत्पत्ति”रित्यादि स नो भवति । आपस्तम्बोपि—‘जीबन् पुत्रेभ्यो दायं विभजेत् समम्’ इति समतामुक्त्वा—“ज्येष्ठो दायदा इत्येके” इति कृत्स्नधनग्रहणं ज्येष्ठस्य एकीयमतनोपन्यस्य देशविशेषे “सुवर्णं कृष्णागावः कृष्णभौमं ज्येष्ठस्म रथः पितुः परीभाण्डश्च गृहेलंकारो भार्याया ज्ञातिधनं च इत्येके “इत्येकीयमतेन एव उद्धारविभागं दर्शयित्वा “तत् शास्त्रैः विप्रतिषिद्धम्” इति निराकृतवान् (Apastamba too advocates समविभाग, and says विपमविभाग or उद्धार विभाग as one’s (old’s) opinion and is अन्यस्मृतिशास्त्रविरुद्ध, and so he derides this विपमविभाग) । (तं च शास्त्रं विप्रतिषेधं स्वयमेव दर्शयति स्म । “मनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यभजत्” “इत्यविशेषेण श्रूयते” इति । तस्मात् विपमो विभागः शास्त्रदृष्टोपि लोकविरोधात् श्रुतिविरोधाच्च नानुष्ठेयः (so though विपमविभाग is seen in Manusmriti still Manu should be interpreted as advising दायभाग among sons in an unqualified way ; and manu’s उद्धारविभाग or विपमविभाग though शास्त्रदृष्ट is not to be adhered to, being against current usage and being against Sruti ; for Taittiriya sruti says “मनुः पुत्रेभ्यो दायं विभजेत्” without any qualified epithet) इति “सममेव विभजेरन्” इति नियम्यते (So याज्ञवल्क्य here restricts समविभाग of पैतृक सम्पत्ति) ॥)

“मातापिसौर्धनं सुता विभजेरन्” इत्युक्तं तत्र मातृधने अपवादमाह—
मातुः धनं दुहितरो विभजेरन् । “ऋणाच्छेष” मातृकृतऋणापकरणावशिष्टम् ।
अतश्च ऋणसमं न्यूनं वा मातृधनं सुता विभजेरन् इत्यस्य विषयः । एतदुक्तं
भवति—मातृकृतं ऋणं पुत्रैरेवापकरणीयं, न दुहितृभिः । ऋणावशिष्टं तु धनं
दुहितरो गृह्णीयुरिति । युक्तं चैतत्—“पुमान् पुंसोधिके शुके, स्त्रीभक्त्यधिके स्त्रियाः”
इति स्मरवयवानां दुहितृषु बाहुल्यात् स्त्रीधनं दुहितृगामी, पितृधनं पुत्रगामि,
पित्रवयवानां पुत्रेषु बाहुल्यात् इति । तत्र च गौतमेन विशेषो दर्शितः—
“स्त्रीधनं दुहितृणामप्रतानामप्रतिष्ठितानाञ्च” । अस्मार्थः—प्रत्ताप्रत्तासमवाये
[प्रत्ता=विवाहिता ; अप्रत्ता=अनूदा] अप्रत्तानामेव स्त्रीधनम् । प्रत्तासुच
प्रतिष्ठिताप्रतिष्ठितसमवाये अप्रतिष्ठितानां चैव इति=(अप्रतिष्ठिता=निर्धना) ॥
दुहितृभावे मातृधनऋणावशिष्टं को गृह्णीयादित्यत्राह—“ताभ्यः” दुहितृभ्यः
“ऋते” विना, दुहितृणामभावे, “अन्वयः” पुत्रादिः गृह्णीयात् । एतच्च—
“विभजेरन् सुताः पित्रोरुर्ध्वं” इत्यनेनैव सिद्धम्, स्पष्टार्थम् पुनस्तम् ॥ ११७ ॥

CHARCHA

1. विभजेरन्—वि+भज (उभयपदी)+लिङ् ईरन् । कर्त्रभिप्राये
क्रियाफले आत्मनेपदम् । विभाग is to benefit the sons to avoid
litigation.

2. पित्रोः—पिता च माता च will by एकशेष give पितरौ, by the
rule “पितामात्रा” । तयोः । पञ्चमी स्थाने पठ्यते । सम्बन्धसामान्ये पठ्यते ।

Sl. 118-119--The following are अविभाज्य property.

पितृद्रव्याविरोधेन यदन्यत् स्वयमर्जितम् ।

मैत्रमौद्वाहिकं चैव दायदानां न तद् भवेत् ॥ ११८ ॥

क्रमादभ्यागतं द्रव्यं हृतमप्युद्धरेत्तु यः ।

दायादेभ्यो न तद् दद्याद् विद्यया लब्धमेव च ॥ ११९ ॥

Prose—पितृद्रव्याविरोधेन (मातापित्रोः द्रव्याविनाशेन) अन्यत् यत् स्वयम् अर्जितं, मैत्रं (मित्रात् लब्धं) औद्वाहिकं (विवाहसूत्रेणागतं) चैव यत् द्रव्यं तत् दायादानां (भ्रात्रादीनां) न भवेत् । क्रमात् अभ्यागतं द्रव्यं हतं (सत्) यः पुत्रः उद्धरेत्, तत् दायादेभ्यः न दद्यात्, विधया (वेदादिव्याख्याया) यत्लब्धं तदपि दायादेभ्यः न दद्यात् ।

Beng. पिता माता द्रव्यावाय ना कविद्या याहा निजे उपार्जन कविवे, याहा मित्रेव निकट इहेते प्राप्त वा विवाहसूत्रे प्राप्त ताहा भागीदाव भ्रातादेव मध्ये विभक्त इहेवे ना । पितृ-पितामहक्रमे आगत द्रव्य यदि विनष्ट इहेले पर केह अनुमति नहेया उद्धार करे, तवे ताहा भागीदाव भ्रातादेव मध्ये विभक्त इहेवे ना, तद्वत्प वेदेव अध्यायन ए वाख्यानद्वारा उपार्जित धन ए दायादेव (भागीदाव भ्रातादेव) मध्ये विभक्त इहेवे ना ।

Eng The property acquired by not expending parents' money etc., that got from a friend or during marriage should not be divided among brothers ; similarly the lost ancestral property later delivered by some son by his own effort, and money acquired by study and lecture on Vedas should also not be divided among other brothers.

Mita—मातापित्रोर्द्रव्याविनाशेन यत्स्वयमर्जितं, मैत्रं मित्रसकाशाद्धं, औद्वाहिकं विवाहलब्धं दायादानां भ्रातृणां तत्र भवेत् । क्रमात्पितृक्रमादायातं यत्किञ्चिद्द्रव्यं अन्यैर्हृतमसामर्थ्यादिना पित्रादिभिरनुद्धृतं यः पुत्रानां मध्ये इतरान्यनुकूलोद्धरति तदायादेभ्यो भ्रात्रादिभ्यो न दद्यात्, उद्धर्तुं गृह्णीयात् । तत्र क्षेत्रे तुरीयांश-मुद्धर्ता लभते, शेषं तु सर्वेषां सममेव । यथाह शङ्खः—‘पूर्वं नष्टं तु यो भूमिमेकश्चेदुद्धरेत्क्रमात् । यथाभागं लभन्तेऽन्ये दत्त्वांशं तु तुरीयकम् ॥’ इति । क्रमादभ्यागतमिति शेषः । तथा विधया वेदाध्ययनेनाध्यापनेन

वेदार्थव्याख्यानेन वा यत्लब्धं तदपि दायादेभ्यो न दद्यात्, अर्जक एव गृह्णीयात् । अत्र च ‘पितृद्रव्याविरोधेन यत्किञ्चित्स्वयमर्जितम् ॥’ इति सर्वत्र शेषः । अतश्च पितृद्रव्याविरोधेन यन्मैत्रमर्जितं पितृद्रव्याविरोधेन यदौद्वाहिकं, पितृद्रव्याविरोधेन यत्क्रमादायातमुद्धृतं पितृद्रव्याविरोधेन विधया यत्लब्धमिति प्रत्येकमभिसंबध्यते । यथा च पितृद्रव्याविरोधेन प्रत्युपकारेण यन्मैत्रम्, आसुरादिविवाहेषु यत्लब्धम्, तथा पितृद्रव्यव्ययेन यत्क्रमादायातमुद्धृतं तथा पितृद्रव्यव्ययेन लब्धया विधया यत्लब्धम्, तत्सर्वं सर्वैर्भ्रातृभिः पित्रा च विभजनीयम् । तथा ‘पितृद्रव्याविरोधेन, इत्यस्य सर्वशेषत्वादेव पितृद्रव्याविरोधेन प्रतिग्रहलब्धमपि विभजनीयम् । अस्य च सर्वशेषत्वाभावे मैत्रमौद्वाहिकमित्यादिनारब्धव्यम् । अथ पितृद्रव्याविरोधेनापि यन्मैत्रादिलब्धं तस्याविभाज्यत्वाय मैत्रादिबचनमर्थवदित्युच्यते । तथा सति समाचारविरोधः, विद्यालब्धे नारदबचन-विरोधश्च ।—‘कुटुम्बं विभृयाद्भ्रातुर्यो विद्यामधिगच्छतः । भागं विद्याधनान्तस्मात्स लभेताश्रुतोऽपि सन् ॥’ (नारदः १३।१०) इति । तथा विद्याधनस्याविभाज्यस्य लक्षणमुक्तं कात्यायनेन—‘परभक्तोपयोगेन विद्या प्राप्तान्यतस्तु या । तथा लब्धं धनं यत्तु विद्याप्राप्तं तदुच्यते ॥’ इति । तथा ‘पितृद्रव्याविरोधेन’ इत्यस्य भिन्नवाक्यत्वे प्रतिग्रहलब्धस्याविभाज्यत्वमाचारविरुद्धमापद्यते । एतदेव स्पष्टीकृतं मनुना (१।२०८)—‘अनुपन्नान्यितृद्रव्यं श्रमेण यदुपार्जितम् । दायादेभ्यो न तदद्याद्विधया लब्धमेव च ।’ इति श्रमेण सेवायुद्धादिना ॥ ननु पितृद्रव्याविरोधेन यन्मैत्रादिलब्धं द्रव्यं तदविभाज्यमिति न वक्तव्यम् ; विभागप्राप्तभावात् । यद्येन लब्धं तत्तस्यैव, नान्यस्येति प्रसिद्धतरम् । प्राप्तिपूर्वकश्च प्रतिषेधः । अत्र कश्चिदित्थं प्राप्तिमाह—‘यत्किञ्चित्पितरि प्रेते धनं ज्वेष्टोऽधिगच्छति । भागो यवीयसां तत्र यदि विद्यानुपालिनः ॥’ (मनुः ६।२०४) इति । ज्येष्ठो वा कनिष्ठो वा मध्यमी वा पितरि प्रेते अप्रेते वा यवीयसां वर्षीयसां चेति व्याख्यानेन पितरि सत्यसति मैत्रादीनां विभाज्यत्वं प्राप्तं प्रतिषिद्धत इति,—तदसत् ; नञ्वात्र प्राप्तस्य प्रतिषेधः, किंतु सिद्धस्यैवानुवादोऽयम् । लोकासिद्धस्यैवानुवादकान्येव

प्रायेणास्मिन्प्रकरणे वचनानि । अथवा 'समवेतैस्तु यत्प्राप्तं सर्वं तत्र समांशिनः । इति प्राप्तस्यापवाद इति संतुष्यतु भवान् । अतश्च 'यत्किंचित्पितरि प्रेते' इत्यस्मिन्वचने ज्येष्ठादिपदाविवक्षया प्राप्तिरिति व्यामोहमात्रम् । अतो मैत्रादिवचनैः पितुः प्रागुर्ध्वं वाविभाज्यत्वेनोक्तस्य 'यत्किंचित्पितरि प्रेते' इत्यपवाद इति व्याख्येयम् । तथाऽन्यदप्यविभाज्यमुक्तं मनुना (६।११९)—'वस्त्रं पत्रमलंकारं कृतान्नमुदकं स्त्रियः । योगक्षेमं प्रचारं च न विभाज्यं प्रचक्षते ॥' इति । धृतानामेव वस्त्राणामविभाज्यत्वं, यद्येन धृतं तत्तस्यैव । पितृधृतवस्त्राणि तु पितरुर्ध्वं विभजतां श्राद्धभोक्तुं दातव्यानि । यथाह बृहस्पतिः—'वस्त्रालंकार-शय्याहि पितुर्यद्वाहनादिकम् । गन्धमाल्यैः समभ्यर्च्य श्राद्धभोक्तुं समर्पयेत् ॥' इति । अभिनवानि तु वस्त्राणि विभाज्यान्त्येव । पत्रं वाहनमश्वशिविकादि, तदपि यद्येनारूढं तत्तस्यैव । पितृभ्यं तु वस्त्रवदेव, अश्वादीनां बहुत्वे तु तद्विक्रयोप-जोविनां विभाज्यत्वमेव । वैषम्येणाविभाज्यत्वे ज्येष्ठस्य (मनु ६।११९)—'अजाविक' सैकशफं न जातु विषमं भजेत् । अजाविकं सैकशफं ज्येष्ठस्यैव विधोयते ॥' इति मनुस्मरणात् । अलंकारोऽपि यो येन धृतः स तस्यैव । अधृतः साधारणो विभाज्य एव (मनु ६।१२०)—'पत्यौ जीवति यः स्त्रीभिरलंकारो धृतो भवेत् । न तं भजेरन्दायादा भजमानाः पतन्ति ते ॥' इति । विशेषेणोपादानादधृतानां विभाज्यत्वं गम्यते । कृतान्नं तण्डुलमोदकादि तदप्य-विभाज्यं यथासंभवं भोक्तव्यम् । उदकं उदकाधारः कृपादि, तच्च विषमं मूल्य-द्वारेण न विभाज्यं पययिणोपभोक्तव्यम् । स्त्रियश्च दास्यो विषमाः मूल्यद्वारेण विभाज्याः, पययिण कर्म कारयितव्याः । अबरूद्धास्तु पित्रा स्वैरिण्याथाः समा अपि पुत्रैर्न विभाज्याः । 'स्त्रीषु च संयुक्तास्वविभागः' (२८।४६) इति गौतम-स्मरणात् । योगश्च क्षेमश्च योगक्षेमम्* "योग" शब्देनालब्धलाभकारणं श्रौतस्मा-र्ताग्निसाध्यं इष्टं कर्म लक्ष्यते । 'क्षेम' शब्देन लब्धपरिरक्षणहेतुभूतं बहिर्वेदिदान-

*N. B.—"योगक्षेमम्" इति समाहाराद्वन्द्व by the rule. अध्यनतोऽविप्रकृष्टानाम् ।

तडागारामनिर्माणादि पूर्तकर्म लक्ष्यते । तदुभयं पैतृकमपि पितृद्रव्यविरोधाजित-मप्यविभाज्यम् । यथाह लौगाक्षिः—'क्षेमं पूर्वं योगमिष्टमित्याहुस्तत्त्वदर्शिनः । अविभाज्ये च ते प्रोक्ते शयनासनमेव च ॥' इति । 'योगक्षेम' शब्देन योगक्षेमकारिणो राजमन्त्रिपुरोहितादय उच्यन्ते—इति केचित् । छत्रचामरशस्त्रो-धानतप्रभृतय इत्यन्ये । प्रचारो गृहारामादिषु प्रवेशनिर्गममार्गः सोऽप्यविभाज्यः । यत्तृणसंज्ञा क्षेमस्याविभाज्यत्वमुक्तम्—'अविभाज्यं सगोत्राणामासहस्त्रकुलादपि । याज्यं क्षेत्रं च पत्रं च कृतान्नमुदकं स्त्रियः ॥' इति, तद्वाह्यणोत्पन्नक्षत्रियादिपुत्र विषयम् । 'न प्रतिग्रहभूदेया क्षत्रियादिसुताय वै । यद्यप्येषां पिता दद्यान्मृते विप्रासुतो हरेत् ॥' इति स्मरणात् । याज्यं याजनकर्मलब्धम् । पितृप्रसाद-लब्धस्याविभाज्यत्वं वक्ष्यते । नियमातिक्रमाजितस्याविभाज्यत्वमनन्तरमेव न्यरासि । पितृद्रव्यविरोधेन यदजितं तद्विभजनीयमिति स्थितं, तत्रार्जकस्य भागद्वयं ; बसिष्ठवचनात्—'येन चेषां स्वयमुपाजितं स्यात्स द्वांशमेव लभेत' इति ॥ ११८—११९ ।

CHARCHA

I. पितृद्रव्याविरोधेन—करणे ३या । Here अवरोध means अविनाश or expenditure. मित्रस्य इदमिति अण्=मैत्रम् । उद्वाहे भवम् इति अघ्यात्मादित्वात् भवार्थे ठञ्=औद्वाहिकम् । Refers धनम् ।

2. दायादानाम्—दायमाददते इति दाय+आदा+क कर्तरि निपातनात्—दायादाः brothers (uncles, cousins too) । For Panini himself uses दायाद in his sutra. Comp. "सोपसर्गात् अपि आदन्तात् अतएव निपातनात् कः"—तत्त्वबोधिनी । or दाय+अद+अण् कर्तरि=दायादाः those who enjoy दाय in common with others. See our Kirata sl. 45 note 6. सम्बन्धे षष्ठी ।

120. Equal share of brothers in agriculture etc done jointly ; and share in grandfather's property will be through father.

सामान्यार्थसमुत्थाने विभागस्तु समः स्मृतः ।

अनेकपितृकाणां तु पितृतो भागकल्पना ॥ १२० ॥

Prose—अविभक्तानां भ्रातृणां सामान्यार्थसमुत्थाने (कृषिवाणिज्यादिना सम्भूय वर्धितार्थविषये) विभागस्तु समः स्मृतः । (पैतामहेद्रव्ये) अनेकपितृकाणां पुत्राणां पितृतः भागकल्पना (स्यात्) ।

Beng. अविभक्त भ्रातृगणैव योथ (सामाज) अर्थव्याये कृषिवाणिज्यादिते ये समुत्थान वा लाभ हईवे, ताहाते सकलैर समान अंश हईवे । किन्तु पितामहैर सम्पत्तिते पौत्रगणैर (जन्मद्वय थाकिलेओ) भागव्यवस्था निज निज पितर प्राप्य अधिकार अनुसारे हईवे ।

Eng. (Of undivided brothers) The profit due to agriculture, trade etc. got by expending common money should be equal by divided among themselves ; but as regards grandfather's property, the proportion of grandsons will be through the due share of the fathers.

[N. B.—It is said in Mitakshara before in sl. 119 that father's used articles should be given to श्राद्धभोक्ता ब्राह्मण and unused articles will be equally divided among sons. If someone himself earns more by using parental property then the income will be divided among the

brothers equally, only the earner will got one portion more than others, but here it is said that profit from joint money will be equally divided ; and in grandfather's property having many-fathers, the grandsons will get from the portion of his own father ; one father having 4 grandsons will have his share equally divided among these four ; one having three or two grandsons will have his share equally divided among these three or two ; one father having one son only, will have his share enjoyed by this grandson entirely].

Mita—अस्यापवादमाह—अविभक्तानां भ्रातृणां “सामान्यार्थस्य” कृषिवाणिज्यादिना सम्भूय “समुत्थाने” सम्य वर्धने केनचित् वृत्तोपि सम एव विभागो नार्जयितुरंशद्वयम् ॥ पित्येद्रव्ये पुत्राणां विभागो दर्शितः, इदानीं पैतामहे पौत्राणां विभागे विवेकमाह—यद्यपि पैतामहे द्रव्ये पौत्राणां जस्मनास्वत्वं पुत्रैरविशिष्टं, तथापि तेषां “पितृद्वारेणैव पैतामहेद्रव्ये भागकल्पना”—न स्वरूपापेक्षया । एतदुक्तं भवति—यदा अविभक्ता भ्रातरः पुत्रान्युत्पाद्य दिवं गतास्तदा एकस्य द्वौ पुत्रौ, अन्यस्यत्रयः अपरस्य चत्वार इति पुत्राणां वैषम्ये तत्रद्वावेकं पित्रग्रमंशं लभेते, अन्येतयोर्प्रेकमंशं पित्रग्रं, चत्वारोप्येकं एवांशं पित्रग्रं लभन्ते इति । तथा केषुचित् पुत्रेषु भ्रियमाणेषु, केषुचित् पुत्रानुत्पाद्य विनष्टेषु अयमेव न्यायः । भ्रियमाणा स्वानंशानेव लभन्ते नष्टानामपि पुत्रा पित्रग्रानेवांशान् लभन्ते इति वाचनिकी व्यवस्था ॥ १२० ॥

CHARCHA

1. सामान्यार्थ etc—समुत्थानम् इति कर्मणि ल्युट् । It means profit, वर्धित अर्थ । सामान्यः अर्थः, कर्मधा । तेन समुत्थानम्, तत्तत् विषयाधिकरणे ऽमी ।

2. अनेकपितृकाणाम्—अनेके पितरः, यस्य (पितामहस्य) बहु । समासान्त कप् by “नद्यतश्च” । तेषाम् । A grandfather having many पिता 1. e, पौत्रयुक्त पिता । In such case भागकल्पना (determination of share) is through each father's own share. पितुः has here पञ्चम्यर्थे तसिप्रत्ययः ।

121. Ownership of both father and his son goes to paddyfields, fruits and produces, gold, silver liquid money acquired by grandfather.

भूर्या पितामहोपात्ता निबन्धो द्रव्यमेव वा ।

तत्र स्यात् सदृशं स्वाम्यं पितुः पुत्रस्य चैव हि ॥ १२१ ॥

Prase—पितामहोपात्ता या भूः (शालिक्षेत्रादिका), यः निबन्धः (क्रमुकफलादीनि) वा यत् द्रव्यं (अस्थावरं हिरण्यरजतादिकं)—तत्र पितुः पुत्रस्य च स्वाम्यं (स्वत्वं) सदृशं स्यात् ।

Beng पितामहस्य उपार्जित भूस्मृति (शालिक्षेत्रादि), निबन्ध (एकवक्त्र क्रमुकफलादि) एवं स्वर्णादि द्रवा प्रभृतिषु पिता उ पुत्रस्य तुल्य स्वामिन् इहेवे । एज्ज एगवक्त्रे पिता इच्छामत विभाग इहेवे वा ।

Eng. Ownership of father and son is equal or the same on grandfather's acquired immovable property like paddyfields etc and movable produces like betelgroves, cocoanuts, arecanuts etc, or movables of chattels like gold, silver etc. (So here there can be no division acc. to father's wish).

Mita—अधुना विभक्ते पितरि अविद्यमानभ्रातृके वा पौत्रस्य पैतामहे द्रव्ये

विभागो नास्ति । अभियमाने पितरि “पितृतो भागकल्पना” इत्युक्तत्वात् । वा भवतु स्वाजितवत् पितुरिच्छयैव—इत्याशङ्कित आह—

[If the father is living and live separate from the grandfather or if he has no brothers, a partition of the grandfather's state with the grandson should not take place, for it is said, that shares will be allotted in respect of the father when he is deceased (sl. 120) ; or should it take place acc. to father's wish—apprehending this doubt our author says “भूर्या—” etc.]

भूः शालिक्षेत्रादिका । ‘निबन्ध’ एकस्य पर्णभरकस्येयन्ति पर्णानि, तथा एकस्य क्रमुकफलभरकस्येयन्ति क्रमुकफलानीत्यादुक्तलक्षणः । द्रव्यं सुवर्णरजसादि (यत्पितामहेन प्रतिग्रहविजयादिना लब्धं) तत्र पितुः पुत्रस्य च स्वाम्यं लोकप्रसिद्धमिति कृत्वा विभागोऽस्ति । हि यस्मात्तत्सदृशं समानम्, तस्मान्न पितुरिच्छयैव विभागो नापि पितुर्भागद्वयम् । अतश्च ‘पितृतो भागकल्पना’ (व्य० १२०) इत्येतत्स्वाम्ये समेऽपि वाचनिकम् । ‘विभागं चेन्पिता कुर्यात्’ (व्य० ११४) इत्येतत्स्वाजितविषयम् । तथा—‘द्वावंशौ प्रतिपद्ये त विभजन्नात्मनः पिता’ (नारदः १३।१२) इत्येतदपि स्वाजितविषयम् । ‘जीवतीरस्वतन्त्रः स्याज्जरयापि समन्वितः’ इत्येतदपि पारतन्त्र्यं मातापित्रजितद्रव्यविषयम् । तथा—‘अनीशास्ते हि जीवतोः’ इत्येतदपि । तथा सरजस्कायां मातरि सस्पृहे च पितरि विभागमनिच्छत्यपि पुत्रेच्छया पैतामहद्रव्यविभागो भवति । तथाऽविभक्तेन पित्रा पैतामहे द्रव्ये दीयमाने विक्रीयमाणे वा पौत्रस्य निषेधेऽप्यधिकारः, पित्रजिते न तु निषेधाधिकारः, तत्परतन्त्रत्वात् । अनुमतिस्तु कर्तव्या । तथा हि—पैतृके पैतामहे च स्वाम्यं यद्यपि जन्मनैव, तथापि पैतृके पितृपरतन्त्रत्वात् पितृस्वाजितत्वेन प्राधान्यात् पित्रा विनियुज्यमाने स्वाजिते द्रव्ये पुत्रेणानुमतिः कर्तव्या (son should acquiesce or assent) । पैतामहे तु द्वयोः

स्वाम्यमविशिष्टमिति निषेधाधिकारोऽप्यस्तीति विशेषः । मनुरपि 'पैतृक' तु पिता द्रव्यमनवासं यदाप्नुयात् । न तत्पुत्रैर्भजेत्सार्धमकामः स्वयमर्जितम् ॥' इति । यत्पितामहार्जिते केनाप्यपहृतं पितामहेनानुद्धृतं यदि पितोद्धरति तत्स्वार्जितमिव पुत्रैः सार्धमकामः स्वयं न विभजेदिति वदन् पितामहार्जितमकामोऽपि पुत्रेच्छया पुत्रैः सह विभजेदिति दर्शयति ॥ १२१ ॥

Remark—For meanings of "भू" like paddyfield and the like, निवन्ध i. e., of betelgroves, arecanuts and the like, and द्रव्य as like हिरण्यरजत and the like, see Mitakshara.

Sl. 122—Allotment of portion of a son born after विभाग of पितृसम्पत्ति ।

विभक्तेषु सुतोजातः सवर्णायां विभागभाक् ।

दृश्याद् वा तद्विभागः स्यादायव्ययविशोधितात् ॥ १२२ ॥

Prose—(पुत्रेषु) विभक्तेषु (सत्सु) पश्चात् सवर्णायां जातः सुतः विभागभाक् भवति । आयव्ययविशोधितात् दृश्यात् (आनुभिगृहीतात् धनात्) वा तद्विभागः स्यात् । ["दृश्यात्"=अपादाने ऽमी ।]

Beng पूत्रगण विभक्त इहेबार पव यदि समानवर्णा भार्याते कोन पूत्रेण जन्म हय, तवे से ७ अंश पाईबार अधिकारी इहेवे । सम्पत्तिर आय एवं पितृगण वा आकादिर व्याय विवेचना करिया, आतृगण गृहीतभागेण एकभाग अर्थां आतृगण निज निज भाग इहेते एकभाग (समान अंश कविया) ताके दिवे ।

Eng. An issue born after partition of ancestral property in a legal wife of the same Varna, should get his due share ; the divided brothers should give this issue one

part out of their own, so that all get equal shares ; and this part should be by calculating the income and expenses for debts, Bradharites etc. out of ancestral property. (See Mita for details here).

Mita—भागोत्तरकालमुत्पन्नस्य पुत्रस्य कथं विभागकल्पना इत्यत आह—विभक्तेषु पुत्रेषु पश्चात् सवर्णायां भार्यायाम् उत्पन्नः (सुतः) विभागभाक् । (विभज्यते इति विभागः पित्रोर्भागः तं भजतीति विभागभाक् । पित्रोरुर्ध्वं तयोरंशं लभते इत्यर्थः ॥ मातृभागं चासत्यां दुहतरिलभते "मातुर्दुहितरः शेषम्" इत्युक्तत्वात् ॥ असवर्णायां उत्पन्नस्तु स्वांशमेव पित्राः लभते, मातृकं सर्वमेव । एतदेव मनुनेकोक्तम् "उर्ध्वं विभागात् जातस्तु पित्रमेव हरेद्धनम्" इति । पित्रीरिदं पित्रम् इति व्याख्येयम् । "अनीशः पूर्वजः पित्रोर्भातुः भगि विभक्तजः" इति स्मरणात् । विभक्तयोर्भातापित्रोः विभागे विभागात् पूर्वमुत्पन्नो न स्वामी विभक्तजश्चातुर्भगिन स्वामी इत्यर्थः । तथाविभागोत्तरकालं पित्रा यत् किञ्चिदर्जितं तत्सर्वं विभक्तजस्यैव "पुत्रैः सह विभक्तेन पित्रायत् स्वयमर्जितम् विभक्तजस्य तत् सर्वमनीशाः पूर्वजाः स्मृताः" इति स्मरणात् । ये च विभक्ताः पित्रासह संसृष्टाः पितुरुर्ध्वं तैः साधं विभक्तजो विभजेत् । यथाह मनुः—"संसृष्टास्तेन वा ये स्युर्विभजेत स तैः सह" इति) ॥

पितुरुर्ध्वं पुत्रेषु विभक्तेषु पश्चादुत्पन्नस्य कथं विभागकल्पना इत्यत आह—तस्य पितरि प्रेते आनुविभागसमये अस्पृष्टगर्भायां मातरि आनुविभागोत्तरकालमुत्पन्नस्यापि विभागः । तद्विभागः कुत इत्यत आह—"दृश्यात्" आनुभिगृहीतात् धनात् । कीदृशात् ? "आयव्ययविशोधितात्"—आयः प्रतिदिवसं प्रतिमासं प्रत्यव्दं वा यदुत्पद्यते, व्ययः पितृकृतश्रृणपकरणं ताभ्यामायव्ययाभ्यां यञ्छोधितं तत् तस्मात्तद्धृत्य तद्विभागो दातव्यः स्यात् । एतदुक्तं भवति—प्रातिस्विकेषु भागेषु तदेतदमायं प्रवेश्य पितृकृतमृणम् अपनीय अवशिष्टेभ्यः स्वैभ्यः स्वैभ्यः भागेभ्यः किञ्चित् किञ्चित् खट्वा विभक्तजस्य

भागः स्वभागसमः कर्त्तव्य इति । एतच्च विभागसमये अप्रजस्य भ्रातृभार्यायाम-
स्पष्टगर्भायां विभागादूर्ध्वम् उत्पन्नस्यापि वेदितव्यम् । स्पष्टगर्भायां तु प्रसवं
प्रतीक्ष्य विभागः कर्त्तव्यः । यथाह वसिष्ठः—“अथ भ्रातृणां दायविभागो
याश्चानपत्याः स्त्रियस्तामामापुत्रलाभात्” इति । गृहीतगर्भानाम् आप्रसवात्
प्रतीक्षणं योजनीयम् ॥ १२२ ॥

CHARCHA

1. दृश्यात्—दृश+क्यप्=दृश्य i. e. here भ्रातृभिः गृहीतं धनम् ।
तस्मात् ॥ construe—आयव्ययविशोधितात् दृश्यात् धनात् विभागः स्यात् ।

See Mitakshara also here above.

123. Special right of sons on gifts and widow's due
on property.

पितृभागं यस्य यदुत्तं तत्तस्यैव धनं भवेत् ।

पितुर्ऋर्ध्वं विभजतां माताप्यंशं समं हरेत् ॥ १२३ ॥

Prese—पितृभ्यां (मातापितृभ्यां) यस्य यत् दत्तम्, तत् धनं तस्यैव
भवति । पितुःऋर्ध्वं (मरणात् परं) विभजतां माताप्यंशं समं हरेत् ।

Beng मातापिता याके (ये पुत्रके) ये धन आगेई
(विभागेर पूर्वै) दिशाछेन ताहा तारई इहैवे । पितार मरणेर
पर पुत्रेवा यथन विभाग कबिबे तथन विधवा माताओ एक समान
अंश पाईवेन ।

Eng The money etc given to a son by parents prior
to partition should be his own property ; but while making
partition after father's death, the widow mother too

will get a part equal to her sons (if no स्त्रीधन is already
given to her).

Mita—विभक्तजः (=one born after विभाग) पित्रा मातृकं च
सर्वं धनं गृह्णातीति उक्तम् ; तत्र यदि विभक्तः पिता माता वा विभक्ताय
पुत्राय स्नेहवशात् आभरणादिकं प्रयच्छति, तदा विभक्तजेन दानप्रतिषेधः
न कर्त्तव्यः । नपि दत्तं प्रत्याहर्त्तव्यमित्याह—मातापितृभ्यां पूर्वं विभक्तस्य
पुत्रस्य यदुत्तमलङ्कारादि, तत्तस्यैव पुत्रस्य, न विभक्तजस्य स्वं भवति । न्याय-
साम्यात् विभागात् प्रागपि यस्य यदुत्तं तत्तस्यैव । तथा असति विभक्तजे
विभक्तयोः पित्रोरंशं तदूर्ध्वं विभजतां यस्य यदुत्तं तत्तस्यैव नान्यस्य इति
वेदितव्यम् ॥ जीवद्विभागे स्वपुत्रसमांशित्वं पत्नीनामुक्तं “यदि कुर्यात्समानंशान्”
(sl. 115 ante) इत्यादिना । पितुर्ऋर्ध्वं विभागेपि पत्नीनां स्वपुत्रसमांशित्वं
दर्शयितुमाह—“ पितुःप्रयाणात् ऊर्ध्वं “विभजतां मातापि स्वपुत्रसमंशं हरेत्”
यदि स्त्रीधनं न दत्तम् ; दत्ते तु त्वद्धांशहारिणी इति वक्ष्यते ॥ १२३ ॥

CHARCHA

1. पितृभ्याम्—As said पितृभ्याम् by एकशेष means both पिता
and माता । अनुक्ते कर्त्तरि ३या ।

2. पितुः—मी वा सम्बन्धे षष्ठी । If पञ्चमी, take ऊर्ध्वं to mean
दिक्, ऊर्ध्वकाल वा स्थान i. e. by taking it as दिग्वाचक or दूरार्थं शब्द ।

I24. The share of उपनयनादिहीन brothers or sisters

असंस्कृतास्तु संस्कार्यग भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः ।

भगिन्यश्च निजादंशादृत्त्वांशं तु तुरीयकम् ॥ १२४ ॥

Prose—(पितुर्ऋर्ध्वं) विभजद्भिः भ्रातृभिः असंस्कृताः (उपनयनादि-

संस्कारहीनाः) आतरः संस्कार्याः। (विवाहादिना) असंस्कृता भागिन्यश्च निजात् अंशात् तुरीयकं (चतुर्थम्) अंशं दत्त्वा संस्कार्याः।

Beng पिताव प्रयाणेर पव (मृत्युः पर) भाईगण सम्पत्ति विभाग करिते থাকিলে, উপনয়নাদি দ্বাৰা সংস্কারবিহীন ভাতৃগণকে সমুদয় সম্পত্তি ইহাতে কিছু লইয়া সংস্কৃত কবিয়া দিবে। এবং বিবাহসংস্কারবহিত। ভগিনীগণকে প্রত্যেক ভাই নিজ পৈতৃক অংশ ইহাতে এক চতুর্থভাগ দ্বারা বিবাহসংস্কারযুক্ত করিবে।

Eng—After father's death, the brothers while dividing father's property should have the unreformed (uninitiated) brothers, duly reformed with some portion of the whole property ; and unreformed (unmarried) sisters will get for her marriage-reformation one-fourth from each brother's share. [For details of विभाग and अंश in such cases having जातिवैषम्य &c—see Mitakshara].

Mita—पितरि प्रेते यद्यसंस्कृताः आतरः सन्ति, तदा ततमंस्कारे कोषिक्रियते इत्यत आह—“पितरुर्व” विभजद्भिः भ्रातृभिः असंस्कृता आतरः ‘समुदायद्रव्येन संस्कर्तव्याः॥ असंस्कातास्तु भगिणीषु विशेषमाह—अस्यार्थः—मगिन्यारचसंस्कृताः संस्कर्तव्या भ्रातृभिः। किं कृत्वा? निजादंशात् चतुर्थमंशं दत्त्वा अनेन दुहितरोपि पितरुर्वम् अंशभागिन्य इति गम्यते। तत्र ‘निजादंशात्’ इति प्रत्येकं परिकल्पितादंशादुद्धृत्य चतुर्थांशो दातव्य इत्येवमर्थो न भवति, किंतु यज्जातीया कन्या, तज्जातीयपुत्रभागाच्चतुर्थांशभागिनी सा कर्तव्या। एतदुक्तं भवति—यदि ब्राह्मणी सा कन्या तदा ब्राह्मणीपुत्रस्य याबानंशो भवति, तस्य चतुर्थांशस्तस्या भवति। तद्यथा—यदि कस्यचिब्राह्मणस्यैका पत्नी पुत्रश्चैकः कन्या चैका, तत्र पित्र्यं सर्वमेव द्रव्यं

द्विधा विभज्य तत्रैकं भागं चतुर्धा विभज्य तुरीयमंशं कन्यायै दत्त्वा शेषं पुत्रो गृह्णीयात्; यदा तु द्वौ पुत्रौ एका च कन्या, तदा पितृधनं सर्वं त्रिधा विभज्य एकं भागं चतुर्धा विभज्य तुरीयमंशं कन्यायै दत्त्वा शेषं द्वौ पुत्रौ विभज्य गृह्णीतः; अथ त्वेकः पुत्रो द्वे कन्ये, तदा पित्र्यं धनं त्रिधा विभज्य एकं भागं चतुर्धा विभज्य तत्र द्वौ भागौ द्वाभ्यां कन्याभ्यां दत्त्वाऽवशिष्टं सर्वं पुत्रो गृह्णातीत्येव समानजातीयेषु समविषमेषु भ्रातृषु भगिनीषु च योजनीयम्। यदा तु ब्राह्मणीपुत्र एकः क्षत्रियाकन्या चैका, तत्र पितृधनं सप्तधा विभज्य क्षत्रियापुत्रभागांश्चतुर्धा विभज्य तुरीयांशं क्षत्रियाकन्यायै दत्त्वा शेषं ब्राह्मणीपुत्रो गृह्णाति। यदा तु द्वौ ब्राह्मणीपुत्रौ क्षत्रियाकन्या चैका, तत्र पित्र्यं धनमेकादशधा विभज्य तेषु त्रीनंशान् क्षत्रियापुत्रभागाश्चतुर्धा विभज्य चतुर्थमंशं क्षत्रियाकन्यायै दत्त्वा शेषं सर्वं ब्राह्मणीपुत्रौ विभज्य गृह्णीतः॥ एवं जातिवैषम्ये भ्रातृणां भगिनीनां च संख्यायाः साम्ये वैषम्ये च सर्वत्रोहनीयम्। नच ‘निजादंशाद्वत्वांशं तु तुरीयक’मिति तुरीयांशविबक्षया संस्कारमात्रोपयोगि द्रव्यं दत्त्वेति व्याख्यानं युक्तम्। मनुबचनविरोधात् (६।१।१८)—‘स्वेभ्योऽशेभ्यस्तु कन्याभ्यः प्रददुर्भ्रातरः पृथक्। स्वात्स्वादंशाच्चतुर्भागं पतिताः स्युरदित्सवः ॥’ इति। अस्मार्थः—ब्राह्मणादयो भ्रातरौ ब्राह्मणी-प्रभृतिभ्यो भगिनीभ्यः स्वेभ्यः स्वजातिविहितेभ्योऽशेभ्यः ‘चतुरोऽशान्हरेदिप्र’ (मनुः ६।१।२३) इत्यादिवक्ष्यमाणेभ्यः स्वात्स्वादंशादात्मीयादात्मीयाद्भागाच्चतुर्थं चतुर्थं भागं ददुः। न चात्रात्मीयभागादुद्धृत्य चतुर्थांशो देय इत्युच्यते, किन्तु स्वजातिविहितादेकस्मादेकस्मादंशात्पृथक्पृथगेकस्याध्वेकस्यै कन्यायै चतुर्थोऽंशो देय इति जातिवैषम्ये संख्यावैषम्ये च विभागकुसिक्तैव। ‘पतिताः स्युरदित्सवः’ इत्यकरणे प्रत्यवायश्रवणादवश्यदातव्यता प्रतीयते। अत्रापि चतुर्थभागवचनमविबक्षितं संस्कारमात्रोपयोगिद्रव्यदानमेव विवक्षितमिति चेन्न। स्मृतिद्वयेऽपि चतुर्थांशदानविबक्षायां प्रमाणाभावाददानं प्रत्यवायश्रवणाच्चेति। यदपि कैश्चिदुच्यते—अंशदानविबक्षायां बहुभ्रातृकायाः बहुधनत्वं, बहुभगिनी-कस्य च निर्धनता प्राप्नोतीति, तदुक्तरीत्या परिहृतमेव। नक्षत्रात्मीयाद्भागादुद्धृत्य

चतुर्थीशस्य दानमुच्यते येन तथा स्यात्; अतोऽसहायमेधातिथिप्रभृतीनां व्याख्यानमेव चतुरस्रं, न भास्वेः। तस्मात्पितुरुर्ध्वं कन्याष्वंशभागिनी पूर्वं चेष्टिकचित्पिता ददाति, तदेव लभते; विशेषवचनाभावादिति सर्वमनवद्यम् ॥ १२४ ॥

CHARCHA

1. तुरीयकम्—Qual. अंशम्। It means fourth=चतुर्थ। It is thus formed by the Varttika—"चतुरश्छयतौ आद्यक्षरलोपश्च"। Then we get तुरोय and तुर्य। ततः कन् स्वार्थे।

125. Now भिन्नजातीय वा भिन्नवर्णस्त्रीजात पुत्रविभाग is being described.

चतुस्त्रिद्व्येकभागाः स्युर्वर्णशो ब्राह्मणात्मजाः।

क्षत्रजास्त्रिद्व्येकभागा विड्जास्तु द्व्येकभागिनः ॥ १२५ ॥

Prose—ब्राह्मणात्मजाः वर्णशः (वर्णे वर्णे) चतुस्त्रिद्व्येकभागाः (क्रमशः तद्व्युक्ताः) स्युः। क्षत्रजाः त्रिद्व्येकभागाः विड्जाः (द्व्येक भागिनः) स्युः।

Beng. वर्णक्रमे ब्राह्मण इहेते ब्राह्मणागर्भजात पुत्रगण (४ + ३ + २ + १ = १० दशभाग कविया) मोट चारि अंश पाईवे। ऋत्रियागर्भजात पुत्रगण मोट तिन अंश पाईवे। वैश्यागर्भजातगण मोट दूई अंश पाईवे, आव शूद्रागर्भजातगण एकभाग पाईवे। एभावे ऋत्रिय इहेते ऋत्रियाजातगण (३ + २ + १ = ६) छय भागेर मोट तिनभाग, वैश्याजात दूई भाग शूद्र एक भाग पाईवे। वैश्या इहेते वैश्यागर्भजातगण (२ + १ = ३) मोट ३ भागेर २ भाग, शूद्रागर्भजात १ भाग पाईवे। (मिताकरा द्रष्टव्य)।

Eng. Brahman's sons born of Brahman wife will get 4 parts in all out of ten; born of Kshatriya wife shall get 3

parts in all; born of Vaishya wife shall get 2 parts in all sudra one part; similarly Kshatriya's sons born in a Kshatriya will get 3 parts in a total of six; born in a Vaishya will get 2 parts; born in a Sudra will get one part only; Vaishya's sons born in a Vaishya will get two parts in all; and born in a sudra will get one part only. (See Mitakshara).

Mita—एवं “विभागं चेत् पिताकुर्यात्” इत्यादिना प्रवन्धेन समान-जातायानां भ्रातृणां परस्परं पित्रा च सह विभागकलृप्तिरुक्ताः, अधुना भिन्नजातीयानां विभागमाह—तिस्रः वर्णानुक्रमेण ‘तिस्रो वर्णानुपूर्व्येण’ (अचारः १७) इति ब्राह्मणस्य चतस्रः, क्षत्रियस्य तिस्रः, वैश्यस्य द्वे, शूद्रस्यैकेति भार्या दर्शिताः। तत्र ब्राह्मणात्मजा ब्राह्मणोत्पन्ना वर्णशः—‘वर्ण’शब्देन ब्राह्मणादिवर्णाः स्त्रिय उच्यन्ते। ‘संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्’ (पा० ५।४।४३) इत्यधिकरणकारकादेकवचनाद्वीप्सायां शस्। अतश्च वर्णे वर्णे ब्राह्मणोत्पन्नाः यथाक्रमं चतुस्त्रिद्व्येकभागाः स्युर्भवेयुः। एतदुक्तं भवति—ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यामुत्पन्ना एकैकशश्चतुरश्चतुरो भागाहभन्ते। तेनैव क्षत्रियायामुत्पन्नाः प्रत्येकं त्रीन् वेश्यायां द्वौ द्वौ शूद्रायामेकमेकमिति। क्षत्रजाः क्षत्रियेणोत्पन्नाः, ‘वर्णशः’ इत्यनुवर्तते; यथाक्रमं; त्रिद्व्येकभागाः। क्षत्रियेण क्षत्रियायामुत्पन्नाः प्रत्येकं त्रीन् वेश्यायां द्वौ द्वौ, शूद्रायामेकमेकम्। विड्जाः वैश्येणोत्पन्नाः। अत्रापि ‘वर्णशः’ इत्यनुवर्तते, यथाक्रमं द्व्येकभागिनः। वैश्येन वैश्यायामुत्पन्ना प्रत्येकं द्वौ द्वौ भागौ लभन्ते। शूद्रायामेकमेकम्। ‘शूद्रस्यैकैव भार्या’ इति भिन्नजातीयपुत्राभावात्तत्पुत्राणां पूर्वोक्त एव विभागः; यद्यपि ‘चतुस्त्रिद्व्येकभाग’ इत्यविशेषणोक्तं, तथापि प्रतिग्रहप्राप्तभूयतिरिक्त-विषयमिदं द्रष्टव्यम्। यतः स्मरन्ति—‘न प्रतिग्रहभूदेया क्षत्रियादिसुताय वै। यद्यप्येषा पिता दद्यान्मृते विप्रासुतो हरेत्॥’ इति। प्रतिग्रहग्रहणात्कयादिना लब्धा भूः क्षत्रियादिसुतानामपि भवत्येव। शूद्रापुत्रस्य विशेषप्रतिषेधाच्च।

‘शूद्रां द्विजातिभिर्जातो न भूमेर्भागमर्हति’ इति । यदि क्रयादिप्राप्ता मू-
क्षत्रियादिसुतानां न भवेत्तदा शूद्रापुत्रस्य विशेषप्रतिषेधो नोपपद्यते । यत्पुनः
(मनुः)—‘ब्राह्मणक्षत्रियविशं शूद्रापुत्रो न रिक्थभाक् । यदेवास्य
पिता दद्यात्तदेवास्य धनं भवेत् ॥’ इति, तदपि जीवता पित्रा यदि
शूद्रापुत्राय किमपि प्रदत्तं स्यात्तद्विषयम् । यदा तु प्रसाददानं नास्ति-
तदैकांशभागित्यविरुद्धम् ॥ १२५ ॥

CHARCHA

1. चतुस्त्रिंशेकभागाः—चतुस्त्रिंशेकाः भागाः येषाम् (बहु) ।
Q. ब्राह्मणात्मजाः । So expose—त्रिद्वेयकभागाः (qualifying
क्षत्रजाः) etc.

2. वर्णशः—वर्णं should here be taken as a परिमाणशब्द=one
unit (एकवचन) । Thus शस् to denote वीप्सा comes by the rule
“संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्” । It has here the sense of अधिकरण ।
See Mita.

126. Equal division is also advised on a द्रव्य if in
previous division this द्रव्य is left out.

अन्योन्यापहतद्रव्यं विभक्ते यत्तु दृश्यते ।

तत्पुनस्ते समैरंशैर्विभजेरन्निति स्थितिः ॥ १२६ ॥

Prose—विभक्ते सति यत् (किञ्चित्) अन्योन्यापहतं द्रव्यं दृश्यते,
तत् पुनस्ते (ते भागिनः) समैः अंशैः विभजेरन् इति स्थितिः
(इति शास्त्रमर्थ्यादा) ।

Beng—विभागैरं पत्र यदि गोपने अपरुत कोन द्वा बा
सम्पत्ति कोन उद्धराधिकारीर शस्ते देखा याग्न, तवे ताहा ओ उद्धराधि-
कारिगण समान अंशे भाग करिग्न लईबेन ।

Eng.—If after partition, some property is seen or
found out under another's custody or usurped by other
cosharer, then too all the successors will get equal shares
therefrom i. e. out of this.

Mita—अथ सर्वविभागशेषे किञ्चिदुच्यते—“परस्परापहतं समुदायद्रव्यं
विभागकाले च अज्ञातं “विभक्ते पितृधने यद् दृश्यते, तत् समैरंशैर्विभजेरन् इति
स्थितिः शास्त्रमर्थ्यादा ।

अत्र “समैरंशैः” इति वदता उद्धारविभागो निषिद्धः (division of
special विषय deduction or allotment (उद्धार) from a सम्पत्ति is
not to be divided] । “विभजेरन्” इति वदता येन दृश्यते तेनैव न
ग्राह्यमिति दर्शितम् । एवञ्च वचनस्य अर्थवत्त्वात् न समुदायव्यवहारं दोषाभाव-
परत्वम् ॥

ननु मनुना ज्येष्ठमैव समुदाय व्यवहारे दोषो दर्शित न कनीयसाम्—
“यो ज्येष्ठो विनिवुर्वीति लोभाद्भ्रातृन् यवीयसः । सोऽज्येष्ठः स्यादभागश्च
नियन्तव्यश्च राजभिः” । इति वचनात् ॥ नैतत् (but this is not so),
यतः सम्भावितस्वातन्त्र्यस्य पितृस्थानीयस्य ज्येष्ठस्यापि दोषं वदता ज्येष्ठपर-
तस्त्रानां कनीयसां पुत्रस्थानीयानां दण्डापूपिकनीत्या सुतरां दोषो दर्शित एव
तथा [दोष of ज्येष्ठ is specially mentioned, but it does not
absolve दोष of कनीयम् by दण्डापूपिकनीत्या । (यथा मूषिकेन
दण्डोभक्षित इत्यनेन अपूप—(cake) भक्षणमपि आयाति तद्वत्)] अविशेषेणैव
दोषो श्रूयते । गौतमः “यो वै भागिनं भागात् नुदते चवते चैनं स यदि
चैनं न चयते अथ पुत्रमथ पीत्रं चयते” इति ; यो भागिनं भागा-
भागात् नुदते भागात् अपकरोति भागं तस्मै न यच्छति, स भागान्नुन्न
धनं नोत्तारं चयते नागयति दोषिणं करोति । यदि तं न नाशयति
तदा तस्य पुत्रं पीत्रं वा नाशयति । ज्येष्ठविशेषमन्तरेणैव साधारणद्रव्याप-

হারিণো দোষঃ শ্রুতঃ। অথ সাধারণং দ্রব্যমাत्मनঃস্বং ধবতি স্বত্ববুদ্ধ্যা
গৃহ্যমানং ন দোষমাবহতি ইতি মতম। তদুসত্ত্বঃ। স্ববুদ্ধ্যা গৃহীতেপি
অবর্জनीয়তয়া পরস্বমপি গৃহীতম্বে, ইতি নিপাণানুপ্রবেশাত্ দোষমাবহত্যেব ॥
যথা মৌদগে চরৌ বিপশ্নে সচ্ছতয়া মাষে গৃহ্যমাণে “অযশিয়া বৈমাষাঃ”
ইতি নিষেধো ন প্রবিশতি, মুদুগাবয়ববুদ্ধ্যা গৃহ্যমাণত্বাৎ ইতি পূর্বপক্ষিণা
উক্তে মুদুগাবয়বেষু অবর্জনীয়তয়া মাষাবয়বা অপি গৃহ্যন্ত এব ইতি নিষেধঃ
প্রবিশত্যেব ইতি রাধান্তিনা (সিদ্ধান্তিনা) উক্তম্ ॥ তস্মাদ্ বচনতঃ
ন্যাযতশ্চ সাধারণদ্রব্যাপহারে দোষোঽস্ত্যেব ইতি সিদ্ধম্ ॥ ১২৬ ॥

CHARCHA

1. অন্যান্যাপহৃতম্—Q. দ্রব্যম্। দ্রব্য is matter i. e, money
or property. অন্যে ন অন্ত্যে ন অপহৃতম্। See the varttikas here
“সর্বনাম্নঃ কর্মব্যতিহারে দ্বৈবাচ্যে”। “সমাশবচ্চ বহুলম্”। “অন্যপর্যো
সমাশবত্”। “অসমাশব্ধাবে পূর্বপদস্যস্য সুপঃ সুবক্তব্যঃ”। Then অন্যঃ
অন্যে ন অন্ত্যে ন অপহৃতম্ (গোপিতম্ ইত্যর্থঃ), ততত্।

127. The share and right of নিয়োগপুত্র is being stated.

অপুত্রেণ পরক্ষেত্রে নিয়োগোত্পাদিতঃ সুতঃ।

উভয়োরপ্যসৌ রিক্তী পিণ্ডদাতা চ ধর্মতঃ ॥ ১২৭ ॥

Prose—অপুত্রেণ (দেবরাদিনা) পরক্ষেত্রে (পরমার্য্যয়াং) নিয়োগোত্পাদিতঃ
(গুরুনিয়োগাৎ উত্পাদিতঃ) অসৌ সুতঃ উভয়োঃ (বীজিক্ষেত্রিণোঃ উভয়োঃ)
রিক্তী (রিক্তভাগী), ধর্মতঃ পিণ্ডদাতা চ ভবতি।

Beng. কোন অপুত্রক দেববাতি যদি গুরুজনের আজ্ঞানুযায়ী
পরক্ষীতে পুত্র উৎপাদন করে তবে সেই পুত্রকে “দ্যামুশ্যায়ণ”
বলা হয়। এই বিশিষ্টক বা দ্যামুশ্যায়ণ পুত্র, বীজী (দেবরাতি)

এবং ক্ষেত্রী (যার ক্ষীতে পুত্রোৎপাদন হইতেছে) উভয়েরই রিক্ত
বা ধনাতি ভাগী হয়। এবং ধর্মানুসারে পিণ্ডদাতাও হয়;
[N. B—দ্যামুশ্যায়ণ ছাড়া অন্য নিয়োগোৎপাদিত পুত্র বীজী পিতার
ধনভাগী বা পিণ্ডদাতা বা আত্মকর্মকারী হইবে না।]।

Eng. If some sonless one begets at the order of
some superior relation, a son in another's wife then this
son having practically two fathers is called “দ্যামুশ্যায়ণ”;
this son is to inherit the property of both the begetter
and that of the mother's own, and morally and legally
he is offerer of Pinda in sradh ceremony to both.

Mita—দ্যামুশ্যায়ণস্য ভাগবিশেষঃ দর্শয়ন্ তস্য স্বরূপমাহ—‘অপুত্রাং
গুরুনুজাতঃ’ (আ० ৬৮) ইত্যাচ্যুক্তবিধিনা অপুত্রেণ দেবরাদিনা পরক্ষেত্রে
পরমার্য্যয়াং গুরুনিয়োগেনোত্পাদিতঃ পুত্রঃ উভয়বীজিক্ষেত্রিণোরসৌ রিক্তী
রিক্তহারী পিণ্ডদাতা চ ধর্মতঃ ইতি। অস্যার্থঃ—যদাঽসৌ নিযুক্তো দেবরাতিঃ
স্বয়মপ্যপুত্রোপুত্ৰস্য ক্ষেত্রে স্বপুত্রার্থে প্রবৃত্তো যং জনয়তি, স দ্বিপিতৃকো
স্বয়মপ্যপুত্রোঅপুত্ৰস্য ক্ষেত্রে স্বপুত্রার্থে প্রবৃত্তো যং জনয়তি, স দ্বিপিতৃকো
দ্যামুশ্যায়ণো দ্বয়োরপি রিক্তহারী পিণ্ডদাতা চ। যদা তু নিযুক্তঃ পুত্রবান্
কেবলং ক্ষেত্রিণঃ পুত্রার্থে প্রযততে তদা তদুত্পন্নঃ ক্ষেত্রিণ এব পুত্রো ভবতি, ন
বীজিনঃ। স চন নিয়মেণ বীজিনো রিক্তহারী পিণ্ডদো বা। যথোক্তং
মনুনা—“ক্রিয়াম্যুপগমাত্ ক্ষেত্রং বীজার্থং যত্ প্রদীয়তে। তস্যেহ ভাগিনৌ
চ্যৌ বীজী ক্ষেত্রিক এব চ”। ইতি ॥ ক্রিয়াম্যুপগমাত্
ইতি সংবিদজ্ঞীকরণাত্ ক্ষেত্রং ক্ষেত্রস্বামিনা বীজবপনার্থে বীজিনে দীয়তে
অত্র তস্মিন্ক্ষেত্রে উত্পন্নস্ত্যাপত্যস্য বীজিক্ষেত্রিণৌ ভাগিনৌ স্বামিনৌ
চ্যৌ মহর্ষিभिঃ। তথা (মনুঃ ৫।১২)—‘ফলং ত্বনমিসংধায় ক্ষেত্রিণাং বীজিনাং
তথা। প্রসঙ্গং ক্ষেত্রিণামর্থো বীজাখ্যোনির্বলীযসী ॥’ ইতি। ফলং ত্বনমিসংধা-

येति । अत्रोत्पन्नमपत्यमावयोरुभयोरस्त्वित्येवमनभिसंधाय षष्ठेऽत्रे यदपत्य-
मुत्पाद्यते तदपत्यं क्षेत्रिण एव । यतो बीजाद्योनिर्वलीयसी ; गवाश्वादिषु तथा
दर्शनात् । अत्रापि नियोगो वाग्दत्ताविषय एव ; इतरस्य नियोगस्य मनुना
निषिद्धत्वात् (६।५६, ६०)—‘देवराद्वा सपिण्ठाद्वा स्त्रिया सम्यक्नियुक्तया
प्रजैप्सिताऽधिगन्तव्या सन्तानस्य परिक्षये ॥ विधवायां नियुक्तस्तु धृताक्तो
वाग्यतो निशि । एकमुत्पादयेत्पुत्रं न द्वितीयं कथंचन ॥’ इत्येवं नियोगमुपन्यस्य
मनुः स्वयमेव निषेधति (६।६४, ६८)—‘नान्यस्मिन्विधवा नारी नियुक्तव्या
द्विजातिभिः । अन्यस्मिन्नि नियुक्तानां धर्मं हन्युः सनातनम् ॥ नोद्वाहिकेषु मन्त्रेषु
नियोगः कीर्त्यते क्वचित् । न विवाहविधावुक्तं विधवावेदनं पुनः ॥ अयं
द्विजैर्हि बिद्वद्भिः पशुधर्मो विगर्हितः । मनुष्याणामपि प्रोक्तो वेने राज्यं प्रशासति ॥
स महीमखिलां भुञ्जन् राजर्षिप्रवरः पुरा । वर्णानां संकरं चक्रे कामोपहतचेतनः ॥
ततः प्रभृति यो मोहात्प्रमीतपतिकां स्त्रियम् । नियोनयत्यपत्यार्थं गर्हन्ते तं हि
साधवः ॥’ इति ॥ नच विहितप्रतिषिद्धत्वादिकल्प इति मन्तव्यम् ; नियुक्तृणां
निन्दाश्रवणात्, स्त्रीधर्मेण व्यभिचारस्य बहुदोषश्रवणात्, संयमस्य प्रशस्तत्वाच्च ।
यथाह मनुरेव (५।१५७)—‘कामं तु क्षपयेद्देहं पुष्पमूलफलैः शुभैः । नतु
नामापि गृहीयात्पत्यौ प्रेते परस्य तु ॥’ इति जीवनाथं पुरुषान्तराश्रयणं
प्रतिषिद्धय (मनुः ५।१५८।१६१)—‘आसीतामरणात्क्षान्ता नियता ब्रह्मचारिणी ।
यो धर्मं एकपत्नीनां काङ्क्षन्ती तमनुत्तमम् ॥ अनेकानि सहस्राणि कौमार-
ब्रह्मचारिणाम् । दिवं गतानि विप्राणामकृत्वा कुलसंततिम् ॥ मृते भर्तारि
साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिता । स्वर्गं गच्छत्यपुत्रापि यथा ते ब्रह्मचारिणः ॥
अपत्यलोभाद्या तु स्त्री भर्तारमतिवर्तते । सेह निन्दामवाप्नोति परलोकाच्च
हीयते ॥’ इति पुत्रार्थमपि पुरुषान्तराश्रयणं निषेधयति । तस्माद्विहित-
प्रतिषिद्धत्वादिकल्प इति न युक्तम् ॥ एवं विवाहसंस्कृतानियोगे प्रतिषिद्धे
कस्तर्हि धर्म्यो नियोग इत्यत आह (मनुः मे।६६१।७०)—‘यस्या भ्रियते
कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः । तामनेन विधानेन निजो बिन्देत देवरः ॥
यथाविध्यधिगम्येनां शुक्रवस्त्रां शुचिप्रताम् । मिथो भजेताप्रसवात्सकृत्सकृत्प्रावृत्तौ ॥’

इति । यस्मै वाग्दत्ता कन्या स प्रतिग्रहमन्तरेणैव तस्याः पतिरित्यस्मादेव
बचनादवगम्यते । तस्मिन्प्रेते देवरस्तस्य ज्येष्ठः कनिष्ठो वा निजः सोदरो
बिन्देत परिणयेत् । यथाविधि यथाशास्त्रमधिगम्य परिणीय अनेन विधानेन
धृताभ्यङ्गवानियमादिना शुक्रवस्त्रां शुचिप्रतां मनोवाङ्मायसंयतां मिथो रहस्यागर्भ-
ग्रहणात्प्रत्युत्वेकवारं गच्छेत् । अयं च बिबाहो वाचनिको धृताभ्यङ्गादिनियमवत्,
नियुक्ताभिगमनाङ्गमिति न देवरस्य भार्यात्वमापादयति । अतस्तदुत्पन्नमपत्यं
क्षेत्रस्वामिन एव भवति, न देवरस्य संविदा तृभयोरपि ॥ १२७ ॥

128. Twelve varieties of सवर्ण sons are enumerated
to determine their shares and rights.

औरसो धर्मपत्नीजस्तत्तमः पुत्रिकासुतः ।

क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु सगोत्रेणेतरेण वा ॥ १२८ ॥

गृहे प्रच्छन्नउत्पन्नो गूढजस्तुसुतः स्मृतः ।

कानीनः कन्यकाजातो मातामहसुतोमतः ॥ १२९ ॥

अक्षतायां-क्षतायां वा जातः पौनर्भवः सुतः ।

दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तको भवेत् ॥ १३० ॥

क्रीतश्च ताभ्यां विक्रोतः कृत्रिमः स्यात्स्वयंकृतः ।

दत्तात्मा तु स्वयंदत्तो गर्भेविन्नः सहोदजः ॥ १३१ ॥

उत्पद्यते यस्तु सौपविद्धः भवेत् सुतः ।

पिण्डदोऽश्वरश्चैषां पूर्वाभावे परः परः ॥ १३२ ॥

Prose—धर्मपत्नीजः (सुतः) औरसः (स्मृतः) ; पुत्रिका-सुतः तत्तमः
(स्मृतः) ; सगोत्रेण इतरेण (सपिण्डेन देवरेण) वा क्षेत्रजातः क्षेत्रजः स्मृतः ;
गृहे प्रच्छन्न उत्पन्न सुतः गूढजः स्मृतः ; कन्यकाजातः कानीनः मातामहसुतः

মতঃ ; অক্ষতায়ান্ ক্ষতায়ান্ বা জাতঃ সূতঃ পৌনর্ভবঃ ভবেৎ ; মাতা পিতা বা যং দদ্যাৎ স পুত্রঃ দত্তকো ভবেৎ ; তাম্ভ্যান্ বিক্রীতঃ সূতঃ ক্রীতঃ স্যাৎ, কৃত্রিমঃ স্যাৎ স্বয়ংকৃতঃ ; দত্তাত্মা তু স্বয়ং দত্তঃ স্যাৎ, গর্ভে বিন্নঃ সহোদজঃ স্যাৎ ; যন্তু মাতাপিতৃভ্যাম্ উতসৃষ্টঃ কেচনচিৎ গৃহ্যতে স অপবিদ্ধঃ সূতঃ ভবেৎ । যদাং (দ্বাদশপ্রকারসূতানাং মন্ত্ৰে) পূর্বাভাবে পরঃ পরঃ পিণ্ডবঃ অংশহরঃ (রিত্বভাগ) ভবেৎ ।

Beng—ধর্মপত্নীৰ গর্ভজাত সূতকে (পুত্রকে) ঔরসপুত্র বলা হয় ; ভ্রাতৃহীনা কন্তাকে দানকালে জনকপিতা যদি সর্গ কবাইয়া লন, যে এর গর্ভজাত পুত্র আমাবই হইবে, তবে সেই পুত্রিকাব পুত্রকে পুত্রিকা-পুত্র বলে—এও ঔরসপুত্র-তুল্য। সগোত্র বা সপিণ্ড দেবরাদি হইতে অপুত্রক বাক্তিব পত্নীতে উৎপন্ন পুত্রকে ক্ষেত্রজ বলে ; স্বামীগৃহে প্রচ্ছন্ন উৎপন্ন সূতকে গৃহজ বলা হয় ; কুমারী অবস্থায় জাতপুত্রকে কানীন বলা হয়, সে মাতামহেব পুত্র বলিয়া গণ্য হয়। অভুক্তা বা ভুক্তা নারীকে পুনরায় বিবাহ দিলে সে পুনর্ভূ হয়, তাব যে পুত্র হয় তাকে পৌনর্ভব বলা হয়। মাতা বা পিতা যদি সজাতীয়েব হাতে পুত্রকে দান কবে, তবে সে পুত্র দত্তকপুত্র হয় ; মাতা বা পিতা অভাবে পড়িয়া যে পুত্রকে বিক্রয় কবে সে ক্রীতপুত্র ; পুত্রহীন যদি ধনাদিপ্রলোভনদ্বারা কাহাকেও পুত্র বলিয়া গ্রহণ করে, তবে সে স্বয়ংকৃতপুত্র। যে নিজেকে “আমি আপনাব পুত্র বলিয়া” আত্মসমর্পণ করে তবে সে স্বয়ংদত্ত পুত্র ; গর্ভে অবস্থানকালে মাতার বিবাহেব পর যে পুত্র হয় সে সহোদজ নামে পরিচিত হয়। মাতা পিতা যাকে ত্যাগ কয়িয়াছে এমন পুত্র গ্রহণ কবিলে, তাকে অপবিদ্ধ পুত্র বলা হয়। [এই পুত্র গ্রাহীরই পুত্র। আর উক্ত অগ্রাণ্ড স্থলে সর্বগ হইলেই পুত্ররূপে গণ্য হইয়া থাকে সর্বগ না হইলে নয়।]

ঔরসপুত্র, পুত্রিকাপুত্র ইত্যাদি দ্বাদশপ্রকার পুত্র যাহা ক্রমে ক্রমে

বলাহইল, ইহাদের মধ্যে পূর্ব পূর্ব পুত্রের অভাবে পর পর উল্লিখিত পুত্রই পিতার পিণ্ডদাতা হইবে এবং ধনাধিকারীও হইবে।

Eng.—A son born of a legally wedded wife is called “Aurasa Putra”, the son of daughter (if she has no brother) is called “Putrikaputra” if there be a contract by the father during her marriage that her son will be the father’s own ; this Putrikaputra is equal to an “Aurasa” one ; A “Kshetrarajaputra” is one born in another’s wife due to “Niyoga” by a “Devara” or a Sagotra or a Sapinda ; a son born in husband’s abode secretly by a “savarna” is known as “Gudaja-putra” ; son born in a maiden is called “Kanyina—” she is regarded as son of grandmother ; a woman whether enjoyed or unenjoyed if married again is called “Punarbhva” and such a one’s son is called “Paunarbhava” ; a “Dattaka-putra” (adopted son) is one who is given away by parents to kindreds ; a “Kritaputra” is one who is got after being sold by parents in dire straits ; a “Kritrima putra” is (a parentless) one who is taken in by showing prospective temptations by a sonless one ; a “Swayam-datta” son is one who comes and surrenders saying “I am yours” ; a “Sahodaja” son is one who was in the womb during his mother’s marriage ; a “Apaviddha” son is one who is taken up when forlorn and given up by parents ; of these twelve Varieties of “Savarnajata” sons each subsequent ones will offer “Sradh Cakes” and will inherit

ancestral objects if there be no preceding ones. [अत्र मुख्यगौण-पुत्रानुसारेण दायग्रहणव्यवस्था] ।

Mita—समानासमानजातीयानां पुत्राणां विभागकृत्स्निका, अधुना मुख्यगौणपुत्राणां दायग्रहणव्यवस्थां दर्शयिष्यन् तेषां स्वरूपं तावदाह—औरसः पुत्रः (औरस+अण्) । स च धर्मपत्नीजः—सवर्णा धर्मविवाहोद्भा धर्मपत्नी, तस्यांजात औरसपुत्रः मुख्यः । “तत्समः पुत्रिकासुतः”—तत्समः औरससमः, पुत्रिकायाः सुतः पुत्रिकासुतः । अतएव औरससमः । यथाह वशिष्ठः—“अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलंकृताम् । अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति” । अथवा पुत्रिकैव सुतः, सोप्यौरससमः एव पित्रवयवानाम् अल्पत्वात्, मातृवयवानां बाहुल्याच्च । यथाह वशिष्ठः—“तृतीयः पुत्रिकैव” । तृतीयः पुत्रिकैव । द्वागमुष्यायणस्तु जनकस्यौरसादपकृष्टः, अन्यक्षेत्रोत्पन्नत्वात् । “क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु सगोत्रेण इतरेण वा”—इतरेण सपिण्डेन देवरेण वा उत्पन्नः पुत्रः क्षेत्रजः ॥ १२८ ॥

गृहजःपुत्रो भर्तृगृहे प्रच्छन्न उत्पन्नः हीनाधिकजातीयपुरुषजत्वपरिहारेण पुरुषजत्वनिश्चयाभावेऽपि सवर्णनिश्चये सति बोध्यव्यः । कानीनस्तु कन्यकाया-मुत्पन्न पूर्ववत् सवर्णात् । स मातामहस्य पुत्रः । यच्चनृदा साभवेत् तथा पितृगृहे एव मंस्थिता, अथोदा वोढ रेव पुत्रः । यथाह मनुः—“पितृवेश्मनि कन्या तु यं पुत्रं जनयेद्रहः । तं कानीनं वदेत् नाम्ना वोढुः कन्यासमुद्भवम्” इति ॥ १२९ ॥

पौनर्भवस्तु पुत्रो अक्षतायां क्षतायां वा पुनर्भवां सवर्णादुत्पन्नः । मात्राभर्तृनुज्ञया प्रोषिते प्रेते वा भर्तरि पित्रा वोभाभ्यां वा सवर्णाय यस्मै दीयते, सतस्य दत्तकः पुत्रः । यथाह मनुः—“माता पिता वा दद्यातां यमङ्गिः पुत्रमापदि । सद्यः प्रीतिसंयुक्तं स ह्येवो दत्तिमः सुतः” इति । आपद्ग्रहणाद् अनापदि न देयः, दातुरयं प्रतिषेधः । तथा एकपुत्रे न देयः । “न तुवैकं पुत्रं दद्यात् प्रतिगृहीयाद्वा” इति वसिष्ठस्मरणात् (वशिष्ठः-वसिष्ठ इत्यपि) ।

तथानेकपुत्रासद्भावेऽपि ज्येष्ठो न देयः । “ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः” (मनुः)—इति तस्यैव पुत्रकार्यकरणे मुख्यत्वात् । पुत्रप्रतिग्रहप्रकारश्च “पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन् बन्धूनाहूय राजनि चात्रेण निवेशनमध्ये व्याहृतिभिर्हुत्वा अदूरबान्धवम् बन्धुसन्निवृष्ट एव प्रतिगृहीयात्” इति वसिष्ठेनोक्तः । “अदूरबान्धवम्” इत्यत्यन्तदेशभाषाविप्रकृष्टस्य प्रतिषेधः । एवं क्रीतस्वयं दत्तकृतिमेवपि योजनीयम् । सामान्यन्यायत्वात् ॥ १३० ॥

क्रीतस्तु पुत्रास्ताभ्यां मातापितृभ्यां मात्रा पित्रा वा विक्रीतः पूर्ववत् । तथैकं ज्येष्ठं पुत्रं च वर्जयित्वा आपदि सवर्ण इत्येव ॥ यत्तु मनुनोक्तम्—“क्रीणीयाद् यस्तुपत्याथं मातापित्रोर्यमन्तिकात् । स क्रीतकः सुतस्तस्य सद्योऽसद्योऽपि वा” । तद्गुणैः सद्योऽसद्यो वेति व्याख्येयम्, न जात्या । “सजातयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु” इत्युपसंहारात् ॥ कुत्रिमः स्यात् स्वयंकृतः—कृत्रिमस्तु पुत्रः स्वयं पुत्रार्थिना धमक्षेप्रदर्शनादिप्रलोभनेः पुत्रोक्तः मातापितृहीनः ताभ्यां त्यक्तो वा “तवाहं पुत्रो भवामीति स्वयंदत्तत्वमुपगतः । सहोदजस्तु गर्भे स्थितो गर्भिण्यां परिणीतायां यः परिणीतः स वोढुः पुत्रः ॥ १३१ ॥

अपविद्धो मातापितृभ्यामुत्पद्यः यो गृह्यते स ग्रहीतुः पुत्रः । सर्वत्र सवर्ण इत्येव ॥ एवं मुख्यामुख्यपुत्राननुक्रम्य एतेषां दायग्रहणे क्रममाह—एतेषां पूर्वोक्ताणां द्वादशानां पूर्वस्य पूर्वस्याभावे उत्तर उत्तरः श्राद्धदोऽशहरो धनहरो वेदितव्यः । ओरमपौत्रिकेयसमवाये औरसस्यैव धनग्रहणे प्राप्ते मनुपवादमाह (११३४)—“पुत्रिकायां कृतायां तु यदि पुत्रोऽनुजायते । समस्तत्र विभागः स्याज्ज्येष्ठता नास्ति हि स्त्रियाः ॥” इति । तथा अन्येषामपि पूर्वस्मिन्पूर्वस्मिन्सत्यप्युत्तरेषां पुत्राणां चतुर्थांशभागित्वमुक्तं वसिष्ठेन । “तस्मिंश्चेत्प्रतिगृहीते औरस उत्पद्येत चतुर्थांशभागि स्यादत्तकः” (१४१६) इति । “दत्तकग्रहणं क्रीतकृत्रिमादीनां प्रदर्शनार्थम् ; पुत्रीकरणा-विशेषात् । तथा च कात्यायनः—“उत्पन्ने त्वौरसे पुत्रे चतुर्थांशहराः सुताः । सवर्णा असवर्णास्तु ग्रासाच्छदनभाजनाः ॥” इति । सवर्णा दत्तकक्षेत्रजादयस्ते

सत्यौरसे चतुर्थांशहराः । असवर्णाः कानीनगूढोत्पन्नसहोदजपौनर्भास्ते त्वौरसे सति न चतुर्थांशहराः, किंतु आसाच्छदनभाजनाः । यदपि विष्णुवचनम्—‘अप्रशस्तास्तु कानीनगूढोत्पन्नसहोदजाः । पौनर्भवश्च नैवेते पिण्डरिक्थांश-भागिनः ॥’ इति, तदपौरसे सति चतुर्थांशनिषेधपरमेव ; औरसाद्यभावे तु कानीनादीनामपि सकलपित्र्यधनग्रहणमस्त्येव । ‘पूर्वाभावे परः परः’ इति वचनात् ॥ यदपि मनुवचनम् (६।१६३)—‘एक एवौरसः पुत्रः पित्र्यस्य वसुनः प्रभुः । शेषाणामानृशंस्यार्थं प्रदद्यात् प्रजीवनम् ॥’ इति, तदपि दत्तकादीनामौरसप्रतिकूलत्वे निर्गुणत्वे च वेदितव्यम् । तत्र क्षेत्रजस्य विशेषो दर्शितस्तेनैव (मनुना)—‘षष्ठं तु क्षेत्रजस्यांशं प्रदद्यात्पैतृकाद्धनात् । औरसो विभजन्दायं पित्र्यं पञ्चममेव वा ॥’ इति प्रतिकूलत्वनिर्गुणत्वसमुच्चये षष्ठमशम्, एकतरसद्भावे पञ्चममिति विवेक्तव्यम् ॥ यदपि मनुना पुत्राणां षट्कद्वयमुपन्यस्य पूर्वपट्कस्य दाय्यादवान्धवत्वमुक्तम् उत्तरपट्कस्यादायादवान्धवत्वमुक्तम् (मनुना)—‘औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च । गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च दाय्यादा बान्धवाश्च षट् ॥ कानीनश्च सहोदश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा । भव्यं दत्तश्च शौद्रश्च षडदायादवान्धवाः ॥’ इति, तदपि स्वपितृसपिण्डसमानोदकानां सनिहितरिक्थहरान्तराभावे पूर्वपट्कस्य तद्विक्थहरत्वम्, उत्तरपट्कस्य तु तन्नास्ति । बान्धवत्वं पुनः समानगोलत्वेन चोदकप्रदानादिकार्यकर्तृत्वं वर्गद्वयस्यापि सममेवेति व्याख्येयम् ॥ (मनुः आह)—‘गोलरिक्थे जनयितुर्न भजेद्दन्त्रिमः सुतः । गौत्ररिक्थानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधा ॥’ इत्यत्र ‘दन्त्रिम’ग्रहणस्य पुत्रप्रतिनिधिप्रदर्शनार्थत्वात् । पितृधनहारित्वं तु पूर्वस्य पूर्वस्याभावे सर्वेषामविशिष्टम् । (मनुः)—‘न भ्रातरो न पितरः पुत्रा रिक्थहराः पितुः ।’ इत्यौरसव्यतिरिक्तानां पुत्रप्रतिनिधीनां सर्वेषां रिक्थहारित्वप्रतिपादनपरत्वात् । औरसस्य तु (मनुः बदति)—‘एक एवौरसः पुत्रः पित्र्यस्य वस्तुनः प्रभुः ।’ इत्यादौ पुत्रव्यतिरिक्तरिक्थ-भाविषयत्वेन प्रसिद्धत्वाच्च । बासिष्ठादिषु वर्गद्वयेऽपि कस्यचिद्व्यत्ययेन पाठो गुणवदगुणवद्विषयो वेदितव्यः । गौतमीये तु ‘पौत्रिके यस्य द्रुशमत्वेन

पाठो विजातीयविषयः । तस्मात्स्थितमेतत्पूर्वपूर्वाभावे परः परोऽशभागिति ॥ यत्तु (६।१८२)—‘भ्रातृणामेकजातानामेकश्चेत्पुत्रवान्भवेत् । सर्वे ते तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुव्रवीत् ॥’ इति, तदपि भ्रातृपुत्रस्य पुत्रीकरणसंभवेऽन्येषां पुत्रीकरणनिषेधार्थम्, न पुनः पुत्रत्वप्रतिपादनाय । ‘तत्सुता गोत्रजा बन्धुः—’ (sl १३५) इत्यनेन विरोधात् ॥ १३२ ॥

CHARCHA

1. तत्समः—तेन समः, ३या तत् । तस्य समः=तत्समः, शेषषष्ठीतत is also correct. See also our “न तितिक्षासममस्ति साधनम्”—Kirata II.

2. स्वयंकृतः—“स्वयं क्तेन” इति ३तत । So also स्वयं दत्तः ।

3. कानीनः—कन्याया अपत्यम् इति कानीन by कन्यायाः कनीन च” इति अण् प्रत्ययसन्निधौ कनीनादेशश्च ।

4. अंशहरः—अंशं हरतीति कर्त्तरि अच् प्रत्ययः by the rule—“हरतेरनुद्गमने अच्” । Note समान+वर्ण=सवर्ण with स for समान, similarly सगौत्र, etc.

133-134 - Now shares of विजातीय पुत्र are being said.

सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः ।

जातोपि दास्यां शूद्रेण कामतोऽशहरो भवेत् ॥ १३३ ॥

मृते पितरि कुर्युस्तं भ्रातरस्त्वर्धभागिकम् ।

अभ्रातृको हरेत्सर्वं दुहितृणां सुतादृते ॥ १३४ ॥

Prose - अयं विधिः (पूर्वश्लोकोक्तविधिः) मया सजातीयेषु एव तनयेषु प्रोक्तः । शूद्रेण दास्यामुत्पन्नः पुत्रः कामतः (पितुरिच्छया) अंशहरः भवेत् ।

पितरि मृते भ्रातरः तं (दासीपुत्रम्) अर्धभागिकम् (अर्धभागयुक्तम्) कुर्युः। अभ्रातृकः (दासीपुत्रः), दुहितृणां सुतात्पुत्रे (दुहितृ-सुताभावे) सर्वं हरेत्।

Beng. पूर्वभ्रातृकोक्त विधि याहा उक्त इहियाछे ताहा सजातीय वा सवर्ण पुत्र विषयेइ प्रयोज्या। शुद्रपिता यदि सेवा दासीते पुत्र उपादन कवे, तवे इदं पुत्र पितार इच्छानुसारे सम्पत्तिव भाग पाईवे वा धनभागी इहवे। आव पितार मृत्युवर पर परिणीता स्त्रीर पुत्रगण, (अर्थात् दासी पुत्रेव भाईयेवा) निज प्राप्ता अंशेव अर्द्धेक दिवे। आर परिणीता स्त्रीर पुत्र ना थाकिले दासी पुत्रेइ सब पाईवे। तवे दोहित थाकिले, दासीपुत्र किछ अंश पाईवे मात्र।

Eng. This procedure as said by me in the previous sloka is for सवर्ण-सजातीय sons; if however a sudra begets a son in his maidservant, then this son will get share in property according to father's will; the father being dead, he having other legal sons that are brothers to this maid's son, will give him share half of their own; but father having no legal sons, this दासीपुत्र (maid's son) will inherit everything; this last rule will hold good if dead father's have no daughter's sons; in this case दासीपुत्र will get a share as before (see Mita).

Mita—इदानीमुक्तोपसंहारव्याजेन तत्रैव नियममाह—“समानजातीयेषु एव पुत्रेषु अयं—” पूर्वाभावे परः परः इत्युक्तो विधि”, न भिन्नजातीयेषु। तत्र च कानून गृहोत्पन्नसहोदजपौनर्भवाणां सवर्णत्वं जनकद्वारेण, न स्वरूपेण; तेषां वर्णजातिलक्षणाभावस्य उक्तत्वात्। तथानुलोमजानां मूर्धावसिक्तादीनाम् औरसेषु अन्तर्भावात् तेषामप्यभावे क्षेत्रजादीनां दायहरत्वं बोध्यव्यम्।

शूद्रपुत्रस्तु औरसोपि कृत्स्नं भागं अन्याभावेपि न लभते। यथाह मनुः— “यद्यपि स्यात्तु सत्पुत्रो यद्यपुत्रोपि वा भवेत्। नाधिकं दशमात् दद्यात् शूद्रापुत्राय धर्मतः।” यदि सत्पुत्रः विद्यमानद्विजातिपुत्रः यद्यपुत्रः अविद्यमान-द्विजातिपुत्रो वा स्यात्, तस्मिन् मृते क्षेत्रजादिर्वा अन्यो वा संपिण्डः शूद्रापुत्राय तद्धनात् दशमांशदधिकं न दद्याद् इति अस्मादेव क्षत्रियावैश्यापुत्रयोः सवर्णापुत्राभावे सकलधनग्रहणं गम्यते ॥

अधुनाशूद्रधनविभागे विशेषमाह—“शूद्रेण दास्यामुत्पन्नः पुत्रः”, “कामतः” पितुरिच्छया भागं लभते। पितुरूर्ध्वं तु यदि परिणीतापुत्राः सन्ति तदा तेभ्रातरस्तं दासीपुत्रं अर्धभागिनं कुर्युः, स्वभागात् अर्द्धं ददुः इत्यर्थः। अथ परिणीताः पुत्रा न सन्ति तदा कृत्स्नं धनं दासीपुत्रो गृह्णीयात्। यदि परिणीतात् दुहितरः तत्पुत्रा वा न सन्ति तत्सद्भावे अर्धभागिक एव दासीपुत्रः। अत्र च शूद्रग्रहणात् द्विजातिना दास्यामुत्पन्नः पितुरिच्छयाप्यंशं न लभन्ते नाप्यर्धम्। दुहितर एव कृत्स्नम्। किन्तु अनुकूलश्चेत् जीवनमात्रं (ग्रासाच्छादनं) लभते ॥ १३४ ॥

CHARCHA

1. अर्धभागिकम्—अर्धं भागस्य इति अर्धभागः by the rule “अर्थं नपुंसकम् (“समांशवाची अर्धशब्दो नित्यं क्लीबे” इत्येकदेशितत्वात्)। अर्धभागः अस्ति अस्य इति अस्त्यर्थे ठन् by the rule “अत इतिठनौ”। तम्। Qual. तम्।

2. सुतात्—ऋतेशब्दयोगे १मी। see ante.

135-136—दायविधि in order of मुख्यगौणसुत is stated now general दायदक्रम is stated.

पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा।

तत्सुता गोत्रजा वन्धुशिष्यसब्रह्मचारिणः ॥ १३५ ॥

एषामभावेपूर्वस्य धनभागस्ततोत्तरः।

स्वयांतस्य ह्यपुत्रस्य सर्ववर्णेष्वयं विधिः ॥ १३६ ॥

Prose—(अपुत्रस्य स्वर्थातस्य मरणात् परं) पत्नी दुहितरश्च पितरौ (मातापितरौ) आतरस्तथा तत्सुताः, (भ्रातृसुताः) गोत्रजाः बन्धु-शिष्य-सम्रह्यचारिणः धनभाजः भवन्ति । एषाम् पूर्वस्य अभावे उत्तरोत्तरः धनभाग् भवति । सर्ववर्णेषु अयं विधिः ।

Beng. কেহ অপুত্রক ইহঁয়া পরলোকগমন করিলে, তার সম্পত্তি (ধনাদির) প্রথমে পত্নী, তদভাবে দুহিতা, তদভাবে পিতা ও মাতা, তদভাবে ভ্রাতৃগণ, তদভাবে ভ্রাতৃপুত্রগণ, তদভাবে গোত্রজ কেহ, তদভাবে বন্ধুবর্গ (আত্মবন্ধু, পিতৃবন্ধু, ও মাতৃবন্ধু), তদভাবে শিষ্য (সংশিষ্য), তদভাবে সম্রহ্যচারী অর্থাৎ সহাধ্যায়ী, (যথাক্রমে পূর্বাভাবে পববর্তীগণ) অধিকারী ইহঁবে। সর্ববর্ণের পক্ষেই এই বিধি বলবৎ থাকিবে।

Eng. If some one dies sonless, then after his death his property will devolve in order—first on—wife, daughter, parents, brothers, nephews, गोत्रज kindreds, his related friends (friends of self, of father, of mother) his good disciple or his schoolfellow (pupils of the same “acharyya”); the preceding ones being not available succeeding ones will in order get the property; this is the rule for all persons of all वर्ण or caste.

[N. B.—By पत्नी is meant legally religiously married wife; if wives are many then this share will be by allotment among सजातीय and विजातीय पत्नी । Note sloka 132 has said of दायग्रहण of 12 varieties of sons in order; here it says दायग्रहण of an अपुत्रक in order of पत्नी, दुहितृ etc.]

Mita—मुख्यगौणसुता दायं गृह्णन्ति इति निरूपितं, तेषामभावे सर्ववर्णानां दायदक्रम उच्यते—पूर्वोक्ता द्वादशपुत्रा यस्य न सन्ति असावपुत्रः, तस्यापुत्रस्य स्वर्थातस्य परलोकं गतस्य धनभाक् धनग्राही, एषां पत्न्यादीनामनुक्रान्तानां मध्ये पूर्वस्य पूर्वस्याभाव उत्तर उत्तरो धनभागिति संबन्धः । सर्वेषु भूधावसिक्तादिषु अनुलोमजेषु सुतादिषु प्रतिलोमजेषु वर्णेषु च ब्राह्मणादिषु अयं दायग्रहणविधिर्दायग्रहणक्रमो वेदितव्यः । तत्र प्रथमं पत्नी धनभाक् । [पत्नी विवाहसंस्कृता ‘पत्युर्नो यज्ञसंयोगे’ (अये ४।१।३३) इति स्मरणात् । एकवचनं च जात्यभिप्रायेण] । ताश्च बह्वयश्चेत्सजातीयया विजातीययाश्च तदा यथाशं विभज्य धनं गृह्णन्ति । [वृद्धमनुरपि पत्न्याः समग्रधनसंबन्धं वक्ति—‘अपुत्रा शयनं’ भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता । पत्न्येव दद्यात्तत्पिण्डं कृत्स्नमंशं लभेत च ॥ इति । वृद्धविष्णुरपि—‘अपुत्रधनं’ पत्न्यभिगामि, तदभावे दुहितृगामि, तदभावे पितृगामि, तदभावे मातृगामि’ इति । कात्यायनोऽपि—पत्नी पत्युर्थनहरी या न्यादव्यभिचारिणी । तदभावे तु दुहिता यद्यनूढा भवेत्तदा ॥’ इति । तथा ‘अपुत्रस्याथ कुलजा पत्नी दुहितरोऽपि वा । तदभावे पिता माता भ्रातापुत्राश्च कीर्तिताः ॥’ इति । वृहस्पतिरपि (वृद्ध २।४८) —‘कुल्येषु विद्यमानेषु पितृभ्रातृसनाभिषु । अमृतस्य प्रमीतस्य पत्नी तद्भागहारिणी ॥’] एतद्विरुद्धानीव वाक्यानि लक्ष्यन्ते (ना० १२।२४—२६) —‘भ्रातृणामप्रजाः प्रेयात्कश्चिच्चत्प्रव्रजेत वा । विभजेरन्धनं तस्य शेषांस्ते स्त्रीधनं विना ॥ भरणं चास्य कुर्वोरन्ध्रान्णामाजीवनक्षयात् । रक्षन्ति शय्यां भर्तुश्चेदाच्छि-
दुरितराभु तु ॥ इति पत्नीसद्भावेऽपि भ्रातृणां धनग्रहणं पत्नीनां च भरणमात्रं नारदेनोक्तम् । मनुना तु (६।१८) —‘पिता हरेदपुत्रस्य रिक्तं भ्रातर एव वा’ इत्यपुत्रस्य धनं पितृभ्रातृवैति दर्शितम् । तथा (मनुः ६।२१३) —‘अनपत्यस्य पुत्रस्य माता दायमवाप्नुयात् । मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता हरेदन्तम् ॥’ इति मातुः पितामह्याश्च धनसंबन्धो दर्शितः । शङ्केनापि —‘स्त्रियांतस्य अपुत्रस्य भ्रातृगामि द्रव्यं’ तदभावे पितरौ हरेयातां ज्येष्ठा वा पत्नी’ इति भ्रातृणां पितृज्येष्ठायार्च पत्न्याः क्रमेण धनसंबन्धो दर्शितः ।

कात्यायनेनापि — 'विभक्ते संस्थिते द्रव्यं पुत्राभावे पिता हरेत् । आता वा जननी वाऽथ माता वा तत्पितुः क्रमात् ॥' इत्येवमादीनां विस्वार्थानां वाक्यानां धारेश्वरेण व्यवस्था दर्शिता — 'पत्नी गृहीयात्' इत्येतद्वचनजातं विभक्तभ्रातृस्त्रीविषयम् । सा च यदि नियोगार्थिनी भवति । कुत एतत् नियोगसव्यपेक्षायाः पत्न्या धनग्रहणं न स्वतन्त्रायां इति । 'पिता हरेदपुत्रस्य' (मनुः ६।१८५) इत्यादिवचनात्तत्र व्यवस्थाकरणं वक्तव्यम् । नान्यद्व्यवस्था-कारणमस्ति इति गौतमवचनाच्च (२६।६।६) 'पिण्डगोत्रार्थिसंबन्धा रिपथं भजेरन् स्त्री वाऽनपत्यस्य बीजं लिप्सेत' इति । अस्यार्थः — पिण्डगोत्रार्थिसंबन्धा अनपत्यस्य रिपथं भजेरन् स्त्री वा रिपथं भजेत् यदि बीजं लिप्सेतेति । मनुरपि (६।१४६) — 'धनं यो विभृयाद्भ्रातृमृतस्य स्त्रियमेव वा । सोऽपत्यं भ्रातृत्पाद्य दद्यात्तस्यैव तद्धनम् ॥' इति । अनेनैतद्वर्णयति विभक्तधनेऽपि भ्रातृपरतेऽपत्यद्वारेणैव पत्न्या धनसंबन्धो नान्यथेति । तथाऽविभक्तधनेऽपि (मनुः ६।१२०) — 'कनीयाञ्ज्येष्ठभार्यायां पुत्रमुत्पादयेद्यदि । समस्तत्र विभागः स्यादिति धर्मो व्यवस्थितः ॥' इति । तथा बसिष्ठोऽपि (१७।४८) 'रिपथलोभान्नास्ति नियोगः' इति रिपथलोभान्नियोगं प्रतिषेधयन् नियोगद्वारक एव पत्न्याः धनसंबन्धो नान्यथेति दर्शयति । नियोगाभावेऽपि पत्न्या भरणमात्रमेव नारदवचनात् 'भरणं चास्य कुर्वोरन्स्त्रीणामाजीवनक्षयात्' इति । योगेश्वरेणापि किल वक्ष्यते (व्य० १४२) — 'अपुत्रा योषितश्चैषां भर्तव्याः साधुवृत्तयः । निवास्या व्यभिचारिण्यः प्रतिकूलास्तथैव च ॥' इति । अपि च, द्विजातिधनस्य यथार्थत्वात्स्त्रीणां च यज्ञेऽनधिकाराद्धनग्रहणमशुक्तम् । यथा च केनापि स्मृतम् — 'यज्ञार्थे द्रव्यमुत्पन्नं तत्रानधिकृतास्तु ये । अरिक्थभाजस्ते सर्वे घ्रासाच्छादनभाजनाः ॥ यज्ञार्थं विहितं वित्तं तस्मात्तद्विनियोजयेत्, स्थानेषु धर्मजुष्टेषु न स्त्रीमुखविधर्मिषु ॥' इति, — तदनुपपन्नम् ; 'पत्नी दुहितरः' (व्य० १३५) इत्यत्र नियोगस्याप्रतीतेरप्रस्तुतत्वाच्च । अपि चेदमत्र वक्तव्यम्, — पत्न्याः धनग्रहणे नियोगो वा निमित्तं तदुत्पन्नमपत्यं वा । तत्र नियोगस्यैव निमित्तत्वे अनुत्पादितपुत्राया अपि धनसंबन्धो न प्राप्नोति । अथ तदपत्यस्यैव

निमित्तत्वं, तथा सति पुत्रस्यैव धनसंबन्धात्पत्नीति नारदव्ययम् ॥ अथ स्त्रीणां पतिद्वारको धनसंबन्धः पुत्रद्वारको वा नान्यथेति मतम्, — तदप्यसत् ; (मनुः ६।१६४) — 'अध्यग्नग्रव्यावहनिकं दत्तं च प्रीतिकर्मणि । भ्रातृमातृपितृप्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतम् ॥' इत्यादिविरोधात् । किंच ; सर्वथा पुत्राभावे 'पत्नी दुहितरः' इत्यारब्धम् । तत्र नियुक्ताया धनसंबन्धं वदता क्षेत्रज्ञस्यैव धनसंबन्ध उक्तो भवति । स च प्रागेवाभिहित इति 'अपुत्रप्रकरणे पत्नी'ति नारदव्ययम् । अथ पिण्डगोत्रार्थिसंबन्धा रिपथं भजेरन् स्त्री वाऽनपत्यस्य बीजं लिप्सेत' (गौ० २६।५) इति गौतमवचनान्नियुक्ताया धनसंबन्ध इति । तदप्यसत्, — नहि यदि बीजं लिप्सेत तदाऽनपत्यस्य स्त्री धनं गृहीयादित्ययमर्थोऽस्मात्प्रतीयते । किंतु 'अनपत्यस्य धनं पिण्डगोत्रार्थिसंबन्धा भजेरन् स्त्री वा सा स्त्री बीजं वा लिप्सेत मयता वा भवेत्' इति तस्या धर्मान्तरोपदेशः ; 'वा'शब्दस्य पक्षान्तरवचनत्वेन यद्यर्थाप्रतीतेः । अपि च संयताया एव धनग्रहणं युक्तं, न नियुक्तायाः स्मृतिलोकनिन्दितायाः । 'अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता । पत्न्येव दद्यात्तत्पिण्डं कृत्स्नमंशं लभेत् ॥' इति संयताया एव धनग्रहणमुक्तम् ॥

तथा नियोगश्च निन्दितौ मनुना (६।६४) — 'नान्यस्मिन्विधवा नारी नियुक्तव्या द्विजातिभिः । अन्यस्मिन् हि नियुक्ताना धर्मं हन्युः सनातनम् ॥' इत्यादिना । यत्तु बसिष्ठवचनम् (१७।६५) 'रिपथलोभान्नास्ति नियोगः' इति, तदविभक्ते संसृष्टिनि वा भर्तरि प्रेते तस्या धनसंबन्धो नास्तीति स्वापत्यस्य धनसंबन्धार्थं नियोगो न कर्तव्य इति व्याख्येयम् । यदपि नारदवचनम् (१३।२३) — 'भरणं चास्य कुर्वोरन्स्त्रीणामाजीवनक्षयात्' इति, तदपि 'संसृष्टानां तु यो भागमेषामेव स दृश्यते' इति संसृष्टानां प्रस्तुतत्वात्तत्स्त्रीणामन-पत्यानां भरणमात्रप्रतिदानपरम् । नच 'भ्रातृणामप्रजाः प्रेयात्' (ना० १३।२४) इत्येतस्य संसृष्टिविषयत्वे 'संसृष्टानां तु यो भाग' (ना० १३।२४) इत्येतेन धौनस्त्यमाशङ्कनीयम् । यतः पूर्वोक्तविवरणेन स्त्रीधनस्याविभाज्यत्वं तत्स्त्रीणां च भरणमात्रं विधीयते । यदपि 'अपुत्रा योषितश्चैषाम्' (व्य० १४०)

इत्यादिवचनं, तत् स्त्रीवादिस्त्रीविषयमिति वक्ष्यते। यत्तु 'द्विजातिधनस्य' यज्ञार्थत्वात्स्त्रीणां च यज्ञेऽनधिकाराद्धनग्रहणमयुक्तमिति,—तदसत्; सर्वस्य द्रव्यजातस्य यज्ञार्थत्वे दानहोमाद्यसिद्धेः। अथ यज्ञशब्दस्य धर्मोपलक्षणत्वादान-होमादीनामपि धर्मत्वात्तदर्थत्वमविरुद्धमिति मतम्। एवं तदर्थकामयोर्धन-साध्ययोरसिद्धिरेव स्यात्। तथा सति 'धर्मार्थकामान्स्वे काले यथाशक्ति न हापयेत्' (आ० १.१५)। तथा 'न पूर्वाह्नमध्यन्दिनापराह्णानफलान्कुर्याद्यथाशक्ति धर्मार्थकामेभ्यः' (गौ० ६।२४)। तथा 'न तथैतानि शक्यन्ते संनियन्तुमसेवया' (मनुः २।६६) इत्यादियाज्ञशब्दक्यगौतममनुवचनविरोधः। अपि च धनस्य यज्ञार्थत्वे 'हिरण्यं धार्यम्' इति हिरण्यसाधारणस्य कर्त्तव्यतानिराकरणेन पुरुषार्थत्वमुक्तं तत्प्रत्युद्धृतं स्यात्। किंच यज्ञशब्दस्य धर्मोपलक्षणपरत्वे स्त्रीणामपि पूर्तधर्माधिकाराद्धनग्रहणं युक्ततरम्। यत्तु पारतन्त्र्यवचनं 'न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति' (यनुः ६।३) इत्यादि तदस्तु पारतन्त्र्यं, धनस्वीकारे तु को विरोधः॥ कथं तर्हि 'यज्ञार्थं द्रव्यमुत्पन्नम्' इत्यादिवचनम्? उच्यते—'यज्ञार्थमेवाजितं यद्धनं तद्यज्ञ एव नियोक्तव्यं पुत्रादिभिरपीत्येव परं तत्।—'यज्ञार्थं लब्धमददद्भासः काकोऽपि वा भवे' (आ० १.२७) इति दोषश्रवणस्य पुत्रादिर्ष्यविशेषात्। यदपि कात्यायनेनोक्तम्—'अदायिकं राजगामि योपिद्भृत्यौर्ध्वदेहिकम्। अपास्य श्रोत्रियद्रव्यं श्रोत्रियेभ्यस्तदर्पयेत्॥' इति। 'अदायिकं दायारहितं यद्धनं तद्राजगामि राज्ञो भवति, योपिद्भृत्यौर्ध्व-दैहिकमपास्य, तत्स्त्रीणामशनाच्छादनोप्युक्तं और्ध्वदेहिकं घनिनः श्राद्धादुपयुक्तं चापरस्य परिहृत्य राजगामि भवतीति संबन्धः। अस्यापवाद उत्तरार्धे। श्रोत्रियद्रव्यं च योपिद्भृत्यौर्ध्वदेहिकमपास्य 'श्रोत्रियायोपपादये'दिति, तदप्यवरुद्धस्त्रीविषयम्; योपिद्ग्रहणात्। नारदवचनं च (१.३।५२)—'अन्यत्र ब्राह्मणार्तिके राजा धर्मपरायणः। तत्स्त्रीणां जीवनं दद्यादेष दायविधिः स्मृतः॥' इत्यवरुद्धस्त्रीविषयमेव स्त्रीशब्दग्रहणात्। इह तु 'पत्नी'शब्दादुदायाः संयताया धनग्रहणमविरुद्धम्। तस्माद्विभक्त्यासंस्मृष्टिपुत्रे स्वयति पत्नी धनं प्रथमं गृह्णीतीत्ययमर्थः सिद्धो भवति। विभागस्योक्तत्वात्संस्मृष्टिनां तु वक्ष्यमाणत्वात्।

एतेनाल्पधनविषयत्वं श्रीकरादिभिरुक्तं निरस्तं वेदितव्यम्। तथा स्त्रीरसेषु पुत्रेषु सत्स्वपि जीवद्विभागे अजीवद्विभागे च पत्न्याः पुत्रसमांशग्रहणमुक्तम् (व्य० १.१५)—'यदि कुर्यात्समानंशान् पत्न्याः कार्याः समांशिकाः' इति। तथा—'पितुरुर्ध्वं विभजतां माताप्यंशं समं हरेत्' इति च, तथासत्यपुत्रस्य स्वर्थात्स्य धनं पत्नी भरणादतिरिक्तं न लभत इति व्यामोहमात्रम्। अथ 'पत्न्याः कार्याः समांशिका' (व्य० १.१५) इत्यत्र 'माताप्यंशं समं हरेत्' (व्य० २.३) इत्यत्र च जीवनोपयुक्तमेव धनं स्त्रीहरतीति मतं,—तदसत्; 'अंश'शब्दस्य 'सम'शब्दस्य चानर्थक्यप्रसङ्गात्। स्यान्मतम्—बहुधने जीवनोपयुक्तं धनं गृह्णाति अल्पे तु पुत्रांशसमांशं गृह्णातीति। तच्च न विधिवैषम्यप्रसङ्गात्। तथा हि 'पत्न्याः कार्याः समांशिकाः' 'माताप्यंशं समं हरेत्' इति च बहुधने जीवनमात्रोपयुक्तं वाक्यान्तरमपेक्ष्य प्रतिपादयति, अल्पधने तु पुत्रांशसमं प्रतिपादयतीति। यथा चातुर्मास्येषु 'द्वयोः प्रणयन्ति' इत्यत्र पूर्वपक्षिणा सौमिकप्रणयनातिदेशे हेतुत्वेन प्राप्ताया उत्तरवेद्या 'न वैश्वदेवे उत्तरवेदिमुपकिरन्ति 'न शुनासीरीये' इत्युत्तरवेदिप्रतिषेधे दर्शिते राद्धान्तैकदेशिना 'न सौमिकप्रणयनाति-देशप्राप्ताया उत्तरवेद्याः प्रथमोत्तमयोः पर्वणोरयं प्रतिषेधः किंतुपात्र वपन्तीति प्राकरणिकेन वचनेन प्राप्ताया उत्तरवेद्याः प्रतिषेधोऽयमित्यभिहिते पुनः पूर्वपक्षिणा 'उपात्र वपन्ति' इति प्रथमोत्तमयोः पर्वणोः प्रतिषेधमपेक्ष्य पाक्षिकीमुत्तरवेदि प्रापयति। मध्यमयोस्तु निरपेक्षमेव नित्यवदुत्तरवेदि प्रापयति' (जै० ७।३।२३-२४) इति विधिवैषम्यं दर्शितम्। राद्धान्तेऽपि विधिवैषम्यभयात्प्रथमोत्तमयोः पर्वणोर्दुत्तरवेदिप्रतिषेधो नित्यानुवादो 'द्वयोः प्रणयन्ति' इत्युत्तरवेदिप्रतिषेधो नित्यानुवादो 'उपात्र वपन्ति' इति मध्यमयोरेव वरुणप्रघाससाकमेधपर्वणोर्दुत्तरवेदि विधत्त इति दर्शितम्। यदपि मतम् (मनुः ६।१८५)—'पिता हरेदपुत्रस्य रिक्थं आतर एव वा' इति मनुस्मरणात्, तथा—'स्त्र्यांतस्य ह्यपुत्रस्य आतृगामि द्रव्यं तदभावे पितरौ हरेयातां जडेऽवा वा पत्नी' इति शङ्खस्मरणाच्च अपुत्रस्य धनं आतृगामीति प्राप्तं, 'भरणं' चास्य दुर्बोर्स्त्रीणामाजीवनक्षयात्' (ना० १.३।२६) इत्यादिवचनाच्च भरणोपयुक्तं धनं पत्नी लभत इत्यपि स्थितम्। एवं स्थिते

बहुधने अपुत्रे स्वयति भरणोपयुक्तं पत्नी गृह्णाति, शेषं च भ्रातरः । यदा तु पत्नीभरणमात्रोपयुक्तमेव द्रव्यमस्ति ततो न्यूनं वा तदा किं पत्न्येव गृह्णात्युत भ्रातरोऽपीति विरोधे पूर्ववलीयस्तुक्षापनार्थं 'पत्नी दुहितर' इत्यारब्धमिति, तदप्यत्र भगवानाचार्यो न मृष्यति । यतः (मनुः ६।१८५)—'पिता हरेदपुत्रस्य रिक्थं भ्रातर एव वा' इति विकल्पस्मरणान्नेदं क्रमपरं वचनम्, अपि तु धनग्रहणेऽधिकारप्रदर्शनमात्रपरम् । तच्चासत्यपि पत्न्यादिगणे घटत इति व्याचक्षते । शङ्खवचनमपि संसृष्टभ्रातृविषयमिति । अपि चाल्पविषयत्वमस्माद्वचनात्प्रकरणाद्वा नावगम्यते । 'धनभागुत्तरोत्तरः' (व्य० १३६) इत्यस्य च 'पत्नी दुहितर' इति विषयद्वये वाक्यान्तरमपेक्ष्याल्पधनविषयत्वम्, पित्रादिषु तु धनमात्र-विषयत्वमिति पूर्वोक्तं विधिवैषम्यं तदवस्थमेवेति यत्किंचिदेतत् । यत्तु हारीतवचनम्—विधवा यौवनस्था चेन्नारी भवति कर्कशा । आयुषः क्षपणार्थं तु दातव्यं जीवनं तदा ॥' इति,—तदपि शङ्कितव्यभिचारायाः सकलधन-ग्रहणनिषेधपरम् । अस्मादेव वचनादनाशङ्कितव्यभिचारायाः सकलधनग्रहणं गम्यते । एतदेवाभिप्रेत्योक्तं शङ्खेन 'ज्येष्ठा वा पत्नी' इति । ज्येष्ठा गुणज्येष्ठा अनाशङ्कितव्यभिचारा, सा सकलं धनं गृहीत्वाऽन्यां कर्कशामपि मातृवत्पालयतीति सर्वमनवधम् ॥ तस्मादपुत्रस्य स्वयतिरस्य विभक्तस्यासंसृष्टिनो धनं परिणीता स्त्री संयता सकलमेव गृह्णातीति स्थितम् ।

यदभावे दुहितरः । 'दुहितर' इति बहुवचनं समानजातीयानामसमान-जातीयानां च समविषमांशप्राप्त्यर्थम् । तथा च कात्यायनः—'पत्नी भर्तुर्धनहरी या स्यादव्यभिचारिणी । तदभावे ॥ दुहिता यद्यनूदा भवेत्तदा ॥' इति । बृहस्पतिरपि (२।१।५५-५६)—'भर्तुर्धनहरी पत्नी तां विना दुहिता स्मृता । अङ्गादङ्गात्संभवति पुत्रवदुहिता नृणाम् । तस्मात्पितृधनं त्वन्यः कथं गृह्णीत मानवः ॥' इति । तत्र चोदानूदासमवाये तु दुहिता यद्यनूदा भवेत्तदा' इति विशेषस्मरणात् । तथा प्रतिष्ठिताप्रतिष्ठितानां समवाये अप्रतिष्ठितैव तदभावे प्रतिष्ठिता ; 'स्त्रीधनं दुहितृणामप्रत्तानामप्रतिष्ठितानां च' (गौ. २।६) इति गौतमवचनस्य पितृधनेऽपि समानत्वात् । न चैतत्पुत्रिकाविषयमिति

मन्तव्यम् । 'तत्समः पुत्रिकासुतः' इति पुत्रिकायास्तत्सुतस्य चौरससमत्वेन पुत्रश्रक्करणेऽभिधानात् । 'च'शब्दादुहित्रभावे दौहित्रो धनभाक् । यथाह विष्णुः—'अपुत्रपौत्रसंताने दौहित्रा धनमाप्नुयुः । पूर्वेषां तु स्वधाकारे पौत्रा दौहित्रिका मताः ॥' इति । मनुरपि (६।१३६)—अकृता वा कृता वाऽपि यं विन्देत्सद्गशात्सुतम् । पौत्री मातामहस्तेन दद्यात्पिण्डं हरेद्धनम् ॥' इति ॥

तदभावे पितरौ मातापितरौ धनभाजौ । यद्यपि युगपदधिकरणवचनतायां द्वन्द्वस्मरणात् तदपवादत्वादेकशेषस्य धनग्रहणे पित्रोः क्रमो न प्रतीयते, तथापि विग्रहवाक्ये 'मातृ'शब्दस्य पूर्वनिपातादेकशेषाभावपक्षे च मातापिताराविति 'मातृ'शब्दस्य पूर्व श्रवणात् पाठक्रमादेवार्थक्रमावगमाद्धनमन्वयेऽपि क्रमापेक्षायां, प्रतीतक्रमानुरोधेनैव प्रथमं माता धनभाक्, तदभावे पितेति गम्यते । किंच पिता पुत्रान्तरेष्वपि साधारणः ; माता तु न साधारणीति प्रत्यासत्त्यतिशयात् 'अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेत्' (वनुः ६।१८७) इति वचनान्गा-तुरेव प्रथमं धनग्रहणं युक्तम् । नच सपिण्डेष्वेव प्रत्यामत्तिर्नियामिका, अपि तु समानोदकादिष्वप्यविशेषेण धनग्रहणे प्राप्ते प्रत्यासत्तिरेव नियामिकेत्यस्मादेव वचनादवगम्यत इति । मातापित्रोर्मातुरेव प्रत्यासत्त्यतिशयाद्धनग्रहणं युक्ततरम् । तदभावे पिता धनभाक् ।

पित्रभावे भ्रातरो धनभाजः । तथा च (मनुः ६।१८२)—'पिता हरेदपुत्रस्य रिक्थं भ्रातर एव वा' इति । यत्पुनर्धरिश्चरेणोक्तम् (६।११७)—'अनपत्यस्य पुत्रस्य माता दायमवाप्नुयात् । मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता हरेद्धनम् ॥' इति मनुवचनाज्जीवत्यपि पितरि मातरि वृत्तायां पितुर्माता पितामही धनं हरेन्न पिता । यतः पितृगृहीतं धनं विजातीयेष्वपि पुत्रेषु गच्छति, पितामहीगृहीतं तु सजातीयेष्वेव गच्छतीति पितामहोऽव गृह्णातीति । एतदप्याचार्यो नानुमन्यते । विजातीयपुत्राणामपि धनग्रहणस्योक्तत्वात्, 'चतुस्त्रिद्व्येकभागाः स्युः' (व्य० १२५) इत्यादिनेति । यत्पुनः (मनुः ६।१८६)—'अहर्ष्यं ब्राह्मणद्रव्यं राज्ञा नित्यमिति स्थितिः' इति मनुस्मरणं तन्नृपाभिप्रायं,

ननु पुत्राभिप्रायम् । आतृष्वपि सोदराः प्रथमं गृहीयुः भिन्नोदराणां मात्रा विप्रकर्षात् । 'अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेत्' (मनुः ६।१८७) इति स्मरणात् ।

सोदराणामभावे भिन्नोदरा धनभाजः, आतृणामप्यभावे तत्पुत्राः पितृक्रमेण धनभाजः । आतृपुत्रसमवाये आतृपुत्राणामनधिकारः ; आत्रभावे आतृपुत्राणामधिकारवचनात् ; यदा त्वपुत्रे आतरि स्वयति तद्आतृणामविशेषेण धनसंबन्धे जाते आतृधनविभागात्प्रागेव यदि कश्चिद्भ्राता मृतस्तदा तत्पुत्राणां पितृतोऽधिकारे प्राप्ते तेषां आतृणां च विभज्य धनग्रहणे 'पितृतो भागकल्पना' (व्य० १२०) इति युक्तम् ॥

आतृपुत्राणामप्यभावे गोत्रजा धनभाजः । गोत्रजाः पितामही सपिण्डाः समानोदकाश्च । तत्र पितामही प्रथमं धनभाक् । 'मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता धनं हरेत्' (मनुः ६।२१३) — इति मात्रानन्तरं पितामह्या धनग्रहणे प्राप्ते पित्रादीनां आतृमुत्पर्यन्तानां वद्धक्रमत्वेन मध्येऽनुप्रवेशाभात्, 'पितुर्माता धनं हरेत्' इत्यस्य वचनस्य धनग्रहणाधिकारप्राप्तिमात्रपरत्वादुत्कर्षे तत्सुतानन्तरं पितामही गृह्णातीत्यविरोधः ॥ पितामह्याश्चाभावे समानगोत्रजाः सपिण्डाः पितामहादयो धनभाजः ; भिन्नगोत्राणां सपिण्डानां 'बन्धु'शब्देन ग्रहणात् । तत्र च पितृसन्तानाभावे पितामही पितामहः पितृव्यास्तत्पुत्राश्च क्रमेण धनभाजः । पितामहसन्तानाभावे प्रपितामही प्रपितामहस्तत्पुत्रास्तत्सूनवश्चैत्येवमासप्तमात्समानगोत्राणां सपिण्डानां धनग्रहणं वेदितव्यम् । तेषामभावे समानोदकानां धनसंबन्धः । ते च सपिण्डानामुपरि सप्त वेदितव्याः । जन्मनामज्ञानाधिकारो वा । यथाऽऽह बृहन्मनुः—'सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते । समानोदकभावस्तु निवर्तताचतुर्दशात् ॥ जन्मनामज्ञोः स्मृतेरेके तत्परं गोत्रमुच्यते ॥' इति ।

गोत्रजाभावे बन्धवो धनभाजः । बन्धवश्च त्रिविधाः—आत्मबन्धवः, पितृबन्धवः, मातृबन्धवश्चेति । यथोक्तम्—'आत्मपितृष्वसुः पुत्रा आत्ममातृष्वसुः सुताः । आत्ममातुलपुत्राश्च विज्ञेया आत्मबान्धवाः ॥ पितुः पितृष्वसुः पुत्राः

पितुर्मातृष्वसुः सुताः । पितुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः पितृबान्धवाः ॥ मातुः पितृष्वसुः पुत्राः । मातुर्मातृष्वसुः सुताः । मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया मातृबान्धवाः इति ॥ तत्र चान्तरङ्गत्वात्प्रथममात्मबन्धवो धनभाजस्तदभावे पितृबन्धवस्तदभावे मातृबन्धव इति क्रमो वेदितव्यः । बन्धुनामभावे आचार्यः, तदभावे शिष्यः—'पुत्राभावे यः प्रत्यासन्न सपिण्डः तदभावे आचार्यः, आचार्याभावेऽन्तेवासी' इत्यापस्तम्बस्मरणात् ॥

शिष्याभावे सत्रह्यचारी धनभाक् । येन सहैकस्मादाचार्यादुपनयनाध्ययनतदर्थज्ञानप्राप्तिः, स सत्रह्यचारी । तदभावे ब्राह्मणद्रव्यं यः कश्चित् श्रोत्रियो गृहीयात् ; 'श्रोत्रिया ब्राह्मणस्यानपत्यस्य रिक्तं भजेरन्' (२।४१) इति गौतमस्मरणात् । तदभावे ब्राह्मणमालम् । यथाऽऽह मनुः (६।१८८)—'सर्वेषामप्यभावे तु ब्राह्मणा रिक्तभागिनः । त्रैविधाः शुचयो दान्तास्तथा धर्मो न हीयते ॥' इति । न कदाचिदपि ब्राह्मणद्रव्यं राजा गृहीयात् ; 'अहार्यं ब्राह्मणद्रव्यं राजा नित्यमिति स्थितिः' (६।१८९) इति मनुबचनात् । नारदेनाप्युक्तम्—'ब्राह्मणार्थस्य तन्नाशे दायदश्चेन्न करचन । ब्राह्मणायैव दातव्यमेनस्वी स्यान्नृपोऽन्यथा ॥' इति ॥ क्षत्रियादिधनं सत्रह्यचारिपर्यन्तानामभावे राजा हरेत् । न ब्राह्मणः । यथाऽऽह मनुः (६।१८९)—'इतरेषां तु वर्णानां सर्वाभावे हरेन्नृपः' इति ॥ १३५-१३६ ॥

CHARCHA

1. पत्नी—By पत्नी is meant शास्त्रानुसारेण विवाहिता साध्वी धर्मपत्नी, "पत्युर्नोयत्नसंयोगे" इति पाणिनिस्त्रात् । See Mita.

2. पितरौ—By एकशेष, the word means both father and mother.

3. तत् सुताः—means आतृसुत mainly. See Mita.

4. बन्धु etc—बन्धु is आत्मबन्धु, पितृबन्धु and मातृबन्धु i. e., पितृसुत मातृसुत मामात relation of each. See Mita.

5. सत्रहचारिणः—ब्रह्म is वेद । तदध्ययनार्थं क्रतमपि ब्रह्म । तच्चरतीति ब्रह्मचारी, समानः सः इति सत्रहचारो=those reading ब्रह्म with ब्रह्मचर्यं to one and the same आचार्य । Here समान becomes स in this sense by the rule “चरणे ब्रह्मचारिणि” । Comp. also “येन सह एकस्मात् आचार्यात् उपनयनवेदाध्ययन-तदर्थज्ञानप्राप्तिः, स सत्रहचारो— in Mita here. The reading बन्धुः शिष्यः सत्रहचारिणः is also seen here.

137. But properties of वानप्रस्थो, यति etc will be in order to आचार्य, सच्छिष्य, धर्मभ्राता and सतीर्थ ।

वानप्रस्थ-यति-ब्रह्मचारिणां रिक्त्यभागिनः ।

क्रमेणाचार्य-सच्छिष्य-धर्मभ्रातृ-एकतीर्थिनः ॥ १३७ ॥

Prose—वानप्रस्थ-यति-ब्रह्मचारिणां क्रमेण आचार्य-सच्छिष्य-धर्मभ्रातृ-एकतीर्थिनः रिक्त्यभागिनः भवन्ति । (Mita takes क्रमेण as प्रतिलोमक्रमेण) ।

Beng. किञ्च वानप्रस्थावनशी, यति अर्थात् मन्नाजी ७ नैष्ठिक (आताञ्जिक) ब्रह्मचारीदेव सम्पत्ति यथाक्रमे वा प्रतिक्रमे आचार्य, शिष्य (अनुगत समर्थशिष्य) धर्मभ्राता (एकदीक्षागुरु शिष्य वा धर्मतः आङ्गणे गृहीत व्यक्ति) एवं सतीर्थ वा एकगुरुं ह्यत्र पादेवे ।

Eng. But property of one adopting वानप्रस्थाश्रमव्रत, of a sannyasin, of one espousing whole-life ब्रह्मचर्य will in reverse order devolve on the preceptor (आचार्य), on a religiously able disciple, on a religiously related brother or on a person who once studied with—him under the same professor. [N. B.—For further details see Mitakshara].

Mita.—पुत्राः पौत्राश्च दायं गृह्णन्ति, तदभावे पत्न्यादय इत्युक्तम्, इदानीं सन्नुभयापवादमाह—वानप्रस्थस्य, यतो ब्रह्मचारिणश्च क्रमेण प्रतिलोमक्रमेणाचार्यः सच्छिष्यः, धर्मभ्रात्रेकतीर्थी च, रिक्त्यस्य धनस्य भागिनः । ब्रह्मचारी नैष्ठिकः । उपकुर्वाणस्य तु धनं मात्रादय एव गृह्णन्ति । नैष्ठिकस्य तु धनं च दत्तवादादवेनाचार्यो गृह्णातीत्युच्यते । यतेस्तु धनं सच्छिष्यो गृह्णाति । सच्छिष्यः पुनरध्यात्मशास्त्रश्रवणधारणतदर्थानुष्ठानक्षमः ; दुष्टं तस्याचार्यादिरपि भागानर्हत्वात् । वानप्रस्थस्य धनं धर्मभ्रात्रेकतीर्थो गृह्णाति । धर्मभ्राता प्रतिपन्नो भ्राता, एकतीर्थो एकाश्रमी, धर्मभ्राता चासावेकतीर्थो च=धर्मभ्रात्रेकतीर्थो । एतेषामाचार्यादीनामभावे पुत्रादिषु सत्यस्वप्येकतीर्थेव गृह्णाति । ननु ‘अनंशास्त्वाश्रमान्तरगताः’ इति वसिष्ठस्मरणादाश्रमान्तरगतानां रिक्त्यसंबन्ध एव नास्ति कुतस्तद्विभागः ? नच नैष्ठिकस्य स्वार्जितधनसंबन्धो युक्तः ; प्रतिग्रहादिनिषेधात् । ‘अनिचयो भिक्षुः’ (३।७) गौतमस्मरणादिति । भिक्षोरपि न स्वार्जितधनसंबन्धसंबन्धः । उच्यते—वानप्रस्थस्य तावत्—‘अहो मासस्य पण्णां वा तथा संवत्सरस्य वा । अर्थस्य निचयं कुर्यात्कृतमाश्रयुजे त्यजेत् ॥’ (प्राय० ४७) इति वचनाद्वनसंबन्धोऽस्त्येव । यतेरपि—‘कौपीनान्छादनार्थं वा वासोऽपि विधृयात्तथा । योगसंभारभेदांश्च गृहीयात्पादुके तथा ॥’ इत्यादिवचनाद्वन-पुस्तकसंबन्धोऽस्त्येव ; नैष्ठिकस्यापि शरीरयात्रार्थं वस्त्रादिमंबन्धोऽस्त्येवेति तद्विभागकथनं युक्तमेव । १३७ ॥

CHARCHA

1. वानप्रस्थ etc—4 ashramas are —ब्रह्मचर्य, गार्हस्थ्य, वानप्रस्थ, सन्न्यास ; of these 3rd is वानप्रस्थ, 4th is सन्न्यास वा यतिधर्म । Here by ब्रह्मचारी is meant lifelong नैष्ठिकता or आत्यन्तिक ब्रह्मचारिन् । These having no issues, their रिक्त्य is to good आचार्य &c. By तीर्थ is meant सतीर्थः=एकगुरुः student of one selfsame professor. एकतीर्थः (एकगुरुः) अस्ति अस्य इति एकतीर्थिन् । Def.

of an आचार्य is "उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यस्येदद्विजः सकल्यं सरहस्यञ्च तमाचार्यं प्रचक्षते"।

Sl. 138. Details of संसृष्टिधनविभाग is spoken here.

संसृष्टिनस्तु संसृष्टी सोदरस्य तु सोदरः ।

दद्याच्चापहरेच्चांशं जातस्य मृतस्य च ॥ १३८ ॥

Prose—मृतस्य संसृष्टिनस्तु धनं अन्यसंसृष्टी तत्पुत्रमदद्यात्, सोदरस्य मृतस्य संसृष्टिनः, अन्यः सोदरः संसृष्टी जातस्य अनुजातस्य पुत्रस्य (सम्बन्धे) अंशं दद्यात्। तदभावे स्वयम् अपहरेत् (गृहीयात्)।

Beng. पूर्वैर्धनविभागं करिया পরে ঐ বিভক্ত ধনকে, যদি পিতা ভ্রাতা বা পিতৃব্যের সহিত মিশ্রিত করিয়া অবিভক্তভাবে ব্যবহার করা হয়, তবে সেই ধনকে সংসৃষ্টধন বলা হয়। সেই সংসৃষ্ট-ধনের কোন অধিকারী সংসৃষ্টী, মৃত হইলে তাহার অংশ বিভাগকালে তদীয় জাতপুত্রকে দিবেন। যদি সহোদর সংসৃষ্টী মৃত হয় তবে অগ্রসংসৃষ্টী সহোদর ভ্রাতা, অনুজাতপুত্রকে ঐ সংসৃষ্টীৰ ধন দিবেন; পুত্র না থাকিলে সহোদরসংসৃষ্টী নিজেই তার অংশ গ্রহণ করিবেন। [N. B.—বৈমাত্রেয় ভ্রাতা সংসৃষ্টী হইলেও মৃত সংসৃষ্টীর ধন পাইবে না]।

Eng. If one after proper partition, mixes and uses his ধন (money etc) with his father, brothers or uncles, then this present mixed money বা ধন is called সংসৃষ্ট (or mixed) ধন; and one having such ধন is called সংসৃষ্টী। If such সংসৃষ্টী dies then his share of money will be given to his son; he having no son then other সংসৃষ্টী will get it; if a সহোদর সংসৃষ্টী dies then his wealth will be given to his

son born, or he being sonless then this will be taken by this other সংসৃষ্টী সহোদর। [N. B.—This shows—after সংসৃষ্টী's death his money will not go to his stepbrother].

Mita—ইদানীং “স্বর্যাস্তস্য পল্লাদযো ধনভাজ” ইত্যুক্ত্যাপবাদমাহ—বিভক্তং ধনং পুনর্মিশ্রীকৃতং সংসৃষ্টং, তদস্যাধীতি “সংসৃষ্টী”। সংসৃষ্টত্বজ্ঞান যেন কেনাপি, কিন্তু পিত্রা ভ্রাত্রা পিতৃব্যেন বা। যথাহ বৃহস্পতিঃ—“বিভক্তো যো পুনঃ পিত্রা ভ্রাতাবৈকত্র সংস্থিতঃ। পিতৃব্যেণাথ বা প্রীত্যা স ততঃসংসৃষ্ট্যুচ্যতে” ॥ তস্য সংসৃষ্টিনো মৃতস্য অংশং বিভাগং বিভাগকালে অবিজ্ঞাতগর্ভায়াং भार्यायां पश्चादुत्पन्नस्य पुत्रस्य संसृष्टी दद्यात्। पुत्राभावे संसृष्टी एवापहरेत् गृहीयात्। न पल्लादिः॥ “संसृष्टिनस्तु संसृष्टी” इत्यस्यापवादमाह—“संसृष्टिनस्तु संसृष्टी” इत्यनुवर्त्तते। अतश्च सोदरस्य संसृष्टिनः मृतस्य अंशं सोदरः संसृष्टी अनुजातस्य सुतस्य दद्यात्। तदभावे अपहरेदिति पूर्ववत् सम्बन्धः। एवं च सोदरासोदरसंसर्गे सोदरसंसृष्टिनो धनं सोदर एव संसृष्टी गृह्णाति न भिन्नोदरः संसृष्टी अपि इति पूर्वोक्तस्यापवादः ॥ १३८ ॥

CHARCHA

1. In जातस्य...दद्यात् we have विवक्षावशात् ४र्थी अर्थे=षष्ठी।

139. The inheritance of संसृष्टी stepbrother in a sonless संसृष्टी is enjoined here.

अन्योदर्यस्तु संसृष्टी नान्योदर्यो धनं हरेत्।

असंसृष्टगपि वादद्यात् संसृष्टो नान्यमातृजः ॥ १३९ ॥

Prose—अन्योदर्यस्तु संसृष्टी चेत् धनं हरेत्, असंसृष्टो अन्योदर्यो धनं न हरेत्। सोदरः असंसृष्टी अपि संसृष्टः (पक्षोदरसंसृष्टः सन्) अपहरेत्। असंसृष्टमातृजः असंसृष्टी न अपहरेत्।

Beng वैमात्रेय भाई यदि संसृष्टी हय तबे मृत এই অপুত্রকের ধন পাইবে। অসংসৃষ্টী হইলে ধন পাইবে না। কিন্তু সোদর অসংসৃষ্টী হইলেও সংসৃষ্টীহেতু (একোদরজাতহেতু) ধন পাইবে, অজ্ঞাতাজ হইলে পাইবে না। অর্থাৎ সংসৃষ্টী বৈমাत्रেয় এবং অসংসৃষ্টী মহোদর দুই জনই ধনভাগ পাইবে।

Eng. A stepbrother if he is a সংসৃষ্টী then he will inherit his সংসৃষ্টী brother's wealth after his death ; but if this stepbrother is অসংসৃষ্টী then he will not get this one's wealth ; but a সোদর (uterine brother) even if অসংসৃষ্টী will get this share and not a mere stepbrother (i. e. সংসৃষ্টী stepbrother and অসংসৃষ্টী সহোদর both will get the said share) [N. B.—সংসৃষ্টত্ব is the cause of প্রাপ্তি here].

Mita—ইদানীং সংসৃষ্টিনি অপুত্র স্বয়তি সংসৃষ্টিনো মিত্রোদরস্য, সোদরস্য চ অসংসৃষ্টিনঃ সঙ্গাবে, কস্য ধনগ্রহণমিতি বিপক্ষায়াং দ্বয়োবিভজ্য গ্রহণে কারণমাহ—অন্যোদর্যঃ সাপলো ভ্রাতা সংসৃষ্টী ধনং হরেৎ, ন পুনরন্যোদর্যো ধনং হরেৎসংসৃষ্টী। অনেনান্বয়ব্যতিরেকাভ্যামন্যোদর্যস্য সংসৃষ্টিব' ধনগ্রহণে কারণমুক্তং भवति (अन्वय=positive instance ; व्यतिरेक=negative one)। असंसृष्टीत्येतदुत्तरेणापि संबध्यते। अतश्चासंसृष्टयपि संसृष्टिनो धनमाददीत। कोऽसावित्यत आह—संसृष्ट इति। संसृष्टः एकोदरसंसृष्टः। सौदर इति यावत्। अनेनासंसृष्टस्यापि सौदरस्य धनग्रहणे सौदरत्वं कारणमुक्तं, 'संसृष्ट' इत्युत्तरेणापि संबध्यते। तत्र च संसृष्टः संसृष्टीत्यर्थः। नान्यमातृजः। अत्र 'एव'शब्दाध्याहारेण व्याख्यानं कार्यम्, संसृष्टयप्यन्यमातृज एव संसृष्टिनो धनं माददीतेति एव' चासंसृष्टयपि वाऽऽदद्यादित्यपिशब्दश्रवणात् 'संसृष्टो नान्यमातृज एव' इत्यवधारकनिषेधाच्चासंसृष्टसौदरस्य संसृष्टमित्रोदरस्य च विभज्य ग्रहणं कर्तव्यमित्युक्तं भवति। द्वयोरपि धनग्रहणकारणस्यैकैकस्य सङ्गावात्। अतएव

स्पष्टीकृतं मनुना (६।१।१०)—'विभक्ताः सह जीवन्तो विभजेरनुनर्यदि' इति संसृष्टिविभागं प्रकल्प्य 'येषां ज्येष्ठः कनिष्ठो वा हीयेतांशप्रदानतः। त्रिवेतान्यतरो, वाऽपि तस्य भागो न लुप्यते ॥ सोदर्या विभजेयुस्तं समेत्य सहिताः समम्। भ्रातरो ये च संसृष्टा भगिन्यश्च सनाभयः ॥ इति वदता। येषां भ्रातृणां संसृष्टिनां मध्ये ज्येष्ठः कनिष्ठो मध्यमो वांशप्रदानतोऽशप्रदाने। (सार्वविभक्तिकस्तसिः)। विभागकाल इति यावत्। हीयेत स्वांशत् अश्येत आश्रमान्तरपरिग्रहेण ब्रह्महत्यादिना वा त्रियेत वा तस्य भागो न लुप्यते। अतः पृथगुद्धरणीयो न संसृष्टिन एव गृहीयुरित्यर्थः। तस्योद्धृतस्य विनियोगमाह—सोदर्या विभजेयुस्तमिति। तमुद्धृतं भागं सोदर्याः सहोदरा असंसृष्टा अपि समेत्य देशान्तरगता अपि समागम्य सहिताः संभूय समं न न्यूनाधिकभावेन ; ये च भ्रातरो भिन्नोदराः संसृष्टाः, ते च सनाभयो भगिन्यश्च समं विभजेयुः। समं विभज्य गृहीयुरिति तस्यार्थः ॥ १३६ ॥

CHARCHA—अन्योदरे भव इति अन्योदर+साध्वर्थे, भवार्थे वा यप्रत्ययः=अन्योदर्यः। So सतीर्थ्य is with य।

140-42. The following are ineligible to take दाय, they will get maintainance only.

क्रीवोथ पतितस्तजः पङ्कन्मत्तको जडः।

अन्धोऽचिकित्स्यरोगाद्या भर्त्तव्या स्युर्निरंशकाः ॥ १४० ॥

औरसाः क्षेत्रजास्तेषां निर्दोषा भागहारिणः।

सुताश्चैषां प्रभर्त्तव्या यावद्वै भर्त्तृसात्कृताः ॥ १४१ ॥

अपुत्रायोषितश्चैषां भर्त्तव्याः साधुवृत्तयः।

निर्वास्याः व्यभिचारिण्यः प्रतिकूलास्तथैव च ॥ १४२ ॥

Prose—अथ डीढः, पतितः, (ब्रह्महत्याकारी), तजः (पतितोत्पन्नः), पङ्कः, उन्मत्तः, जडः (विकलान्तःकरणः), अन्धः, 'अचिकित्स्यरोगाणां

(অচিকিত্তস্যরোগযুক্তাঃ, যবম্ভূতা আশ্রমত্যাগিপিতৃদ্বৈতাদয়ঃ) নিরংশকাঃ (কিন্তু) ভর্তব্য্যা: স্যু: (কেবল' গ্রাসাচ্ছাদনেণ পোষণীয়া, ন তু রিকথমাগিন:) ।
এতেষাং ঔরসা: ক্ষেত্রজা নির্দোষা পুত্রা ভাগহারিণ: ভবন্তি, এষাং সূতা: (দুহিতর:) যাবদ্বৈ ভর্তৃসাত্কৃতা: তাবত্ প্রভর্তব্য্যা: । এষাং অপুত্রা যোষিত: সাধুভূতয়: চেত্ ভর্তব্য্যা: (কিন্তু) ব্যভিচারিণ্য: তথা প্রতিকূলাশ্চ নির্বাস্যা: স্যু: ।

Beng যারা ক্লীব (শুক্রহীন বা নপুংসক), যারা ব্রহ্মহত্যাাদি পাপকারী, যারা এতাদৃশ পতিতের (পাতিতাকানের) পুত্র, যারা পক্ষ অর্থাৎ চলনশক্তিরহিত, যারা উন্মত্ত এবং যারা জড় বা বিকলাস্তঃকরণযুক্ত, যারা অন্ধ এবং যজ্ঞাদি অচিকিৎস রোগগ্রস্ত, আশ্রমত্যাগী বা পিতৃদ্বৈত—তারা ঔরস হইলেও পৈতৃকধনের অংশ পাইবে না, কেবল গ্রাসাচ্ছাদন পাইবে। কিন্তু এদের ঔরস ও ক্ষেত্রজপুত্র নির্দোষ হইলে ভাগ পাইবে। এদের কণ্ঠাগণ পাত্রস্থ না হওয়া পর্যন্ত ভরণীয়। এদের অপুত্র স্ত্রীগণও সাধুচরিত হইলে ভরণপোষণ পাইবে। তবে এরা ব্যভিচারিণী ও প্রতিকূলা হইলে এদের নির্বাসন দিবে।

Eng. The impotent or the eunuch, the fallen one (due to ব্রহ্মহত্যাাদি) or son of such a fallen one or outcaste, the paralytic, the insane, the dull-witted, or suffering from incurable diseases, and such like will not get or inherit father's property even if "Aurasha son"; these are entitled to maintenance only; but Aurasha or Kshetraja sons of these if guiltless will inherit ancestral property; their daughters are to be maintained till they are married to a suitable groom; and sonless wives of these if of good conduct should be maintained; if adulterated and running

counter to family and society should be banished from their places.

Mita.—পুত্রপল্লগাদিসংস্থিণাং যদায়ম্ভহণমুক্তং তস্যাপবাদমাহ—ক্লীব:—
তৃতীয়া প্রকৃতি: (a third natural eunuch), পতিত: ব্রহ্মহাদি, তল্ল: পতিতৌতপন্ন:, পক্ষ: পাদবিকল:, উন্মত্তক: বাতিকপৈতিক-শলৈষ্মিক-সান্নিপাতিক-
গ্রহবেশলক্ষণৈরুন্মাদৈরভিভূত:, জড়: বিকলান্ত:করণ:, হিতাহিতাবধারণক্ষম
ইতি যাবত্ । অন্তো নেত্রেন্দ্রিয়বিকল:, অচিকিত্তস্যরোগ: অপ্ৰতিবিধেয়-
যজ্ঞমাদিরোগগ্রস্ত:, আশ্রমত্যাগেণ আশ্রমান্তরগত-পিতৃদ্বৈত-উপপতাকিবধিরমুক-
নিরিন্দ্রিয়াণাং ভ্রহণম্ । যথাহ বশিষ্ঠ:—“অনংশাস্ত্রাশ্রমান্তরগতা:”
[নারদোপি—“পিতৃদ্বিট্ পতিত:ষণ্ডো যশ্চত্যাদৌপপাতিক: ঔরসা অপি নৈতৈ
অংশলভের্ন ক্ষেত্রজা: কুত:” ॥ ইতি । মনুরপি “অনংশৌ ক্লীবপতিতৌ জাত্যম্ব-
বধিরস্তথা । উন্মত্তজড়মূকাশ্চ যে চ কেচিন্নিরিন্দ্রিয়া:” ইতি । নিরিন্দ্রিয়ো-
নির্গতম্ ইন্দ্রিয়ং যস্মাত্ ব্যাধ্যাদিনা স নিরিন্দ্রিয়:] । এতৈ ক্লীবাদয়ো
অনংশা রিকথমাজোন ভবন্তি । কেবলমশনাচ্ছাদনাদিনা পোষণীয়া ভবেয়ু: ।
অমরণে পতিতত্বদোষ: । “সর্বেষামপি তু ন্যায়্যং দাতুং শক্ত্যা মনীষিণা ।
গ্রাসাচ্ছাদনমত্যন্তং পতিতৌ দাদদদু ভবেত্”—ইতি মনুস্মরণাত্ । অত্যন্তং
যাবজ্জীবনমিত্যর্থ: । এতেষাং বিভাগাত্ প্রাগেব দোষপ্রাপ্তৌ অনংশত্বম্ উপপন্নং ন তু
পুনর্বিভক্তস্য । “জাত: ভবর্ণায়াং বিভাগভাক্”—ইত্যস্য সামান্যন্যায়ত্বাত্ ।
(পতিতাদিষু তু পুংলিঙ্গত্বমবিবক্ষিতম্ । অতশ্চ পক্ষীদুহিতুমাত্নাদীণাম্ অপি
জ্ঞকদোষদুষ্টাণাং অনংশিত্বং বেদিতব্যম্) ॥ ১৪০ ॥ ক্লীবাদিনামনংশিত্বাত্
তত্ পুত্ৰাণামপি অনংশিত্বে প্রাপ্তে ইদমাহ—এতেষাং ক্লীবাদীনাং ঔরসা: ক্ষেত্রজা
বা পুত্রা নির্দোষা অংশগ্রহণবিরোধিত্বৈন্যাদিদোষরহিতা ভাগহারিণ: অংশ-
গ্রহণীণো ভবন্তি । তন্ম ক্লীবস্য ক্ষেত্রজ: পুত্র: সম্ভবতি, অন্যেষামৌরসা অপি ।
(ঔরসক্ষেত্রজযৌগ্রহণাত্ ইতরপুনব্যুদাসার্থম্ ॥ ক্লীবাদিদুহিতুণাং বিশেষমাহ—
কস্য ক্লীবাদীনাং সূতা দুহিতরো যাবত্ বিবাহসংস্কৃতা ভবন্তি, তল্লদু মরণীয়া: ।
(কস্য ক্লীবাদীনাং সংস্কৃত্যম্) ॥ ১৪১ ॥ ক্লীবাদিপক্ষীনাং বিশেষমাহ—এষাং

ऋषिादीनाम् “अपुलापलाः साधुष्टयः” सदाचारवेद् भरणीयाः, व्यभिचारिण्यस्तु निर्वास्याः। प्रतिकूलाः तथा च निर्वास्या भवन्ति। भरणीया अव्याभिचारिण्यश्चेत्। नपुनः प्रातिकूल्यमात्रेण भरणमपि न कर्त्तव्यम् ॥ १४२ ॥

CHARCHA

1. अचिकित्स्यरोगाद्याः—अचिकित्स्यरोग like Phthisis etc ; अचिकित्स्यरोगः येषाम्। बहु। अचिकित्स्यरोगाः आद्याः प्रमुखा येषाम्, बहु। These suffering from some incurable disease or such of this line—as आश्रमत्यागी, पितृद्वेषी etc.

2. प्रभर्त्तव्याः—प्र here implies प्रकर्ष (excess); these should be well (honourably) maintained and kept chaste.

3. भर्त्तृसात् &c—भर्त्तृधनं देयं करोति (कृतः) भर्त्तृसात्कृतः। ताः। Here साति comes by the rules “तदधीनवचने and “देयेनाच्च”। It is either compounded or un-compounded.

4. व्यभिचारिण्यः—It should be taken along with प्रतिकूलाः। व्यभिचारित्वं is mainly the निर्वासनकारण। See Mita.

143-44. Varieties of स्त्रीधन—Their inheritance stated.

पितृ-मातृ-पति-भ्रातृदत्तमध्यगुण्युपागतम्।

आधिवेदनिकाद्यञ्च स्त्रीधनं परिकीर्त्तितम् ॥ १४३ ॥

वन्धुदत्तं तथाशुल्कमन्वाधेयकमेव वा

अतीतायामप्रजसि वान्धवास्तदवाप्नुयुः ॥ १४४ ॥

Prose—पितृमातृ-पति-भ्रातृदत्तम्, मध्यगुण्युपागतम् (विवाहे गार्हपत्यप्रागपगतकाले भ्रातृभ्रातृदत्तः। दत्तं वन्धुदत्तम्, अन्वाधेयकम्),

आधिवेदनिकाद्यं (द्वितीयविवाहकाले पत्नीतोषाय दत्तम् धनम् आधिवेदनिकम् तदाद्यं) धनं स्त्रीधनं परिकीर्त्तितम्। एवं वन्धुदत्तं (आत्मपितृपक्षमातृपक्ष-सम्बन्धिदत्तं धनं, (शुल्कं) कन्यार्पणकाले वरपक्षात् गृहीतं धनम्), अन्वाधेयम् च (विवाहात् परं स्वामिकूले प्राप्तं) धनं स्त्रीधनम् स्यात्। अतीतायां अप्रजसि तस्याम् तत् स्त्रीधनं वान्धवाः अवाप्नुयुः।

Beng—पिता माता पति वा भ्राता स्नेहवशतः ये धनं देन, विवाहकाले गार्हपत्यं अग्रिं आधानं करिष्या यज्ञकाले, मातुलादि ये धनं देन, सेहै अग्र्या-उपागतं धनं, द्वितीयवारं दारपरिग्रहणकाले पति पूर्वपत्नीके तुष्टे करारं ज्ञातं ये आधिवेदनिकं धनं देन, वन्धुदत्तं धनं (अर्थात् निजं पिता ओ मातारं मासूत, पिसूत ओ मामातं भाई ये धनं देन), मेयेदेरं विवाहं ठिक हईले विवाहेरं पूर्वैहै वरपक्षं ये शुद्धधनं देन, एवं विवाहेरं परं स्वामिकूले लक्ष अन्वाधेयकं धनं, स्त्रीदिगेरं स्त्रीधनं बलिष्या कथितं हय। एकरूपं स्त्रीधनं निःसन्तानं स्त्रीलोकं मृतं हईले भर्ता प्रभृति आश्रयिगणं ताहं पाईवे।

Eng. That which is given by father, mother, husband or brother out of affection; that which near-relations give during marriage-ceremony with गार्हपत्यअग्निं enkindled (named as मध्यगुण्युपागतधनं), that which one gives to his first wife to please her while marrying a second time called आधिवेदनिकधनं, that which is given by one's own cousins, aunts etc. that which is given to a woman before marriage from husband's side called शुल्क, and that which a woman gets from husband's side after marriage called अन्वाधेयक, are known in shastras of Manu etc. as स्त्रीधनं। Now if a woman dies issueless then her husband and relations will

inherit this—(she having no daughter, दौहित्र or son or पौत्र)।

Mita—“विभजेरन् सुताः पित्रोः” इत्यल्ल स्त्रीपुंघनविभागं संक्षेपनाभिधाय पुरुषघनविभागो विस्तरेणाभिहितः इदानीं स्त्रीघनविभागं अभिधास्यन् तत्स्वरूपं तावदाह—पित्रामात्रा पत्याभ्रात्रा च यदत्तं, यच्च विवाहकाले अस्मावधिकृत्य मातुलादिभिर्दत्तम्; “आधिवेदनिकम्”—अधिवेदननिमित्तं—“अधिविज्ज्ञियै दद्यात्” इति वक्ष्यमाणम् (sl. 148)। [आद्यशब्देन रिक्थक्रयसंविभाग-परिग्रहाधिगमप्राप्तम् मन्वादिभिरुक्तम्। स्त्रीघन-शब्दश्च योगिको न पारिभाषिकः। योगसम्भवे परिभाषाया अयुक्तत्वात्। यत् पुनर्मनुनोक्तम्—“अध्यग्नि-^१ अध्यावहनिकं दत्तं च प्रीतिकर्मणि। भ्रातृपितृमातृप्राप्तं षड्विधं स्त्रीघनं स्मृतम्” इति स्त्रीघनस्य षड्विधत्वम्, तत् न्यूनसंख्याव्यवच्छेदाय नाधिकसंख्याव्यवच्छेदाय (6 स्त्रीघन in Manu is to do away with less than 6 and not to restrict more than six)] ॥ अध्यग्नादिस्वरूपं तु कात्यायनेनाभिहितम्—“विवाहकाले यत् स्त्रीभ्यो दीयते ह्यग्निसन्निधौ। तदध्यग्निकृतं सद्भिः स्त्रीघनं परिकीर्त्तिम् ॥ यत् पुनर्लभते नारी नीयमाना पितुर्गृहात्। अध्यावहनिकं नाम स्त्रीघनं तदुदाहृतम् ॥ प्रीत्यादत्तन्तु यत्किञ्चित् श्वश्रू वा श्वशुरेण वा। पादवन्दनिकंचैव प्रीतिदत्तं तदुच्यते ॥ ऊदया कन्यया वापि पत्युः पितृगृहेपि वा। भ्रातुः सकाशात् पित्रोर्वालब्धं सोदायिकं स्मृतम्” ॥ १४३ ॥

किञ्च वन्धुभिः कन्यायाः मातृवन्धुभिः पितृवन्धुभिः यद् दत्तम्, शुल्कं यद् गृहीत्वा कन्या दीयते। “अन्वाधेयकम्”—परिणयनात् अनुपश्चादाहितं दत्तम्। [उक्तं च कात्यायनेन—“विवाहात् परतो यच्च लब्धं भर्तृकुलात् स्त्रिया। अन्वाधेयं तु तद्व्यं लब्धं पितृकुलात्तथा ॥” इति स्त्रीघनं परिकीर्त्तिम् इति गतेन सम्बन्धः ॥ एवं स्त्रीघनमुक्तं, तद्विभागमाह—तत्पूर्वोक्तं “स्त्रीघनम् अप्रजसि” अनपत्यायां—दुहितृ-दौहित्री-दौहित्र-पुत्र-पौत्ररहितायां स्त्रियामतीतायां बान्धवा भ्रादयो वक्ष्यमाणा गृह्णन्ति ॥ १४४ ॥

CHARCHA

1. पितृमातृ...दत्तम्—Qual. स्त्रीघनम्। First दत्त, then इतत्।

2. अध्यग्नि-उपागतम्—अग्नौ (=अग्निम् अधिकृत्य विषयोक्त्य विवाहकालयज्ञाग्निम् अधिकृत्य, अर्थात् विवाहकाले) इति अध्यग्नि, विभक्तार्थे अव्ययीभावः। अध्यग्नि उपागतम् (प्राप्तम्), सुपसुपा। Q. स्त्रीघनम्।

3. आधिवेदनिकायम्—वेदने i. e., वेदनमधिकृत्य इति अधिवेदनम् विभक्तार्थे अव्ययी। अधिवेदने भवम् इति आधिवेदनिकम् with अध्यात्मादित्वात् ठञ्। तत् आद्यं (प्रधानं, प्रभृति) यस्मिन् तत्, बहु। Qual. स्त्रीघनम्। See also our notes on अध्यात्म in Gita XI and X “अध्यात्मविद्या विद्यानाम्।” अधिविज्ज्ञास्त्री is first wife of one who marries a second time.

4. अन्वाधेयकम्—अनुपश्चात् आधेयम् इति अन्वाधेयम्। तदेव इति संज्ञायां कन्। See the rules “इवे प्रतिकृतौ” and “संज्ञायां च”। Qual. स्त्रीघनम्। See also Mita. here. For शुल्क, Comp. यन्मूल्यं कन्यार्पणोपाधित्वेन वरादिभ्यः कन्याभरणरूपेण गृह्यते तत् शुल्कम्” in वीरमित्रोदय ॥ All refer to स्त्रीघनम्।

5. अप्रजसि—अविद्यमाना प्रजा (सन्ततिः। “प्रजास्यात् सन्ततौजने”) अस्या इति अप्रजस् with समानान्त असिच् in बहु—by the rule “नित्यमसिच् प्रजामेषयोः”। Qual. स्त्रियाम् (wh. has भावे ७मी) ॥ here बान्धवाः means भर्तृ-बान्धवाः ॥

145. अप्रजस्त्रीघन will go to a दुहितुः दुहिता (daughter) ; otherwise usually it is भर्तृगामि or पितृगामि etc, acc. to forms of marriage.

अप्रजःस्त्रीधनं भर्तुर्ब्राह्मादिषु चतुर्ष्वपि ।

दुहितृणां प्रसूताचेत् शेषेषु पितृगामि तत् ॥ १४५ ॥

Prose—अप्रजःस्त्रीधनं ब्राह्मादिषु चतुर्षु (विवाहेषु) भर्तुः भवति । शेषेषु विवाहेषु तत् पितृगामि भवति । दुहितृणां मध्ये काचित् प्रसूता चेत्, तदा सर्वविवाहेषु तस्या कन्यायाः तत् स्त्रीधनं भवति ।

Beng. ब्राह्म, दैव, आर्य ও প্রাজাপত্য এই চারিপ্রকারে বিবাহিতা নিঃসন্তান নারীৰ মৃত্যুর পর স্ত্রীধন স্বামী বা স্বামীর নিকটस्थ পাইবে। কিন্তু আসুর, গান্ধর্ব, রাক্ষস ও পৈশাচ বিবাহে পরিণীতা স্ত্রীৰ সন্তান না থাকিলে, মৃত্যুর পর স্ত্রীধন তার মাতা পবে পিতা পাইবে। মাতা পিতা না থাকিলে তাদের নিকটস্থ পাইবে। আর মৃত্যুস্ত্রীর কণ্ঠ্যদের কেহ অপত্যবতী হইলে, সর্বক্ষেত্রে সেই কণ্ঠ্যই এই স্ত্রীধন পাইবে।

Eng. The *स्त्रीधन* of a woman dying childless, but married in the first four modes of marriage (*ब्राह्म, दैव, आर्य, प्राजापत्य*) will go to her husband or any one nearest to the husband ; *स्त्रीधन* of a woman so dying but married in the other four modes of marriage (as *आसुर, गान्धर्व, राक्षस and पेशाच*) will go to her mother and then to her father ; but if any of her daughter is quick with a female child, then this issue will get her grand-mother's *स्त्रीधन* ।

[Note—“मातृधनं मातरि वृत्तायां प्रथमं दुहितरो गृह्णन्ति (see sl. 117); तत्र ऊदा-अनूदासमवाये अनूदैव गृह्णाति, तदभावे परिणीता, तत्रापि प्रतिष्ठिता-अप्रतिष्ठिता-समवाये अप्रतिष्ठिता गृह्णाति, तदभावे प्रतिष्ठिता—*id.*

Mitakshara ; here also note “एतच्च शुल्कव्यतिरेकेन, तत्र सोदर्या-णामेवाधिकारः” etc there] ।

Mita.—सामान्येन वान्धवा धनग्रहणाधिकारिणो दर्शिताः । इदानीं विवाहभेदेन अधिकारिभेदमाह—अप्रजसः स्त्रियाः पूर्वोक्ताया ब्राह्मदैवार्थ-प्राजापत्येषु चतुर्षु विवाहेषु भार्यात्वं प्राप्ताया अतीतायाः पूर्वोक्तं धनं प्रथमं भर्तुर्भवति । तदभावे तत्प्रत्यासन्नानां भवति । शेषेष्वआसुरगान्धर्वराक्षसपैशाचेषु विवाहेषु तदप्रजःस्त्रीधनं पितृगामि । माता च पिता च पितरौ तौ गच्छतीति पितृगामि । एकशेषनिर्दिष्टाया अपि मातुः प्रथमं धनग्रहणं पूर्वमेवोक्तम् । तदभावे तत्प्रत्यासन्नानां धनग्रहणम् । सवेज्वेव विवाहेषु प्रसूतापत्यवती चेदुहितृणां तद्धनं भवति । अत्र ‘दुहितृ’शब्देन दुहितृदुहितर उच्यन्ते । साक्षादुहितृणां ‘मातृदुहितरः शेषम्’ (व्य० ११७) इत्युक्तत्वात् । अतश्च मातृधनं मातरि वृत्तायां प्रथमं दुहितरो गृह्णन्ति, तत्र चोदानूदाममवायेऽनूदैव गृह्णाति, तदभावे च परिणीता ; तत्रापि प्रतिष्ठिताऽप्रतिष्ठितासमवायेऽप्रतिष्ठिता गृह्णाति, तदभावे प्रतिष्ठिता, यथाह गौतमः (१६।६)—‘स्त्रीधनं दुहितृणामप्रत्तानाम-प्रतिष्ठितानां च’ इति । तत्र ‘च’शब्दात्प्रतिष्ठितानां च । अप्रतिष्ठिता अनपत्या निर्धना वा । एतच्च शुल्कव्यतिरेकेण । शुल्कं तु सोदर्याणामेव, ‘भगिनीशुल्कं सोदर्याणामूर्ध्वं मातुः’ (२६।६) इति गौतमवचनात् । सर्वासां दुहितृणामभावे दुहितृदुहितरो गृह्णन्ति, ‘दुहितृणां प्रसूता चेत्’ इत्यम्मादचनात् । तासां भिन्नमातृकाणां विपसाणां समवाये मातृद्वारेण भागकल्पना, प्रतिभानृ वा स्वर्गोण भागविशेषः’ (२६।६) इति गौतमस्मरणात् ॥ दुहितृदौहित्रीणां समवाये दौहित्रीणां किञ्चिदेव दातव्यम् ; यथाह मनुः (६।१८३)—‘यास्तासां स्युर्दुहितरस्तासामपि यथाऽर्द्धतः । मातामह्या धनात्किञ्चित्प्रदेयं प्रीतिपूर्वकम् ॥’ इति ॥ दौहित्रीणामप्यभावे दौहित्रा धनहारिणः, यथाह नारदः—(१३।२) ‘मातृदुहितरोऽभावे दुहितृणां तदन्वयः’ इति । तच्छब्देन संनिहितदुहितृपरामर्शात् ॥ दौहित्राणामभावे पुत्रा गृह्णन्ति । ‘ताभ्य ऋतेऽन्वयः’ (व्य० ११७) इत्युक्तत्वात् । मनुरपि दुहितृणां पुत्राणां च मातृधनसंबन्धं

(६।१६२)—‘जनन्यां मंस्थितायां तु सर्वे सहोदराः। समं

रन्मातृकं रिक्थं भगिन्यश्च सनाभयः॥’ इति। मातृकं रिक्थं सर्वे सहोदराः समं भजेरन्, सनाभयो भगिन्यश्च समं भजेरन्निति संबन्धः, न पुनः सहोदरा भगिन्यश्च मंभूय भगेरन्नि इतरेतरयोगस्य द्वन्द्वैकशेषाभावात्प्रतीतेः।

कृतृत्वान्वयेनापि ‘च’शब्दोपपत्तेः; यथा देवदत्तः कृपिं कुर्याद्यज्ञदत्तश्चेति।

‘ग्रहणमुद्धारविभागनिवृत्त्यर्थम्। ‘सोदर’ग्रहणं भिन्नोदरनिवृत्त्यर्थम्।

अनपत्यहीनजातिस्त्रियाथनं तु भिन्नोदराप्युत्तमजातीयसपत्नीदुहिता गृह्णाति, तदभावे

तदपत्यम्; यथाऽऽह मनुः (६।१८८)—‘स्त्रियास्तु यद्वेदितं पित्रा दत्तं वंचन। ब्राह्मणां तद्वरेकन्या तदपत्यस्य वा भवेत्॥’ इति।

ब्राह्मणां ग्रहणमुत्तमजात्युपलक्षणम्। अतश्चानपत्यवैश्याधनं क्षत्रियाकन्या गृह्णाति।

पुत्राणामभावे पौत्राः पितामहोऽधनहारिणः। ‘रिक्थभाजं ऋणं प्रतिकुर्युः’ (२६।७)

इति गौतमस्मरणात्, ‘पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयम्’ (व्य ५०) इति पौत्राणामपि

पितामहद्वारापाकरणेऽधिकारान्। पौत्राणामप्यभावे पूर्वोक्ता भर्त्रादयो बान्धवा धनहारिणः॥ १४५ ॥

CHARCHA—Easy See Mita. first portion. In पितृणामि,

पितृ by एकशेष means both मातृ and पितृ (see ante).

116. A वाग्दत्ता dying before marriage, the शुल्क with respect to this should be squared up etc

दत्त्वा कन्यां हरन् दण्डो व्ययं दद्याच्च सोदयम्।

मृतायां दत्तमादद्यात् परिशोध्योभयव्ययम्॥ १४६

Prose—कन्या (वाचा) दत्त्वा पश्चात् अपहरन् अन्यस्मै ददन् जनः राज्ञाः। स सोदयं व्ययं दद्यात्। वाग्दत्तायां मृतायां, वरपक्षः दत्तं शुल्कं व्ययं परिशोध्य आदद्यात्।

Beng कन्या वाग्दत्ता इहिवार पर प्रतिश्रुत पात्रं भिन्न अत्र काशके यदि ताके उपयुक्तकावणाभावे विवाह देওয়া হয়, তবে এই অপহৃত্ত। রাজাকর্তৃক দণ্ডাই হইবে। এই ব্যক্তি সূদসহ পূর্ব প্রতিশ্রুত ববকে সমস্ত খরচ দিবে। বাগ্‌দত্তা বিবাহেব পূর্বেই মৃত্যু হইলে, বরপক্ষ, উভয়পক্ষের খরচ শোধবোধ করিয়া বাকি শুদ্ধার্থ আদায় করিয়া লইবে।

Eng. If after betrothal, a girl is not given to the promised groom but to some one else without sufficient reason, then this “Apahanta” is to be punished and he is to pay all costs of the promised groom with interest; if a वाग्‌दत्ता dies before marriage, then the bridegroom’s party will take back all sums of “sulka” after squaring up all expenses incurred by both the parties

Mita—स्त्रीधनप्रगल्भेन वाग्‌दत्ताविषय किञ्चिदाह—“कन्यां वाग्‌दत्त्वा अपहरन्” द्रव्यानुबन्धाद्यनुसारेण राज्ञा दण्डनीयः। एतच्च अपहरणकारणाभावे। सति तु कारणे “दत्तामपि हरेत् पृथग्न श्रेयान् चेद्वरः आव्रजेत्” इति अपहराभ्यनुज्ञानान् न दण्डाः। यच्च वाग्‌दाननिमित्तं वरेण स्वसम्बन्धिनां कन्यासम्बन्धिनां चोपचारार्थं धनं व्ययीकृतं तत्सर्वं “सोदयं” सद्बद्धिकं कन्यादाता वगय दद्यात्॥ अथ कथं चिद्वग्‌दत्ता संस्मारात् प्राक्प्रियते, तदा किंकर्तव्यमिन्यत आह—यदि वाग्‌दत्ता मृता तदा यत् पूर्वमनुलोकादि शुल्कं वरेण दत्तं, तद्वर आददीत्, परिशोध्य उभयव्ययम्। उभयो आत्मनः कन्यादातुश्च यो व्ययः, तं परिशोध्य विगमय्य अवशिष्टमाददीत्। यत् कन्यायै मातामहादिभिर्दत्तं शिरोभूषणादिकं वा क्रमायातं, तत् सहोदरा भ्रतरो गृह्ण्युः। “रिक्थं मृतायाः कन्याया गृह्ण्युः सोदरास्तदभावे मातुस्तदभावे पितुः” इति बौधायनस्मरणात्॥ १४६ ॥

CHARCHA

1. हरन्=It means अपहरन्। adj. used substantively That is, one who after betrothal gives his वाग्दत्ता कन्या to another ; such a promise-breaking person is an अपहरन् वा अपहारक। He is दण्ड्य if there be no sufficient reason. In this case he is to pay all costs with interest (सोदय) to the पूर्व प्रतिश्रुत वर वा वरपक्ष ।

2 आद्यान्—Betler say आददीत। कर्त्रभिप्रायविवक्षाभावात् परस्मैपदम् इति वा समाधेयम् ।

3. परिशोध्य—परि+शुध + णिच् ल्यप् ।

147. Even in जीवितकाल, husband may take स्त्रीधन in dire distresses etc

दुर्मिक्षे धर्मकार्ये च व्याधौ संप्रतिरोधके ।

गृहीतं स्त्रीधनं भर्ता नस्त्रियै दातुमर्हति ॥ १४७ ॥

Prose—दुर्मिक्षे, धर्मकार्ये, संप्रतिरोधके (कार्यानुष्ठानबाधके) व्याधौ गृहीतं स्त्रीधनं भर्ता स्त्रियै दातुं न अर्हति ।

Beng दुर्मिक्षेव समय, कुटुम्बवञ्ज्ज एव अवश्य कर्तव्य धर्मकार्येव निमित्त, कार्याबाधक बाधनिमित्त(वा बाधिर ज्ज एव कावाबाधज्ज) स्त्रीधन गृहीत इहेने, भर्ता ताहा स्त्रीके आब फियाईया दिवेन ना ।

Eng. During famine, in compulsory religious rites, in diseases, in imprisonment (or-in diseases standing in the

way of doing any work), husband may take and expend स्त्रीधन, and this is not to be paid back.

Mita—मृतप्रजःस्त्रीधनं भर्तृगामीत्युक्तम्, इदानीं जीवन्तः सप्रजाया अपि स्त्रिया धनग्रहणे कचिद्भर्तुरभ्यनुज्ञामाह—दुर्मिक्षे कुटुम्बभरणार्थं, धर्मकार्ये अवस्यकर्तव्ये, व्याधौ च संप्रतिरोधके—वन्दिग्रहणनिग्रहादौ, द्रव्यान्तररहितः स्त्रीधनं गृह्णन् भर्ता न पुनर्दातुमर्हति किन्तु प्रकारान्तरेण अपहरन् दद्यात् । भर्तृव्यतिरेकेण जीवन्तः स्त्रिया धनं केनापि दायादेन न ग्रहीतव्यम् । “जीवन्तीनां तामां ये तद्वरेण स्ववान्धवाः । तान् शिष्यान् चौरदण्डेन धार्मिकः पृथिवीपतिः” (मनुः) इति दण्डविधानम् । तथा—“पत्नी जीवति यः स्त्रीभिरगलङ्कारो धृतो भवेत् । न तं धृतेरन् दायादा भजमानाः पतन्ति ते” इति (मनौ) दोषश्रवणाच्च ॥

CHARCHA

1 संप्रतिरोधके व्याधौ—Mita takes it as two words ; संप्रतिरोध एव इति संप्रतिरोधक-imprisonment ; वा-संप्रतिरोधक (with श्चुन्) means that which obstructs or stands against working i. e. an invalidating diseases. Now संप्रतिरोधके qualifies व्याधौ । Thus वाचस्पति says 'संप्रतिरोधक इति व्याधिविशेषणम् । कार्यानुष्ठानबाधक इति च तदर्थः' । In such dire distresses only husband can take स्त्रीधन ।

148 Equal or proportionate sum is to be given to a अधिविन्ना स्त्री ।

अधिविन्नस्त्रियै दद्यादाधिवेदनिकं समम् ।

न दत्तं स्त्रीधनं यस्यै दत्ते त्वर्थं प्रकल्पयेत् ॥ १४८ ॥

Prose—यस्यै स्त्रीधनं न दत्तं तस्यै अधिविन्नस्त्रियै आधिवेदनिकं समं धनं

দখ্যাত্। দত্তে তু অর্থং প্রকল্পয়েত। [N. B.—The reading প্রকীৰ্তিতম্ here is unsound for here Mitakshara's synonym is দখ্যাত্]

Beng—যাঁকে স্ত্রীধন দেওয়া হয় নাই, এমন পূর্বপত্নীকে, দ্বিতীয়বার দাবপরিগ্রহের সময়, দ্বিতীয় দাবপরিগ্রহে যত ব্যয় হইবে তাব সমান ধন দিবে। আর যদি স্ত্রীধন এই পূর্বপত্নীকে আগেই দেওয়া হইয়া থাকে, তাহা হইলে অধিবেদনের (দ্বিতীয় দাবপরিগ্রহের) সময় যাহা ব্যয়িত হইয়াছে, তাব অর্থ পরিমাণ দিবে। [N. B.—এখানে বিজ্ঞানেশ্বরের মতে অর্থশব্দ সমগ্র অর্থ প্রযুক্ত হয় নাই। অর্থাৎ যতটা দিনে অধিবেদনিক ব্যয়ের সমান হয়, ততটা দিবে।]

Eng. If one is to marry a second time, then he is to pay to his first wife as much money as is expended during this second marriage, provided any dowry is not given to her; if however dowry is given already to her, then this first wife will get as much portion as will cover and equal to his expenses of second marriage or অধিবেদন।

Mita—আধিবেদনিকং স্ত্রীধনমুক্তং, তদাহ—যস্যঃ উপরি বিবাহঃ সা অধিবিত্তা (স্ত্রী)। সাচাসৌ স্ত্রী চ। তস্মৈ “অধিবিত্তলিখ্যৈ”—“আধিবেদনিকম্” অধিবেদননিমিত্তং ধনং সমং যাবদধিবেদনায় ব্যয়ীকৃতং তাবদ্ দখ্যাত্। যস্যৈ ভর্তা স্বশূরেণ বা স্ত্রীধনং ন দত্তম্। দত্তে পুনঃ স্ত্রীধনে ‘আধিবেদনিকম্য অর্থং দখ্যাত’। [অর্থশব্দশ্চান্ন সমবিভাগবচনঃ ন ভবতি, অতশ্চ যাবতা তৎ পূর্বদত্তম্ আধিবেদনিকসমং ভবতি তাবদ্বয়ম্ ইত্যর্থঃ] ॥ ১৪৮ ॥

CHARCHA

1. অধিবিত্তস্ত্রী—অধি+বিদ+ক্ত স্ত্রীয়াম্=অধিবিত্তা one (wife),

against whom a second marriage is done. অধিবিত্তা স্ত্রী, কর্মধা। তস্যৈ। সম্প্রদানে ঋণী ॥ অধিবেদনে ভবম্ ইতি আধিবেদনিকম্ (ঠগ্ অধ্যাত্মাদি) Q. সমম্ ॥ Here সমম্ means by লক্ষণা সমপরিমিতং ধনম্ ॥ অর্থ also here means “portion” and not সমাংশ portion i. e. that portion whereby স্ত্রীধন will be equal to second marriage's expenditure

N. B.—By the rule “নুদবিদ-উদ্ভাষ্যাদীভ্যোঃন্যতরস্যাম্”—বিদ বিচারণে রূপাদি gives বিভ্র and বিত্ত। অদাদি বিদ (to know) gives বিদিত and, দিবাদিবিদ however gives বিভ্র &c.

149. The procedure of partition in cases of doubt due to surreptition by some party.

বিভাগনিহবে জ্ঞাতিবন্ধুমাছ্যমিলেখিতৈঃ।

বিভাগভাবনা জ্ঞেয়া গৃহক্ষেত্রৈশ্চ যৌতকৈঃ ॥ ১৪৯ ॥

Prose—বিভাগনিহবে (সতি) জ্ঞাতিবন্ধু-সাক্ষি-অমিলেখিতৈঃ বিভাগভাবনা জ্ঞেয়া, যৌতকৈঃ (পৃথক্কৃতৈঃ) গৃহক্ষেত্রৈশ্চ (বিভাগভাবনা জ্ঞেয়া)।

Beng. যদি বিভাগবিষয়ে কোন অপলাপ সন্দেহ হয়, তখন জ্ঞাতীগণ, মাতৃ-পিতৃবন্ধু এবং আত্মবন্ধুগণ যাহা বলিবে, সাক্ষীগণ যাহা বলিবে তদ্বারা এবং লিখিত দলিলাদি দ্বারা বিভাগ নির্ণয় করিবে। এবং পৃথক্কৃত গৃহক্ষেত্রাদি বিচার করিয়াও বিভাগ নির্ণয় করিবে।

Eng. If any suspicion arises with regard to partition of property, then it is to be decided by kindreds, maternal paternal relations, witnesses and written documents, and also by separated fields or lands.

Mita—एवं विभागमुक्त्वा इदानीं तत्सन्देहे निर्णयहेतुमाह—“विभागस्य निह्वे” अपलापे सति ज्ञातिभिः पितृवन्धुभिः मातृवन्धुभिः मातुलादिभिः साक्षिभिः—पूर्वोक्तलक्षणैः साक्षिभिः लेख्येन च विभागपत्रेण विभागभावना विभागनिर्णयो ज्ञातव्यः । तथा “यौतकैः” पृथक्कृतैः गृहक्षेत्रैश्च ॥ पृथक्कृत्यादिकार्यं प्रवर्त्तनं पृथक्पञ्चमहायज्ञादि-धर्मानुष्ठानं च । नारदेन विभागलिङ्गमुक्तम्—“विभागधर्मसन्देहे दायदानां विनिर्णयः । ज्ञातिभिर्भागलेख्येन पृथक्कार्यं प्रवर्त्तनात् । भ्रातृणामविभक्तानाम् एको धर्मः प्रवर्त्तते । विभागे सति धर्मोपि भवेत्तेषां पृथक् पृथक् ॥” तथा अपराण्यपि विभागलिङ्गानि तेनैवोक्तानि—“साक्षित्वं प्रातिभाव्यं च दानं ग्रहणमेव च । विभक्ता भ्रातरः पुर्युनाविभक्ताः कथञ्चन” इति ॥ (इति दायविभागप्रकरणम्) ॥

CHARCHA

1. विभागनिह्वे—निह्व १९ अपलाप=denial and surreptition. विभागस्य निह्वः, तस्मिन् । भावे ७मी ।

2. ज्ञाति &c—अभिलेखित (भावे क्त) means written documents, तैः । करणे ३या ॥ यौतक १९ पृथक्कृत । तैः । Qual. गृहक्षेत्रैः । गृहाणि च क्षेत्राणि च, गृहक्षेत्राणि, द्रव्यविवक्षायाम् न समाहारः by “जातिप्रमाणाम्” । use of पृथक्कृत क्षेत्र and गृह may erase suspicions. See Mita.

अथ सीमाविवाद-प्रकरणम्

(The section on boundary-dispute)

Sl. 150-151. In fundamental disputes over boundary of fields etc. the vassals the peasants etc there will determine this.

सीमो विवादे क्षेत्रस्य सामन्ताः स्थविरादयः ।

गोपाः सीमाकृषाणा ये सर्वे च वनगोचराः ॥ १५० ॥

नयेयुरेते सीमानं स्थलाङ्गारतुष्टुमैः ।

सेतु-वल्मीक-निम्नास्थि-चैत्याद्यैरुपलक्षिताम् ॥ १५१ ॥

Prose—क्षेत्रस्य सोमनः विवादे (सति) सामन्ताः स्थविरादयः गोपाः सीमाकृषाणाः ये सर्वे च वनगोचराः (भवन्ति)—एते स्थलाङ्गारतुष्टुमैः सेतुवल्मीक-निम्नास्थि चैत्याद्यैः उपलक्षितां सीमानं नयेयुः (निश्चिन्युः) ।

Beng झई ग्रामेव मथो, वा। एकग्रामेई गृह, जमि, उद्यानादि सीमाविषयक विवाद घटिले सामन्तगण (अर्थात् चतुष्पार्श्व ग्रामस्थ-प्राप्त बांझि), सेथानकार रुद्ध ও निवासिगण, गोछानकाविगण, सेथानकाव क्षेत्रकर्षकगण, एवं वनचावी किवार्तादिगण वा सीमा निर्देश कविया दिवे । সেই সীমাব চিহ্ন হইবে—স্থল (তত্রস্থ কোন উচ্চস্থল), অঙ্গার (কয়লা), তুষ অথবা তত্রস্থ কোন অশ্বখাদিরক্ষ, সেতু, উইএর টিবি, নিম্নস্থল (নিম্নভূমি), অস্থি (প্রস্তবচূর্ণ) চৈত্য (পাষাণাদি দ্বারা বদ্ধ উচ্চস্থান) প্রভৃতি । এ দ্বারা সীমা চিহ্নিত করিবে ।

Eng—In case of disputes over lands, gardens etc. in the same village or in different village, the villagers in the outskirts, the old person, the peasants, the tillers there and the foresters there will decide this ; and the demarcation line should be by some raised land, by coal-marks, by husks of grains, by some trees, by bridge, by ant-hills, or low land, by stone-powder or by some stone-mounds etc there.

Mita.—अधुना सीमाविवादनिर्णय उच्यते—ग्रामद्वयसंवन्धिनः क्षेत्रस्य सीमो विवादे तथैकग्रामान्तर्वर्तिक्षेत्रमर्यादाविवादे च सामन्तादयः स्थलाङ्गारादिभिः पूर्ववृत्तैः सीमालक्षणैरुपलक्षितां चिह्नितां सीमां नयेयुर्निश्चिनुयुः। सीमा क्षेत्रादिमर्यादा ; सा चतुर्विधा—जनपदसीमा, ग्रामसीमा, गृहसीमा चेति। सा च यथासंभवं पञ्चलक्षणा। तदुक्तं नारदेन—‘ध्वजिनी मत्स्यिनी चैव नैधानी भयवर्जिता। राजशासननीता च सीमा पञ्चविधा स्मृता ॥’ इति ॥ ध्वजिनी वृक्षादिलक्षिता ; वृक्षादीनां प्रकाशकत्वेन ध्वजतुल्यत्वात्। मत्स्यिनी सलिलवती ; मत्स्यशब्दस्य स्वाधारजललक्षकत्वात्। नैधानी निखात-तुषाङ्गारादिमती ; तेषां निखातत्वेन निधानतुल्यत्वात्। भयवर्जिता अर्थिप्रत्यर्थिपरस्परसंप्रतिपत्तिनिर्मिता। राजशासननीता ज्ञातृचिह्नाभावे राजेच्छया निर्मिता। एवंभूतायां पोढा विवादः संभवति। यथाऽऽह कात्यायनः—‘आधिक्यं न्यूनता चांशे अस्तिनास्तित्वमेव च। अभोगभुक्तिः सीमा च षड् भूवादस्य हेतवः ॥’ इति ॥ तथा हि—‘ममात्र पञ्चनिवर्तनाया भूमेरधिक भूरस्ति’ इति केनचिदुक्ते पञ्चनिवर्तनैव नाधिकेत्याधिक्ये विवादः। ‘पञ्चनिवर्तना मदीया भूमिः’ इत्युक्ते न ततो न्यूनैवेति न्यूनतायाम्। ‘पञ्चनिवर्तनो ममांश’ इत्युक्ते अंश एव नास्तीत्यस्तिनास्तित्वविवादः संभवति। ‘मदीया भूः प्रागविद्यमानभोगैव भुज्यते’ इत्युक्ते न संतता चिरंतन्येव मे ‘भुक्ति’-रित्यभोगभुक्तौ विवादः। इयं मर्यादेयं वेति सीमाविवाद इति षट्प्रकार एव विवादः संभवति। षट्प्रकारेऽपि भूविवादे श्रुत्यर्थाभ्यां सीमाया अपि निर्णयमानत्वात्सीमानिर्णयप्रकरणे तस्यान्तर्भावः ॥ समन्ताद्भवाः सामन्ताः। चतसृषु दिक्ष्वनन्तरग्रामादयस्ते च प्रतिसीमं व्यवस्थिताः ; ‘ग्रामो ग्रामस्य सामन्तः क्षेत्रं क्षेत्रस्य कीर्तितम्। गृहं गृहस्य निर्दिष्टं समन्तात्परिरभ्य हि ॥’ इति कात्यायनवचनात् ‘ग्रामादि’शब्देन तत्स्थाः गुरुरा लक्ष्यन्ते। ग्रामः पलादित इति यथा। ‘सामन्त’ग्रहणं च तत्संसक्तादुपलक्षणार्थम्। उक्तं च कात्यायनेन—‘संसक्तकास्तु सामन्तास्तत्संसक्तस्तथोत्तराः। संसक्तसक्तसंसक्ताः पञ्चाकाराः प्रकीर्तिताः ॥’ इति ॥ स्थविरा वृद्धाः। ‘आदि’ग्रहणेन

मौलोद्धृतयोर्ग्रहणम्। वृद्धादिलक्षणं च तेनैवोक्तम्—‘निष्पद्यमानं यैर्दृष्टं तत्कार्यं तद्गुणान्वितैः। वृद्धा वा यदि वाऽवृद्धास्ते तु वृद्धाः प्रकीर्तिताः ॥ ये तत्र पूर्वं सामन्ताः पञ्चदशान्तरं गताः १ तन्मूलत्वात् तु ते मौला ऋषिभिः परिकीर्तिताः ॥ उपश्रवणसंभोगकायस्थानोपचिह्निताः। उद्धरन्ति पुनर्यस्मादुद्धृतास्ते ततः स्मृताः ॥’ इति ॥ गोपा गोचारकाः। सीमाकृषाणाः सीमासंनिहितक्षेत्रकर्षकाः। सर्वे च वनगीचरा वनचारिणी व्याधादयः। ते च मनुोक्तः (८।२६०)—‘व्याधाश्चाकुनिकान्गोपान्कैवर्तान्मूलखातकान्। व्यालग्राहानुष्छ्वत्तो नन्यांश्च वनगोचरान् ॥’ इति ॥ स्थलमुन्नतो-भूप्रदेशः, अङ्गारोऽग्नेरुच्छिष्टम्, तुषा धान्यन्वचः, द्रुमा न्यग्रोधादयः, सेतुर्जलप्रवाहबन्धः, चैत्यं पापाणादिवन्धः, आदिशब्देन वेणुवालुकादीनां ग्रहणम्, एतानि च प्रकाशप्रकाशमेदेन द्विप्रकाराणि। यथाऽऽह मनुः (८।२४६-२४८) ‘सीमावृक्षांश्च कुर्वीत न्यग्रोधाश्चतुर्किंशुकान्। शाल्मलीशालतालांश्च क्षीरिणश्चैव पादपान् ॥ गुल्मान्वेषूँश्च विविधांश्शमीवह्नीस्थलानि च। शारान्कुब्जकगुल्मांश्च यथा सीमा न नश्यति ॥ तडागान्युदपानानि वाप्यः प्रस्त्रवणानि च। सीमासंधिषु कार्याणि देवतायतनानि च ॥ इति प्रकाशरूपाणि। (मनुः ८।२४६-२४८)—‘उपच्छन्नानि चान्यानि सीमालिङ्गानि कारयेत्। सीमाज्ञाने नृणां वीक्ष्य नित्यं लोके विपर्ययम् ॥ अश्मनोऽस्थीनि गोवालांस्तुषान्मस्म कपालिकाः। करीषमिष्टकाङ्गारशर्करावालुकास्तथा ॥ यानि चैवंप्रकाराणि कालाद्भूमिर्न भक्षयेत्। तानि संधिषु सीमायामप्रकाशानि कारयेत् ॥ एतैर्लिङ्गैर्नयेत्सीमां राजा विवदमानयोः ॥’ इति प्रच्छन्नलिङ्गानि ॥ एतैः प्रकाशप्रकाशरूपैर्लिङ्गैः सामन्तादिप्रदर्शितैः सीमां प्रति विवदमानयोः सीमानिर्णयं कुर्याद्राजा ॥ १५०-१५१ ॥

CHARCHA

1. स्थलाङ्गार &c—करणे ३या। स्थल is some raised land ; अङ्गार coal ; तुष husks of grain ; द्रुम is any big tree ;

सेतु bridge, बल्मीक ant hill, निम्न is some low land or pool &c near by, अस्थि is पाषाणचूर्ण representing presentday chalk powder, चैत्य is here a raised boundary mound by stones; चैत्य also means बौद्धमन्दिर or विहार (see sl 228), also big sacred trees as in Meghadutam “नीडारम्भैर्गृहपक्षिभिर्गडुलग्रामचैत्या” etc Compare “एतैः प्रकाशप्रकाशरूपैः लिङ्गैः सामन्तादिप्रदर्शितैः सीमां प्रतिविबदमानयोः सीमानिर्णयं कुर्याद्वाजा”—Mitakshara. By अद्य here वेषु बालुका markings are meant. स्थल, द्रुम, सेतु, बल्मीक, निम्न and चैत्य are open clearly (प्रकाश) marked permanent boundaries; others less marked are अप्रकाश । white अस्थिचूर्ण, पाषाणचूर्ण will look like chalk powders as in popping crease in cricket.

152. The procedure to erect boundary lines where they are unmarked.

सामन्ता वा समग्रामाश्चत्वारोऽष्टौ दशापि वा ।

रक्तस्रग्बसनाः सीमां नयेयुः क्षितिधारिणः ॥ १५२ ॥

Prose—सामन्ताः (प्रान्तवासिनः ; ग्रामान्तवासिनः) समग्रामाः (एकग्रामवासिनः) चत्वारः अष्टौ दश अपि वा रक्तस्रग्बसनाः (तथा) क्षितिधारिणः (मूर्ध्नि धृतक्षितिबन्तः सन्तः) सीमां नयेयुः (चिह्नितां कुर्युः) ।

Beng. যেখানে সীমাচিহ্ন নাই, বা অস্পষ্ট সন্ধিক্ষেত্র চিহ্নমাত্র আছে, তথায় গ্রামান্তবাসীগণ বা এক গ্রামবাসী চারিজন, আটজন বা দশজন মিলিত হইয়া, রক্তমালা ও রক্তবসন পরিধান করিয়া মাথায় ভূখণ্ডধারণ করিয়া সীমা চিহ্নিত করিবে ।

Eng. In case of want of clear boundary line it is to

be marked by some four, eight or ten vassals or territory-end residents or selfsame villagers wearing red garlands, red cloths and keeping a piece of earth on the head.

Mita—यदा पुनश्चिह्नानि न सन्ति, विद्यमानानि वा लिङ्गालिङ्गतया सन्दिग्धानि, तदा निर्णयोपायमाह—इति । सामन्ताः पूर्वोक्तलक्षणाः, समग्रामाश्चत्वारोऽष्टौ दशापि वेत्येवं समसंख्याः प्रत्यासन्नग्रामीणाः । रक्तस्रग्विणो रक्ताम्बरधराः मूर्ध्निरोपितक्षितिग्रन्थाः सीमानं नयेयुः प्रदर्शयेयुः । ‘सामन्ता वा’ इति विकल्पाभिधानं स्मृत्यन्तरोक्तसाध्यभिप्रायम् । यथाऽऽह मनुः (८।२.३)—‘साक्षिप्रत्यय एव स्यात्सीमावादविनिर्णये’ इति ॥ तत्र च साक्षिणां निर्णेतृत्वं मुख्यम् ; तदभावे सामन्तानाम् । तदुक्तम् (मनुः ८।२.५८)—‘साध्यभावे तु चत्वारो ग्राम्याः सीमान्तवासिनः । सीमान्तवासिनः सीमाविनिर्णयं कुर्युः प्रयत्ना राजमन्त्रिणैः ; तदभावे तत्सक्तदोषां निर्णेतृत्वम् । यथाऽऽह कात्यायनः—‘स्वार्थसिद्धौ प्रदुष्टेषु सामन्तैर्धर्मगौरवात् । तत्संसक्तैस्तु कर्तव्य उद्धारो नात्र मंशयः ॥ संसक्तसक्तदोषे तु तत्संस्क्ताः प्रकान्तिताः । कर्तव्या न प्रदुष्टास्तु राज्ञा धर्मं विजानता ।’ इति । सामन्ताद्यभावे मौलादयो ग्राह्याः, ‘तेषामभावे सामन्तमौलवृद्धोद्धृतादयः । स्थावरे पटप्रकारेऽपि कार्या नात्र विचारणा ॥’ इति कात्यायनेन क्रमविधानात् । एते च सामन्तादयः संख्यागुणातिरेकेण संभवन्ति । “सामन्ता साधनं पूर्वं निर्दोषाः स्युर्गुणान्विताः । द्विगुणास्तूत्तरा ज्ञेयास्ततोऽन्ये त्रिगुणा मताः” ॥ इति स्मरणात् ॥ ते च साक्षिणः सामन्तादयश्च स्वैः स्वैः शपथैः शापिताः सन्तः सीमां नयेयुः ; (मनुः ८।२.५६)—‘शिरोभिस्ते गृहीत्वोर्बो स्रग्विणो रक्तवाससः । मुकुटैः शापिताः स्वैः स्वैर्नयेयुस्ते समंजसम् ॥’ इति स्मरणात् । नयेयुरिति बहुवचनं द्वयोर्निरासार्थं नैकस्य । ‘एकश्चेदुन्नयेत्सीमां सोपवासः सनुन्नयेत् । एकमात्र्याम्बरधरो भूमिमादाय मूर्धनि ॥’ (ना० ११।१०।६) इति नारदेनैकस्याभ्यनुज्ञानात् ॥ योऽयं—‘नैकः समुन्नयेत्सीमां नरः प्रत्ययवानपि । गुरुत्वादस्य कार्यस्य त्रियैषा बहुपु स्त्रिया ॥’ इत्येकस्य निषेधः स उभयानुमतधर्मविद्यप्रतिरिक्तविषय इत्यविरोधः ॥

स्थलादिचिह्नाभावेऽपि साक्षिसामन्तादीनां सीमाज्ञाने उपायविशेषो नारदेनोक्तः—
‘निम्नगापहतोत्सृष्टनष्टचिह्नासु भूमिषु । तत्प्रदेशानुमानाच्च प्रमाणाद्भोगदर्शनात् ॥’
इति । निम्नगाया नद्या अपहृतेनापहरणेनोत्सृष्टानि स्वस्थानत्प्रच्युतानि
नष्टानि वा लिङ्गानि यासु मर्यादाभूमिषु तत्र तत्प्रदेशानुमानादुत्सृष्टनष्टचिह्नानां
प्राचीनप्रदेशानुमानात् ग्रामादारभ्य सहस्रदण्डपरिमितं क्षेत्रमस्य
ग्रामस्य पश्चिमे भागे इत्येवंविधात्प्रमाणाद्वा प्रत्यर्थिसमक्षम-
विप्रतिपन्नाया अस्मार्तकालोपलक्षितभूकेर्वा निश्चिनुयुः ॥ बृहस्पतिना चाल
विशेषो दर्शितः—‘आगमं च प्रमाणं च भोगं कालं च नाम च । भूभागलक्षणं
चैव ये विदुस्तेऽत्र साक्षिणः ॥’ इति । एते च साक्षिसामन्तादयः शपथैः श्राविताः
सन्तः कुलादिसमक्षं राज्ञा प्रष्टव्याः । यथाह मनुः (८।२।१४)—‘ग्रामेयककुलानां
तु समक्षं सीम्नि साक्षिणः । प्रष्टव्याः सीमलिङ्गानि तयोश्चैव विवादिनोः ॥’
इति । ते च पृष्टाः साक्ष्यादयः समस्ता ऐकमत्येन सीम्नि निर्णयं ब्रूयुः ।
नैर्निर्णीतां सीमां तत्प्रदर्शितसकललिङ्गयुक्तां साक्ष्यादिनामान्वितां चाविस्मरणार्थं
पत्रे समारोपयेत् । उक्तं च मनुना (८।२।११)—‘ते पृष्टान्तु यथा ब्रूयुः समस्ताः
सीम्नि निर्णयम् । निवर्त्तयान्तथा सीमां सर्वास्तांश्चैव नामतः ॥’ इति एतेषां
साक्षिसामन्तप्रभृतीनां सीमाचङ्क्रमणदिनादारभ्य यावत्त्रिपक्षं राजदैविकव्य-
सनाव्यसनं चेन्नोत्पद्यते तदा तत्प्रदर्शनात्सीमानिर्णयः । अयं च राजदैविकव्य-
सनावधिः कात्यायनेनोक्तः—‘सीमाचङ्क्रमणे कोशे पादस्पर्शं तथैव च ।
लिपक्षपक्षससाहं देवराजिकमिष्यते ॥’ इति ॥ ३१२ ॥

CHARCHIA

1. रक्तस्रक्वसनाः—स्रक् च वसनञ्च न स्रग्वसनं समाहार इन्द्र । वा द्रव्य
विवक्षायां स्रग्वसनानि । रक्तानि स्रग्वसनानि एषाम्, बहु । Pred to सामन्ताः
and समग्रामाः (समः एकः ग्रामः वास्तवेन येषां ते-बहु) । रक्तस्रक् धारण,
and रक्तवसनधारण is imperative, for these are to undergo
शपथ to be impartial and just in सीमाचिह्निकरण । Compare

Manu—“साक्षिप्रत्यय एव स्यात् सीमाविवादे” and “ते साक्षिणः सामन्तादयश्च
स्वैः शपथैः शापिताः सन्तः सीमां नयेयुः” (ch. viii) ।

2. क्षितिधारिणः—क्षितिं धरन्ति इति क्षितिधारिणः (णिनि) । Pred.
to सामन्ताः etc. This is also by way of शपथ and धर्मानुसरण ॥
नयेयुः—नी+लिङ् युस् ॥

153. Punishment by the king in case of partiality
and falsehood of boundary markers.

अनृते तु पृथक्दण्ड्या राज्ञा मध्यमसाहसम् ।

अभावे ज्ञातृचिह्नानां राजा सीम्नः प्रवर्त्तिता ॥ १५३ ॥

Prose—अनृते (सीमानिर्णयविषये अनृतव्यवहारे सति) सामन्तादयः
राज्ञा पृथक् मध्यमसाहसं (यथा तथा, मध्यमसाहसोपयुक्तदण्डेन इत्यर्थः)
दण्ड्याः (दण्ड्ययोग्याः भवन्ति) । सीम्नः ज्ञातृचिह्नानां अभावे (सति)
राजा एव सीम्नः प्रवर्त्तिता (प्रवर्त्तयिता इत्यर्थः) ।

Beng. सीमानिर्णय विषये कौन सामन्तादि पक्षपातिहृतेतु
अनृतवाका व्यवहार कविले, राजा कर्तृक पृथक्भावे मध्यमसाहसकार्या-
कावीर उपयुक्त वा योगा दण्डे (यथा पौचशत पण जविमाना इत्यादि)
दण्डित इहैवे । सीम्नः ज्ञाता वा सीम्नः चिह्न पर्याप्त ना थाकिले
राज। निजेइ सीमा प्रवर्द्धन करिया दिबेन । [N. B—এ ক্ষেত্রে
সমবিভাগই সাধারণতঃ রাজা প্রবৰ্দ্ধন করিবেন] ।

Eng. If falsehood is detected among Samantas
(vassals etc) while marking boundary lines, then such
men are to be punished with fines as is seen in Madhyama-
Sahasa Karma ; when there will be no knower or sign

f any boundary line there the king himself will do this.

[N. B.—(i) usually समविभाग is enjoined in such cases.

(ii) साहसकर्म is पूर्व, मध्यम and उत्तम (see ahead sl. 230 etc.)]

Mita—यदात्वमीषाम् उक्तसाक्ष्यवचसां त्रिपक्षाभ्यन्तरे रोगादि दृश्यते, अथवा प्रतिवादिनिर्दिष्टाभ्यधिकसंख्यागुणसाक्ष्यन्तरविरुद्धवचनता, तदा ते मृषाभाषितया दण्डनीयाः, तदाह—अनृते मिथ्यावदने निमित्तभूते सति सर्वे सामन्ताः प्रत्येकं मध्यमसाहसेन चत्वारिंशदधिकेन पणपञ्चशतेन दण्डनीयाः। सामन्तविषयता चास्य साक्षिमौलादीनां स्मृत्यन्तरे दण्डान्तरविधानादवगम्यते। यथाऽऽह मनुः (८।२५७)—‘यथोक्तेन नयन्तस्ते पूयन्ते सत्यसाक्षिणः। विपरीतं नयन्तस्तु दाप्याः स्युर्द्विशतं दमम् ॥’ इति ॥ नारदोऽपि (११।७)—‘अथ चेदनुतं ब्रूयुः सामन्ताः सीमनिर्णये। सर्वे पृथक्पृथग्दण्ड्या राजा मध्यमसाहसम् ॥’ इति सामन्तानां मध्यमसाहसं दण्डमभिधाय—‘शेषाश्चेदनुतं ब्रूयुर्नियुक्ता भूमि-कर्मणि। प्रत्येकं तु जघन्यास्ते विनेयाः पूर्वसाहसम् ॥’ इति, तत्संस्कारादिषु प्रथमं साहसमुक्तवान्। मौलादीनामपि तमेव दण्डमाह—‘मौलवृद्धादयस्त्वन्वे दण्डगत्या पृथक् पृथक्। विनेयाः प्रथमेनैव साहसेनानृते स्थिताः ॥’ (ना० ११।८) इति। ‘आदि’शब्देन गोपशाकुनिकव्याधवनगोचराणां ग्रहणम्। यद्यपि शाकुनि-कादीनां पापतरतत्वाह्निप्रदर्शन एवोपयोगो न साक्षात्सीमानिर्णये तथाऽपि लिङ्गदर्शन एव मृषाभाषि-वसंभवादण्डविधानमुपपद्यत एव। ‘अनृते तु पृथक् दण्ड्या’ इत्येतदण्डविधानमज्ञानविषयम्; ‘वहूनां तु गृहीतानां न सर्वे निर्णय-यदि। कुर्युर्मयाद्वा लोभाद्वा दण्ड्यास्तुत्तमसाहसम् ॥’ इति साक्ष्यादीनां कात्यायनेन दण्डान्तरविधानात्। तथा साक्षिवचनभेदेऽप्ययमेव दण्डस्तेनैवोक्तः—कीर्तिते यदि भेदः स्यादण्ड्यास्तुत्तमसाहसम्’ इति। एवमज्ञानादिनानृतवदने साक्ष्यादीन्दण्डयित्वा पुनः सीमाविचारः प्रवर्तयितव्यः। ‘अज्ञानोक्तौ दण्डयित्वा पुनः सीमां विचारयेत्’ इत्युक्त्वा दुष्टास्तु सामन्तानन्यान्मौलादिभिः सह। संमिश्र कारयेत्सीमामेव धर्मविदो विदुः ॥ इति निर्णयप्रकारस्तेनैवोक्तः।—

यदा पुनः सामन्तप्रभृतयो ज्ञातारश्चिह्नानि च न सान्ति, तदा कथं निर्णयः

आह—ज्ञातृणां सामन्तादीनां लिङ्गादीनां च वृक्षादीनामभावे राजैव सीमा-वर्तिता प्रवर्तयिता। अन्तर्भावितोऽत्र अर्थः। ग्रामद्वयमध्यवर्तिनीं विवादा-दोभूतां भूवं समं प्रतिभन्य ‘अस्येयं भूरस्येयम्’ इत्युभयोः समर्प्य तन्मध्ये त्रेमालिङ्गानि कुर्यात्। यदा तस्यां भूमावन्यतरस्योपकारातिशयो दृश्यते, तदा

ग्रामस्य सकला भूः समर्पणीया। यथाऽऽह मनुः (८।२६५)—सीमायान्निष्पन्नं स्वयं राजैव धर्मवित्। प्रदिशेद्भूमिमेतेषामुपकारादिति प्रतिः ॥’ इति ॥ १५३ ॥

CHARCHA

1. मध्यमसाहसम्—साहसकर्म is daring act and outrage ; it is of 3 kinds (1) पूर्व साहस or अधमसाहस where nominal final and warning is punishment, (2) मध्यमसाहस—where coins are usually fined ; (3) उत्तमसाहस as outrage etc. worst crime ; here heavy fine etc is enjoined The word is never here So Mita says, “मध्यमसाहसेन चत्वारिंशदधिकेन पणशतेन दण्डनीयाः”। This is for सामन्तः ; others are fined otherwise with पूर्वसाहस etc or construe सामन्ता राजा मध्यमसाहसं दण्ड्याः। Here मध्यमसाहस is अनुक्तकर्म of दण्ड्याः।

2. प्रवर्तिता—It is अन्तर्भावितपर्ययः। It means प्रवर्तयिता। It, and not वृत्तन्त। So सीमाः takes कर्मणि पठो। see the rule “न लोकाव्यय...वृत्ताम्” where वृत् is mentioned and not वृत्त। सीमनः may be उभयान्वयि। सीमनः ज्ञातृचिह्नानाम् अभावे राजा सीमनः वर्तयिता।

354. This is the general procedure with respect to villages, fields, gardens, pools etc.

आरामायतनग्रामनिपानोद्यानवेश्मसु।

एषण्व विधिर्ज्ञेयो वर्षाम्बुप्रवादादिषु ॥ १५४ ॥

Prose—आरामायतनग्रामनिपानोद्यानवेश्मसु वर्षाम्बुप्रवाहादिषु च एषण्व (उक्तप्रकार) एव विधिः ज्ञेयः ।

Beng. आराम (शूलपुष्पयुक्त भूमि), आयतन (शिष्टेय भूमादि छडाईवाव छडाई वस्तुतः भूमि), ग्राम, निपान (पानीय जलनय आदान वापी उद्यानादि), उद्यान (वागानिव डो), वेश्मन् (बागगृह) एवं वर्षाकालेन जलप्रवाह दृष्टात विभागे विवाद उपस्थित इहेन उपद्रवात् निर्दिष्ट अनुसारेण सीमादि विवाद मिटाईवे ।

Eng—This is also the procedure to make up disputes over gardens, lands, pieces of paddy-preparing places, villages, pools (ponds), pleasure-gardens, residences, and rain-water flows etc

Mita—अग्न्यामपि अतद्वावाशङ्कयाम् अस्याः स्मृतेः न्यायमूलतां दर्शयितुम् ग्राह- “आराम” पुष्पफलोपचयहेतुभूभागः, ‘आयतन’ निवेशनं पलायकप्रार्थ्य विभक्तो भूभागः, “ग्रामः” प्रसिद्धः (ग्रामग्रहण न गवाद्युप-लक्षणार्थम्) निपान” पानीयस्यान वापीकृपप्रभृतिकम् ; “उद्यान” क्रीडावार्धभूमिः, ‘वेश्मन्’ गृहम्- एषु आरामादिषु अयमेव विधिः सामन्तसाक्ष्यादि-लक्षणी विधिर्ज्ञातव्यः । तथा वर्षाणोद्भूत जलप्रवाहेषु-अनयोर्ग्रहयर्मध्येन जलोवः प्रवहति अनयोर्वा इत्येव प्रकारे विवादे [आदिग्रहणतः प्रासादादिष्वपि प्राचीन एव विधिर्देदितव्यः । तथा च कान्वायनः—“क्षेत्रकृपतङ्गाणां केदारगामनोरपि । गृहप्रासादावसयनृपदेवगृहेषु च” ॥ १५४ ॥ N B.—

See Mita for notes here.

155. Punishment when boundary lines are transgressed.

मर्यादायाः प्रभेदे तु सीमातिक्रमणे तथा ।

क्षेत्रस्य हरणे दण्डा अधमोत्तममध्यमाः ॥ १५५ ॥

Prose—मर्यादायाः (सीमायाः) प्रभेदे (भेदने) तथा सीमाति-क्रमणे (सीमामतिलङ्घ्य गमने) क्षेत्रस्य (भयादिप्रदर्श्य) हरणे च (यथाक्रमेण) अधमोत्तममध्यमाः दण्डाः ज्ञेयाः ।

Beng—आदि प्रकृति सीमा भागिले, अत्रेव सीमाय लंघन करिष्य गेले. वा भयप्रदर्शनादि द्वावा अत्रेव भूमि हवन करिले यथाक्रमे अधमसाहस, उद्यमसाहस ও মধ্যমসাহস বিষয়ক দণ্ড ধার্য ইहेवे ।

Eng—If one breaks open boundary borders of others or transgresses on other's fields, or forcibly usurps others lands then he is in order to be punished with fines as in lowest outrageous acts, in highest outrageous acts or as in middle outrageous acts

Mita—सीक्षानिर्णयसुत्तवा तत्प्रसङ्गेन मर्यादाप्रभेदनादौ दण्डमाह—अनेकद्वयव्यवच्छेदिका साधारणा भूमर्यादा, तस्याः प्रकर्षेण भेदने, सीमाति-क्रमणेसीमामतिलङ्घ्य कर्षणे, क्षेत्रस्य च भयादिप्रदर्शनेन हरणे यथाक्रमेण “अधमोत्तममध्यमसाहसा दण्डा वेदितव्याः । [क्षेत्रग्रहणं चात्रगृहारामाद्युप-लक्षणार्थम् । यदा पुनः स्वीयभ्रान्तगा क्षेत्रादिकमपहरति तदा द्विशतो दमो वेदितव्यः । यथाह मनुः—“गृहं तङ्गागमारामं क्षेत्रं वा भीषया हरन् । शतानिपञ्च दण्डाः स्याद भ्रान्तात् द्विशतो दमः” । इति अपह्नियमाण-क्षेत्रभूयस्तपय्यालोचनया कदाचित् उत्तमोपि दण्डः प्रयोक्तव्यः । अतएवाह—

“कथः सर्वस्वहरणं पुरात्रिर्वासनाङ्कने । तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड उक्तमसाहसः” ॥ इति ॥ १५५ ॥

CHARCHA—1. मर्यादायाः प्रभेद=breaking of boundary line ; सीमातिक्रम is transgression of boundary line क्षेत्रहरण is forcible usurpation of other's lands here. The punishments are respectively as in अधमसाहस, as in मध्यमसाहस and as in उत्तमसाहस । प्रभेदे etc has भावे ७मी वा विषयाधि ७मी ।

156. welfare works like erection of mounds to regulate flow of water etc done with permission cant be later on objected to

न निषेधोऽल्पबाधस्तु सेतुः कल्याणकारकः ।

परभूमिं हरन् कूपः स्वल्पक्षेत्रो बहूदकः ॥ १५६ ॥

Prose—परभूमिं हरन् (नाशयन्) अल्पबाधः (स्वल्पपीडाकरः) किन्तु कल्याणकारकः (सर्वजनोपकारकः) सेतुः (जलप्रवाहबन्धः) न निषेधः (भूस्वामिना न निवार्यः) । एव परभूमिं हरन् स्वल्पक्षेत्रः कूपः बहूदकः अतश्च कल्याणकारकः (भूस्वामिना न पश्चात् निषेधः) । or as in Mita.

Beng अत्रेव भूमिते (अवश्य अनुमति लईया ?) भूस्वामीर सामाज्य पीडाकव किञ्च बहूलोकैव कल्याणकावक जननियन्त्रणजत्र सेतु वा बाध करिते থাকিলে ভূস্বামী পরে তাহা নিষেধ করিতে পারিবে না । এইরূপ অনুমতি প্রাপ্ত অত্রের জমিব স্বল্পস্থানব্যাপি কূপ যদি বহুদক ইইয়া বহুর কল্যাণকাবী হয়, তবে তাহাও ভূস্বামী পরে নিষেধ করিতে পারিবেন না ।

Eng. If in other's lands, some one (with permission ?)

erects some mound to regulate water flow for the welfare of many, then though painful, later on the owner can't object to it ; similarly erecting and establishing an well in another's land if benefactory to all around, can't be later on objected to or stopped (See Mita. for details).

Mita यः पुनः परक्षेत्रे सेतुकृपादिकं प्रार्थनया अर्थदानेन वा लब्धानुज्ञा निर्मातुमिच्छति तन्निषेधतः क्षेत्रस्वामिन एव दण्डः (स्यात्) इत्याह— “परकीयां भूमिमपहरन्” नाशयन्नपि, सेतुर्जलप्रवाहबन्धः क्षेत्रस्वामिना न प्रतिषेध्यः, स चेत् ईपत् पीडाकरः बहूपकारश्च भवति । कूपश्चात् क्षेत्रव्यापित्वेन अल्पबाधः, (अल्पपीडाकरः) बहूदकत्वेन कल्याणकारकश्च इति बहूदको नैव निवारण्यः । [कूपग्रहणं च वापीपुष्करिण्यादयः पलक्षणार्थम् । यदा पुनरसौ सर्वक्षेत्रवर्तितया बहूबाधः, नद्यादिक्षेत्रसमीपवर्तितया वा अल्पोपकारकस्तदासौ निषेध्य इत्यर्थात् उक्तं भवति । मतोश्च द्वैविध्यमुक्तं नारदेन—“सेतुश्च द्विविधो ज्ञेयः खेयो बन्धस्तथैव च । तोथप्रवर्त्तनात् खेयः बन्धः म्यातन्निवर्त्तनात्” ॥ यदा तु अन्यनिमित्तं सेतु भेदनादिना नष्टं स्वयं संस्करोति तदा पूर्वस्वामिनं तदर्थं नृपं वा शृष्ट्वैव संस्तुय्यात् । यथाह नारदः— “पूर्वप्रवृत्तमुत्तमन्त्रम् अपृष्ट्वा स्वामिनं तुयः । सेतुं प्रवर्त्तयेत् कश्चित् न तत् फलभाग् भवेत् । मृते तु स्वामिनि पुनस्तदवश्यं वापिमानवे । राजानमामन्त्र्य ततः कुर्यात् सेतुप्रवर्त्तनम्] ॥” १५६ ॥

CHARCHA

1. अल्पबाधः, कल्याणकारकः—Q. सेतुः । The सेतु, अल्पक्षेत्रत्वहेतु, भूस्वामिनः अल्पपीडाकरश्चेत्, ..तदा न पश्चात् निषेध्यः । So with regard to an well ; but if otherwise, then the owner may object to it. In case of later संस्कार of these सेतु and कूप it will require permission of क्षेत्रस्वामी वा तदर्थं वा of the king

See Mita. Here हरन् does tally with लब्धानुहः of Mita ; it shows forcible doing. So we suggest खनन् for हरन् ।

157. Doing of सेतु without permission of क्षेत्रस्वामी will in produce go to the use of either क्षेत्रस्वामी or the king.

स्वामिने योनिवैद्यैव क्षेत्रे सेतुं प्रवर्त्तयेत् ।

उत्पन्नं स्वामिनो भोगस्तदभावे महीपतेः ॥ १५७ ॥

Paose—यः स्वामिने अनिवेद्य, क्षेत्रे (परक्षेत्रे इत्यर्थः) सेतुं प्रवर्त्तयेत्, तत्र उत्पन्ने (फले द्रव्ये वा) स्वामिनः भोगः स्यात्, तदभावे महीपतेः भोगः स्यात् ।

Beng. কোন ক্ষেত্রে ক্ষেত্রস্বামীকে নিবেদন না করিয়া যদি কেহ কিছু সেতু নির্মাণ করে তবে সেই ক্ষেত্রে উৎপন্ন শস্যাদিতে ক্ষেত্রস্বামীই ভোগ হইবে অথবা তদভাবে রাজাই উহা ভোগ করিবেন । [N B—অতএব অনুজ্ঞা লইয়া তবে সেতু নির্মাণ করাইতে হয়] ।

Eng If one erects bridges in some other's fields without first obtaining his permission, then the produce of paddy etc in the field there, will go to the क्षेत्रस्वामी, or in his absence it will go to the king — [N. B—So first have क्षेत्रस्वामी's permission to erect bridge etc for better irrigation and tilling ; otherwise produce will go to others. See Mita]

Mita—क्षेत्रस्वामिनं प्रत्युपदिष्टम्, इदानीं सेतोः प्रवर्त्तयितारं प्रत्याह—क्षेत्रस्वामिनम् अनभ्युपगम्य, तदभावे राजानं वा, यः परक्षेत्रे सेतुं प्रवर्त्तयेत्, असौ फलभाक् न भवति । अपितु तदुत्पत्तौ क्षेत्रस्वामिनो भागः, तदभावे

राज्ञः । तस्मात् प्रार्थनया अर्थदानेन वा क्षेत्रस्वामिनं तदभावे राजानं वा अनुशास्य परक्षेत्रे सेतुः प्रवर्त्तयितव्य इति तात्पर्यार्थः ॥

N. B—CHARCHA—easy. स्वामिने has क्रियायोगे वा सम्प्रदाने ऽर्थी ॥

158. When one does not till a field or keep it partly ploughed though taken on promise, he has to give compensation

फालाहतमपि क्षेत्रं न कुर्याद्यो न कारयेत् ।

स प्रदाप्यः कृष्टफलं क्षेत्रमन्येन कारयेत् ॥ १५८ ॥

Prose—यः (स्वामिनः गृहीत्वा) क्षेत्रं फालाहतमपि न कुर्यात्, न कारयेत् वा, सः राज्ञा कृष्टफलं प्रदाप्यः, अन्येन च क्षेत्रं कारयेत् ।

Beng. যদি কেহ, “আমি চাষ করিব” বলিয়া স্বামীর নিকট হইতে কোন ক্ষেত্রেব কর্ষণ ভার নেন, এবং পরে তাহা লাঙ্গলদ্বারা চাষ নিজেও করেন না, বা অন্তকে দিয়াও কর্ষণ করান না, তখন রাজা কর্তৃক, সেভূমিচাষ করিলে যতটা আন্দাজ ফল হইবে ততপরিমাণ মূল্য ক্ষেত্রস্বামীকে দিতে বাধ্য করিতে হইবে । এবং রাজা ঐ ক্ষেত্র পূর্বকর্ষকের নিকট হইতে কাড়িয়া লইয়া অন্তদ্বারা চাষ বা কর্ষণ করাইবেন ।

Eng. If one first takes charge of ploughing a land himself from the owner, but does not do the same nor make others till the same, then he is to be ordered by the king to pay to the owner as much sum as is equivalent to the produce of the land if tilled ; the land is also to be

snatched from him by the king and have it tilled by others (expert in the line).

Mita—क्षेत्रस्वामिना सेतुनप्रतिषेध्य इत्युक्तम्, इदानीं तस्यैव प्रसक्तानु-
प्रसक्ताकचिद्विध्यन्तरमाह—यः पुनः क्षेत्रस्वामिपार्श्वे—अहमिदं क्षेत्रं कृषामि”
इत्यङ्गीकृत्य पश्चात् उत्सृजति, न चान्येन कर्षयति, तच्च क्षेत्रं यद्यपि फालाहतम्
ईषद्वलेन विदारितं न सम्यग् बीजावापार्हं तथापि तस्य आकृष्टस्य फलं यावत्
तत्रोत्पत्त्यर्हं सामन्तादिकल्पितं “तावत्सौ कर्षको दापनीयः” । तच्च
क्षेत्रं पूर्वकर्षकादाच्छिद्य अन्येन कारयेत् ॥ १५८ ॥ इति सीमाविवाद-
प्रकरणं समाप्तम् ॥

CHARCHA—1. फालाहतम्—फाल is plough. तेन आहतं
विदारितं i. e. partly ploughed but not fully ploughed. Qual
क्षेत्रम् ॥ Note स कृष्टफलं ददाति, in णिच् becomes राजा तं
कृष्टफलं दापयति । In voice change it becomes—राज्ञा सः
कृष्टफलं दाप्यते वा प्रदाप्यः (with णिच् यत्) ; see ante also.

अथ स्वामिपालविवाद प्रकरणम् ।

(Section on disputes done by cattle due to negligence
of owner or पालक. i. e. विवाद of क्षेत्रस्वामी and
महिष्यादिस्वामी वा पालक &c.)

159. Fine of cattle-holders if some she-buffalo etc
destroy other's paddy, corns etc.

माषानष्टौ तु महिषी शस्यघातस्यकारिणी ।

दण्डनीया तद्वद्वं गौस्तद्वद्वं मजाविकम् ॥ १५९ ॥

Prose—शस्यघातस्य कारिणी महिषी तु अष्टौमाषान् दण्डनीया, तादृशी
गौः तद्वद्वं दण्डनीया, अजाविकं तद्वद्वं दण्डनीयम् ।

Beng কোন মহিষী যদি পালকেব অনবধানতাব জন্ত অগ্নিক্ষেত্রে
শস্যনাশ কবে. তবে মহিষীপালকেব আট মাষা (পবিমাণ মুদ্রা)
দণ্ড হইবে। কোন গাভী একপ কবিলে পালকেব তদ্বদ্ব বা
চারিমাষা দণ্ড হইবে. ছাগল বা ভেড়া একপ কবিলে পালকেব
তারও অর্ধেক বা দুইমাষা দণ্ড দিতে হইবে।

Eng If a she-buffalo through carelessness of the
of the owner or protector destroys corns in a field
then the holder of this shebuffalo is to pay a fine of eight
masha, if a cow does so then her owner or protector
is to pay fine half as much ; if a goat or ram do this then
the owner or protector thereof is to pay fine of a further
half i. e. two mashas only (as the case may be).

Mita—व्यवहारपदानां परस्परहेतुहेतुमद्भावाभावात् “तेषामाद्यमृणादानम्
इत्यादि पाठपरिक्रमो न विवक्षित इति व्युत्क्रमेण स्वामिपालविवादोभिधीयते—
[The subjects of litigations are not causally related to
each other, so Manu's declaration of order of व्यवहारपद in
his sloka “तेषामाद्यमृणादानम्” etc is not adhered to in order
here. so after सीमाविवाद we have here स्वामिपालविवाद] ।
परशस्यविनाशकारिणी महिषी अष्टौमाषान् दण्डनीया । गौस्तद्वद्वं चतुरो
माषान् दण्डनीया । अजामेषाश्च माषद्वयं दण्डनीयाः । महिष्यादीनां,
यनसम्बन्धाभावात् तदस्वामी पुन्योपलक्ष्यते । माषश्चात्र ताम्रिकपणस्य
विकल्पितमोभागः । [माषो विंशतितमोभागः पणस्य परिकीर्तितः” इति
आरदस्मरणात् । यतश्च अज्ञानविषयम् [this fine is in cases when

cattle destroys corns without knowledge of पालक] ।
ज्ञानपूर्वे तु “पणस्य पादौ द्वौगां तु द्विगुणं महिषीं तथा । तथाजाविकवत्सानां
पादौ दण्डः प्रकीर्तितः ॥ इति च स्मृत्यन्तरोक्तं द्रष्टव्यम् । यत्
पुनर्नारदेनोक्तम्—“माषं गां दापयेत् दण्डं द्वौ माषौ महिषीं तथा ।
तथाजाविकवत्सानां दण्डः स्यादर्धमाषिकः” इति, तत्पुनः प्ररोहयोग्य-
मूलाविशेषभक्षणविषयम् ॥ १५६ ॥

CHARCHA

1 अजाविकम्—अज वा अजा is goat. अबि is sheep. तत्र
भवम्, तदधिकृतम् नियुक्तं वा इति अबि+ठक् वा ठक्=आविकम् ।
वा अविरेव आविकम् । स्वार्थे ठक् । अजश्च आविकश्च अजाविकम्, समाहार
द्वन्द्व । वा better—अजश्च अविश्च इति अजाविकम् निपातने सिद्ध
with क at the end of द्वन्द्व by the very rule “गवाश्चप्रभृतोनि च”
(एतानि यथोच्चारितानि साधूनि स्युः) । Similarly we get गवाश्चम्,
गवाविकम्, उष्ट्रखरम् &c अजाविकम्... i. e. here तत्स्वामी is दण्डनीय ।
N, B.—Vijnaneshwara's “महिष्यादीनां धनसम्बन्धाभावात्
तत्स्वामीपुरुषोलक्ष्यते” shows that fine goes to स्वामी, sometimes to
गोप the पालक during pasture.

160. Fine may be twice acc. to gravity of fault here.

भक्षयित्वोपविष्टानां यथोक्ताद् द्विगुणोदमः ।

सममेषां विवीतेऽपि खरोष्ट्रं महिषीसमम् ॥ १६० ॥

Prose—भक्षयित्वा उपविष्टानां (महिष्यादीनां सम्बन्धे) यथोक्ताद्
द्विगुणः दमः (दण्डः) स्यात् । विवीते (तृणकाष्ठयुक्तक्षितभूभागः विवीतः,
तस्मिन्) एषां (महिष्यादीनां) समम् (क्षेत्रदण्डेन समं यथा स्यात् तथा

दण्डनीयम्) । खरोष्ट्रं (सर्वविषये) महिषीसमं दण्डनीयम् (वा दण्डं
जानीयात्) ।

Beng—यदि शशु थाईया महिषी, गाभी, अजा मेवी सेई क्षेत्रेई
उपविष्ट थाके, तबे पालकेर दण्ड द्विगुण हईबे । विवीतक्षेत्रे
(वा तृणकाष्ठयुक्त विवृत भूमिते) महिष्यादि अनिष्ट करिले तबे
क्षेत्रनाशकारिणी महिष्यादिर पालकेर पूर्वोक्त तुल्या दण्ड हईबे ।
गर्क्षत एवं उष्ट्रु ईई काज करिले ईई पालकदेर (गोस्वामीदेर वा),
महिषीपालकदेर सम दम वा दण्ड हईबे ।

Eng. If she-buffalo etc sit at ease even after
swallowing corns in field, then such cattle holder, will be
fined twice as much as said before (in sl. 159); such
cattle doing detriment in vast vivita-kshttra of straws,
fuels &c should also be similarly fined; ass and camels
doing such will be fined as is enjoined in cases of she-
buffalo. [See also Mita for further details].

Mita—अपराधातिशयेन कचिद्वन्द्वैगुण्यमाह—यदि पशवः परक्षेत्रे शस्यं
भक्षयित्वा तत्रैवानिवारिताः सेवते तदा यथोक्ताद् दण्डात् द्विगुणो दमो दण्डो
वेदितव्यः । सबत्सानां पुनः भक्षयित्वा उपविष्टानां यथोक्तदण्डात् चतुर्गुणं
दण्डो वेदितव्यः । “वसतां द्विगुणः प्रोक्तः सबत्सानां चतुर्गुणः” इति वचनात् ।

क्षेत्रान्तरे परवन्तरे वातिदेशमाह—“विवीतः”—प्रचुरतृणकाष्ठो रक्ष्यमाणः
परिगृह्यतो भूप्रदेशः । तदुपघाते अपि इतरक्षेत्रदण्डेन समं दण्डमेषां
महिष्यादीनां विधात् । खरश्च उष्ट्रश्च खरोष्ट्रं तत् महिषीसमम् । महिषी
यत्र यादृशेन दण्डेन दण्ड्यते तत्र तादृशेनैव दण्डेन खरोष्ट्रमपि प्रत्येकं
दण्डनीयम् । शस्योपरोधकत्वेन खरोष्ट्रयोः प्रत्येकं महिषीसम्यत्त्वात् दण्डस्य
च अपराधानुसारित्वात् खरोष्ट्रम् इति समाहारो न विवक्षितः ॥ १६० ॥

CHARCHA

1. यथोक्तात्—अधिकार्थं द्विगुणशब्दयोगे ५मी। See ante also. दम and दण्ड are almost synonymous here. दम्यते नियन्त्रयते अनेन इति करणे घञ्=दमः fine &c. which is both preventive and educative mode to check others from faults or guilts.

2. खरोष्ट्रम्—खरश्च उष्ट्रश्च, वैभाषिकसमाहार by the rule “विभवा वृक्षमृगतृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्वबड्व-पूर्वावराधरोत्तराणाम्”। Note the rule “गवाश्वप्रमृतीनि च” gives उष्ट्रखरम् only in द्वन्द्व। Vijnaneshwara says that here समाहार is not intended for दम is both for खर and उष्ट्र separately. But hearing of महिषीसम दण्ड after the द्वन्द्व-word खरोष्ट्रम् may attach to both separately as “द्वन्द्वान्तेऽन्यथा पदं प्रत्येकमभिसम्बध्यते”। पदम् may refer to पद in the compound or just outside but syntactically connected; acc. to Vijnaneshwara खरसहितः उष्ट्रः खरोष्ट्रः should be the exposition here. He however expounds as खरश्च उष्ट्रश्च खरोष्ट्रम् with this reservation “प्रत्येकं महिषीसमत्वात् समाहारो न विवक्षितः”। This is rather round about. महिष्या समम्, ततत्। वा महिष्याः समम्, इतत्। It is obj. of विधात् वा जानीयात् as in Mita. Note that both सस्य and शस्य are correct.

161. The fine for detroying शस्य of a क्षेत्र by cattle will be commensurate to destroyal.

याद्यच्छस्यं विनश्येत् तावत् स्यात् क्षेत्रिणःफलम्।

गोपस्ताङ्गाश्च गोभी तु पूर्वोक्तं दण्डमर्हति ॥ १६१ ॥

Prose—यावत् (यावत् परिमाणं) शस्यं विनश्येत्, (क्षेत्री तावत्

फलं शस्यं लभेत्) or तावत् फलं क्षेत्रिणः (क्षेत्रस्वामिनः) स्यात् । (अत्र व्यापारे) गोपः (गोचारकः) ताडयः (प्रहारेण ताडयः), गोमी (गोस्वामी) तु पूर्वोक्तं दण्डमर्हति ।

Beng गोमहिषादि द्वावा। ये क्षेत्रे यतपरिमाणं शस्यं नष्टं इहैवे। क्षेत्रस्वामी ततपरिमाणं पाईवेन। गवादिचावनकावीके प्रहावद्वारा ताड़न करिबेन आब गोस्वामी उरु कथित दण्ड दिबेन। [तिमि ताडित इहैवेन न।]।

Eng—The owner of a field will get that much of paddy or corn etc, as is destroyed by the cattle; the cowherd of such cattle will be beaten; and the owner of such cows etc will have to pay the fine (by the king).

Mita—परशस्यविनाशे गोस्वामिनो दण्ड उक्तः इदानीं क्षेत्रस्वामिने फलमप्यसौ दापनीय इत्याह—शस्यग्रहणं क्षेत्रोपचयोपलक्षणार्थम् ।” यस्मिन् क्षेत्रे यावत् पलालधान्यादिकं गवादिभिर्विनाशितं तावत् क्षेत्रफलम् [“एतावति क्षेत्रे एतावद्भवति” इति] सामन्तैः परिकल्पितं “तत्क्षेत्रस्वामिने गोमी दापनीयः। गोपस्तु ताडणीय एव; न फलं दापनीयः। गोपस्य तु ताड़नं पूर्वोक्तधनदण्डसहितमेव पालदोषेण शस्यनाशे द्रष्टव्यम्। “या नष्टा पालदोषेण गौस्तु शस्यानि नाशयेत्। न तत्र गोमिनां दण्डः पालस्तं दण्डमर्हति” इति वचनात् ॥ गोमी पुनः स्वापराधेन शस्यनाशे पूर्वोक्तं दण्डमर्हति, न ताड़नम् ॥ [फलदानं सर्वत्र गोस्वामिन एव, तत्फलपुष्ट-महिष्यादिक्षीरेण उपभोगद्वारेण तत्क्षेत्रफलभागित्वात्। गवादिभक्षितावशिष्टं पलालादिकं गोमिनैव ग्रहीतव्यम्। मध्यस्थकल्पितमूल्यदानेन क्रीतप्रायत्वात्। अतएव नारदः—गोभिस्तु भक्षितं शस्यं यो नरः प्रतियाचते। सामन्तानुमत देयं धान्यं यत्तत्रवापितम्। पलालं गोमिने देयं धान्यं वैकर्षकस्य तु” इति] ॥ १६१ ॥

CHARCHA

1. यावत्, तावत्—Correlative terms. परिमाणार्थे वतुम् ॥ The reading here is also “तावत् क्षेत्री फलं लभेत्” ॥ In such cases गोप वा गोचारणकारी is to be ताड्य, and गोमी वा गोमिन् is दण्डेन दण्डनीय । The punishment may be by kinds or coins. गोमिन् is holder of cattle ; the derivation is गो+मिनि (गो and मिन् give गोमिन् by the rule “ज्योतस्मात् मिन्ना—” ॥ So far गोस्वामीदण्ड is said, here both गोस्वामी and पालकगोप are mentioned. sl 161 &c will say दण्ड of गोप only

162 The above punishment will not apply to passing by fields etc where corn etc is casually eaten by cattle going to गोचारणभूमि ।

पथि ग्रामविवीतान्ते क्षेत्रे दोषोन विद्यते ।

अकामतः, कामचारे चौरवद्-दण्डमर्हति ॥ १६२ ॥

Prose—पथि ग्रामविवीतान्ते क्षेत्रे अकामतः भक्षिते (सति) दोषः (गोपगोमिनोः दोषः) न विद्यते । कामचारे (कामतः चरणे) चौरवद् दण्डम् अर्हति (गोपगोमिनौ दण्डमर्हति) ।

Beng पथे ग्रामेव थावे तृणादिजगुवक्रित विवीते वा भूभागे वा निकट क्षेत्रे, गोमहिषादि, गोस्वामीर अनिच्छाय यदि शस्त्रादिभक्षण कवे, तवे दोष इहैवे ना । किन्तु এই শস্তুভক্ষণ গোপদের স্বেচ্ছায় হইলে গোপালকও গোস্বামী চৌরবদ্ দণ্ডাই হইবে ।

Eng. If cattle eat up unawares corn etc from wayside fields or from strawfirms at the outskirts of villages,

then neither the cowherd nor the cattle-holder or will owner be guilty for this ; but if the eating of corn etc be at the will or connivance of these, then they should be punished as in cases of thieves.

Mita.—क्षेत्रविशेषे अपवादमाह—पथि मार्गसमीपवर्तिनि, क्षेत्रे ग्रामविवीते समीपवर्तिनि च क्षेत्रे, अकामतः गाभिर्भक्षिते गोपगोमिनोर्द्वयोरपि अदोषः । दोषामावप्रतिपादनञ्च दण्डाभावार्थम् विनष्टस्य—मूल्यदान-प्रतिषेधार्थञ्च । “कामचारे” कामतश्चरणे “चौरवत्” चौरस्य यावदो दण्डस्ताडनं दण्डमर्हति ॥ [एतच्च अनावृतक्षेत्रविषयम् ; तत्रापि वृत्तं धान्यं विहिंस्युः पशवो यदि । न तत्र प्रणयेदण्डं नृपतिः पशुरक्षिणाम् ॥ इति दण्डाभावस्य अनावृतक्षेत्रविषयत्वेन मनुना उक्तत्वात् । आधृते पुनः मार्गादिक्षेत्रेपि दोषोऽस्त्येव । वृत्तिकरणं च (protection by covering) तेनैव उक्तम्—“वृत्तिं च तत्र कुर्वीत यामुष्टो नावलोकयेत् । छिद्रं निवारयेत् सर्वं श्वशुकमुखानुगम” (Manu VIII. 239) ॥ १६२ ॥

CHARCHA

1. ग्रामविवीतान्ते—Mita seems to take it as adj to क्षेत्रे meaning ग्रामविवीतान्तस्थे क्षेत्रे in a क्षेत्रे on the wayside lying near a ग्रामविवीत (विवीत is तृणकाष्ठादिजन्य रक्षित भूखण्ड=firm of straws and the like) ; वा—we may take पथि ग्रामविवीतान्ते i. e, in the vicinity of ग्रामविवीत, and पथि क्षेत्रे separately । अन्त is then प्रान्त outskirts ; ग्रामस्य यः विवीत, तस्य प्रान्ते वा स एव प्रान्तः (प्रान्तस्थः), तस्मिन् प्रान्तस्थे ग्रामविवीते ॥ क्षेत्रे and पथि have अर्थि ७मी ॥

163. But this दण्ड will not apply in cases of uncontrollable bull or सद्यप्रसूता cow etc.

महोक्षोत्सृष्टपशवः सूतिकागन्तुकादयः ।

पालो येषां न तेमोच्या दैवराजपरिप्लुताः ॥ १६३ ॥

Prose—महोक्षोत्सृष्टपशवः, सूतिकागन्तुकादयः च येषां च पालो (पालकः) न विद्यते, दैवराजपरिप्लुताः एते मोच्याः (न दण्डनीया इत्यर्थः) ।

Beng विशाल उद्दाम वृषभ, वृषोऽसर्गश्राद्धे देवतोद्देशेन त्याज्य-पशु, दशदिनेर सद्यप्रसूता गाभी, वृथञ्च नवागत पशुगण, एवं बादेर पाल वा पालक नाई एमन दैवप्रणीडित (अक्षकाणपशु) ও রাজপ্রणीडित पशुगण शसा विनाश करिलेও (शायीपालक) दण्ड हहेते मोचनीय ।

Eng. Huge bulls, oxen offered to gods or let loose after sradh ceremony, just—calved cows, straying-animals, and and those which have no protector and are divinely or royally distressed being blind or lame etc should be exempted from punishment even if they devour corns in other's fields.

Mita—पशुविशेषेपि दण्डाभावमाह—महाश्चसौ उक्षाच “महोक्षः” वृषः सेक्ता । उत्सृष्टपशवः वृषोत्सर्गादि विधानेन देवतोद्देशेन वा त्यक्ताः । सूतिका=प्रसूता अनिर्दशाहा, आगन्तुकः स्वयूथात् परिभ्रष्टो देशान्तरादागतः । “एते मोच्या” परशस्यभक्षणेपि न दण्ड्याः । “येषां च पालो न विद्यते तेपि दैवराजपरिप्लुताः “दैवराजोपहृताः शस्यविनाशकारिणः न दण्ड्याः । [आदिशब्दात् हस्त्यस्वादयो गृह्यन्ते । ते च उशनसा उक्ताः—“अदन्ड्या हस्तिनो ह्यश्वाः प्रजापाला हि ते स्मृताः । अदन्ड्यौ काणकुब्जौ च ये शस्यत्-कृतलक्षणाः । अदन्ड्यागन्तुकी गौश्च सूतिका वाभिसारिणी (यूथप्रच्युता) । अदन्ड्याश्चोत्सवे गावः श्राद्धकाले तथैव च ।” इति । [अत्र उत्सृष्टपशुकाम्

अस्वामिकत्वेन दन्ड्यत्वासम्भवात् दृष्टान्तार्थमुपादानम् । यथोत्सृष्टपशवो न दन्ड्या एवं महोक्षादय इति] ॥ १६३ ॥

CHARHCA

1. महोक्ष-उत्सृष्टपशवः—उक्षा is Bull ; here uncontrollable shouting bull ; महान् उक्षा इति महोक्षः a huge bull. कर्मधा—with irregular णमासान्त अच् by the rule अचतुरविचतुर स्त्रीपुंस-निःश्रेयस ऋणयजुष-जातोक्ष-महोक्ष-वृद्धोक्ष-उपशुनगोष्ठश्वाः” । उत्सृष्टाः पशवः—These are bulls offered to Gods or in Sradh ceremony महोक्षाश्च उत्सृष्टपशवश्च, द्वन्द्व ॥ one is uncontrollable, another अस्वामिक ।

2. सूतिका etc—सूतिका is सद्यः प्रसूता गर्भा not exceeding ten days ; So Mit. has “सूतिका प्रसूता अनिर्दशाहा” । आगन्तुक is a यूथभ्रष्ट देशान्तरागत पशु (including हस्ती, अश्व even) Such are pitied & should be spared.

3. पालः—पालयतीति कर्त्तरि अच्=पालः a protector, a cowherd. or पाल is a mass (huge group) ? But this meaning is unsuitable here for it is included by आगन्तु ।

4. मोच्याः=अवश्यं मोचयितुं योग्या इति मुच+ण्यत् आवश्यक=मोच्याः । No कुन्व here by the rule “चजोः कु धिण्यति” । For the rule “ण्य आवश्यक” prohibits such कुन्व in आवश्यकार्थे as in शोच्य (in sak) ।

5. दैव etc—परिप्लुत is struck or oppressed (उपहत) । दैवश्च राजा च द्वन्द्व । ताभ्यां परिप्लुताः । ततत् । These are पालकहीन, also some of these being काण or कुवज by birth are दैवोपहत ; and some being driven & beaten by राजपुरुष are राजोपहत ।

Such animals will also be spared if they devour corns ; for these are also अस्वामिक and are cited as illustrations. See also Mita. N. B.—The reading here is also “पालो येषां च ते मोच्याः” । It is better ; construe=ते दैवराजोपप्लुताः चेत्, तदा मोच्याः पालोमोच्यः । For काण, खज्ज, कुब्ज, आहत पशु invalid पशु can't walk on & should be spared like प्रसूता गौः even though पालयुक्त ।

164. Punishment of cowherds if cattle are lost during their pasture-time

यथापितान् पशून् गोपः सायं प्रत्यर्पयेत्तथा ।

प्रमादमृतनष्टांश्च प्रदाप्यः कृतवेतनः ॥ १६४ ॥

Prose—गोपः यथा अपितान् पशून् सायं तथा स्वामिने प्रत्यर्पयेत् प्रमादमृतनष्टान् पशून् कृतवेतनः गोपः स्वामिने प्रदाप्यः (राजा दन्डरूपेण प्रदाप्यः) ।

Beng গোপাঘরী প্রাতঃকালে গোপের নিকটে গণনা করিয়া যে প্রকারে গবাদিপশু চাবণজন্তু দিবেন, গোপ সাংকালে উহাদের সেভাবেই প্রতাপণ করিবেন । গোপের প্রমাদ জন্তু পশু মৃত বা নষ্ট হইলে, বেতনহুক গোপকে বাজা মৃতপশু বা নষ্টপশু বা—তাব মূল্য দেওয়াইবেন ।

Eng. The cowherd entrusted with cattle by owner in the morning should in the evening return back the cattle in tact ; if some one of these are dead or lost through his negligence, then he being a paid one should be ordered to return back the same either in kind or in coin.

Mita—गोस्वामिन उक्तम् । इदानीं गोपं प्रत्युपदिश्यते—गोस्वामिना

प्रातःकाले यथा गणयित्वा समर्पिताः पशवस्तथैव सायंकाले गोपोगोस्वामिने पशून् विगणय्य प्रत्यर्पयेत् । प्रमादेन स्वापराधेन मृतान् नष्टांश्च पशून् कृतवेतनः कर्तव्यवेतनः गोपः स्वामिने दाप्यः । [वेतनकल्पना च नारदेनोक्ता—“गवां शतात् वत्सतरी धेनुः स्याद् द्विशतानृतिः । प्रतिवनमरंगोपे सन्दोहश्चाष्टमेऽनि” इति ॥ प्रमादनामश्च मनुना स्पष्टीकृतः—“नष्टं दग्धं च कृमिभिः श्वहतं विषमे मृतं । हीनं पुरूपकारेण प्रदद्यात् पाल एव तु “इति ॥ प्रमद्य चौरैरपहतं न दाप्यः । यथाह मनुः—“विक्रम्य तु हतं चौरैः न पालो दातुमर्हति । यदि देशे च काले च स्वामिनः स्वस्य शंसति” इति ॥ देवमृतानां पुनः कर्णादि प्रदर्शनीयम् । “कणौ चर्म च बालांश्च वस्तिं खायुं च रोचनाम् । पशुषु स्वामिनां दद्यान्मृतेषु अङ्गानि दर्शयन्” इति मनुस्मरणात् ॥ १६४ ॥

CHARCHA

1 यथा अपितान्—Either uncompounded or compounded ; take it compounded and proceed thus—अपितमनत्तिक्रम्य यथापितम्, अव्ययीभावः । ततः मत्वर्थीय अच् । Then it will qualify पशून् । यथापितान् पशून् सायं तथैव प्रत्यर्पयेत् इत्यर्थः ।

2. प्रमाद etc—मृताश्च ते नष्टाश्च, कर्मधा । प्रमादेन मृतनष्टाः, ततत् । तान् । equal पशून् ॥ compare—कृतवेतनः गोपः प्रमादनष्टमृतान् पशून् राज्ञाप्रदाप्यः । See ante also.

165 The cattle-mover is also to be fined, if he is guilty in the matter

पालदोषविनाशे तु पाले दण्डो विधीयते ।

अर्धत्रयोदशपणः स्वामिनो द्रव्यमेव च ॥ १६५ ॥

Prose—पालदोषविनाशे तु पाले दण्डो विधीयते । अर्धत्रयोदशपणः राज्ञा स्वामिनः द्रव्यमेव च (दण्डं) पालो दाप्यः ।

Beng যদি পালকের দোষে পশুব বিনাশ হয়, তবে পালককেই দণ্ড দিতে হইবে। দণ্ডেব পরিমাণ সার্কি ত্রয়োদশপণ হইবে এবং পশুস্বামীকে পশু বা তৎমূল্য দিতে হইবে।

Eng. If cattle dies due to the fault of the cowherd (বা পাল) then he is to be punished; he will pay off a fine of thirteen Pana-coins with half pana more of this, and will pay back to the owner of the cattle either in kind or coin

Mita—কিঞ্চ পালদোষেনৈব পশুবিনাশে অধোদিকত্রয়োদশপণং দণ্ডং পালো দাণ্ড্যঃ। স্বামিনশ্চ দ্রব্য বিনষ্টপশুমূল্যং মধ্যম্যকল্পিতম্। দণ্ডপরিমাণার্থঃ শ্লোকঃ। অন্যত্ পূর্বোক্তম্ ॥ ১৬২ ॥

CHARCIIA

1 অর্থ etc—অর্থমহিতঃ ত্রয়োদশপণঃ, শাকপার্থিবাতি তন। Refers to দণ্ডং। This is Vijnaneshwara's view Here some construe --অর্থমহিতঃ ত্রয়োদশপণঃ ইতি অর্থত্রয়োদশপণঃ। e, সার্কি দ্বাদশপণঃ। পশুত্ ভাগ্যে সার্কিমাাত্রাদিপু অর্থত্রিমাত্রাদি ইতি ব্যাখ্যানদর্শনাৎ। In both cases অর্থ goes to পণ only and not to the whole ত্রয়োদশপণ ॥ Vijnaneshwara understands দ্রব্য as বিনষ্টমূল্য but we prefer to take it either as অনুরূপ দ্রব্য as cow or অনুরূপ দ্রব্যমূল্য as is enjoined in দ্রব্য বা দ্রব্যমূল্য in স্বস্তয়ন, in present days of arbitration.

166-167. গোচারণভূমি or Pastureland is being described here.

গ্রাম্যেচ্ছয়া গোপ্রচারো ভূমিরাজবশেন বা।

দ্বিজস্তু নৈধ:পুষ্পাণি সর্বত: স্ববদাহরেৎ ॥ ১৬৬ ॥

ধনুঃশতং পরীণাহো গ্রাম-ক্ষেত্রান্তরং ভবেৎ।

দ্বৈশতে খর্বটস্য স্যান্নগরস্য চতুঃশতম্ ॥ ১৬৭ ॥

Prose—গ্রাম্যেচ্ছয়া (গ্রাম্যজনেচ্ছয়া) ভূমিরাজবশেন বা (ভূমিপরিমাণপেক্ষয়া, রাজেচ্ছয়া বা) গোপ্রচারঃ (গোচারণস্থানং) কর্তব্যঃ। দ্বিজস্তু সর্বদা নৃগৈধ:পুষ্পাণি স্ববদ আহরেৎ (তত্রদোষঃ ন স্যাৎ)। ধনুঃশতং (তত্পরিমিতং) গ্রামক্ষেত্রান্তরং (গ্রামক্ষেত্রব্যবধানং) (গ্রামক্ষেত্রব্যবধানস্থমিত্যর্থঃ) পরীণাহঃ (বিস্তারঃ গোচারণভূমিভাগ ইত্যর্থঃ) ভবেৎ। দ্বৈশতে (দ্বৈ ধনুঃশতে) খর্বটস্য (কন্টকযুক্তগ্রামস্য) পরীণাহঃ স্যাৎ, নগরস্য (বহুজনসমাকীর্ণস্য নগরস্য, ক্ষেত্রস্য চ ব্যবধানং) ধনুঃ চতুঃশতং স্যাৎ।

Beng গোচারণভূমি গ্রামাজনেন ইচ্ছামত হইবে, ভূমির পরিমাণেব স্বল্পতা ও বিশালতা বিবেচনা করিয়া ও হইতে পারে বা রাজ্যেব ইচ্ছামত ও হইতে পারে। ব্রাহ্মণ কিন্তু সর্বদা সর্বস্থান হইতেই তণ, জালানি কাঠ, যজ্ঞকাঠ ও পূজার পুষ্প নিজেব মনে করিয়া লইবে (তাতে দোষ হইবে না)। পশুদিব স্তব্ধচ্ছন্দে বিচরণেব শুণ্ড গ্রাম এবং ক্ষেত্রেব অন্তবর্তী ব্যবধানযুক্ত চারণস্থান হইবে একশত ধনুঃ পরিমাণ। এইস্থানে শস্যাদি উৎপন্ন হইবে না। খর্বট বা কটকাকীর্ণ গ্রামেব পক্ষে বিস্তৃত চারণ ভূভাগ হইবে দুইশত ধনুঃ পরিমাণ। আব বহুজনাকীর্ণ নগরের পক্ষে চারণভূমি হইবে চারিশত ধনুঃ পরিমাণ (আড়িপাশে)।

Eng. The Pasture land is to be determined by the villagers, or according to availability of smallness or

CHARCHA

1. ग्राम्येच्छया—ग्रामेभव इति यत् प्रत्यय=ग्राम्य i.e., ग्रामस्थजन । तस्य इच्छा । इया । हेतौ इया । similarly parse भूमिराजवशेन । भूमिश्च राजा च । इन्द्र । तयोर्वशेन ।

2. तृणैधःपुष्पाणि—तृणानि च एधांसि च पुष्पाणि च तृणैधःपुष्पम्, समाहार by “जातिरप्राणिनाम्” । or say द्रव्यविवक्षया इतरेतर इन्द्र । both एध and एधम् means काष्ठ=यज्ञिककाष्ठ ॥ the readings सर्वतः स्ववदाहरेत् and सर्वतः सर्वदाहरेत् also सर्वतः समुपाहरेत् are seen ; all these give freedom to collect—no fault arises there in. But vijñaneswara and we too follow स्ववत् here for गौतमस्मृति has “स्ववदाददीत” ॥ obj of आहरेत् ।

3. परीणाहः—परि+णह+घञ्-परीणाहः । e., विन्मात्र or measurement in both length & breadth “उपमर्गस्य घञि अमनुष्येवहुलम्” gives both परीणाह and परिणाह when not referring to a मनुष्य । Nom. भवेत् ।

4. ग्रामत्रेत्रान्तरम्—ग्रामश्च त्रेत्रश्च, इन्द्र । तयोरन्तरम् । अन्तर is here व्यवधान i.e., the intermediate space and so distance between ग्राम and क्षेत्र । This open space is the गोचारणभूमि and this should be the धनुःशतम् । धनुःशतम् ग्रामक्षेत्रान्तरम् भवेत् । This word is in apposition with परीणाहः । compare the dictum here “विधेयोद्देश्ययोः लिङ्गवचनेषु अनियमः” ॥ The गोचारणभूमि that is to lie between a ग्राम and a शस्ययुक्तक्षेत्र should be of this size. खर्वट is a thorny village. see mita ; गोचारणभूमि-परिणाह in खर्वट is two hundred bow-length etc.

vastness of open land or according to royal order ; the Brahmans however are always entitled to procure straws, faggots and flowers from any place possible as if these are his own (no fault lies in this) ; the pasture land between a village and a tilled field should be as long and broad as hundred bows—(this चारणभूमि should evidently be untilled open land) ; the same in a thorny village should be of the size of twohundred bows, the same in a populated city should be of the size of four hundred bows. [N. B.—The गोचारणभूमि between a ग्राम and शस्ययुक्तक्षेत्र should be of 100 bow—length, size etc]

Mita—गोप्रमङ्गात् गोप्रचारमाह—ग्राम्येच्छया ग्राम्यजनेच्छया, भूम्यल्पत्वमहत्वापेक्षया राजेच्छया वा गोप्रचारः कर्त्तव्यः । (गवादीनां प्रचारणार्थं कियानपि भूभागो अकृष्टः परिकल्पनीय इत्यर्थः) । द्विजस्तृणैधनाद्यभावे गवादिदेवतार्थं तृणकाष्ठ-कुसुमानि सर्वतः स्ववद् अनिवारितव्याहयेत् । फलानि तु अपरिगृहीतादेव । “गो अग्रार्थं तृणमेषांसि वीरुद्धनस्पतीनां च पुष्पाणि स्ववदाददीत फलानि चाप-विवृतानाम्” इति गौतमस्मरणात् । (एतश्च परिगृहीतविषयम् । अपरिगृहीते तु द्विजव्यतिरिक्तस्यापि परिग्रहादेव स्वत्वसिद्धेः । यथा तेनैवोक्तं—“स्वामोरिकथक्रयविभागपरिग्रहाधिगमेषु” इति ॥ यत् पुनरुक्तं—“तृणं वा यदि वा काष्ठं पुष्पं वा यदि वा फलम् । अनापृच्छन् हि गृह्णानो हस्तच्छेदनमर्हति” इति, तत् द्विजव्यतिरिक्तविषयम् अनापृच्छिष्यं वा गवादिव्यतिरिक्त विषयं वा इति) ॥ १६६ ॥ इदमपरं गवादीनां स्थानामनसौकर्यार्थमुच्यते—ग्रामक्षेत्रयोरन्तरं धनुःशतपरिमितं परीणाहः (विस्तारः) स्यात् । सर्वतः अनुपशस्यं कार्यम् । “खर्वटस्य” प्रचुरकण्टकसन्तानस्य ग्रामस्य द्वेशतं परिणाहः । नगरस्य बहुजनसमाकीर्णस्य चतुर्षां चतुःशतपरिमितम् अन्तरं कार्यम् ॥ १६७ ॥ इति स्वामिपाल विवाद—॥

अथास्वामिविक्रयप्रकरणम् ।

(The section on selling of unowned articles)

168. A wrongly purchaser is as good as a thief.

स्वं लभेतान्यविक्रीतं क्रेतुर्दोषोऽप्रकाशिते ।

हीनाद्रहो हीनमूल्ये वेलाहीने च तस्करः ॥ १६८ ॥

Prose—अन्यविक्रीतं स्वं (द्रव्यं) स्वामी लभेत । अप्रकाशिते (गोपिते) क्रये क्रेतुर्दोषः स्यात् । हीनात् क्रीते, रहःक्रीते, हीनमूल्ये च क्रीते, वेलाहीने (रात्र्यादौ) क्रीते, क्रेता तस्करः स्यात् ।

Beng. ধনস্বামী যদি দেখেন যে অণু কেহ তাঁর ধন বিক্রয় করিতেছে, তবে তাহা (নিজেই) গ্রহণ করিবেন । গোপিত দ্রব্যের ক্রয়ে ক্রেতাই দোষী (ও দণ্ডযোগ্য) । দ্রব্যহীনের নিকট হইতে ক্রীত, গোপনে ক্রীত, কমদামে ক্রীত এবং বাত্ৰাদি অসময়ে ক্রীত হইলে এই ধনের ক্রেতা তস্কর (ও তদ্বৎ দণ্ড্য) ।

Eng. If one notices his own object being sold, then he will take it over himself ; in case of underhand secret purchase the purchaser is guilty ; if one purchases from a penniless one, purchases secretly, purchases something in a very low price, or purchases a thing at night (at a forbidden time), then the purchaser is as good as a thief (and he is to be so punished)

Mita—सम्प्रति अस्वामिविक्रयाख्यं व्यवहारपदमुपक्रमते । तस्य च लक्षणं नारदेनोक्तं—“निक्षिप्तं वा परद्रव्यं नष्टं लब्ध्वाअपहृत्यवा । विक्रीयते असम्पन्नं यत्सङ्ग्रेयोऽस्वामिकविक्रयः” इति [If an entrusted object, or lost

object, or stolen object is being sold secretly, then it is a case of अस्वामिविक्रय] । तत्किमित्याह—“स्वम्” आत्मसम्बन्धि द्रव्यम् “अन्यविक्रीतम्” अस्वामिविक्रीतं यदि पश्यति, तदा लभेत गृहीयात् । अस्वामिविक्रयस्य स्वत्वहेतुत्वाभावात् । [विक्रीतग्रहणं दत्ताहितयोरुपलक्षणम् । अस्वामिविक्रीतत्वेन तुल्यत्वात् । अत एवोक्तम्—“अस्वामिविक्रयं दानमाधि च विनिबर्त्तयेत्” इति] । क्रेतु पुनः “अप्रकाशिते” गोपिते क्रये दोषो भवति । तथा “हीनात्” तत्तद्रव्यागमोपायहीनात्, “रहसि” एकान्ते, सम्भाव्यद्रव्यादपि, हीनमूल्येन अल्पतरेण मूल्येन क्रये, वेलाहीने वेलया हीनो वेलाहीनः, क्रयो रात्र्यादौ कृतस्तत्र च क्रेता तस्करो भवति । तस्करवद् दण्डभाग् भवतीत्यर्थः । [यद्योक्तम्—“द्रव्यमस्वामिविक्रीतं प्राप्य स्वामी तदवाप्नुयात् । प्रकाशं क्रयतः ह्युद्धिः केतुस्तेयं रहःक्रयात्” । इति] ॥ १६८ ॥

CHARCHA

1. अप्रकाशिते—Refers to क्रये । in such क्रय, दोष goes to क्रेता ॥ a क्रेता is as good as a तस्कर if he purchases from a resourceless one, secretly, at a nominal price or at dead night etc which is a forbidden time for transaction.

169. Seller of such unowned articles should be handed over to the king or police —(This is purchaser's duty)

नष्टापहृतमामाद्य हर्त्तारं ग्राहयेन्नरम् ।

देशकालातिपत्तौ च गृहीत्वा स्वयमर्पयेत् ॥ १६९ ॥

Prose—नष्टम् अपहृतं वा द्रव्यममासाद्य क्रेता हर्त्तारं (विक्रयार्थमागतं हर्त्तारं) नरं ग्राहयेत् (राजदण्डप्राप्त्यर्थम् आत्मविशुद्धयर्थं च ग्राहयेत्) । देशकालातिपत्तौ (देशकालातिक्रमे सति अर्थात् विज्ञानात् पूर्वमेव विक्रेता ज्ञातयितृश्चेत्) स्वयमेव गृहीत्वा समर्पयेत् (द्रव्यस्वामिने दद्यात्) । (See mita—also for another version).

Beng. क्रेता हावान बा टोरित द्रव्य पाईया, आञ्जशोधनार्थ विक्रयार्थ आगत धनापहरणकारीके धराईया दिबेन। आर यदि कालातिक्रम बा देशातिक्रम हेतु अर्थां जानिया निवेदन करिबार पूर्वै यदि विक्रेता अपहरणकारी पलाईया अत्र गिवा थाके, तबे निजेई नष्ट बा हतद्रव्य द्रवास्वामीके दिबे।

Eng—A purchaser having got another one's lost or stolen article, should cause the seller (who is a stealer) to be handed over (for punishment) to the police; if it is known at a late period when the seller-stealer is gone off, then he should himself hand over the article to the owner

Mita—स्वाम्यभियुक्तेन क्रेता किं कर्तव्यमित्याह—नष्टमपहृतं वा अन्यदीर्घं क्रयादिना प्राप्य हर्तारं विक्रेतारं “नरं ग्राहयेत्” चौरौद्धरणकादिभिः आत्म-वित्तद्वयार्थं राजदण्डप्राप्त्यर्थञ्च। अथ अबिदितदेशान्तरं गतः कालान्तरे वा विपन्नस्तदा मूलसमाहरणाशक्तेः विक्रेतारमदर्शयित्वैव स्वयमेव तद्धनं नाष्टिकस्य समर्पयेत्। तावता एवामौ शुद्धो भवति—इति श्रीकराचार्येण व्याख्यातम्—तदिदमनुपपन्नम्; “विक्रेतुदर्शनाच्छुद्धिः” (sl. 170) इत्यनेन पौनस्त्यप्रसङ्गात्। अतः अन्यथा व्याख्यायते—नष्टमपहृतमिति। नाष्टिकं प्रति अयमुपदेशः—नष्टमपहृतं वा आत्मीयद्रव्यमासाद्य क्रेतुहस्तस्थं ज्ञात्वा तं हर्तारं क्रेतारं स्थानपालादिभिर्ग्राहयेत्। “देशकालातिपत्तौ” देशकालातिक्रमे स्थानपालाद्यसंनिधाने तद्विज्ञापनकालात् प्राक् पलायनाशङ्कायां स्वयमेव गृहीत्वा तेभ्यः समर्पयेत् ॥ १६६ ॥

CHARCHA

1. ग्राहयेत्—ग्र + णिच् + लिङ्यात् ॥ हर्ता गृह्णाति—in णिच् becomes सः हर्तारं ग्राहयति (वृद्धार्थत्वात् अणिकर्तुः कर्मसंज्ञा)। similarly in स स्वामिने धनं ददाति becomes in णिच्-राजा तं स्वामिने धनं दापयति etc.

2. देशकालातिपत्तौ=भावे ७मी। देशातिक्रमे कालातिक्रमे च सति विक्रेतुः कालोत्तौणेन स्थानान्तरगमने मरणेन च एवं कर्तव्यम् ॥ स्वयमपणे दोषः न स्यात्। The two lines taken together here will thus be no repetition of what will be said in the next sloka.

170 The purchaser of stolen goods being arrested, he should find out the seller

विक्रेतुदर्शनाच्छुद्धिः स्वामी द्रव्यं नृपो दमम्।

क्रेतामूल्यमवाप्नोति तस्माद् यस्तस्य विक्रयी ॥ १७० ॥

Prose—विक्रेतुदर्शनान्तरं (प्रदर्शनान्तरं) क्रेतुः शुद्धिः (दोषमुक्तिः) स्यात्। यः तस्य द्रव्यस्य विक्रयी, तस्मात् स्वामी द्रव्यं अवाप्नोति, नृपः दमं (दण्डरूपं धनं) आप्नोति क्रेतामूल्यमवाप्नोति।

Beng. हतद्रव्येन क्रेताके धरिले, से विक्रेताके देखाईया ओ धराईया दिते पाविले दोषमुक्त होवे। एकपक्षे द्रवास्वामी विक्रेताके निकट होइते द्रव्य पाईवे, बाज। अपवादीके दण्ड दिया दण्डन (दम) पाईवेन, आर क्रेता ओ अनुरूप मूला विक्रेताके निकट होइते पाईवे।

Eng.—If a purchaser of stolen goods is accused then he will be absolved of guilt by showing the stealer-seller; in such case then from the stealer-seller, the owner will get the article, the king will get the fine levied, and the purchaser will get the money back

Mita—ग्राहिते हर्तारि किं कर्तव्यमत आह—यद्यसौ गृहीतः क्रेता—“न मया इदमपहृतम्, अन्यसकाशात् कीतम्” इति वक्ति, तदा तस्य क्रेतुः, विक्रेतुदर्शनमात्रेण शुद्धिर्भवति। न पुनरसौ अभियोज्यः, किन्तु तत्प्रदर्शितेन

विक्रेत्रा सह नाष्टिकस्य विवादः। यथाऽब्रूहस्पति—“मूले समाहृते क्रेता नाभियोज्यः कथञ्चन। मूलेन सह वादस्तु नाष्टिकस्य विधीयते” ॥ तस्मिन् विवादे यद्यस्वामिविक्रयनिश्चयो भवति, तदा तस्य नष्टापहतस्स गवादिद्रव्यस्य यो विक्रीयी, विक्रेता, तस्य सकाशात् स्वामीनाष्टिकः स्वीयं द्रव्यमवाप्नोति। नृपश्चापराधानुरूपं दमं दण्डं, क्रेता च मूल्यमवाप्नोति तथामौ देशान्तरगतः तदा योजनमव्यया आनयनार्थं कालो देयः—“प्रकाशं वा क्रयं कुर्यात् मूलं वापि समर्पयेत्। मूलानयनकालश्च देयस्तत्राध्वसंरूपया” इति स्मरणात् ॥ [अथाविज्ञातदेशतया मूलमाहर्तुं न शक्नोति, तदा क्रयं शोधयित्वा एव शुद्धो भवति। “अममाहार्यमूलस्तु स्वयमेव विशोधयेत्” इति वचनान्। “यदापुनः साक्ष्यादिभिर्दिव्येन वा क्रयं न शोधयति मूलं च न प्रदर्शयति। तदा स एव दण्डभाग् भवति” इति। “अनुपस्थापयन् मूलं क्रयं वापि अविशोधयन्। यथा अभियोगं धनिने धनं दाप्यः दमं च सः” इति मनुस्मरणात् ॥ १७० ॥

CHARCHA

1 तस्मात्—from him अपादाने १मी। दम is punishment of fine ; see ante

171 Adequate proof of ownership is required in नष्टद्रव्य, otherwise a part will go to the king

आगमेनोपभोगेन नष्टं भाव्यमतोन्यथा।

पञ्चबन्धो दमस्तस्य राज्ञे तेनाविभाविते ॥ १७१ ॥

Prose—नष्ट द्रव्यम् आगमेन (रिक्थ-क्रयादिना) उपभोगेन च (स्वामिना) भाव्यम् (प्रमाणोक्तव्यम् वा) [स्वामिना साधनीयम्]। अतः अन्यथा तेन स्वामिना अविभाविते (अप्रमाणिते सति) तस्य (नष्टद्रव्यस्य) पञ्चबन्धः (पञ्चमः भागः) दमः राज्ञे देयः (नाष्टिकेन राज्ञे देयः इत्यर्थः)।

Beng. “नष्टद्रव्यं क्रयादिद्वारा वा उद्योगाधिकारिभूत्वे प्राप्तेऽपि

आमि भोग कबियाछि” धनस्वामी एकरूप प्रमाण दिवेन। यदि प्रमाण दिते ना पावेन तबे धनस्वामी (वा नाष्टिक) ऐ नष्टद्रव्येन वा तार मूल्येन एकपञ्चांशं राजाके दम वा दण्डभूतके दिते इहेवे।

Eng In case of lost or stolen article, the owner is to prove its acquisition and enjoyment ; otherwise, that is in case of failure to prove ownership, the owner is to pay one-fifth value by way of fine to the king

Mita—“स्वलभेतान्यविक्रीतम्” इत्युक्तम्, तल्लिप्पुना किंकर्तव्यमित्यत आह—“आगमेन” रिक्थ-क्रयादिना “उपभोगेन”—“मदीयमिदं द्रव्यं तत्कैव नष्टमपहतं वा” इत्यपि “भाव्यम्” साधनीयं तत्स्वामिना। “अतोन्यथा तेन स्वामिना अविभाविते” अप्रमाणिते “पञ्चबन्धः” नष्टद्रव्यस्य पञ्चमांशो दमो नाष्टिकेन राज्ञे देयः”। अत्रचायं क्रमः—पूर्वस्वामी नष्टमात्मीयं साधयेत्। ततः क्रेता चौर्यपरिहारार्थं मूल्यलाभाय च विक्रेतारमानयेत्, अथानेतुं न शक्नोति तदात्मदोषपरिहाय क्रयं साधयित्वा द्रव्यं नाष्टिकस्य समर्पयेत् इति ॥ १७१ ॥

CHARCHA

1. आगमेन—आगम is प्राप्ति by रिक्थ i. e, inheritance वा purchase etc. करणे ३या ॥ उपभोगेन also has करणे ३या ॥

2. भाव्यम्—अवश्यं भवितुं योग्यम् इति भू+ण्यत्=भाव्यम् to be established or proved Nom or अनुक्तकर्त्ता is स्वामिना। here भू takes ण्यत् and not यत् by the rule “ओरावश्यके”। or णिच् यत्। similarly अविभाविते (from वि+भू+णिच् क्त कर्मणि)=अप्रमाणिते। द्रव्ये अविभाविते सति।

3. पञ्चबन्धः—बन्ध is भाग here. पञ्च=means here पञ्चम by the dictum “वृत्तिविषये संख्याशदस्य कचित् पूरणार्थत्वमिष्यते” as in

त्रिभाग, षट्भाग ("तपःषड्भागमक्षय्यं च दत्त्यारण्यकाहिनः" sak) and ante also. पञ्च (पञ्चमः) बन्धः भागः, कर्मधा ।

172. The owner taking his द्रव्य from a stealer is also to be punished, if he does not inform this to the king.

हृतं नष्टं यो द्रव्यं परहस्तादवाप्नुयात् ।

अनिवेद्य नृपे दण्ड्यः स तु पणवति पणान् ॥ १७२ ॥

Prose—यः हृतं वा नष्टं द्रव्यं नृपे (नृपाय वा नृपस्य) अनिवेद्य परहस्तात् अवाप्नुयात् (गृहीयात्) सः पणवति पणान् दण्ड्यः (राज्ञा दण्ड्यः) ।

Beng. निजैव हृत वा नष्टे द्रवा, बाज्याके ना निवेदन कबिया यदि केह पवहस्तु इहेते ग्रहण कवे ओ चोवके छाडिया देय तवे एहे अग्राय जग्न बाजा ताके छियाबबई तास्र मुद्रा दणु दिवेन ।

Eng.—If one takes his own article lost or stolen from another stealer's hand without previously informing it to the king, and let the thief go, then he is also to be fined ninety six copper coins by the king.

Mita.—तस्करस्य प्रच्छादक प्रत्याह—हृतं नष्टं वा चौरादिहस्तं द्रव्यं—“अनेनमदीयं द्रव्यमपहृतम्” इति नृपस्य अनिवेद्यैव दर्पादिना यो गृह्णाति असौ पशुत्तरान् नवति पणान् दण्डनीयः । तस्य तस्करप्रच्छादकत्वेन दुष्टत्वात् ॥

CHARCHA

1 नृपे—“विवक्षावशात् कारकाणि” इति ४र्थी वा षष्ठीस्थाने ङमी । See pr.

2. पणान्—copper coins वा क्षुद्रमुद्रा । The संख्याशब्द from विंशति &c is singular always ; so नवति is singular here in पणवतिम् । It is in app. with पणान् । दण्ड is द्विकर्मक । राजा तं पर्ण

दण्डयति in voice change=राज्ञा सः पर्णं (पणान् वा) दण्ड्यः । दण्ड 18 दुहादि so its अप्रधानकर्म—सः is voiced

173 Demand of lost article after the expiry of full one year vitiates ownership

शौलिकैः स्थानपालैर्वा नष्टापहृतमाहृतम् ।

अर्वाक् संवत्सरात् स्वामी हरेत् परतो नृपः ॥ १७३ ॥

Prose—यदा शौलिकैः (शुल्काधिकारिभिः पुण्यै) स्थानपालैः (स्थान रक्षकैः) वा, आहृतं नष्टं वा अपहृतं द्रव्यं संवत्सरात् अर्वाक् (पूर्वं) प्राप्तं, तदा स्वामी हरेत् (गृह्णीयात्), परतः प्राप्तं तत् द्रव्यं नृपः हरेत् (गृह्णीयात्) ।

Beng यदि कनश्चात्रौ वा कपुत्रय वा स्थानरक्षक कोटाल प्रभृति कोनि नष्टे वा अपहृत द्रवा पास एव वा कश्चात्तावे जमा देय, तवे त्राह, एक वरसवेन पूर्वे लहेले द्रवास्वामीहे त्राह! लहेवेन, पवे उहा बाजाव डहेवे ।

Eng.—If custom officers or Police or guards get some lost or stolen article and produces the same to the king's treasury, then demand of it before one year will expire the owner is to take it, if it be after the expiry of a year then it will go to the king

Mita—राजपुरुषानोतं प्रत्याह—यदि तु शुल्काधिकारिभिः, स्थानरक्षिभिर्वा नष्टमपहृतं द्रव्यं राजपार्श्वं प्रत्याणीतं, तदा संवत्सरात् अर्वाक् प्राप्तश्चेत् नाष्टिकः तद्रव्यमवाप्नुयात्, उच्चं पुनः संवत्सरात् राजा गृह्णीयात् । स्वपुरुषाणीतं च द्रव्यं जनसमूहेषु उद्घोष्य यावत् संवत्सरं राजा रक्षणीयम् । [यथाहगौतमः—“प्रमष्टस्वामिकमधिगम्य राजे प्रव्रूयुः । बिख्याप्य संवत्सरं राजा रक्ष्यम्” । चत् पुनर्मनुना अवध्यन्तरमुक्तम्—“प्रमष्टस्वामिकं द्रव्यं राजा तत्रन्दं निधापयेत् ।

अर्वाक् त्रयंदात् हरेन् स्वामी परतो नृपतिर्हरेत्” इति, तत् श्रुतवृत्तसम्पन्नवाक्षण विषयम् ॥ रक्षणनिमित्तपङ्क्तादिग्रहणं च तेनैवोक्तम्—“आददीताथ पञ्चमानं प्रनष्टाधिगमात् नृपः । दशमं द्वादशंवापि सतां धर्ममनुस्मरन्” ॥ तृतीय-द्वितीय-प्रथमसंवत्सरेषु यथाक्रमं षष्ठादयो भागा वेदितव्याः । प्रपञ्चितं चैतत् पुरस्तात् ॥ १७३ ॥

CHARCHA

1 शौलिके—शुल्क is revenue. शुल्के नियुक्ता इति शौलिकम् with ठक् by “तत्र नियुक्तः” ॥ स्थानपालैः refers to police guard अनुक्ते कर्त्तरि ऽया—the क्रिया is आहतम् ।

2 संवत्सरान्—इति अष्टोत्तरपद—अर्वाकशब्दयोगे ऽमी ।

174. King's dues from owners in such cases of differ articles.

पणानेकशफे दद्याच्चतुरः पञ्च मानुषे ।

महिषाष्टगवां द्वौ द्वौ पादं पादमजाविके ॥ १७४ ॥

Prose—एकशफे स्वामी राज्ञे (रक्षणनिमित्तं) चतुरः पणान् दद्यात् । मानुषे (द्रव्ये) पञ्च पणान् राज्ञे दद्यात्, महिषोष्टगवाम् प्रत्येकं द्वौ द्वौ पणौ राज्ञे दद्यात्, अजाविके प्रत्येकं पादं पादं दद्यात् ।

Beng—अनष्टेव वक्त्रणावेक्षणं जग्नं स्वामी एकशफे अश्वादि ऽथवा राजाके चारिपणं शुक्लं दिवेन, मानुषद्वया वक्त्रणेव जग्नं पञ्चपणं शुक्लं महिष, उष्ट्रे ७ गौ वक्त्रणजग्नं द्वौ द्वौ पणं, एवं छागं ७ मेसरवक्त्रणे जग्नं प्रतोकेर जग्नं एक एकपणं दिवे ।

Eng.—For protection and maintenance, the owner is to give by way of revenue four panas to the king in cas

of lost whole-hoofed horse etc, five panas in case of lost men, two panas in cases of each of lost buffalo, camel and cow, and one pana each in cases of lost goat and sheep.

Mita—मनूक्तपङ्क्तादिग्रहणस्य द्रव्यविशेषे अपवादमाह—“एकशफे” अश्वादौ प्रनष्टाधिगते तत्स्वामी राज्ञे रक्षणनिमित्तं चतुरः पणान् दद्यात् । “मानुषे” मनुष्यजातोये द्रव्ये पञ्चपणान्, महिषोष्टगवाम् रक्षणनिमित्तं प्रत्येकं पादं पादम् । “दद्यात्” इति सर्वत्र अनुपज्यते । [अजाविकमिति समासनिर्देशेऽपि “पादं पादम्” इति वीप्प्राबलात् प्रत्येकं सम्बन्धोवगम्यते ॥ १७४ ॥ इत्यस्वामि-विक्रयप्रकरणम् ।

CHARCHA

1. महिष &c—महिषाश्च उष्ट्राश्च गावश्च इति महिषोष्टगावः । “विभाषा—वृक्षमृगनृणधान्य—“इति समाहारस्य वैकल्पिकत्वात् । शेषे षष्टौ । for इन्द्र निपात in अजाविकम् by “गवाश्चप्रभृतीनि च” see ante पादम् पादम् here refers to one unit or one in case of अज and अवि ।

अथ दत्ताप्रदानिक प्रकरणम् ।

[(The section on resumption of what is दत्त or given :)

This includes दत्तानपकर्मन् of Manu :]

Mitakshara's Introduction here

Mita—अधुना विहिताविहितमार्गद्वयाश्रयतया दत्तानपकर्म दत्ताप्रदानिकम् इति च लब्धाभिधानद्वयं दानाख्यं व्यवहारपदमभिधीयते [due to legal and illegal modes or procedures, two titles of व्यवहारपद in Hindu Law named दत्तानपकर्म non-denial or non-withdrawal of what is given, and दत्ताप्रदानिकम् resumption or demand

back (अप्रदान or अप्रदानिक) of what is given are being stated here.]

तत्स्वरूपञ्चनारदेनोक्तम्—“दत्त्वाद्रव्यमसंग्रहयः पुनरादातुमिच्छति । दत्ता-
प्रादानिकं नाम व्यवहारपदं हितम्” इति ॥ असम्यग् अविहितमार्गाश्रयेण द्रव्यं
दत्त्वा पुनरादातुमिच्छति यस्मिन् विवादपदे तद् दत्ताप्रादानिकम्—दत्तस्य अप्रदानं
पुनर्हरणं यस्मिन् दानाख्ये तद् दत्ताप्रादानिकमनाम व्यवहारपदम् । विहितमार्गा-
श्रयत्वेन तत्प्रतिपक्षभूतं तदेव व्यवहारपदं दत्तानपकर्म इत्यर्थादुक्तं भवति ।
[in short दान in an unjust or illegal way & its taking
back is दत्ताप्रादानिकम् (दत्तस्य अप्रदानम् । तत् अस्ति अस्मिन् इति
मत्वर्थीयं ठन्=दत्ताप्रादानिकम्) ; and दान rather in a right way and
its non-withdrawal is दत्तानपकर्म]

दत्तस्य अनपकर्म अपुनरादानाख्य यत्र दानाख्ये विवादपदे तद् दत्तानपकर्म ।
तच्च देयादेयादिभेदेन चतुर्विधम् । यथाह नारदः—“अथ देयमदेयं च दत्तं वा
अदत्तमेव च । व्यवहारेषु विज्ञेयो दानमार्गश्चतुर्विधः”—इति । तत्र देयम् इति
अनिषिद्धदानक्रियायोग्यम् उच्यते । अदेयमस्वतया निषिद्धतया च दानानर्हम् ।
यत् पुनः प्रकृतिस्थेन दत्तम् अव्यावर्त्तणीयं तद् दत्तं मुच्यते । अदत्तं तु यत्प्रत्या-
हरणीयं तत् कथ्यते ।

[Again दत्तानपकर्म being of 4 varieties will include
दत्ताप्रादानिक in two of its items at least अपकर्म is denial
here ; न अपकर्म i. e., non-denial or non-withdrawal दत्तस्य
अनपकर्म=दत्तानपकर्म non-denial or non-withdrawal of what
is दत्त । It is in a sense प्रतिपक्षभूत (opposite) of दत्ताप्रादानिक
(दत्तस्य अप्रदानम् पुनराहरणम् due to अविहितदानम् etc.). अदेयदान
वा अदत्तदान of दत्तानपकर्म of Manu will include दत्ताप्रादानिक of
Yajnavalkya or Narada here. So ultimately the two will
tally together]

175. दान should not be of wife or sons, nor by depri-
wing dependants etc.

(स्वं कुटुम्बाविरोधेन देयम् दारसुतादृते ।

नान्वये सति सर्वस्वं यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतम् ॥ १७५ ॥

Prose—दारसुतादृते स्वं (द्रव्यं) कुटुम्बाविरोधेन (कुटुम्बभरणम्
अनुपकथ्य) देयम् । अन्वये (पुत्रपौत्रलक्षणे वंशजाते) सति सर्वस्वं न दद्यात् ;
यच्च अन्यस्मै प्रतिश्रुतं (सुवर्णादिकं द्रव्यं) तदपि अपराय (अप्रतिश्रुताय
कस्मैचित्) न देयम् ।

Beng याह निजश्च जव्य, वा सम्पत्ति ताह कुटुम्बभरणावशिष्टे
थाकिने दिवे (कुटुम्बके कष्टे दिवे ना) ; औ ७ पुत्र निजश्च इहेले ७
दिवे ना । पुत्रपौत्रादि वंशसन्तान थाकिने सर्वश्च दिवे ना ।
एकजनके शिरगादि जवोव अतिशक्ति दिवा, अत्रके ताह दिवे ना ।

Eng.—One should give his article (goods or property)
by not distressing his dependants ; wife or issues (though
one's own) should never be given ; son or grandson
living, one must not give away all his goods ; similarly
gold etc. promised to one should not be given to another.

Mita—तदेतत् (प्रकरणं) संक्षेपतः निरूपयितुमाह—“स्वम्” आत्मीयं
द्रव्यं “कुटुम्बाविरोधेन” कुटुम्बानुपरोधेन, कुटुम्बभरणावशिष्टमिति यावत्तद् दद्यात् ।
कुटुम्बभरणस्यावश्यकत्वात् । यथाऽमनुः—“वृद्धौ च मातापितरौ साध्वीभार्या
सुतः शिशुः । अप्यकार्यशतं कृत्वा भर्त्तव्या मनुरब्रवीत्” इति ॥ [“कुटुम्बा-
विरोधेन” इत्यनेन अदेयमेकविधं दर्शयति । “स्वं दद्यात्” इत्यनेन अस्वभूतानाम्
अन्वाहितयाचितक-आधि-साधारणनिक्षेपाणां पञ्चानामदेयत्वं व्यतिरेकतः
दर्शयति ॥ यत् पुनर्नारदेन अष्टविधत्वमदेयानामुक्तम्—“अन्वाहितं (आपाततः

परिहस्तेस्थापितं) याचितकम् आधिः साधारणं च यत् । निक्षेपः पुत्रदारश्च सर्वस्वं चान्वये सति । आपत्स्वपि हि कष्टासु वर्तमानेन देहिना । अदेयान्याहुराचार्या यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतम्” इति—एतत् अदेयत्वमात्राभिप्रायेण, न पुनः स्वत्वाभावाभिप्रायेण । पुत्रदारसर्वस्वप्रतिश्रुतेपुसत्तु सद्भावात् । अन्वाहितादीनां स्वरूपं च प्रागेव प्रपञ्चितम्] “स्वं दद्यात्” इत्यनेन दारामुतादेरपि स्वत्वाविशेषेण देयत्वप्रसङ्गे प्रतिषेधमाह—“दारमुतात् ऋते दारमुतव्यतिरिक्तं स्वं दद्यात्, न दारमुतमित्यर्थः । तथा “पुत्रपौत्राद्यन्वय” वंशे विद्यमाने सति सर्वं धनं न दद्यात् । “पुत्रानुत्पाद्य संस्कृत्य वृत्तिवैषां प्रकल्पयेत्” इतिस्मरणात् । तथा हिरणादिकमन्यस्मै प्रतिश्रुतम् अन्यस्मै न देयम् ॥ १७५ ॥

CHARCHA

1. स्वम्—here स्व means द्रव्य वा सम्पत्ति । “स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वत्मीये स्वोऽस्त्रियां धने” । again स्व is not a सर्वनाम when meaning ज्ञाति वा धन by the rule “स्वमज्ञातिधनाख्यायाम्” ।

2. कुटुम्ब etc—कुटुम्बानाम् अविरोधः (अनुपरोधः) । तेन । करणे ऽया ।

3. दारामुतात्—दार meaning wife is masc. plural. दाराश्च मुतानि च इति दारामुतम् by समाहार by the rule “अध्ययनतोऽविप्रकृष्टानाम्”, for these are used together ; so we get योगक्षेपम्, संज्ञापरिभाषम्, इष्टापूर्तम् etc., ऋते शब्द योगे ऽमी । Or इन्द्र by “सर्वो इन्द्रो विभाषा एकवद् भवति” as वधूवरम् (Sak) ।

4. अन्यस्मै—सम्प्रदाने ऽर्थी by the rule “प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्ता” ।

176. Acceptance of स्थावरसम्पत्ति etc. should be an open one ; one must not take back after giving देय प्रतिश्रुत द्रव्य ।

प्रतिग्रहः प्रकाशः स्यात् स्थावरस्य विशेषतः ।

देयं प्रतिश्रुतं चैव दत्त्वा नपाहरेत् पुनः ॥ १७६ ॥

Mita—प्रतिग्रहः (दानग्रहणं) प्रकाशः (सर्वसमर्पणं) स्यात्, विशेषतः स्थावरस्य । देयं प्रतिश्रुतं च स्वं (द्रव्यं) दत्त्वा न पुनः अपहरेत् ॥

Beng. प्रतिग्रह (दानग्रहण) प्रकाशभावे ई इति उचित, विशेषतः स्थावर सम्पत्तिर दान ओ प्रतिग्रहण प्रकाशभावे ईईवे । बाह्य देयद्रवा एव यथा दानेन जगु काहाके ओ प्रतिश्रुति देय ईईयाछे, ताहा दिया आवाव फिवाईया नईवे ना ।

Eng—Gift and its acceptance or taking of gift should be an open one i.e. should be before all. specially gift & acceptance of immovable property ; an article or good which can be given without any detriment, and which is promised as well, should never be taken back after giving away. [N. B.—Compare न्यायमार्गेण यत् दत्तं, तत् न पुनः अपहर्त्तव्यम् । अन्यायेन दत्तं तु प्रत्याहर्त्तव्यमेव—in Mitakshara].

Mita—एवं दारमुतादिव्यतिरिक्तं देयमुक्त्वा प्रसङ्गात् देयधनग्रहणं च प्रतिग्रहीतः प्रकाशमेव कर्त्तव्यमित्याह—प्रतिग्रहणं प्रतिग्रहः (taking of gift), सः प्रकाशः कर्त्तव्यो, विवादनिराकरणार्थम् । “स्थावरस्य च विशेषतः” प्रकाशमेकग्रहणं काव्यम् । तस्य मुवर्णादिवत् आत्मनि स्थितस्य दर्शयितुमशक्यत्वात् ॥

एवं प्रासङ्गिकमुक्त्वा प्रकृतमनुस्मरन्नाह (having said the relevant factor here, the real subject matter is being followed)—देयं प्रतिश्रुतं चैव ।

देयं प्रतिश्रुतं चैव—यद्यस्मै धर्मार्थं प्रतिश्रुतं तत्तस्मै देयमेव यद्यसौ धर्मात्प्रच्युतो न भवति । प्रच्युतो न पुनर्दातव्यम् ; प्रतिश्रुत्याप्यधर्मसंयुक्तस्य न दद्यात्

(गौ० १।२३) इति गौतमस्मरणात् । 'दत्त्वा नापहरेत्पुनः' न्यायमार्गेण यदत्तं तत्सप्तविधमपि पुनर्नापहर्तव्यम्, किंतु तथैवानुमन्तव्यम् । यत्पुनरन्यायेन दत्तं तद्दत्तं षोडशप्रकारमपि प्रत्याहर्तव्यमेवेत्यर्थोदुक्तं भवति । [नारदेन च (१।३) — 'दत्तं सप्तविधं प्रोक्तमदत्तं षोडशात्मकम्' इति प्रतिपाद्य दत्तादत्तयोः स्वरूपं विवृ-
तम्—'पण्यमूल्यं भृतिस्तुष्ट्या स्नेहात्प्रत्युपकारतः । स्त्रीशुल्कानुग्रहार्थं च दत्तं दानविदो विदुः ॥ अदत्तं तु भयक्रोधशोकवेगशृङ्गान्वितैः । तथोक्तोचपरीहास-
व्यत्यास-छलयोगतः ॥ बालमूढास्वतन्त्रार्तमत्तोन्मत्तापवर्जितम् । कर्ता ममेदं कर्मेति प्रतिलाभेच्छया च यत् ॥ अपात्रो पात्रमित्युक्ते कार्ये चाधर्ममहिते । यदत्तं स्यादविज्ञानाददत्तमिति तत्स्मृतम् ॥' इति । अयमर्थः—पण्यस्य क्रीतद्रव्यस्य यन्मूल्यं दत्तम्, भृतिर्वेतनं कृतकर्मणे दत्तम्, तुष्ट्या बन्दि-
चरणादिभ्यो दत्तम्, स्नेहादुहितुपुत्रादिभ्यो दत्तम्; प्रत्युपकारतः उपकृतवने प्रत्युपकाररूपेण दत्तम्, स्त्रीशुल्कं परिणयनार्थं कन्याज्ञातिभ्यो यदत्तम्, यच्चानु-
ग्रहार्थमष्टार्थदत्तम्; तदेतत्सप्तविधमपि दत्तमेव न प्रत्याहरणीयम् । भयेन बन्दि-
ग्राहादिभ्यो दत्तम्, क्रोधेन पुत्रादिभ्यो वैरनिर्यातनायान्यस्मै दत्तम्, पुत्रवियोगा-
दिनिमित्तशोकावेशेन दत्तम्, उक्तोचेन कार्यप्रतिबन्धनिरासार्थमधिकृतेभ्यो दत्तम्, परिहासेनोपहासेन दत्तम् । एकः स्वं द्रव्यमन्यस्मै ददान्यन्योऽपि तस्मै ददातीति दानव्यत्यासः । छलयोगतः शतदानमभिमंघाय सहस्रमिति परिभाष्य ददाति ।
बालेनाप्राप्तषोडशवर्गेण, मूढेन लोकवादानभिज्ञेन, अस्वतन्त्रेण पुत्रदासादिना, आर्तेन रोगाभिभूतेन, मत्तेन मदनीयमत्तेन, उन्मत्तेन वातिकाद्युन्मादग्रस्तेन वा, अपवर्जितं दत्तम्, तथा—'अयं मदीयमिदं कर्म करिष्यति' इति प्रतिलाभेच्छया दत्तम्, अचतुर्वेदाय 'चतुर्वेदोऽहम्' इत्युक्तवते दत्तम्, 'यशं करिष्यामी'ति धनं लब्ध्वा धूर्तादौ विनियुञ्जानाय दत्तम्, इत्येवं षोडशप्रकारमपि दत्तमदत्तमित्युच्यते ;
प्रत्याहरणीयत्वात् । आर्तदत्तस्यादत्तत्वं धर्मकार्यव्यतिरिक्तविषयम्; 'स्वस्थेनार्तेन वा दत्तं आवितं धर्मकारणात् । अदत्त्वा तु मृते दाप्यस्तत्सुतो नात्र संशयः ॥' इति कात्यायनस्मरणात् ॥ तथेदमपरं संक्षिप्तार्थवचनं सर्वविवादसाधारणम् ॥ (मनुः
८।१६५) —'योगगमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहम् । यस्य चाऽप्युपधिं पश्येत्सर्व'

विनिवर्तयेत् ॥' इति ॥ योग उपाधिः । येनागामिनोपाधिविशेषेणाधिविक्रयदान-
प्रतिग्रहाः कृतास्तदुपाधिविगमे तान् क्रयादीन्विनिवर्तयेदित्यस्यार्थः । यः पुन-
षोडशप्रकारमपि अदत्तं गृह्णाति, यश्चादेयं प्रयच्छति, तयोर्दण्डो नारदेनोक्तः
(८।१६५) —'गृह्णात्यदत्तं यो लोमाद्यश्चादेयं प्रयच्छति । अदेयदायको दण्ड्य-
स्तथा दत्तप्रतीच्छक ॥' इति] ॥ १७६ ॥

इति दत्ताप्रदानिकं नाम प्रकरणम् ।

अथ क्रीतानुशयप्रकरणम्

(Dissatisfaction after Purchase)

Mitakshara's Introductory here—

Mita—अथ क्रीतानुशयः कथ्यते । तत्स्वरूपं च नारदेनोक्तम्—“क्रीत्वा मूल्येन यः पण्यं क्रेता न बहुमन्यते । क्रीतानुशय इत्येतद् विवादपदमुच्यते” इति । तत्र च यस्मिन् अहनि पण्यं क्रीतं तस्मिन्नेवाह्नि तद्विकृतं प्रत्यर्पणीयम् इति तेनैवोक्तम्—“क्रीत्वा मूल्येन यत् पण्यं दुःक्रीतं मन्यते क्रयो । विक्रेतुः प्रतिदेयं तत् तस्मिन्नेवाह्नि अविक्षतम् ।” इति ॥ द्वितीयादिदिने प्रत्यर्पणे विशेषस्तेनैवोक्तः—“द्वितीयेह्नि ददत् क्रेता मूलात् त्रिंशंशमाहरेत् । द्विगुणं तु तृतीयेह्नि परतः क्रेतुरेव तत्” इति ॥ परतः अनुशयो न कर्तव्यः । एतच्च बीजादि-व्यतिरिक्त-उपभोगादिविनश्वरवस्तुविषयम् ॥

[Narada says that क्रीतानुशय arises when after purchasing an object by due price, one is not satisfied at all ; dispute may arise herein, so it is a व्यवहार or विवादपद । The usual custom is, in such cases the object bought is to be given back to the seller unsoiled (in fact) on the very day it is purchased. Narada also declares this in his sruti. If it is returned on the second day then usually 1/30th part

of the price has to be sacrificed to the seller ; if on the third day then purchaser is to sacrifice twice of 1/30 to the seller ; later on it cant be given back. And this custom concerns mainly enjoyable brittle objects ; other rules however are in vogue in matters of purchase of बीज (seed) etc. So the instruction is—one should not feel dissatisfied or remorse after buying an article ; rather look before you leap—“बुद्ध्या अवेक्ष्य अवेक्ष्य कर्त्तव्यम्”] ।

177. Seeds, cattles, servants are to be purchased on trial.

दशैकपञ्च-सप्ताह-मासत्रयहार्द्धमासिमम् ।

बीजायो-वाह्य-रत्नस्त्रीदोह्यपुंसां परीक्षणम् ॥ १७७ ॥

Prose—बीजायो-वाह्य-रत्न-स्त्री-दोह्य-पुंसां परीक्षणं (क्रयकाले परीक्षणं) तु यथाक्रमं दशैकपञ्चसप्ताह-मास-त्रय-हार्द्धमासिकं स्यात् ।

Bong.—धात्रादि बीज, अयस् अर्थात् लोह, वाहनयोग्या, बलीवर्दादि, वत्स, दासीस्त्री, दोहनीय गोमहियादि, भूता पुरुषदिगके किनिय। यथाक्रमे दशदिन, एकदिन, पाँचदिन, सातदिन, एकमास, तिनदिन ७ अर्द्धमास वा एकपक्ष परीक्षा करिया देखिते पारिवे । [उक्त निर्दिष्ट दिनेषु परे आर क्रीतद्रव्य फिराईया दे०या चलिवेन] ।

Eng.—After purchasing-paddyseeds and the like, iron, conveyances like bulls etc., gems, maid servants, milch cattle, male servants—these may in gradual order be tested for ten days, one day, five days, seven days, one month,

three days or half of a month. [N. B.—After this period is over a purchased thing cant be returned back.]

Mita—बीजादिक्रये पुनरन्य एव प्रत्यपणावधिरित्याह—“बीजं” व्रीक्षादिवीजं, “अयः” लौहम्, “वाह्यः” बलीवर्दादि, “रत्नं” मुक्ताप्रवालादि, स्त्री दासी, “दोह्य” महिष्यादि, पुमान् दासः,—एषां बीजादीनां यथाक्रमेण “दशाहादिकः” परीक्षाकालो विशेषः ॥ [परीक्ष्यमाणे बीजादौ यदि असम्यक्तवबुद्ध्या अनुशयो भवति तदा दशाहाद्यभ्यन्तरे एव क्रयनिवृत्तिः, न पुनरुर्वम्—इत्युपदेशप्रयोजनम् । यत्तु मनुवचनं—“क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चिदयस्य इहानुशयो भवेत् । सोन्तर्दशाहात् तद्रव्यं दद्याच्च वाददौ च” इति—तदुक्त लोहादिव्यतिरिक्तोपभोगविनश्वर गृह-क्षेत्यानशयनासनादिविषयम् । सर्वं चैतद् अपरीक्षितक्रीतविषयम् । यत् पुनः परीक्षितं “न पुनः प्रत्यर्पणीयम्” इति समयं कृत्वा क्रीतं तद् विक्रेत्रे न प्रत्यर्पणीयम् । तदुक्तम्—“क्रीता पण्यं परीक्षेत प्राक् स्वयं गुणदोषतः । परीक्ष्या-भिमतं क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत् पुनः”—इति ॥ १७७ ॥

CHARCHA

1. दशैक etc.—दश च एकं च पञ्च च सप्त च, द्वन्द्व । तत्संख्यकम् अहः इति दशैकपञ्चसप्ताहाः (with समानान्त टच् after अहन् by “रात्राहः-सखिभ्यष्टच्” then “रात्राह्वाहाः पुंसि” etc.) । दशाद्यहानि च मासं च त्रयश्च अर्धमासश्च, द्वन्द्व । एतत् परिमाणे भवम् इति ठञ् । Qual. परीक्षणम् । These time-limits are respectively for बीज, अयस, वाह्य (वाहनयोग्य बलीवर्दादि), रत्न, दासी स्त्री, दोह्य-महिष्यादि and पुं मृत्यु ।

179. Losses in testing gold, silver, iron, tin &c and in making ornaments.

अग्नौ सुवर्णमक्षीणं रजते द्विपलं शते ।

अष्टौ त्रपुणि सीसे च ताम्रे पञ्च दशायसि ॥ १७८ ॥

Prose—(परीक्षाकाले) अग्नौ सुवर्णम् अक्षीणं भवति । शते (शतपले)

রজতে দ্বিপলং ক্ষীণং জ্ঞাত ; শতপলে ত্র্যপুণি সীসে চ অষ্টৌ পলানি ক্ষীণানি भवन्ति शते (শতপলে) তাম্রে পঞ্চপলাণি ক্ষীণানি भवन्ति, शते अयसि दशपलानि क्षीणानि भवन्ति ।

Beng.—পরীক্ষার জন্ত বা অলঙ্কার নির্মাণের জন্ত অগ্নিতে সোণা পোড়াইলে কোন ক্ষয় হয় না ; রৌপ্যে প্রতি একশতপলে দুইপল ক্ষয় হয়, বাঙের ও সীসাব প্রতি শতপলে আটপল ক্ষয় হয়, তাম্র প্রতি শতপলে পাঁচপল এবং লোহার প্রতি শতপলে দশপল (আগুনে পোড়াইলে) ক্ষয় হইয়া থাকে । [N.B.—শিল্পীবা অধিকক্ষয় হইয়াছে বলিলে, দণ্ডনীয় হইবে] ।

Eng.—During testing of gold and in making ornaments therefrom it does not waste at all in fire ; silver-wastage in fire or in making ornaments is two pala in every hundred pala of silver ; similarly in case of tin (त्र्यु) and lead, the wastage is eight palas in every hundred palas ; in copper-metal the wastage is five pala in every hundred palas ; and in iron (अयसि) the wastage is ten palas in every hundred palas. [N.B.—It is said here, so that maker of ornaments etc. from these may not say greater wastage ; in that case they are to be punished].

Mita—দোষাদি পরীক্ষা প্রসঙ্গে ন স্বর্ণদিরপি পরীক্ষণমাহ—বহ্নৌ প্রতাপ্যমানং সুবর্ণং ন ক্ষীয়তে, অতঃ কটকাদি নির্মাণার্থং যাবৎ স্বর্ণকারহস্তে প্রক্ষিপ্তং তাবৎসুলিতং তৈঃ প্রত্যর্পণীয়ম্ । ইतरथा क्षयं दाप्यादण्ड्याश्च । “रजते तु शतपले” प्रताप्यमाने पलद्वयं क्षीयते । अष्टौ त्र्यपुनि सीसे च (“शते” इत्यनुवर्त्तते) । त्र्यपुनि सीसे च शतपले प्रताप्यमाने अष्टौ पलानि क्षीयन्ते । ताम्रे पञ्च, दश अयसि । ताम्रे शतपले पञ्चपलानि अयसि दशपलानि क्षीयन्ते । (अत्रापि

“शते” इत्येव) । [कांस्यस्य तु त्र्यपुमात्रयोनित्वात् तदनुसारेण क्षयः कल्पनीयः । ततोऽधिकक्षयकारिणः शिल्पिनो दण्ड्याः] ॥ १७८ ॥

CHARCHA

1. अक्षीणम्—न क्षीणम् अक्षीणं undecayed, not wasted. क्षि+कर्त्तरि क्त=क्षीणम् with दीर्घ by the rule “निष्ठायां अण्यदर्थे” क्षि is दीर्घ in निष्ठा in other than भाव वा कर्मवाच्य । then again क्त hecmes न by the rule “क्षियो दीर्घात्” । so lastly we get अक्षीणम् here See also परिक्षीण sl 43.

179. Similarly there is increase in wool, cotton etc. during making cloths.

शते दशपला वृद्धिरौर्णे कार्पाससौत्रिके ।

मध्ये पञ्चपला वृद्धिः सूक्ष्मे तु त्रिपलामता ॥ १७९ ॥

Prose—और्णे कार्पाससौत्रिके च शते (शतपले) दशपला (तत्परिमिता) वृद्धिः ज्ञात् । मध्ये (मध्यजातीये अनतिसूक्ष्मे पटादौ) पञ्चपला वृद्धिः स्यात् । सूक्ष्मे (सूक्ष्मतन्तुनिर्मिते) त्रिपला वृद्धिः स्यात् (वा वृद्धिः वेदितव्या) ।

Beng.—স্থূল মেঘলোমাদিনির্মিত বস্ত্রে এবং স্থূল কাপাসসূত্র নির্মিত বস্ত্রে, প্রতি শতপলে দশপল বৃদ্ধি হয় । মধ্যজাতীয় নাতি-সূক্ষ্মপটাদিবস্ত্রে প্রতি শতপলে পঞ্চপল বৃদ্ধি হয় । আব অতিসূক্ষ্ম তন্তু নির্মিত বস্ত্রে প্রতিপলে ত্রিপলমাত্র বৃদ্ধি হয় ।

Eng.—In cloths made of coarse sheepwool or of coarse cotton, there is an increase of ten palas in every hundred palas ; in cloths made of middle quality fibres there is an increase of five palas in every hundred pala ; and in

cloths of fine fabrics there is an increase of three palas in every hundred palas.

Mita—कचित् कम्बलादौ वृद्धिमाह—स्थूलेन और्णसूत्रेण यत्कम्बलादिकं क्रियते तस्मिन् शतपले दशपलावृद्धिर्वेदितव्या । एवं कार्पास सूत्रानिर्मिते पटादौ वेदितव्यम् । “मध्ये” अनतिसूक्ष्मसूतनिर्मिते पटादौ पञ्चपला वृद्धिः । सुसूक्ष्म-सूत्ररचिते शते विपलावृद्धिर्वेदितव्या । एतच्च अप्रक्षालितवासोविषयम् (This concerns unwashed cloths) ॥ १७६ ॥

CHARCHIA

1. दशपला—दश पलानि यस्याम् । बहु । Q. वृद्धिः । similarly parse पञ्चपला and त्रिपला ।

2. और्णे—ऊर्णा or उर्णा is sheep's wool. तस्याविकार इति ऊर्णा+अञ्=यौणम् made of wool (sheep-wool). और्णकम् (with बुञ्), is also correct in this sense of “तस्य विकारः” by the rule “उमोर्णयोर्वा” । विषयाधिकरणे ७मी ॥ कार्पासी is cotton or कार्पासी plant । तस्या विकार इति कार्पासी+अञ्=कार्पासम् made of cotton plant, by the rule “विल्वादिभ्योहण्” and कार्पासी is read in the विल्वादि list. कार्पासस्य सूत्रम्, इतत् । then कार्पाससूत्रेभवम् उन्पन्नम् etc. इति कार्पाससौत्रिकम् with ठञ् and उभयपद वृद्धि or irregular उत्तरपद वृद्धि as in Manu's आविकसौत्रिकम् and शनतान्तवी ; or सूत्रस्य (सूतपरिमाणस्य) विकारः इति सौत्रिकम् with ठञ् as in नैष्किकः see the rule “क्रीतवत् परिमाणात्” । कार्पासं च तत् सौत्रिकम् इति कार्पाससौत्रिकम् । similarly too we may get शनतास्तवी of Manu II or such anomalies are formed by उत्तरपद वृद्धि somehow by “परिमाणान्तस्य असंज्ञाशानयोः” see our गुरुलाघवम् in our sak V. In this connection remember अग्निदैवत्य, पितृदैवत्य.

यमदैवत्य are anomalous uses ; the rule “देवतान्तात्तादर्थ्ये यत्” directs यत् and so no उत्तरपद वृद्धि even for परिमाण can't be established in such cases and no विदादि प्रत्यय here ; so we have established देवदैवत्य in Manu II. 189 otherwise. In एकलददैवत्य, परिमाण may be established also later यत् साधवर्थ and “परिमाणान्तस्य असंज्ञाशानयोः” may be applied. Some grammarians other than Panini school support such cases by the rule “गुरुलघ्वादेरुत्तरपदस्य” । विषयाधि ७मी ॥ औण and कार्पास are coarse ; मध्य is मध्य between coarse and fine.

180. Decay or otherwise etc in silken and other cloths.

कार्मिके रोमवद्धे च त्रिशद्भागः क्षयो मतः ।

न क्षयो न च वृद्धिश्च कौशेये वाल्कलेषु च ॥ १८० ॥

Prose—कार्मिके (कर्मणा चित्रेण सूत्रेण निर्मिते द्रव्ये) तथा रोमवद्धे च (द्रव्ये or बस्त्रे च) त्रिशद्भागः क्षयः मतः । कौशेये वाल्कलेषु च द्रव्ये न क्षयः न च वृद्धिः मतः ।

Beng.—सूताद्वारा चित्रित कवा एवम्, रोमद्वारा निर्मित (शालादि) बस्त्रे मोटेर उपर त्रिश भागेर एकभाग क्षय इहया धाके । आर कोशेय बस्त्रे (सिक्केव चेलि गवद प्रभृति) एवम् गाछेर बस्त्रे वा छालनिर्मित बस्त्रे क्षय नई वृद्धि नई ।

Eng. In embroidered cloths made with fine threads and in cloths of fine hairs there is one-thirtieth portion of wastage ; but in silken cloths or in bark-made cloths, there is no increase or decrease of the total weight taken during weaving.

Mita—द्रव्यान्तरे विशेषमाह—“कार्मिकं कर्मणा चित्रेण निर्मितम् । यत्क-
मिष्यन्नेपटे चक्रस्वस्तिकादिकं चित्रं सूत्रैः क्रियते तत् कार्मिकम् इत्युच्यते । यत्र
प्राकारादौ रोमाणि वध्यन्ते च स रोमबद्धः तत्र त्रिंशत्तमो भागः क्षयो वेदितव्यः ।
कौशेयं कोशप्रभवे, वाल्कलेषु वृक्षनिमितेषु वृक्षत्वकनिमितेषु वसनेषु वृद्धिद्वासौनस्तः ।
किन्तु यावद्बसनाय कुविदादिभ्यो दत्तं तावदेव प्रत्यादेयम् ॥ १८० ॥

CHARCHA

1. कार्मिके—कर्मणा (चित्रकर्मणा) निर्मितम् इति कार्मिकम् with ठञ्
तस्मिन् । In cloths embroidered with fine threads, there
is 1/30 portion of decay See Mita. Similarly रोमना बद्धः
ग्रथितः इति रोमबद्धः प्रावारः । तस्मिन् । Here uppergarment of
fine hairs as shawls are meant. कौशेय (कोश+ठञ्) are
silken cloths ; वाल्कल (with अण) are bark-cloths. All
this is said to determine the weight of the materials given
to the weaver and the cloth recovered back

181. In other cases decay etc is determined by experts
and the maker is to compensate accordingly as the case
may be

देशं कालञ्च भोगञ्च ज्ञात्वा नष्टे वलावलम् ।

द्रव्याणां कुशलाब्रूयुर्यत्तद्वाप्याअसंशयम् ॥ १८१ ॥

Prose—(शाणक्षौमादौ द्रव्यं) नष्टे, द्रव्याणां कुशलाः देशं कालं भोगञ्च
द्रव्यस्य वलावलं च ज्ञात्वा यत् ब्रूयुः तत् असंशयं शिल्पिनः दाप्याः ।

Beng.—शिल्ली, शनसूत वा कौमसूत्रादि वस्त्रकाले नष्टे करिया
फेलिले, ए विषये बिचक्षणग देश काल ओ भोग बुझिया एवंग ज्ञेयोर
वलावल (सारबद्ध ओ असारबद्ध) बिचार करिया प्रयोजनबोद्धे
शिल्लीके मूल्य देओयाईबेन ।

Eng. If an artist during weaving makes loss in sana-
or kshauma fabrics, then experts will declare the same
-considering the time, place and enjoyment thereof, as
well as of the strength or worthlessness of the fabrics etc.
and the artist is to compensate for this accordingly.

Mita—द्रव्यान्तगात् प्रतिद्रव्यं क्षयवृद्धिप्रतिपादनाशक्तेः सामान्येन
ज्ञातवृद्धिज्ञानोपायमाह—शाणक्षौमादौ द्रव्ये नष्टे हासमुपगते, “द्रव्याणां कुशलाः”
द्रव्यवृद्धिक्षयाभिज्ञाः देशं कालमुपभोगं तथा नष्टद्रव्यस्य “वलावलं” सारासारतां
च” परोक्ष्य यत् कल्पयन्ति तदसंशयं शिल्पिनो दाप्याः ॥ १८१ ॥
N. B. Charcha—easy. Note शिल्पी धनिने धनं ददाति in णिच्
is=राजा शिल्पिनं धनं दापयति, in v ch.=राज्ञा शिल्पी धनं दाप्यते
(दाप्य) etc.

अथाभ्युपेत्याशुश्रूषाप्रकरणम्

[The section of non-compliance of service after
acceptance]

Remark—Here शुश्रूषा is आज्ञाकरण=to obey orders and to
do service ; अशुश्रूषा is not doing or non-compliance of
service ; अभ्युपेत्य is अस्वीकृत्य । Thus Narada says “अभ्युपेत्य
शुश्रूषां यस्तां न प्रतिपद्यते” i. e., तामङ्गीकृत्य पश्चाद् योन सम्पादयति तत्
अभ्युपेत्य अशुश्रूषाख्यं विवादपदम् । The doer of services कर्मकर
are शिष्य, छात्र, वेतनभुक् भृत्य, अधिकर्मकत् (निम्नकर्मचारीर कर्मद्रष्टा=
manager) these four are शुभकर्मकत् ; and दास (क्रीत व आहित
दासदि) are low workers or slaves. Cp. “अशुभं दासकर्मकत्” शुभं
कर्मकृता स्मृतम्”—Mita,

182. The dasas or slaves should be released in the following circumstances.

बलादासीकृतश्चोऽरैर्विक्रीतश्चापि मुच्यते ।

स्वामिप्राणप्रदो भक्तस्त्यागान्निष्कयादपि ॥ १८२ ॥

Prose—बलात् यः दासीकृतः, चौरैः (अपहृत्य) यश्चापि विक्रीतः, स मुच्यते (राज्ञा मुच्येत इत्यर्थः) । एवं स्वामिप्राणप्रदः (दासः), भक्तः (भक्तदासः) त्यागात् (यावद्भक्तगृहीततावत्प्रत्यर्पणात्) । आहितदासः ऋणदासश्च निष्कयात् (यद् गृहीत्वा स्वामिणा आहितः, ऋणं कृतश्च, तन्मूल्यप्रत्यर्पणात्) मुच्यते (मोचयितव्य इत्यर्थः) ।

Beng.—याके ज़ोर कबिया दास कवा हईयाछे, अथवा याके चोर हवण कबिया दासकूपे बिक्रय करिवाछे, से मुक्ति पाईबाव योग्य (अर्थात् प्रभू ना छाडिलेओ राजा ताके मुक्त कराईबेन) । ये दास चोरब्याद्यादिद्वारा आक्रान्त स्वामीव वा प्रभूर प्राणरक्षा करे सेओ मुक्तियोग्य । भक्तदास अस्मये स्वामीव यत् परिमाण अन्न ग्रहण करिवाछे, तत्परिमाण अन्न स्वामी वा प्रभूके दिले मुक्त हईबे । सेइरूप आहित ओ ऋणदास अर्थात् यार विनिमये प्रभू ऋण ग्रहण करिवाछे, सेओ ऋणशोध हईलेइ मुक्ति पाईबाव योग्य हईबे ।

Eng.—One forcibly made into a slave, one stolen by thieves and sold as a slave should be released of slavery ; so a saviour in distress of master's life should be released ; a "Bhaktadasa" should be released when he gives back the amount of food he had taken of his master in times of peril ; similarly an Ahita-dasa or Rina-dasa against whom loan is taken by his master, should be released as soon as the debt or ransom is given back.

Mita—सांप्रतमभ्युपेत्याशुश्रूषाख्यमपरं विवादपदमधिधातुमुपक्रमते । तत्स्वरूपं च नारदेनोक्तम् (५११)—'अभ्युपेत्य तु शुश्रूषां यस्तां न प्रतिपद्यते । अशुश्रूषाभ्युपेत्यैतद्विवादपदमुच्यते ॥' इति । आह्लाकरणं शुश्रूषा, तामङ्गीकृत्य पश्चाद्यो न संपादयति तद्विवादपदमभ्युपेत्याशुश्रूषाख्यम् । शुश्रूषकश्च पञ्चविधः—शिष्योऽन्नेवासी भृतकोऽधिकमङ्गलास इति । तेषामाद्याश्चत्वारः कर्मकरा इत्युच्यन्ते । ते च शुभकर्मकारिणः । दासाः पुनर्गृहजातादयः पञ्चदशप्रकाराः—गृहद्वाराशुचिस्थानरथ्यावस्करशोधनाद्यशुभकर्मकारिणः । तदिदं नारदेन स्पष्टीकृतम्—शुश्रूषकः पञ्चविधः शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिः । चतुर्विधः कर्मकरस्तेषां दासान्निपञ्चकाः ॥ शिष्यान्तेवासिभृतकाश्चतुर्थस्त्वधिकमङ्गलास इति । एते कर्मकरा इत्यादासास्तु गृहजादयः ॥ सामान्यमस्वतन्त्रत्वमेषामाहुर्मनीषिणः । जाति-कर्मकृतस्तुक्तो विशेषो वृत्तिरेव च ॥ कर्मापि द्विविधं श्रेयमशुभं शुभमेव च । अशुभं दासकर्मोक्तं शुभं कर्मकृतां स्मृतम् ॥ गृहद्वाराशुचिस्थानरथ्यावस्करशोधनम् । गुह्याङ्गस्पर्शनोच्छिष्टविष्मृत्प्रहणोज्झनम् ॥ इच्छतः स्वामिनश्चाङ्गैरूपस्थानमथान्ततः । अशुभं कर्म विशेष्य शुभमन्यदतः परम् ॥' (ना० ५१२-७) इति ॥ तत्र शिष्यो वेदविद्यार्थी, अन्नेवासी शिल्पशिक्षार्थी, मूल्येन यः कर्म करोति स भृतकः । कर्मकुर्वतामधिष्ठानाऽधिकमङ्गलास, अशुचिस्थानमुच्छिष्टप्रक्षेपार्थं गतादिकम्, अवस्करो गृहमाजितपांस्वादिनिचयस्थानम्, उज्झनं त्यागः । भृतकश्चात्र त्रिविधः । तदुक्तम्—'उत्तमस्त्वायुधीयोऽत्र मध्यमस्तु कृषीवलः । अधमो भारवाही स्यादित्येवं त्रिविधः स्मृतः ॥' (ना० ५१२२) इति । दासाः पुनः—'गृहजातस्तथा क्रीतो लब्धो दायादुपागतः । अनाकालभृतस्तद्विवादहितः स्वामिना च यः ॥ मोक्षितो महतश्चर्णाद्युद्धप्राप्तः पणे जितः । तवाहमित्युपगतः प्रज्यावसितः कृतः ॥ भक्तदासश्च विशेषस्तथैव वडवाहृतः । विक्रेता चात्मनः शास्त्रे दासाः पञ्चदश स्मृताः ॥' (ना० ५१२३) गृहे दास्यां जातो गृहजातः, क्रीतो मूल्येन, लब्धः प्रतिग्रहादिना, दायादुपागतः पित्रादिदासः, अनाकालभृतो दुर्भिक्षे यो दासत्वाय मरणद्रक्षितः, आहितः स्वामिना एनग्रहणेनाधितां नीतः, अथवा मोचनेन दासत्वमभ्युपगतो ऋणदासः । यद्धप्राप्तः समरे विजित्य गङ्गीतः ।

यमे जितः—‘यद्यस्मिन्निवादे पराजितोऽहं तदा त्वदासो भवामि’ इति परिभाष्य जितः, तवाहमित्युपगतः ‘तवाहं दासः’ इति स्त्रयं स्मृतिपक्षः, प्रज्यावसितः प्रज्यातरच्युतः, कृतः ‘पतावत्कालं त्वदासः’ इत्यभ्युपगमितः, भक्तदासः सर्व-कालं भक्तार्थमेव दासत्वमभ्युपगम्य यः प्रविष्टः, वडवाहृतः—वडवा गृहदासी तथा हृतः तल्लोमेन तामुद्राक्ष दासत्वेन प्रविष्टः, य आत्मानं विक्रीणीतेऽसावा-त्सविक्रेता ; इत्येवं पञ्चदश प्रकाराः ॥ यत्तु मनुना (८।४१५)—‘ध्वजाहृतो भक्त-दासो गृहजः क्रीतदन्त्रिमौ । पैतृको दण्डदासश्च सप्तैते दासयोनयः ॥’ इति सप्तविधत्वमुक्तं,—तत्तेषां दासत्वप्रतिपादनार्थं, नतु परिसंख्यार्थम् । तत्रैषां शिष्या-न्तेवासिभृतकाधिकर्मकृदासानां मध्ये शिष्यवृत्तिः प्रागेव प्रतिपादिता ।—‘आहू-तश्चाप्यधीयीत लब्धं चास्मै निवेदेयेत्’ (आचार० २७) इत्यादिना । अधिकर्मकृ-द्वृतकानां तु भृतिं वेतनादानप्रकरणे वक्ष्यते ।—‘यो यावत्कुल्ले कर्म तावत्तस्य तु वेतनम्’ (व्यव० १६६) इत्यादिना ॥

दासान्तेवासिनोस्तु धर्मविशेषं वक्तुमाह—

बलात् बलावष्टम्भेन यो दासीकृतः, यश्चौरैरपहृत्य विक्रीतः, ‘अपि’-शब्दादाहितो दत्तश्च ; स मुच्यते । यदि स्वामी न मुञ्चति तर्हि राजा मोचयितव्यः । उक्तं च नारदेन (१।३८)—‘चौरापहृतविक्रीता ये च दासीकृता बलात् । राजा मोचयितव्यास्ते दास्यं तेषु हि नेष्यते ॥’ इति । चौरव्याघ्राद्यवरुद्धस्य स्वामिनः प्राणान्यः प्रददाति रक्षत्यसावपि मोचयितव्यः । तदिदं सर्वदासानां साधारणं दास्यनिवृत्तिप्रकरणम् ।—‘यश्चैषां स्वामिनं कश्चिन्मोचयेत्प्राणसंशयात् । दासत्वात्स अविमुच्येत पुत्रभागं लभेत च ॥’ (५।३०) इति नारदस्मरणात् ॥ भक्तदासादीनां प्रातिस्विकमपि मोक्षकरणमुच्यते । अनाकालभृतभक्तदासौ भक्तस्य त्यागादास-भावादारभ्य स्वामिद्रव्यं यावदुपभुक्तं तावद्वत्त्वा मुच्येते । आहितोऽदासौ तु तन्निष्क्रयात् यद्गृहीत्वा स्वामिना आहितः, यच्च दत्त्वा धनिनोत्तमर्गान्मोक्षितः, तस्य निष्क्रयात्सवृद्धिकस्य प्रत्यर्पणान्मुच्यते । नारदेन विशेषोऽप्युक्तः—‘अनाकाल-भृतो दास्यान्मुच्यते गोरुणं ददत् । संभक्षितं यदुभिर्द्वे न तच्छुद्ध्येत कर्मणा ॥’, ‘भक्तस्योत्क्षेपणात्सर्वो भक्तदासः प्रमुच्यते ।’, ‘आहितोऽपि धनं दत्त्वा स्वामी

यश्चेनमुद्धरेत् ॥’, ‘ऋणं तु सोदयं दत्त्वा ऋणी दास्यात्प्रमुच्यते (ना० १।३६, ३६, ३२, ३३) ॥’ इति ॥ तथा ‘तवाहम्’ इत्युपगतयुद्धप्राप्तपणजितकृतकवडवा-हृतानां च प्रातिस्विकं मोचनकारणं च तेनैवोक्तम्—‘तवाहमित्युपगतो युद्धप्राप्तः यमे जितः । ‘प्रतिशीर्षप्रदानेन मुच्येरंस्तुल्यकर्मणा ॥’, ‘कृतकालव्यपगमात्कृत-कोऽपि विमुच्यते ।’, ‘निग्रहाद्वडवायास्तु मुच्यते वडवाहृतः ॥’ (ना० १।३४, ३३, ३७) इति । दासेन सह संभोगनिरोधादित्यर्थः । तदेवं गृहजातक्रीतलब्ध-दायप्राप्तात्मविक्रयिणां स्वामिप्राणप्रदानतत्पसादरूपसाधारणकारणव्यतिरेकेण मोक्षो नास्ति ; विशेषकारणानभिधानात् । दासमोक्षश्चानेन क्रमेण कर्तव्यः—‘स्वं दास-मिच्छेद्यः कर्तुमदासं प्रीतमानमः । स्कन्धादादाय तस्यासौ भिन्धात्कुम्भं सहाम्भसा ॥ साक्षताभिः सपुष्पाभिर्मूर्धन्यद्विरवाकिरेत् । अदास इत्यथोक्त्वा त्रिः प्राहुमुखं तमवासजेत् ॥’ (नारद १।४२, ४३) इति तेनैवोक्तम् ॥ १८२ ॥

CHARCHA

1. मुच्यते—construe राजा मुच्यते (कर्मणि लट्ते) ; here मुच्येत् should be a better reading, Narada's & Mitakshara's मोचयितव्य suggests so, of the readings—भक्तत्यागात्, भक्तस्त्यागात् and भक्तस्त्यागात्, we prefer भक्तः (भक्तदासः) त्यागात् । त्याग is प्रतिदान here “त्यागो विहापितं दानम्” । हेतौ १मी or ल्यप् लोपे कर्मणि १मी । Thus त्यागं दानं कृत्वा=त्यागात् । Similarly parse निष्क्रयात् । निष्क्रय is ransom, exchange money or debt here with respect to आहित दान and ऋणदान । Such should be released as soon as debt is given back ; such slaves should morally be released for these are forced to do slavery.

183. One fallen from Sannyasa should be king's slave for ever—he has no release.

प्रव्रज्यावसितो राज्ञो दासः आमरणान्तिकम् ।

वर्णानामानुलोम्येन दास्यं न प्रतिलोमतः ॥ १८६ ॥

Prose—प्रव्रज्यावसितः (सन्न्यासच्युतः) आमरणान्तिकम् (मरणपर्यन्तम्) राज्ञो दासः स्यात् । (ब्राह्मणादीनां) वर्णानाम् आनुलोम्येन दास्यं प्रतिलोमतः न स्यात् ।

Beng—सन्न्यास लईয়া তাহা হইতে চুত হইলে, সেই ভ্রষ্টব্যক্তি আমরণ রাজার দাস হইবে। আর ব্রাহ্মणादि বর্ণ অনুलोমক্রমে (অর্থাৎ উচ্চ হইতে নীচক্রমে) দাস্ত গ্রহণ করিবেন, বিপরীতক্রমে দাসত্ব করিবেন না। অর্থাৎ ব্রাহ্মণ, ক্ষত্রিযাদির দাস হইবেন না। (See मितक्षरा also).

Eng—One fallen from Sannyasa should espouse king's slavery till his death ; and the castes of Brahmana, Kshatriya etc. should adopt slavery in right order (from high to low) and not in reversed order i. e. from low to high (i. e. Brahmana etc. should not be a Sudra's slave).

Mita—प्रव्रज्यावसितस्य तु मोक्षो नास्ति इत्याह—प्रव्रज्या सन्न्यासः, ततः अवसितः प्रच्युतः। अनभ्युपगतप्रायश्चित्तश्चेत् राज्ञ एव दासः भवति। मरणमेव तदासत्त्वस्य अन्तः नान्तरा प्रतिमोक्षोस्ति ॥

वर्णपिक्षया दास्यव्यवस्थामाह—ब्राह्मणादीनां वर्णानामानुलोम्येन दास्यम् [ब्राह्मणस्य क्षत्रियादयः, क्षत्रियस्य वैश्यशूद्रौ, वैश्यस्य शूद्र इत्येवम् आनुलोम्येन दासभावो भवति] न प्रतिलोम्येन। [स्वधर्मत्यागिनः पुनः परिव्राजकस्य प्रतिलोम्येनापि दासत्वमिष्यते एव। यथाह नारदः—“वर्णानां प्रतिलोम्येन दासत्वं न विधीयते। स्वधर्मत्यागिनोन्यत्र दारुदासता मता” इति] ॥ १८३ ॥

CHARHCA

1. प्रव्रज्या etc.—अव+सो क कर्त्तरि=अवसित ended ; here fallen by ending i.e. प्रच्युत। प्रव्रज्याया अवसितः (प्रच्युतः), सुप्सुपाः adj. used substantively.

2. आमरणान्तिकम्—अन्तिक is near or सामीप्य here. मरणस्य-अन्तिकं, मरणान्तिकम् very near of death i.e., on death=point. आ मरणान्तिकात् इति आमरणान्तिकम्, अव्ययीभाव। Adv.

3. आनुलोम्येन—लोमन् is hair ; लोम अनुगतम् or अनुगतं लोम अस्य इति अनुलोम with समासान्त अच् by the rule—अच् प्रत्यन्व-पूर्वात् सामलोमः”। अनुलोमस्य भाव इति ध्यञ् आनुलोम्यम् right order-तेन। करणे ङ्या। Similarly derive and parse प्रतिलोमतः ॥

184. A learner of arts should give the results and earnings thereof to his preceptor so long as he resides there.

कृतशिल्पोपि निवसेत् कृतकालं गुरोर्गृहे ।

अन्तेवासी गुरुप्राप्तभोजनस्तत्फलप्रदः ॥ १८४ ॥

Prose—कृतशिल्पोपि अन्तेवासी कृतकालं यावत् गुरोर्गृहे निवसेत्। गुरुप्राप्तभोजनः (सन्) तत्फलप्रदः सन् निवसेत् ।

Beng—अन्तेवासी वा छात्र, গুরুগৃহে আয়ুবেদাদি শিল্পশিক্ষার্থে, সাধারণতঃ চাৰি বৎসৰ থাকিবে। ইতিমধ্যে সে কৃতবিদ্য হইলেও গুরুগৃহে নির্দিষ্ট শিক্ষাকাল যাবৎ থাকিবে। এবং যতদিন এভাবে থাকিবে সে গুরুব নিকট ভোজনাদি প্রাপ্ত হইয়া, সেই শিল্পের ফল অর্থাৎ আচার্য্যকে দিবে।

Eng.—A pupil though proficient in Ayurveda etc.,

shall still live in preceptor's house till the proper stipulated period of learning the same (as 4 years in Ayurveda etc.) and so long as he lives in his preceptor's house and take food there, he is to give the results (earnings etc.) of the same art to his preceptor.

Mita—अन्तेवासिधर्मानाह—“अन्तेवासी! गुरोर्गृहे, कृतकालं” (“वर्णचतुष्टयम् आयुर्वेदशिल्पशिक्षार्थं त्वद्गृहे बसामि” इति यावद्ब्रह्माकृतं) “तावत्कालं वसेत्” । यद्यपि वर्णचतुष्टयादवगमिव लब्धापेक्षितशिल्पविद्यः । कथं निवसेत् ? —“गुरुप्राप्तभोजनः” गुरोः सकाशात् प्राप्तं भोजनं येन सतथोक्तः, “तत्फलप्रदः” तस्य शिल्पस्य फलम् आचार्यस्य प्रददातीति तत्फलप्रदः । एवम्भूतो वसेत् । [नारदेन विशेषोप्यत्र दर्शितः—“स्वशिल्पमिच्छन्नाहर्तुं बान्धवानामनुज्ञया । आचार्यस्य वसेदन्तेकृत्वा कामं सुनिश्चितम् । आचार्यः शिक्षयेदेनं स्वगृहे दत्तभोजनम् । न चान्यत्कारयेत् कर्म पुत्रवच्च एनमाचरेत् ॥ शिक्षयन्तमसं-दुष्टं च य आचार्यं परित्यजेत् । बलाद्वासयितव्यः स्यात् वधवन्धौ च सोहति । शिक्षितोपि कृतं कालम् अन्तेवासी समाप्नुयात् । तत्र कर्म च यत् कुर्व्यात् आचार्यस्यैव तत्फलं । गृहीतशिल्पः समये कृत्वाचार्यं प्रदक्षिणम् । शिक्षितश्चानुमान्यैनं अन्तेवासी निवर्त्तेत् ॥ इति । वधशब्दोत्र ताडनार्थः, दोषस्याल्पत्वात् ॥ १८४ ॥

इत्यभ्युपेताशुश्रूषाख्यं विवादप्रकरणम् ॥

CHARCHA

1. कृत etc.—कृतः अधिगतः शिल्पः अनेन । Qual अन्तेवासी ॥ कृतकालम्—ऊष्ण यावद्शब्द योगे स्या । कृतः विहितः कालः समयः । कर्मणा । तम् । He should live with Guru till the stipulated period.

2. गुरु etc.—प्राप्तं भोजनमनेन, वह । गुरोः प्राप्तभोजनः, सुपुष्पा । Or इति तत् ।

3. तत् etc.—तस्य शिल्पस्य फलम् । तत् प्रददाति इति कर्त्तव्यः । The अन्तेवासी living in गुरुगृहं till the stipulated period after-कृतविद्यता, should give the earnings thereof to his Guru.

अथ संविद्-व्यतिक्रमप्रकरणम्

[Section on Transgression of legal and virtuous rules or limits.]

Mitakshara says—“सम्प्रति संविद्व्यतिक्रमः कथ्यते । तस्य च लक्षणं नारदेन व्यतिरेकमुखेन (in a negative way) दर्शितम्—“पाण्डि-नैगमादीनां स्थितिः समय उच्यते । समयस्यानपाकर्म तद्विवादपदं स्मृतम्” —“इति पारिभाषिकधर्मेण व्यवस्थानं समयः, तस्यानपाकर्म अव्यतिक्रमः परिपालनम्, तद्व्यतिक्रम्यमाणं विवादपदं भवतीत्यर्थः ।

संविद् is समय or स्थिति i.e., legal and moral limits or नियम ; its observance रक्षण both by पाण्डिन् पाण्डिन् (वेदमार्गविरोधिन वाणिज्यकराः) and a नैगम (=वेदाविरोधिमार्येण कर्मकारिणः) should be made ; and its non-transgression i.e. अनापाकर्म is धर्म and its व्यतिक्रम or transgression or defiance is विवादपद i.e., a source of dispute.

185, The king should appoint त्रिवेदज्ञ ब्राह्मणं to observe वर्णाश्रमधर्मं ।

राजा कृत्वा पुरे स्थानं ब्राह्मणान्नग्न्य तत्र तु ।

त्रैविद्यं वृत्तिमद्ब्रूयात् स्वधर्मः पाल्यतामिति ॥ १८५ ॥

Prose—राजा पुरे (स्वपुरे) स्थानं (बबलगृहादिकं) कृत्वा, तत्र ब्राह्मणान्

ন্যস্য (সংস্থাপ্য), তদ্ব্রাহ্মণব্রাতং ত্রৈবিধ্যং বৃষ্টিমদ্ চ কৃत्वा, স্বধর্মঃ (শাস্ত্রোক্তঃ বর্ণাশ্রমধর্মঃ) পাল্যতাং ইতি তান্ ব্রূয়াত ।

Beng.—রাজা নিজপুরে সুন্দরপরিষ্কৃত গৃহাদি করিয়া সেখানে ব্রাহ্মণগণকে স্থাপন করিয়া, তাদের ত্রিবিধবেদাদিতে যোগ্য ও সমৃদ্ধিযুক্ত করিয়া, তাদের বলিবেন “আপনারা শাস্ত্রোক্ত নিত্য বর্ণাশ্রমধর্ম পালন করুন” ।

Eng.—The king should construct a white-washed house in his own kingdom or city and having appointed Brahmanas there, should make them well versed in all the threevedic lores and provided with livelihood, and instruct them to observe the Shastric Varnasrama Dharma (everywhere).

Mita—তদপক্রমার্থে কিচ্ছিদাহ—“রাজা” স্বপুরে দুর্গাদৌ, স্থানং ধ্বল-গৃহাদিকং “কৃत्वा তত্র ব্রাহ্মণান্যন্যস্য” স্থাপয়িত্বা, তদ্ব্রাহ্মণব্রাতং “ত্রৈবিধ্যং” বেদত্রয়সম্পন্নং “বৃষ্টিমদ্” ভূমিহিরণ্যাদিসংপন্নং চ কৃत्वा, “স্বধর্মঃ” বর্ণাশ্রম-নিমিত্তঃ শ্রুতিস্মৃতিবিহিতঃ, “ভবদ্বিরনুষ্ঠীয়তাং” ইতি তান্ ব্রাহ্মণান্ “ব্রূয়াত” ॥ ১৮৫ ॥

CHARCHA

1. ত্রৈবিধ্যম্—Refers to ব্রাহ্মণকুল stationed in the পুর । So Mita says “তদ্ ব্রাহ্মণব্রাতম্” । তিস্রুণাং বিদ্যানাং সমাহার ইতি ত্রিবিধ্যম্, a collection of 3 Vidyas. The 3 বিদ্যা are knowledge of Rigveda, Yajus and Saman. Kulluka elsewhere in Manu says “ঋগ্যজুঃসামাখ্যবিদ্যাশ্রয়গ্রন্থামিহম্” । ত্রিবিধ্যমধীতে বেদ বা ইতি ত্রিবিধ্য+অণ্=ত্রৈবিধ্যঃ or ত্রৈবিধ্যম্, versed in the three vedas (“বেদত্রয়সম্পন্নম্”—Mit) । or ত্রিবিদ্যা বিদ্যা ত্রিবিদ্যা । তান্

অধীতে বেদ বা ইতি অণ্=ত্রৈবিধ্যঃ or ত্রৈবিধ্যম্ । See also our ত্রৈবিধ্যবৃদ্ধান in Manu VII. 37. The Brahmanas shall be versed in the three vedas, for vedas are roots of all Dharmas—“বেদোচ্ছিতলো ধর্মমূলম্”—Manu II. And then such Brahmanas will be able to give advice to the king for বর্ণাশ্রমধর্ম and its রক্ষণ । These also should be বৃষ্টিমদ্, so their study and advice will be in a clear mind and mood and for the good of all.

2. ব্রূয়াত—ব্রূ+লিঙ্ বিধৌ+য়াত । nom. রাজা ।

186. These Brahmanas should maintain shastric rites and local timely customs too.

নিজধর্মাविरोधेन यस्तु सामयिको भवेत् ।

सोपि यत्नेन संरक्ष्यो धर्मो राजकृतश्चयः ॥ १८६ ॥

Prose—यः सामयिकः धर्मः (गोपचारजलरक्षादि) भवेत् यश्च राजकृतः धर्मः (पथिकभोजनादि) भवेत्, सोपि निजधर्माविरोधेन यत्नेन च संरक्ष्यः (नियुक्ते ब्राह्मणैः रक्षणीय इत्यर्थः) ।

Beng.—গোপ্রচার-জলরক্ষাত ব্রহ্মা, দেবগৃহপালন প্রভৃতি যে সাময়িক ধর্মের ব্যবস্থা আছে, আর পথিকভোজনাদি বাহ্য রাজার কৃত ধর্মোপায় আছে, তাহা উক্ত নিযুক্ত ব্রাহ্মণগণ যত্নের সহিত শ্রোতশ্রোত ক্রিয়ার ব্যাঘাত না ঘটাইয়া রক্ষা করিবেন ।

Eng.—The appointed Brahmanas (in charge of administration) should observe and preserve the current religious rites of preserving cows, keeping waters pure, protecting temples etc. and also the rites of feeding the way-farers

etc. as proclaimed by the king, without interfering other *śrauta* and *smarta* rites.

Mita—एवं नियुक्तैस्तैर्यत्कर्म कर्तव्यं तदाह—श्रौतस्मार्त्तधर्मानुपमर्देन, समयात् निष्पन्नो यो धर्मः गोप्रचारोदकरक्षण—देवगृहपालनादित्यः, सोपि यत्नेन पालनीयः। तथा राजा च निजधर्माविरोधेनैव यः सामयिको धर्मः—“यावत्-पथिकं भोजनं देयम्, अस्मदरातिमण्डलं तुरङ्गादयो न प्रस्थापनीया” इत्येवंश्रुतः सोपि रक्षणीयः ॥ १८६ ॥

CHARCHA

1. यत्नेन संरक्ष्यः—यत्नेन has here प्रकृत्यादि तृतीया। The *ब्राह्मण* should protect all this, for they are appointed for this purpose, see sl.—“व्यवहारान् नृपः पश्येत् विद्वद्भिः ब्राह्मणैः सह” ॥

2. निज—धर्माविरोधेन—निजधर्मः। तस्य अविरोधः। तेन। करणे इया। *Brahmana's* निजधर्म is श्रौतस्मार्त्तधर्म ॥ The epithet can also go with राजा कृतः (राजकृत) i. e., which rules are proclaimed by the king without detriment to his राजधर्म।

3. सामयिकः—समय is current time. समयः प्राप्तः अस्य इति सामयिकः; with ठञ् by the rule “समयस्तदस्य प्राप्तम्”। समये (तत्काले) भव इति वा सामयिकः current at that time. Qual. धर्मः।

187. The maximum punishment in case of violation of current Dharma.

गणद्रव्यं हरेद्यस्तु संविदं लङ्घयेच्च यः।

सर्वस्वहरणं कृत्वा तं राष्ट्राद् विप्रवासयेत् ॥ १८७ ॥

Prose—यस्तु गणद्रव्यं (जनसाधारणद्रव्यं) हरेत्, यः संविदं (सामयिकं

स्थितिं राजकृतां वा स्थितिं) लङ्घयेत्, तस्य सर्वस्वहरणं कृत्वा राष्ट्रात् (राजा) विप्रवासयेत् (बहिष्कुर्यात्)।

Beng.—ये व्यक्ति जनसाधारणेर द्रव्य हरण करिवे वा ऐ सामयिक वा राजकृत संविद् वा स्थिति वा नियम लङ्घन करिवे, राजा तार सर्वत्र काडिय। नईश। राज्ये इहेते निर्वासित करिवेन।

Eng —The king should turn him out from his kingdom, i.e the person who will usurp public welfare objects or transgress current rites or kings proclamations.

Mita—एवं समयधर्मः पालनीयः इत्युक्त्वा तदतिक्रमादौ दण्डमाह—“यः पुनर्गणस्य” ग्रामादिजनसाधारणस्य सम्बन्धि साधारणं “द्रव्यमपहरति” तथा “संविद्” समयः, तां समूहकृतां राजकृतां वा “यो लङ्घयेत्” अतिक्रामेत् तदीयं सर्वं धनमपहृत्य स्वराष्ट्रात् राजा “विप्रवासयेत्” निष्कासयेत्। [अयं च दण्डो अनुवन्धावतिशये द्रष्टव्यः (this punishment is in cases of excess of such offences)। अनुवन्धाल्पत्वे (=दोषाल्पत्वे)—“यो ग्रामदेश-संघानां कृत्वा सत्येन संविदम्। विसंवदेन्नरोलोभात्तं राष्ट्राद्विप्रवासयेत् ॥ निगृह्य दापयेदेनं समयव्यभिचारिणम्। चतुः सुवर्णं पट् निष्कात् शतमानं च राजतम्” इति मनुप्रतिपादितदण्डानां निर्वासन-चतुःसुवर्ण-पट् निष्क-शतमानानां चतुर्णा-मन्यतमो जातिशक्त्याद्यपेक्षया कल्पनीयः] ॥ १८७ ॥

188. Persons not obeying the welfare orders of the good, should be fined.

कर्त्तव्यं वचनं सर्वैः समूहहितवादिनाम्।

यस्तत्र विपरीतः स्यात् स दाप्यः प्रथमं दण्डम् ॥ १८८ ॥

Prose—समूहहितवादिनां वचनं सर्वैः (जनैः) कर्त्तव्यम्। यः तत्र विपरीतः स्यात् स राजा प्रथमं दण्डं (साहसोक्तं प्रथमं दण्डं) दाप्यः।

Beng.—যারা সমূহেব (সর্ব-জনসাধারণের) হিতবাক্য বলেন, অল্পজনেরা তাদের বাক্য পালন করিবে। যে ব্যক্তি এর বিপরীত করিবে বাজা তাকে সাহসপ্রকবণোক্ত প্রথম দণ্ড দিবেন (অর্থাৎ তাকে জরিমানা করিয়া, তাহা দেওয়াইবেন)—(This is Gana-tantra and Panchayet Tantra as well).

Eng.—All persons should follow or obey the words or maxim of the good-workers of the mass ; one running counter to this or defying this, should be fined by the king (as in first-type of Sahasaparakarana).

Mita—इदं च तैः कर्तव्यमित्याह—गणिनां मध्ये “ये समूहहितवादन (बदन) शीलाः तद्वचनमितरैः गणानामन्तर्मैरितरैर्वनुसरणीयम् । अन्यथा दण्डमाह—यस्तुगणिनां मध्ये । समूहहितवादिवचनप्रतिबन्धकारी स राज्ञा प्रथमसाहसं दण्डनीयः ॥ १८८ ॥

CHARCHA

1. সমূহ—সমূহ is mass সাধারণজনগণ। সমূহস্যহিতম্। তৎ সাধু বদন্তি যেতে সমূহহিতবাদিনঃ (সাধুকারিগণিনিঃ)। তেষাম্। শেষে ৬ষ্ঠী Mita's সমূহহিতবাদনশীলাঃ should be সমূহহিতবদনশীলাঃ। The হিতবাদিন্ in the text says so. This is গণতন্ত্র ॥

The সমূহহিতবাদিন্ are representatives of জনগণ i.e, they are conductors of গণতন্ত্র। The people should obey them and their laws, for they act for their good. This is গণতন্ত্র and প্রজাতন্ত্র, also পঞ্চয়েত তন্ত্র in every village. This is the govt of the people, for the good of the people and made by the people, as in modern days. These সমূহহিতবাদিন্

will also act for all welfare actions, irrigation and disputes in consultation with the king and his council.

189. King's honour & gift to those who come to him for গণকার্য as গণপ্রতিনিধি।

সমূহকার্য আয়াতানকৃতকার্য্যানবিসর্জয়েত্ ।

স দানমানসৎকারৈঃ পূজয়িত্বা মহীপতিঃ ॥ ১৮৯ ॥

Prose—স মহীপতিঃ রাজা সমূহকার্যে আয়াতান কৃতকার্য্যান্ দানমান-সৎকারৈঃ পূজয়িত্বা বিসর্জয়েত্ ।

Beng.—সেই (গণতন্ত্রানুযায়ী) কাযাকারী মহীপতি সমূহ-কার্যের জন্ত (জনগণের হিতকার্যের জন্ত) নিকটে আগত এবং জনগণের কার্যে ইতিমধ্যে তখনও কৃতকৃত্য প্রতিনিধিগণকে অর্থদান, সম্মান ও সমাদবেব সহিত অভিনন্দিত করিয়া স্বত্ত্বভকার্যে বিদায় দিবেন।

Eng.—The king (following ganatantra) should dismiss after congratulating with money, honour and hospitality the representatives of the people for their successful plans and works, for which they appeared before him (and stated facts accordingly awaiting his approval).

Mita—राज्ञा नेत्थ गणिषु वर्तनीयम् इत्याह—समूहकार्यनिवृत्त्यर्थं स्वपार्ष्वं आसन् गणिनो निवर्त्तितात्मीय प्रयोजनात् दानमानसत्कारैः स राजा परितोष्य विसर्जयेत् ॥ १८९ ॥

CHARCHA

1. সমূহকার্যে—অর্থি ওমী। come for the good works of the mass (জনসাধারণ) ॥ If they are successful already and are

so now (कृतकार्यं), and their welfare plans are approvable for which they are come for final sanction, should be duly received with hospitality (सत्कार) with honour (मान) and with gift of money (दान) also; this is to incite others too for good works of the समूह ॥ दानमानसत्कारैः=करणे ३या ।

190 These representatives of such welfare works should divide the money get from the king with connected persons otherwise there will be punishment.

समूहकार्यप्रहितां यल्लभेत तदर्पयेत् ।

एकादशगुणं दाप्यो यद्यमौ नार्पयेत् स्वयम् ॥ १६० ॥

Paose—समूहकार्यप्रहितः (प्रतिनिधिः) यत् (धनं) लभेत, तद् अर्पयेत् (महाजनेभ्यः निवेदयेत्) यदि अमौ स्वयं न अर्पयेत् तदा स राज्ञा एकादशगुणं (धनं) दाप्यः (दण्डरूपेण दाप्यः) ।

Beng.—জনহিতকার্যেব গুণ প্রেরিত প্রতিনিধি রাজ্যেব নিকটে হইতে যে ধন পাইবেন, তাহা সম মহাজনেদেব হাতে দিবেন। যদি স্বেচ্ছায় না দেন তবে বাক্যে সে ব্যক্তিকে তাব একাদশগুণ দণ্ডেব বিধান করিবেন।

Eng.—The money got from the king by such mass representative, should out of their own accord hand this over to the "mahajana" persons (of whose representative he is); otherwise he should be fined eleven times as much by the king.

Mita—समूहदत्तापहारिणं प्रत्याह—समूहकार्यार्थं महाजनेः प्रेरितो

राजपार्ष्वे यवसहिरण्यादिकं लभते तदप्रार्थित एव महाजनेभ्यो निवेदयेत् । अन्यथा लब्धादेकादशगुणं दण्डं दापनीयः ॥ १६० ॥

CHARCHA

1. समूह etc.—समूहस्य (समूहानां वा) कार्यम् । तस्मै प्रहितः, सुप्पुण । adj. used substantively. Such प्रतिनिधि to whom the king gives money for such welfare works, is evidently intended that the प्रतिनिधि should spend it for the good of his circle of which he is a प्रतिनिधि । Otherwise punishment is of fine. प्रहित is from प्र+हि (प्रणे)+क्त कर्मणि, sent ; or प्र+धा+क्त कर्मणि=प्रहित । e., प्रस्थापित entrusted ; both meanings and deriv. suit us here. comp "विचारमार्गप्रहितेक्षणेन" of Kalidasa in kum. v etc.

191. So धर्मज्ञ, अनुबन्ध invigilators for administrative works should be appointed.

धर्मज्ञाः शुचयोऽनुबन्धा भवेयुः कार्यचिन्तकाः ।

कर्त्तव्यं वचनं तेषां समूहहितवादिनाम् ॥ १६१ ॥

Prose—(राज्ञः) कार्यचिन्तकाः धर्मज्ञा शुचयः अनुबन्धा भवेयुः । तेषां समूहहितवादिनां वचनं सर्वैः कर्त्तव्यम् ।

Beng.—রাজ্যের কার্যাবিচারক বা পরিদর্শকগণ ধর্মজ্ঞ, বহিবন্তঃ শুদ্ধ এবং লোভহীন হইবেন। আর ঐদৃশ সমূহহিতকারিগণের বচন সকলেই পালন করিবেন। [হিতবচন পালন না করিলে স্থিতিলঙ্ঘন হইবে।]

Eng.—King's officers (to watch over administrative affairs) should be virtuous, of pure conduct and free of

greed or avarice ; and all should abide by the good words of these good and welfare doers and workers [otherwise there will be transgression of regulations].

Mita—एवम्प्रकाराश्च कार्यचिन्तकाः कार्यं इत्याह—श्रौतस्मार्त्तधर्मज्ञाः, नास्माभ्यन्तरशौचयुक्ताः, अर्थेषु अलुब्धाः कार्यविचारकाः कर्त्तव्याः । तेषां वचनं इतरैः (? सर्वैः) कार्यमित्येतद्वादुरार्थं पुनर्वचनम् ॥ १६१ ॥

CHARCHA

1. कार्यचिन्तकाः—चिन्ति+ण्वल्=चिन्तकः thinker and examiner. कार्यार्थां चिन्तकाः, शेषपट्टी तत् । Nom. भवेयुः । This is in keeping with राज्ञः सभासद् as धर्मज्ञाः, श्रुताध्ययनसम्पन्नाः etc. as said in sl. 2 ante.

2. Remark—The last line is a repetition of “कर्त्तव्यं वचनं सर्वैः समूहहितवादिनाम्” (in sl. 188 ante) The repetition is for emphasis and to show that this is essential in गणतन्त्र । This is imperative, this is to be followed

192 The laws of these धर्मज्ञ good officers should be followed by all others high and low.

श्रेणिनैगमपाखण्डगणानामप्ययं विधिः ।

भेदं चैषां नृपोरक्षेत् पूर्ववृत्तिं च पालयेत् ॥ १६२ ॥

Prose—श्रेणि-नैगम-पाखण्डगणानामपि अयं विधिः भवेत् । एषां भेदं (आचार-धर्ममतादिभेदं) च नृपः रक्षेत् । एषां पूर्ववृत्तिं च नृपः पालयेत् (पालने यत्नं कारयेत्) ।

Beng —एकपक्षा बावसायी श्रेणिगणेश, निगम वा वेदेन प्रामाण्य-वादिगणेश, वेदेन प्रामाणा अमननकारि जैन बौद्धादिगणेश एवं

आयुधीयकर्मोपजीविगणेश इहाई कर्तव्य (अर्थात् इहारा सकलैर् धर्मज्ञ समूह हितवादिद्वेष वचन पालन करिबे) । राजा एदेन विभिन्न धर्ममत ओ वृत्ति रक्षा करिबेन ।

Eng —The above rules and words of ‘Samuhahitavadin’ is to be observed by all traders of the same line, by all following vedic teachings, by all who do not obey vedic authority, or by all who subsist on weapons and on arts thereon ; the difference however of their customs and religious views should be kept in tact by the king ; the king should also cause them follow their prior modes of substances [N. B.—These being done a गणतन्त्र will pull on well, otherwise feud etc will arise due to संविद्व्यतिक्रम] ।

Mita—इदानीं त्रैविद्यानां प्रतिपादितं धर्मं श्रेण्यादिषु अतिदिशन् आह—एकपक्षशिल्पोपजीविनः “श्रेण्यः”, “नैगमाः”—ये वेदस्य आप्तप्रणीतत्वेन प्रामाण्यमिच्छन्ति पाशुपतादयः । पापण्डिनः—ये वेदस्य प्रामाण्यमेव न इच्छन्ति नशाटकसौगतादयः, “गणो” ब्रातः आयुधीयकर्मोपजीविनाम्—एषां चतुर्विधानामप्ययं विधिः [यो “निजधर्माविरोधेन” इत्यादिना (sl 186) प्रतिपादितः] । एतेषां श्रेण्यादीनां भेदं धर्मव्यवस्थानं नृपोरक्षेत् । पूर्वोपात्तां वृत्तिं च पालयेत् ॥ १६२ ॥ इति संविद्व्यतिक्रमप्रकरणम् ॥

CHARCHA

1. श्रेणि-नैगम-पाखण्डगणानामपि अयं विधिः भवेत् । meanings see Mitakshara. The विधि or वचन of धर्मज्ञ समूहहितवादिन् officers (त्रैविद्य officers as stated in sl. 188—who will be so, make others too so) should be carried over to all श्रेणि, नैगम etc. गणतन्त्र rules.

should be obeyed by all within the kingdom whatever be his trade or subsistence or whatever be his धर्ममत etc. The king is to keep in tact their different religious views and customs and he should so arrange, as all can carry on his usual and prior modes of earnings etc. This shows a secular गणतन्त्र at that hoary past time even. In पालयेत् there should be a णिच् after पालिषातु or it is अन्तर्भावित् प्यर्थ, for king is to cause them follow their पूर्ववृत्ति by such arrangements.

अथ वेतनादानप्रकरणम्

[The section on giving and taking of wages, non-payment of wages &c.]

193. One must not give up work by taking wages etc.

गृहीतवेतनः कर्मत्यजन् द्विगुणमावहेत् ।

अगृहीते समं दाप्यो भृत्यै रक्ष्य उपस्करः ॥ १६३ ॥

Prose—गृहीतवेतनः कर्मत्यजन् द्विगुणम् आवहेत् (स्वामिने दद्यात्) । वेतने अगृहीते सति (स्वामिने) समं (वेतनसमं धनं) दाप्यः (राज्ञा भृत्यः दाप्यः) । भृत्यैः स्वामिनः उपस्करः (यत्नयोग्यं लाजलादि गुणवत् द्रव्यं) रक्ष्यः (रक्षणीयः) ।

Beng.—केह यदि निर्दिष्टे वेतन लईया निर्दिष्टे वा अङ्गीकृत काज छाड़िया देय, तबे से श्रामीके द्विगुण अर्थ (दण्ड स्वरूप) दिबे । अगर वेतन ना लईया यदि केह अङ्गीकृत (निर्दिष्ट) कर्म छाड़िया

देय तबे राजा ताके दिया वेतनसम अर्थ श्रामिके देওয়াইबेन । कारण छूतोरई उचित अड्डर उपस्कर अर्थ लाजलादि गुणवत् द्रव्य, रक्षा करा ।

Eng.—If one give up stipulated work by taking wages in advance, then he is to give to his master twice of the wage's sum ; but if one gives up a stipulated work though he has not taken wages already, still he is to pay a fine of sum equal to his wages ; for a servant is to protect his master's ploughs etc that are valuable to him.

Mita—सम्प्रति वेतनस्य अनपाकमाख्यं व्यवहारपदं प्रस्तूयते (now is being stated the व्यवहारपद known as non-transgression of wages) । तत् स्वरूपं च नारदेन उक्तम्—“भृत्यानां वेतनस्योक्तो दानादानविधिक्रमः । वेतनस्यानपाकर्म तद्विवादपदं स्मृतम्” । अस्यार्थः—भृत्यानां वेतनस्य वक्ष्यमाणश्लोकेऽक्तो दानादानविधिक्रमो यत्र विवादपदे तद्वेतनस्य अनपाकर्म इत्युच्यते, तत्र निर्णयमाह—“गृहीतं वेतनं येनासौ स्नाङ्गीकृतं कर्मत्यजन् अकुर्वन् द्विगुणं भृतिं स्वामिने दद्यात् । यदा पुनरभ्युपगतं कर्म अगृहीते एव वेतने त्यजति तदा समं”—यावद्वेतनम्-अभ्युपगतं तावदेव दाप्यः न द्विगुणम् । [यद्वा अङ्गीकृतां भृतिं दत्त्वा वलात्कारयितव्यः—“कर्माकुर्वन् प्रतिश्रुत्य कार्यः दत्त्वाभृतिं वलात्” इति नारदवचनात् । भृतिरपि तेनैवोक्ता—“भृत्याय वेतनं दद्यात् कर्मस्वामी यथाक्रमम् । आद्ये मध्ये अवसाने वा कर्मणो यदिनिश्चितम्” इति] । “तैश्चभृत्यैः उपस्करः” उपकरणं लाजलादीनां प्रग्रहयोक्त्यादिकं यथाशक्त्या रक्षणीयम् । इतरथा कृष्यादिनिष्पत्त्यनुपपत्तेः ॥ १६३ ॥

CHARCHA

1. आवहेत्—आ+वह+लिङ् यात् । should pay. आ+वह has the sense of दा here । स्वामिने दद्यात् इत्यर्थः । द्वौ गुणौ यस्मिन्—बहु । तत् । तादृशं धनमावहेत् ।

2. সমম্—It means here বেতনসমং ধনম্। রাহা, সমং ধনং স মৃত্যু-
দায়্যঃ। This fine is to compensate the master for the loss
due to servant's not working. Ant it is servant's duty
to protect master's useful objects like plough etc. উপ-
কৃত্তরিত্ত=উপস্করিত্ত: that object which does our good ; imparts
গুণ to us. The কৃত্তরিত্ত comes by the rule “কৃত্তো হেতুতচ্ছীল্যানু-
লোম্যেবু”। and সূত in the sense of প্রতিয়ত্ত: or গুণাধান comes
by the rule “উপাত্ত প্রতিয়ত্তবৈকৃত্তবাক্যাব্যাহারেবু চ”।

164. Rule in case of servants doing works by not-
settling of dues.

দায়্যস্তু দশমং ভাগং বাণিজ্যপশুশস্যতঃ ॥

অনিশ্চিত্য মৃত্তি যস্তু কারয়েত্ স মহীক্ষিতা ॥ ১৬৪ ॥

Prose—যস্তু মৃত্তি অনিশ্চিত্য (মৃত্ত্যং মৃত্ত্যেন বা) কর্মকারয়েত্, স
মহীক্ষিতা (রাহা) বাণিজ্যপশুশস্যতঃ দশমং ভাগং (মৃত্ত্যঃ) দায়্যঃ।

Beng.—যে কর্মস্বামী বেতন নির্কাবণ না কবিয়া ভৃত্য দ্বাৰা কর্ম
করায, সে বাণিজ্য, পশু বা ক্ষেত্রশস্য ইহেতে লব্ধধনেব দশ ভাগেব
একভাগ বাজাজায় ভূতাকে দিবেন।

Eng.—One who makes servants work by not settling
any amount by way of wages then the king should make
him pay the servant one-tenth part of his income from
trade, cattle or paddy-field.

Mita—মৃত্তিমপরিচ্ছিত্ত যঃ কর্ম কারয়তি তং প্রত্যাহ—“যস্তু স্বামী”
বাণিক্ গোমী ক্ষেত্রিকো বা অপরিচ্ছিত্তবেতনমেব মৃত্ত্যং কর্ম কারয়তি স তস্মাদ্

বাণিজ্যপশুশস্যলক্ষণাত্ত কর্মণো যল্লব্ধং তস্য দশমং ভাগং মৃত্ত্যায় মহীক্ষিতা রাহা
দায়্যনীযঃ ॥ ১৬৪ ॥

CHARCHA

1. বাণিজ্যপশুশস্যতঃ—বাণিজ্যপশু: চ শস্যপশু, দ্বন্দ্ব। ততঃ পশুশস্যার্থে
বা পশুমীস্থানে তসিঃ। Both সস্য and শস্য are correct. বাণিজ্যোভাব
ইতি বাণিজ্যম্ (ব্রাহ্মণাদিত্বাত্ত ব্যজ্) acc. to Bhattoji. Acc. to
Kasika বাণিজ্যোভাবঃ gives বাণিজ্যম্ with য by the varttika
“দ্রুতবাণিজ্যম্”। Then বাণিজ্যমেব বাণিজ্যম্ (স্বার্থে অণ্)।

2. মহীক্ষিতা—মহীক্ষয়তি (ক্ষিতুদাদি নিবাসগত্যোঃ) ইতি মহীক্ষিত
(মহী+ক্ষি+ক্টিবপ্)। তন। অনুক্ত প্রয়োগকেকৃত্তরিত্ত ৩য়া। স্ত ধনং দদ্যতি
=মহীক্ষিত তং ধনং দায়্যতি=মহীক্ষিতা স ধনং দায়্যতে বা দায়্যঃ ॥ We
may here have both স মৃত্ত্যং মৃত্ত্যেন বা কর্মকারয়েত্ by the rule
“হক্কোরন্যতরস্যাম্”।

195. Wages acc. to master's will when servants
neglect to sell master's goods in time.

দেশং কালঞ্চ যোতীয়াস্ত্রামং কুর্য্যাচ্চ যোজন্যথা।

তত্রস্যাৎস্বামিনশ্চন্দোঽধিকং দেয়ং কৃতেধিকে ॥ ১৬৫ ॥

Prose—যঃ দেশং (যোগ্যস্থান) কালং চ (পণ্যবিক্রয়াদিকালং) অতীয়াত্
(বিক্রয়মকৃত্ত্বা সময়ং অতিক্রামেত্), বা য অন্যথা কুর্য্যাৎ (লাভহীনং কুর্য্যাৎ),
তত্র স্বামিনঃ (মৃত্তিদানে) চন্দঃ স্যাৎ (স্বামী স্বেচ্ছয়া বিচার্য্য মৃত্তি দদ্যাত্)
(লাভে) অধিকে কৃতে মৃত্ত্যায় অধিকং দেয়ং (স্বামিনা দেয়ম্)।

Beng.—যে ভৃত্য পণ্যাদিবিক্রয়ের উপযুক্ত স্থান ও দেশ বিচার
না করিয়া সময় কাটাইয়া দেয়, অথবা যে লাভের ব্যতিক্রম ঘটায়,
তখন সে বিষয়ে ভৃত্তিদান স্বামীর ইচ্ছামতন ইহেবে। কিন্তু যদি ভৃত্ত্য

अधिक लाभ देखाय तबे सेक्रेट्रे दामी डूतके शीकृत छति अपेकाय अधिक दिबेन ।

Eng.—The servant who passes over the right place and right time by not selling master's good, or who causes a fall in master's regular profit, in that case master will pay wages according to his own discretion ; but if a servant shows a better profit then master is to pay him more than the stipulated wages.

Mita—अनाज्ञप्तकारिणं प्रत्याह—(this is said to a servant doing not as directed) यस्तु मृत्यः पण्यविक्रयाद्युचितं देशं कालं च पण्यविक्रयाद्यकुर्वन् दर्पादिना उल्लङ्घयेत्, तस्मिन्नेव वा देशे काले च लाभम् “अन्यथा” व्याप्यतिशयसाध्यतया “होनं” करोति, तस्मिन् भूतके भूतिदानं प्रति स्वामिनच्छन्द इच्छा भवेत् । यावदिच्छति तावत् दद्यात्, न पुनः सबन्धितभूतिमित्यर्थः । यदा पुनः देशकालाभिज्ञतया अधिको लाभः कृतः तदा पूर्वपरिच्छिन्नाय भूतेरधिकमपि धनं स्वामिना भृत्याय दातव्यम् ॥ १६५ ॥

CHARCHA

1. अतीयात्—अति+इ+लिङ्यात् । Shall pass over. nom. यः ।
2. तत्र—i e, तत्र भूतिदानविषये ।
3. कृतेअधिके—construe—अधिकेलाभे कृते सति ।

196. Wages of persons should be acc. to one's work in a matter.

यो यावत् कुरुते कर्म तावत्तस्थतुवेतनम् ।

उभयोरप्यसाध्यं चेत् साध्ये कुर्याद् यथाश्रुतम् ॥ १६३ ॥

Prose—उभयोरपि असाध्यं कर्म यो यावत् कुरुते तावत् तस्य वेतनं भवेत् । साध्ये कर्मणि साधिते यथाश्रुतं वेतनं कुर्यात् (दद्यात्) ।

Beng.—यदि कौन कठिन कर्म उभये करे वा उभयैरु असाध्य हेतु वह लोक करे, तখন (कार्यसमाप्ति होक् आर नाई होक्) ये यतहु कज करिबे से ततहु वेतन पाईबे । [वेतन हईते बन्धित हईबे ना] । उभयकर्तृक साध्य कर्म साधित हईले उभयके यथाश्रुत वा यथाप्रतिज्ञात वेतन समतावे भाग करिया दिबेन ।

Eng.—If a work hardly to be done by both two servants is somehow done by them, or if it is done by many or not done fully then even the wages should be according to the work done by each one of them ; and in a work accomplished by both two, the promised wages should be equally divided among the two. [N. B.—none will thus be deprived of wages].

Mita—अनेकभृत्यसाध्यकर्मणि प्रतिदानप्रकारमाह—यदा पुनरेकमेव कर्म नियतवेतनम् उभाभ्यां क्रियमाणम् उभयोरप्यसाध्यं चेत्, व्याध्यभिभवात् उभाभ्याम् । अपिशब्दात् बहुभिरपि यदि न परिसमापितं तदा यो भृत्यः यावत् कर्म करोति तावत्तस्मै तत्कृतकर्मानुसारेण मध्यस्थकल्पितं वेतनं देयम्, न पुनः समम् । (न चावयवशः कर्मणि वेतनस्य अपरिभाषितत्वात् अदानमिति मन्तव्यम्) । साध्ये तुभाभ्यां कर्मणि निर्वर्तिते “यथाश्रुतं” यावत् परिभाषितं तावत् उभाभ्यां देयम् । न पुनः प्रत्येकं कृत्स्नं वेतनं, नापि कर्मानुरूपं परिकल्प्य देयम् ॥ १६६ ॥

CHARCHA

1. उभयोः—“कृत्यानां कर्तरि वा” इति षष्ठी in connection with असाध्य । The work which is not easily done by उभय or even if by बहु, or even if the work is not finished, still वेतन will be acc. to work done by each for this.

2. यथाश्रुतम्—श्रुत 18 प्रतिश्रुत here (कर्मणि वा भावे क्)। If कर्मणि=यथा (याच्छं) श्रुतम्, सुप्सुपा (of कर्मधा class). if भावे क्, then श्रुतस्य अनतिक्रम इति यथाश्रुतम्, अव्ययीभावः। or यथा is योग्यता। Then यथा श्रुतं तत् यथा तथा अव्ययी by “यथा असाध्ये”। Here कुर्व्यात् means दद्यात्। धातूनामनेकार्थत्वात्। “सर्वधात्वर्थानुवादः करोतिना भवति”

197. Fine in cases of negligence of carrier.

अराजदैविकम् नष्टं भाण्डं दाप्यस्तु वाहकः।

प्रस्थानविघ्नकृच्छौव प्रदाप्यो द्विगुणं भृतिम् ॥ १६७ ॥

Prose—भाण्डं (द्रव्ययुक्तभाण्डं) अराजदैविकं (यथातथा) नष्टं चेत् वाहकः दाप्यः। प्रस्थानविघ्नकृत् (माङ्गलिकद्रव्यप्राप्ते विघ्नकृत्) च (वाहकः) “द्विगुणं भृतिं प्रदाप्यः।

Beng.—राजकुल वा दैवकृत विपद् छाडाई यदि बाहकदोषे द्रव्ययुक्त भाण्ड नष्ट হয়, তবে বাহককে নষ্ট দ্রব্যমূল্যানুসারে ধন দিতে হইবে। আব স্বীকৃত হইয়া, বিবাহাদি মাঙ্গলিক দ্রব্য লইয়া প্রস্থানকার্য্যে যদি বাহক বিঘ্ন উৎপাদন কবে, তবে সেই বাহক নিদ্ধারিত বেতনের দ্বিগুণ মূল্য দণ্ডস্বরূপ দিবে।

Eng.—If a casket of articles is destroyed without any royal revolution etc. or divine distress (through carrier's fault), then the carrier is to pay the value thereof; if again (after promise) a carrier (of auspicious articles of marriage etc.) causes hindrances by delay or denial, then he is to be fined twice as much as his stipulated remuneration.

Mita—आयुधोद्योगवाहकौ प्रत्यह—“न विवते राजदैविकं यस्यभाण्डस्य न तत्तत्तत्तम्”। तद् यदि प्रवाहीनतया वाहकेन नाशितं तदा नामानुसारेण

असौ तद्भाण्डं दापनीयः। [तदाह नारदः—“भाण्डं व्यसनमाकृष्टेत् यदि बाहकदोषतः। दाप्यो यत्तत्र नश्येत्तु देवराजकृतादृते” इति]। यः पुनः विवाहाद्यर्थं मङ्गलवति वासवे प्रतिष्ठमानस्य तत् प्रस्थाननौपयिकं कर्म प्राप्य अङ्गीकृत्य तदानीं “न करिष्यामि” इति प्रस्थानविघ्नमाचरति तदासौ द्विगुणं भृतिं दाप्यः। अत्यन्तोत्कर्षितकर्मनिरोधतः (the twice fine is for obstructing a very prosperity-promoting work) ॥ १६७ ॥

CHARCHA

1. अराजदैविकम्—देवे भवम् इति देव+ठञ्=दैविकम् (?) divine। राजन् by लक्षणा here means राजसम्बन्धि as राष्ट्रविप्लव। राजा (राजसम्बन्धि) च दैविकम् च। राजदैविकम्, समाहारद्वन्द्वः। न तथा। तत् यथा तथा। adv. qual. नष्टम्। or support it as in गुरुलाघवम् (see ante and our sak v); or better राजा च देवश्च राजदेवौ। इतरेतर। राजदेवयोः भवम् (अध्यात्मादि ठञ्)=राजदैविकम् with उभयपदवृद्धि as in पारलौकिकम् आधिदैविकम् etc. by the rule “अनुशतिकादिनीश्च”। See राजदैविकतत्कारे in sl. 66. Mita seem to take it as an adj. of भाण्डम्।

2. भाण्डम्—It is द्रव्ययुक्तभाण्ड by लक्षणा। उक्त कर्म of दाप्यः। or thus वाहकः भाण्डं ददाति, राजा वाहकं भाण्डं (स्वामिने) दापयति। In v. ch. it is राजा वाहकः भाण्डं दाप्यते वा दाप्यः। वाहक has उक्ते प्रयोज्यकर्मणि १मा।

3. प्रस्थान etc.—प्रस्थाने (प्रस्थानकाले) विघ्नकृत्। पूर्वं स्वीकृत्य अथुना न करिष्यामि” इति मङ्गलादिकर्मविघ्नकृत् इत्यर्थः। विघ्नं करोतीति कर्त्तरि क्प्। Qual. वाहकः।

198. Fines in cases of abandoners while doing work.

प्रकान्ते सप्तमं भागं चतुर्थं पथि संत्यजन् ।

भृतिमर्धपथे सर्वा प्रादाप्यस्त्याजकोपि च ॥ १६८ ॥

Prose—प्रकान्ते (कर्म कर्तुम् आरब्धे) संत्यजन् सप्तमं भागं (वेतनस्य) पथि संत्यजन् (वेतनस्य) चतुर्थं भागं प्रादाप्यः । अर्धपथे संत्यजन्, सर्वा भृति प्रादाप्यः । त्याजकः अपि (एवं अत्यजन्तं त्याजयन् अपि स्वामी) प्रादाप्यः ।

Beng.—कर्म वा प्रश्रानकर्म आरम्भ कबियाई परित्याग करिले बेतनेर सातभागैव एकभाग । पश्चिमपथे वा कर्म करिते करिते कर्म त्याग कबिले बेतनेव चारिभागैर एकभाग एवं मात्र पथे आरम्भ कर्म परित्याग करिले समस्त निर्धारित बेतन कर्मस्वामीके दिवे । आबार ये कर्मकारीके ज़ोर कबिया छाड़ाय सेउ केदूश दण्डागी ।

Eng.—One who abandons an undertaken work will be fined one-seventh of his stipulated wages ; one who abandons work after proceeding to some extent then he is to pay a fine of one-fourth of his settled wages ; again if one abandons work when the middle of it is over or when middle way is gone over then the abandoner is to be fined with his whole promised wages. Similarly a master forcibly making the willing servant desist from work, will be so fined.

Mita किञ्च—“ कान्ते ” अव्यवसिते प्रस्थाने स्वाङ्गीकृतकर्मयस्यजति, अद्वौ भृतेः सप्तमं भागं दाप्यः । [नन्वत्रैव विषये “प्रस्थानविप्रकृत” इत्यादिना द्विषुषः ” भृतिदानमुक्तम्, इदानीं सप्तमोभाग इति विरोधः । उच्यते, भृत्यन्त-रोषादानावसरसम्भवे स्वाङ्गीकृत्य यस्त्यजति तस्य सप्तमोभागः । यस्तु प्रस्थान-

अथ एव त्यजति तस्य द्विगुणभृतिदानम् इत्यविरोधः । -[In “प्रस्थानविप्रकृत”, a fine of twice of the wages is said of one who disagrees at the last moment, but here 1/7 fine is of one who secedes in a moment when another one may be available —so there is no विरोध of this statement with the prior one] । य पुनः पथि प्रकान्ते गमने वर्तमाने सति कर्मत्यजति स भृतेश्चतुर्थं भागं दाप्यः । अर्धपथे पुनः (संत्यजन्) सर्वा भृति दाप्यः । यस्तु त्याजकः स्वामी कर्म अत्यजन्तं त्याजयति पूर्वोक्तप्रदेशेषु असावपि पूर्वोक्तसप्तमभागादिकं भृत्याय दापनीयः । [By parity of reasoning if a master forcefully makes a willing undiseased servant leave his stipulated work then the master too is to be similarly fined] [एतच्च अव्याधितादिविषयम् “भृत्योऽनार्त्तौ न कुर्याद् यः दपति कर्मायथोचितं स दण्ड्यो कृष्णलान्यष्टौ न देयं तस्य वेतनम्” इति मनुवचनात् । यदा पुन-व्याधिनोपगते अन्तरितदिवसान् परिगणय्य पूरयति तदालभते एव वेतनम् । आर्त्तस्तु कुर्यात् स्वस्थः सन् यथाभाषितमादितः । स दीर्घस्यापि कालस्य स्व-लभते वैवेतनम्” इति मनुस्मरणात् ॥ यस्तु अपगतव्याधिः स्वस्थ एव आलस्या-दिना स्वारब्धं कर्मोत्पन्नं न करोति, परेण वा न समापयति, तस्मै वेतनं न देयमिति । यथाह मनुः—“यथोक्तमार्त्तः स्वस्थो वा यस्तत् कर्मन कारयेत् । न तस्य वेतनं देयम् अल्पोनस्यापि कर्मणः” इति] ॥ १६८ ॥ इति वेतनादान-प्रकरणम् ।

CHARCHA

1. प्रकान्ते—प्र+क्रम+क्त आदिकर्मणि । Adj. used substantively. कर्तुमारब्धे । आरम्भमाने कर्मणि वा इत्यर्थः ॥ Then पथि संत्यजन् means abandoning when some progress is made or some way is gone over.

2. अर्धपथे—अर्द्धं पथः इति अर्धपथ, and not पथ्यर्ध, एकदेशितत् । अर्द्ध meaning exact half is neuter (अर्द्धं समांशे ह्रीवम्); then such अर्द्ध takes पूर्वनिपात by the rule “अर्धं नपुंसकम्” । Lastly पथिम् becomes पथ with समासान्त अ by the rule “अक्पूर्वः षः पथामानन्ते” ।

3. त्याजकः—त्याजयति इति त्याजकः । a master who makes a willing servant give up work. Such a master is also to be similarly fined.

4. Remark—वेतनादान here thus includes all about वेतनस्य दानम्, वेतनस्य अदानं, वेतनस्य आदानम् as well.

अथदूतसमाह्वयप्रकरण

[The section on gambling with dice (दूत) along with पण, and on playing with horse, dogs pigeons etc. with पण (समाह्वय) । दिव+क्त=दूत gambling सम्+आ+ङ्गेश वा क (बाहुलकात्)=समाह्वयः play with animals ; race etc. दूतं च समाह्वयश्च दूतसमाह्वयम् । समाहार by “अध्ययनतः अविप्रकृष्टाख्यानाम्” as योगक्षेमम्, संज्ञापरिभाषम्, इष्टापूर्तम्, राजदैविकम् etc. Thus Manu says” अप्राणिभिर्धत् क्रियते लोके तद्दूतमुच्यते । प्राणिभिः क्रियमाणस्तु विज्ञेयः समाह्वयः । Both gambling and races now-a-days with pledges are current. This is व्यसन । These evidently imply challenge. The Panini rule “स्पर्धायामाङः” also the उपसर्ग “सम्” implies this. Bhanuji derives आह्वय (वा समाह्वय) thus—(i) आह्वानम् आह्वयनमिति आह्व with ङ प्रत्यय । Then आह्वयति इति आह्व+या+क्त षणर्थे=आह्वय । (ii) आह्वानम् इति आहूः with

क्रिय (with सम्प्रसारण and दीर्घ) । तस्याः अयः गमनम् इति आह्वयः । We however have simplified the derivation by resorting to बाहुलक ; the affix श is irregularly attached (बाहुलकात्) and in case of the affix क, आत्व is irregularly not applied].

199. The dues of the holder of gambling house or दूतसभाधिकारिन् ।

ग्लहे शतिकवृद्धेस्तु सभिकः पञ्चकं शतम् ।

गृहीयाद् धूर्तकितवादितराद् दशकं शतम् ॥ १६६ ॥

Prose—ग्लहे (पणकल्पिते दूते) शतिकवृद्धेः (शतपरिमाणययुक्तात्) धूर्तकितवात् (सभास्थशठक्रीडकात् । कितवोऽक्षदेवी), सभिकः (दूत-सभाधिकारी) पञ्चकं शतं (शते पञ्चपणायं) गृहीयात् । इतरात् (अन्यक्रीडकात्) दशकं शतं गृहीयात् । [N.B.—पञ्चकं and दशकं qualifies शतम् here.]

Beng.—(पत्रम्पत्र पण धरिया ये अक क्रीडा वा पाशाबेला इय ताहाके “ग्रह” बला इय) । এই পণযুক্ত পাশকক्रीডায়, সভাধিকারী শূর্ত বা শঠ পাশ ক্রীড়ক যদি জয়ী হইয়া শতপরিমিত মুদ্রা আয় করে, তবে সভাধিকারী নিজে শতকরা পঞ্চভাগ সভ্যাংশ নিবেন । অন্য প্রতিদ্বন্দ্বী খেলোয়াড় বিজয়ী হইলে তার নিকট হইতে জিতদ্রব্যের শতকরা দশভাগ নিবেন ।

[N.B.—शतमेव शतकम् । स्थियाम् शतिका ।—शतिका वृद्धिर्यस्य, बहु । तस्मात् । Q धूर्तकितवात्] ।

Eng.—In gamblings with pledge or pawn, the winning cunning player (that resides in the gambling house there) i.e. such a gambler gaining a hundred coins will give to the owner or holder of gambling house or place (सभिक),

five percent of his profit ; if the other party (other then the धूर्तकितव) wins then he will give ten per cent of his profit to the holder of the gambling house.

[N.B.—A legally licensed gambling house where playing at dice is with stakes, has a holder or owner thereof ; he is called सभिक (सभा कितवनिवासार्था सभा यस्य अस्ति स सभिकः) । And the expert player there is called धूर्त कितव (कितव=अक्षदेवी) ; he resides there ; others come to gamble there ; if this धूर्तकितव wins there, he will pay 5 per cent to the सभिक ; the outside players who come to gamble there is इतर क्रीडक, if इतर क्रीडक wins in gambling at stakes there, he is to pay ten per cent out of his gain in पाशकक्रीडा । This is in cases of licensed gambling houses or dens. Now-a-days too licenses are required in races, gambles lotteries and the like].

Mita—अधूना द्रुतसमाह्वयाख्यं विवादपदमधिक्रियते, तत् स्वरूपं नारदे-नाभिहितम्—“अक्षमग्नशलाकाचैः देवनं जिह्मकारितम् । पणक्रीडावयोभिश्च पदं द्रुतसमाह्वयम्” ॥ इति । (अक्षाः पाशकाः, वध्रश्चर्मपट्टिका, शलाका वण्टादिभ्यो दीर्घाचतुरस्राः, आद्यग्रहणाच्च तुरङ्गादिक्रीडासाधनं करितुरङ्गरथादिकं गृह्यते । तैः अप्राणिभिर्यद् देवनं क्रीडा पणपूर्विका क्रियते । तथा वयोभिः पक्षिभिः कुक्कुटपारावतादिभिः, च-शब्दात् मेषमहिषादिभिश्च प्राणिभिर्या पणपूर्विकाक्रीडा क्रियते, तदुभयं यथाक्रमेण द्रुतसमाह्वयाख्यं विवादपदम् । द्रुतञ्च समाह्वयश्च द्रुतसमाह्वयम् । तदुक्तमनुना—अप्राणिभिर्यं क्रियते तल्लोके द्रुतमुच्यते । प्राणिभिः क्रियमाणस्तु स विज्ञेयः समाह्वयः” इति) ॥

तल द्रुतसभाकारिणे वृत्तिमाह—परस्परमंप्रतिपत्त्या कितवपरिकल्पितः यज्ञो ग्लह इत्युच्यते [ग्लह is pledge in gambling by mutual

agreement and conducted by a knave player] । “तत्र ग्लहे” तदाभ्या शतिका शतपरिमिता तदधिकपरिमाणा वा वृद्धिर्यस्य असौ “शतिकवृद्धिः” तस्मात् धूर्तकितवात् “पञ्चकं शतमात्मवृत्त्यर्थ” सभिको गृह्णीयात् । “पञ्चपणा आयो यस्मिन् शते तत् पञ्चकं शतम्” [“तदस्मिन्वृद्धिप्रायलाभ” —इत्यादिना कन् (see sl. 37 ante)] । जितग्लहस्य विंशतितमं भागं गृह्णीयादित्यर्थः । “सभा” कितवनिवासार्था यस्य अस्ति असौ सभिकः (ठन् प्रत्ययः) [कस्मिन्-साक्षादिनिखिलक्रीडोपकरणः तदुपचितद्रव्योपजीवी सभापतिसूच्यते] । “इतरस्मात्” पुनरपि पूर्णशतिकवृद्धेः कितवात् दशकं शतं जितद्रव्यस्य दशमं भागं गृह्णीयादिति यावत् ॥ २६६ ॥

CHARCHA

1. ग्लहे—अधि ७मी । ग्रह+अप्=ग्लहः irregularly-र changes into ल । Also ग्रह+अप्=ग्लह (अप् in supercession of घञ irregularly)—this is by the rule “अक्षेषु ग्लहः” । Stake in gambling is ग्लह ॥ for पञ्चकं शतम्=1.0, five per cent see Mita and sl. 37 under “पञ्चकं शतम्” । यस्मिन् शते पञ्चपणा आयो दीयते, तत् पञ्चकं शतम् (with कन्) so we get दशकं शतम् । See Mita—शतम् प्रति पञ्चकं पञ्चपरिमाणं पञ्चाभागपरिमाणं आयः स्यात् इति फलितार्थः ॥

200. Such gambling house holder should pay revenue to the king as well as जितद्रव्य to the winner.

स सम्यक् पालितो दद्याद्राज्ञे भागं यथाकृतम् ।

जितमुद्राहयेज्जेत्रे दद्यात् सत्यं बचः क्षमी ॥ २०० ॥

Prose—स (सभिकः) सम्यक् पालितः (धूर्तकितवेभ्यः अक्षदेविभ्यः रक्षितः सन्) राज्ञे यथाकृतं भागं दद्यात् । जेत्रे जितमुद्राहयेत् (जितं द्रव्यं

सभिक एव जेत्रे उद्ग्राहयेत् उद्धरेत्)। क्षमी (मृत्वा) सत्यं वचः दद्यात् (विश्वासार्थं सत्यं वचः पालयेत्)। This is after विज्ञानेश्वर। see also note 3 for another better construction here.

Beng.—सभिक ও ধূর্তসম্বিত ক্রীড়াগেহে রাজা কর্তৃক রক্ষিত হইয়া রাজাকে যথাকল্পিত অংশ শুদ্ধস্বরূপ দিবেন। আর ক্রীড়াস্থ জেতাকে পণে জিতদ্রব্য পাওয়াইয়া দিবেন। নিজে সহনশীল ও সত্যবাক্ হইবেন (নচেৎ দূতকারিগণ তাকে বিশ্বাস কবিবেন না)। [comp—“রক্ষানির্বিশে রাজভাগঃ শুদ্ধঃ”। শুদ্ধ is revenue]।

Eng.—The gambling house holder or owner being duly protected by the king (in the midst of such wily gamblers), should pay the stipulated or due revenue; should cause the winner get his pledge or pawn or stake (money etc); he is thus to be of tolerable disposition and be true to words. [N.B. This is evidently to create confidence among gamblers].

Mita.—एवं कृत्स्नवृत्तिना साभिकेन किं कर्तव्यमित्याह—य एवं कृत्स्नवृत्तिद्वारा ताधिकारी “स” राजा धूर्तकितवेभ्यः रक्षितः, तस्मै राज्ञे यथा संप्रतिपन्नमंशं दद्यात्। तथा “जितं” यद्द्रव्यं “तद्ग्राहयेत्” वन्धकप्रतिग्रहणेनासेधादिना च पराजितसकाशात् उद्धरेत्। उद्धृत्य च तद्धनं “जेत्रे जयिने सभिको दद्यात्”। तथा क्षमी भूत्वा सत्यं वचः विश्वासार्थं दूतकारिणां दद्यात्। [तदुक्तनारदेन—“सभिकः कारयेत् दूतं देयं दद्याच्च तत्कृतम्”] ॥ २०० ॥

CHARCHA

1. उद्ग्राहयेत्—उद+ग्रह+णिच्+लिङ्शत्। Should realise. It is here प्राप्तार्थ and so आहरणार्थ as well.

2. सत्यं वचः—The reading सत्यवचाः (सत्यं वचः वचः, वचः) is also seen here and is better; सभिकः should be so to gain confidence of all gamblers. सत्यं वचः दद्यात् in Mita is unidiomatic; better construe here—सभिकः जितम् द्रव्यं उद्ग्राहयेत् (उद्धरेत्) तत् द्रव्यं जेत्रे दद्यात्। अतश्च क्षमी सत्यवचाः स्यात्। Mita's उद्धृत्य तद् धनं जेत्रे सभिको दद्यात् is in favour of our construction. Mita's तथा क्षमी सत्यं वचः दद्यात् here is bad idiom.

3. क्षमी—क्षम (दिवादि)+घिणुन्=क्षमी। वा क्षमा अस्ति अस्य इति वा क्षमी। घिणुन् comes by “शमित्यष्टाभ्यो घिणुन्”। क्षमम्बादि=णिनि can give क्षमी as in वादिन्, हारिन् कामिन्, ध्वंसिन् etc.

201. The सभिक being unable to do this, the king will arrange for the winner's due in gambling.

प्राप्ते नृपतिना भागे प्रसिद्धे धूर्तमण्डले।

जितं ससभिके स्थाने दापयेदन्यथा न तु ॥ २०१ ॥

Prose—प्रसिद्धे ससभिके धूर्तमण्डले स्थाने, नृपतिना (सभिकान्) भागे प्राप्ते, राजा (एव) जितं (पणं) जेत्रे दापयेत्। अन्यथा (प्रच्छन्ने सभिकरहिते ग्लहे) जितपणं जेत्रे न दापयेत्।

Beng.—প্রসিদ্ধ সভিকযুক্ত ধূর্তক্রীড়কসম্বিত স্থানে, রাজা সভিক হইতে নিজভাগ পাইলে, (সভিক অসমর্থ হইলে) রাজাই জিতপণ জেতাকে দেওয়াইবেন। কিন্তু সভিকরহিত গুল্ল গ্লেহে জিতপণ, রাজা জেতাকে দেওয়াইবেন না।

Eng.—In a well-known gambling house where there is the owner of the house with the host of wily gamblers too and where the king has got his due from the “Sabbika”

(the owner), there the king himself will make the winner get his pledgemoney ; but the king will not do so in a secret (unlicensed) gambling den

Mita—यदा पुनः सभिको दापयितुं न शक्नोति, तदा राजा दापयेत् इत्याह—“प्रसिद्धे” अपच्छन्ने राजाध्यक्षसमन्विते “ससभिके” सभिकसहिते कितवसमाजे, सभिकेन च राजभागे दत्ते, राजा (एव) धूर्तकितवमविप्रतिपन्नं जितं पणं दापयेत् । “अन्यथा” प्रच्छन्ने सभिकरहिते अदत्तराजभागे दूयते जितपणं जेजे न दापयेत् ॥ २०१ ॥

CHARCHA

1. प्रसिद्धे धूर्तमण्डले, ससभिके—all qualify स्थाने । धूर्त मण्डलं यत्र—बहु । or धूर्तानां मण्डलम् । तत् अस्ति यत्र, मत्वर्थीय अच् । तस्मिन् ॥ सभिकेन सह वर्तमानं, बहु । तादृशे स्थाने ॥ In such well known licensed gambling houses.

2. दापयेत्—दा+णिच्+लिङ्यात् । The king will do this in licensed dens when the सभिक is unable to realise pledge-money

202 The spectators these are witnesses as to the result ; adopters of underhand means will be punished there.

द्रष्टारो व्यवहाराणां साक्षिणश्च त एव हि ।

राज्ञा सचिह्नं निर्वास्याः कूटाक्षोपधिदेविनः ॥ २०२ ॥

Prose—(तत्र) ये व्यवहाराणां (दूयतव्यवहाराणां) द्रष्टारः, ते एव हि (तत्र) साक्षिणः । कूटाक्षोपधिदेविनः (छलनादिना मणिमन्त्रोपधादिना च अपदुपायेन क्रीडाकारिणः) राज्ञा सचिह्नं (गात्रे कुक्कुरपदचिह्नेन अङ्कयित्वा) निर्वास्याः ।

Beng.—सैथाने दूयताक्रीडारू परिदृष्टगणै साक्षिहिसावे 'गण' इय ; अत्र कोन प्रकार साक्षीर प्रयोजन नाई । यारा पाशक-क्रीडारसाधक ह'टि बिमये वा मन्त्रेयधिप्रयोगद्वारा असदुपाये क्रीडा करे, राजा तादेव गात्रे कुक्कुर पायेर छाप अङ्कित करिया राख्ते इहेते बाहिब कबिया दिबेन ।

Eng.—The spectators in such gambling houses are the witnesses there ; those gamblers who adopt underhand means with dices or with magic herbs, should be exiled or banished from the kingdom after stamping dog's footprints on their bodies.

Mita—जयपराजयविप्रतिपत्तौ निणयोपायमाह—दूयतव्यवहाराणां द्रष्टारः सम्भ्यास्ते एव, कितवा एव राज्ञा नियोक्तव्याः । न तत्र “श्रुताध्ययनसम्पन्ना” इत्यादिनियमोस्ति । साक्षिणश्च दूयते दूयतकारा एव कार्य्याः । न तत्र “स्त्रीवाल-बद्धकितव” (sl. 70) इत्यादिनिषेधोस्ति ॥

कचिद्दूयतं निषेद्धं दण्डमाह—“कूटेरक्षादिभिः उपधिना च मतिवञ्जनहेतुना मणिमन्त्रोपधिना ये दीव्यन्ति तान् द्वापदादिना अङ्कयित्वा राजा स्वराष्ट्रात् निर्वासयेत् । [नारदेन तु निर्वासाने विशेष उक्त—“कूटाक्षदेविनः पापान् राजाराष्ट्रात् विवासयेत् । कण्ठे अक्षमालामासज्य स ह्येषां विनयः (शिक्षा) स्मृतः ॥ यानि च मनुबचनानि दूयतनिषेधपराणि—“दूयतं समाह्वयंचैव यः कुर्व्यात् कारयेत् वा । तान् सर्वान् घातयेत् राजा शुद्रांश्च द्विजलिङ्गितः ॥” इत्यादीनि तान्यपि कूटाक्षदेवनविषयतया राजाध्यक्षसभिकरहितदूयतविषयतया च योज्यानि ॥ २०२ ॥

CHARCHA

1. सचिह्नम्—adv. qual निर्वास्याः (निर्+वस+णिच्+यत् कर्मणि) । The चिह्न is of dog or dog's footprints, as suggested in Mita.

2. कूटाक्ष etc.—अक्ष is dice here. उपधि is false plea or here मतवञ्चनाकारकमन्त्रोपधि च । कूटं अज्ञं । कूटाक्षं च उपधिश्च । ताभ्यां दीव्यन्ति इति कूटाक्षापधिदेविनः (with निनि साधुकारिणि वा ताच्छील्ये) । उक्तकर्म of निर्वास्याः । Here compare—“दुरक्षान् दीव्यता राज्ञा राज्यमात्मा वयं वधूः । नीतानि पणतां नूनम्—“in kir XI. 47. राज्य is usually the royal seat of administration ; and राष्ट्र is the whole area up to which a king has jurisdiction.

203. Gambling should be watched by an officer. These laws of gambling apply in समाह्वय also

दूतमेकमुखं कार्यं तस्करज्ञानकारणात् ।

एव एव विधिज्ञेयः प्राणिदूते समाह्वये ॥ २०७ ॥

Prose—तस्करज्ञानकारणात् (दूतं तस्करकार्य-ज्ञानपर्यालोचनात् हेतोः) दूतम् एकमुखं (एकप्रधानाधीनं) कार्यम् । समाह्वये (समाह्वयाख्ये) प्राणिदूते अपि एव एव विधिः ज्ञेयः ।

Beng—দূতাই তস্কৰত্ব দেখা যায় (পাশক্ৰীডকৰাই তস্কৰতা অবলম্বন কৰে) এই পর্যালোচন করিয়াও এই কাবণেই দূতক্ৰীড়াতে বাজা এক প্রধানবাজপুরুষকে বাখিবেন । সমাহ্বয়াখ্য প্রাণিদূতে (অশ্ব, কুকুব, মেঘাদির রেস্থেলায়) ও এই নিয়ম ।

Eng.—To detect the doings of a thief in gambings, the king should appoint an officer there ; and this is also the procedure in dog, horse races etc. going by the name of “Samahvyaya”.

Mita—किञ्च यत् पूर्वोक्तं दूतं तत् “एकमुखं” एकं मुखं प्रधानं यस्य दूतस्य तत्तथोक्तं कार्यम् । राजाध्यक्षाधिष्ठितं राज्ञा कारयितव्यमित्यर्थः । “तस्कर-

ज्ञानकारणात्” तस्करज्ञानरूपं प्रयोजनं पर्यालोच्य प्रायशः चौर्याजितधना एव कितवा भवन्ति, अतश्चौरविज्ञानार्थम् (दूतम्) एकमुखंकार्यम् ॥ दूतधर्मं समाह्वये अतिदिशन्नाह—“ग्लहेशतिकृद्धेः” इत्यादिना यो दूतधर्म उक्तः, स एव प्राणिदूते मलमेपमहिषादिनिर्वर्त्ये समाह्वयसंज्ञके ज्ञातव्यः ॥ २०३ ॥

CHARCHA

1. एकमुखम्—मुख is मुख्यपुरुष by लक्षणा । एकं मुखं मुख्यपुरुषं यत्र, बहु । pred to दूतम् ; the king should do this (राज्ञा कार्यम्) ।

2. तस्कर etc.—तस्कर is here तस्करता by लक्षणा । तस्करस्य ज्ञानम् । तस्य कारणम् (प्रयोजनं स्थानंवा) । तस्मात् हेतौ शमी । तस्करता is seen in gambling, for gamblers are thieves usually. To protect against this theft, and feint in gambings a राजपुरुष should also be appointed in licensed gambling dens.

अथ वाक्पाठ्यप्रकरणम्

[The section on using of high harsh or abusive words]

Mitakshara's Introductory words here—

Mita—इदानीं वाक्पाठ्यं प्रस्तूयते । तल्लक्षणं चोक्तं नारदेन—“देश-जातिकूलादीनां आक्रोशं न्यङ्गमंयुक्तम् । यद्वचः प्रतिकूलार्थं वाक्पाठ्यं तदुच्यते” इति ॥ [“देशादीनामाक्रोशं न्यङ्गमंयुक्तम्”—उच्चैर्भाषणमाक्रोशः, न्यङ्गमवचं तदुच्यते—युक्तं यत्प्रतिकूलार्थं उद्देशजनकं वाक्यं तद् वाक्पाठ्यं कथ्यते । तत्र “कलहप्रियाः गोडाः” इति देशाक्रोशः । “नितान्तं लोलुपाः खलुविप्राः” इति जात्याक्रोशः । “क्रूरचरिता ननु वैश्वामित्राः” इति कुलाक्षेपः । आदि-ग्रहणात् स्वविधाशिल्पादिनिन्दया विद्वच्छिल्पादिपुरवाक्षेपो गृह्यते । तस्य च दण्डतारतम्यार्थं निष्ठुरादिभेदेन त्रैविध्यमभिधाय लक्ष्णं तेनैवोक्तं—“निष्ठुराक्षील-

तीव्रत्वादपि तत् त्रिविधं स्मृतम् । गौरवानुक्रमात् तस्य दण्डोपि स्यात् क्रमाद्गुरुः । साक्षेपं निष्ठुरं हेयम् अश्लीलं न्यङ्गसंयुतम् । पतनीयैरुपाक्रोशैस्तीव्रमाहुर्मणीषिणः” । इति । तत्र “धिक्मुखं जालममित्यादिसाक्षेपम् । तत्र न्यङ्गमित्यसभ्यम् । अवयवमगिन्यादिगमनं तदुक्तमश्लीलम् । “सुरापोसि” इत्यादि महापातकाद्याक्रोशैर्युक्तं वचस्तीव्रम् ॥

Notes on Mita—Now is being stated harshness of words ; its definition is thus given by Narada—“Loud defamatory unfavourable words with reference to some country, caste and lineage is called “वाक्पारुष्य” । आक्रोश is loud or high unfavourable utterance, न्यङ्ग is censurable or defamatory saying, and words containing both these with ref to देश, जाति or कुल—will be termed वाक्पारुष्य । This वाक्पारुष्य again is divided into three varieties by Narada as—(i) निष्ठुर harsh abuse (ii) अश्लील vulgar uncivilised words and (iii) तीव्र bitter accusation with ref. to महापातक । And punishment is gradually grave in these three cases. So this three divisions of वाक्पारुष्य is stated in Narada smṛiti. [N.B.—Dīkshita in Siddhanta Kaumudī under शप आक्रोशे says “आक्रोशो विरुद्धानुध्यानम्” i. e., to think or say ill of others, to curse etc].

204. Punishment in harsh abuses with ref. to सबर्ण ।

सत्यासत्यान्यथास्तौत्रे न्यूनाङ्गेन्द्रियरोगिणाम् ।

क्षेपं करोति चेद् दण्डः पणानर्धत्रयोदशान् ॥ २०४ ॥

Prose—न्यूनाङ्ग-इन्द्रियरोगिणाम् सत्यासत्यान्यथास्तौत्रेः कश्चित् क्षेपं करोति चेत् स अर्धत्रयोदशान् (सार्धत्रयोदशपणान्) दण्डः (राज्ञा दण्डः) ।

Beng.—यदि केह न्यूनाङ्ग (वा विकलाङ्गेर) वा न्यूनेन्द्रिय (नेत्रादिरहित) वा रोगशुक्त बाजिदेर सङ्के सत्य, असत्य वा अग्रथा बाजस्तुतिवाक्ये निन्दा करिया आघात देय तबे से सार्क त्रयोदश पण अर्थ दण्डे दण्डित इहेबे ।

Eng.—If some one attacks, by true untrue or mis-representing words of depreciation, any one deformed in limbs, in some-organs (of eyes etc), and a diseased one, then he is to be punished (by the king) with a fine of thirteen and half as much coins (panas). [See Mita for सत्य वाक्य, असत्य वाक्य, अन्यथास्तुतिवाक्य used to pain other diseased or disabled ones].

Mita—तत्र निष्ठुराक्रोशे सबर्णविषये दण्डमाह—“न्यूनाङ्गाः” करचरणादिविकलाः, “न्यूनेन्द्रियाः” नेत्रश्रोत्रादिरहिताः, “रोगिणः” दुश्चर्मप्रभृतयः, तेषां “सत्येन असत्येन अन्यथास्तेत्रेण” च निन्दार्थया स्तुत्या [यत्र नेत्रयुगलहीन “एपोन्ध” इत्युच्यते तत् सत्यम् । यत्र पुनश्च चक्षुष्मानवान्ध इत्युच्यते तत् असत्यम् । यत्र विकृताकृतिरेव “दर्शनीयस्त्वम्” इत्युच्यते तदन्यथास्तौत्रम्] एवंविधैर्यः क्षेपं निर्भतसनं करोति असौ आधिकत्रयोदशपणान् दण्ड्यः । [“काणं वाप्यन्यथा खञ्जमन्यं वापि तथाविधम् । तथ्येनापि ब्रूवन् दाप्यो दण्डं कार्षापणावरम्”—इति यन्मनुवचनं तदतिदुर्वृत्तिपथम् । यदा पुनः पुत्रादयो मात्रादीन् शपन्ति तदा शतं दण्डणीया इति तेनैवोक्तम् । “मातरं पितरं जायां भ्रातरं श्वशुरं गुरुम् । आक्षारयन् शतं दाप्यः पन्थानं चाददुगुरोः”—इति । एतच्च सापराधेषु मात्रादिषु गुरुषु निरपराधायां च जायायां द्रष्टव्यम् ॥ २०४ ॥

CHARCHA

1. सत्यासत्य etc.—सत्य is true word. असत्य is untrue

word. अन्यथास्तोत्र is apparent स्तुति with निन्दा implied, सत्यञ्च, असत्यञ्च अन्यथास्तोत्रं च । इतरेतर द्वन्द्व । तैः । करणे ३या ।

2. न्यूनज्ञेन्द्रिय etc.—अङ्गं च इन्द्रियञ्च अञ्चेन्द्रियम्, प्राण्यङ्गादित्वात् समाहारः । न्यूनं अङ्गेन्द्रियं येषाम्, बहु । ते च रोगिणश्च, कर्मधा । तेषाम् । सम्बन्धविवक्षया पष्ठो ।...रोगिणां च क्षेपं करोति &c

3. अर्थ etc.—अर्थ here is सार्द्ध । “अर्थं समाशे ङीवम् ।” अर्थ (अर्थाधिकं) त्रयोदश अस्मिन् इति बहु—with समासान्त ङच् प्रत्यय । See the rule “संख्याव्ययासन्नभद्राधिकमख्याः मख्येये” for samasa, and the rule” बहुव्रीहौ संख्येये डन्बहुगणान्” for समासान्त ङच् here. qual. पणान् । दण्ड is दुहादि द्विकर्मक, so its अप्रधान कर्म सः or असौ &c. understood is declared, and पणान् remains undeclared. राजा तं पणान् दण्डयेत्=राज्ञा सः पणान् दण्डयः (in v change)

205. Punishment in vulgar abuses.

अभिगन्तास्मि भगिनीं मातरं वा तवेति ह ।

शपन्तं दापयेद्राजा पञ्चविंशतिकं दमम् ॥ २०५ ॥

Prose—“अहं ह (वै वा प्व) तव भगिनीं मातरं वा अभिगन्तास्मि” इति शपन्तम् (अश्लीलम् उच्चारयन्तम्) राजा पञ्चविंशतिकं दमम् (दण्ड) दापयेत् । [N.B.—पञ्च पञ्चाधिका विंशतिः यस्मिन् । बहु with समासान्त कप्] ।

Beng & Eng. Tran—Easy.

Mita—अश्लीलाक्षेपे दण्डमाह—“त्वदीयां भगिनीं मातरं वा अभिगन्तास्मि” इति शपन्तम् [अन्यां वा—“त्वज्जायामतिगन्तास्मि” इत्येवं शपन्तं] राजा” पञ्चविंशतिकं पणानां पञ्चाधिका विंशतिर्यस्मिन् दण्डे स तथोक्तस्तं दमं दापयेत् ॥

206. Other दण्ड्य in वाक्पाख्य in others clans or statuses.

अर्धोऽधमेषु द्विगुणः परस्त्रीभूतमेषु च ।

दण्डप्रणयनं कार्यं वर्णजात्युत्तराधरैः ॥ २०६ ॥

Prose—अधमेषु (स्वजत्यपेक्षयाअधमेषु) अर्धः दण्डः । परस्त्रीषु उत्तमेषु च द्विगुणः दण्डः स्यात् । वर्णजात्युत्तराधरैः (क्रियमाणे वाक्पाख्ये), (यथाविधि) दण्डप्रणयनं कार्यम् ।

Beng.—अधमवर्णे गालिगालाज करिले उत्तमवर्ण अधपरिमाण (अर्थात् पूर्वोक्त पश्चिम अर्धपरिमाण अर्थात् १२॥० पण) दण्ड दिवे । परस्त्रीके (से उत्तम वा अधम होक्) वा उत्तम बाजिके गालि दिले द्विगुण (२५ अपेक्षाय द्विगुण वा ५० पण) दण्ड इहेवे । एहेरूप वर्ण जातिर उत्तमाधमकर्तृक पवम्पन गालिगालाज इहेले, “वर्णजातिर तारतम्या अनुसारे दण्ड प्रणयन वा विधान करिवेन ।

Eng.—If the abuse be on one of low class or status, then the high will pay a fine of half of twenty five pana (as said in the previous sloka), the abuse on another's wife or on another of a high one will invite a fine of twice as much ; similarly in mutual abuses between high and low castes and classes, the fine will be according to high and low status of each.

Mita—एवं समानगुणेषु वर्णिषु दण्डमभिधाय विषमगुणेषु दण्डं प्रतिपादयितुमाह—“अधमेषु” आक्षेपेक्षया न्यूनवृत्तादिगुणेषु “अर्धः दण्डः” । (पूर्ववाक्ये पञ्चविंशतेः प्रकृतत्वात् तदपेक्षया अर्धः सार्धद्वादशपणात्मको द्रष्टव्यः) । “परभार्याषु” पुनरविशेषेण द्विगुणः [पञ्चविंशत्यपेक्षयैव पञ्चाशत्पणात्मको वेदितव्यः] तथोक्तमेषु च स्वापेक्षया अधिकश्रुतवृत्तेषु दण्डः पञ्चाशत्पणात्मक एव ॥ वर्णाणां मूर्धावसिक्तादीनां च परस्परालक्षेपे दण्डकल्पनामाह—“वर्णा”

ब्राह्मणादयः, जातयो मूर्धावसिक्तायाः । वणश्च जातश्च वर्णजातयः । उत्तराश्च
अधराश्च उत्तराधराः । वर्णजातयश्च ते उत्तराधराश्च वर्णजात्युत्तराधराः । तैः
=“वर्णजात्युत्तराधरैः” परस्परमाक्षेपे क्रियमाणे” दण्डस्य प्रणयनं प्रकर्षेण नयन-
मूहर्णं वेदितव्यम् । [तच्च दण्डकल्पनम् उत्तराधरैरिति विशेषणोपादानात्
उत्तराधर भावापेक्षायैव कर्त्तव्यमित्यवगम्यते । यथा—मूर्धावसिक्त ब्राह्मणादीनां
क्षत्रियादुत्कृष्टं चाकुश्य ब्राह्मणः क्षत्रियाक्षेपनिमित्तात् पञ्चाशत्पणदण्डात्
किञ्चिदधिकं पञ्चसप्तत्यात्मकं दण्डमर्हति । मूर्धावसिक्तः अपि तावाक्रय तमेव
दण्डमर्हति । मूर्धावसिक्ताम्वष्टवोः परस्पराक्षेपे ब्राह्मणक्षत्रिययोः परस्पराक्रोश-
निमित्तकौ यथाक्रमेण दण्डौ वेदितव्यौ । एवमन्यत्रापि ऊहनीयम् ॥ २०६ ॥

CHARCHA

1. वर्णजात्युत्तराधरैः—अनुक्तकर्ता of क्रियमाण etc. understood.
For समास and construction here, see prose & Mita ।

N.B.—Note मूर्धावसिक्त is a संकरजाति (विप्रतः क्षत्रियायामूत्पन्न) ;
comp. “मित्रात् मूर्धावसिक्तो हि क्षत्रियायाम्”—आचाराध्याय sl. 91
where as मूर्धाभिषिक्त is a coronated king

207. दण्ड in cases of 4 castes when there is respective
high and low order.

प्रातिलोम्यापवादेषु द्विगुणत्रिगुणा दमाः ।

वर्णनामानुलोम्येन तस्मादर्धार्धहानितः ॥ २०७ ॥

Prose—वर्णानाम् प्रातिलोम्यापवादेषु (क्षत्रियादिकर्त्तृक—ब्राह्मणापवादेषु)
यथा तं द्विगुणाः च त्रिगुणाश्च दमाः वेदितव्याः । वर्णानाम् आनुलोम्येन
(ब्राह्मणकर्त्तृक—क्षत्रियादिनिन्दापवादेषु) तस्मात् (ब्राह्मणाक्रोशनिमित्तात् शत-
परिमितात्क्षत्रियदण्डात्, प्रतिवर्णम्) अर्धार्धहानितः (ब्राह्मणो दण्डणीयः) ।
[N.B.—द्विगुणः (च=वा) त्रिगुणः येषु=द्विगुणत्रिगुणाः, बहु । where there
is द्विगुण and त्रिगुण respectively ; qual दमाः] ।

Beng.—अधम ओ उन्नमवर्णे अर्थात् क्रत्रिय वा वैश्य कर्तृक ब्राह्मणेर
निन्दावाद इहेले यथाक्रमे पूर्वकथित पक्षाशेर द्विगुण एवं तिनगुण
पण दण्ड विहित इहेवे । [शूद्र कर्तृक ब्राह्मणाक्रोशे प्रहाव ओ
जिह्वाच्छेदनं वावञ्ज मरुते आछे] । किञ्च उन्नम ओ अधमवर्ण
मध्ये अनुलोमभावे यदि निन्दावाद इय अर्थात् ब्राह्मणादि क्रत्रियके,
क्रत्रिय वैश्यके, वैश्य शूद्रके वा ब्राह्मण तिन वर्णकेइ पक्रुषवाक्य
वा निन्दावाका वावहाव कवे, तवे उक्त शतपण दण्डेर अर्ध ओ अर्ध
भाग कम दण्ड विहित इहेवे अर्थात् (पक्षाश, पचिश ओ साडे बाव पण
दण्ड विहित इहेवे) ।

Eng—In cases of abuses in reverse order from low
to high (e. g. from Kshatriya to Brahmana, Vaishya to
Brahmana etc.), a punishment or fine of twice and thrice
of fifty panas (as said in previous sloka) is to be made ;
but in cases of abuses of right order i.e. from high to
low as from Brahmana to Kshatriya etc the fine will be
half as much diminished (from fifty to twenty-five, twenty-
five to twelve half) in order (of क्षत्रिय, वैश्य and शूद्र) ।
(See also Mita for further details).

Mita—एवं सर्ववर्णविषये दण्डमभिधाय वर्णानामेव प्रातिलोम्यापवादे
दण्डमाह—अपवादा अधिलेपाः । “प्रातिलोम्येन अपवादाः=प्रातिलोम्यापवादाः”
तेषु । ब्राह्मणाक्रोशकारिणोः क्षत्रियवैश्ययोः यथाक्रमेण पूर्ववाक्यात् द्विगुणपदो-
पात्तपञ्चाशत्पणापेक्षया “द्विगुणाः शतपणाः, त्रिगुणाः सार्धशतपणाः दण्डा” वेदितव्याः ।
[शूद्रस्य ब्राह्मणाक्रोशे(तु) ताडनं जिह्वाच्छेदनं वा भवति । यथाह मनुः—
“शतं ब्राह्मणमाक्रुश क्षत्रियो दण्डमर्हति । वैश्यः अर्धशतं द्वे वा शूद्रस्तु
वधमर्हति” । इति ॥ विद्वद्विद्वद्वोरपि क्षत्रियादनन्तरैकान्तरयो स्तुल्यन्यायतया

शतमध्यर्शशतं यथाक्रमेण क्षत्रियाक्रोशे वेदितव्यम् । शूद्रस्य वैश्याक्रोशे शतम् ।
आनुलोम्येन तु वर्णानां क्षत्रियविट्शूद्राणां ब्राह्मणेनाक्रोशे कृते तस्मात् ब्राह्मणाक्रोश-
निमित्तात् शतपरिमितात् क्षत्रियदण्डात् प्रतिवणम् अर्धस्यार्धस्य हानिं कृत्वा
अवशिष्टं पञ्चाशत्पञ्चविंशतिसार्धद्वादशपणान्मकं यथाक्रमं ब्राह्मणो दण्डणीयः ।
तदुक्तं मनुना—“पञ्चाशत् ब्राह्मणो दण्ड्यो क्षत्रियस्य अभिशंसने । वैश्ये स्यात्
अर्धपञ्चाशत् शूद्रे द्वादशाको दमः” इति ॥ क्षत्रियेण वैश्ये शूद्रे बाक्रुष्टे यथाक्रमं
पञ्चाशत् पञ्चविंशतिकौ दमौ । वैश्यस्य च शूद्राक्रोशे पञ्चाशत् इत्युहनीयम् ।
“ब्राह्मण राजन्यवत् क्षत्रियवैश्ययोः” इति गौतमस्मरणात् । “विट्शूद्रयोरेवमेव,
स्वजातिं प्रति तत्त्वतः” इति मनुस्मरणाच्च ॥ २०७ ॥

CHARCHA

1. For आनुलोम्य see sl 183 ; similarly प्रातिलोम्य is derived. आनुलोम्येन has करणे ३या । See also Mitakshara

208 Fine of 100 or 50 panas where there is verbal intimidation of cutting of limbs

बाहुग्रीवानेत्र-सक्थिविनाशे वाचिकेदमः ।

शत्यस्तदधिकः पादनामाकर्णकरादिषु ॥ २०८ ॥

Parse—बाहुग्रीवानेत्रसक्थिविनाशे वाचिके (सति) शत्यः (शत-
परिमितः) दमः वेदितव्यः । (एवं) पादनामाकर्णकरादिषु (विषयेषु)
तदधिकः दमः ज्ञेयः ।

Beng—“आमि তোমার বাহু গ্রীবা নেত্র বা সন্ধি বিনাশ
করিব” এইরূপ বাচিক ভয় দেখান হইলে শতপণ দণ্ড বিহিত হইবে ।
এভাবে পাদ, নাসা, কর্ণ, কর ছেদেব বাচিক ভয় দেখাইলে শতাধ
বা ৫০ পণ দণ্ড বিহিত হইবে ।

Eng.—In case of intimidation of cutting one's arms,

neck, eye and thighs, there will be imposition of a fine
of 100 panas ; if the same be with regard to legs, nose,
ear or hand then the fine will be half as much.

Mita—पुनर्निष्ठुराधिपमधिकृत्याह—वाह्यादीनां प्रत्येकं “विनाशे वाचिके”
(सति) वाचा प्रतिपादिते—“तव बाहू छिन्निभि इत्येवं रूपे (सति) “शत्यः”
शतपरिमितः (?) दण्डो वेदितव्यः । “पादनासाकर्णकरादिषु” (आदिग्रहणात्
‘स्फिगादिषु, वाचिके विनाशे “तदधिकः” तस्य शतस्य अर्धं तदर्थं, तद् यस्यास्ति
इति असौ (सः) तदधिकः, पञ्चाशत्पणिको दण्डो वेदितव्यः ॥ २०८ ॥

CHARCHA

1. वाचिके=वाचि भव or वाचा निर्वृत्तम् इति वाचिकः with ठन् ।
Construe—विनाशे वाचिके सति ।

2. शत्यः—Qual. दमः । शतेन विहित वा क्रीतः इति शत+यत्=शत्य
by the rule “शताच्च ठन् यतौ अशते” । So optionally we may
get शतिक with ठन् । But in the sense of शतं परिमाणमस्य we
get शतकः सङ्घः etc. ।

3. पादनासाकर्णकरादिषु—First प्राण्यङ्गत्वात् समाहार इन्द्रः ।
Then विषयाधिकरणे ७मी ॥ बाहु is arm ; कर is here hand below
elbow or wrist. Greater दम वा दण्ड in case of major limbs.
तदधिकः—तस्य अर्धम् । ततः मत्वर्थीयं ठन् by “अत इनिठनौ” । Qual.
दमः ॥ Here the reading शक्तः for शत्यः is not convincing ;
for then the amount of fine can't be directly drawn in by
पूर्वपरामर्शं, whereas दण्ड in each verse is clearly stated.

209. If a weak one says so then the fine is ten panas
and a weak should also be protected.

अशक्तस्तु वदन्नेवं दण्डणीयः पणान् दश ।

तथा शक्तः प्रतिभूवं दाप्यः क्षोमाय तस्य तु ॥ २०६ ॥

Prose—अशक्तस्तु एवं वदन् दश पणान् दण्डणीयः । शक्तः एवं वदन् तथादण्डणीयः । तस्य (कुर्वलस्य) क्षोमाय तु प्रतिभूवं दाप्यः ।

Beng.—अशक्त बाक्ति यदि “अशक्तबाक्ति” बलिवा शोसाय, ताबे ताके दश पण दण्ड देओरहैबेन । आब समर्थ बाक्ति एहे कथा बलिवा तय देओरहैले ताकेओ दण्ड दिते इहैबे : एवंग असक्तैर मज्जल बा जीबनरक्षार भण्टा एकजन बन्धकजायिन बाज्ज राखाइबेन ।

Eng.—If a disabled or weak one so intimidates another then he is to be imposed a fine of ten panas only ; but if a strong one so intimidates another disabled or weak one then he should be also fined ; and then a saviour should be kept for the protection of this disabled one

Mita—किञ्च यः पूर्वज्वरादिना क्षीणशक्तिः “त्वद्-राक्षाधक्कभक्कं करोमि” इत्येवं शपत्यसौ श पणान् दण्डणीयः । यः पुनः समर्थः क्षीणशक्तिं पूर्ववद् आक्षिपति असौ पूर्वोक्तशतादिदण्डोत्तरकालं तस्य अशक्तस्य क्षोमार्थं प्रतिभूवं दापनीयः ॥ २०६ ॥

CHARCHA

1. शक्तः—construe—शक्तः एवं वदन् तथा दण्डणीयः i.e., तादृश-प्रकारेण अर्थान् दण्डनेन दण्डणीयः । Mita construes तथा तेन शक्त्येन दण्डणीयः । But this seems to be farfetched ; for तथा (तद्+थाल्) by पूर्वपरामर्शित्व should refer to immediately preceding fine of दण्डपण । The previous sloka is a general statement of वाचिक दम where both are equally strong ;

whereas this is an exception (a प्रतिप्रसव rather) of the prior one where the parties are of unequal strength ; so by तथा we suggest and prefer दण्डपण and reject Mita here, specially because a further clause for the क्षेम of the अशक्त is added here.

210. Punishment or दण्ड in abuses with ref. to महापातकजनक words.

पतनीयकृते क्षेपे दण्डो मध्यमसाहसः ।

उपपातकयुक्ते तु दाप्यः प्रथमसाहसम् ॥ २१० ॥

Prose—पतनीयकृते क्षेपे (निन्दावादे) मध्यमसाहसः दण्डः विधेयः (वा स्यात्) । उपपातकयुक्ते त्रेपे तु प्रथमसाहसम् दण्डं राज्ञा दाप्यः ।

Beng.—सदाचारिदिगके पतनीय महापातकेव कथा बलिवा निन्दावाद कबिले, बाज्ज ताब मध्यमसाहसे कथित दण्ड विधान करिबेन । आब “तुमि गोहत्याकारी” एहेकरुपे उपपातकयुक्त बाको निन्दावादे प्रथमसाहसविषयक दण्डे दण्ड दिते इहैबे ।

Eng.—Punishment as stated in cases of मध्यमसाहस should be inflicted on the abuser who accuses Brahma-charins etc. with ref. to one of महापातक ; and punishment as in cases of प्रथम साहस should be given to one who accuses others with some grave offence like killing of cow etc.

Mita—तीव्राक्रोशे दण्डमाह—पातित्यहेतुभिः ब्रह्माहत्यादिभिः वर्णिनाम् (मूर्खवसिष्ठादीनाम्) आक्षेपे कृते मध्यमसाहसं दण्डः । उपपातकसंयुक्ते पुनः, ‘गोप्लस्त्वमसि’ इत्येवमादिरूपे क्षेपे प्रथमसाहसं दण्डणीयः ।

CHARCHA

1 पतनीयकृते—Qual. क्षेपे। क्षेप वा आक्षेप is निन्दावाद। कृतं नपुंसके भावे=कृतम् i. e., कर्म। पतनीयस्य पतनयोग्यस्य कृतम्। तदस्ति अस्मिन् इति मत्वर्थीय अन् इति पतनीयकृते। A grave sin that causes downfall; this refers to five महापातक of ब्रह्महत्या, सुरापान, स्तेन, गुर्वङ्गनागमन etc (see ante); and a पातक or sin reaching near महापातक is an उपपातक। उपपातकेनयुक्तः, तत्। तस्मिन्। Qual. क्षेपे understood. उपपातक etc. is grave sin like गोबध etc.

211. Abuse on वेदज्ञ, on kings or deities will entail उत्तमसाहसदण्ड etc.

त्रैविद्यनृपदेवानां क्षेप उत्तमसाहसः।

मध्यमो जातिपूगानां प्रथमो ग्रामदेशयोः ॥ २११ ॥

Prose—त्रैविद्यनृपदेवानां क्षेपे उत्तमसाहसः दण्डः विधेयः (वा स्यात्) जातिपूगानां क्षेपे मध्यमः (मध्यमसाहसः दण्डः विधेयः), ग्रामदेशयोः (सम्बन्धे) क्षेपे प्रथमः (प्रथमसाहस दण्डः विधेयः)।

Beng.—त्रिवेदज्ञ, बाजा ও দেবতার निन्दा कबिले उत्तमसाहस कथित दण्ड विहित है। यदि ब्राह्मण एवं मूर्खवसिक्तादि जाति-समूहके केह गालि देय तबे ताव मध्यमसाहस कथित दण्ड विधान है। आव वास्तव्य ग्राम वा देशेर कथा तुलिया निन्दा करिले प्रथमसाहस कथित दण्ड विहित है।

Eng.—If one utters abuses on one versed in all the threevedas, on the king or on some deity then punishment as in case of उत्तमसाहस will be imposed on him; If one

accuses the Brahmana, the मूर्खवसिक्त and allied classes, then मध्यमसाहस दण्ड will be imputed on him; and if accusation is with ref. to one's own village or country then the punishment will be as in प्रथमसाहस।

Mita—किञ्च त्रैविद्याः वेदत्रयसम्पन्नास्तेषां, राज्ञां, देवानाञ्च क्षेपे उत्तम-साहसो दण्डः। ये पुनः ब्राह्मणमूर्खवसिक्तादिजातीनां पूगाः संवाः तेषामाक्षेपे मध्यमसाहसो दण्डः। ग्रामदेशयोः प्रत्येकमाक्षेपे प्रथमसाहसो दण्डो वेदितव्यः ॥ इति वाक्यारूपप्रकरणम् ॥

CHARCHA

1. त्रैविद्य &c—क्षेपे पण्ठी। For त्रैविद्य one versed in three vedas &c. see sl. 185.

2. जातिपूगानाम्—जाति is ब्राह्मण etc and मूर्खवसिक्तादि etc; here पूग is समूह वा संघ ॥

अथ दण्डपारुष्यप्रकरणम्

[The section on harshness due to striking or assaulting by swords, weapons &c.]

Remark—Assault or strike on other's body with hands, legs and weapons or striking with throwing of ashes or dusts etc. constitutes दण्डपारुष्य। दण्डपारुष्यं नाम आघातेन शरीरस्य विरूपो-करणम्। Comp. “परगात्रेषु अभिद्रोहे हस्तपादायुधादिभिः भस्मादिभिर्वा दण्डपारुष्यमुच्यते” in Narada. It is either by assaulting with weapons (अवगोरण) or by striking with something thrown (निःसङ्गपातन) or causing wound with oozing of blood (दातजर्दन)। See also Mitakshara next.

Mitakshara Introductory

संप्रति दण्डपारुष्यं प्रस्तुयते, तत्स्वरूपं च नीरदेनोक्तम् (११४) — 'वरग-
जेर्षमिद्रोहे हस्तपादायुषादिभिः । भस्मादिभिश्चोपघातो दण्डपारुष्यमुच्यते ॥'
इति । परगात्रेषु स्थावरजङ्गमात्मकद्रव्येषु हस्तपादायुषैरादिग्रहणाद्रावादिभिर्यो-
ऽभिद्रोहो हिंसनं दुःखोत्पादनं तथा भस्मना आदिग्रहणाद्रजः पङ्कपुरीषाद्यैश्च व
उपघातः संस्पर्शनरूपं मनोदुःखोत्पादनं तदुभयं दण्डपारुष्यम् । दण्ड्यतेऽनेनेति
दण्डो देयः, तेन यत्पारुष्यं विरुद्धाचरणं जङ्गमादेर्द्रव्यस्य तदण्डपाण्ड्यम् । तस्य
आवगतेरादिकारणभेदेन त्रैविध्यमभिधाय हीनमध्यमोत्तमद्रव्यरूपकर्मत्रैविध्य-
रूपनस्त्रैविध्यं तेनैवोक्तम् (११५-६) — 'तस्मापि दष्टं त्रैविध्यं हीनमध्योत्तमक-
मात् । अवगतेरनिःसङ्गातनक्षतदर्शनैः ॥ हीनमध्योत्तमानां च द्रव्याणां समस्ति-
क्रमात् । त्राण्येव साहसान्यादुस्तत्र कण्ठकशोधनम् ॥' इति । निःसङ्गपातनं निःस-
ङ्गप्रहरणम् । त्राण्येव साहसानि त्रिप्रकाराण्येव । सहसा कृतानि दण्डपारुष्याणी-
त्यर्थः । तथा वाऽदण्डपारुष्ययोरुभयोरपि द्वयोः प्रवृत्तकलहयोर्मये यः क्षमते च
केवलं तस्य दण्डभावः किंतु पूज्य एव । तथा पूर्वं कनहे प्रवृत्तस्य दण्डगुस्त्वम् ।
कलहे च बद्धैरानुपन्धातुरेव दण्डभाक्त्वम् । तथा तयोर्द्वयोरपराधविशेषादि-
ज्ञाने दण्डः समः । तथा श्वपचादिभिरार्याणामपराधे कृते सज्जना एव दण्डदा-
नेऽधिकारिणः, तेपामशक्यत्वे तान् राजा घातयेदेव ; नार्थं गृह्णीयादित्येवं प्रश्न-
प्रकारा रिधास्तेनैवोक्ताः (ना० ११७) — 'विधिः पश्यविधस्तुक्त एतयोरुभयो-
रपि । पारुष्यं सति संस्थादुत्पन्ने क्रुद्धयोर्द्वयोः ॥ स मन्यते यः क्षमते दण्डना-
ग्योऽस्तिवर्तनं । पूर्वमाक्षारयेद्यन्तु नियतं स्यात्स दोषभाक् ॥ पश्चाद्यः सोऽप्यस-
त्कारी पूर्वं तु विनयो गुरुः । द्वयोरापन्नयोस्तुल्यमनुब्रूयाति यः पुनः ॥ स तयो-
र्दण्डमाप्नोति पूर्वं वा यदि बेतरः । पारुष्यदोषावृत्तयोर्गुणपतसंप्रवृत्तयोः ॥ विशेष-
श्चेन्न लक्ष्यते विनयः स्यात्समस्तयोः । श्वपाकपण्डचण्डालव्यङ्गेषु वधवृत्तिषु ॥
इतिपत्रात्यदासेषु गुर्वाचार्यनृपेषु च । मर्यादातिक्रमे सद्यो घात एवानुशासनम् ॥ यमेव
श्रुतिवर्तेरस्ते ते सन्तं जनं नृषु । स एव विनयं कुर्यान्नून विनयभादनृपः ॥ मत्वा छेते
अनुप्याणां धनेषां मत्वात्मकम् । क्षतस्तान्घातयेद्राजा नार्थदण्डेन दण्डयेत् ॥' इति ॥

212. Ways to determine complaints of दण्डपारुष्य ।

असाक्षिकहते चिह्नैर्युक्तिमिश्रागमेन च ।

द्रष्टव्यो व्यवहारस्तु कूटचिह्नकृतो भयात् ॥ २१२ ॥

Prose—असाक्षिकहते (साक्षिणं विना आघाते) चिह्नैः (क्षतचिह्नैः) युक्तिभिः (कारणालोचना-युक्तिभिः) आगमेन च (जनप्रवादेन) च व्यवहारः द्रष्टव्यः ; यतः भयात् (आक्रोशात्) कूटचिह्नकृतः व्यवहारः (अपि) द्रष्टव्यः ।

Beng.—लोकैर असाक्षाते आघात इहेयाहे—एहेरूप अभिशोके, राजा आघातचिह्न, आघात कारण पर्यालोचना एवम् आगम वा जनप्रवाद वा जनमत द्वारा ममस्तु विचार करिया तबे नागिण एहेन करिबेन । कारण आक्रोश वशतः केह निजगात्रे ग्निथाचिह्नादि-
उपपादन करिया शत्रुके माझ दिवार जगु अभिशोके आनिते पारे ।

Eng.—If striking takes place without any one's presence (or having no witness therein), then the king should judge the complaint with reference to wound, probable cause, and people's view or evidence ; for false complaints with show of false wounds may be filed out of grudge (भयात्) ।

Mita—एवम्भूतदण्डपारुष्यनिर्णयपूर्वकत्वात् दण्डप्रणयनस्य, तत्स्वरूपसन्देहे निर्णयहेतुमाह—यदा कश्चित् "रहस्यहमनेन हतः" इति राज्ञे निवेदयति, तदा (राजा) "चिह्नैः" वर्णादिस्वरूपगतैलिङ्गैः "युक्त्या" कारणप्रयोजनपर्यालोचना-
स्मिकया, "आगमेन" जनप्रवादेन (च-शब्दात् दिव्येन वा) कूटचिह्नकृतसम्भावना-
भयात् परीक्षा कार्य्या ॥ २१२ ॥

CHARCHA

1. असाक्षिकहते—Here हत is आघात (hurting). अविधमानैः-
साक्षी अस्मिन् इति असाक्षिकम्, बहु । and समासान्त कप् असाक्षिकं

(यथा तथा) इतम् । तस्मिन् । अर्घि उमी । आगम is news gathered or जनप्रवाद as Mita says. तेन । करणे ऽया ।

१. कूटचिह्नकृतः—कूट is false here. कूटः चिह्नः । तेन कृतः । Qual. व्यवहारः । construe—यतः व्यवहारः (अभियोगः) कूटचिह्नकृतः (मिथ्या-चिह्नकृतः) स्यात् । why so? भयात्—out of grudge i. e. आक्रोश । भय is here आक्रोश (to cause or show भय in others). The reading कूटचिह्नकृतात् (व्यवहारात्) ऋते is also seen. But our reading gives a better or rational idea than this ; for the sense of कूटचिह्नकृतात् ऋते is included in व्यवहारः द्रष्टव्यः । 'Here कूटचिह्नकृताद्भयात् is also the reading. Then भयात्=सम्भावना-भयात् । This seems to be Mita's reading. See "कूटचिह्नकृत-सम्भावनाभयात्" । एवं सम्भावनाहेतोः व्यवहारो द्रष्टव्यः । But our reading and interpretation gives a more rational sense ; for false cases with false wounds are seen out of grudge.

213-214—Punishment in cases of strikes with throwing of ash, dust, mud &c.

भस्मपङ्कुरजःस्पर्शो दण्डो दशपणः स्मृतः ।

अमेध्यपाणिं-निष्ठूतस्पर्शने द्विगुणस्ततः ॥ २१६ ॥

समेधेवं परस्त्रीषु द्विगुणस्तूत्तमेषु च ।

हीनेष्वर्धदमो मोहमदादिभिरदण्डनम् ॥ २१४ ॥

Prose—भस्मपङ्कुरजःस्पर्शो (भस्मादिभिः स्पर्शो आघाते विषये) दशपणः दण्डः स्मृतः । अमेध्यपाणिनिष्ठूतस्पर्शने ततः (दशपणात्) द्विगुणः दण्डः स्मृतः । एवं एष दण्डः समेषु (सर्वविषयेषु वा समानगुणेषु) च परस्त्रीषु, उत्तमेषु च द्विगुणः (पूर्वोल्लिखित-विशतिपणदण्डान् द्विगुणः) दण्डः वेदितव्यः । हीनेषु

(स्वापेक्षया न्यूनेषु) अर्धदमः (सर्वत्र अर्धदण्डः द्वयः), मोहमदादिभिः स्पर्शने अदण्डनम् (स्वात् वा शयम् इत्यर्थः) ।

Beng.—यदि केह अग्र काहाकेओ डम् (छाई) कान् वा धुनि चारा आघात करे (अर्थात् गाये छूँड़िया मारे), तबे अपराधी दण्डपणे दण्डित हईवे । अमेध्य अर्थात् अपवित्र श्रेष्ठा, नासिकारज्ज ईत्यादि वा पायेर गोड़ालि वा मुखेर लालादि द्वारा आघात करिले, दण्डेर द्विगुण वा विंशति पण दण्ड हईवे । समवर्णे एवं समगुणे वा परस्त्रीतेओ एही बावस्था । उन्नमेर प्रति एकरूप आचरण वा आघात करिले विंशतिर द्विगुण वा चलिश पण दण्ड हईवे । आर निज अपेक्षाय हीन वर्णेर प्रति एकरूप असदाचरणे सर्वत्र अर्धदण्ड हईवे । किन्तु केह यदि अज्ञानावस्थाय वा मत्तपाने अभिभूत हईला एकरूप करे तबे विकारावस्थाय दण्ड हईवे ना ।

Eng.—If one strikes another by throwing ashes, mud or dust then a fine of ten panas will be imposed on the guilty ; If one strikes another by impure expectorations, ear-wax etc. or strikes by his heels or by spitting then the fine will be twice as much ; this is in cases of equal caste and other's wives ; but if this be to a higher one (by caste and learning) then the fine will be twice as much in all the above cases ; and half as much will be if the attack or strike be to one of lower caste and learning ; but no fine will be imposed if one does so unconsciously or under the influence of intoxication.

Mita—२१ निश्चिते साधनविशेषेण दण्डविशेषमाह—“भस्मना पङ्के नरेषु ना यः परं स्पर्शयति असौ (?) दशपणं दण्डं दाप्यः । “अमेध्यम्”—इति शस्त्र-वैद्य-न-केह-कर्मविद-द्विषिका-भूकोच्छिद्यदिकं च गृह्यते । “पाणिः”

वादेत्यं पश्चिमो भागः । “निष्कृतं” मुखनिःसारितं जलम् । “तैः स्पर्शने
स्तः पूर्वात् दशपणात् द्विगुणो” विंशतिपणो दण्डो वेदितव्यः । [पुरोवाचिः
स्पर्शने पुनः कात्यायनेन विशेष उक्तः—“छर्दिमूत्रपुरोवाचैरापाद्यः स चतुर्गुणः ।
षड्गुणः कायमध्येस्यात्तुम्भि त्वष्टगुणः स्मृतः” इति । “आद्यग्रहणात् वसा-
श्रुतासूक्तमज्जानो गृह्यते] । एवंभूतः पूर्वोक्तदण्डः सवर्णविषये द्रष्टव्यः ।
परभाष्यासु च अविशेषेण । तथा “उत्तमेषु” स्वापेक्षया अधिकश्रुतवृत्तेषु, पूर्वोक्तात्
दशपणात् विंशतिपणाच्च दण्डात् द्विगुणो दण्डो वेदितव्यः । “हीनेषु” स्वापेक्षया
न्यूनश्रुततादिषु पूर्वोक्तस्य “अर्धदमः” पञ्चपणो दशपणश्च वेदितव्यः । “मोहः”
चित्तवैकल्यात्, “मदः” मद्यपानजन्यः अवस्थाविशेषः । आदिग्रहणात्
ग्रहावेशादित्यम् एतैर्युक्तेन भस्मादिस्पर्शने कृतेपि दण्डः न कर्त्तव्यः ॥ २१३-२४ ॥

1. भस्मपङ्क etc.—भस्मन् is ash ; पङ्क mud ; रजम् is dust.
भस्म च पङ्कं च रजश्च, समाहार by “जातिरप्राणिनाम्” । स्पर्श (स्पर्श+
कृञ् भावे) is touch, here striking (आघात) । भस्मादिभिः स्पर्शः
strike by ash etc, ततत् । अग्निं ७मी । or भावे ७मी । Mita's
“वः परं स्पर्शयति” can be well expressed by यः परं स्पृशति (स्पृश
being (सकर्मक), so णिच् is superfluous here In स्पर्श and in
स्पर्शन we have भावे षञ् and भावे लुगट् respectively ; अग्निं ७मी or
भावे ७मी ॥ For meanings of अमेध्य, पार्ष्णि, निष्कृत (नि+छिन्+कृ)
see Mitakshara.

215, Punishment in cases of assaults and strikes on
the limb and in uplifting of weapons.

विप्रपीडाकरं छेद्यमङ्गमब्राह्मणस्य तु ।

उद्गूर्णे प्रथमो दण्डः संस्पृशे तु तदर्धिकः ॥ २१५ ॥

Prose—विप्रपीडाकरं ब्राह्मणस्य अङ्गं छेद्यम् । उद्गूर्णे, (वचार्थं शब्दे
उपोदिते) प्रथमः दण्डः (प्रथमसाहस्यधिकृतः दण्डः), संस्पृशे तु तदर्धिकः दण्डः स्यात् ।

Beng.—कोन अवाङ्मण यदि निज कोन हस्त चरणादि द्वारा
मित्रेण पीडा उৎपादन करे, তবে তার সে অঙ্গ ছেদন করিয়া দণ্ড
দিবে । বধের অস্ত্র শস্ত্র উত্তত করিলে প্রথমসাহসকথিত দণ্ড বিহিত
হইবে, কিন্তু কেবলমাত্র অস্ত্র স্পর্শ করিলে তার অর্ধেক দণ্ড হইবে ।

Eng.—If a non-Brahmin causes hurt to a Brahman
by some of limbs (hand or leg), then that limbs of his
should be cut off ; in cases of assault to kill another with
uplifted weapon, the punishment will be as in প্রথমসাহস,
and in cases of touch only of the weapon the punishment
will be half as much.

Mita—প্রাতিলোম্যাপরাধে দণ্ডমাহ—ব্রাহ্মণানাং পীড়াকরমব্রাহ্মণস্যক্ষত্রিয়াদে:
যদঙ্গং করচরণাদিকং তচ্ছ্বেদন্যম্ । ক্ষত্রিয়বৈশ্যয়োরপি পীড়া কুর্ভূতঃ শূদ্রস্য
অঙ্গচ্ছেদনমেব । [“যেন কেনচিত্ অঙ্গে হিঁস্যাৎশ্রেয়াসমন্ত্যজঃ । ছেতন্য
তত্বেদাস্য তন্মনোরনুশাসনম্” ইতি দ্বিজাতিমাত্রস্যাপরাধে শূদ্রস্য অঙ্গচ্ছেদ-
বিধানাৎ বৈশ্যস্যাপি ক্ষত্রিয়াপকারিণঃ অয়মেব দণ্ডঃ । তুল্যন্যায়াত্বাৎ (by
equality or parity of reasoning) । “উদ্গূর্ণে”—বচ্যর্থমুদ্যতে শাস্তাদিকে
প্রথমসাহসো দণ্ডো বেদিতব্যঃ । শূদ্রস্য পুনঃ উদ্গূর্ণেপি হস্তাদিচ্ছেদনমেব
“পাণিযুগ্মস্য দণ্ডং বা পাণিচ্ছেদনমর্হতি” ইতি মনুস্মরণাৎ] । উদ্গূর্ণার্থ
শাস্তাদিস্পর্শনে তু তদধিকঃ প্রথমসাহসাত্ অর্ধদণ্ডো বেদিতব্যঃ । [মস্মাদি-
সংস্পর্শে পুনঃ ক্ষত্রিয়বৈশ্যयोঃ “প্রাতিলোম্যাপরাধে দ্বিগুণাতিগুণা দমা” ইতি
শাস্ত্রপার্ল্যোক্তন্যায়েন কল্যম্ । শূদ্রস্যতত্রাপি হস্তচ্ছেদ এব—“অবনিভীবন্তো
বর্ষাদ্ভাবোহৌ ছেদয়েন্নৃপঃ । অবমৃত্যতো মেদুমবশীয়তো গৃহম্” ইতি
মনুস্মরণাৎ] ।

CHARCHA

1. বিপ্রপীড়াকর—বিপ্রস্য পীড়া । তাঁ করোতীতি (কৃ+ট) । Qual.
অঙ্গম্ । In this the hint is to a Brahmana by an ব্রাহ্মণ ।

2. उद्गूर्णे=उद्+गूर दिवादि or चुरादि+ऊ नपुंसके भावे उद्गूर्ण i.e. 'प्रहारे उद्यम । It is an assault with uplifted weapon. मिति ७मी । Mita says, उद्गूर्णे बाधार्थमुच्यते शस्त्रादिके । There is another root गूर तुदादि meaning उद्यमन see the rule "अपगुरो नमुलि"; this gives गोरण in लुट । From this we get अवगोरण=assaulting with uplifted weapon. If weapon is touched only (संस्पर्शे), 'to uplift it, then punishment is half (तदर्णम् अस्ति अस्य इति तदर्धिकः with 'मत्वर्थीय ठन्) ।

216. Punishment in trying to hurt by hand & feet, also by weapon.

उद्गूर्णे हस्तपादे तु दशविंशतिकी दमो ।

परस्परं तु सर्वेषां शस्त्रे मध्यमसाहसः ॥ २१६ ॥

Prose—हस्तपादे उद्गूर्णे (ताडनार्थमुत्तोलिते) वधाक्रमं दशविंशतिकी दमो शोयो । परस्परं शस्त्रे उद्गूर्णे सर्वेषां (वर्णानां) मध्यमसाहसः दण्ड विधेयः ।

Beng—सजातीये सजातीये हात एव पां डूलिया प्रहारे उद्गूर्ण हईले यथाक्रमे दशपण एवं विंशपण दण्ड हईवे । 'परस्पर वधा' उद्गूर्णे शस्त्र उद्गूर्ण करिले सकल वर्णरही मध्यमसाहस कथित दण्ड हईवे ।

Eng.—When there is assault amongst persons of equal caste or class by hand or feet then punishment is respectively ten and twenty panas ; but in an assault where both uplift weapon to kill each other, then the punishment will be as in case of मध्यमसाहस for all castes.

Mita—यं प्रातिज्ञोभ्यापराधे दण्डमभिधाय पुनः सजातिमधिकृत्याह-इत्येवादि वा यादृनार्थमुद्गूर्णे वधाक्रमं दशपण विंशतिपणश्च दण्डो वेदितव्यः । परस्पर-वधायां शस्त्रे उद्गूर्णे सर्वेषां वर्णानां मध्यमसाहसो दण्डः ॥ २१६ ॥

CHARCHA

1. हस्तपादे—समाहारद्वन्द्व—प्राण्यङ्गत्वात् । भावे ७मी । हस्तपादे उद्गूर्णे वति । हस्ते उत्तोलिते दशपणः, पादे उत्तोलिते विंशतिपणः दण्डः ॥ दश च विंशतिश्च ययोः तौ, बहु । समासान्तकप् । ७ दमौ । So also we expound द्विगुणत्रिगुणा दमाः in sl. 207.

217. Punishment in sudden dragging by the leg, hair etc.

पादकेशांशुककरोल्लुञ्चनेषु पणान् दश ।

पीडाकर्षांशुकावेष्टपादाध्यासे शतं दमः ॥ २१७ ॥

Prose—पादकेशांशुककरोल्लुञ्चनेषु (एषां अदित्याकर्षणेषु) दश पणान् दण्डः (स्यात् वा विधेयः) । पीडाकर्षांशुकावेष्टपादाध्यासे शतं दम् (दण्डः) स्यात् वा विधेयः ।

Beng—पां वा केश वा अङ्गुक (बन्ध) वा हस्त, इत्यादि टानिया बन्धिया आकर्षण करिले, अपराधी दशपण दण्ड दिवे । आर्षिया ये, काण्ड दिया आवेष्टेन कविषा अर्थात् बांधिया आघात देय ३ टानाटानि करे वा पादाध्यास (पदाघात) करे से शतपण दण्ड दिवे ।

Eng.—If one suddenly drags another either by the leg the hair or his cloth or his hand, then such accused is to pay a fine of ten panas ; but a fine of hundred panas will be imposed if there is painful dragging after tying by a cloth or there is kicking so as to produce hurt.

Mita—किञ्च पादकेशांशुककरोल्लुञ्चनेषु गतोन्वा च उल्लुञ्चति अदित्या-कर्षति असौ दशपणान् दण्डः । पीडा च कर्षणं अङ्गुकावेष्ट पादाध्यासश्च पीडाकर्षांशुकावेष्टपादाध्यासेन तस्मिन् संयुज्यते शतं दण्डः । [२१७]

भवेति—अंशुकेनावेष्टा पादमापीक्य आकृष्य च यः पादेन घट्टयति, तं शतं पणान् दापयेत् इति] ॥ २१७ ॥

CHARHCA

1. पादकेश etc.—first प्राण्यङ्गत्वात् दन्द्र । Then पादकेशादीनां उल्लुञ्चनानि । तेषु । अधि ७मी । In such दण्डपारुष्य । उल्लुञ्चन is sudden dragging.

2. पीडाकर्ष etc.—parse as above. पीडा च कर्षः (आकर्षणं) च पीडाकर्षे painful & dragging । दन्द्र । अंशुकेन आवेष्टः (घञ्) आवेष्टनम् tying by a cloth । ततः । पादेन आध्यामः (आघातारोपः) इति पादाध्यासः=पादाघातः kicking ॥ पीडाकर्षः च अंशुकावेष्टश्च पादाध्यासश्च इति समाहार by “सर्वे दन्द्रः विभाषा एकवद् भवति” । or अंशुकावेष्टश्च पादाध्यासश्च समाहार दन्द्र as before । पीडाकर्षयुक्तं अंशुकावेष्टपादाध्यासम् शोकपार्श्ववादि । तस्मिन् । In a पारुष्य where there is pain and dragging after tying with a cloth or after kicking. The reading पीडाकरांशुकावेष्टपादाध्यासे will also serve this purpose. But कर्ष is more painful & deprecatory. So Mita reads कर्ष here.

218-19. Punishment in bloodless or bloody hurts and in cutting or damaging of hands etc.

शोणितेन विना दुःखं कुर्वन् काष्ठादिभिर्नरः ।

द्वात्रिंशत् पणान् दण्ड्यो द्विगुणं दर्शनेऽसृजः ॥ २१८ ॥

करपाददन्तभङ्गे छेदने कर्णनासयोः ।

मध्योदण्डो ऋणोदभेदे मृतकल्पहते तथा ॥ २१९ ॥

Prose—(कञिच्) नरः शोणितेन विना काष्ठादिभिः अन्यस्य दुःखं कुर्वन् द्वात्रिंशत् पणान् दण्ड्यः । असृजः (रक्तस्य) दर्शने (सति) द्विगुणं प्र-

दण्ड्यः । करपाददन्तभङ्गे, तथा कर्णनासयोः छेदने (सति) मध्यो दण्ड्यः (विषयः), ऋणोदभेदे मृतकल्पहते तथा वेदितव्यः ।

Beng—केह यदि अङ्गके काष्ठादि द्वारा आघात करिया हुःब देय किङ्क ताते यदि रक्त निर्गम ना हय, तबे बत्रिंशपण दण्ड हईबे । आर रक्त नैवा गेले तार द्विगुण पण अर्थात् चौबट्टि पण दण्ड हईबे । हस्त, चरण ओ दन्त भङ्ग हईले वा काण ओ नासिकार छेदन हईले मध्यमसाहसकथित दण्ड हईबे, आर पुर्वे सञ्ज्ञात कोन त्रण आघात द्वारा आरो बाड़ाईले वा प्रहार द्वारा मृतप्राय करिलेओ मध्यमसाहसकथित दण्ड दण्ड हईबे ।

Eng.—If some one strikes another with wood etc. and causes bloodless pain, then there will be a fine of thirty two panas for the accused ; if blood is seen in such cases then the fine will be twice as much ; in cases of mutilation of hand or leg or of teeth, and in cutting of ear and nose the punishment will be as in मध्यमसाहस ; similarly in hurt on a wound or in death-like thrashing or beating there will be मध्यमसाहसदण्ड ।

Mita—किञ्च—यः पुनः शोणितं यथा न दृश्यते तथा मृदुताङ्गं काष्ठ-लोष्टादिभिः करोति असौ द्वात्रिंशत् पणान् दण्ड्यः । यदा पुनर्गाढताङ्गेन लोहितं दृश्यते तदा द्वात्रिंशतो द्विगुणं चतुःषष्टिपणान् दण्डनीयः । [त्वन्मांसास्त्रिभेदे पुनर्विशेषो अनुदा दर्शितः—“त्वग्भेदकः शतं दण्ड्यो लोहितस्य च दर्शकः । मांसमेता च षट् निष्कान् प्रवास्यः त्वस्त्रिभेदकः” इति] ॥ २१८ ॥

किञ्च करपाददन्तस्य प्रत्येकं भङ्गे कर्णनासस्य च प्रत्येकं छेदने, रुद्धमण्ड-कद्वेदने मृतकल्पो कथा भवति तथा हते ताडिते मध्यमसाहसो (दण्डो) वेदितव्यः । [अनुबन्धादिना (कारणादिना) विषयस्य साम्य-मन्त्रापा-द्वेकीकृत्] ॥ २१९ ॥

CHARCHA

1. द्वात्रिंशत्—द्वौ च लिङ्गश्च द्वात्रिंशत्। तत्पुरुष with आत् by “द्व्यष्टनः संख्यायाम् अवहुव्रीह्यशीत्योः”। Such संख्यावाचक शब्द are always singular by “विंशत्याद्याः सदैकत्वे”। Qual. पणान् (which is अनुक्त प्रधान कर्म)। Thus राजा तं द्वात्रिंशत् पणान् दण्डयेत्=राजा सः द्वात्रिंशत् पणान् दण्डयः in voice change.

2. दर्शने, भङ्गे, छेदने—भावे ङी। विषयाधिकरणे ङी can also be established. The reading करपाददतः भङ्गे is bad in gram. for there is no rule to change दन्त into दत् in such cases. The vedie rule “छन्दसि च” to change दन्त into दत् is in अवहुव्रीहि and not in दन्त (comp. व्यालांश्च उभयतोदतः in Manu I. 39). The rule “पदान्ते—” also does not apply here, for दन्त is पदान्त here and the rule “पदान्ते—” applies to independent शब्द, दन्त etc. only—“समासप्रत्ययविधौ तदन्तविधेः प्रतिषेधः”। Mita reads दन्त भङ्गे as in ours here.

3. व्रणोद्भेदे=व्रणस्य (रूढव्रणस्य) उद्भेदः। तस्मिन् ॥ Parse as above.

4. मृतकल्पहते—हन+क्त नुपुंसके भावे=हतम् ie आघात। मृतेन तुल्यः वा इषदूतः मृत इति मृतकल्पः (with तद्विध कल्पप्रत्ययः)। मृतकल्प यथा तथा हतम्। भुप्सुपा। भावे or अर्धे ङी। or हन+क्त कर्मणि=हत i.e. ताडित। मृतकल्पं यथा तथा हतम्। तस्मिन्। विषयाधिकरणे ङी ॥ In कर्णनासयोः (कर्णो च नासा च) there is irregular समाहारानाम् though प्राण्यङ्ग ॥

220. Punishments in वाक्प्रोष, ऊरुभङ्ग etc.

चेष्टाभोजनवाक्प्रोषे नेत्रादिप्रतिभेदने।

कन्धराबाहुसक्थ्नां च भङ्गे मध्यमसाहसः ॥ २२० ॥

Prose—चेष्टाभोजनवाक्प्रोषे, नेत्रादिभेदने, कन्धराबाहुसक्थ्नां भङ्गे च मध्यमसाहसः दण्डः स्यात्।

Eng.—In obstructions of locomotion, of eating and speaking, in piercing of eyes, tongue etc. and in breaking (fracture) of neck, arm and thigh, punishment will be as in मध्यमसाहस।

Mita—किञ्च गमनभोजनभाषणनिरोधे, नेत्रस्य [आदिशब्दात् जिह्वायाश्च] प्रतिभेदने। कन्धराग्रोवा, बाहुःप्रसिद्धः, सक्थि ऊरुः, तेषां प्रत्येकं भङ्गने मध्यमसाहसः दण्डः ॥ २२० ॥

221. Punishment will be twice in above cases if many hurts one; stolen goods in such cases will be paid with fine.

एकं व्रतां बहूनाञ्च यथोक्ताद्द्विगुणो दमः।

कलहापहृतं देयं दण्डश्च द्विगुणस्ततः ॥ २२१ ॥

Prose—एकं व्रतां बहूनाञ्च यथोक्तात् (पूर्वकथितात्) द्विगुणो दमः (प्रत्येकं प्रति द्विगुणोदमः) देयः वा विधेयः। (किञ्च) कलहापहृतं (द्रव्यं) दैवम्। दण्डश्च ततः (अपहृतद्रव्यात्) द्विगुणः (देयः)।

Beng.—अनेके मिलिया एकजनेर अङ्गभङ्गादि करिने पूर्ब कथित अर्थात् (ये ये अपराधे ये ये दण्ड विहित आछे) तार द्विगुण दण्ड ओतोकेई दिबे। कलहे जबा अपहृत इहिले, ताहा केद्विगुण दिबेई, उपराद्ध जबायूलोअर द्विगुण दण्ड दिते इहिले (वा व्रतां देवयार्हिवेन)।

Eng.—If many hurts the limbs of one, then each is to pay fine twice of that which is declared before; in case of stealing of goods during such quarrel, the good or article

३६ ॥ to be returned, and a fine is to be imposed amounting to the value of the stolen good or article.

Mita—अपि च, यदा पुनर्वह्नो मिलिता एकस्याङ्गभङ्गादिकं कुर्वन्ति, तदा यस्मिन् यस्मिन् अपराधे यो यो दण्ड उक्तः तस्मात् द्विगुणः दण्डः प्रत्येकं वेदितव्यः । [अतिकूरत्वात् तेषां प्रातिलोम्यानुलोम्यापराधयोरपि एतस्यैव सर्वत्रविषये अभिहितस्य दण्डजातस्य वाक्पारुषोक्तक्रमेण हानि वृद्धि च कल्पयेत् । “वाक्पारुष्ये च एव उक्तः प्रतिलोम्यानुलोमतः । स एव दण्डपारुष्ये दाप्यो राज्ञा यथाक्रमम्” इति स्मरणात् ।] किञ्च कलहे वर्तमाने यद् येनापहृतं तत्तेन प्रत्यर्पणीयम् । अपहृतद्रव्याद्, द्विगुणश्च अपहारनिमित्तो दण्डो हेयः ॥ २२ ॥

222. In causing wounds, expenses for healing and fine then are to be given as stated.

दुःखमुत्पादयेद्यस्तु न समुत्थानजं व्ययम् ।

दाप्यो दण्डं च यो यस्मिन् कलहे समुदाहृतः ॥ २२२ ॥

Prose—यः (ताडनात् हेतोः) अन्यस्य दुःखमुत्पादयेत्, स समुत्थानजं (व्रणरोपणजन्यं) व्ययम् दाप्यः, यस्मिन् कलहे य दण्डः समुदाहृतः तं दण्डं च दाप्यः (राज्ञा दाप्यः) ।

Beng.—यदि केह प्रहार द्वारा अत्रेर कृत ओ दुःख उत्पन्न करे, तबे ओ कृतारोगाज्ज बाय बहन करिबे । एवं ये कलहे हे ये दण्ड कथित वा उल्लिखित हईयाछे सेई दण्ड राजा ताके दिया देओयाईबेन ।

Eng.—If anyone causes wound and sorrow in another then he is to pay the expenses of healing of wound ; and he is to pay a fine as well, as is enumerated in particular quarrels (=herer in before stated).

Mita—किञ्च यो यस्य ताडनाद् दुःखमुत्पादयेत् सतस्तत्र व्रणरोपणादी औपचार्यं पथ्यार्थं च यो व्यवः क्रियते तं दद्यात् । “समुत्थानं” व्रणरोपणम् ॥ यस्मिन्कलहे यो दण्डः तं च दद्यात् । न पुनः समुत्थानजन्यव्ययमात्रम् ॥ २२२ ॥

CHAROHA

1. दुःखम्—It implies both bodily and mental pain ; for charaka says of diseases as “विकारो दुःखमेव च” ।

2. समुत्थानजम्—Q. व्ययम् । समुत्थान is rising, recovering i.e., व्रणरोपण (healing of wound) here. समुत्थानात् जातम् इति समुत्थानजम् (जनेर्दप्रत्ययः) ।

223. Punishment of fine and repairing expenses are to be given if another's wall is broken down.

अभिघाते तथा छेदे भेदे कुट्यावपातने ।

पणान् दाप्यः पञ्च दश विंशतिं तद्वयं तथा ॥ २२३ ॥

Prose—कुट्यावपातने (भित्तिपातनविषये) अभिघाते छेदे, भेदे च (सति) यथाक्रमं पञ्च दश विंशतिं पणान् दाप्यः । तथा तद्वयं दाप्यः (कुट्यसंपादनार्थं व्ययम् अपराधी दाप्यः) ।

Beng.—देगाल वा डिडिनाशेर उद्देशे देओयाले आघात करिले, उहा विदीर्ण करिले वा छेई भागे डाडिया फेलिले यथाक्रमे पाचपण, दशपण वा विंशतिपण दण्ड दिबे एवं कुट्य सम्पादन बाय ओ दिते हईबे ।

Eng.—If one strikes, pierces or brings down a wall while trying to demolish it, then he is to pay a fine of five, ten or twenty panas respectively and he is also to bear the cost of repairing (or construction).

Mita—পরগাভাভিদ্ৰোহে দণ্ডমুক্তা অনন্তরম্ বহির্জ্ঞান্যনাশে দণ্ডমাহ—
মুদগরাदिना कुडस्य अभिघाते, विदारणे, द्विधाकरणे च यथाक्रमं पञ्चपानो दशपानो
विंशतिपञ्च दण्डो वेदितव्यः। अवपातने पुनः कुडस्य एते त्रयो दण्डाः
समुचिता प्राप्ताः। पुनः कुडसम्पादनार्थं च घनं स्वामिने दद्यात् ॥ २२३ ॥

CHARCHA

1. कुडावपातने—कुडा is wall, foundation-wall. कुडास्य
अवपातनम् नाशनम्। ६ तत्। तस्मिन्। विषये अर्धे ७मी। If one
with a view it कुडापातन, strikes the wall (अभिघाते सति),
tears open (वेदे सति) or breaks in twain (भेदे=द्विधाकरणे
सति) then the fine is respectively 5, 10, 20 panas.

224. Punishment in throwing thorns, poisons etc.
in other's houses.

दुःखोत्पादि गृहे द्रव्यं क्षिपन् प्राणहरं तथा।

षोडशाद्यःपणान् दाप्यो द्वितीयो मध्यमं दमम् ॥ २२४ ॥

Prose—गृहे दुःखोत्पादि (कण्टकादि) द्रव्यं क्षिपन् आद्यः (एष प्रथम-
अपराधी) षोडश पणान् (दण्डः) दाप्यः, तथा प्राणहरं (विषसर्पादि) द्रव्यं क्षिपन्
द्वितीयः (एष अपराधी) मध्यमं (‘मध्यमसाहसोक्तं’) दमं दाप्यः।

Beng.—পরের গৃহে কণ্টকাদি দ্রব্য নিক্ষেপ করিলে এই আশ্র
(প্রথম) অপরাধী ষোলপণ দণ্ড দিবে। আর প্রাণনাশক বিষসর্পাদি
নিক্ষেপ করিলে এই দ্বিতীয় অপরাধী মধ্যমসাহস কথিত দণ্ড দিবে।

Eng.—If one throws some tormenting thorn or bone
etc. in another's house then this one will be punished
with a fine of sixteen panas; if one throws life-endange-
ring poison or snake, then this second one is to be punished
as stated in মধ্যমসাহস।

Mita—अपि च परगृहे दुःखजनकं कण्टकादिद्रव्यं प्रक्षिपन् षोडश पणान्
दण्ड्यः। प्राणहरं पुनर्विषभूषणादिकं प्रक्षिपन् मध्यमसाहसं दण्ड्यः॥

CHARCHA

1. दुःखोत्पादि—दुःखमुत्पादातीति साधुकारिणि णिनि। Qual. द्रव्यम्।
2. षोडश पणान्—षोडशन् is declined like पञ्चन् or दशन्।
3. आद्यः—आदौ भव इति आद्यः the first one i.e. who throws
कण्टक etc. So द्वितीय here is one who throws प्राणहरं विषसर्पादि
द्रव्यम्।

225. Punishment if another's small animals are wounded.

दुःखे च शणितोत्पादे शाखाङ्गच्छेदने तथा।

दण्डः क्षूद्रपशूनां तु द्विपणप्रभृतिः क्रमात् ॥ २२५ ॥

Prose—क्षूद्रपशूनाम् (अजहरिणादीनां) दुःखे (ताडनेन दुःखोत्पादने)
शणितोत्पादे तथा शाखाङ्गच्छेदने (शृङ्खकरचरणादिच्छेदने सति) क्रमात्
द्विपणप्रभृतिः दण्डः दाप्यः।

Beng.—ছাগল ভেড়া ইবিগ প্রভৃতি ক্ষুদ্রপশুর আঘাত দ্বারা
দুঃখ ঘটাইলে, তাদের দেহ ইহাতে রক্তস্রাব ঘটাইলে, বা তাদের শৃঙ্গ
ও কণ্ঠাদিবি অঙ্গের ছেদন করিলে যথাক্রমে দ্বিপণ, চারপণ,
আটপণ দণ্ড দিতে হইবে।

Eng.—If one causes pain by striking another's small
animal as goat, deer etc. or causes oozing of blood from
their bodies, or mutilates their horns, hands, legs etc. then
the fine respectively will be two panas, four panas and
eight panas.

Mita—परगृहे दण्डमह—क्षूद्राणां पशूनां अज्ञाविकारिणप्राणानां
साहनेन दुःखोत्पादने असूक्ष्मविने शाखाङ्गच्छेदने [शाखाङ्गच्छेदने प्राणसंज्ञार-

रहितं शृङ्गादिकं लक्ष्यते । अङ्गानि-करचरणप्रभृतीनि] शाखा च अङ्गं च शाखाङ्गं, तस्य छेदने द्विपणप्रभृतिदण्डः [द्वौ पणौ यस्य दण्डस्य स "द्विपणः"] द्विपणः प्रभृतिरादिर्यस्य दण्डगणस्यासौ द्विपणप्रभृतिः ॥ [स च दण्डगणो द्विपणः चतुष्पणः अष्टपण इत्येवंरूपो न पुनर्द्विपणः त्रिपणः चतुष्पणः पञ्चपण इति । कथमिति चेदुच्यते ?—अपराधगुरुत्वात् तावत् प्रथमदण्डात् गुरुतरं उपरितनं दण्डत्रितयमवगम्यते । तत्र चाश्रुतसित्वादिसंख्याश्रयणात् वरं श्रुतिद्विसंख्याया (? श्रुतद्वित्वसंख्याया) एवाभ्यासाश्रयणेन गुरुत्वसम्पादनम् इति (?) निरवयवम्] ॥ २२५ ॥

Notes on Mita—The दण्डक्रम is 2, 4, 6 and 8, panas and not 2, 3, 4 and 5 here. If you ask how it is known ? The answer is, due to gravity of crime, the second दण्ड will be graver than the first, and the दण्ड will be द्विगुण serially as said in the next sloka (द्विगुणो दमः) । It is better to take recourse to heard (उक्त) twice number here, than unheard three four etc ; and thus everything is consistent here.

CHARCHA

1. दुःखे—दुःखं करोति इति दुःखयति । Then दुःखयतीति gives दुःखम् i. e., दुःखकरम् (by कर्तरि पचाद्यच्) । भावे ७मी । दुःखकरे आघाते मति ।

2. शणितोत्पादे—शोणितस्य उत्पादः (उद्भवः ॥ भावे घञ्) । भावे ७मी । शाखाङ्गच्छेदने—for समास see Mita. भावे ७मी ॥ Three crimes are stated here and दण्ड is क्रमात्, द्विपणप्रभृतिः (समास in Mita) i. e. द्विपण, चतुष्पण, अष्टपण ॥ क्रमात् takes हेतौ वा ल्यब्लोपे पञ्चमी as in "क्रमादमुं नारद इत्यबोधि सः"—Sisu I. 3.

226. Punishment in killing दण्ड्य, and the same in case of great animals like cow, horse etc.

लिङ्गस्य छेदनेमृत्यौ मध्यमो मूल्यमेव च ।

महापशूनामेतेषु स्थानेषु द्विगुणो दमः ॥ २२६ ॥

Prose—क्षुद्रपशूनां लिङ्गस्य छेदने मृत्यौ च मध्यमः (मध्यमसाहसः) च दण्डः (विधेयः)—मूल्यमेव च देयम् । महापशूनामः (गवारवप्रभृतीनां) एतेषु स्थानेषु (ताडनलोहितोत्पादनशाखाङ्गच्छेदनेषु विषयेषु) पूर्वोक्ता द्विगुणो दमः विधेयः ।

Beng.—हागादि क्षुद्रपशुं लिङ्गच्छेद करिने वा तादेर इत्या करिने मध्यमसाहसोक्त दण्ड दिवे, पशुमृत्वा द दिवे । आर गवाञ्छेद इति इह पशुं इत्योत्पादन, रक्तोत्पादन वा शाखाङ्गच्छेदन करिने यथाक्रमे पूर्वोक्त इहेते द्विगुण दण्ड दिवे ।

Eng.—In case of mutilation of generative organ of small animals or in case of their slaughter, the punishment will be as in मध्यमसाहस ; and the price of animal is also to be given (by way of punishment) ; again in case of hurting, causing bloodshed and mutilation of horses or limbs of great animals, punishment will be twice of that said here in case of क्षुद्रजन्तु ।

Mita—किञ्च तेषां क्षुद्रपशूनां लिङ्गच्छेदने मरणे=मारणे च मध्यमसाहसो स्वामिने दण्डः । च मूल्यं दद्यात् । महापशूनां पुनर्गौगजवाजिप्रभृतीनाम् एतेषु स्थानेषु ताडनलोहितद्रावणादिषु निमित्तेषु पूर्वोक्ता "द्विगुणोदमः" दण्डो वेदितव्यः ॥

227. Punishment in cutting branches etc of banian trees etc.

प्ररोहिशाखिनां शाखास्कन्धसर्वविदारणे ।

उपजीव्यद्रुमाणाञ्च विंशतेर्द्विगुणो दमः ॥ २२७ ॥

Prose—प्ररोहिशाखिनां (वटाश्चत्थादिवृक्षाणां), उपजीव्यद्रुमाणां (उप-
कारिपनसाम्रादिवृक्षाणां) च शाखास्कन्धसर्वविदारणे विंशतेः (विंशतिमारभ्य)
(क्रमेण) द्विगुणः दमः वेदितव्यः । [N.B.—शाखाविदारणे, स्कन्धविदारणे,
सर्वविदारणे च । शाखास्कन्धसर्वम्—द्वन्द्व । तेषां विदारणम् । “द्वन्द्वान्तं श्रूयमाणं
पदं प्रत्येकमपिसम्बध्यते”]

Beng.—बटादि अरोहि वृक्ष एवः उपकावी आञ्च पनसादि
वृक्षेण शाखाच्छेद, प्रधान वृक्षच्छेद वा समूल विदारण वा उपजाटन
करिले २० पण इहेते आरम्भ करिया यथाक्रमे द्विगुण अर्था ९४० एवः
८० पण दण्ड दिवे ।

Eng.—In case of cutting boughs or branches, trunks
(स्कन्ध) and in uprooting of ever-growing banian trees or
benefactory trees etc, the fine will be twice after each
beginning with twenty panas.

Mita—सावराभिद्रोहे दण्डमाह—“प्ररोहाः” अंकुराः तदन्तः प्ररोहिणः ।
याश्चिच्छन्नापुनस्ता प्रतिकण्डं प्ररोहन्ति ताः शाखाः येषां वटादीनां
ते “प्ररोहिशाखिनः” । तेषां शाखाच्छेदने । यतो मूलशाखा निर्गच्छन्ति स
स्कन्धः । तस्य छेदने । समूलवृक्षच्छेदने च यथाक्रमं विंशतिपणदण्डात् आरभ्य
पूर्वस्मात् पूर्वस्मात् उत्तरोत्तरो दण्डः द्विगुणः । [एतदुक्तं भवति—विंशतिपणः
चत्वारिंशत्पणो अशीतिपण इत्येवं त्रयो दण्डा यथाक्रमं शाखाच्छेदनादिष्वपराधेषु
भवन्तीति । अप्ररोहिशाखिनाम् अपि उपजीव्यवृक्षाणाम् आम्नादीनां पूर्वोक्तेषु
स्थानेषु पूर्वोक्ता एव दण्डाः अनुपजीव्याप्ररोहिशाखिषु पुनर्वृक्षेषु कल्प्याः ॥ २२७ ॥

CHARCHA

1. प्ररोहिशाखिनाम्—प्ररोहिणश्च (अंकुरवन्तश्च) ते शाखिनश्च वृक्षाः च,
कर्मधा । These are वट, अश्वत्थ etc see Mita also.

2. उपजीव्यद्रुमाणाम्—उप+जीव वा जीवि+ण्यत् वा यत्=उपजीव्य
that which sustains us. उपजीव्याः द्रुमाः । These are mango,
jackfruit trees etc एषां शाखाविदारणे सति, स्कन्धविदारणे, सर्वविदारणे
सति &c. यथाक्रमं विंशति पणमारभ्य दण्डः ।

3. विंशतेः—ल्यप् लोपे ष्मी । विंशतिमारभ्य ।

228-29. Same topic about monasteries temples, creepers
flowers, herbs etc.

चैत्यश्मशानसीमासु पुण्यस्थाने सुरालये ।

जातद्रुमाणां द्विगुणो दमो वृक्षे च विश्रुते ॥ २२८ ॥

गुल्मगुच्छक्षुपलताप्रतानौषधिवीरुधाम् ।

पूर्वस्मृतादर्धादण्डः स्थानेषूक्तेषु कर्त्तने ॥ २२९ ॥

Prose—चैत्यश्मशानसीमासु, पुण्यस्थाने, सुरालये जातद्रुमाणां (शाखादि-
सर्वविदारणे), विश्रुते वृक्षे च (विदारिते) पूर्वोक्ता द्विगुणः दमः ज्ञेयः ।
गुल्मगुच्छक्षुपलताप्रतानौषधिवीरुधाम् उक्तेषु स्थानेषु कर्त्तने पूर्वस्मृतात्
(पूर्वकथितात्) अर्धदण्डः ज्ञेयः (स्यात् वा) ।

Beng.—छैता अर्था ९ बौद्धविहार, श्मशान ७ ग्रामादि जीमात्र
उपपन्न किंवा कोन पूजा स्थाने वा देवालये उपपन्न वृक्षादिर
शाखा वृक्ष वा समूल छेद करिले, वा कोन अथवात अथवा
(अथवा) वृक्षे छेद करिले पूर्वकथित दण्डे द्विगुण दण्ड दिवे
इहेवे । गुल्म (विविध लतासंघ) गुच्छ (कुरन्तादि गोह्यवृक्ष कूटवृक्ष),
क्षुप (इन्द्रशाखाविनिष्ठ सरल कूटवृक्ष), करवीरादि लता (जात्रादि),

प्रतान (शिखामय सारिवादि), ठैषधि (धात्र, यव प्रभृति), वीरुक्षी (छिन्न हईलेण ये लतार अङ्गुव जन्ने गोलकादि) उक्त स्थानेते (शाखाय, मूलकाण्डे वा समूले) काटिले पूर्वोक्त दण्डेव अर्धदण्ड इहैवे ।

Eng.—In cutting boughs, trunks or roots of trees grown on Bauddha monasteries, on cremation grounds or in village boundaries or of a tree reputed among all and in treatises, punishment will be twice than that already stated before ; in such cuttings of small plants etc growing in clusters, of slender plants rising straight, of creepers running long, of plants having tendrils, of herbs like paddy, of evergrowing creepers—punishment will be half of what is spoken before

Mita—चैत्यादिषु जातानां वृक्षाणां शाक्षान्छेदनादिषु पूर्वोक्तान् द्विगुणः (दम्) । विश्रुते च पिप्पलपालाशादिके द्विगुणो दण्डः ॥ गुल्मादीनाह—“गुल्मा” अनतिदीर्घनिविडलतामालत्यादयः, “गुन्ठा” अवलीरूपा असरलप्राया कुल्लण्टकादयः, “लुपाः” करवीरादयः सरलप्रायाः, “लताः” दीर्घयायिन्यः द्राक्षातिमुक्तादयः । “प्रतानाः” काण्डप्ररोहरहिताः सरलयायिन्यः सारिवाप्रभृतयः । औषध्यः” फलपाकावसानाः शालिप्रभृतयः, “वीरुषः” छिन्ना अपि या विविधं प्ररोहन्ति ताः गुडुचीप्रभृतयः, एतेषां पूर्वोक्तेषु स्थानेषु विकर्तने ह्येदं पूर्वोक्ताद् अर्धदण्डः वेदितव्यः ॥ २२६ ॥ इति दण्डपारुष्यप्रकरणम् ॥ Charcha—See Mita.

अथ साहसप्रकरणम्

[The section on forcible taking of other's goods etc.

“साहसा बलेन कृतं असत्कर्म साहसमुच्यते”]

230. साहस is forcible taking ; & usual fine in this is twice the value of the good taken.

सामान्यद्रव्यप्रसभहरणात् साहसं स्मृतम् ।

तन्मूल्याद् द्विगुणो दण्डो निह्वे तु चतुर्गुणः ॥ २३० ॥

Prose—सामान्यद्रव्यप्रसभहरणात् साहसं स्मृतम् । अत्र तन्मूल्याद् द्विगुणः दण्डः विधेयः । निह्वे (अपलापे) तु चतुर्गुणः दण्डः विधेयः ।

Beng.—जनसाधारणेर वा परेर द्रव्य ज्ञोर करिया अपहरण करिले ताहाके “साहस” बला हय । एते ये द्रव्य ज्ञोर करिया अपहरण करिवे, तार द्विगुणमूला दण्ड दिते इहैवे । आर अपहरण करिया अपलाप वा अस्वीकार करिले द्रव्यामूल्यो चतुर्गुण दण्ड इहैवे ।

Eng.—Forcible taking away of other's goods is called “Sahasa” here ; the fine will be twice the value of the goods taken ; but if the forcible stealer denies this, then the fine will be four times of the good taken. [N.B.—निह्वे=अपलापे, in case of denial.]

संप्रति साहसं नाम विवादपदं व्याचिख्यासुस्तत्क्षणं तावदाह—

“सामान्यद्रव्यप्रसभहरणात्साहसं स्मृतम् ।”

सामान्यस्य साधारणस्य यथेष्टविनियोगानर्हत्वाविशेषेण परकीयस्य द्रव्य-स्वापहरणं साहसम् । कुतः ? प्रसभहरणात् प्रसभ हरणात्, बलाबल्येन

हरणादिति यावत् ॥ 'कञ्जुक' भवति—राजदण्डं जनाक्रोशं चोद्धृत्य राजपुत्रे-
तरजनसमक्षां यत्किञ्चिन्मारणहरणप्रदाराप्रघर्षणादिकं क्रियते तत्सर्वं साहसमिति
साहससंज्ञकम् । अतः साधारणघनपरघनयोर्हरणत्वापि बलावच्छिन्नेन क्रियमाण-
त्वात्साहसत्वमिति । नारदेनापि साहसस्य स्वरूपं विवृतम् (२।१४)—'सहसा
क्रियते कर्म यत्किञ्चिद्वलदपितैः । तत्साहसमिति प्रोक्तं सहो बलमिहोच्यते ॥
इति । तदिदं साहसं चौर्यवाग्दण्डपात्न्यस्त्रोसंग्रहणेषु व्यासक्तमपि बलदशावच्छिन्नो-
पाधितो भिद्यते इति दण्डातिरेकार्थं पृथगभिधानम् । तस्य च दण्डवैविध्यप्रति-
पादनार्थं प्रथमादिभेदेन त्रैविध्यमभिधाय तद्वक्षणं तेनैव विवृतम् (२।४३-६)—
'तत्पुनस्त्रिविधं ज्ञेयं प्रथमं मध्यमं तथा । उत्तमं चेति शास्त्रेषु तस्योक्तं दण्डं
पृथक् ॥ फलमूलोदकादीनां स्तेनोपकरणस्य च । भङ्गाक्षेपोपमर्दाद्यैः प्रथमं साहसं
स्मृतम् ॥ वासःपशुप्राणानां गृहोपकरणस्य च । एतेनैव प्रकारेण मध्यमं साहसं
स्मृतम् ॥ व्यापादो विषसंस्कार्यैः परदाराभिमर्शनम् । प्राणोपरोधि यच्चान्यदुक्त-
मुत्तमसाहसम् ॥ तस्य दण्डः क्रियाक्षेपः प्रथमस्य शतावरः । मध्यमस्य तु
शाल्वैष्टः पञ्चशतावरः ॥ उत्तमे साहसे दण्डः सहस्रावर इष्यते । बधः सर्व-
स्वहरणं पुराजिर्वासनाङ्गने । तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहसे ॥' इति ॥
बधादयश्चापराधतारतम्यादुत्तमसाहसे समस्ता व्यस्ता वा योज्याः ॥

अथ परद्रव्यापहरणरूपे साहसे दण्डमाह—

तस्यापहतद्रव्यस्य मूल्यात् द्विगुणो दण्डः । यः पुनः साहसं कृत्वा
'नाहमकार्णम्' इति निन्दते तस्य मूल्याच्चतुर्गुणो दण्डो भवति । एतस्या-
देव विशेषदण्डविधानात्प्रथमसाहसादिसामान्यदण्डविधानमपहारव्यतिरिक्तविषयं
गम्यते ॥ २३० ॥

CHARCHA

1. सामान्यद्रव्य eto.—सामान्यं द्रव्यम् a common article—not
one's own, कर्मणा । Hence सामान्यद्रव्यम् means another's
good. प्रसभ means an act done without deliberation. A
rash outrageous act. Raghunatha says" गता सभा (विचारः)

अथ । "डीवन्तु प्रसभं इठः" इति बोधालितः । प्रसभं (यथातथा) हरणम्,
सुप्तुपा । वा कर्मणा । प्रसभहरणम् is thus प्रसभ-हरणम् । सामान्य
द्रव्यस्य प्रसभहरणम् । १ तत् । तस्मात् । हेतौ १० ।

2. साहसम्—साहस is strength बलम् । सहसा कृतम् इति सहस-
+अण्=साहसम् a forcible or outrageous act. Narada says—
"सहसा क्रियते कर्म यत् किञ्चिद्वलदपितैः । तत्साहसमिति प्रोक्तं सहो
बलमिहोच्यते" । Mita says—"राजदण्डं जनाक्रोशम् उल्लंघ्य जनसमक्षां
वत्मारणहरणपरदाराप्रघर्षणादिकं क्रियते तत् सर्वं साहसम्" । Though
वाक्दण्डपात्न्य चौर्य-स्त्रोसंग्रहण many come under this head, still
it is separately spoken here, for it is mainly based on
बलदर्प and because there is different specification of punish-
ments here.

It is divided into three Varieties—(i) प्रथम (ii) मध्यम
(iii) उत्तम । (i) Forcible taking of फल, मूल, जल वा alike produce
of others is प्रथम साहस । (ii) Forcible taking of cloth, cattle,
household articles of others is मध्यम साहस । (iii) Killing
by poison, weapons and outrage on other's wife, and
other life-extinguishing acts are उत्तम साहस ।

Punishment in प्रथम साहस is up to 100 coins, in मध्यम साहस
up to 500 coins, in उत्तम साहस up to 1000 coins, banishment,
अङ्गच्छेद and capital punishment too are included in उत्तम
साहस according to the gravity of crime or offence.

231. Punishment of one who abets साहसकर्म ।

यः साहसं कारयति स दाप्यो द्विगुणं दम् ।

यश्चैवमुक्ताह दाता कारयेत् स चतुर्गुणम् ॥ २३१ ॥

Prose—यः साहसं कारयति स द्विगुणं दम् (दण्डं) दाप्यः। यश्च एवमुक्त्वा (‘‘साहसं कुरु’’ इत्येवमुक्त्वा) अहम् (एतदर्थं) दाता (तुभ्यं धनंदाता) सन् कारयेत् स चतुर्गुणं दम् दाप्यः।

Beng—ये व्यक्ति अग्रे ‘‘तूमिकर’’ बनिशा साहसे प्रेरित करे, से ज़बामूल्य वा साहसकारीर दण्डापेक्षा द्विगुण दण्ड दिवे। आर ये ‘‘तूमि कव’’ बनिशा, ‘‘आमि तज्जग्न तोमाके टाका दिव’’ बनिशा अनेकके दिया साहसकर्म कराय ये चतुर्गुण दण्ड दिव।

Eng—It one abets and persuades another to some outrageous act then the fine will be twice the Value of the good or as of the perpetrator. If one after abetting another offers money too to do such offensive act then the fine will be four times as much.

Mita—साहसिकस्य प्रयोजयिता प्रत्याह—यस्तु ‘साहसं कुरु’ इत्येवमुक्त्वा कारयति असौ साहसिकात् दण्डात् द्विगुणं दम् दाप्यः। यः पुनः ‘‘अहंतुभ्यं धनं दास्यामि त्वं कुरु’’ इत्येवमुक्त्वा साहसं कारयति स चतुर्गुणं दण्डं दाप्यः। अनुवन्धातिशयात् (for the provocation is greater here) ॥ २३१ ॥

CHARCHA

1. द्विगुणं दम्—Acc to Mita, this द्विगुण refers to द्विगुण of the दण्ड of a साहसकर्मकारी। But now-a-days usually aider and abetter get longer punishment than the perpetrator of the crime. So we propose द्विगुणदम् to refer to तत्तुल्यात् द्विगुण as in the previous case. Similarly चतुर्गुणदम् in persuasion following offer of money.

232-233—Special दण्ड for doer of special साहसकर्म।

अर्धग्राक्षे पातिक्रमकृद् आतृभार्य्याग्रहारकः।

सन्दिष्टस्याप्रदाता च समुद्रगृहभेदकृत् ॥ २३२ ॥

सामन्तकुलिकादीनामपकारस्य कारकः।

पञ्चाशत्पणिको दण्ड एवामिति विनिश्चयः ॥ २३३ ॥

Prose—अर्धग्राक्षे पातिक्रमकृत् (पूज्यावमाननाकारी) आतृभार्य्याग्रहारकः, सन्दिष्टस्य (प्रतिश्रुतस्य) अप्रदाता, च समुद्रगृहभेदकृत् (मुद्रितगृहस्य उद्घाटयिता), सामन्तकुलिकादीनाम् अपकारस्य कारकः इति एवम् पञ्चाशत्पणिकः दण्डः स्यात् इति विनिश्चयः।

Beng—पूजनीय आचार्या प्रभृतिर निन्दाकारी वा तौदेर आजा लब्धनकारक, लातृवध्व प्रहारकारी, प्रतिश्रुति लब्धनकारी, कृद् गृहेर द्वार भेदकारी, एवं अगृहीतार निकटवर्ती क्षेत्रे अर्धग्राक्षे वा इकुलोद्धव व्यक्तिर अपकारकारी—एदेर पक्षांश पण करिया दण्ड रहेवे—इहा शास्त्रेर हिरगिद्वान्तु।

Eng—Deprecators and disobeyers of superior professors etc, beaters of brother's wife, violators of promise, breakers of some locked room, malefactors of adjoining field-holder or of some one of ones own race—these should be fined fifty panas each—this is the declaration or decision of Smriti shashtras.

Mita—साहसिकविशेष प्रत्याह—‘अर्धग्राक्षे’ आर्धग्राक्षे पूजनीयस्य आचार्यादेः आक्षेपम् आक्षेपिकं च यः करोति, यश्च आतृभार्य्या तद्वयति। तथा ‘‘सन्दिष्टस्य’’ प्रतिश्रुतस्य अर्थस्य अप्रदाता यः ‘‘मुद्रितं गृहम्’’ उद्घाटयति, तथा स्वगृहे (१ स्वगृहे) क्षेत्रादिसंसर्गे क्षेत्रादिवासिनां कुलिकानां स्वकुलोद्भवानां [आदि-ग्रहणात् स्वग्राम-स्वदेशीयानां] चापकर्त्ता, तेसर्वे पञ्चाशत्पणपरिमितेन दण्डेन दण्डनीयः ॥ २३२-२३३ ॥

CHARCIA

1. अर्घ्याक्षेप etc.—अर्घ is worship (or mode of worship) “मृक्ये पूजाविधौ अर्घः” । Then अर्घार्थमिदम् इति अर्घम् that which deserves or is required for worship i.e. पूजनीय here. “पादार्घ्याभ्याञ्च” इति सूत्रेण तादार्थ्ययत् । आक्षेप is निन्दा । अतिक्रम is transgression of orders of superiors. आक्षेपश्च अतिक्रमश्च आक्षेपातिक्रमौ, द्वन्द्वः । अर्घ्यस्य आक्षेपातिक्रमौ । तत्कारी इति अर्घ्याक्षेपातिक्रमकृत् (क्विप्) ।

2. सन्दिष्टस्य अपदाता=प्रतिश्रुतस्य अपदाता ॥ समुद्रं गृहं (मुद्रितं गृहम्)—कर्मधा । A locked or secret room. तस्य भेदः । तत्कारी इति णिन् । वा समुद्रगृह is a pleasure-house fitted with springs ; usually reserved for kings or such persons, compare—समुद्रगृहमितुक्तं जलयन्त्रनिकेतनम्—इति हारावली । जलयन्त्रगृहमिति त्रिकाण्डशेषः । such a costly गृह reserved by some should not be broken open. See our “समुद्रगृहे किल शय्या आस्तीर्णा” in swapna. P 210.

3. सामन्त etc.—Here सामन्त is one whose home or land is adjoining to one. कुलिक is स्वकुलोद्भव । सामन्ताश्च कुलिकाश्च । इतरेतर द्वन्द्वः । तेषाम् । शेषे यष्टी । these take १म् in connection with इति understood.

4. पञ्चाशत्पणिकः—पञ्चाशत्पणः अस्ति अस्य वा अस्मिन् इति मत्वर्थः । Qual. द्वन्द्वः ।

234-37—other Punishments in adulterating widows, in nonhelper of terrorstricken persons, and in other malefactors etc.

स्वच्छन्दविधवागामी विक्रुष्टे अनभिधावकः ॥

अकारणेचविक्रोष्टा चण्डालश्चात्तमान् स्पृशेत् ॥ २३४ ॥

शूद्रः प्रव्रजितानां च दैवे पित्र्ये च भोजकः ।

अयुक्तं शपथं कुर्वन् अयोग्यो योग्यकर्मकृत् ॥ २३५ ॥

वृषक्षुद्रपशूनाञ्च पुंस्त्वस्य प्रतिघातकृत् ।

साधारणव्यापलापी दासीगर्भविनाशकृत् ॥ २३६ ॥

पितापुत्रस्वसृभ्रातृ-दम्पत्याचार्य-शिष्यकाः ।

एषाम् अपतितान्योन्यतयागी च शतदण्डभाक् ॥ २३७ ॥

Prose—स्वच्छन्दविधवागामी, विक्रुष्टे (चौरादिभयार्ते तद्विषये) अनभिधावकः (शक्तोपि साहाय्यार्थमनागतः), अकारणे (सति) च विक्रोष्टा (अपकारकारी), चण्डालः यदि उत्तमान् (विप्रादीन्) स्पृशेत्, दैवे पित्र्ये च कर्मणि यः शूद्रः प्रव्रजितानां (दिगम्बरक्षपणकादीनाम्) भोजकः, अयुक्तं (अयोग्यं) शपथं कुर्वन्, अयोग्यः (शूद्रादिः) योग्यकर्मकृत् (ब्राह्मणयोग्यकर्मकारी), वृषक्षुद्रपशूनां पुंस्त्वस्य प्रतिघातकृत्, साधारणस्य (द्रव्यस्य) अपलापी (बलात् ग्रहणकारी=बन्धकः), दासीगर्भविनाशकृत्, पितापुत्रस्वसृभ्रातृदम्पत्याचार्यशिष्यकाः इति एषाम् अपतितान्योन्यतयागी च शतदण्डभाक् भवति ।

Beng.—যে ব্যক্তি নিয়োগানুমতি ব্যতীত বিধবাস্ত্রীতে উপগত হয়, চৌরাদিভয়ে আতঁরে প্রতিযে সমর্থ ব্যক্তি ধাবিত না হয়, বিনাকারণে যে পরের আক্রোশ কবে, যে চণ্ডাল উত্তমজাতিকে স্পর্শ কবে, যে শূদ্র প্রব্রজিতসন্ন্যাসীদের দৈবকর্মে বা পিত্র্যকর্মে অথবা ভোজনকবায়, যে অযোগ্য শপথ করে, যে অযোগ্য শূদ্র যোগ্য ব্রাহ্মণাদির, অধ্যাপনাদি কর্ম করে, যে বৃষ ও অজাদিক্ষুদ্রপশুর প্রজননশক্তি নাশ করে, যে বলপূর্বক পরদ্রব্য গ্রাহী, যে দাসী গর্ভনাশ করে, যে পিতা অপতিত পুত্রকে, যে পুত্র অপতিত পিতাকে, যে ভ্রাতা অপতিত

भगिनीके, ये भगिनी तादृश जातके, ये स्वामी अपतित स्त्रीके वा ये स्त्री अपतित स्वामीके, ये आचार्य अपतित शिष्यके वा ये शिष्य अपतित आचार्यके ताग करे—तारा प्रत्येकेइ शत पणे दण्डित इहैवे ।

Eng.—One who goes to a widow out of his desire only, one who though able does not go to help a terror-stricken, the causeless malefactor, the chandala who touches a high one (against his will), a sudra who causes a mendicant to take food in his divine or ancestral rites, an improper swearer, one who destroys the generative power of a bull or goat etc, one who steals public good, one causing abortion of a maidservant, and deserter of unfallen son, or deserter of unfallen father, deserter of unadulterated sister or deserter of such a brother, deserter of undefiled disciple, deserter of unfallen preceptor—all these should be severally fined one hundred panas each,

Mita—किञ्च नियोगं विना यः स्वेच्छया विधवां गच्छति, चोरादिभयाकुलैर्विक्रुष्टे च यः शक्तः अपिनाभिधावति, यश्च चण्डालो ब्राह्मणादीन् स्पृशति, यश्च शूद्रः प्रव्रजितान् दिग्वरादीन् दैवे पित्रे च कर्मणि भोजयति, यश्चायुक्तं मातरं “गमिष्यामि” इत्येवं शपथं करोति, तथा यश्च अयोग्य एव शूद्रादिः योग्य कर्माध्यायनादि करोति, वृषवलीवर्दाः, क्षुद्रपशवः अजादयः (तेषां पुंस्त्वस्य) प्रजननशक्तेः विनाशकः [“वृक्षक्षद्रपशुनाम” इति पाठे हिंवादि-औषधप्रयोगेण वृक्षादेः फलप्रसूनानां पातयिता] साधारणमपलपति साधारणद्रव्यस्य च वञ्चकः, दासीगर्भस्य च पातयिता, ये च पित्रादय अपतिता एवं सन्तः अन्योन्यं त्यजति ते सर्वे पणशतं दण्डाहं भवन्ति ॥ २३४-३७ ॥ इति साहसप्रकरणम् ॥

CHARCHA

1. विक्रोहा—विक्रोह is आक्रोशकारी ॥ वि+क्रुश+तृच् वा तृन् ॥ अकारणे =भावोमी ॥

2. चण्डालः उत्तमान् स्पृशेत, शूद्रः प्रव्रजितानां भोजकः—All these acts are evidently against the will of the other.

3. पितृ etc—एतरेतर द्वन्द्वः । In this द्वन्द्व—पिता-पुत्र, स्वसृ—भ्रातृ, दम्पति, आचार्य-शिष्यक (स्वार्थे कन्) are taken as pairs. If any one of these pairs deserts the other though not fallen, then a fine of 100 panas will be imposed. ऊह इतिशब्दयोगे १मा ।

4. अपतितान्भोजनत्यागी—अन्योन्यं त्यजतीति अन्योन्यत्यागी with धिनुन् । अपतितम् (यथातथा) अन्योन्यत्यागी सुपसृपा । Nom to-भवति वा स्वात् etc understood.

5. Remark-main साहसकर्म is stated above ; now will follow other punishments in other cases of offences or crimes allied to साहसकर्म as said before. It is here may be called—साहसे प्रासङ्गिकप्रकरणम् ॥

Mitakshara here says—“साहसप्रसङ्गात् तत्सम्बन्धापराधेषु निर्णेजकादीनां दण्डमाह—

234. Washerman's punishment in using other's cloths etc.

वसानस्त्रीन्पणान्दण्डो नेजकस्तु परांशुकम् ।

विक्रयावक्रयाधानयाचितेषु पणान् दश ॥ २६८ ॥

Prose—नेजकः (वस्त्रधावकः) परांशुकम् (परवस्त्रम्) वसानः स्त्रीन् पणान् दण्डः (स्यात्) । विक्रयावक्रयाधानयाचितेषु (विषयेषु) दण्डपणान् दण्डः ।

Beng.—বস্ত্রধাবক যদি পরের (অর্থাৎ কোন গৃহস্থের) মলশোধনার্থ দত্তবস্ত্র পরিধান করে, তবে তিন পণ দণ্ড দিবে; আর যদি বিক্রয় করে অর্থাৎ বেচিয়া ফেলে, বা অবক্রয় করে অর্থাৎ ভাড়া দেয়; বা পরের নিকট আশ্রয় কবে অর্থাৎ বন্ধক রাখে বা বন্ধুকর্তৃক বাচিত হইয়া তাদের বস্ত্র দেয়, তবে তার দশপণ দণ্ড হইবে।

Eng.—A washerman wearing another's cloth given to him for washing should pay a fine of three panas. If he sells it, or gives it on hire, or keeps it as mortgage to other, or gives it to friends on request, then he is to pay a fine of ten panas.

Mita—নেজকো বস্ত্রস্য ধাবকঃ, স যদি নির্ণেজনর্থ সমর্পিতানি বাসাংসি স্বয়মাচ্ছাদয়তি তদাসৌ পণত্রয়ং দণ্ড্যঃ। যঃ পুনস্তানি বিক্রীণোতে, অবক্রয়ং বা 'প্ৰতাবত্কালামুপভোগর্থ' বস্ত্রং দীযতে, 'মহ্যমেতাবদ্ধনং দেয়ম্' ইত্যেবং ভাটকেন যৌ দদাতি, আধিত্বং বা নয়তি, স্বসুহৃদ্ব্যো যাচিতং বা দহাত্যসৌ প্রত্যপরাধং দশপণান্দণ্ডনীয়ঃ। তানি চ বস্ত্রাণি শুল্কশাল্মলীফলকে শালনীযানি ন পাষণে, নচ স্বগৃহে বাসয়িতব্যানি; ইতরথা দণ্ড্যঃ। (৮।৩৫৬)—'শাল্মলীফলকে শুল্কশ্চ নিজ্যাটাসাংসি নেজকঃ। নচ বাসাংসি বাসোভিনির্হীরেণ চ বাসয়েত্' ॥ ইতি মনুস্মরণাৎ ॥ যদা পুনঃ প্রমাদাত্তানি নাশয়তি তদা নারদেনোকং দ্রষ্টব্যম্—'মূল্যাষ্টভাগো হীয়েত সক্রুদ্ধৌতস্য বাসসঃ। দ্বিঃ পাদস্ত্রিত্তীয়াংশশ্চতুর্ধৌতস্যপাদোণং চ ॥ অর্ধক্ষয়ান্ন পরতঃ পাদাংশপচয়ঃ ক্রমাৎ। যাবত্ক্ষীণদশং জীর্ণস্যানিয়মঃ ক্ষয়ঃ ॥' ইতি। অষ্টপণকীতস্য সক্রুদ্ধৌতস্য বস্ত্রস্য নাশিতস্ত্যাষ্ট-মভাগপণোনং, মূল্যংদেয়ং, দ্বির্ধৌতস্যপাদোনং, ত্রির্ধৌতস্য পুনস্ত্রিত্তীয়াংশন্যূনম্। চতুর্ধৌ-তস্তাষ্ট পণচতুর্থং দেয়ম্। ততঃ পরং প্রতিনির্ণেজনমবশিষ্টং মূল্যং পাদপাদাপচয়েন দেয়ম্। যাবজ্জীর্ণং জীর্ণস্য পুনর্নাশিতস্যেচ্ছাতো মূল্যদানকল্পনম্ ॥ ২৩৮ ॥

Remark—Mita says "তানি বস্ত্রাণি শাল্মলীফলকে শালনীযানি পাষণে" etc. i. e, the cloths given to a washerman should be washed on a flat piece of salmali wood and not on stone slabs, these should also not be changed with other's cloths (নব্যত্যাগনীযানি), and these should not be kept in his house as soon as these are washed Manu also supports it by "শাল্মলীফলকে শুল্কশ্চ নিজ্যাটাসাংসি নেজকঃ" etc. If the নেজক carelessly destroy these, then he is to pay বস্ত্রমূল্য as stated by Narada. [for meanings of বিক্রয়, অবক্রয়, আশ্রয় and যাচিত see tran. and Mita—তেপু—বিষয়াধিকরণে ৩মী]।

239. Fine of witnesses etc in পিতাপুত্রকলহ।

পিতাপুত্রবিরোধে তু সাক্ষিণাং ত্রিপণোদমঃ।

অন্তরে চ তয়োঃ স্যাৎ তস্যাপ্যষ্টগুণোদমঃ ॥ ২৩৯ ॥

Prose—পিতাপুত্রবিরোধে তু সাক্ষিণাং ত্রিপণোদমঃ (দণ্ডঃ) স্যাৎ। যঃ তয়োঃ অন্তরেচ স্যাৎ (ন তু কলহং নিবারণেত অপিচবর্ধয়েত্) তস্য অষ্টগুণঃ (ত্রিপণাৎ অষ্টগুণো) দমঃ স্যাৎ।

Beng.—পিতাপুত্রে কলহ হইলে যে এক পক্ষে সাক্ষী হয় সে যদি কলহ মিটাইতে চেষ্টা না কবে তবে তিনপণ দণ্ড দিবে। আর পিতা পুত্রেব অর্থবিষয়কবিবাদে যে মধ্যস্থ জামিন হয়, সে যদি কলহ নিবারণ না করে বরং বাড়ায় তবে তার ত্রিপণের আটগুণ অর্থাৎ ২৪ পণ দণ্ড হইবে।

Eng.—A witness in a quarrel between father and son, will be fined three panas (coins) if he does not try to dissuade them from this; and a guarantor in a money

quarrel between father and son, should be fined eight times as much if he foments the same and does not dissuade them from such quarrel.

Mita—पितापुत्रयोः कलहे यः साक्ष्यमङ्गीकरोति, न पुनः कलहं निवारयति असौ पणत्रयं दण्ड्यः। यश्च तयोः सपणे विवादे पणदानेप्रतिभूभवत्यसौ [चकारात् तयोर्यः कलहं वर्धयति, सोपि त्रिपणादष्टगुणं चतुर्विंशतिपणान् दण्डनीयः। दम्पत्यादिषु अयमेव दण्डोनुसरणीयः। ॥ २३६ ॥

CHARCHA

1. पितापुत्रविरोधे—पिता च पुत्रश्च पितापुत्रौ द्वन्द्व with आनङ् added by the rule “आनङ् ऋतो द्वन्द्वे “where Bhattoji says ‘पुत्रे अन्यतरस्याम्’ इत्यन्ती मण्डूकप्लुत्या पुत्रे इत्यनुवृत्तेः पितापुत्रौ”। So we prefer the reading पितापुत्र in sl. 237. विषयाधिकरणे ७मी।

240. Forgerer of scales, documents and coins will be fined as in उत्तमसाहस।

तुलाशामनमानानां कूटकृन्नाणकस्य च।

गर्भश्चन्यवहर्त्तायः स दाप्यो दममुत्तमम् ॥ २४० ॥

Prose—तुलाशामनमानानां नाणकस्य (स्वर्णमुद्राविशेषस्य) च यः कूटकृत् (व्याजकारी), यश्च (ज्ञानन्नपि एभिः) व्यवहर्त्ता स उत्तमम् (उत्तमसाहसकथितं) दमं दाप्यः (राज्ञा दाप्यः)।

Beng—तुलादण्ड (७जनपात्रा), शामन (दलिलपत्र) एवं मान (७जनव पविर्माणसूचक प्रस्तादि मान) एवं नाणक (अर्थात् निष्कादि स्वर्ण मुद्रा) ये कूटकारी इय, एवं ये ज्ञानिग्राह्ये ज्ञान-द्रवादि व्यवहारं कवे (व्यवसाय कवे) से उत्तम साहस कथित दण्डे दण्डित इहैवे।

Eng—A forgerer of scales, documents, weights and golden coins, also one who uses or deals with these forged articles, should be fined as in उत्तमसाहस।

Mita—“तुला” तोलनदण्डः, “शासनं” पूर्वोक्तं, “मानं” प्रत्यद्रोणादि, “नाणकं” मुद्रादिचिह्नितं द्रव्यनिष्कादि, एतेषां यः “कूटकृत्” देशप्रसिद्ध परिमाणाद् अन्यथा नूतनत्वमाधिक्यं वा द्रव्यभादेः अव्यवहारिकमुद्रात्वं ताम्रादिगर्भत्वं वा करोति यश्च तैः कूटैः ज्ञानन्नपि व्यवहरति, तावुभौ प्रत्येकम् उत्तमसाहसं दण्डणीयौ। ॥ २४० ॥

CHARCHA

1. तुला etc—शेषे ६ष्टी। तुला is scale; शिष्यते अनेन इति शासनम् document; मान is weights तुला च शासनञ्च, मानञ्च इतरेतरद्वन्द्व। तेषाम्।

२ व्यवहर्त्ता—वि+अव+हृ नन् वा न् व्यवहर्त्ता user, trader. That is one who uses it, also one who deals with these as his trade—articles.

241. Punishment for experts who declares counter-forts as real or viceversa.

अकूटं कूटकं ब्रूते कूटं यश्चाप्यकूटकम्।

स नाणकपरीक्षी तु दाप्य उत्तमसाहसम् ॥ २४१ ॥

Prose—यः नाणकपरीक्षी अकूटं कूटकं ब्रूते, कूटम् अपि अकूटकं ब्रूते स तु उत्तमसाहसं दमं दाप्यः। [N.B.—नाणकं परीक्षते इति नाणकपरीक्षिन् with णिनि]।

Beng—ये कूटप्रकाश नाणकमुद्रा परीक्षक (=ए विषये ये दण्ड) से यदि अजान मुद्राके जाल बले वा जालके अजाल बले तबे तार-उत्तमसाहस कथित दण्ड इहैवे।

Eng—It an expert tester of Nanaka-coin declares an unforged coin as forged or a forged coin as unforged, then he is to be fined as declared in “uttamasahasas”.

Mita—নাণকপরীক্ষণং প্রত্যাহ—যঃ পুনর্নাণকপরীক্ষী তাম্রাদিগর্ম্মৈষ ব্রহ্মাদিকং সম্যক্ ইতি ব্রূতে, সম্যক চ কৃতকমিতি (ব্রূতে) অসৌ উত্তমসাহসং দণ্ড্যঃ ॥ ২৪১ ॥ Charcha—Easy.

242. A quack posing himself as a physician is to be punished acc. to his experiments on animals or men.

মিষঙ্ মিথ্যাচরন্ দণ্ডস্তির্যঙ্ প্রথমং দমন্ ।

মানুষে মধ্যমং রাজপুরুষে উত্তমং দমন্ ॥ ২৪২ ॥

Prose—মিষঙ্ মিথ্যা আচরন্ (অনভিজ্ঞোপি চিকিত্সকবদাচরন্, সমিথ্যাচারঃ চিকিত্সক ইত্যর্থঃ) —তির্যঙ্ (প্রাণিপু) চিকিত্সমন্ প্রথমং দমন্ দণ্ড্যঃ, মানুষে মধ্যমং দমন্, রাজপুরুষে উত্তমং দমন্ দাপ্যঃ (রাজা দাপ্যঃ ইত্যর্থঃ) ।

Beng.—ভিষক্ বা চিকিৎসক আয়ুর্বেদজ্ঞ না হইয়া ও যদি, নিজেকে চিকিৎসক বলিয়া প্রচাৰ কবতঃ পশু পক্ষী প্রভৃতি তিৰ্য্যক জাতিব চিকিৎসা কবিলে প্রথমসাহস দণ্ডে দণ্ডিত হইবে। জনসাধারণের চিকিৎসা কবিলে মধ্যমসাহস দণ্ড এবং রাজ পুরুষের চিকিৎসা কবিলে উত্তমসাহস দণ্ডে দণ্ডিত হইবে।

Eng.—If an inexperienced physician poses himself to be a good physician and treats animals and birds then he is to be fined as in প্রথমসাহস; if he treats persons in general then the fine will be as in মধ্যমসাহস; if he treats officers of the king then his fine will be as in উত্তমসাহস।

Mita—চিকিত্সকং প্রত্যাহ—“যঃ পুনর্ভিষক্ মিথ্যা” আয়ুর্বেদানভিজ্ঞ এব জীবনার্থ “চিকিত্সিতহোঃসহম্” ইতি, তির্যক্-মনুষ্য-রাজপুরুষে চিকিত্সা-মানরতি অসৌ যথাক্রমে প্রথমমধ্যমোত্তমসাহসান্ দণ্ডনীয়ঃ। [তত্রাপি তির্য্যগাদিষু মূল্যবিশেষেণ, বর্ণবিশেষেণ রাজপ্রত্যাসত্তিবিশেষেণ দণ্ডস্য লঘুগুরুভাবঃ কল্পনীয়ঃ=lightness or gravity of দণ্ড is to be determined by reference to price of animals, birds etc., by reference to castes of Brahmana etc, by reference to officer's nearness of status with the king] ॥

CHARCĪĀ

1. মিথ্যা আচরন্—This means one who wrongly poses himself as a physician though not an adept in Ayurveda. মিথ্যাচার in religion is called a भण्ड, মিথ্যাচার in চিকিত্সা is called a quack (হাতুড়ে) ।

243. Royal officer's punishment in his negligence of duty.

অবন্যং যশ্চ বধ্নাতি বদ্ধং যশ্চ প্রমুञ্চতি ।

অপ্রাপ্যব্যবহারং চ স দাপ্যো দমমুত্তমম্ ॥ ২৪৩ ॥

Prose—যশ্চ অবন্যং বধ্নাতি, যশ্চ বদ্ধং প্রমুञ্চতি, অপ্রাপ্যব্যবহারম্ (হাতুড়েপি ব্যবহারমকৃত্বা এব কञ্চিত্ জনম্) প্রমুञ্চতি, স উত্তমং (উত্তমসাহস-কথিতং) দমং দাপ্যঃ

Beng.—যদি কেহ অর্থাৎ রাজপুরুষ বন্ধনের অযোগ্য নিরপরাধকে আবদ্ধ কবে, যদি বা কেহ বদ্ধ অপরাধীকে মুক্তি দেয়, অথবা বিবাদে আনীত ব্যক্তিকে ব্যবহারশেষ হইবার আগেই ছাড়ে, তবে সে উত্তমসাহস দণ্ডে দণ্ডিত হইবে।

Eng.—If one arrests a guiltless one, or releases an arrested criminal or again if one let go an accused person even before his trial is over, then too such persons will be punished as in उत्तमसाहसः ।

Mita—यः पुनर्वन्धनाहम् अनपराधिनं राजाहयाविना वध्नाति, यश्च वद्धं व्यवहारार्थमाहृतम् अनिवृत्तव्यवहारे चोत्सृजति, असौ उत्तमसाहसं दाप्यः ॥

CHARCHA

1. अवन्ध्यम्—वन्ध+वन्ध् कर्मणि=अवन्ध्य not to be arrested, Adj. used substantively.

2. अप्राप्त etc.—अप्राप्तः व्यवहारः येन, वद्ध । ताच्छम्, adj. used substantively. One called in for trial i.e. an accused whose trial is not over.

244. Punishment of traders for using wrong scales or weights.

मानेन तुलया वापि योऽष्टमकं हरेत् ।

दण्डं स दाप्यो दिशतं वृद्धौ हानौ च कल्पितम् ॥ २४४ ॥

Prose—यः मानेन तुलया वापि (पण्यस्य) अष्टमकं अंशं हरेत् (कूटतुलया अपहरेत्) स दिशतं (प्रमादं) दण्डं दाप्यः । (अपहृत पण्यस्य) वृद्धौ हानौ च कल्पितं (विचारककल्पितं) दण्डं दाप्यः ।

Beng.—যে বণিক্ জাল ওজন বা জাল বাইখারা ছাড়া বড়িকারকে নিজ পণ্যের অষ্টমাংশ কম দেয়, তার দ্বিশত পণ দণ্ড দিতে হইবে। অষ্টমের কম বা বেশী হইলে দণ্ডও কম বা বেশী হইবে।

Eng.—If a trader by using wrong weight or scale gives one eighth less in weight to his customer, then he is to pay a fine of two hundred panas; if it be less or more than this one eighth, then fine also will be proportionately less or more.

Mita—यः पुनर्वणिक् त्रीहिकार्पासादेः पण्यस्य अष्टमंशं कूटमानेन कूटतुलया वा अन्यथा वा परिहरति असौ पणानां दिशतं दण्डणीयः । अपहृतम्य द्रव्यस्य पुनर्वृद्धौ हानौ च दण्डस्यापि वृद्धिहानौ कल्प्ये ॥ २४४ ॥

CHARCHA

1. तुलया, मानेन—करणे ३या । These refer to wrong (जाल) weight or scale.

2. हरेत्=It means अपहरेत् वा परिहरेत् ॥ अष्टममेव etc अष्टमकम् (स्वार्थेकम्) ।

3. वृद्धौ, हानौ—विषयाधि ७मी ॥ कल्पितम् refers to दण्डम् ॥

245. Punishment in adulteration of drugs, oils, molass etc.

मेघजम्बेहलवण गन्धधान्य गुडादिषु ।

पण्येषु प्राक्षपनं हीनं पणान् दाप्यस्त्रि षाडश ॥ २४५ ॥

Prose—तु मेघजम्बेहलवणगन्धधान्यगुडादिषु पण्येषु हीनं (असारद्रव्यं) प्राक्षपनं जनः षोडशपणान् दाप्यः ।

Beng.—ওষধে, ঘৃত তৈলাদি স্নেহ দ্রব্যে, লবণে, এবং উষ্মীক চন্দ্রনাড়ি গন্ধ দ্রব্যে, খাদ্যাদিতে এবং গুড়াদি পণ্যদ্রব্য বা কোন অন্যাববস্ত্ত মিশাইলে ষোড়শ (ষোল) পণ দণ্ড দিতে হইবে।

Eng.—If one adulterates drugs, oily substances (=oil, ghee, etc.) salts, fragrant spices, paddy and molass etc. by mixing with some bad substitutes then the fine will be sixteen panas.

Mita—মেঘজম ঔষধদ্রব্যম্, স্নেহোষ্টাদিঃ, লবণং প্রসিদ্ধম্, গন্ধদ্রব্যম্ ऊशीरादि, धान्यगुडौ प्रसिद्धौ । आदिशब्दात् हिष्ठुमरीचादि ।-- एतेषु असारं द्रव्यं विक्रयार्थं मिश्रयत' पोषणपণো दण्डः ॥ २४२ ॥

CHARCHA

1. মেঘজ etc.—ইতরেতর দ্বন্দ্ব (because we have দ্রব্যবিবক্ষা here). Qual. পণ্যেষু । বিপর্যয়ি ওমী ॥ construe—এষু হীনম্ (আসর) দ্রব্যং প্রদ্বিপনু মিশ্রয়নু জনঃ—পণানু দাপ্যঃ ॥

246. Similarly fine is to be imposed if one sell imitation goods as real.

মৃচ্ছর্মমণিসূত্রায়ঃকাষ্টবল্কলবাসসাম ।

অজাতৌ জাতিকরণে বিক্রয়োষ্টগুণো দমঃ ॥ ২৪৬ ॥

Prose—মৃচ্ছর্মমণিসূত্রায়ঃ-কাষ্টবল্কলবাসসাম অজাতৌ (অতাবিক্রে) জাতিকরণে (তাত্ত্বিকত্বকথনে সতি) বিক্রয়োষ্টগুণো (বিক্রয়োদ্রব্যমূল্যাত্ অষ্টগুণঃ) দমঃ দেয়ঃ ।

Beng—মৃষ্টকাকো সূত্রায়ঃ (অর্থাৎ) অজাতৌ (অতাবিক্রে) কথন । বিড়ালচর্ম বর্ণাধানদ্বারা ব্যাঘ্রচর্ম সম্পাদন, স্ফটিকমণিতে বর্ণশংকোঁগ করিয়া মরকতজ্ব আরোপণ, কাঁপাসসূত্রে পট্টসূত্রে স্থাপন, লৌহকে সাদা করিয়া রজতজ্ব কথন, বিল্বকাষ্ঠে গন্ধযোগে চন্দনকাষ্ঠ করণ, বাজে কঙ্কোলাদি ছালকে লবঙ্গ বা দারুচিনিজ্ব কথন এবং

কাঁপাস বস্ত্রে (বাসস্) প্রক্রিয়াযোগে কোঁশেয়জ্ব সম্পাদন—এভাবে অজাতি (অতাবিক্রে) দ্রব্যকে বিক্রয় তাত্ত্বিক দ্রব্য বলিয়া বিক্রয় করিলে, বিক্রয় দ্রব্যের মূল্যের আটগুণ পণ দণ্ড হইবে ।

Eng.—If one passes a false piece of scented clay as Amalaka, cat's skin as tiger's (by tanning dexterity), a crystal as emerald (by colouring), a cotton thread as silken, a piece of iron as silver (by whitening it), a Bael or Devadaru wood as sandal, ordinary barks as cinnamon or clove, a cotton cloth as a silken one—thus making imitations as real, should be fined eight times of the value of the sold article.

Mita—কিঞ্চ ন বিঘতে বহুমূল্যাজাতির্থস্মিন্ মৃগচর্মাদিকে তদ্ “অজাতি”, তস্মিন্ জাতিকরণে বিক্রয়ার্থং গন্ধবর্ণরসান্তরসম্বন্ধাৎ বহুমূল্যজাতীয়-সাধ্যসম্পাদনে—[যথা, মলিকামোদসংচারেণ মৃষ্টিকায়াং সুগন্ধামলকমিতি, মার্জারচর্মণি বর্ণোৎকর্ষাদানেন ব্যাগ্রচর্মিতি, স্ফটিকমণৌ বর্ণান্তরকরণেণ বহুরাগ ইতি, কাঁপাসিকে সূত্রে গুণোৎকর্ষাদানেন পট্টসূত্রমিতি, কালায়সে বর্ণোৎকর্ষাদানেন রজতমিতি, বিল্বকাষ্ঠে চন্দনামোদসংচারেণ চন্দনমিতি, কঙ্কোলে ত্বগাঙ্কলং লবঙ্গমিতি, কাঁপাসিকে বাসসি গুণোৎকর্ষাদানেন কোঁশেয় মিতি]— বিক্রয়োদ্রব্যমূল্যাত্ অষ্টগুণো বেদিতব্যঃ ॥ ২৪৬ ॥

CHARCHA

1. অজাতৌ—In a false unstandard good. অর্থাৎ ওমী ।

2. জাতিকরণে—জাতি is a real standard article. জাতিঃ করণম্ (doing the imitation as standard) । ১ তত । ধাবে ওমী । Here অজাতি is made জাতি by dexterity, so there is. অজাত তদ্রূপ । Hence the reading should better have been জাতিকরণে

(by अभूततद्भाव चि by the rule “कृत्वस्तिथोगे सम्पन्नकर्त्तरि चिः” ।
Such passing of false imitations as real is current
now-a-days.

247-248. Punishment or fine in case of cheating by
false show.

समुद्रपरिवर्त्तं च सारभाण्डं च कृत्रिमम् ।

आधानं विक्रयं वापि नयतो दण्डकल्पना ॥ २४७ ॥

भिन्ने पणे च पञ्चाशत्पणे तु शतमुच्यते ।

द्विपणे द्विशतो दण्डो मूल्यवृद्धौ च वृद्धिमान् ॥ २४८ ॥

Prose—सारभाण्डं (सारद्रव्यपूर्णभाण्डं) च समुद्रपरिवर्त्तं (कृत्वा ततः)
कृत्रिमम् च भाण्डं आधानंनयतः (आधि.नयतः) विक्रयं नयतः (कुर्वतः जनस्य)
दण्डकल्पनास्यात् । (यथा) पणे (मूल्यभूते पणे) भिन्ने (नूतने सति
विक्रेयद्रव्यस्य मूल्ये पणात् नूतने सति) पञ्चाशत् दण्डः, पणे तु शतं दण्डः, द्विपणे
द्विशतो दण्डः, मूल्यवृद्धौ च वृद्धिमान् दण्डः उच्यते (See charcha also).

Beng—मुक्तादि सारवस्तुपूर्ण टाकुनायुक्तं भाण्डं देखाईया,
हस्तकौशले परिवर्त्तित करिया तादृश अन्नभाण्डे कृत्रिम (मेकि
काचपाथरादि) द्रव्य भरिया यदि সেই अन्न भाण्ड केरु बांधा देय वा
विक्रय करे, তবে একপণের কমমূল্যে বিক্রয়াদি করিলে পঞ্চাশপণ
দণ্ড, পণমূল্যে বিক্রয়াদি করিলে শতপণ দণ্ড, দুইপণে দুইশত দণ্ড
এবং আরো বেশী মূল্য হইলে আনুপাতিক দণ্ড বৃদ্ধি হইবে ।

Eng.—If one first shows a covered casket as full of
essential pearls and then changes it through sleight of
hands and give another same filling it with imitations of
mirrorbeads and then keeps it as pawn or sells it at a price

less than a pana then the fine will be fifty panas, if the
transaction be one pana, the fine is hundred panas. if it
be of two panas then the fine is two hundred panas and
the fine will be proportionately higher if the transaction-
price is more still.

Mita—मुद्रगः पिधानं, मुद्रगेण सह वर्त्तते इति समुद्रगं करण्डकम् । परिवर्त्तनं
व्यत्यासः, योऽन्यदेव मुक्तानां पूर्णं करण्डकं दर्शयित्वा हस्तलाघवेन अन्यदेव
स्फटिकानां पूर्णं करण्डकं समर्पयति, यश्च सारभाण्डं कस्तूरिकादिकं कृत्रिमं कृत्वा,
विक्रयमार्थाधि वानयति तस्य दण्डकल्पना वक्ष्यमाणा वेदितव्या ।
कृत्रिमकस्तूरिकादेः मूल्यभूते पणे न्यूने, न्यूनपणमूल्ये इतियावत् । तस्मिन्
कृत्रिमं विक्राते पञ्चाशत् पणो दण्डः । पणमूल्ये पुनः शतम् । द्विपणमूल्ये द्विशतो
दण्ड इत्येवं मूल्य वृद्धौ दण्ड वृद्धिरुन्नेया ॥ ४४७-४४८ ॥

CHARCHA

1. समुद्रग परिवर्त्तम्—मुद्रग is lid or cover (ढाकुना इतिभाषा), परि+
वृत्+वच=परिवर्त्त i.e. परिवर्त्तन changing (व्यत्यास) । मुद्रगेण सह वर्त्तमान इति
समुद्रग having covering. तम् । pred to सारभाण्डम् । तस्य परिवर्त्तम् ।
(which is obj. of कृत्वा) । one first shows a समुद्रग सारभाण्ड,
then he through हस्तकौशल gives another similar casket with
similar covering but having no essential (सार or pearls &c
he make परिवर्त्तन—it is then made कृत्रिम artificial outside &
inside, and then this कृत्रिम one is placed as आधि (mortgage
or pawn) or sold (कृत्रिमम्भाण्डम् आधानं विक्रयं वा नयतः जनस्य
दण्ड कल्पना) । Vijnaneswara here wrongly construes—
समुद्रगपरिवर्त्तं सारभाण्डं कृत्रिमं कृत्वा । for it does not well emphasises
the परिवर्त्तन, but the construction is—‘सारभाण्डं’ समुद्रग परिवर्त्तं कृत्वा,

কৃত্রিম (भाण्ड) আধান নয়ত: etc. नी is द्विकर्मक, so this construction is more—grammatical clear simpler and brings out the छलना better and more prominently ; for the भाण्ड is first of all समुद्ग, परिवर्तित and then made into a कृत्रिम भाण्ड and then made into आधि or sale.

২. মূল্যবৃদ্ধৌ—ভাবে ওমৌ ॥ বৃদ্ধিমান=দণ্ডঃ বৃদ্ধিমান ভবেত ।

249-50 Fide of traders deceiving artists under them or not selling goods rightly,

সম্ভূয় কুর্বতাংমর্ঘং সংবাধং কারুশিল্পিনাম ।

অর্ঘস্য হ্রাসংবৃদ্ধি বা জানতাংদম উত্তমঃ ॥ ২৪৬ ॥

সম্ভূয় বণিজাং পণ্যমনর্ঘেণোপরুন্ধতাম্ ।

বিক্রীণতাং বা বিহিতো দণ্ড উত্তমসাহসঃ ॥ ২৪৭ ॥

Prose—(রাজনিরূপিতস্য) অর্ঘস্য মূল্যস্য হ্রাসং বৃদ্ধি বা জানতাং সম্ভূয় কারুশিল্পিনাং সংবাধং (পীড়াকরম্) অর্ঘ (মূল্যং) কুর্বতাং বণিজাং দম উত্তমঃ (উত্তমসাহস কথিতঃ দমঃ) বা সম্ভূয় পণ্যমনর্ঘেণ অনুচিতমূল্যেণ উপরুন্ধতাং বিক্রীণতাং বা দণ্ডঃ উত্তমসাহসঃ ।

Beng.—রাজনিরূপিত মূল্যেব হ্রাস বা বৃদ্ধি জানিয়াও বণিকগণ যদি মিলিত হইয়া বজারকারী বা চিত্রকর প্রভৃতি শিল্পীদের পীড়াকর কম মূল্যদেয়, তবে তাদের উত্তমসাহস কথিত (সহস্র পণ) দণ্ড হইবে। তদ্রূপ বণিকগণ মিলিত হইয়া যদি দেশান্তরাগত পণ্য-সমূহ অনুচিতমূল্যে আটকাইয়া নিজেরকাছে রাখিতে চায় বা অনুচিত উচ্চমূল্যে বিক্রয় করে, তাহা হইলেও তাদের উত্তমসাহস দণ্ড হইবে ।

Eng.—Fully knowing the fixed high or low prices of goods (standardised by the king), if the traders in union

pay their dyers or painters (of cloths etc.) still strained prices, then their fine will be as in উত্তমসাহস । Similarly the traders who in union stock goods (come from another country) at a low price or try to sell such goods at an exorbitant price then also the fine will be as in উত্তমসাহস ।

Mita—বণিজঃ প্রত্যাহ—রাজনিরূপিতস্য অর্ঘস্য হ্রাসং বৃদ্ধি বা জানন্তোপি বণিজঃ সম্ভূয় মিলিত্বা রজকাदीनां चित्रकरादीनां संवाधं पीडाकर अर्घान्तरं लाभलोभात् कुर्वन्तः पणसहस्रं दण्डनीयाः ॥ २४६ ॥

কিঞ্চ, যে পুনর্বণিজো মিলিত্বা দেশান্তরাগতং পণ্যমনর্ঘেণ হীনমূল্যেণ প্রাৰ্থ্যমানো (অপি) উপরুন্ধতি, মহার্ঘেণ বা বিক্রীণতঃ তেষামুত্তমসাহসঃ দণ্ডো বিহিতঃ মন্বাদিभिः ॥ २४७ ॥

CHARCHA

1. অর্ঘম—অর্ঘ is here মূল্য, but in অধ্যায়েণ &c (sl. ২৩২) অর্ঘ is পূজা বা পূজাবিধি । “মূল্যে পূজাবিধৌ অর্ঘঃ” । obj. ১। কুর্বতাং (qual বণিজাম্ understood or as in next sloka) সংবাধম্ here means সংবাধকরম্ (by জিচ্ and কর্তরি অচ্) and qualifies অর্ঘম্ ॥ The reading of the second line in sl. 249 is also “অর্ঘস্য হ্রাসে বৃদ্ধৌ বা সাহসো দণ্ড উচ্যতে” । The দণ্ড here is definite.

2. অনর্ঘেণ—অর্ঘ is মূল্য and অনর্ঘ is অনুচিতঅর্ঘ (নল্ denoting তদন্যত্ব i.e. উচিতান্যত্ব । The বণিক্ try in union to buy দেশান্তরাগত পণ্য at a low price then stock and suppress it (উপরুন্ধতাম্—উপ+রুন্ধ শত্), or sells it at an unusual high price, (অনর্ঘেণ অনুচিতমূল্যেণ বিক্রীণতাম্ বণিজাম্)—will be punished as in উত্তমসাহস ।

251. Transactions at the rate to be fixed by the king.

राजनि स्थाप्यते योर्धः प्रत्यहं तेन विक्रयः ।

क्रयो वा निःस्वस्तस्माद्वणिजां लाभकृत् स्मृतः ॥ २५१ ॥

Prose—राजनि (सति) यः अर्धः (मूल्यं) स्थाप्यते (निरूप्यते) तेन प्रत्यहं विक्रयः क्रयः वा स्यात् । तस्मात् निःस्वः (उद्धृतः अवशेषः) एव लाभकृत् स्मृतः । [N. B.—अहनि अहनि इति प्रत्यहम्, “वीक्ष्यामव्ययीभावः” —See our sak. II]

Beng.—बाजार उपस्थितिते ये मूला निरूपित इहैवे, सेहै मूल्येहै प्रतात क्रय विक्रय इहैवे एव अविशिष्ट उद्धृत अंशहै लाभ बनिश्या एव इहैवे ।

Eng.—If the price is fixed in the presence of the king, sale and purchase should be at that price daily ; and in each case the excess residue (निःस्व—see Mita) got is the profit.

Mita.—केन पुनरर्धेण पणितव्यमित्याह—राजनि सन्निहिते सति, वस्तेन अर्धः स्थाप्यते निरूप्यते तेनार्धेण प्रतिदिनम् क्रयो विक्रयो वा कार्यः । निर्गतः स्वः “निःस्वः” अवशेषः । तस्मात् राजनिरूपितात् अर्धात् यः निःस्वः स एव वणिजां लाभकारी, न पुनः स्वच्छन्दपरिकल्पितात् । [मनुना अर्धप्रकरणे विशेषो दत्तः—“पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे पक्षे मासे तथा गते । कुर्वीतचैषां प्रत्यक्षमर्घसंस्थापनं नृपः” ॥ इति] ॥ २५१ ॥

252. Amount of Profit to be done on internal or external पण्य ।

स्वदेशपण्ये तु शतं वणिग् गृहीत पञ्चकम् ।

दशकं पारदेश्ये तु यः सद्यः क्रयविक्रयी ॥ २५२ ॥

Prose—वणिक् स्वदेशपण्ये तु पञ्चकं शतम् गृहीत । पारदेश्ये पण्ये—य

पणः सद्यः क्रयविक्रयी—तत्र दशकं शतं गृहीत । [N.B.—for पञ्चकं शतं दशकं शतं see ante sl. 37 and 199 etc].

Beng.—स्वदेशजात पणो वणिक् शतकरा पाँचपण लाभ लहैवे । आर परदेशजात पणो याह सद्यः अर्धांसेहै दिनहै विक्रय इहैया याय—ताते शतकरा दशपण लाभ लहैवे ।

Eng.—The trader should take five per cent profit on one's own country-products ; but on external country-products that are sold then and there (on that very day) should take ten percent profit.

Mita—किञ्च स्वदेशप्राप्तं पणं गृहीत्वा योविक्रीते असौपञ्चकं शतं, पणशते पणपञ्चकं लाभं गृहीयात् । परदेशात् प्राप्ते पुनः पण्ये शतपणमुल्यं दशपण लाभं गृहीयात् । यस्य पणस्य ग्रहणदिवसे एव विक्रयः सम्पद्यते । यः पुनः कालान्तरे विक्रीणीते तस्य कालोत्कर्षवशात् लाभोत्कर्षः कल्प्यः । एवञ्च यद्यर्धे निरूपिते पणशते पञ्चपणो लाभो भवति, तथैवार्धे राज्ञा स्वदेशपण्यविषये स्थापनीयः ॥ २५२ ॥

CHARCHA

1. गृहात्—ग्रह+लिङ्ङित । कर्त्रभिप्राये क्रियाकाले आत्मनेपदम् ॥ for पञ्चकं भतम् see sl. 37 and 199 ante etc

2. पारदेश्ये—परः देशः परदेशः another or external country. कर्मणा— । परदेशे माधु इति परदेश+माध्वर्थयत्=परदेश्यः । thus vamaṇa says “राजवंश्यादयः साध्वर्थ्ये भवन्ति” । then परदेश्य एव इति स्वार्थे प्रज्ञादि अण्=पारदेश्यः—तस्मिन् । अर्धे ७मी । वा देशे भव इति दिगादियत्=देश्य । परस्य (सम्बन्ध) देश्य इति परदेश्यः । ततः स्वार्थे अण् ॥ Qual पण्ये ॥ Here यः (पणः) सद्यः क्रय विक्रयी i. e. सद्यः क्रय

विक्रययुक्तः with मन्वर्थेन after क्रयविक्रय) is a parenthetical clause ; on such परदेशजात पण्य profit should be 10%.

253. Determination of price on परदेशपण्य ।

पण्यस्योपरि संस्थाप्य व्ययं पण्यसमुद्भवम् ।

अर्धोऽनुग्रहकृत् कार्यः क्रेतुर्विक्रेतुरेव च ॥ २५३ ॥

Prose—पण्यस्य उपरि पण्यसमुद्भवं व्ययं संस्थाप्य, क्रेतुः विक्रेतुः एव च अनुग्रहकृत् अर्धः (मूल्यं) कार्यः (विधेयः) ।

Beng.—विदेश इहेते आनीत पण्योव दवेव उपव पण्य संग्रह एवंगु बायादि धविषा क्रेता ए विक्रेताव सुविधाजनक मूला शर्षा कविबेन ।

Eng.—As regards external articles, the expenses for its securing, revenue charges etc should be added, to the original price and then a price is to be fixed suitable for both the buyer and seller.

Mita—पारदेश्यपण्ये अर्धनिरूपणप्रकारमाह—देशान्तरादागत पण्ये, देशान्तरगमनागमन—भाण्डग्रहण—शुल्कादिस्थानेषु यावानुपयुक्तोर्थः तावन्तमर्थं परिगणय्य पण्यमूल्येन सह मेलयित्वा यथा पण्ये दशपणो लाभः सम्पद्यते तथा क्रेतुर्विक्रेतोरनुग्रहकारी अर्धः राक्षा स्थापनार्थः ॥ २५३ ॥ इति प्रासङ्गिक साहस-प्रकरणं समाप्तम् ॥

CHARCHA

1. पण्यस्य उपरि—That is on the original cost-price of the पण्यद्रव्य ।

2. अनुग्रहकृत्—Qual. अर्धः । अनुग्रहं (आनुकूल्यं) करोतीति

अनुग्रहकृत् (विवप्)—which will be beneficial to both the buyer and the seller. Hence here अनुग्रह is "advantageous or suitable."

अथ विक्रीयासम्प्रदानप्रकरणम्

[The section on non-delivery of goods after selling these]

Remark—Not to give to the customer the good sold to him after taking money thereof constitutes a point of litigation And this is called "विक्रीयासम्प्रदानम्" । Thus Narada says 'विक्रीय पण्यमूल्येन क्रेतुर्वन्न प्रदीयते । विक्रीयासम्प्रदानं तद्विवादपदमुच्यते' इति ।

Mitakshara (Introductory)—प्रासङ्गिकं परिसमाप्य अधुना विक्रीयासम्प्रदानम् प्रक्रमते (तत्स्वरूपं च नारदेनाभिहितम्—“विक्रीय पण्यं मूल्येन यत्क्रेतुर्न प्रदीयते । विक्रीयासम्प्रदानं तद्विवादपदमुच्यते” इति । तत्रविक्रेयद्रव्यस्य चराचरभेदेन द्वैविध्यमभिधाय पुनः पञ्चविधत्वं तेनैव प्रत्यपादि—” लोकेस्मिन् द्विविधं पण्यं जङ्गमं स्थावरं तथा (पण्यद्रव्य are of two types—स्थायर and जङ्गम) । पञ्चविधस्तस्य तु बुधैदानादानविधिः स्मृतः । गणितं तुलितं मेयं क्रियया रूपतः श्रिया ।—इति गणितं (to be counted) कसुकफलादि (arecanuts etc), तुलितं (to be weighed) कणककस्तूरी कुङ्कुमादि, मेयं (to be measured) शाल्यादि (salī paddy etc), क्रियया बाह्यदोहादिस्पर्शा उपलक्षितं अश्वमहिष्यादि । रूपतः उपलक्षितं पण्याङ्गनादि, श्रिया दासया उपलक्षितं मरकतपद्मरागादि इति ॥ एतत्षट्-प्रकारकमपि पण्यं विक्रीय असं प्रयच्छतो (जनस्य) दण्डमाह—

254. If पणं is not given to the buyer after taking price of it, then it is to be paid along with interest.

गृहीतमूल्यं यः पण्यं क्रेतुर्नैव प्रयच्छति ।

सोदयं तस्य दाप्योसौ दिग्ग्लामं वा दिगागते ॥ २५४ ॥

Prose—यः गृहीतमूल्यं पण्यं क्रेतुः (सम्बन्धे, क्रेत्रे उत्तर्यः) नैव प्रयच्छति, असौ राज्ञा तस्य (क्रेतुः सम्बन्धे) सोदयं पण्यं दाप्यः । दिगागते (देशान्तरागतविषये) दिग्ग्लामं पण्यं दाप्यः (असौ राज्ञा दाप्यः) ।

Beng.—यदिकेरु पणा मूला नईया, सेई पणा क्रेताके ना देय, तबे राजा ताके दिया मसूद पणा क्रेताके देओयाईबेन । आर देशान्तरागत पणादबो देशान्तरे विक्रयदावा ये लाभ उठेबे सेईलाभ समेत पणा विक्रेतादावा क्रेताके देओयाईबेन ।

Eng—If any one (i.e. a seller) does not deliver to the buyer goods after taking the price of the same, then the king will cause the seller to hand over the good to the buyer along with difference of the price ; and in cases of goods from outside country the seller will hand over the good along with the profit done in outside country.

Mita—गृहीतं मूल्यं यस्य पण्यस्य विक्रेता तद्गृहीतमूल्यं, तद्यदि विक्रेता प्रार्थयमानाय स्वदेशवणिजे क्रेत्रे न समर्पयति, तच्च पण्यं यदि क्रयकाले बहुमूल्यं सत्कालान्तरेऽल्पमूल्येनैव लभ्यते, तदार्षद्वासकृतो य उदयो वृद्धिः पण्यस्य स्थावरजङ्गमात्मकस्य तेन सहितं पण्यं विक्रेता क्रेत्रे दापनीयः । [तदा अल्पमूल्यहासकृतः पण्यस्योदयो नास्ति, किं तु क्रयकाले यावदेवेयतो मूल्यस्येव स्वपण्यमिति प्रतिपन्नं तावदेव तदा तत्पण्यमादाय तस्मिन्देशे विक्रीणानस्य, यो

लाभस्तेनोदयेन सहितं द्विकं विक्रमित्यादिप्रतिपादितवृद्धिरूपोदयेन वा सहितं क्रेतुवाज्जावशादापनीयः ; यथाह नारदः (८५)—‘अर्धश्चेदवहीयेत सोदयं पण्यमावहेत् । स्थानिनामेष नियमो दिग्ग्लामं दिग्विचारिणम् ॥’ इति । यदा त्वर्धमहत्त्वेन पण्यस्य न्यूनभावस्तदा तस्मिन्पण्ये वस्त्रगृहादिके य उपभोगस्तदाच्छादन-शुद्धनिवासादिरूपो विक्रेतुदत्तसहितं पण्यमसौ दाप्यः ; यथाह नारदः—‘विक्रीय पण्यं मूल्येन यः क्रेतुर्न प्रयच्छति । स्थावरस्य क्षयं दाप्यो जङ्गमस्य क्रियाफलम् ॥’ इति । विक्रेतुरुपभोगः क्षय उच्यते ; क्रेतुसंबन्धित्वेन क्षीयमाणत्वात्, न पुनः कुड्यपातसस्यधातादिरूपः । तस्य तु—‘उपहृन्येत वा पण्यं दक्षेतापह्नयेत वा विक्रेतुरेव सोऽनर्थो विक्रीयासंप्रयच्छतः ॥’ इत्यत्रोक्तत्वात् । यदा त्वसौ क्रेता देशान्तरात्पण्यग्रहणार्थमागतस्तदा तत्पण्यमादाय देशान्तरे विक्रीणानस्य यो लाभस्तेन सहितं पण्यं विक्रेता क्रेत्रे दापयितव्यः । अथ च क्रीतपण्यसमर्पणनियमोऽनुशयाभावे द्रष्टव्यः ॥ सति त्वनुशये ‘क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चिदि’त्यादि मनूक्तं वेदितव्यम् ॥ २५४ ॥

CHARCHA

1. दिगागते—that is दिगागते पण्ये—विषयाधिकरणे ऽगो । दिशः (देशान्तरात्) आगतम् । सुपसुपा । तस्मिन् ॥ दिग्ग्लामम्—दिशः (देशान्तरात् प्राप्तः) लाभः । तद्व्युक्तम् । Refers to पण्यम् । उक्तकर्म of दाप्यः ।) construe—असौ पण्यम् राज्ञा दाप्यः ॥ सोदयं—उदयेन वृद्ध्या सह वर्त्तमानम् । or सहोदयम् । Refers to पण्यम् ।

255. If buyer does not take the sold good, then loss if any is to be made up by the buyer.

विक्रीतमपि विक्रेयं पूर्वक्रेतर्यगृह्णति ।

हानिश्चेत् क्रेतुदोषेण क्रेतुरेव हि सा भवेत् ॥ २५५ ॥

Prose—विक्रीतमपि पण्यं पूर्वक्रेतरि अगृह्णतिसति विक्रेयं भवेत् । चेत् (यदि) क्रेतुदोषेण हानिः स्यात्, तदा सा हानिः क्रेतुरेव भवेत् ॥

Beng.—विक्रीत वस्तु पूर्वक्रेता यदि ना नेष्ट, तवे पुनराश्रय आके अत्र विक्रय करा याईवे । आर क्रेतृदोषे यदि विक्रेतार हानि वा ऋति ह्य, तवे से ऋति पूर्वक्रेताव बहन करिते इईवे ।

Eng.—If a buyer does not take a good, sold to him then it can be resold again ; and if loss accrues or ensues somehow in this then this loss will be borne by the first buyer (पूर्वक्रेता) ।

Mita.—किञ्चयदा पुनर्जातानुशयः क्रेता पण्यं जिघृक्षति, तदा “विक्रीतमपि पण्यमन्यत्र विक्रेयम् । यदा पुनर्विक्रेता दीयमानं क्रेतान् गृह्णाति, तच्च पण्यं राजदैविकेनोपहतं, तदा क्रेतुरेवासौ हानिर्भवेत् पण्याग्रहणरूपेण क्रेतृदोषेण नाशितत्वात् ॥ २५५ ॥

CHARCHA

1. अगृह्णति—ग्रह+शत् । ७मी १ वचन । Pred to पूर्वक्रेतरि (wh has भावे ७मी) । The अग्रहण is due to this अनुताप—that he is deceived due to this.

2. क्रेतृदोषेण—हेतौतया वा करणे तया । The दोष or loss of पण्य due to राजन् वा दैव दोष or due to fall of price etc is to be borne by पूर्वक्रेता । cp.—“क्रेतृदोषेण नाशितत्वात्” ॥ हानि here is (acc. to विश्वामेश्वर) राजदैविक । But हानि may be due to fall of price of the good after it is first sold

256. The seller is to bear the loss if after asking by the buyer, the good is damaged due to royal or divine dispensation.

राजदैवोपघातेन पण्ये दोषमुपागते ।

हानिर्विक्रेतुरेवासौ याचितस्याप्रयच्छतः ॥ २५६ ॥

Prose.—राजदैवोपघातेन पण्ये दोषमुपागते, याचितस्य (सम्बन्धे) अप्रयच्छतः विक्रेतुरेव असौ हानिः स्यात् (न तु क्रेतुर्हानिः) ।

Beng.—विक्रेता प्रार्थित इईयाँ यदि विक्रीत द्रव्य क्रेताके ना देय, तखन बाजजग्न वा दैवकृत आघाते वा कारणे पण्येण दुष्टता (ऋति) देखा दिले, सेई ऋति विक्रेतावई इईवे ।

Eng.—If the seller does not give the sold good to the buyer even if asked, then the subsequent loss due to revolution or divine dispensation will be of the seller (विक्रेता) ।

Mita.—अपिच, तदा पुनः क्रेता प्रार्थयानमपि पण्यं विक्रेता न समर्पयति अजातानुशयोपि, तच्च राजदैविकेनोपहतं भवति, तदासौ हानिर्विक्रेतुरेव । अतोऽन्यददुष्टं पण्यं विनष्टसदृशं क्रेत्रे देयम् ॥ २५६ ॥

CHARCHA

1. राजदैवोपघातेन—राजन् here is राजकृत by लक्षणा, and दैव is दैवकृत by लक्षणा । राजा च दैवश्च राजदैवम्, समाहार by “अभ्ययनतोऽविप्रकृष्टानाम्—” । तेन उपघातः (आघातः विपद इत्यर्थः) ततत् । तेन । करणे तया is better here due to क्रिया in दोषमुपागते ॥ or राजदेवे भवम् can give राजदैविकम् with ठञ् and उभयपदबुद्धि (अनुशक्तिकादि) or irregular उत्तरपदबुद्धि as in गुरुलाघवम् पितृपैतामह & पुलपौत्रिकम् । see ante also. st. 197 etc.

257, If seller again resells good without buyer's permission then he is to pay fine double the value of the good &c.

अन्यहस्ते च विक्रीय दुष्टं वा अदुष्टवद् यदि ।

विक्रीणीते दमस्तत्र मूल्यात्तु द्विगुणो भवेत् ॥ २५७ ॥

Prose—यदि पण्यम् अन्तहस्ते विक्रीय पुनः विक्रीणीते, यदि च दुष्टं (पण्यम्) अदुष्टवत् विक्रीणीते, तदा तत्र मूल्यात् (पण्यमूल्यात्) द्विगुणः दमः भवेत् ।

Beng.—यदि केह कोन पण्य एकजनके बिक्रय करिया पुनबाय अपरके, ताहा बेचे, वा यदि दुष्टदवा अदुष्टबलिया बेचे, से खुले पण्य द्रवामूल्ये द्विगुण अर्थ दण्ड हईवे ।

Eng.—If any one after selling a good to one resells it (without the buyer's permission), or sells a damaged good as if new, then he is to pay a fine double the amount of the sold good.

Mita—किञ्च यः पुनर्विनैव अनुशयम् एकस्य हस्ते विक्रीतं पुनरन्यस्य हस्ते विक्रीणीते, सदोषं वा पण्यं प्रच्छादितदोषं विक्रीणीते, तदा तत्पण्यमूल्यात् द्विगुणो दमो वेदितव्यः । [नारदेनाप्यत्र विशेषोदशितः—“अन्यहस्ते च विक्रीय योन्यस्मै तत्प्रयच्छति । द्रव्यं तद्द्विगुणं दाप्यो विनयस्तावदेव तु । निर्दोषं दर्शयित्वा तु सदोषं यः प्रयच्छति । स मूल्याद्द्विगुणं दाप्यो विनयं तावदेव तु ।” इति ॥ सर्वश्चायं विधिरदत्तमूल्ये पण्ये द्रष्टव्यः । अदत्तमूल्ये पुनः पण्ये बाड्मात्रकृत्ये क्रेतविक्रतोनियमकारिणः समयाच्चे (exception where there is stipulation between क्रेता+विक्रेता) प्रवृत्तौ निवृत्तौ वा न कश्चिदोषः । यथाह नारदः—“दत्तमूल्यस्य पण्यस्य विधिरेष प्रकीर्तितः । अदत्ते अन्यत्र समयान्नविक्रेतुरविक्रयः” ॥ इति] ॥ २५७ ॥ Charcha—Easy.

258. There should be no remorse after transaction carefully done ; if still remorse arises then there should be a fine of one sixth amount.

क्षयं वृद्धिं च वणिजा पण्यानामविजानता ।

क्रीत्वा नानुशयः कार्यः कुर्वन्षड्भागदण्डभाक् ॥ २५८ ॥

Prose—पण्यानां क्षयं (मूल्यक्षयं) वृद्धिं (मूल्यवृद्धिम्) अविजानता वणिजा क्रीत्वा अनुशयः न कार्यः । अनुशयं कुर्वन् षड्भागदण्डभाक् भवेत् ।

Beng.—परीक्षा करिया किनिबार समय पण्येर मूल्येर झास वा बृद्धि ना जानिया किनिबार जग्न पवे आर अनुशय वा अनुताप चले ना । (मूल्या अधिके क्रय हईयाछे वा कम मूल्ये विक्रय हईयाछे—एतावे तनुताप, परीक्षित तावे किनिबार पर कोन पक्केई आर चले ना) । तथापि यदि क्रेता वा विक्रेता परे एतावे अनुताप करे, तवे राजाव निकट द्रवामूल्येर षठांश मूल्या दण्ड दिते हईवे ।

Eng.—If one does not well know the less or higher current price of a good, but only transacts the same with another after due consideration then no remorse or repentance should not be entertained by either of them ; if still one of them do create repentance later on then he is to pay a fine of one sixth amount of the value of the good.

Mita—विक्रयानुशयोभिहितः । क्रीतानुशयस्वरूपं तु प्राक् प्रपञ्चितम् । तदुभयसाधारणं धर्ममाह—परीक्षितक्रीतपण्यानां क्रयोत्तरकालं क्षयकालपरिमाणतः अर्धकृतां वृद्धिमपश्यता क्रेता अनुशयः न कार्यः । विक्रेता च महार्धनिवन्धनं पण्यक्षयमपश्यता नानुशयितव्यम् । वृद्धिक्षयपरिहाने पुनः क्रेतुविक्रतोरनुशयः भवतीति व्यतिरेकादुक्तं भवति । [अनुशयकालावधिस्तु नारदेन उक्तः—“क्रीत्वा मूल्येन यः पण्यं दुःक्रीतं मन्यते क्रयो । विक्रेतुः प्रतिदेयं तत् तस्मिन् अहन्व-
निक्षतम् । द्वितीयेहि दत्तं क्रेतामूल्यात् त्रिंशत्तमारहेत् । द्विगुणं तु तृतीयेहि परतः क्रेतुरेव तत् ॥” इति] । अपरीक्षित क्रयविक्रये पुनः पण्यवर्गपण्यनिवन्ध-
नानुशयावधिः “दशैकपञ्चसप्ताहे” इत्यादिना दर्शितं यत् । तद्वन्धनाचोपसृत्वा-

वृद्धिक्षयपरिज्ञानस्य अनुशयकारणत्वमवगम्यते । यथा—गण्यपरीक्षाविधिवत्त्वात् यद्यदोषाणामनुशय कारणत्वम् अतः पण्यदोषतद्वृद्धिक्षयकारण-त्रितयाभावे अनुशय कालाभ्यन्तरेपि यद्यनुशयं करोति तदा पण्यषड्भागं दण्डणीयः । अनुशय-कारणसदभावेपि अनुशयकालातिक्रमेण अनुशयं कुर्वतः अयमेव दण्डः । उपभोगेन अविनश्वरेषु स्थिरार्थेषु अनुशयकालातिक्रमेण अनुशयं कुर्वतः मनुक्तो दण्डो द्रष्टव्यः—
“वरेण तु दशाहस्य न दद्यात् नापि दापयेत् । आददानो ददच्चैव राज्ञा दण्ड्यः शतानिषट्” ॥ इति ॥ २५८ ॥ इति विक्रयासम्प्रदानं नाम प्रकरणं समाप्तम् ॥

CHARHCA

1. क्षयं वृद्धिम् अविज्ञानता—If the transaction is of सुपरीक्षित-द्रव्य but without paying heed to price, then there should be no remorse ; but if still at a later time, either the seller or buyer creates and shows repentance, then he is rather to be fined by the king. See Mita also for details here.

2. षड्भाग—षट् (षष्ठः) भागः इति षड् भागः । कर्मणा । here षट् means षष्ठ by the dictum “संख्याशब्दस्य वृत्तिविषये कश्चित् पूरणार्थ-त्वमिष्यते” । See our तपः षड्भागमक्षय्यम् in sak III. षड्भागः दण्डः । कर्मणा । षड्भागदण्डं भजति इति षड्भागदण्डभाट् with ण्विप्रत्यय । construe अनुशयं कुर्वतं वणिक् दण्डभाग् भवेत् ॥

[The section on business by united effort or co-operation—समवायव्यवसाय]

Remark—सम्भूय means मिलित्वा by co-operation, and समुत्थान is an enterprise or business. Such cooperative business involves विवादपद or litigation if the parties do not act acc. to promise or contract as to loss, profit and share So here Vijnaneshwara says—‘सम्भूयसमुत्थानं नाम विवादपदमिदानीमभिधीयते—

259. Loss and profit in co-operative business should be acc. to capital laid out or promise or contract

समवायेन वर्णिजां लाभार्थं कर्मकुर्वताम् ।

लाभालाभौ यथाद्रव्यं यथा वा संविदाकृतौ ॥ २५९ ॥

Prose—समवायेन (मिलितकर्मकरणेन) लाभार्थं कर्मकुर्वतां वर्णिजां लाभालाभौ यथाद्रव्यम् (द्रव्यार्थे दत्तधनानुसारेण) वा संविदा (समयस्वरूपप्रतिश्रुत्या) कृतौ (स्थिरीकृतौ वेदितव्यौ) ।

Beng.—“आमरा मिलিত ভাবে কর্ম করিব” এইরূপ সমবায় বা মিলিতপ্রথায় লাভের জন্ত যে বণিগাদিগণ বাবসায় কর্ম করে, তাতে পণ্যদ্রব্যজন্ত প্রদত্তধনানুসারে বা পরস্পর মধ্যে প্রতিশ্রুতি অনুসারে লাভলাভ স্থিरीকৃত হইবে ।

Eng.—Traders carrying on business on co-operative system (সমবায়প্রথা) should get profit or loss according to

money laid out for buying merchandise (पण्यद्रव्य) or according to mutual agreement or contract.

Mita—"सर्वे वयं इदं कर्ममिलिताः कुर्मः" इत्येवं रूपा संप्रतिपत्तिः समवायः (समवाय here is mutual understanding that we will do this unitedly) । तेन ये वणिक्-नटनर्त्तकप्रभृतयः लाभलिप्सवः प्रातिस्विकं (according to his own) कर्म कुर्वन्ते, तेषां लाभालाभौ उपचयापचयौ "यथाद्रव्यं" येन यावद्धनं पण्यग्रहणाद्यर्थं दत्तं तदनुसारेण अवसेयौ । यद्वाप्रधान-गुणभावपथ्यालोचनया "अस्य भागद्वयम् अस्य एको भागः" इत्येवं रूपया "संविदा" समयेन यथा संप्रतिपन्नौ तथा वेदितव्यौ ॥ २६६ ॥

CHARCHA

1. समवायेन—सम्+अव+अय घञ्=समवाय acting in union ; in co-operation ; तेन । करणे ३या ॥ लाभार्थम्=लाभाय इदम् लाभार्थम् । नित्यं तत् of ४र्थी तत् class. adv Qual कुर्वताम् (in कर्म कुर्वताम्) ।

2. यथाद्रव्यम्—द्रव्य is here both धन (capital) and पण्यद्रव्य । That is, पण्यजन्य दत्तधन । द्रव्यस्य अनतिक्रम इति यथाद्रव्यम् acc. to capital given for पण्यद्रव्य । अव्ययीभाव । adv. qual. कृतौ ॥ संविदा—संविद is समय or promise of understanding i.e. mutual agreement or contract. करणे ३या ॥ See also Mita

260. Loss in समवाय due to one's misdeed or carelessness should be made up.

प्रतिषिद्धमनादिष्टं प्रमादाद् यच्च नाशितम् ।

स तद्दद्याद् विप्लवाच्च रक्षिताद् दशमांशभाक् ॥ २६७ ॥

Prose—प्रतिषिद्धम् ("इदं पण्यम् इत्थं न व्यवहर्त्स्यम्" इति प्रतिषिद्ध-पण्यम्), अनादिष्टम् (यस्मिन् पण्ये किमपि व्यवहारानुज्ञानं नास्ति, तत् अनादिष्टं

पण्यम्) आचरता, तथा प्रमादात् यच्च (पण्यं) येन नाशितम्, सः (येन नाशितं सः) तद् दद्यात् (अन्यवणिग्भ्यो क्षतिपूरणरूपेण दद्यात्) । च (किन्तु) विप्लवात् (राष्ट्रविप्लवात्) रक्षितात् पण्यात् सः रक्षिता दशमांशभाक् भवेत् ।

Beng.—“ए द्रव्य एतावे वेचाकेना करिबे ना” এইরূপ প্রতিষिদ্ধ পণ্য, আর যে পণ্যেব বেচাকেনা কোন নির্দেশ নাই তাদৃশ অনাদিষ্ট পণ্যের যথেষ্ট ব্যবহার করিতে যাইয়া বা নিজ অসাবধানতা-বশতঃ যে পণ্য নষ্ট হইবে, তা হইলে যে নষ্ট করিবে সে অত্রদের সেই ক্ষতিপূরণ দিবে । আবার যদি কেহ রাষ্ট্রবিপ্লব হইতে কোন পণ্যদ্রব্য বক্ষা করে, তবে রক্ষিতা, রক্ষিতদ্রব্যের দশমাংশ পাইবে ।

Eng.—In dealing with a পণ্য otherwise (as instructed), or in dealing with a পণ্য where no instruction is given, or if out of one's carelessness some merchandise is lost, then it is to be made up to other partners ; but if one save some merchandise out of revolution, then the saviour is to get one tenth value of this (evidently in addition to his share in the co-operative business.)

Mita—কিন্তু তেঁরা সম্মুখপ্রচরতা মন্ড্রে “পণ্যমিদম্ ইত্থং ন ব্যবহর্স্যম্” ইতি “প্রতিষিদ্ধম্” আচরতা যত্রাশিতম্, “অনাদিষ্ট” অনুজ্ঞাত বা কুর্বাণে, তথা “প্রমাदात्” প্রজ্ঞাহীনতয়া বা যেন যত্রাশিতং স তৎ পণ্যং বণিগ্ভ্যো দদ্যাৎ । য পুনস্তেঁরা (সম্মুখ কুর্বাঁতা) মন্ড্রে চৌররাজাদিজনিতাত্ ব্যসনাত্ পণ্যং পালয়তি - স “তস্মাত্ রক্ষিতাত্ পण्याত্ দশমাংশং লভতে” ॥ ২৬৭ ॥

CHARCHA

1. প্রতিষিদ্ধ. অনাদিষ্ট—Refers to পণ্য (which is obj. of আচরতা &c. understood). প্রমাदात् has হেতৌ ১মী ।

2. विप्लवात्—mainly it refers to राष्ट्रविप्लव। comp. “दुर्भिक्षेराष्ट्रविप्लवे” in hito. Mit takes it as व्यसन् due to both चौर and राष्ट्रविप्लव। अपादाने १मी by “भीत्रार्थानां भयहेतुः”। If here रक्षितात् is the reading then रक्षितात् has अपादाने १मी ॥ The reading here is also is “रक्षिता दशमांशभक्” this is more forceful and easy of understanding due to mention of the nom. Here “च” in विप्लवाच्च has sense of पक्षान्तर ॥

261. King's due revenue is to be given ; and punishment in selling of prohibited articles.

अर्धप्रक्षेपणाद्विशं भागं शुल्कं नृपो हरेत् ।

व्यासिद्धं राजयोग्यञ्च विक्रीतं राजगामि तत् ॥ २६१ ॥

Prose—अर्धप्रक्षेपणात् (राजा अर्धनिर्द्धारणात् हेतोः), नृपः विशं भागं (मूल्यात् विंशतितममंशं) शुल्कं (शुल्कस्वरूपं) हरेत् (गृहीयात्) । व्यासिद्धम् (अन्यत्र न विक्रेयमिति राजा प्रतिषिद्धं) राजयोग्यं च पण्यं विक्रीतं (राजाण्यया विना विक्रीतं) चेत् तत् (पण्यं) राजगामि भवेत् ।

Beng.—राजा मूल्य निर्धारण कबेन बलिया, राजा शुल्क वा आय कर स्वरूप मूल्ये कूडि भागेर एक भाग पाईबेन । “ईहा अत्र विक्रय करिबेन” এইরূপ বাজনিষেধ থাকিতেও (यथा मृदादि) अथवा राजघोषाग्य मबकतादि बाज्राके ना जानाईया विक्रय करिने, राजाई सब पण्य पाईबेन ।

Eng.—As the king fixes the price of commodities or merchandise so he is entitled to one-twentieth part as revenue (or income tax) ; but the whole of पण्य will go to the king if any prohibited article (as wine etc) or

gems fit for kings are sold without prior intimation to the king.

Mita—“इयतः पण्यस्य इयन्मूल्यम्” इत्यर्थः, तस्य “प्रक्षेपणात्” राजतो नित्यणात् हेतोः असौ मूल्याद् विंशतितममंशं शुल्कार्थं राजा गृहीयात् । यत् पुन- “व्यासिद्धम्” “अन्यत्र न देयम् इति राजा प्रतिषिद्धं, यच्च राजयोग्यं मणिमणि- क्वाद्यप्रतिषिद्धमपितद्राने अनिवेद्य लाभलोभेन विक्रीतं चेत् (तत्) राजगामि । मूल्यदाननिरपेक्षं तत्सर्वं पण्यं राजा अपहरेदित्यर्थः ॥ २६१ ॥

CHARCHA

1. अर्धप्रक्षेपणात्—अर्ध=मूल्य । प्रक्षेपण is fixing (निर्धारण) ; अर्धस्य प्रक्षेपणम् । तस्मात् । हेतौ १मी ।

2. विशम् भागम्—It may mean both one twentieth of sale price or 1/20th of the profit Mit seems to take it in the first sense.

3. व्यासिद्धम्—वि+आ+सिध क । It means prohibition as not to sell to other. Q. पण्यम् ।

262. Punishment in showing wrong weight or seceding from the point of revenue or in selling stolen goods

मिथ्यावदन् परीमाणं शुल्कस्थानादपासरन् ।

दाप्यस्त्वष्टगुणं यश्च सव्याजक्रय-विक्रयी ॥ २६२ ॥

Prose—परीमाणं (परिमाणं वा) मिथ्यावदन् (गोपनं कृत्वा), शुल्क- स्थानात् अपासरन् (अपगतो भूत्वा शुल्कमदत्त्वा च), यश्च सव्याजक्रयविक्रयी (विवादास्पदीभूतं पण्यं क्रीणाति विक्रीणीते वा)—स पण्यात् अष्टगुणं दण्डं दाप्यः (राजा दाप्यः) ।

Beng.—এ পণ্য পরিমাণ কম দেখাইয়া পণ্যপরিমাণ গোপন

করে, বা কর কাকিদিবার ভুল যে শুদ্ধস্থান হইতে দূরে সরিয়া থাকে, বা যে চোরাইমাল বা অতের দ্রব্য ক্রয় বিক্রয় করে—এই তিনপ্রকার ব্যক্তিই পণ্যমূল্যের আটগুণ দণ্ডে দণ্ডিত হইবেন।

Eng.—If one shows less amount of commodities (and suppresses weight, accounts), or if anyone secedes from the place of taxation (and thus evades Incometax), or if anyone carries on transaction of stolen and other's good—then all these will have to pay a fine eight times as much as the price of goods (thus sold).

Mita—যঃ পুনর্বণিক্ শুল্কবৃদ্ধনার্থ পণ্যপরিমাণ নিবৃত্তে, শুল্কগ্রহণস্থানাত্ বা অপসরতি, যশ্চ “অস্যেদম্ অন্যস্য ইদং বা” ইত্যেবং বিবাদাস্পদীভূতং পণ্যং ক্রীণাতি বিক্রীণোতি বা তে সৰ্বে পণ্যাদষ্টগুণং দণ্ডনীয়াঃ ॥ ২৬২ ॥

CHARCHA

1. পরীমাণম্ মিথ্যাবদন্—Both পরীমাণ and পরিমাণ are correct by the dictum “কিপ্ণবাদৌ কচিৎ উপসর্গস্য দীর্ঘত্বম্”। falsification of weight and amount etc. of goods sold.

2. সব্যাজ etc.—ব্যাজ is falsehood. ব্যাজেন সহ বর্তমানম্, সব্যাজম্, বহু। ক্রয়বিক্রয়ৌ, দ্বন্দ্ব। সব্যাজঃ ক্রয়বিক্রয়ঃ অস্তিঅস্য ইতি মত্বর্থ ইনিঃ। সব্যাজক্রয়বিক্রয়ৌ transacting stolen goods or other's good.

263. Punishment of officer in taking স্থলজকর while one is crossing a river by boat.

তারিকঃ স্থলজং শুল্কং গৃহ্ণন্ দাপ্যঃ পণান্দশ।

ব্রাহ্মণপ্রতিবেশ্যানামেতদেবানিমন্ত্রণে ॥ ২৬৩ ॥

Prose—তারিকঃ (তারণে নিযুক্তঃ রাজপুরুষঃ) স্থলজং শুল্কং (অন্যায়েম) গৃহ্ণন্ দশপণান্দ দাপ্যঃ। (বিধবশ্রাদ্ধাদৌ) ব্রাহ্মণপ্রতিবেশ্যানাম্ অনিমন্ত্রণে অপি এতদেব (এতৎপরিমাণং পণং) বেদিতব্যম্।

Beng.—নৌকাতরণ স্থানে নিযুক্ত রাজপুরুষ যদি স্থলজকর বা শুদ্ধ অথবা আদায় করে, তবে সে দশপণ দণ্ড দিবে। আর বৈধবশ্রাদ্ধে যদি প্রতিবেশী শ্রুতসম্পন্ন ব্রাহ্মণের নিয়ন্ত্রণ না হয়, তবে যে একপণ করিবে তারও দশপণ দণ্ড হইবে।

Eng.—If the king's officer appointed in crossing ghats realise wrongfully land revenues; then in so doing he is to pay a fine of ten panas; and one not inviting alearned Brahman, his near neighbour in a sraddha on grand scale, should be similarly fined.

Mita—অপি চ, শুল্কং হি দ্বিবিধং—স্থলজং জলজং চ। তত্রস্থলজম্—‘অর্ঘ্য-প্রক্ষেপণাদিংশং ভাগং শুল্কং নৃপো হরেৎ’ (ব্য০ ২৬১) ইত্যত্রোক্তম্। জলজং তু মানবে-ঃমিহিতম্ ‘পণং যানং তরে দাপ্যং পুরুষোঃপণং তরে। পাদং পশুশ্চ যোষিচ্চ পাদার্থং রিক্তকঃ পুমান্ ॥ ভাণ্ডপূর্ণানি যানানি তার্য দাপ্যানি সারতঃ। রিক্তভাণ্ডানি যত্রিচ্চিত্তপুমাংসশ্চাপরিচ্ছদাঃ ॥ গর্ভিণী তু দ্বিমাঙ্গাদিস্থিতা প্রব্রজিতো মুনিঃ। ব্রাহ্মণা লিঙ্গিনশ্চৈব ন দাপ্যাস্তারিকং নরাঃ ॥’ ইতি ॥ শুল্কদ্বয়েঃপ্যয়মপরো বিশেষঃ—‘ন ভিক্ষাকার্ষণমস্তু শুল্কং ন শিল্পবৃদ্ধৌ ন শিশৌ ন দ্রুতে। ন মৈক্সলম্বে ন হৃতাবশেষে ন শ্রোত্রিয়ে প্রব্রজিতে ন যজ্ঞে ॥’ ইতি ॥ তর্যতেঃজেনেতি তরঃ নাবাদিঃ, তজ্জন্যশুল্কেঃপি কৃতস্তারিকঃ? (তারিকঃ) স যদা স্থলোদ্ধবং শুল্কং গৃহ্ণাতি তদা দশপণান্দণ্ডনীয়ঃ। বেশো বেশম্, প্রতিবেশ ইতি স্ববেশমাভিমুখং স্ববেশমপার্বস্বং চোচ্যতে; সত্র ভবাঃ প্রতিবেশ্যাঃ (?) ব্রাহ্মণাশ্চ তে প্রতিবেশ্যাশ্চ ব্রাহ্মণপ্রতিবেশ্যাঃ, তेषাং শ্রুতবৃত্তসংপন্নানাং শ্রাদ্ধাদিষু বিধবে সতিঅনিমন্ত্রণে এতদেক দশপণাত্মকং দণ্ডনং বেদিতব্যম্ ॥ ২৬৩ ॥

CHARCHA

1. तारिकः—तयते अनेन इति तृ+अप्करणे=तरः a boat. तत्र नियुक्त इति ठक् (by the rule “तत्र नियुक्तः”) = तारिकः an officer engaged in crossing ghats to realise जलज tax and revenue there. The reading everywhere and in Mitakshara too is तरिक, but in the sense of नियुक्त वा अधिकृत the form should be तारिकः। If तरिक is the पाठ here, then defend thus—तर is boat. स अस्ति अस्य कार्यत्वेन इति तर+ठन्=तरिकः an officer with ref. to boat. Here मत्वर्थीय ठन् comes by the rule “अत इनिठनौ” or if तरि boat is taken as the base then also with ठक् we get=तारिक in the sense अत्र नियुक्त वा अधिकृत। So we prefer the reading तारिक here. Such water officers should not realise land revenues. Then they will be so fined.

2. ब्राह्मणप्रातिवेश्यानाम्—Vijnaneshwara says “वेशो वेशम्। स्ववेशमाभिमुखम् (i.e. वेशस्य अभिमुखम् इति प्रतिवेशम्)...तत्र भवा प्रातिवेश्याः”। In प्रतिवेशम् we have अव्ययीभाव by the rule “लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये”। Then भवार्थे अत्र comes by the rule “अव्ययीभावाच्च” as in “परिमुखं भवं परिमुख्यम्”। But this is questionable; for Dikshit quotes here the varthka, “परिमुखादीनामेव इष्यते” and says “नेह—ऊपकूलः” and then परिमुखादि list does not include प्रतिवेश, nor it is an आकृतिगण। So better proceed thus—वेशम् प्रतिगतः इति प्रतिवेशः, प्रादितत्। प्रतिवेशे भव इति दिगादिभ्योयत्=प्रतिवेश्यः। or better वेशे भव or साधु=वेश्य for दिगादि list has देश देश etc. and not प्रतिवेश or परदेश etc. Then प्रतिष्ठितः (समीपस्थितः) वेश्यः। स एव इति प्रातिवेश्यः। स्वार्थे अण्

or चतुर्वर्णादित्वात् स्वार्थे व्यञ् ॥ See पारदेश्य also in 152&c. ब्राह्मणाश्च ते प्रातिवेश्याश्च। तेषाम्।

264. Share of such समवायव्यवसायी if he dies abroad should go to his दायदपुत्रादि।

देशान्तरगते प्रेते द्रव्यं दायदवान्धवाः।

ज्ञातयो वा हरेयुस्तदागतास्तेर्विना नृपः ॥ २६४ ॥

Prose—(सम्भूयकारिणां मध्ये कस्मिंश्चित्) देशान्तरगते प्रेते सति तस्य द्रव्यं दायदवान्धवा ज्ञातयो वा, तदागताः वा (देशान्तरागता सम्भूयकारिवणिजः वा) हरेयुः (गृहीयुः)। तैः विना (एतेषां सर्वेषामभावे) नृपः गृहीयात्।

Beng.—समवाय बावसायिदेव मध्ये कौन बणिक् यदि विदेशे याईय। मृत हय, तबे ताव अंश पुत्रादि दायद, तद भावे (मातुलादि बान्धव) तदभावे ज्ञातिगण, तदभावे याहारा ताव विदेशेर सजीछिल, ए सर्वाभावे नृपतिई एई अंश पाईवे।

Eng.—If any one of co-operative traders die abroad then his share will go to his sons etc, or to his maternal relations, or to kindreds or to those who went abroad with him as the case may be; if all such heirs are not available then the king will get it. (See Mita for details here).

Mita—देशान्तर मृतवणिक् रिक्थं प्रत्याह—

यदा सम्भूयकारिणां मध्ये यः कश्चिदेशान्तरगतो मृतस्तदा तदीयमंशं दायदाः पुत्राद्यपत्यवर्गाः, बान्धवाः मातृपक्षा मातुलाद्याः, ज्ञातयोऽपत्यवर्गव्यतिरिक्ताः सविण्वा वा, आगताः सम्भूयव्यवहारिणो वे देशान्तरागतास्ते वा गृहीयुः। तैर्विना दायदाद्यभावे राजा गृहीयात्। [‘वा’ शब्देन च दायदादीनां वैकल्पिकमधिकारं दर्शयति। पौर्वापर्यनियमस्तु ‘पत्नी दुहितर’ (व्य० १३५)]

इत्यादिना प्रतिपादित एवात्रापि वेदितव्यः । शिष्यसब्रह्मचारिब्राह्मणनिषेधो
वणिक्प्राप्तिश्च वचनप्रयोजनम् । वणिजामपि मध्ये यः पिण्डदानार्णदानादिसमर्थः
स गृह्णीयात् । सामर्थ्यविशेषे पुनः सर्वे वणिजः संसृष्टिनो विषय्य गृह्णीयुः ।
तेषामप्यमावे दशवर्षा दायदायागमनं प्रतीक्षानागतेषु स्वयमेव राजा गृह्णीयात्
तदिदं नारदेन स्पष्टीकृतम् 'एकस्य चेत्स्यान्मरणं दायदोऽस्य तप्दाप्नुयात् ।
अन्यो वाऽसति दायदे शक्ताश्चेत्सर्वे एव ते ॥ तदभावे तु गुप्तं तत्कारयेद्दशवत्सरान् ।
अस्वामिकमदायादं दशवर्षास्थितं ततः ॥ राजा तदात्मसात्कुर्वदिवं धर्मो न हीयते ॥'
इति ॥ २३४ ॥

CHARCHA

1. तदागताः—तस्मात् देशान्तरात् आगताः, तदागता, सुप्रसूता ।
Those traders who were with him abroad. Here this
shloka shows special inheritance by co-operative traders
excluding शिष्य-सब्रह्मचारिण् etc, stated before. Thus Mita
says "शिष्यसब्रह्मचारि ब्राह्मणनिषेधो वणिक् प्राप्तिश्च (इति) वचनप्रयोजनम्" ॥

265. A deceiver among such co-operative traders
should be ousted ; this section-rule applies to agriculturists,
artists etc.

जिह्वां त्यजेयुर्निर्लाभमशक्तोऽन्येन कारयेत् ।

अनेन विधिराख्यात ऋत्विक्-कर्णक-कर्मिणाम् ॥ २६५ ॥

Prose—(सम्भूयवणिजां मध्ये) जिह्वां (वञ्चकं) निर्लाभम् यथातथा
(लाभमदत्त्वा) त्यजेयुः (अन्येवणिजः तं वहिष्कुर्युः) । एषांमध्ये अशक्तः अन्येन
(कर्म) कारयेत् । अनेन (उक्तकथनेन) आख्यातः विधिः ("लाभालाभौ
यथाद्रव्यम्" इत्यादिविधिः) ऋत्विक्-कर्णककर्मिणाम् अपि स्यात् ।

Beng.—मञ्जुय वावसाग्निगणेश मध्ये केह यदि जिह्वा वा वञ्चक

प्रमाणित हय, उक्ते ताके लाभादि ना दियाई सम्भवार इहेछे बहिष्कृत
करिबे । एदेर मध्ये केह कार्यो अपावरग इहेने, से अत्रके दिया
निज काज कराइबे । सम्भवेतकारिवणिक्देर प्रापाभागादि यैरूप
कथित इहेन, श्रद्धिक (पूरोहित वर्ग) कृषिजीवी एवं शिल्पीजीवी
गणेश्वर तादृश वावसा खांमिबे ।

Eng.—If any one of these co-operative traders be
proved a deceiver then he is to be turned out of the union
without giving any profit ; if any one is unable to do
his own work then he will have it done by other ; the rule
of distribution of shares among the priests (sacrificers),
the agriculturists, and artisans too should be the same
as said here (in "लाभालाभौ यथाद्रव्यम्") ।

[ऋत्विक् is used here in the general sense of all priests
& senators—see Mita]

Mita—किञ्च "जिह्वा" वञ्चकः, "तं निर्लाभं" निर्गतलाभं लाभमाच्छिद्य
तत्त्यजेयुर्वहिष्कुर्युः । यश्च सम्भूयकारिणां मध्ये भाण्डप्रत्यवेक्षणादिकं कर्तुमसमर्थः
असौ अन्येन "स्वकं कर्म" भाण्डभारवहन—तदायव्ययपरीक्षणादिकं कारयेत् ॥
प्रागुपदिष्टं वणिग्धर्मम् ऋत्विगादिष्वपि अतिदिशति—"अनेन" "लाभालाभौ
यथाद्रव्यम्" इत्यादि वणिग्कर्मकथनेन "ऋत्विजां" होत्रादीनां कृषीवलानां नटनर्त्तक
तक्षादीनां च शिल्पकर्मजीविनां विधिर्वर्त्तनप्रकार आख्यातः ॥ [तत्रच ऋत्विजां
धनविभागे विशेषो मनुना दर्शितः—"सर्वेषामर्धिनो मुख्यास्तदर्थेन अधिनोपरे ।
तृतीयिनस्तृतीयांशश्चतुर्थांशश्च पादिनः" इति । अस्यायमर्थः ज्योतिष्टोमेन
"तंशतेन दीक्षयन्ति" इति वचनेन गवां शतं ऋत्विगानतिरूपे दक्षिणाकार्ये
विनियुक्तम् । ऋत्विजश्च होत्रादयः षोडश । तस्य कस्य कियानंश इत्यपेक्षाया-
मिदमुक्तते । सर्वेषां होत्रादीनां षोडशर्त्विजां मध्येये मुख्याश्चत्वारो
होत्रयुग्मद्वोद्गातारः, ते गौशतस्याधिनः सर्वेषां भागपूरणोपपत्तिवशात् अष्टाचत्वारि-

अध्वर्यवेन अध्वर्यवः अध्वर्यवः । अथरे मैत्रावरुण प्रतिप्रस्तात् प्राज्ञानच्छंसि प्रहे
तदधिने, तस्यमुख्योऽध्वर्यवः चतुर्विंशतिरूपेण अध्वर्यवः । ये पुनस्त
अधिच्छावोर्कनेष्ट आग्नीध्रप्रतिस्तारस्ते तृतीयिनः मुख्याश्च
तृतीयोऽध्वर्यवः तृतीयांशभाजः । ये तु पादिनः प्रावस्तु-नेतृपोत्
मुख्यभागस्य यश्चतुर्थांशं द्वादशागोः तद्राजः ।] ननु कथमयं अंशः
न तावदत्र सम्यः, नापिद्रव्य समवायः, नापिबचनम्—यद्वात् ३
स्यात् ? अतः “समस्यादभ्रतत्वात् इति न्यायेन सर्वेषां स
कर्मानुरूपेण वा अंशभाक्त्वम् इति युक्तम् । अत्रोच्यते—
द्वादशाहे अध्वर्यवः तृतीयिनः पादिनः इति सिद्धवदनुवादो
प्रकृतिभूते ज्योतिष्टोमे अध्वर्यवचतुर्थांशभाक्त्वं मैत्रावरुण
अतो वैदिकर्द्धिप्रभृतिसमाख्यावलात् प्रागुक्तोऽनियमो
निरवद्यम्] ॥ इति सम्भूयसमुत्थानप्रकरणं समाप्तम् ॥

Note on Mitaksha

1. The division of half etc with
cows in द्वादशाहव्यापि ज्योतिष्टोम is :
“सर्वेषामधिनेः मुख्याः—” with respect
ज्योतिष्टोम the chief 4 priests होता
get in all half दक्षिणा of 100 i
50 can't be divided equally into
beings, so the chief four &
rest 52 will be divided 1/3
=24 ; third set 1/3 of 4
i.e.=52 in all ; thus 4
second set the next
मुख्यांशं i.e. 48—next
this मुख्यांश, last four

in the first अध्वर्यवः and this point or procedure may be
adhered to here as exact division can't be had in
ज्योतिष्टोम etc. such mode of अध्वर्यवभाग is done with ref
to and on the analogy of समाख्यभाग of vedic ऋद्धि i.e. vedic
अध्वर्यवस् etc, where exact half can't be determined.

अथ स्तेयप्रकरणम्

[The section on theft. Note that स्तेय is theft and
स्तेन is both thief and theft ; compare our Manu VII. 83
'न तं स्तेना नाभिन्ना हरन्ति' etc.]

Remark—साहस is forceful act or outrageous act even
before officers, whereas स्तेय is (i) stealing away not before
anyone (ii) स्तेय also constitutes in stealthy stealing before
द्रव्यस्वामी but denying the same. Punishment is stated
in both these kind of thefts. Thus here as introduction
Mitakshara has—

Mita—इदानीं स्तेयं प्रस्तूयते । तल्लक्षणं च मनुनाभिहितम्—“स्यात्
साहसं त्वन्वयवत्प्रसभं कर्म यत् कृतम् । निरन्वयं भवेत् स्तेयं कृत्वापन्हूयते
च यत्” इति । अन्वयवत्—द्रव्यरक्षिराजाध्यक्षादिसमक्षम् प्रसभं बलावहमेन
यत्परधनहरणादिकं क्रियते तत् साहसम् । स्तेयं तद्विलक्षणं निरन्वयं—द्रव्य-
स्वाम्यावसमक्षं वञ्चयित्वा यत् परधनहरणं तदुच्यते । यच्च सान्वयमपि कृत्वा
'न मयेदं कृतमिति' भयात् निन्दुते तदपि स्तेयम् ॥ नारदेनाप्युक्तम्—“उपायै-
र्विविधैरेषां छलयित्वाअपकर्षणम् सुप्तमत्तप्रमत्तेभ्यः स्तेयमाहुर्मनीषिणः” ॥ इति ॥

ग्राहकैर्गृह्यते चोरो लोप्त्रेण पदेन वा ।

पूर्वकर्मपराधी च तथा चाशुद्धवासकः ॥ २६६ ॥

Prose—ग्राहकैः (राजपुरुषैः), लोप्त्रेण (अपहृतद्रव्यैकदेशेन) वा पदेन (चौर्य-चिन्हेन, चौरपदानुसरणेन) चौरः गृह्यते । पूर्वकर्मपराधी चौरः गृह्यते, (तथा) अशुद्धवासकः (अज्ञातवासस्थानकः पलायित इत्यर्थः) अपि चौरः गृह्यते ।

Beng.—अपहृतद्रव्येण एकदेशेन देयिष्या वा कर्दमादिदेते चौरपदाङ्गानुसरणं द्वावा, राजपुरुषगणं चोवके धविबेन । ये पूर्वे चोर्धार्क्य हेतू चोव बलिष्या ख्यात, आर ये पलायित इहेया अज्ञात वासे (निर्धौज इहेया) धाके ताकेओ चोर बलिष्या धविबे ।

Eng.—By detecting a fragment of stolen goods, or finding out and pursuing footprints in muddy places, the police officer usually arrests thieves ; similarly a former notorious thief culprit is also arrested in theft cases, so also an absconding one is arrested as a thief (on suspicion).

Mita—तत्रतस्करग्रहणपूर्वकत्वादुदण्डनस्य, ग्रहणस्य च ज्ञानपूर्वकत्वात्, ज्ञानोपायं (चौरज्ञानोपायं) तावदाह—यः 'चौरोयम्' इति जनैर्विख्याप्यते असौ, ग्राहकैः राजपुरुषस्थानपालप्रभृतिभिः ग्रहीतव्यः । "लोप्त्रेण" अपहृतभाजनादिना वा चौर्य-चिन्हेन, नाशदेशादारभ्य चौर्यपदानुसरणेन वा ग्राह्यः । यश्च "पूर्व-कर्मपराधी" प्राक् प्रख्यातचौर्यः, अशुद्धः अप्रज्ञातः वासः स्थानं यस्य असौ "अशुद्धवासकः"—मोपि (चौर इति) ग्राह्यः ॥ २६६ ॥

CHARCHA

1. लोप्त्रेण—लोप्त्र here means अपहृतद्रव्यैकदेशः । तेन । करणे ङ्या ॥ पदेन-पद means चौर्य-चिह्न i.e. पादाङ्गानुसरण । पांशुकर्दमादिवर्त्ति पादाङ्कः पदं, तस्य पुरुषस्य पादेन सम्मितम् । करणे ङ्या ।

2. पूर्वकर्मपराधी—पूर्व कर्म i.e. चौर्य कर्म । तस्य वा स एव अपराधः । स अस्ति यस्य इति पूर्वकर्मपराधी (with मत्वर्थीय इति) । Refers to चौर । A culprit notorious for his previous theft. Such a culprit is usually गृह्यते as चौर on suspicion.

3. अशुद्धवासकः—अशुद्धः अप्रज्ञातः वासः यस्य स, अशुद्धवासकः । बहु । समासान्तकप् । Refers to चौर । An absconding one going hither & thither is also to be so arrested on suspicion ; or better अशुद्धः अपवित्रः वासः वासस्थानं वस्त्रं च यस्य, बहु । Such an one residing in filthy quarter and wearing dirty rags are to be arrested or searched to detect stolen good ; for a poor & a pauper can do anything out of poverty, cp "दुःश्रुतः किं न करोति पापम्" । or again शुद्ध is मूल्यशुद्ध—comp "द्रव्यं शुध्यतिमूल्येन ; व्ययः शुध्यति दानेन", so anything bought by usual price is faultless ; and अशुद्धवासक is one who wears unbought cloths or stray rags got, and one who now lives here, now there having no fixed rented habitation. Such vagrants are objects of suspicion even now-a-days, and are searched for stolen goods. Such interpretations of the word अशुद्धवासक is more natural ; अशुद्ध also is not seen to mean अप्रज्ञात, so we reject Vijmaneshwara's interpretation here

267-268. Such others are also to be arrested as thief on suspicion.

अन्येपि शङ्कया ग्राह्या जातिनामादिनिहवैः ।

दूतस्त्रीपानसक्ताश्च शूकभिन्नमुखस्वराः ॥ २६७ ॥

परद्रव्य-गृहाणां च पृच्छका गूढचारिणः ।

निराया व्ययवन्तश्च विनष्टद्रव्यविक्रयाः ॥ २६८ ॥

Prose—ये जातिनामादिनिहवैः (उपलक्षिताः), दूतस्त्रीपानसक्ताश्च, (ग्राहिभिः पृष्टाः) शुष्कभिन्नसुखस्वराः (शुष्कमुखा भिन्नस्वरा वा ये), ये च (निष्कारणं) परद्रव्यगृहाणां पृच्छकाः, गूढचारिणः, (तथा) निराया व्ययवन्तश्च विनष्टद्रव्यविक्रयाः च ये, ते अन्येपि शङ्कया (चौर्यशङ्कया) ग्राह्याः (राजपुरुष-ग्राहिभिः ग्राह्याः) ।

Beng.—याहारा जाति, नाम, देश, कुलादि डौड़ाईया बेड़ाय, यारा दूत क्रीडाय बेष्टाक्रीते ओ मष्टपाने आसक्त, यारा ग्राहि-पुरुष कर्तुक जिज्ञासित हईले शुक्लमुख युक्त ओ भिन्नस्वर युक्त इय, यारा निष्कारण पबद्रव्य (धनरत्न) ओ परगृह विषय जिज्ञासा करे, यारा पलाईया प्रच्छन्नबेशे बेडाय, यारा आयहीन अथच बायकारी, एवंग भग्न नष्ट भागु बासनादि विक्रय करे—सन्देहक्रमे तादेर ग्राहिपुरुष धरिते पारेन ।

Eng.—Police officers may arrest on suspicion those who suppress their caste, name and whereabouts, those who are addicted to gambling wine and public women, those who become pale-faced and of faltering speech on asking, who causelessly ask of other's goods and houses, who wander in disguise, who expends much though without income and who sell broken goods or materials etc.

Mita—किञ्च, न केवलं पूर्वोक्ता ग्राह्याः, किन्तु अन्येपि वक्ष्यमाणैर्लिङ्गैर्ग्राह्याः । “जातिनिहवेन”—नाहं शुद्ध इत्येवं रूपेण, नामनिहवेन—नाहं भित्ति इत्येवंरूपेण, [आदिग्रहणात् स्वदेशग्रामकुलाद्यपलापेन] च लक्षिताः ग्राह्याः । दूतपण्याङ्गनामधपानादिव्यसनेषु अतिप्रसक्ताः । तथा “कुलस्त्योसि

त्वम्” इति चौरग्राहिभिः पृष्टो यदि “शुष्कमुखो भिन्नस्वरो वा भवति”, तर्हि असावपि ग्राह्यः । [बहुवचनात् स्विन्नललाटादीनां ग्रहणम्] । तथा च ये निष्कारणं ‘कियदस्य धनं, किंवास्यगृहम्’ इति पृच्छन्ति, ये च वेषान्तरधारणेनात्मानं गृहयित्वा चरन्ति, ये च आयाभावेपि बहुव्ययकारिणः, ये वा विनष्टद्रव्याणां चोर्णवस्त्रभिन्नभाजनादीनाम् अवज्ञातस्वामिकानां विक्रयकाः, ते सर्वे चौर-सम्भावनया ग्राह्याः । एवं नानाविधचौरलिङ्गान् पुरुषान् गृहीत्वा एते चौराः किंवा साधव इति सम्यक् परीक्षेत, न पुनर्लिङ्गदर्शनमात्रेण चौर्यनिर्णयं कुर्यात् । अचौर्यस्यापि लोपत्रादिलिङ्गसम्बन्धसम्भवात् । [यथाह नारदः—“अन्यहस्तात् परिभ्रष्टम् अकामात् उच्छ्रितं भुवि । चौरेण वा परिक्षितं लोप्त्रं यत्नात्परीक्षयेत् । तथा—“असत्याः सत्यसंकाशाः सत्याश्चासत्यसन्निभाः । दृश्यते विविधा भावास्तस्मादुक्तं परीक्षणम्” इति] ॥ २६९-६८ ॥

CHARCHA

1. जातिनामादिनिहवैः—जातिनामनी इति द्रव्य । ते आदिनी येषाम् । तेषां निहवः । तैः । उपलक्षणे ३या । तैः उपलक्षिता इत्यर्थः । Qual. ये understood ; or हेतौ ३या । (See Mita).

2. शुष्कभिन्न etc —शुष्क+क्त=शुष्क dry. शुष्कश्च भिन्नश्च शुष्कभिन्ने, द्रव्य । मुखश्च स्वरश्च मुखस्वरम्, प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः । (यथाक्रमं) शुष्कभिन्नं मुखस्वरम् येषाम्, बहु । Qual. ये understood. So Mita says “शुष्कमुखः भिन्नस्वरोवा” ।

3. पृच्छकाः—पृच्छ+पुल्ल=पृच्छकः asker. परद्रव्यगृहाणाम् has कृद्-योगे कर्मणि षष्ठी ।

4. विनष्ट etc.—विक्रीणन्ति इति वि+क्री+पचादि अच् कर्त्तरि= विक्रयाः seller. विनष्टद्रव्याणां विक्रया (विक्रयकारिणः), etc ; or वि+क्री+अच्=विक्रयः selling. विनष्टद्रव्याणां विक्रयः, इति । स अस्ति येषाम् इति अर्थोऽपि मत्वर्थीय अच्=विनष्टद्रव्यविक्रयाः । Qual. ये ।

5. निरायाः—निर्गतः आयः येषाम् बहु—by “प्रादिभ्यो घातुजस्य—” ।
Qual. ग्रे । निरस्तायाः is also correct here.

269 One arrested on the charge of theft should absolve himself.

गृहीतःशङ्कया चौर्ये नात्मानं चेद्विशोधयेत् ।

दापयित्वा हतं द्रव्यं चौरदण्डेन दण्डयेत् ॥ २६६ ॥

Prose—चौर्ये (चौर्यविषये) शङ्कया गृहीतः (जनः) आत्मानं न विशोधयेत्चेत्, तदा हतं द्रवं दापयित्वा चौरदण्डेन तं दण्डयेत् ।

Beng.—छोर्धायापारे काहाकेओ मन्देइक्रमे धबिले, से निजेके साक्षादि द्वारा निर्दोष प्रमाण करिबे, नचेराजा ताके अपहृत द्रव्य वा द्रव्यमूल्य देओयाईया चोब दण्डे दण्डित करिबेन ।

Eng.—If any one is arrested on charge of theft then he should absolve himself of crime, otherwise the king should compel him to pay back the stolen good or value thereof and punish him as of thieves (stated in sl. 270 and in Mita there etc.)

Eng.—एवं चौर्यशङ्कया गृहीतेनात्मा सशोधनीय इत्याह—यदि चौर्यशङ्कया गृहीतस्तन्निस्तरणार्थमात्मानं न शोधयति तर्हि बध्यमाणधनदापनवधादिदण्डभाग-भवेत् । अतोमानुषेण तदभावे दिव्येन वा आत्माशोधनीयः । [ननु “नाहंचोरः” इति मिथ्योत्तरे कथं प्रमाणं सम्भवति ? तस्य अभावस्यत्वात् । उच्यतेदिव्यस्य तावद् भावाभावगोचरत्वं “रूच्या वा अन्यतरं कुर्यात्” इत्यत्र प्रतिपादितम् । मानुषं पुनर्यद्यपि साक्षात् शुद्धमिथ्योत्तरे न सम्भवति, तथापि कारणेन संसृष्टे भावस्यमिथ्याकारणसाधनदृष्टेन अभावमपि गोचरयत्येव । यथा, “नाशाप्रहार-काले अहं देशान्तरस्य” इत्यभिप्रेत्य भविते चौर्याभावस्यापि अर्थात् सिद्धेः शुद्धिभवत्येव ॥ २६६ ॥

270. Punishment in cases of theft i.e, varieties of चौरदण्डः ।

चोरं प्रदाप्याहतं घातयेद्विविधैर्बधैः ।

सच्चिह्नं ब्राह्मणं कृत्वा स्वराष्ट्रात् विप्रवासयेत् ॥ २७० ॥

Prose—राजा चौरम् अपहृतं द्रव्यं (तन्मूल्यं वा) प्रदाप्य (गुरुतरचौर्यापराधे सति) विविधैः बधैः घातयेत् । ब्राह्मणं चोरं (अपराधानुसारेण) सच्चिह्नं कृत्वा स्वराष्ट्रात् विप्रवासयेत् ।

Beng.—छोरनिश्चयैर पर राजा ताके दिया अपहृतद्रव्य वा तन्मूल्य द्रव्य स्वामीके देओयाईबेन, गुरुतरस्त्येयापराधे जह्लादके दिया नानाकूप बधे इत्या करीबेन । ब्राह्मण चोर इहैलेओ गुरुतर अपराध करिलेओ ताके बध कवाईबेन ना, तबे लालटे कुरुर पदादि चिह्न अंकिया दिया निज बाहु (राजाधिकृत स्थान) । इहैते निर्वाणित करिबेन ।

Eng—Thief being determined, the king will order him pay back the stolen article (or the value thereof) to the owner, and will have him killed by various varieties of slaughter only in case of grave offences of theft ; but a Brahmin being a thief should be imprinted on the forehead with footprints of dogs, be driven out of his royal jurisdiction (in case of grave offences), [See Mita].

Mita—चौरदण्डमाह—यस्तु प्रागुक्तपरीक्षया तन्निरपेक्षं वा निश्चितचौर्यः सं स्वामिने अपहृतधनं स्वरूपेण मूल्यकल्पनया वा दापयित्वा विविधैर्बधैर्घातितः घातयेत् । [एतच्च उत्तमसाहसदण्डप्राप्तियोग्योत्तमद्रव्यविषयम् । न पुनः पुष्पबलादिदूद्रमव्यमद्रव्यापहारविषयम् । “साहसेषु य एवोक्तस्त्रिषु दण्डो मनीषिभिः । अथ दण्डः स्तेयेपिद्रव्येषु त्रिष्वनुकमात्”—इति नारदवचनेन बधस्यस्य उत्तमसाहसस्य

उत्तमद्रव्यविषये व्यवस्थापितत्वात् ॥ यत्पुनर्द्विदमनुवचनम्—“अन्यायोपात्तविस्तृत्वात्
‘अनमेषामंलात्मकम् । अतस्तान् घातेयेद् राजा नार्थदण्डेन दण्डयेत्’ इति तदपि
[महापराधविषयम्] ॥ चौरविशेषे अपवादमाह—ब्राह्मणं पुनश्चौरं महत्त्वमपि
‘अपराधेन घातायेत्, अपि । तु ललाटे अङ्कयित्वा स्वदेशात् निष्कामयेत् ।
[अङ्कनं तु श्वपदाकारं कार्यम् ; तथा च मनुः—“गुरुतल्पे भगः (भगन्निहं)
कार्यः सुरापाने सुराध्वजः । स्तेये च श्वपदं कार्यं ब्रह्महण्यशिराः पुमान्” इति ।
एतच्च दण्डोत्तरकालं प्रायश्चित्तम् अचिकीर्णतां द्रव्यम् । यथाह मनुः—
“प्रायश्चित्तं तु कुर्वाणः सर्वेवणा यथोदितम् । नाङ्क्या राज्ञा ललाटे तु दाप्यास्तुत्तम
साहसम्” ।] ॥ २६० ॥

CHARCHA

1. घातयेत्—हन+णिच्+लिट्वात् । Nom. प्रयोजककर्त्ता १९ राजा
॥ बधैः—करणे ३या । विविध वध will be acc. to विविध गुरुतरचौर्यापराध ॥
Thus घातकोचौरहन्ति १९ णिच् becomes—राजा घातकेन चौरं घातयेत् ॥

2, Remark—A Brahman suddenly doing such चौर्यं
will be imprinted on the forehead with footprint of dog
or other marks acc. to gravity of offence (See Mita)
and be turned out from the king's jurisdiction if he does
not agree to do प्रायश्चित्त । If he agrees to प्रायश्चित्त, then
he is to be punished as said in उत्तमसाहस (See Mita)
like 100 panas etc. (See ante).

271. ग्रामपति's duty to find out murder and theft in a
ग्राम etc.

घातितेपहते दोषो ग्रामभर्तुरनिर्गते ।

विवीतभर्तुस्तु पथि चौरौद्धर्तुर्वीतके ॥ २७१ ॥

Prose—(ग्राममध्ये) चौरेण मनुष्ये घातिते द्रव्येच अपहृते सति, किन्तु

(ग्रामात्) चौरे अनिर्गते सति ग्रामभर्तुः एव दोषः स्यात् । एवं विव्रीते-
(वृषकाष्ठादिरक्षणस्थाने) द्रव्ये अपहृते विव्रीतभर्तुः दोषः । पथि अबीतके-
(अबिवीतस्थाने) द्रव्ये अपहृते सतिचौरीद्वर्तुः मार्गपालकस्य दोषः स्यात् ।

Beng—कोन ग्राममध्ये इत्या वा चुरि इहेले, आर चोर बदि-
ग्राम इहेते बाहिर पलाइया ना बाय तबे ग्रामपालकेरई दोष इहेबे-
(अर्थात् एविषये दान्निष्ठ ग्रामपालकेरई इहेबे) । विसृत ठूणकाष्ठादिर
मक्य ७ रक्षण स्थानके विव्रीत बला इय । विव्रीत स्थाने चुरि इहेले
विव्रीत श्वायीई दायी इहेबेन । आव पथिमध्ये वा अबिव्रीत स्थाने
द्रव्य अपहृत इहेले मार्गपालकई वा रक्षिपुरुषई दायी इहेबेन ।
[N. B.—यारा दायी वा दोषी ताराई चोब धराईबे वा मूला
दिबे] ।

Eng.—If murder or theft happens in a village or if
the perpetrator of such deed does not go out of the village,
then the burden of fault will lie on the administrator
of the village ; if it happens in a place within “Vivita”
area, then the owner of such vast “Vivita” (Where heaps
of woods, straws are collected) will be responsible for
this ; if it take place on the way or in an area outside
of any “Vivita” then the officer in charge of Quarter will
be responsible for this.

Mita—चौरादर्शने अपहृतद्रव्यप्राप्त्युपायमाह—यदि ग्राममध्ये मनुष्यादि-
प्राणिवधो घनापहरणं वा जायते तदा ग्रामपतेरेव चौरौपेक्षादोषः । तत् परिहारार्थं
एव चौरं गृहीत्वा राजे अर्पयेत् । तदशको हृतं धनं धनिने दद्यात् यदि
चौरस्यपदं स्व ग्रामात् निर्गतं न दर्शयति । दर्शिते पुनस्तत्पदं यत्र (चौरः)
प्र विशति तद्विषयाधिपतिरेव चौरं धनं दापयेत् । [तथा चनारदः—” गोचरे यस्मै

मुच्येत तेन चौरः प्रयत्नतः । ग्राह्यो दाप्योऽथवा शेषं पदं यदि न निर्गतम् ।
निगते पुनः एतस्मात् न चेदन्यत्र पातितम् । सामन्तान् मार्गं पालांश्च
दिक्पालांश्चैव दापयेत् इति ।] विवीते तु अपहारे विवीतस्वामिन एव दोषः ।
यदा तु अभ्वन्येव तदुक्तं भवति अवितके वा विवीतादन्यत्र क्षेत्रे तदा चौरोदत्तः
मार्गपालकस्य दिक्पालकस्य वा दोषः ॥ २७१ ॥

CHARCHA

1. धातिरे—हन+णिच्+क कर्मणि । constrne—चौरेण मनुष्ये
धातिरे etc. Here हन has स्वार्थणिच् by the गणसूत्र “हन्त्यर्थाश्च”
where Dikshita says “नवगण्यामुक्ता अपि हन्त्यर्थाः स्वार्थणिचंलभन्ते” ।

2. विवीतभर्तुः—विवीत is a vast area where enough of
wood, straws of various persons are heaped and kept ;
compare—“विवीतः प्रचुरतृणकाष्ठो रक्ष्यमाणत्वेन परिगृहीतो भूपदेश
इति प्राकृत्यतम्” (see sl. 160 ante), विवीतस्य भर्ता (रक्षकः)
इत्यतस्तस्य ॥ अवितक is अविवीत क्षेत्र ॥ N. B.—Every village
has an administrator ; then there is another over five ;
another on ten villages etc.—see Manu VII 116-117. and
next sl.

272. Villagers too are responsible for theft within
their jurisdiction.

स्वमीन्नि दद्याद् ग्रामस्तु पदं वा यत्र गच्छति ।

पञ्चग्रामी वहिः क्रोशाद्दशग्राम्यथवा पुनः ॥ २७२ ॥

Prose—स्वमीन्नि (हनने अपहरणे वा सति) ग्रामः (ग्रामवासिनः)
एव दद्यात् (चौरं धृत्वा द्रव्यं द्रव्यमूल्यं वा ददुरित्यर्थः), वा यत्र पदं
(चौरपदचिह्नं) गच्छति तत्रस्वग्रामवासी चौरं गृहीत्वा एव द्रव्यादिकं

273. Capital punishment described.

वन्दिग्राहांस्तथा वाजिकुञ्जराणाञ्च हारिणः ।

प्रसह्यधातिनश्चैव शूलानारोपयेन्नरान् ॥ २७३ ॥

Prose—वन्दिग्राहान् (कारागारात् वन्दिग्राहिणः), वाजिकुञ्जराणां च
हारिणः प्रसह्यधातिनः नरान् राजा शूलान् आरोपयेत् ।

Beng—कारागारे बन्धिलोकदेर यारा हरण करे, यारा
अश्वशाला इहते अश्व एवं हस्तिशाला इहते हस्ती अपहरण करे एवं
याशारा अतर्किते नरहत्या करे, बाजा तादेर शूले चडाईबेन ।

Eng.—The king will put on stakes those who snatch
away prisoners from the king's prison, those who steal
horses and elephants from their stalls, and those who
suddenly murders persons.

Mita—अपराधविशेषेण दण्डविशेषमाह—वन्दिग्राहादीन् बलाबलस्मिन्
धातकांश्च नरान् शूलानारोपयेत् । अयं च वधप्रकारविशेषश्चोपदेशः । [“कोष्ठा-
गारायुधागार देवतागारभेदकान् । हस्त्यश्वरथहर्तृश्च हन्यादेवाविचारयन्” इति
मनुस्मरणात्] ॥ २७३ ॥

CHARCHA

1. वन्दिग्राहान्—वन्दि or वन्दिन् or वन्दी is prisoner ; वन्दीन्
गृह्णन्ति इति वन्दिग्राहाः with अण् प्रत्यय by “कर्मण्यण्” । तान् । Qual.
नरान् । नरान् takes प्रयोज्यकर्मणि २या । Thus नराः शूलमारोहन्ति in
णिच् becomes राजा नरान् शूलम् आरोहयति (or आरोपयति) by the
rule “गतिर्बुद्धिप्रत्ययसानार्थशब्दकर्मकर्मकाणामणिकर्तासौ (i.e., स औ
कर्मस्थात्) । Both आरोपयति वा आरोहयति is correct in णिच् by
the rule “गृहः प्रोन्यतरस्वाम्” ॥ आ+रुह+णिच् लिङ्यात्=आरोपयेत् ॥

The reading শূলমারোপেত is better than শূলানারোপেত of Mitakshara.

2. হারিণঃ—Qual. নরান্ ॥ প্রসঙ্গাঘাতিনঃ—প্রসঙ্গ is an অব্যক meaning বলাৎ perforce, cp “প্রসঙ্গ সিংহঃ কিলতাংবকর্ণ” Rag. II. প্রসঙ্গঘ্নন্তি ইতি প্রসঙ্গা+হন+গিনি কর্তরি=প্রসঙ্গাঘাতিনঃ। Qual. নরান্।

274. Punishments for cloth stealers, knot cutters

উত্সেপকগ্রন্থিভেদৌ করসন্দংশহীনকৌ।

কার্যৌ দ্বিতীয়েপরাধে করপাদৈকহীনকৌ ॥ ২৩৪ ॥

Prose—উত্সেপকগ্রন্থিভেদৌ (বস্ত্রহারী তথা গ্রন্থিবদ্ধস্বর্ণহারী) যথাক্রম কর-সন্দংশহীনকৌ কার্যৌ। দ্বিতীয়ে (পরাধে) অপরাধে করপাদৈকহীনকৌ কার্যৌ।

Beng.—যারা বস্ত্রাদি উঠাইয়া লইয়া যায় তাবা উৎসেপক, যারা সোণা টাকা প্রভৃতি মূল্যবান দ্রব্য গ্রন্থিবদ্ধ খুলিয়া নেয়, তারা গ্রন্থিভেদক। এদের যথাক্রমে করহীন ও সন্দংশহীন করিবেন। (সাড়াশার মত অঙ্গুষ্ঠ ও তর্জনির মেলনকে সন্দংশ বলা হয়)। অর্থাৎ উৎসেপকের কর নষ্ট করিয়া দিবেন আব গ্রন্থিভেদকের ঐ আঙ্গুল দুইটি নষ্ট করিয়া দিবেন। যে একবার একরূপ কবিত্ব দ্বিতীয়বার এই অপবাধ করে তাঁদের একহাত ও একপা ছেদন করিয়া দিবেন।

Eng.—A cloth stealer and a knot-cutter (of gold, money etc.) should be punished by making them destitute of hand and tong-like joined fingers, of thumb and fore finger respectively; if they commit this crime a second time then each one of these should be punished by cutting one hand and one leg. [N.B.—This is also a Danda for उत्तमसाहस crime].

Mita—কিঞ্চ বস্ত্রাদুত্সিপতি অপহরতি “উত্সেপকঃ”, বস্ত্রাদিবদ্ধ স্বর্ণাদিকং বিক্ৰম্য উত্সেপকঃ বা যঃ অপহরতি অসৌ গ্রন্থিভেদকঃ; তৌ যথাক্রমঃ করেন সন্দংশসম্বন্ধে তর্জণ্যঙ্গুষ্ঠেন চ হীনৌ কার্যৌ। দ্বিতীয়াপরাধে পুনঃ—করপাদপাদ করপাদ, তচ্চ তদেকং চ করপাদেকং, তদ্বিনং যযোস্তৌ “করপাদৈকহীনকৌ” কার্যৌ। উত্সেপকগ্রন্থিভেদকয়োঃ একং একং করং পাদং চ উত্সেপকঃ ইত্যর্থঃ। এতদুপুস্তমসাহসপ্রাপ্তিযোগ্যদ্রব্যবিষয়ম্। [“তদঙ্গচ্ছেদ ইত্যুক্তো দণ্ড উত্তমসাহসঃ” ইতি নারদবচনাৎ ॥ তৃতীয়াপরাধে তু বধ এব। তথা চ মনুঃ—” অঙ্গুলী গ্রন্থিভেদস্য ছেদয়েৎ প্রথমে গ্রহে। দ্বিতীয়ে হস্তচরণৌ তৃতীয়ে বধমহতি” ইতি]। জাতিদ্রব্যপরিমাণতো মূল্যায়নসূত্রানুসারতো দণ্ডঃ প্রকল্যণীয় ইতি (চ) ॥ ২৩৪ ॥

CHARCHA

1. করপাদৈকহীনকৌ—Refers to উত্সেপক-গ্রন্থিভেদকৌ। করপাদপাদ করপাদ, প্রাণ্যঙ্গুষ্ঠেন সমাহারঃ। করপাদত্ব তৎ একং চ ইতি করপাদেকম্। তেন হীনৌ, ততৎ। for উত্সেপক, গ্রন্থিভেদ, সন্দংশ see Mita. and beng গ্রন্থি ভিনসীতি গ্রন্থিভেদঃ with অণ্ by “কর্মণ্যণ্”। গ্রন্থিভেদক however is got with ণ্ডল (অক)।

275. Gravity of punishment acc. to gravity of crime due to price of stolen articles.

ধুদ্রমধ্যমহাদ্রব্য-হরণে সারতো দমঃ।

বৈশাকালবয়ঃ শক্তি সচ্ছিন্ত্য দণ্ডকর্মণি ॥ ২৩৫ ॥

Prose—ধুদ্রমধ্যমহাদ্রব্য-হরণে সারতঃ (মূল্যানুসারতঃ) বৈশাকালবয়ঃ-শক্তি চ সচ্ছিন্ত্য দণ্ডকর্মণি দমঃ কল্যণীয়ঃ।

Beng.—অঙ্গুলোন্নয়ন কৃত্যক্রিয়া (যথা কাটে, ভণ্ড, অঙ্গ, কৃত্যক্রিয়া) বস্ত্রাদুত্সিপতি বস্ত্রাদিবদ্ধ (যথা, অঙ্গ, অঙ্গ, লৌহ প্রভৃতি), বস্ত্রাদুত্সিপতি বস্ত্রাদিবদ্ধ (গো, অঙ্গ, স্তবর্ণ, বস্ত্র, জীলোক, জীলোকাদি) হরণ করিলে,

কুৰ্ণন্তি তস্কারাঃ । তेषাং চিত্ত্বা নৃপো হস্তী তীক্ষ্ণশূলে নিবেশয়েৎ ॥' (৫১৩৬)
 ইত্যেবং সর্বোপায়ানন্ত্যাৎপ্রতিদ্রব্যং বক্তুমশক্যে জাতিপরিমাণাদিभिः কারণৈর্দণ্ডগুরু-
 লভ্যভাবঃ কল্পনীয়ঃ । পথিকাदीनां पुनरल्पापहारे न दण्डः । यथाह मनुः
 (৫১৩৪)—‘द्विजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिर्द्विविद्ध द्वे च मूलके । आददानः
 परलोत्राद् दण्डं दातुमर्हति ॥’ तथा—‘चणकव्रीहिगोधूमयवानां मुद्रमाषयोः ।
 अनिषिद्धैर्गृहीतव्यो मुष्टिरेकः पथि स्थितैः ॥ तथैव सप्तके भक्तं भक्तानि पठनश्रता ।
 अश्वस्तनविधानेन हर्तव्यं हीनकर्मणः ॥ ২৩৫ ॥

CHARCHA

1. চূড় etc.—চূড়াণাং মধ্যাণাং মহাদ্রব্য্যাণাং হরণম্ । তস্মিন্ । অধি ৩মী ।
2. সারতঃ—সার is essence, here price সারেণ ইতি সারতঃ
 -সুতীয়ায়াং তসিঃ ।
3. দেশকালবয়ঃ etc—দেশশ্চ কালশ্চ বয়শ্চ ইতি দেশকালবয়াংসি, দ্বন্দ্ব,
 দেশকালবয়ঃসহিতা শক্তিঃ ইতি দেশকালবয়ঃশক্তিঃ, শাকপার্থিবাदि । তাম্ ।
 obj of সञ्चिन्त्य । If the reading is দেশকালবয়ঃশক্তি, then the
 whole is সমাহারদ্বন্দ্ব by the dictum “সর্বো দ্বন্দ্বো বিभाषा एकवद्
 “भवति” ।

276. The aider & abetter of a thief will be punished.

মক্তাবকাশান্যুদকমন্ত্রীপকরণব্যয়ান্ ।

দত্তা চৌরস্য বা হন্তুর্জানতো দম উত্তমঃ ॥ ২৩৬ ॥

Prose—মক্তাবকাশান্যুদকমন্ত্রীপকরণব্যয়ান্ দত্তা চৌরস্য হন্তুঃ বা
 (হন্তুঃ) জানতঃ (জনস্য) উত্তমঃ (উত্তমসাহসোক্তঃ) দমঃ স্যাৎ ।

Beng.—চোর বা হত্যাকারীকে যে অন্ন, অবকাশ বা বাসস্থান,
 শীতবারণজন্তু অগ্নি, পিপাসা নিবারণ জন্তু জল, চৌর্য্যমন্ত্র, চৌর্য্যসাধন
 দ্রব্য, বস্ত্র ও তার বাতায়াতের ব্যয় যে দেয় এবং তাদের হুঁচুভিসন্ধি
 দ্বারা নগ্নাও সাহায্য করে তার উত্তমসাহসোক্ত দণ্ড হইবে ।

Eng.—One who knowingly (deliberately) aids and
 abets a thief or a murderer by giving fooding, lodging,
 fire, water, special mode or incantations, and materials
 or weapons for this purpose will also be punished as in.
 উত্তমসাহস ।

Mita—অচৌরস্ত্যোপি চৌরোপকারিণঃ দণ্ডমাহ—“ভক্তম্” অশনম্,
 “অবকাশো” নিবাসস্থানম্, (বাসস্থানম্), “অগ্নিঃ” চৌরস্য শীতাপনো-
 দাভ্যর্থম্, “উদকং” তৃপিতস্য, “মন্ত্রঃ” চৌর্য্যপ্রকারোপদেশঃ, “উপকরণং” চৌর্য্য-
 সাধনম্, “ব্যয়ঃ” অপহারার্থং দেশান্তরং গচ্ছতঃ পাথ্যেয়ম্, ইত্যনি “চৌরস্য
 হন্তুঃ বা” দুষ্টত্বং “জানতমপি যঃ প্রযচ্ছতি তস্য উত্তমসাহসো দণ্ডঃ । চৌরো-
 পেক্ষণামপি দোষঃ—“শক্তাশ্চ চ অপেক্ষন্তে তেপি তদোপভাগিনঃ” ইতি নারদস্মরণাৎ
 ॥ ২৩৬ ॥

CHARCHA—See Mita. জানতঃ (জ্ঞা+শতৃ) is an adj.
 used substantively. See Prose & Mita. হন্তুঃ জানতঃ (জনস্য)
 উত্তমঃ দমঃ স্যাৎ ॥

277. Punishment in causing abortion etc.

শল্মাঘপাতে গর্ভস্য পাতনে চৌতমো দমঃ ।

উত্তমো বাধমো বাপি পুরুষক্লীপ্রমাপণে ॥ ২৩৭ ॥

Prose—শল্মাঘপাতে (পরগাত্রে শল্মাঘপাতে সতি) গর্ভস্য পাতনে (সতি,
 পাতন বিষয়ে বা) উত্তমঃ দমঃ স্যাৎ । পুরুষক্লীপ্রমাপণে (পুরুষক্লীজাতিবধবিষয়ে)
 [কুশলীকারণাদি বিবেচনয়া স্থানবিশেষে] উত্তমঃ (স্থানবিশেষে) অধমঃ
 বা দমঃ (দণ্ডঃ) বেদিতব্যঃ (বা স্যাৎ) ।

Beng.—শল্মাঘাৎ পরগাত্রে আঘাত করিলে বা গর্ভপাত করিলে
 বা কুশলীকালে উত্তমসাহস দণ্ড হইবে । যে কোন পুরুষ বা ক্লীলোকের

अथविशेषे कुलप्रीतिराराधना विवेचना करिष्ये तत्र उक्तं वा अथमदत्तं
व्यवहारं कर्तव्यम् ।

Eng.—In striking another with a weapon or in causing
abortion of a woman, punishment will be as in उत्तमसाहस ।
Again in any case of murder of a male or a female,
punishment will be as in उत्तमसाहस or as in अधमसाहस by
considering the line habit & cause of the murderer.

Mita—किञ्च परगन्तेषु “शस्त्रस्यावपातने” दासीब्राह्मणगर्भव्यतिरेकेण “गर्भस्त्र
प्राप्तने” चोत्तमो दमो दण्डः । [दासीगर्भनिपातने तु दासीगर्भविनाशकृत
(sl. 238 ante.) इत्यादिना शतदण्डोभिहितः । ब्राह्मणगर्भविनाशे तु “हत्या-
गर्भमविहातम्” इत्यत्र ब्रह्महत्यातिदेशं नक्ष्यते] । पुरुषस्य प्रमापणे स्त्रियाः
शूलवृत्ताद्यपेक्षया उत्तमो अधमो वा दण्डो व्यवस्थितो वेदितव्यः ॥

CHARCHA

1. पुरुषस्त्रीप्रमापणे=पुरुष is any male=mankind. So स्त्री is
any female. पुरुषश्च स्त्री च पुरुषस्त्रियौ, द्वन्द्वः । तयोः प्रमापणम् (इननं,
बधो वा), इतत् । विषयाधिकरणे उमी । Punishment in homicide
will be highest or less according to the habits and causes
etc of the murderer.

278. Punishment of women causing abortion,
murder etc.

विप्रदुष्टां स्त्रियं चैव पुरुषघ्नीमगर्भिणीम् ।

सेतुभेदकरीं चाप्सु शिलां वद्ध्वा प्रवेशयेत् ॥ २७८ ॥

Prose—विप्रदुष्टाम् (व्यभिचारिणीं) पुरुषघ्नीं (पुरुषघातिनीं) अगर्भिणीं
(निजगर्भनाशेन अगर्भिणीम्) सेतुभेदकरीं (मर्यादाभङ्गकारिणीं) च स्त्रियं,
शिलां बद्ध्वा अप्सु प्रवेशयेत् (यातयेत्) ।

Beng—ये स्त्रीलोक व्याधिचारिणी ७ दुष्टा, जगत्पुरुष नाशिनी वा
पुरुषहत्याकारिणी स्वर्गपातिनी इहेया अगर्भिणी एवं नारीर बध्याना
मन्धनकारिणी,—एदेष गलाय पाथर बांधिया जलग्रथे निक्षेप करिबे ।

Eng.—A vile characterless corrupt woman causing
abortion of others and of self, a murderer of males
(or male embryo or issues in the womb) and a violator
of laws (specially feminine laws) should be thrown
down in water after tying a heavy stone-slab in her neck.

Mita—अपि च विशेषेण प्रदुष्टा “विप्रदुष्टा” भ्रूणघ्नी, स्वगर्भपातिनी च ।
या च पुरुषस्य हस्ती, सेतूनांभेत्री च—एता गर्भरहिताः स्त्रीर्गले शिलां बद्ध्वा
अप्सु “प्रवेशयेत्” यथा न प्लवन्ते ॥ २७८ ॥

CHARCHA

1. विप्रदुष्टाम्—Mita takes it as meaning भ्रूणघ्नी स्वगर्भपातिनी
च । But we suggest to take विप्रदुष्टा as an unchaste
व्यभिचारिणी woman. ताम् । Indeed Lexicon renders विप्रदुष्टा
as “corrupt”. These prostitutes mostly destroy their
generative power by herbs.

2. पुरुषघ्नीम्—we take it as पुरुषं (भ्रूणपुरुषं वा) हन्ति वा
हतवती इति पुरुष+हन+किप् स्त्रियाम्=पुरुषघ्नी, ताम् । she is not only
a murderer of males but also of male embryos. Mita takes
it as पुरुषस्य हन्त्री only.

3. सेतुभेदकरीम्—सेतु is मर्यादा or law (नियम) । तस्य भेदः ।
संक्रान्तिरिति ट प्रत्ययः । स्त्रियाम्...करीम् ।

4. अगर्भिणीम्—Being विप्रदुष्टा—these are अगर्भिणी by
causing self abortion too. Mita construes it as गर्भरहित only.

279. Capital punishment for women giving poison to others and of murderer of husband etc.

विषाग्निदां पतिगुरुनिजापत्यप्रमापणीम् ।

विकर्णकरनासौष्टीं कृत्वा गोभिः प्रमापयेत् ॥ २७६ ॥

Prose—विषाग्निदां पतिगुरुनिजापत्यप्रमापणीम् (पत्यादिहत्याकारिणीं) विकर्णकरनासौष्टीं कृत्वा गोभिः (दुष्टबलोवदैः) प्रमापयेत् (मारयेत्) ।

Beng.—যে স্ত্রীলোক অত্ৰকে খাণ্ডসহ বিষদেয়, বা অত্ৰকে মারিবার অত্ৰ গ্রামে বা অত্ৰের ঘরে আশুগ লাগায়, বা নিজপতি, স্বস্তুর ও সন্তানকে হত্যা করে, সেই নারীর কান, হাত, নাক ও ওষ্ঠাধর ছেদন করিয়া দুষ্টবাড়ের দ্বারা মারিবেন ।

Eng.—A woman giving poison to others, or causing fire in a village or house to kill others, a murderess of husband, father-in-law or of her own children, should be killed through untrained wild bulls after cutting her ears, hand, nose and lips.

Mita. किञ्च—“अगर्भिणीम्” इत्यनुवर्तते । या च परवधार्थम् अन्न-पानादिषु विषं ददाति क्षिपति । या च दाहार्थं ग्रामादिव्यग्निं ददाति, तथा या च निजपतिगुरुपत्यानि मारयति, तां विच्छिन्नकर्णकरनासौष्टीं कृत्वा अदान्तैः दुष्टबलोवदैः प्रमाप्य मारयेत् । [स्तेयप्रकरणे यदेतत् साहसिकस्य दण्ड विधानं तत्सासङ्गिकमिति मन्तव्यम्] ॥ २७६ ॥

CHARCHA

1. पति &c.—पति-गुरु-निजापत्यानि, द्वन्द्व । प्र मा+णिच्+ल्युट कर्तरि by the rule “कृत्यलुटो बहुलम्”—प्रमापणी (स्त्रियाम्) murderess. पतिगुरुनिजापत्यानां प्रमापणी । ताम् ॥ विषाग्नी ददाति या सा विषाग्निदा (with क) । ताम् ॥

2. विकर्ण etc.—कर्णौ च करौ च नासा च औष्ठौ च इति प्राण्यङ्गत्वात् कर्णकरनासौष्टम् । विच्छिन्नकर्णादिकं वत्याः विकर्णकरनासौष्टी । ताम् । obj. of कृत्वा । These epithets apply to स्त्रियम् understood ; separately all much women. Mita says (cp “अगर्भिणीम् इति अनुवर्तते”) । such विषाग्नि-प्रमापणी women should be अगर्भिणी for taking the punishment. विषाग्निदा and पति प्रमापणी i.e. both will be construed with अगर्भिणी । such अगर्भिणी should not have this punishment for वयःकालशक्त्यनुसारेण, कुलरीलादि विचारेण च दण्डः स्यात् ॥

280. The procedure to trace out murderer in 'unknown cases.

अविज्ञातहतस्याशु कलहं सुतवान्धवाः ।

प्रष्टव्या योषितश्चास्य परपुंसि रताः पृथक् ॥ २८० ॥

Prose—अविज्ञातहतस्य (सम्बन्धे) तस्य सुतवान्धवाः कलहं प्रष्टव्याः । अस्य योषितः प्रष्टव्याः, अस्य परपुंसिरताः (व्यभिचारिण्यश्च) अपि पृथक् प्रष्टव्याः ।

Beng.—কেহ যদি কোন অবিজাত পুরুষকর্তৃক হাতিত হয়, তবে প্রথমে এর পুত্র ও নিকটাত্মীয়দের জিজ্ঞাসা করিবে—“কার সহিত এর কলহ ছিল” । যতের সম্বন্ধিণী যোষিৎ বর্গকেও জিজ্ঞাসা করিবে । (সস্তাব্যহলে) তার ব্যভিচারিণী রকিতাকেও পৃথকভাবে জিজ্ঞাসা করিবে । [অথবা তত্রহ ব্যভিচারিণীগণকে তার চরিত্র সম্বন্ধে বোঝ করিবে] ।

Eng.—If one is murdered by some unknown person, then first of all his sons and near relations should be asked or enquired—with whom the dead had quarrel ; his near female relations, and his herlot kept should

also be enquired of this separately. [or the harlots there should be enquired about the character of the dead].

Mita—अविज्ञातकर्तृके हनने हन्तृज्ञानोपायमाह—“अविज्ञातपुरुषेण हतस्य” अविज्ञातपुरुषेण घातितस्य सम्बन्धिनः “सुताः, प्रत्यासन्नवान्धवाश्च केनास्त्रं कलहो जात” इति कलहमाशु प्रष्टव्याः । तथा मृतस्य सम्बन्धिन्यो योषितः याश्च परंप्रसि रता व्याभिचारिण्यस्ता अपि प्रष्टव्याः ॥ २८० ॥

CHARCHA

1. अविज्ञातहतस्य—अविज्ञात is अविज्ञातपुरुष । तेन हतः घातितः । ततश्च । तस्य । शेषे षष्ठी ॥

2. प्रष्टव्याः—प्रच्छ+तव्य कर्मणि । प्रच्छ is द्विकर्मक and is दुहादि । So its अप्रधानकम्—“सुतवान्धवाः,” is उक्त here and कलहम् remain undeclared,

281. Further mode of asking in case of murder.

स्त्रीद्रव्यवृत्तिकामो वा केन वायं गतः सह ।

मृत्युदेशसमासन्नं पृच्छेद्वापि जनं शनैः ॥ २८१ ॥

Prose—“अयं (अविज्ञातहतः पुरुषः) स्त्रीद्रव्यवृत्तिकामः आसीत्, वा केन सह अयं गतः (विदेशं गतः)” इति मृत्युदेशसमासन्नं जनं वा शनैः पृच्छेत् ।

Beng.—“উক্তমৃতব্যক্তি স্ত্রীকামুক ছিল, না কোন জবাবিশেষ জানসাক্ষ্য ছিল, না কোন বস্তির আশায় ছিল, কার সহিত এ বিদেশে গেল (বা আসিল)” ইত্যাদি ক্রমে ক্রমে মৃত্যুস্থাননিকট বাসীদের নিকটেও মৃতসম্বন্ধে জিজ্ঞাসা করিবেন ।

Eng.—Was the murdered person passionate for woman, for some article or was he in search for a livelihood ; with whom did he go abroad—the police officer

shall gradually enquire of these informations to the inhabitants residing near the murder-place.

Mita—कथं प्रष्टव्या इत्यत आह—‘किमयं स्त्रीकामो द्रव्यकामो वृत्तिकामो वा’, तथा ‘कस्यां किं सम्बन्धिन्यां वा स्त्रियामस्य रतिरासीत्’, ‘कस्मिन् द्रव्ये वा प्रीतिः’ “कुतो वा वृत्तिकामः”, “केन वा सह देशान्तरं गतः”—इति नानाप्रकारं व्याभिचारिण्यः योषितः मृत्युक् पृथक् विश्वास्य प्रष्टव्याः । तथा मरणदेश-निकटवर्तिनः गोपाटविकाया ये जनास्तेपि विश्वासपूर्वकं प्रष्टव्याः । एवं नाना-प्रकारैः प्रश्नैः हन्तारं निश्चित्य तदुचितो दण्डो विधातव्यः ॥ २८१ ॥

CHARCHA

1. स्त्रीद्रव्य &c.—स्त्री च द्रव्यं च वृत्तिश्च स्त्रीद्रव्यवृत्तयः, इन्द्र । ताः कामयते इति स्त्रीद्रव्यवृत्ति+कामि+ण कर्त्तरि=स्त्रीद्रव्यवृत्तिकामः a desirer or searcher of these.

2. मृत्युदेश etc.—मृत्युदेश is place of murder. मृत्युदेशस्य समासन्नः (निकटवर्त्ति) । तम् । Qual. जनम् । The police officer will take all these informations from local persons on the spot and neighbourhood of murder, to find out the murderer. There enquires from local persons will be शनैः in gradual order after creating confidence on them.

282. Burners of paddy field etc and adulterer of a queen should be burnt down.

क्षेत्रवेश्मवनग्रामविबीतखलदाहकाः ।

राजपत्न्यभिगामी च दग्धव्यास्तु कटाग्निना ॥ २८२ ॥

Prose—क्षेत्रवेश्मवनग्रामविबीतखलदाहकाः च राजपत्न्यभिगामी कटाग्निना दग्धव्याः (भवेयुः) । [N. B. खल is धान्यमर्दनस्थान । Thus

kulluika renders खलात् under Manu XI. sl. 17 as “खलात्=मान्यमर्दनस्थानात्”] ।

Beng.—शुश्रूषा केन्द्र, गृह, आरामवन, ग्राम, काष्ठतृणसकय स्थान धात्र मर्दनस्थान यावा पोड़ाईया देय वा राजपत्नीगस्ता हय, तादेव बौरणादिनिर्मित कट वा मात्रे जड़ाईया पोड़ाईया मारिबे ।

Eng.—The burners of paddy fields, houses pleasure-gardens, villages, or farms where fuels etc are stocked, or of thrashing places, and an adulterer of the queen should be burnt down by wrapping in mats of ushira grass.

Mita—किञ्च “क्षेत्रं” पक्वकलशस्योपेतम्, “वेश्म” गृहम्, “वनम्” अटबो कोडावनं वा, ग्रामम्, “विवीतं” उक्तलक्ष्मणं काष्ठतृणादिसञ्चयस्थानम् । खलं (मान्यमर्दनस्थानं) वा ये दहन्ति, येच राजपत्नीमभिसच्छन्ति । तान् सर्वान् “कटैः” बौरणमयैः वेष्टयित्वा दहेत् । क्षेत्रादेः दाहकानां मारणदण्डप्रसङ्गात् दण्डविधानम् ॥ २२३ ॥

CHARCHA

1. क्षेत्र etc—for meaning of क्षेत्र, वेश्मन् etc—see Mitakshara. क्षेत्रञ्च वेश्म च वनं च ग्रामश्च विवितञ्च (विवीतो वा), खलं च इति क्षेत्रवेश्मनग्राविवीतखलानि, द्वन्द्वः । तेषां दाहकाः । दाहक connects or goes will all these “द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणं पदं प्रत्यकमभिसम्बध्यते” ॥ राजपत्न्यभिगामी has sing. to denote all such.

2. कटाग्निना—करणे इया ; कट is mat of virana grass. कटस्थअग्निः । तेन । करणे इया ।

अथ स्त्रीसंग्रहणप्रकरणम्

[The section on seduction etc of women]

[N. B.—Here संग्रहण means “to take as own, to seduce” Then स्त्रीसंग्रहण means seducing women specially परस्त्री into debauchery or corruption. Thus Mitakshara says “स्त्रीपुंसयोर्मिश्रणीभावः संग्रहणम्” ।]

Mitakshara's Introduction here—“स्त्रीसंग्रहणाख्यं विवाहपदं व्याख्यायते । प्रथमसाहसादि दण्डप्राप्त्यर्थं त्रेधा तत्स्वरूपं व्यासेन विवृतम्—” त्रिविधं तत् समाख्यातं प्रथमं मन्व्यमीत्तम् । अदेशकालभाषाभिः निजने च परस्त्रियाः । कटाक्षावेक्षणं हास्यं प्रथमं साहसं स्मृतम् ॥ प्रेषणं गान्धमाल्यानां धूपभूषणवाससाम् । प्रलोभनं चाप्यपानैर्मन्व्यं साहसं स्मृतम् ॥ सहासं विविक्ते तु परस्परमुपाश्रयः । केशाकेशिग्रहश्चैव सम्यक् संग्रहणं स्मृतम् ॥ स्त्रीपुंसयोर्मिश्रणीभावः संग्रहणम् ॥ [See also Mita under sl. 284 etc.]

283. The way to detect persons engaged in seducing women.

पुमान्संग्रहणे ग्राह्यः केशाकेशि परस्त्रिया ।

सद्यो वा कामजैश्चिह्नैः प्रतिपत्तौ द्वयोस्तथा ॥ २८३ ॥

Proge—संग्रहणे प्रवृत्तः पुमान् परस्त्रिया (सह) केशाकेशि चेत ग्राह्यः (गृहीत्वा दण्डयितव्यः) ; सद्यः वा कामजैः चिह्नैः (नखदण्डक्षतादि चिह्नैः) सद्यो द्वयोः (स्त्रीपुंसयोः) प्रतिपत्तौ (स्वीकारे, अवैधप्रणयस्वीकारे) (तद्वद्वरा) ज्ञात्वा ग्राह्यः (गृहीत्वा दण्डयितव्यः) ।

Beng.—परस्त्रीय सहित केशाकेशि व्यवहार द्वारा एहे व्यक्ति स्त्रीसंग्रहणे अवृत्त वृत्तिबे एवं धरिन्ना दण्ड दिबे । तद्वद्वरा नख दण्ड

कृतादिकामञ्च चिह्नद्वारा एवं परस्पररेख शीकारोक्ति द्वारा बुद्धिबे
 এই ব্যক্তি পরস্পরসংগ্রহে প্রবৃত্ত, তখন একে ধরিয়া দণ্ড দিবে ।

Eng.—From amorous sports with hair with another's
 woman, from signs of scratches with nails tooth etc,
 on lips or faces or from each other's confession of love, a
 person is inferred as passionately disposed and is to be
 taken in for adequate punishment.

Mita—সংগ্রহস্থানপূর্বত্বাৎ তৎকর্তৃদণ্ডবিধানস্য তজ্জ্ঞানোপাবস্
 সাবদাহ—সংগ্রহণে প্রবৃত্ত: পুমান্ কেশাকেশাদিখিলিঙ্গৈ: জ্ঞাত্বা গৃহীতব্য: ।
 [পরস্পরকেশগ্রন্থপূর্বিকা ক্রীড়া কেশাকেশি । “তত্রতেনেদম্ ইতি সৰূপে” ইতি
 बहुव्रीही सत्रि “इच् कर्मव्यतिहारे” इति समासान्त इच् प्रत्यय: । (तिष्ठद्गुप्रभृतिषु
 इच्प्रत्ययस्य पाठात्) अव्ययत्वाच्च लुप्ततृतीयाविभक्ति:] । ततश्चायमर्थः—
 परभार्यया सह केशाकेशिक्रीडनेन, अभिनवै: करुहदशनादिकृतव्रणै: रागकृतैलिङ्गै:
 “द्वयोःसंप्रतित्या वा ज्ञात्वा संग्रहणे प्रवृत्त: (पुमान्) ग्रहीतव्य: । [परस्त्रीग्रहणं
 नियुक्तावरुद्धादि व्युदासार्थम्—Here परस्त्रीग्रहण is to prohibit
 नियुक्तस्त्री वा अवरुद्धस्त्री (See ahead) ।]

CHARCHA

1. केशाकेशि—केशेषु केलेषु गृहीत्वा प्रवृत्ते रमणे, कर्मव्यतिहारे द्योत्वे
 बहुव्रीहि by “तत्रतेनेदं इति सरूपे,” then इच् comes by the rule
 “इच् कर्मव्यतिहारे” (कर्मव्यतिहार is interchange of action)
 then first केश becomes केशा with दीर्घ by the rule “अन्येषामपि
 ष्यते” । Lastly whole is an अव्ययीभाव and अव्यय for इच् प्रत्ययान्त
 word is read in the तिष्ठद्गु class in अव्ययीभावीमास । It has the
 sense of तृतीया here. अव्ययत्वात् विभक्तिलोप: । Thus केशाकेशि
 आद्यः means केशाकेशिचिह्नेन आद्यः ॥ परस्त्रिया has उक्तसहस्रद्वयोमे ३या ।

2. प्रतिपत्तौ—प्रतिपत्ति is स्वीकार (confession). तस्याम् ।
 भावे उमी । द्वयी: संप्रतिपत्तौसत्याम् ॥

284. other signs to detect seducing person.

नीवीस्तनप्रावरणसक्थिकेशावमर्शनम् ।

अदेशकालसंभाषणं सहैकासनमेव च ॥ २८४ ॥

Prose—यः नोविस्तनप्रावरण-सक्थिकेशावमर्शनम्, अदेशकालसंभाषणं
 सहैकासनम् आचरति, स पुमान् अपि संग्रहणे प्रवृत्तः ततः आद्यः (गृहीत्वा दण्ड-
 वितव्यः) ।

Prose—ये ব্যক্তি পরস্পর কটিবস্ত্র, শুনাবরক বস্ত্র; সন্ধিদেশ
 (জঘনদেশ) বা কেশস্পর্শ কবে, অকালে অস্থানে (অর্থাৎ গোপনে)
 পরস্পর সহিত সংভাষণ করে, বা একত্রে একমঞ্চাদিতে বসে, সে
 স্ত্রীসংগ্রহে প্রবৃত্ত জানিয়া তাকে ধরিবে (ও উপযুক্ত দণ্ড দিবে) ।

Eng.—The person who touches the waist cloth or
 breast cloth or the thigh or hair of another's woman,
 affectionately speaks with her in darkness or in a secret
 place, or sits with her privately in the same sit, is to
 be understood as engaged in seducing woman (and
 should be caught and punished).

Mita—কিঞ্চ, যঃ পুনঃ পরদারপরিধানগ্রন্থিপ্রদেশ-কুচপ्रावरण-जघनमूर्ध-
 रुहादिस्पर्शनं साभिसाध इवाचरति । तथा अदेशे निर्जने जनानाकीर्णै वा
 अन्धकारकाले अकाले संलापनं (? मंलपनं) करीति । परभार्यया वा सह
 एकमञ्चकादौ विरंसया अवतिष्ठते यः, सोपि संग्रहणे प्रवृत्तो आद्यः । [एतच्च
 आशङ्कमानदोषयुक्तपुरुषविषयम् । इतरस्य तुन दोषः । यथाहमनुः—
 “यस्त्वनानाकारितः पूर्वमभिभाषेत कारणात् । न दोषं प्राप्नुयात् न हि संस्क

“व्यतिक्रमः ।” इति ॥ यः परस्मिन् स्पृष्टः क्षमते (सहते) असावपि आह इति तेनैवोक्तम्—“स्मिन् स्पृष्टो अदेशेयः स्पृष्टो वा कथ्यते वा परस्परस्यानुमते सर्व-संग्रहं मतम्” इति । यश्च ममेयं विदग्धा असकृत रमितचरी (पूर्वं रमिता) इति श्लाघया भुजङ्गजनसमक्षं ख्यापयति असावपि आह इति तेनैवोक्तम् ॥ “दर्पद्वा यदि वा मोहात् श्लाघया वा स्वयं वदेत् । पूर्वं ममेयं भुक्तेति तच्च संग्रहं स्मृतम्” । इति] ॥ २८४ ॥

CHARCHA

1. नीवी etc.—Both नीवी and नीवी means कटिवस्त्र, *cf.* “प्रस्थानभिन्नां न ववन्ध नीविम्” Rag VII, and “नीविं प्रति प्रणिहिते करे प्रियेण” *etc.* Rarely it means कटिदेश also. स्तनस्य प्रावरणम् (आच्छादनवस्त्रम्) स्तनप्रावरणम् । प्रावरण is usually upper garment. सक्थि is thigh (also buttock here) ; अवमर्शनम् is touching. The compound is obj of आचरति etc understood. See Prose.

2. अदेश &c—देशश्च कालश्च । देशकालौ, द्वन्द्वः । अप्रशस्तौ देशकालौ आदेशकालौ, कर्मधा । तत्र संभाषः । सुपुसुपा । तम् । obj. of आचरति ।

3, सहैकासनम्—सह (साढम् वा समानंसङ्घं) एकासनम्, सुपुसुपा । obj. of आचरति ।

285. Punishment of both female and male in such prohibited matter.

स्त्री निषेधे शतं दद्याद् द्विशतं तु दमं पुमान् ।

प्रतिषेधे तयोर्दण्डो यथा संग्रहणे तथा ॥ २८५ ॥

Prose—निषेधे (निषेधविषये, निषेधे सति वा) प्रवर्तमाना स्त्रीशतं पणं दद्यात्, पुमान् द्विशतं (पणं) दमं (दण्डं) दद्यात् । प्रतिषेधेपि तयोः प्रवर्तमानयोः संग्रहणे (सम्भोगे) यथा दण्डः तथा होतः ।

Beng—निषेध करिवा दिने, ब्रम्ही यदि पुरुषेण प्रति प्रवृत्ताः इन तवे शतपण दण्ड इहेवे, आर एहेकणे निषिद्ध पुरुष प्रवृत्ताः इहेने द्विशत पण दण्ड इहेवे । स्त्रीपुरुष उभयेहे यदि प्रतिषेधः नष्टे, परस्पर प्रवृत्त हय, तवे परनारीमञ्जोत्रे ये दण्ड विधान आहे ए क्तेहे ताहाई इहेवे ।

Eng.—If a woman is attracted to a man in spite of prohibition, then she will be fined a hundred panas ; a man so doing will be fined two hundred panas ; if both are attracted to each other in spite of prohibition then punishment will be as stated in full illegal enjoyment.

Mita—प्रतिषिद्धयोः स्त्रीपुंसयोः पुनः संलापादिकरणे दण्डमाह—प्रतिषिध्यते इति “प्रतिषेधः”—प्रतिषिद्धादिभिः येन सह सम्भाषणादिकं निषिद्धं तत्र प्रवर्तमाना स्त्री शतपणं दण्डं दद्यात् । पुरुषः पुनरेवं निषिद्धे प्रवर्तमानो द्विशतं दद्यात् । द्वयोस्तु स्त्रीपुंसयोः प्रतिषिद्धे प्रवर्तमानयोः, “संग्रहणे” सम्भोगे वर्णानुसारेण यो दण्डो वक्ष्यते (see sl. 286) स एव विज्ञेयः । [एतच्च चारणादिभार्याव्यतिरेकेण । “नैव चारणदारेषु विधिः आत्मोपजीविषु । सञ्जयन्ति हि तेनारीं निगूढाश्चारयन्ति च” इति मनुस्मरणात्—This does not hold good in चारणस्त्री, for they are आत्मोपजीवी and made lean on others] ॥ २८५ ॥ Charcha—Easy. [संग्रहण is सम्भोग here]. Remark—here the reading “स्त्री निषेधे शतं दद्यात् द्विशतं तु दमं पुमान्” is more forceful.

286. दण्ड of various castes in संग्रहण

सजातोपुत्तमो दण्ड आनुलोम्ये तु मध्यमः ।

प्रातिलोम्ये बधः पुंसो नार्याः कर्णादिकसनम् ॥ २८६ ॥

Prose—সজাতী সংগ্রহে উত্তম: (উত্তমসাহস:) দণ্ড:; আনুলোম্যে (উত্তমাৎ অধমে) তু মধ্যম: (মধ্যমসাহস:) দণ্ড:। প্রাতিলোম্যে (অধমসাহসে সংগ্রহে) পুংস: বধ: দণ্ড:; নার্যা: কর্ণাদিকর্তনম্ দণ্ড: স্যাত।

Beng.—ব্রাহ্মণাদি চারিবর্ণের স্বজাতিতে ও প্রাণীতে সংলগ্ন উত্তমসাহস দণ্ড (যথা হাজার আশীপণ) ইহেবে; উত্তমবর্ণ হীনবর্ণের পরপ্রাণী সংলগ্নে মধ্যমসাহস দণ্ড (৫ শত পণ) ইহেবে; আর প্রতিলোমভাবে অধমবর্ণ উত্তমবর্ণপ্রাণীতে উপগত ইহেলে, পুরুষের বধদণ্ড, আর নারীর কর্ণাদিক্ষেদন দণ্ড ইহেবে।

Eng.—Of the four castes of Brahmana, kshatriya etc. if there be secret enjoyment of another's wife in the same caste then there will be a fine of (1080 panas) as in উত্তমসাহস; in such enjoyment of a higher caste to a lower one then there will be a fine of 500 panas as in মধ্যমসাহস। But in case of a lower caste enjoying secretly a woman (another's wife) of higher caste (i.e. in প্রতিলোম or reverse order from low to high), the male will have capital punishment and a female will undergo punishment of cutting off of ear, nose etc. [N.B.—Everywhere the দণ্ডবিধান will be by the king, for he is to protect all].

Mita—তমিধানী সংগ্রহে দণ্ডমাহ—

চতুৰ্ণামপি বর্ণানাং বলাৎকারেণ সজাতীয়গুপ্তপরাধাভিগমনে সাতীতিপনস-
হসং দণ্ডনীয়ঃ। যদা স্বানুলোম্যেন হীনবর্ণী স্ত্রিয়মগুপ্তামভিগচ্ছতি, তদা
মধ্যমসাহসং দণ্ডনীয়ঃ। যদা পুনঃ সর্বর্ণমগুপ্তামানুলোম্যেন গুপ্তা বা ব্রজতি
তদা মানবে বিশেষ উক্ত:—‘সহস্রং ব্রাহ্মণো দণ্ড্যো গুপ্তা বিপ্রা বলাদব্রজন্।
কতানি পঞ্চ দণ্ড্য: স্বাদিক্ষন্ত্যা সহ সংগত: ॥’ তথা—‘সহস্রং ব্রাহ্মণো দণ্ড-

দ্রাপ্যো গুপ্তে তু তে ব্রজন্। শূদ্রায়াং ক্ষত্রিয়বিশো: সহস্রং তু ধবেদম: ॥’ ইতি ॥
এতচ্ছ গুরুসখিভার্যাং দিব্যতিরেকেণ দ্রষ্টব্যম্।—‘মাতা মাতৃব্রজসা-
ধিতৃব্রজসা। পিতৃব্রজসখিশিষ্যস্বামী ভগিনী তত্সখী স্নুগা ॥ দুহিতাচার্যভার্যা
চ সগোত্রা শরণাগতা। রাণী প্রব্রজিতা ধাত্রী সাত্বী বর্ণোত্তমা চ বা ॥ আসা-
মংবতযাং যচ্চনুগুপ্তত্বপগ উচ্যতে। শিশ্রস্যোত্কর্তনাস্ত্র নান্যো দণ্ডো বিধীয়তে ॥’
(১২৩:—৩৫) ইতি নারদস্মরণাৎ ॥ প্রাতিলোম্যে উচ্চবর্ণক্লোগমনে ক্ষত্রিয়াভে:
গুরুস্ব বধ:। এতচ্ছ গুপ্তাভিগম্য; অন্যত্র তু ধনদণ্ড:। ‘উভাবপি হি তাবৈব
ব্রাহ্মণ্য গুপ্তয়া সহ। বিপ্লুতৌ শূদ্রবহুশ্চৌ দম্যব্যৌ বা কটাক্ষিতা ॥ ব্রাহ্মণী
যজগুপ্তা তু সেবেতাং বৈশ্যপার্থিবৌ। বৈশ্যং পঞ্চশতং কুর্যাৎক্ষত্রিয়ং তু সহস্রাণি ॥’
(৫৩৩:—৩৬) ইতি মনুস্মরণাৎ। শূদ্রস্য পুনঃগুপ্তাসুচ্চবর্ণী স্ত্রিয়ং ব্রজতো
স্ত্রিঃ স্ত্রীদনসর্বস্বাপহারী; গুপ্তাং তু ব্রজন্তস্য বধসর্বস্বাপহারাং বিতি তেনৈবোক্তম্।
(মনু: ৫৩৩:—৩৮) ‘শূদ্রো গুপ্তমগুপ্তং বা দ্বৈজাতং বর্ণমাবসন্। অগুপ্তমগুপ্তসর্বস্বৈর্গুপ্ত-
সর্বৈঃ দোষ্যে ॥’ ইতি। নার্যা: পুনর্হীনবর্ণী ব্রজন্ত্যা: কর্ণাভি: ‘আদি’গ্রহণা-
জ্ঞাসাভিঃ কর্তনম্। আনুলোম্যেন বা সর্বর্ণা বা ব্রজন্ত্যা দণ্ড: কল্য:। অর্থ
‘বধা’পদেশো রাষ্ট্র এব, তস্যৈব পালনাধিকারাতঃ দ্বিজাতিমাত্রস্য। তস্য
‘ব্রাহ্মণ: পরীক্ষার্মমপি শস্ত্রং নাদদীত’ ইতি শস্ত্রগ্রহণনিষেধাৎ। যদা তু রাষ্ট্রো
শ্রিবেদেনে কালবিলম্বেনে কার্য্যতিপাতাশঙ্কা তদা স্বয়মেব জায়াদীন্দন্যাৎ।
(মনু: ৫৩৩:—৩৯) ‘শস্ত্রং দ্বিজাতিভিঃ প্রাণী ধর্মো যত্রোপলব্ধ্যতে’। তথা (মনু: ৫৩৩:—
—৪০) ‘বাততায়িবধে দোষো হন্তুর্মবতি কশ্বন। প্রকাশং বাসপ্রকাশং বা মন্যুস্ত-
মন্যুশ্চ ॥’ ইতি শস্ত্রগ্রহণামন্যনুজ্ঞানাৎ। তথা ক্ষত্রিয়বৈশ্যযীরন্যোন্য-
ব্যবধিমানে যথাক্রমে সহস্র-পঞ্চশতপণাভ্যমকৌ দণ্ডৌ বেদিতব্যৌ। তদাহ মনু:
(৫৩৩:—৪১) ‘বৈশ্যশ্চৈক্ষত্রিয়াং গুপ্তাং বৈশ্যাং বা ক্ষত্রিয়ো ব্রজেৎ। যো ব্রাহ্মণ্য-
মগুপ্তয়াং তানুমৌ দণ্ডমর্হত: ॥’ ইতি ॥ ১২৫ ॥

CHAROLA—For আনুলোম্য (অনুলোম+অন্য see ১১. ১৪৪ & ১৪৭)
right order & প্রাতিলোম্য or reverse order see ante. ১৪৭ etc.

287. Now punishment is said of abduction &c. of virgins or unmarried girls.

अलंकृतां हरन्कन्यामुत्तमं ह्यन्यथाधमम् ।

दण्डं दद्यात् सवर्णासु प्रातिलोम्ये वधः स्मृतः ॥ २८७ ॥

Prose—सवर्णासु (विवाहार्थम्) अलंकृतां कन्यां हरन् जनः उत्तमं (उत्तमसाहसं) दण्डं दद्यात्, अन्यथा (अविवाहोन्मुखीं कन्यां हरन्) अधमं दण्डं दद्यात् । प्रातिलोम्ये (उत्कृष्टवर्णकन्यायाः अधमवर्णपुरुषेण हरणे सति) वध एव दण्डः (स्मृतः) । [N.B — शासनाधिकृतः राजा एव एतं दण्डं विद्व्यात्] ।

Beng.—विवाहोन्मुखी अलंकृता सवर्णा कन्याके हरण करिले उत्तमसाहस दण्ड दिते इहैवे । आर अविवाहोन्मुखी सवर्णा कन्याके हरण करिले अधमसाहस दण्ड दिते इहैवे । किन्तु अतिलोमभावे अर्थात् अधमवर्णपुरुष यदि उत्कृष्ट वा उत्तमवर्णा कन्या अपहरण करे तबे वध दण्ड इहैवे ।

Eng.—If amongst the same caste a male forcibly carries away an adorned maiden going to be married, then his punishment will be as in उत्तमसाहस । Otherwise i.e., by forcible carrying away of a girl of some caste not going to be wedded, the fine will be as of अधमसाहस । If however there is forcible carrying of a girl of higher caste by one of a lower caste then there will be capital punishment. [N.B.—Note सवर्णा हरणे दण्डः प्रातिलोम्यहरणे वधः] ।

Mita—पारदार्यप्रसङ्गात् कन्यायामपि दण्डमाह—विवाहाभिमुखीभूतान् अलंकृतां सवर्णा कन्यामपहरन् उत्तमसाहसं दण्डणीयः । तदनभिमुखी सवर्णा हरन् प्रथमसाहसं दण्डणीयः । उत्कृष्टवर्णा कन्यामपहरतः पुनः क्षत्रियादेः

वध एव (दण्डः) । [दण्डविधानात् अपहर्तृसकारात् आच्छिद्य अन्वस्मैदेवा इति गम्यते—owing to this दण्डविधान, it is inferred that the कन्या is to be taken back from the अपहर्ता and be given in marriage to a suitable groom] ॥

Charcha—Easy.

288. दण्ड is in हरण of an unwilling maiden etc

सकामास्वनुलोमासु न दोषस्त्वन्यथा दमः ।

दूषणे तुकरच्छेद उत्तमायां वधस्तथा ॥ २८८ ॥

Prose—अनुलोमासु सकामासु (विषये, कन्याहरणविषये) न दोषः, अन्यथा (अकामकन्याहरणे) दमः (प्रथमसाहसदण्डः) स्यात् । दूषणे (कन्यादूषणे, संग्रहणेन कन्यात्वनाशे सति) करच्छेदः (दण्डः), उत्तमायां (अनिच्छन्त्यां कन्यायां दूषितायां सत्यां) वधः दण्डः स्यात् ।

Beng.—उच्छवर्णेर पुरुष यदि अधमवर्णेर सकामा (ईच्छुक) कन्याके हरण करे, तबे दोष इहैवे ना ; किन्तु तद्दृश पुरुष अनिच्छुक कन्याके हरण करिले प्रथमसाहस दण्ड इहैवे । आर अकामा (अनिच्छुक) कन्याके दूषित करिले करच्छेद दण्ड इहैवे । ईहां अनुलोम वर्णविषयक । किन्तु नीचवर्ण पुरुष उत्तमवर्णेर अनिच्छुक कन्याके दूषित कविले, ताब वध दण्ड इहैवे ।

Eng.—If a male of higher caste carries away a willing maiden of a lower caste then there is no punishment ; but if such a male carries away an unwilling maiden then he is to be punished as in अधमसाहस (= प्रथम साहस) । If again a male of a higher caste pollutes an unwilling maiden of lower caste then his hand is to be lopped off ;

if again a male of a low caste pollutes an unwilling maiden of a higher caste then there will be capital punishment.

Mita—आनुलोम्यापहरणे दण्डमाह—यदि सानुरागां हीनवर्णां कन्या-
मपहरति तदा दोषाभावात् न दण्डः। अन्यथा तु अनिच्छन्तीमपहरतः प्रथम-
साहसो दण्डः ॥ पुनश्च कन्यादूषणे दण्डमाह—अनुलोमासु इत्यनुवर्त्तते।

‘अनुलोमासु’ इत्यनुवर्त्तते। यद्यकामां कन्यां बलात्कारेण नखक्षेतादिना
दूषयति तदा तस्य करश्चेत्तव्यः। यदा पुनस्तामेवाङ्गुलिप्रक्षेपेण योनिक्षतं
कुर्वन्दूषयति तदा मनुकषट्शनसहितोऽङ्गुलिच्छेदः। ‘अभिषष्ट्य तु स कन्यां
कुर्यादपेण मानवः। तस्याशु कर्त्ये अङ्गुल्यौ दण्डं चाहति षट्शतम् ॥’ (मनुः
८।३६७)—इति। यदा पुनः सानुरागां पूर्ववद्दूषयति तदाऽपि तेनैव विशेष
उक्तः (मनुः ८।३६८)—‘सकामां दूषयन्कन्यां नाङ्गुलिच्छेदमर्हति। द्विशतं तु
दमं दाप्यः प्रसङ्गविनिवृत्तये।’ इति। यदा तु कन्यैव कन्यां दूषयति, विदग्धा
वा, तत्रापि विशेषस्तेनैवोक्तः। ‘कन्यैव कन्यां या कुर्यात्तस्यास्तु द्विशतो दमः।
या तु कन्यां प्रकुर्यात्स्त्री सा सद्यो मौण्ड्यमर्हति ॥ अङ्गुल्योरेव वा च्छेदं खरेणो-
द्ग्रहणं तथा ॥’ (मनुः ८।३६९)—इति। ‘कन्यां कुर्यात्’ इति कन्यां योनिक्षतवर्ती
कुर्यादित्यर्थः ॥ तदा पुनस्कृष्टजातीयां कन्यामविशेषात्मकामाकामां वाऽभिग-
च्छति तदा हीनस्य क्षत्रियादेर्वध एव; ‘उत्तमां सेवमानस्तु जघन्यो वधमर्हति’
(८।३६६)—इति मनुस्मरणात् ॥ यदा सवर्णां सकामामभिगच्छति तदा
गोमिथुनं शुल्कं तत्पित्रे दद्यात्, यदिच्छति; पितरि तु शुल्कमनिच्छति दण्डरूपेण
तदेव राज्ञे दद्यात्। सवर्णोमकामां तु गच्छतो वध एव; यथाह मनुः (८।३६६)
—‘शुल्कं दद्यात्सेवमानः समामिच्छेत्पिता यदि’। (८।३६४)—‘योऽकामां
दूषयेत्कन्यां स सद्यो वधमर्हति। सकामां दूषयन्स्तुल्यो न वधं प्राप्नुयान्नरः ॥’
इति ॥ २८८ ॥

Charcha—Easy, see Prose & Mita.

289. Punishment in false imputation of blame on
maiden etc.

शतं स्त्रीदूषणे दद्याद् द्वे तु मिथ्याभिज्ञंसने।

पशून् गच्छन् शतं दाप्यो हीनस्त्रीं गाञ्च मध्यमम् ॥ २८९ ॥

Prose—स्त्रीदूषणे (कन्यास्त्रीदूषणे) शतं (पणं दमं) दद्यात्, मिथ्याभिज्ञंसने
द्वे शते दमं दद्यात्। पशून् गच्छन् शतं दाप्यः, हीनस्त्रीं गां च गच्छन् मध्यमम्
(मध्यमसाहसं) दमं दद्यात्।

Bang.—कुर्याती कुर्यात् चरित्र विषये दोषोद्घाटनं करिणे
शतपणं दण्डं इहेवे। आत्र ए उक्तिं सर्वथा मिथ्या इहेले इहेषत पण
दण्डं दिवे। पशु गमने शतपणं दण्डं दिते इहेवे। आत्र हीनस्त्रीया
स्त्री वा गोते अभिगमनं करिणे मध्यमसाहसं दण्डं इहेवे (अर्थात्
अक्षतः ५०० पणं)।

Eng.—If an unmarried girl is villified with regard
to her character then there will be a fine of 100 panas ;
if these villifications are absolutely false then the fine
will be 200 panas ; if one goes to some animal like goat
etc then he will have to pay a fine of 100 panas, and
if one goes to a girl of a very low order or to a cow then
his punishment will be as in मध्यमसाहसं।

Mita—किञ्च, स्त्रीशटेनात्र प्रकृतत्वात् कन्यावमृश्यते। तस्या यदि
कश्चिद् विद्यामानानेव अपस्मार-राजयक्षमादिदीर्घकुत्सितरोगसंसृष्टमैथुनत्वा-
दिदोषान् प्रकाशय “इयमकन्या” इति दूषयति असौशतं दाप्यः। मिथ्याभिज्ञंसने
तु पुनरविद्यामानदोषाविष्करणेन दूषणे द्वेशते दापनीयः। गोव्यतिरिक्तं पशुगमने
तु शतं दाप्यः। यः पुनः हीनां स्त्रीयम् अन्त्यावसायिनीम् अविशेषात्
सकामामकामां वा, गां च अभिगच्छति असौ मध्यमसाहसं दण्डणीयः ॥ २८९ ॥

CHARCHA

1. खीदृषणे—दुष+णिच्+ल्युट्=दूषण here villification of character. स्त्रियाः (प्रकृतत्वात् कन्यायाः) दूषणम् । तस्मिन् । भावे ङमी । so also, parse मिथ्याभिशंसनं ।

If again the villifications are absolutely false, then दण्ड is greater. मिथ्याभिशंसिते and मिथ्याभिशंसिता (शंस+तृच्) are also readings here. But मिथ्याभिशंसिता will break the क्रम of first clause here, though precise.

290, fine in संग्रहण of restricted दासी and भुजिष्या &c.

अवरूढासु दासीषु भुजिष्यासु तथैव च ।

गम्यास्वपि पुमान् दाप्यः पञ्चाशत्पणिकं दमम् ॥ २६० ॥

Prose—(परपरिगृहीतेषु) अवरूढासु दासीषु भुजिष्यासु च तथा अन्यासु गम्यासु गच्छन् पुमान् पञ्चाशत्पणिकं दमम् दाप्यः । [N.B.—पञ्चाशत्पणिकं दमम् इति पञ्चाशत्पणिकम् (Qual दमम्) with ठन् by “अतइनिठनौ” । See उत्तमर्णिक अधमर्णिक &c ante] ।

Beng.—(যে দাসীকে তার স্বামী দাসীকার্য্য করিতে নিষেধ করে, এইরূপে অগ্রপুরুষসেবা হইতে রুদ্ধা তাদৃশী দাসীকে “অবরুদ্ধা দাসী” বলা হয় । যাহারা অগ্রপুরুষের সেবাকার্য্যেই নিযুক্ত তাদের ভুক্তিয়া বলা হয়) । এতাদৃশ অস্ত্রের অবরুদ্ধা দাসী বা রক্ষিতা ভুক্তিয়া বা অস্ত্রের উপভোগ্য্য স্ত্রৈরিণী রমণীতে গমন করিলে, গমনকারী পুরুষ পঞ্চাশৎপণ দণ্ড দিতে বাধ্য হইবে ।

Eng.—A person enjoying a restricted married wife of another or an engaged married of another or some other enjoyable self-willed woman (kept etc) of another will have to pay a fine of hundred panas.

Mita—साधारणस्त्रीगमने दण्डमाह—[गच्छन् इत्यनुवर्त्तते] । उक्तलक्षणां (परशुश्रूषाकारिण्यो) वर्णस्त्रियो दास्यः, ता एव स्वामिना श्रुश्रूषाहानिभ्युदासार्थं गृहे एव स्थातव्यमित्येवं पुरुषान्तरभोगतो निरूढा “अवरूढाः” । पुरुषनियत-परिग्रहा भुजिष्या । यदा दास्योअवरूढा भुजिष्या वा भवेयुः तदा तासु तथा [च-शब्दात् वेश्यास्त्रैरिणीनामपि साधारणस्त्रीणां भुजिष्याणां च ग्रहणम्] तासु सर्वपुरुषसाधारणतया गम्यास्वपि गच्छन् पञ्चाशत्पणं दण्डणीयः । परपरि-गृहीतत्वेन तासामपि परदारतुल्यत्वात् एतच्च स्पष्टमुक्तं नारदेन (१.१.७८-७९) —‘स्त्रैरिण्यग्राह्याणी वेश्या दासी निष्कासिनी च या । गम्याः स्युरानुलोम्येन स्त्रियो न प्रतिलोमतः ॥ आस्वेव तु भुजिष्यासु दोषः स्यात्परदारवत् । गम्यास्वपि हि नोपेयाद्यतस्ताः सपरिग्रहाः ॥’ इति ॥ निष्का-सिनी स्वाम्यनवरूढा दासी । ननु च स्त्रैरिण्यादानां साधारणतया गम्यत्वाभि-धानमुक्तम् । नहि जातितः शस्त्रतो वा काश्चन लोके साधारणाः स्त्रिय उपल-भ्यन्ते । तथा हि—स्त्रैरिण्यो दास्यश्च तावद्वर्णस्त्रिय एव ; ‘स्त्रैरिणी या पतिं हित्वा सवर्णं कामतः श्रयेत् । वर्णानामानुलोम्येन दास्यं न प्रतिलोमतः ॥’ इति मनु-स्मरणात् ॥ नच वर्णस्त्रीणां पत्यौ जीवति मृते वा पुरुषान्तरपभोगो घटते ; ‘दुःशीलः कामवृत्तो वा गुणैर्बा परिवर्जितः । परिचार्यः स्त्रिया साध्व्या सततं देव-वत्पतिः ॥ कामं तु क्षपयेद्देहं पुष्पमूलफलैः शुभैः । ननु नामापि गृहीयात्पत्यौ प्रेत-परस्य तु ॥’ (मनु १.१.१४-१.७)—इति निषेधस्मरणात् ॥ नापि कन्याव-स्थायाः साधारणत्वम् । पित्रादिपरिरक्षितायाः कन्याया एव दानोपदेशात् । दात्रभावेऽपि तथाविधाया एव स्वयंवरोपदेशात् । नच दासीभावात्स्वधर्माधिका-रव्युक्तिः । पारतन्त्र्यं हि दास्यम्, न स्वधर्मपरिप्यागः । नापि वेश्या साधारणी ; वर्णानुलोमजव्यतिरेकेण गम्यजात्यन्तरासंभवात् । तदन्तःपातित्वे च पूर्ववदेवा-गम्यत्वम् ; प्रतिलोमजत्वे ते तासां नितारामगम्यत्वम् । अतः पुरुषान्तरीप-भोगे तासां निन्दितकर्माभ्यासेन पातित्यात्, पतितसंसर्गस्य निषिद्धत्वाच्च न सकृत्पुरुषोपभोगयोग्यत्वम् । सत्यमेवम् । किंत्वत्र स्त्रैरिण्यादुपभोगे पित्रादिरक्ष-राजदण्डप्रयादिच्छदोषाभावाद्गम्यत्वं बाचीयुक्तिः । दण्डाभावस्यावरूढासु दासी-

श्रुति नियतपुरुषपरिग्रहोपाधितो दण्डविधानात्तदुपाधिरहितास्वर्थादिवगम्यते ।
स्वैरिण्यादीनां पुनर्दण्डभावात् विधानाभावात् ॥ 'कन्या भजन्तीमुत्कृष्टां न किञ्चि-
दपि दापयेत् ॥' इति लिङ्गनिदर्शनाच्चावगम्यते । प्रायश्चित्तं तु स्वधर्मस्थलननि-
मित्तं गम्यानां गन्तॄणां चाविशेषाद्भवत्येव । यत्पुनर्वेश्यानां जात्यन्तरासंभवेन
वर्णान्तरापातित्वमनुमानादुक्तम्—'वेश्या वर्णानुलोमाधन्तःपातिन्यः ; मनुष्य-
जात्याश्रयत्वात्, ब्राह्मणादिवत्' इति । तत्र ; कुण्डगोलकादिभिरनैकान्तिक-
त्वात् । अतो वेश्याख्या काचिज्जातिरनादिवेश्यायामुत्कृष्टजातेः समानजातेर्वा
पुरुषादुत्पन्ना पुरुषसंभोगवृत्तिर्वेश्येति ब्राह्मण्यादिवह्लोकप्रसिद्धिवलादभ्युपगमनी-
यम् । नच निर्मूल्यं प्रसिद्धिः । स्मर्यते हि स्कन्दपुराणे—'पञ्चचूडा नाम काश्च-
नाप्सरसः, तत्सन्ततिर्वेश्याख्या पञ्चमी जातिः' इति । अतस्तासां नियतपुरुषपरि-
यनविधिविधुरत्वात् समानोत्कृष्टजातिपुरुषाभिगमने नादृष्टदोषो नापि दण्डः ।
तासु चानवरुद्धासु गच्छतां पुरुषाणां यद्यपि न दण्डस्तथाऽप्यदृष्टदोषोऽस्त्येव ।
'स्वदारनिरतः सदा' (६।४५) इति नियमात् ।—'पशुवेश्याभिगमने प्राजापत्यं
विधीयते' इति प्रायश्चित्तस्मरणाच्चेति निरवयवम् ॥ २६० ॥

CHARCHA

1. अवरुद्धासु दासीषु—दासी are maid sarvants meant
to serve others, and of these who are being restricted by
their husbands not to serve others by living there are अवरुद्धा
दासी ॥ Acc. to Raghunath "भुङ्क्ते स्वाम्युच्छिष्टम् इतिभुज+किप्यन्
(औणादिक) स्त्रियाम्=भुजिष्या lit. she who lives on refuse of her
employer's table i.e.=women servant भुजिष्या thus are
paid maid sarvants who are meant to serve others
all along ; other गम्या here are स्वैरिणी who leave their
husbands and take resort to other, also kept of others
and not public prostitutes. अर्धं ७मी । See also Mita. Such
of others should not be enjoyed, then this will be the

punishment. Such women of others are like परदार
"परपरिगृहीतत्वेन आसां परदारतुल्यत्वात्"—Mita.

291. Punishment in forcible enjoyment of above types
of woman.

प्रसह्य दास्यभिगमे दण्डो दशपणःस्मृतः ।

वहूनां यद्यकामासौ चतुर्विंशतिकः पृथक् ॥ २६१ ॥

Prose—प्रसह्य दास्यभिगमे दशपणः दण्डः स्मृतः । यदि असौ (दासी)
अकामा, तत्र वहूनाम प्रसह्य अभिगमे पृथक् चतुर्विंशतिकः (दण्डः स्मृतः) ।

Beng.—याहारा परपुरुषभोग द्वारा जीविका अर्जन करे,
एकप दास्यादिते ज़ोर करिया (अर्थादि ना दिया) भोग करिले
दशपण दण्ड इहेवे । आव यदि एतादृश दास्यादि अकामा अर्थात्
भोगदाने अनुच्छूक हय, तबे वहलोक बलपूर्वक उपगत इहेले
प्रत्येकैरई चत्विंशपण दण्ड इहेवे ।

[N.B.—दासी here stands for दासी स्वैरिणी etc.]

Eng.—Those दासी, स्वैरिणी etc that live by selling their
bodies should not be forcibly enjoyed without paying
money ; then there will be a fine of ten panas ; if an
unwilling such दासी etc. are forcibly enjoyed by many,
then the fine will be twenty four panas for each one of
them (पृथक्) ।

Mita—"अवरुद्धासु दासीषु" इत्यनेन दासीस्वैरिण्यादिभुजिष्याभिगमने
दण्डं निदधतः तासु अभुजिष्यासु दण्डो नास्ति इत्यर्थादुक्तम् । तस्यापवादमाह—
पुरुषसंभोगजीविकासु दासीषु स्वैरिण्यादिसु 'दण्डकदाजकित्तेन सदा दण्डः'
अभिगच्छतः दशपणो दण्डः । यदि वहव एकामभिगच्छन्तीमपि दण्डः

कारेण अभिगच्छन्ति तर्हि प्रत्येकं चतुर्विंशतिपणपरिमितं दण्डं दण्डनीयाः । [यदा पुनस्तदिच्छया भाति (मूल्यं) दत्त्वा पश्चादनिच्छन्तीमपि बलाद्ग्रहन्ति तदा तेषामदोषः, यदि व्याध्यभिभवस्तस्या न स्यात् । “व्याधिता सश्रमा व्यग्रा राजकर्मपरायणा । आमन्त्रिता चेत् नागच्छेत् अदण्ड्या बद्धास्मृता ॥ इति नारदवचनात्] ॥ २६१ ॥

CHARCHA

1. प्रसङ्ग—an अव्यय meaning बलात् । See ante also.

2. चतुर्विंशतिकः—with मत्वर्थं ठन् as in पञ्चाशत्पणिकं दमम् ।

291. Punishment for harlots on denial after taking money.

गृहीतवेतना वेश्या नेच्छन्ती द्विगुणं वहेत् ।

अगृहीतेसमं दाप्यः पुमानप्येवमेव हि ॥ २६२ ॥

Prose—गृहीतवेतना (शुल्कं गृहीत्वा) वेश्या न इच्छन्ती यदि तदा द्विगुणं दमं वहेत् (दद्यात्) । शुल्के अगृहीते (किन्तु स्वीकारे सति) पश्चात् नेच्छन्ती समं (मूल्यं शुल्कं) वहेत् (दद्यात्) । पुमान् अपि एवमेव हि दाप्यः ।

Beng—मूला वा डाटक लईया पारे यदि वेश्या भोगदाने अनिच्छूक হয়, তবে গৃহীতমূল্যের দ্বিগুণ দণ্ড দিবে । আর মূল্য না লইলেও যদি অঙ্গীকার করিয়া পরে অনিচ্ছুক হয়, তবে বীকৃত উক্তমূল্য দিবে । পুরুষ ও যদি অর্থ দিয়া পরে অনিচ্ছুক হয় তবে উক্তকণ দণ্ড দিবে ।

Eng.—If a harlot is unwilling to give her body after taking money, then she will pay twice as much ; if she does not take money but disagrees after verbal agreeing then she will have to pay proportionate agreed money ; such is

the case for a male who secedes after paying etc. also [N.B.—usually money is forfeited in case of males seceding after paying].

Mita—यदा तु शुल्कं गृहीत्वा स्वस्यापि अर्थपतिं नेच्छति तदा द्विगुणं शुल्कं वहेत् दद्यात्, तथा शुल्कं दत्त्वा स्वयमनिच्छतः स्वस्यस्य पुंसः शुल्कहानिरेव । [“शुल्कं गृहीत्वा पण्यस्त्री नेच्छन्ती द्विगुणं वहेत् । अनिच्छन् दण्डशुल्कोपि शुल्कहानिमवाप्नुयात् ” इति नारदस्मरणात् । तथा अन्योपि विशेषस्तेनैव दर्शितः—“अप्रयच्छन् तथा शुल्कम् अनुभूय पुमान् स्त्रियम् ॥ अक्रमणं च संगच्छन् पाददन्तनखादिभिः । अयोनी वाभिगच्छेत् यो बहुभिर्वापि बासयेत् । शुल्कमष्टगुणं दाप्यः विनयं तावदेव तु ॥ वेश्याप्रधाना याज्ञवल्क कामुकास्तद् गृहोषिताः । तत् समुत्थेषु कार्येषु निर्णयं संशयेविद्ः ” इति ॥ २६२ ॥

Oharcha—1. वहेत्—Here it means दद्यात् ।

293. Punishment for unnatural enjoyment etc.

अयोनी गच्छतो योषां पुरुषं वाभिमेहतः ।

चतुर्विंशतिको दण्डस्तथा प्रव्रजितागमे ॥ २६३ ॥

Prose—योषां (स्वयोषां) अयोगो गच्छतः (पुंसः) पुरुषं अभिमेहतः (जनस्य), तथा प्रव्रजितागमे (सन्नासिन्यभिगमे) चतुर्विंशतिकः दण्डः स्यात् ।

Beng. etc—Easy.

Mita—किञ्च यस्तु स्वयोषां मुखादौ अभिगच्छति, पुरुषं वा अभिमुखः सन् मेहति (मलैत्यजति), तथा प्रव्रजितां वा गच्छति, अतो चतुर्विंशतिपणान् दण्डनीयः ॥ २६३ ॥

294. Punishment for enjoying Chandali woman etc.

अन्त्याभिगमने त्वाङ्गं कुबन्धेन प्रवासयेत् ।

शूद्रस्तथाअन्त्य एव स्याद् अन्त्यस्य आर्यागमे वधः ॥ २६४ ॥

Prose—अन्त्याभिगमने (अन्त्या चाण्डाली, तस्याभिगमने सति) कुबन्धेन (भगाकारचिन्हेन) तु आङ्ग (अङ्कयित्वा चिह्नयित्वा) प्रवासयेत् (स्वराष्ट्रात् बहिष्कुर्व्यात्) । शुद्रः (अन्त्याभिगमने) अन्त्य एव स्यात् । अन्त्यस्य आर्यागमे (उत्तमवर्गस्थभिगमे सति) वधः दण्डः स्यात् । [N.B.—The reading आङ्ग (आ+अङ्क निच् ल्यप्) is better than तु अङ्गः here ; for ther a 'च' is to be made understood. Mita also has अङ्कयित्वा here.]

Beng.—चणालीते उपगत इहेले सेइ पूकषके कूंसितचिह्ने चिह्नित करिया राख्ते इहेते बाहिर करिया दिवे । शुद्र चणालीते उपगत इहेले से चणाल प्रीप्त इहेवे । आर चणाल यदि उच्चवर्णी रमणीते उपगत ह्य, तवे तार वध दण्ड इहेवे ।

Eng.—If one goes to a Chandali woman, then he is to be imprinted with ugly signs on the forehead and turned out of the kingdom (country) ; if a sudra enjoys a Chandali then he himself becomes Chandali ; if a Chandala enjoys a woman of any higher caste then he is to undergo capital punishment.

Mita—किञ्च अन्त्याचण्डाली तद्गमने [त्रैवर्णिकान् प्रायश्चित्तानभिमुधान “सहस्रं त्वन्त्यजस्त्रियम्” इतिमनुवचनात् पणम्हस्रं दण्डयित्वा] “कुबन्धेन” कुत्तसितवन्धेन भगाकारेण अङ्कयित्वा स्वराष्ट्राभिवासयेत् । [प्रायश्चित्ताभिमुखस्यपुनर्दण्डनमेव] शुद्रः पुनश्चाण्डाल्यभिगमे अन्त्य एव चण्डाल एव भवति । अन्त्यजस्य पुनः चाण्डालादेः उत्कृष्टजातिस्त्रयभिगमे वध एव (दण्डः) ॥ २६४ ॥ इतिस्त्रोसंग्रहप्रकरणम् ॥

अथ प्रकीर्णकप्रकरणम्

[The section on miscellaneous mainly touching the king, his officers etc not said or touched before. प्रकीर्णमेव प्रकीर्णकम् miscellaneous matters ; compare Mitakshara' here “यो नृपाश्रयो व्यवहारस्तत् प्रकीर्णकम् इति अर्थाहसितं भवति”] ।

Introductory Notes Here in Mitakshara

व्यवहारप्रकरणमध्ये स्त्रीपुंसयोगाख्यमप्यपरं विवादपदं मनुनारदाभ्यां विवृतम् । तत्र नारदः (१२।१)—“विवाहादिविधिः स्त्रीणां यत्र पुंसां च कीर्त्यते । स्त्रीपुंसयोगसंज्ञं तद्विवादपदमुच्यते ॥” इति । मनुः (१।२)—“अस्वतन्त्राः स्त्रियः कार्याः पुरुषैः स्वैर्दिबानिशम् । विषयेषु च सज्जन्यः संस्थाप्या ह्यात्मानो वशे ॥” इत्यादि ॥ यद्यपि स्त्रीपुंसयोः परस्परमर्थिप्रत्यर्थितया नृपसमक्षं व्यवहारो निषिद्धः, तथापि प्रत्यक्षेण कर्णपरम्परया वा विदिते तयोः परस्परातिचारे दण्डादिना दम्पती निजधर्ममार्गे राज्ञा स्थापनीयौ । इतरथा दोषभाग्भवतीति व्यवहारप्रकरणे राजधर्ममध्येऽस्य स्त्रीपुंसधर्मजातस्योपदेशः । एतच्च विवाहप्रकरण एव । संप्रपञ्चं प्रतिपादितमिति योगीक्षरेण न पुनरत्रोक्तम् ॥

सांप्रतं प्रकीर्णकाख्यं व्यवहारपदं प्रस्तूयते । तल्लक्षणं च कथितं नारदेन (१६।१-४)—“प्रकीर्णकेषु विज्ञेया व्यवहारा नृपाश्रयाः । राजाभावाप्रतीक्षातस्तत्कर्मकरणं तथा ॥ पुरःप्रदानं संभेदः प्रकृतीनां तथैव च । पाखण्डिनैर्गमश्रेणिगणधर्मविपर्ययाः ॥ पित्रापुत्रविवादश्च प्रायश्चित्तव्यसंक्रमः । प्रतिग्रहविलोपश्च कोपश्चाश्रमिणामपि ॥ वर्णसंकरदोषश्च तदृत्तिनियमस्तथा । न दृष्टं यच्च पूर्वेषु सर्वं तत्स्यात्प्रकीर्णके ॥” इति ॥ प्रकीर्णके विवादपदे ये विवादा राजाभावात्तद्विवादाकरणादिविषयास्ते नृपसमवायिनः । नृप एव तस्य स्तूयार्चनारम्भपेक्षमात्रेण प्रकीर्णकानां प्रतिपत्तितामासाय व्यवहारनिर्णयं कुर्यात् ॥ एवं च वदता को व्यवहारस्तत्प्रकीर्णकमित्यर्थाहसितं भवति ॥

259. The wrong writers of documents, and connivers of outrages are to be punished.

ऊनं वाप्यभ्यधिकं वापि लिखेद् यो राजशासनम् ।

पारदारिकचौरं वा मुञ्चतो दण्ड उत्तमः ॥ २६५ ॥

Prose—यः (राजपुरुषः) राजशासनम् ऊनं वा यदि वा अभ्यधिकं लिखेत् तस्य, वा पारदारिकचौरं मुञ्चतः (जनस्य) उत्तमः (उत्तमसाहसकथितः) दण्डः स्यात् ।

Beng.—ये राजपुरुष भूमादि-विषयक जबाद्वारि परिमाण कम, वा वेशी दलिले लेखे, वा ये रक्षिपुरुष परस्त्रीधर्षणकारी वा चोरके-धरिया राजपुर निकट समर्पण ना करिया छाड़िया देय, सेठ (अर्थात् : এই দুইপ্রকার লোকই) উত্তমসাহস দণ্ডে দণ্ডনীয় ।

Eng.—The officer who writes less or more measurements of lands etc in documents or if the officer connives and lets go an adulterer (a molester of another's wife) or a thief, should be punished with उत्तमसाहसदण्ड ।

Mita—तत्र अपराधविशेषेण दण्डविशेषमाह—राजदत्तभूमेः निवन्धस्य वा परिमाणात् नृपनत्वमाधिक्यं वा प्रकाशयन् राजशासनं योभिलिखति, यश्च पारदारिकं चौरं वा गृहीत्वा राज्ञे अनर्पयित्वा मुञ्चति, तावुभौ उत्तमसाहस दण्डनीयौ ॥ २६५ ॥

CHARCHA

1. यः—Refers to यः राजपुरुषः (royal officer), राजः शासनम् = राजशासनम् the documents of kings & तत् ।

2. पारदारिकचौरम्—परस्य दाराः इति परदाराः, & तत्—। परदारान्ता गच्छतीति परदार+ठक् by the varttika “गच्छती परदारादिभ्यः”=

पारदारिकः an outrager—a molester of परस्त्री । पारदारिकसहितः चौरः इति पारदारिकचौरः, शाकपार्थिवादित् । In usual course a समाहारदण्ड cant be got in such cases but can some how be established by the dictum “सर्वो दण्डो विभाषा एकवद् भवति” । See our वधूवरम् in sak. and ante.

296. Punishment for other's defilers by food.

अभक्ष्येण द्विजं दुष्यन् दण्ड्य उत्तमसाहसम् ।

मध्यमं क्षत्रियं वैश्यं प्रथमं शूद्रमधिकम् ॥ २६६ ॥

Prose—द्विजम् अभक्ष्येण दुष्यन् (दुष्यन् जनः) उत्तमसाहसं दण्ड्यः । क्षत्रियं (दुष्यन्) मध्यमं (मध्यमसाहसं), वैश्यं (दुष्यन्) प्रथमम् (वा अधमसाहसं) दण्ड्यः, शूद्रं दुष्यन् अधिकम् (अर्द्धं प्रथमसाहस्य अर्द्धपरिमाणं) दण्ड्यः ।

Beng.—यदि केह ब्राह्मणके অভক্ষ্য বস্তুমিশ্রিত অন্নপানাদি দ্বারা দূষিত করে (অর্থাৎ তার ধর্মনিয়ম নষ্টকরে), তবে তার উত্তম সাহস দণ্ড হইবে । ক্ষত্রিয়কে এভাবে দূষিত করিলে মধ্যমসাহস দণ্ড, বৈশ্যকে দূষিত করিলে অধমসাহস দণ্ড এবং শূদ্রকে দূষিত করিলে অধমসাহসদণ্ডের অর্ধেকদণ্ড হইবে ।

Eng.—One defiling a Brahman by giving him his non-edible drink or food should be punished as in उत्तमसाहस, one so defiling a Kshatriya will be punished as in मध्यमसाहस, one so defiling a Vaishya will be punished as in अधमसाहस ; one so defiling a Sudra will have to pay half as much as in अधमसाहस ।

Mita—प्रसङ्गात् नृपान्नव्यतिरिक्तव्यवहारविषयमपि दण्डमाह—भूज-भूमीपादिना अभक्ष्येण मध्यमार्द्धेण दुष्यान्नवामादिमिश्रणेन स्वर्षेण वा मृदाणां

दूषयित्वा खादयित्वा उत्तमसाहसं दण्ड्यो भवति । क्षत्रियं पुनरेवं दूषयित्वा मध्यमम् । वैश्यं दूषयित्वा प्रथमम्, शूद्रं दूषयित्वा प्रथमसाहस्यार्द्धम्, दण्ड्यो भवति इति सम्बन्धः । लशुनाद्यभक्ष्यदूषणे तु दोषतारतम्यात् दण्डतारतम्य-सूहनीयम् ॥

CHARCHA

1. दुष्यन्—दुष (दिवादि)+शत् । usually दिवादिदुष is अकर्मक as 'विद्वान् दुष्यति चापशब्दैः' etc. Here दुष is used as अन्तर्भावितण्यर्थं i.e. in the sense of दूषण (defiling another). The reading दुष्यः is bad in gram. here. Thus अथक्षयेण द्विजं दुष्यः जनः is unidiomatic ; द्विजस्य दुष्यः जनः is intelligible ; further कृत्यप्रत्यय denotes प्रेष or विधि, अतिसर्ग or request or प्राप्तकाल or proper time, or अर्ह or योग्यता (see the rules 'प्रेषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च' and 'अर्हे कृत्यनृचश्च), but this is not the sense here, the meaning here being a matter of past & present दूषण । So we prefer दुष्यन् here.

297. Punishment for selling adulterated gold and meat.

कूटस्वर्णव्यवहारी विमांसस्य च विक्रयी ।

व्यङ्गहीनस्तु कर्तव्यो दाप्यश्चोत्तमसाहसम् । ॥ २९७ ॥

Prose—कूटस्वर्णव्यवहारी, विमांसस्य च विक्रयी व्यङ्गहीनस्तु कर्तव्यः उत्तमसाहसं दम् च दाप्यः ।

Beng.—ये बणिक् कृत्रिम सोनाके थोति सोना बनिगा विक्रय करे, वा ये अविशुद्ध मांस वा अबाध मांस विक्रय करे, तान्देन अथोकके तिन अङ्ग (नाजिका कर्ण, हस्त—एहे तिन अङ्ग) हीन

कविज्ञा (अकर्मणा कविज्ञा वा काठिया) गत्य उत्तमसाहसं दण्ड्यो भवति इति सम्बन्धः ।

Eng.—The trader dealing with imitation gold (or silver) as genuine one, or one dealing with objectionable or inedible meat will be made devoid of three limbs (of nose, ear and hand) and also made to pay punishment as in उत्तमसाहस ।

Mita—किञ्च वसवेधाद्यापादितवर्णोत्कर्णैः कूटैः स्वर्णैः व्यवहारशीलो यः स्वर्णकारादि । यश्च 'विमांसस्य' कुत्सितमांसस्य श्वादिसंश्लक्ष्य 'विक्रयशीलः' सौनिकादिः [च-शब्दात् रजतादि व्यवहारी च] ते सर्वे प्रत्येकं नासाकर्णकरैः त्रिभिः अङ्गै हीनाः कार्य्याः । 'चशब्दात्' व्यङ्ग्येदेन समुचितमुत्तमसाहसं दण्डं दाप्याः । [यत् पुनर्मनुनोक्तम्—'सर्वकण्टकपापिष्टं हेमकारं तु पार्थिवः । प्रवर्तमानमन्याये क्षेदेत्येत्लवशः क्षुरैः' इति, तदेतत् देवनागणराजस्वर्णविषयम्] ॥

CHARCHA

1. कूटस्वर्ण &c—कूट is feint, false. कूटं स्वर्णम् । तस्य व्यवहारः । स अस्ति अस्य इति मत्वर्थीय इति । or कूटस्वर्णं व्यवहरति इति णिनि । उक्त कर्म of कर्तव्य and दाप्यः ।

2. विमांसस्य—शेषे षष्ठी । विशुद्धं मांसम् इति विमांसम्, meat contrary to one's edibility or विरसं मांसम् विमांसम् bad-tasting, food or decomposed meat.

3. विक्रयी—विक्रयः अस्ति अस्य इति मत्वर्थीय इति । or औषादिक इति । णिनि should give विक्रायी ॥ व्यङ्ग refers to 3 अङ्ग of nose, ear & hand, व्यङ्गैः हीनः, ततत् ।

4. Remark—Though slokas 296 297-301 do not directly concern the king, still these reflect discredit to adminis-

stration if such समानविरोधी जनदूषक persons go unpunished in the kingdom. Such दुष्कृति and दुर्नीति should always be checked by the administrator with strong punishments of उत्तमसाहस । So these are dealt with here.

298. No crime accrues to the goader if one being forewarned is injured by animals.

चतुष्पादकृतो दोषो नापेहीति प्रजल्पतः ।

काष्ठ-लोष्टेषु-पाषाण-बाहुयुग्यकृतस्तथा ॥ २९८ ॥

Prose—‘अपेहि’ इति प्रजल्पतः (चालकस्य, स्वामिनो वा) चतुष्पादकृतः-दोषः (मनुष्यमारणरूपदोषः) न स्यात् । तथा ‘अपेहि’ इति प्रजल्पतः जनस्य काष्ठलोष्टेषु-पाषाण-बाहुयुग्यकृतः (काष्ठादीन् क्षिपतः जनस्य तत्कृतः मनुष्य-मारणरूपः) दोषः न स्यात् ।

Beng.—“सरिया याँ” —এইরূপ বলার পরও যদি চতুষ্পাদজন্তু গৌ-মহিষ হস্তী দ্বারা কেহ আহত হয়, তবে চালক বা পালকের কোন দোষ হইবে না । তদ্রূপ নিষেধ করা সত্ত্বেও যদি কাষ্ঠ, ইষ্টক, বাণ, পাষাণ, বাহু ক্লেপন স্থানের নিকট থাকিয়া বা যুগ (জোয়াল) বাহী অশ্বের নিকট থাকিয়া কেহ আহত হয় তবে উৎক্লেপকের কোন দোষ হইবে না ।

Eng.—The fault in wounding persons by four-footed animals (like cow, buffalo, elephant etc.) will not accrue to their goaders or masters, if they warn others saying ‘go away hence’. Similarly one wounded even if warned to remain near throwing of woods, bricks, arrows, stone’s

near hand-stretching area or remaining before horses with yokes on, cannot involve the person engaged there.

Mita—विषयविशेषे दण्डाभावमाह—“चतुष्पादैर्गो गजादिजातिभिः कृतो यो-दोषः” मनुष्यमारणादिरूपः असौ गवादिस्वामिनो न भवति, अपसरेति प्रकर्षेण उच्चैर्भाषमानस्य । तथा—लकुट-लोष्ट-सायक-पाषाणोत्क्षेपणेन “बाहुना युग्येन च” युगं वहता अश्वादिना कृतो मः पूर्वोक्तदोषः सोपि काष्ठादीन् प्रास्यतो न भवति, अपसरेति प्रजल्पतः । काष्ठादुत्क्षेपणेन हिंसायां दोषाभावकथनं दण्डाभावप्रतिपादनार्थम् । प्रायश्चित्तं पुनः अबुद्धिपूर्वकं निमित्तम् अस्य असत्येव । [काष्ठादि ग्रहणं च शक्तितो मरादेः उपलक्षणम्] ॥ २९८ ॥

CHARCHA

1. चतुष्पादकृतः—चत्वारः पादाः अस्य, चतुष्पादः, बहु । no समासान्त—अनित्यत्वात् । तेन कृतः, तत् । Qual दोषः । The fault of मनुष्यमारणदोष by चतुष्पाद जन्तु will not go to—“अपेहि” इति प्रजल्पतः (कथयतः) । See Mita.

2. काष्ठ etc—युग is yoke of cars ploughing &c. युगं वहति युग with यत्प्रत्यय by the rule” तद्वदिति रथयुगप्रासङ्गम्” । युग is horse with yoke on its shoulder. So बाहु is बाहुत्क्षेपस्थान, so take काष्ठ etc. First इन्द्र । Then तत् । Refers to such मारण दोष ॥ अप-इ लोट हि will give अपेहि and not अपेहि ॥

299. Being warned one must not be near a bullock not properly tied to the car or near a broken car.

छिन्ननस्येन यानेन तथा भग्नयुगादिना ।

पश्चाच्च वापसरता हिंसने स्वाम्यदोषमाक ॥ २९९ ॥

Prose—छिन्ननस्येन भग्नयुगादिना यानेन पश्चात् अपसरता (जनेन) हिंसके अदोषमाक स्यात् ।

Beng.—যে যানের বলীবর্দাদির নাসাদি ডিম্ব এবং যে যানের যুগ (জোয়াল) বা চাকা ভাঙ্গিয়া গিয়াছে সেই শকাটে পিছু হাটিবার সময় স্বামীকর্তৃক মনুষ্যাদিহিংসন হইলে স্বামীর দোষ হইবে না (যদি পূর্বেই “সবিয়া যাও” বলিয়া সাবধান করিয়া দেওয়া হয়)

Prose—The owner going by his car having its nose-thread torn, yokes and wheels tottering, and hurting others while turning backwards or sideways will not be guilty (if he warns others beforehand).

Mita—किञ्च, नसि भवारज्जुः नस्या । छिन्ना शकटादियुक्तबलीवर्दनस्याः रज्जुः यस्मिन्याने, तत् छिन्ननस्यं शकटादि, तेन तथा भग्नयुगेन [आदिग्रहणात् भग्नक्षचक्रादितेन च] यानेन, पश्चात् पृष्ठतो अपसरता [च शब्दात् तिर्य्यग-पगच्छता प्रतिमुखं वा गच्छता च, मनुष्यादिहंसने स्वामी प्राजको वा (=चालको वा) दोषभाक् न भवति । अतत्प्रयत्नजनितत्वात् हंसनस्य । [तथा च मनुः—‘छिन्ननास्ये भग्नयुगे तिर्य्यक् प्रतिमुखागते अक्षभङ्गे च यानस्य चक्रभङ्गे तथैव च । छेदने चैवयन्त्रानां योक्तृरश्म्योस्थैव च । आक्रन्दे सत्यपेहिहति न दण्डं मनुरब्रवीत् ॥ इति] ॥ २६६ ॥

CHARCHA

1. छिन्ननस्येन—नासिकायै हितं नस्यम् with यत् and नासिका becoming नस् by the dictum ‘नस् नासिकार्याः’ under the rule ‘तस्मैहितम्’; next बहु । See Mita. Qual. यानेन (which has करणे ३या) ।

2. Remark—Here also there shall be forewarning by the owner or driver of the car as ‘अपेहि’ । Otherwise दोष will accrue.

300. दण्ड in such other cases—

शक्ती अमोक्षयन् स्वामी दंष्ट्रिणां शृङ्गिणां तथा ।

प्रथमं सहसं दद्यात् विकृष्टे द्विगुणं ततः ॥ ३०० ॥

Prose—स्वामी शक्तीपि दंष्ट्रिणां तथा शृङ्गिणां (सम्बन्धे=सम्बन्धविषयवाच्ये) आहतं जनं अमोक्षयन् प्रथमं साहसं दण्डं दद्यात् । ‘विकृष्टे’ अमोक्षयन-ततः द्विगुणं दण्डं दद्यात् । [अत्र विशदविवरणन्तुमिताक्षरायां द्रष्टव्यम्]

Beng.—স্বামী যদি সমর্থ হইয়াও, দংশিগজাদিধারা বা শৃঙ্গী মহিষাদিধারা আহত ব্যক্তি উদ্ধার না করেন, তবে প্রথমসাহস দণ্ড দিবেন । আর আক্রান্ত ব্যক্তি কাতরে চৈচাইলেও যদি স্বামী উদ্ধার না করেন তবে প্রথমসাহসের দ্বিগুণ দণ্ড হইবে ।

Eng.—If the owner or the goader does not deliver a person wounded by a tusker or a horned animal even if able, then he will be fined as in প্রথমসাহস । If again he does not deliver the wounded even when he cries for help then the fine will be twice as much. [N.B.—Here driver's fault will be the fault of the owner etc.—See Mita].

Mita—उपक्षयां दण्डमाह—अप्रवीणप्राजकप्रेरितैर्दंष्ट्रिभिर्गजादिभिः शृङ्गिभिर्गवादिभिर्वध्यमानंसमर्थोऽपि तत्स्वामी यद्यमोक्षयन्प्रेक्षते, तदा अकुशल-प्राजकनियोजननिमित्तं प्रथमसाहसं दण्डं दद्यात् । यदा तु ‘मारितोऽहम्’ इति विकृष्टेऽपि न मोक्षयति तदा द्विगुणम् । यदा पुनः प्रवीणमेव प्राजकं प्रेरयति तदा प्राजक एव दण्ड्यो न स्वामी । यथाह मनुः (८।२।४)—‘प्राजकश्चेद्भवेदासः (शक्तः) प्राजको दण्डमर्हति’ इति ॥ प्राजको यन्ता । आतोऽभियुक्तः (शक्तः) शृङ्गिभिर्विशेषाच्च दण्डविशेषः कल्पनीयः । यथाह मनुः (८।२।६-८)—‘मनुष्यमारणे शृङ्गिभिरवतिक्रियन्ती भवेत् । प्राजकस्तु महत्स्वर्भं गोबलोद्भयादिषु ॥ कुशलांश्च शृङ्गानां तु हंसयां विरतो दमः । पञ्चाशत् भवेदण्डः दण्डेषु शृङ्गपक्षिषु ॥ सर्वमाकावि-

कानां तु दण्डः स्यात्पञ्चमापकः । मापकस्तु भवेदण्डः श्वशुरनिपातने ॥' इति ॥

Charcha—Easy. See Tika & Prose.

391. If an illegal lover is called a thief to suppress infamy, then a fine of five hundred pana will be imposed.

जारं चौरैत्यभिवदन् दाप्यः पञ्चशतं दमम् ।

उपजीव्य धनं मुञ्चस्तदेवाष्टगुणीकृतम् ॥ ३०१ ॥

Prose—जारं—हे चौर इत्यभिवदन् जनः पञ्चशतं दमम् (दण्डं) दाप्यः । जारात् धनं उपजीव्य (उत्कोचरूपेण धनं गृहीत्वा) मुञ्चन् (जारं मुञ्चन्) (पुरुषः, राजपुरुषो वा) तत् (गृहीतधनम्) एव अष्टगुणीकृतं दमं दाप्यः ।

Beng—পরজীবীগামী জার (উপপতি) ঘরে আসিলে, তাকে কলঙ্ক ঢাকিবার জন্ত চোর বলিয়া ধরাইয়া দিলে, পাঁচশত পণ দণ্ডদিতে হইবে। আবার জারের নিকট হইতে উৎকোচরূপ ধন গ্রহণ করিয়া তাকে যে ছাড়িয়া দিবে, তার উৎকোচস্বরূপে গৃহীত ধনের আটগুণ ধন দণ্ডদিতে হইবে।

Eng.—A lover having illicit connection with another's wife if handed over on the plea of a thief (to suppress infamy), then a fine of five hundred pana will be imposed ; again if such an adulterer of woman be let loose by any one after taking bribe from him, then he is to pay a fine amounting eight times of the bribed sum.

Mita—কিছ স্ববংশকলঙ্কময়াৎ জারং পারদারিকং 'হে চৌর নির্গচ্ছ' ইত্যভিবদন্ পঞ্চশতং পণানাং পঞ্চশতানি যস্মিন্ দমে, স তপোকস্তং দমং দাপ্যঃ, যঃ পুনঃ জারহস্তাৎ 'ধনমুপজীব্য' উৎকোচরূপেণ গৃহীত্বা জারং মুञ्चत्यসৌ যাবদ-
মুञ्চতি তাবদষ্টগুণীকৃতং দণ্ডং দাপ্যঃ ॥ ৩০১ ॥

CHARCHA

1. चौर इत्यभिवदन्—Here we have सन्धि as चौरैत्यभिवदन् । Then चौर is case of address. हे चौर निर्गच्छ—इत्यभिवदन् । See Mita. or say—जारं चौरः इत्यभिवदन्=जारं चौर इत्यभिवदन् by सन्धि ; then a further सन्धि is done for metre as जारं चौरैत्यभिवदन् । An अर्ण प्रयोग । In this case चौरः has इतियोगे मा ॥

302. The villifier of the king, or the divulger of king's counsels or plans should be turned out of kingdom with his tongue cut off.

राज्ञोअनिष्टप्रवक्तारं तस्यैवाक्रोशकारिणम् ।

तन्मन्त्रस्य च भेत्तारं छित्त्वा जिह्वां प्रवासयेत् ॥ ३०२ ॥

Prose—राज्ञः (सम्बन्धे) अनिष्टप्रवक्तारं (अनभिमतशत्रुस्तोतारं) तस्य आक्रोशकारिणं (निन्दाकारिणं), तन्मन्त्रस्य (रहस्यस्य राजमन्त्रस्य) च भेत्तारं जिह्वां छित्त्वा प्रवासयेत् । [N.B.—construe अनिष्टस्य जनस्य प्रवक्तारम् with त्व् and आक्रोशं करोतीति आक्रोशकारिन् (with णिनि)-तम्]

Beng.—যে, রাজার অনভিপ্রেত শত্রুপ্রভৃতির নিয়ত প্রশংসাকরে, বা যে রাজার নিন্দাচরণ করে, আর যে রাজার রহস্য (স্বরাষ্ট্র ও পররাষ্ট্রবিষয়ক) মন্ত্রাদির উদ্ঘাটন করে, রাজা তার জিহ্বা কাটিয়া রাষ্ট্র হইতে বাহির করিয়া দিবেন।

[N.B.—In মন্ত্রস্য ভেত্তারম্ avoid তন্, then কর্ম বধী will be barred by 'ন লোকব্যয়—স্বলর্থতুলাম্'] ।

Eng.—A praiser of king's enemies and a villifier of the king or a divulger of king's counsels (of home and foreign affairs) will be turned out of the kingdom with

his tongue cut off. [N.B.—See Mita for other details, as capital punishment for राजकोशापहरण, and Brahman's punishment other than वध etc.]

Mita—किंच, राज्ञोऽनिष्टस्यानभिमतस्यामित्रस्यस्तोत्रादेः प्रकर्षेण भूयो भूयो वक्तारं तस्यैव राज्ञ आक्रोशकारिणं निन्दाकरणशीलं तदीयस्य च मन्त्रस्य स्वराष्ट्रविद्वद्धिहेतोः परराष्ट्रापक्षयकरस्य वा भेत्तारं अमित्रकर्णेषु जपन्तं तस्य जिह्वामुत्कृत्य स्वराष्ट्राभिष्कासयेत् । [कोशापहरणादौ पुनर्वध एव । (मनुः ६।२७५)—'राज्ञः कोशापहर्तृश्च प्रतिकूलेषु च स्थितान् । घातयेद्विभिर्दण्डैर-
रीणां चोपकारकान् ॥' इति मनुस्मरणात् । विविधैः सर्वस्वापहाराङ्गच्छेदवध-
रूपैरित्यर्थः । सर्वस्वापहारेऽपि यद्यस्य जीवनोपकरणं (means of liveli-
hood) तन्नापहर्तव्यम् चौरुपकरणं विना । यथाह नारदः—(१७।१०, ११)
'आयुधान्यायुधीयानां बाह्यादीन्बाह्यजीविनाम् । वेश्यास्त्रीणामलकारान्बाधातोद्यादि
तदिदाम् ॥ यच्च यस्योपकरणं येन जीवन्ति कामकाः । सर्वस्वहरणेऽप्येतन्न
राजा हर्तुमर्हति ॥' इति । ब्राह्मणस्य पुनः 'न शमीरो ब्राह्मणे दण्डः' (गौ०
१२।६६) इति निषेधाद्वधस्थाने शिरोमुण्डनादिकं कर्तव्यम्—'ब्राह्मणस्य वधो
मौण्डेन पुरात्रिर्वसनाकूने । ललाटे चाभिश्स्ताङ्कः प्रयाणं गर्दभेन तु ॥' इति
मनुस्मरणात् ॥ ३०२ ॥

Charcha—Easy, see Prose & Beng.

303. Punishment for taking away & selling ornaments from dead bodies etc.

मृताङ्गलमविक्रेतुर्गुरोस्ताडयितुस्तथा ।

राजयानासनारोढः दण्ड उत्तमसाहसः ॥ ३०३ ॥

Prose—मृताङ्गलमविक्रेतुः तथा गुरोः (गुरुजनस्य) ताडयितुः, राजयान-
समारोढः उत्तमसाहस दण्डः विधातव्यः (वा स्यात्) ।

Beng—যে ব্যক্তি মৃতদেহের অঙ্গসংশ্লিষ্ট স্বর্ণবস্ত্রাদি বিক্রয় করে, যে গুরুজনদের প্রহার করে, এবং যে বিনামূলিতে রাজার ব্যবহার্য যানবাহন বা সিংহাসনে আরোহণ করে বা উপবেশন করে, তার উত্তমসাহস কথিত দণ্ড হইবে ।

Eng.—A carrier and seller of gold or dresses or flowers etc. of a dead body, a beater of his superiors, or of one using (without permission) king's conveyances or one sitting on his royal throne will be punished as in उत्तमसाहस । [N.B.—This is a bad custom or incident hampering and disturbing healthy administration so punishable]

Mita—किञ्च मृतशरीरसम्बन्धिनो वस्त्रपुष्पादेर्विक्रेतुः । गुरोः पित्राचार्यादेः साडयितुः । तथा राजानुमतिं विना तदयानं गजारवादि, आसनं सिंहासनादि आरोहतश्च उत्तमसाहसो दण्डः ॥ ३०३ ॥

CHARCHA

1. मृताङ्गलम् &c.—मृताङ्गे लग्नम्, सुपसुपा । तस्य (स्वर्णवस्त्रपुष्पादेः) विक्रेता (तृच) । इतत् । तस्य । शेषे ऽष्टौ ॥ construe राजयानासनस्य आरोढः दण्डः उत्तमसाहसः स्यात् । such will be punished for the bad example he will set to others.

304. A piercer of eyes of others, an astrologer presaging bad for the king etc will be heavily fined.

दिनेत्रमेदिनो राजद्विष्टादेशकृतस्तथा ।

विप्रत्वेन च शुद्रस्य जीवतोऽष्टशतो दम् ॥ ३०४ ॥

Prose—दिनेत्रमेदिनः (क्रोधात् अन्यस्य नेत्रद्वयनाशिनः), राजद्विष्टादेशकृतः (राजानभिप्रेतं वस्तु ज्योतिर्वैमृत्वेन कथयतः), शुद्रस्य च विप्रत्वेन (अहं विप्र

ইতি অভিমানত্বেন) জীবত: (জীবিকাং কুর্বত:) অষ্টশত: (তত্পরমিত: পণ:) দম: (দণ্ড:) স্যাৎ ।

Beng.—যে ব্যক্তি ক্রোধবশে অস্ত্রের দুই চক্ষুই নাশ করিয়া ফেলে, যে জ্যোতিষী রাজার অনভিগ্রেত রাজ্যনাশাদি শাস্ত্রেরনির্দেশ রূপে বলে, বা যে শূদ্র হইয়াও ব্রাহ্মণাচারে জীবিকা নির্বাহ করে, তাদের আটশত পণ দণ্ড হইবে ।

Eng.—One who out of anger uproot both the eyes of another, an astrologer presaging king's undesirable predictions, and a Sudra carrying on livelihood posing himself as a Brahmana, should be fined eight hundred panas each.

Mita—কিঞ্চ, য: পুন: ক্রোধাদিনা পরস্য নেত্রদ্বয়ং ভিনতি । যশ্চ জ্যোতি:—শাস্ত্রবিৎ, গুর্বাদিহিতেষুব্যতিরিক্তো 'রাজা দ্বিষ্টম্' অনিষ্টম্ ('সংবৎসরান্তে তব রাজ্যচ্যুতি ভবিষ্যতি' ইত্যেবংরূপম্) আদেশং করোতি (বদতি) । তথা চ য: শূদ্রো ভোজনার্থং যশ্চোপবীতাদানি ব্রাহ্মণলিঙ্গানি ধারয়তি—তেষামষ্টপতো দম: । অষ্টৌ পণশতানি যস্মিন্ দমে স তথোক্ত: । ["শ্রাদ্ধভোজনার্থং পুন: শূদ্রস্য বিপ্রবেশধারণস্ততশলাকয়া যশ্চোপবীতবদ্রূপি আলিখেৎ" ইতি স্মৃত্যন্তরোক্তং দ্রষ্টব্যম্ । কৃত্যর্থং তু যশ্চোপবীতাদিব্রাহ্মণলিঙ্গধারণ: বধ এব । 'দ্বিজাতি-লিঙ্গিন: শূদ্রান্ ধাতয়েৎ' ইতি স্মরণাত্] ॥ ৩০৪ ॥

CHARCHA

1. রাজদ্বিষ্টদেশকৃত—রাজদ্বিষ্টস্য আদেশ: । তং করোতীতি কৃধাতু কিপ্=রাজদ্বিষ্টদেশকৃত । তস্য । of an astrologer who will make undesirable prediction for a king will be punished unless he is desired to do so, for the good of the king.

2. শূদ্রস্য বিপ্রত্বেন জীবত:—(i) It may be—to pose as a বিপ্র for শ্রাদ্ধভোজন (i) or it may be—to pose as a বিপ্র for livelihood. See Mita. দণ্ড in either case is different as said in Mita. This is also undesirable for a healthy সমাজ and রাষ্ট্র ॥

305. A badly tried suit will be re-tried by the king.

দুর্দৃষ্টান্ পুনর্দৃষ্ট্বা ব্যবহারান্ নৃপেণ তু ।

সম্ভ্যা সজয়িনো দণ্ডিয়া বিবাদাদ্বিগুণং দমম্ ॥ ৩০৫ ॥

Prose—দুর্দৃষ্টান্ (স্মৃতিশাস্ত্রাদিনিয়মলঙ্ঘনে প্রাড্বিবালাদিभि: অযথা-দৃষ্টান্) ব্যবহারান্ পুন: দৃষ্ট্বা (বিচার্য) নৃপেণ সজয়িন: সম্ভ্যা: বিবাদাত্ দ্বিগুণং দমং দণ্ডিয়া: (দণ্ডণীয়া:) ।

Beng—যদি রাজা, নিষুক্ত প্রাড বিবালাদি সভ্যগণ কর্তৃক কোন মামলা অযথা বিচার করা হইয়াছে বলিয়া বোধেন, তবে তিনি তাহাব পুনর্বিচার করিয়া বিবাদে জয়ীপক্ষ সহ প্রত্যেক সভ্য দিগকে, পরাজিতের উপর ধার্যদণ্ডের দ্বিগুণ দণ্ড বিধান করিবেন ।

Eng.—If the king deems a suit to be unjustly tried by his appointed judges & council, then he will make a fresh trial of it, and shall fine all—the winner the council members each with twice the amount which the previously unduly defeated party had to pay.

Mita—রাগলোভাদিনা অন্যথা ব্যবহারদর্শনে দণ্ডমাহ—'দুর্দৃষ্টান্' স্মৃত্যুচ্চারপ্রাপ্তধর্মোলঙ্ঘনে রাগলোভাদিभि: অসম্ময়গবিচারিতত্বেন আশঙ্ক্য-মানান্ 'ব্যবহারান্ পুন: স্বয়ং রাজা সম্ময়ং বিচার্য নিশ্চিতদোষা: পূর্বসম্ভ্যা: সজয়িন: প্রত্যেকং বিবাদপদে যো দম: পরাজিতস্য, তদ্বিগুণং দাপ্যা: । [অপ্রাপ্ত-জ্যেষ্ঠদণ্ডবিধিপরত্বাৎ বচনস্য, রাগাভ্রোভাদিত্যাদিনা (পূর্ব) শ্লোকেণ অপৌ-

नस्त्यम् (It is for falsely जेतु दण्ड, so no tautology with 'रागात्लोभात्' &c.) । यदा पुनः साक्षिदोषेण व्यवहारस्य दुर्दृष्टत्वं ज्ञातं, तदा साक्षिण एव दण्ड्यः, न जयी न सभ्याः । यदा तु राजानुमत्या व्यवहारस्य दुर्दृष्टत्वं ज्ञातं तदा सर्वे एव राजसहिताः सभ्यादयो दण्डनीयाः । 'पादो गच्छति कर्त्तरि पादो साक्षिणमृच्छति । पादः सभासदः सर्वान् पादो राजानमृच्छति' इति मनुवचनात् । एतच्च प्रत्येकं राजादीनां दोषप्रतिपादनपरं, न पुनरेकस्यैव पापापूर्वस्य विभागाय । यथोक्तम्—'कर्त्तृसमवायिफलजनन स्वभावत्वात्पूर्वस्य'—for the अपूर्व result (an unseen result) is naturally produced by the united results of all the agents in an act.] 305

CHARCHA

1. सजयिनः—जयी is here the victorious party in a suit. जयिना सह वर्त्तमानाः, सजयिनः, also सहजयिनः, बहु । Qual सभ्याः । This sloka states mainly of punishment for an अन्यायेन जेता, and not specially of दण्ड of स्मृतिविरुद्धकारी सभ्या due to स्नेह or greed for anyone ; so this is not a tautology of sl. 4 —'रागात्लोभात् स्मृत्यपेतकारिणः सभ्या दण्ड्याः' &c.

306. One defeated and come for retrial and defeated again should be fined two times.

यो मन्येताजितोम्मीति न्यायेनापि पराजितः ।

तमायान्तं पुनर्जित्वा दापयेद् द्विगुणं दम् ॥ ३०६ ॥

Prose—यः न्यायेन पराजितः अपि 'अजितोस्मि' इति मन्येत, तं पुनः (कूटलेख्यादिभिः धर्माधिकरणम्) आयान्तं पुनः जित्वा (पराजय नीत्वा) द्विगुणं (पूर्वपराजये देयादधात्) द्विगुणं दम् दापयेत् (राजा) ।

Beng.—विवादे ये अभियुक्त बाक्ति, आईनानुसारे पराजित हुईयाँ निजेके अपराजित मने करे, एवं आबार जाललेखादि द्वारा कोर्टे (आदालते) आबार बिचारेर जग्न आसे एवं आबार बिचारे पराजय प्राप्तु इय, तबे राजा पूर्वपराजयेर द्विगुण अर्थ दण्ड देওয়াईबेन ।

Eng.—If one party legally defeated claims himself as undefeated and again appears in the court for retrial with false documents etc, then if again he is defeated in king's fresh trial then he is to be paid a fine twice as much as in the previous trial.

Mita—न्यायतो निर्णीतव्यवहारस्य प्रत्यावर्त्तयितुर्दण्डमाह—यः पुनः न्यायमार्गेण पराजितेति औद्धत्यात् 'नाहं पराजितोस्मि' इति मन्यते, 'तमायान्तं' कूटलेख्यादि उपन्यासेन पुनर्धर्माधिकरणमधितिष्ठन्तं धर्मेण पुनः (राजा) (जित्वा) पराजयं नीत्वा द्विगुणं दण्डं दापयेत् । [नारदेनाप्युक्तम्—'तीरितं चानुशिष्टं' च मन्येत विधर्मतः । द्विगुणं दण्डमास्थाय तत्कार्यं पुनरुदरेत्' इति । तीरितं साक्षिलेख्यादिनिर्णीतमनुद्धृतदण्डम् । अनुशिष्टमुद्धृतदण्डम् । दण्डपर्यन्तं नीतम् इतियावत् । यत् पुनर्मनुवचनम्—'तीरितं चानुशिष्टं' च यत्र कचन विद्यते । कृतं तद्धर्मतोहेयं न तत् प्राज्ञो निवर्त्तयेत्' इति ॥ तदर्थिप्रत्यर्थिनो-रन्यतरवचनात् व्यवहारस्य अधर्मतः वृत्तत्वाशङ्कायां पुनर्द्विगुणदण्डमतिष्ठापूर्वकं व्यवहारं प्रवर्त्तयेत्, न पुनर्धर्मतो वृत्तत्वनिश्चयेपि राज्ञा लोभादिना प्रवर्त्तयितव्य इत्येवंपरम् । यत् पुनर्नृपान्तरेणापि न्यायापेतं कार्यं निर्वर्त्तितं तदपि सम्यक् परोक्षेण धर्म्येपधि स्थापनीयम् । 'न्यायापेतं यदन्येन राज्ञा ज्ञानकृतं भवेत् । तदप्यन्यायविहितं पुनन्यायि निवेशयेत् । इति स्मरणात् ॥ ३०६ ॥

CHARCHA

1. पुनः जित्वा—A peculiar construction ; construe—राजा

पुनः जित्वा i.e. विचारदर्शनेन अस्य लेख्यादीन् अस्य व्यवहारं जित्वा राजा एव जित्वा i.e. एनं पराजयं नीत्वा द्विगुणं दमं दापयेत् ॥ द्विगुण दम is द्विगुण of the sum involved in his first or previous पराजय ।

307. Mode of dispensation of दण्ड taken unjustly by the king.

राज्ञा अन्यायेन यो दण्डो गृहीतो वरूणाय तम् ।

निवेद्य दद्यात् विप्रेभ्यः स्वयं त्रिशदगुणीकृतम् ॥ ३०७ ॥

Prose—राज्ञा अन्यायेन यः दण्डः (दण्डस्वरूपः अर्थः) गृहीतः (अर्थि-प्रत्यर्थिभ्यः गृहीतः), तं (दण्डार्थं) स्वयं वरूणाय त्रिशदगुणीकृतं निवेद्य, विप्रेभ्यः (यथातथा) दद्यात् ।

Beng.—राज्ञा यदि अग्राय भावे अर्थिप्रत्यर्थिभिर निकट इहेते अर्थ ग्रहण करिया থাকেন, তবে তাহা নিজ বরুণকে ত্রিশগুণ বাড়াইয়া নিবেদন করিয়া, ব্রাহ্মণকে দিবেন । [N. B.—এতেই অগ্রায় ভাবে লোভাদি বশতঃ ধনগ্রহণের প্রায়শ্চিত্ত ইহেবে] ।

Eng.—If the king wrongly, i.e. in an unjust way realises money as fines from the plaintiff or the defendant in a suit, then he should offer this himself to Varuna the god of truth three times as much and then give this to Brahmanas (N.B.—Acc. to Mita. the king is also to pay back the unjust fines taken, to the payers of fines, otherwise the king is involved in चौखोपराध ; and in case of such unjust fines taken on other items the धनस्वत्व of the real owner is not gone, so the king is also to pay back such fines unjustly taken).

Mita—अन्याय गृहीतदण्डधनस्य गतिमाह—

अन्यायेन यो दण्डो राज्ञा लोभादिना गृहीतस्तं त्रिशदगुणीकृतं वरूणायैदमिति संकल्प्य ब्राह्मणेभ्यः स्वयं दद्यात् । यस्माद्दण्डरूपेण यावद्गृहीतमन्यायेन तावत्तस्मै प्रतिदेयम्, इतरथापहारदोषप्रसङ्गात् । अन्यायदण्डग्रहणे पूर्वस्वामिनः स्वत्व-विच्छेदाभावाच्चेति ॥ ३०७ ॥

इति श्रीमत्पद्मनाभभट्टोपाध्यायात्मजस्य श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यविज्ञानेश्वरभट्टारकस्य कृतौ श्रुजुमिताक्षराख्यायां याज्ञवल्कीयधर्मशास्त्रविद्वतौ द्वितीयोऽध्यायो व्यवहाराख्यः संपूर्णः ॥

अथास्मिन्नाध्याये प्रकरणानुक्रमिका कथ्यते । आद्यं साधारणव्यवहारमातृका-प्रकरणम् १ । असाधारणव्यवहारमातृकाप्रकरणम् २ । श्रृणादानम् ३ । उप-निधिप्रकरणम् ४ । साक्षिप्रकरणम् ५ । लेख्यप्रकरणम् ६ । दिव्यप्रकरणम् ७ । दायविभागः ८ । सीमाविवादः ९ । स्वामिपालविवादः १० । अस्वामिवि-क्रयः ११ । दत्ताप्रदानिकम् १२ । कीतानुशयः १३ । अभ्युपेत्याशुश्रूषा १४ । संविद्यतिक्रमः १५ । वेतनादानम् १६ । दूतसमाह्वयाख्यम् १७ । वाक्पाख्यम् १८ । दण्डपाख्यम् १९ । साहसम् २० । विक्रियासंप्रदानम् २१ । संभूयसमु-त्थानम् २२ । स्तेयप्रकरणम् २३ । स्त्रीसंग्रहणम् २४ । प्रकीर्णकम् २५ ।

इति पञ्चविंशतिप्रकरणानि ॥

उत्तमोपपदस्येयं शिष्यस्य कृतिरात्मनः ।

धर्मशास्त्रस्य विद्वतिर्विज्ञानेश्वरयोगिनः ॥ १ ॥

CHARCHA

1. स्वयम्—Vijnaneshvara connects it with दद्यात् । Thus स्वयं दद्यात् । स्वयम् is an अव्यय in such cases in the sense of प्रकृत्यादि इया । one's दान by others will not conduce to any fault. So we prefer to take it with स्वयं निवेद्य, because the निवेदन should be of himself and not by any priest ; for

प्रायश्चित्त requires क्रिया to be better done by one's ownself, so विधिलिङ् in used in such cases, compare—'कृच्छ्रं चैवातिकृच्छ्रं चरेद्वापि समाहितः'—प्रायश्चित्ताध्याय 264

2. त्रिंशद्गुणीकृतम्—अभूततद्भावे चिः। made thirty times as much adv qual. निवेद्य। The त्रिंशद्गुणवृद्धि should better be before निवेदन to सत्यदेव वरुणदेव for पापस्त्रालन ; and then this should be given to a सद्ब्राह्मण। This दान will then absolve the king of his wrong doings.

Thus we see here canons & punishments for violation of these canons, to educate people, to make them prevent from crimes & sins, and so to develop a healthy गणतन्त्र where individuals, family society and administrators with king should be morally uplifted—all of which are indispensable for every day शासन or administration to make it दुर्नीतिमुक्त। If दण्ड is not said here of any other variety of crime and sin, then adequate दण्ड is to be given by the king—thus it is elsewhere said—

यत्र नोक्तः दमः सर्वैर्प्रमादेन महर्षिभिः।

तत्र कार्यं परिज्ञाय कर्त्तव्यं दण्डविधानम् ॥

—: ० :—

चर्चामिलण्डभापायां याज्ञवल्क्यविकाशिनीम्।

बालानामवबोधाय व्यधात् कुसुमदरञ्जनः ॥

यदनुक्तं दुरुक्तं वा मतिमोहसमुद्भवम्।

सन्तः सन्ततकारुण्या स्तत्सर्वं मर्षयन्तु मे ॥

ॐ शान्तिः। ॐ शान्तिः ॥ ॐ शान्तिः ॥

Some Corrections in याज्ञवल्क्यसंहिता here

P. 12 line 1, better read 'अच्छं अच्छ वा बक्तिवदतीति अच्छावाक' etc.

P. 12 line 13, for 'स्मृत्यपेतकारिणः' read 'स्मृत्यपेतादिकारिणः'।

P. 23 last line for 'as a suit' etc read 'as suit a particular litigation'.

P. 26 line 2 for 'अन्यन्यै' read 'अन्यस्मै'।

P. 26 line 15, for 'रूपकशतञ्चनेन' read 'रूपकशतञ्चानेन'।

P. 30 sl. 8, second line for 'उपदर्शितः' read 'उपदर्शितः'।

P. 90 line 8 for 'sum' better read 'same'.

P. 89 line 22 for 'नत्व' read 'गत्व'।

P. 106 line 17-18 for 'परीक्षोण' better read 'परिक्षोण'।

P. 125 line 6 for 'should not take' read 'should take'.

P. 337-38 etc. In sl. 159 etc. we have used पालक in the sense of owner or holder, also proprietor with lease hold right of cattle, but पाल as cowherd only (who are पालक for the time being ; compare our पालकगोप in p. 343).

P. sl. 192, Eng. Tr. for 'fued' read 'feud'

P. 408 line 12, for 'ग्रह अप' better read 'ग्रह अप्'।

P. 361 line 11 for 'differ' read 'different'.